HRANT

TÛBA ÇANDAR

TÛBA (TARCAN) ÇANDAR

1948 İstanbul doğumlu. Ortaöğrenimini Avusturya Lisesi'nden sonra ABD'de tamamladı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. 12 Mart askeri darbesinden sonra Almanya'da yaşadı. Türkiye'ye döndükten sonra *Cumhuriyet* Gazetesi bünyesinde yayımlanan *Bizim Almanca* dergisinin yayın yönetmenliğini yaptı. *Gergedan* Dergisi'nde yazı işleri müdürlüğü görevinde bulundu. Ahmet Cemal ile birlikte çevirdiği Mihail Gorbaçov'un *Glasnost* adlı kitabını yayına hazırladı. Bunu yine Dönemli Yayıncılık tarafından çıkarılan Andrei Tarkovski'nin *Kurban* adlı kitabı izledi. *Yeni Yüzyıl* Gazetesinde kültür-sanat ve gezi yazıları, *Gazete Pazar'da* "Portreler" adlı köşesini yazdı. Mualla Eyuboğlu Anhegger'in hayatını konu alan ilk kitabı *Hitit Güneşi* 2003'te, *Murat Belge Bir Hayat* adlı kitabı 2007'de yayımlandı.

HRANT

Tûba Çandar

§

Biyografi **54**

Hrant
Tûba Çandar

Yayına hazırlayan: Emre Taylan
Kapak tasarım: Utku Lomlu
Kapak fotoğrafi: Sebati Karakurt
Mizanpaj: Bahar Kuru Yerek

© 2010, Tûba Çandar
© 2010; bu kitabın tüm yayın hakları
Everest Yayınları'na aittir.

1. Basım: Eylül 2010

ISBN: 978 - 975 - 289 - 785 - 4
Sertifika No: 10905

Baskı ve Cilt: Melisa Matbaacılık
Tel: (0212) 674 97 23
Fax: (0212) 674 97 29

EVEREST YAYINLARI
Ticarethane Sokak No: 53 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (212) 513 34 20-21 Fax: (212) 512 33 76
Genel Dağıtım: Alfa, Tel: (212) 511 53 03 Fax: (212) 519 33 00
e-posta: info@everestyayinlari.com
www.everestyayinlari.com
www.twitter.com/everestkitap

Everest, Alfa Yayınları'nın tescilli markasıdır.

Rakel'e...

İÇİNDEKİLER

Kitaba Dair... xi
Rakel'in Mektubu xvii
Benim Hrant'ım xix

BİRİNCİ KİTAP: KHENT HRANT

KALDIRIM... 3
KALDIRALIM... 17

I. BÖLÜM: SAHİPSİZ ÇOCUK 19
1. Gâvur Hamamı 23
2. Balıkçı Sepeti 34
3. Kimsesizler Yurdu 42
4. Atlantis Uygarlığı 58

II. BÖLÜM: DELİFİŞEK 67
5. Gönülçelen 71
6. Tıbrevank Ruhu 86
7. İlk Başkaldırı 96
8. Hrant'tan Fırat'a 103

III. BÖLÜM: SONSUZ AŞK 115
9. Orakel 119
10. Çutak ile Taşnak 136
11. Onlar Ermiş Muradına 147

IV. BÖLÜM: HAYAT KAVGASI **157**

12. İmece **159**

V. BÖLÜM: MUHALİF **173**

13. Kırlangıcın Yuvası **175**

14. Mahpushane Türküsü **189**

VI. BÖLÜM: FAKÜLTEDEN KIŞLAYA **201**

15. Bir Garip Üniversiteli **203**

16. Sakıncalılar Bölüğü **212**

VII. BÖLÜM: BEYAZ ADAM **223**

17. İş Adamı Fırat Dink **225**

18. Şans Oyuncusu **243**

VIII. BÖLÜM: AİLE BABASI **255**

19. Gökten Üç Elma Düşmüş... **257**

20. Dink Kardeşler **290**

IX. BÖLÜM: SON AYRILIK **309**

21. Terzi Haşim'in Gülü **311**

İKİNCİ KİTAP: BARON HRANT

Sunuş **331**

X. BÖLÜM: BAKMAK **335**

22. Baron Hrant'ın Agos'u **337**

23. Agos Merceğinden **372**

24. Agos Diye Bir Dünya **404**

XI. BÖLÜM: DOKUNMAK **443**

25. Türkiye'de Bir Ermeni **445**

26. Ermeni Dünyasında bir Türkiyeli **477**

XII. BÖLÜM: GÖRMEK **511**

27. Ermeni Dünyasının Sığ Kıyıları **513**

28. Türkiye'nin Derin Suları **533**

XIII. BÖLÜM: BİLMEK **551**

29. Sonun Başlangıcı **533**

30. Sürek Avı **576**

31. Güvercin Tedirginliği **607**

XIV. BÖLÜM: ÖLMEK **637**

32. Şimdi Mezmur Zamanı **639**

33. Son Kavuşma **647**

Albüm **649**

Kim Kimdir? **683**

Sözlükçe **687**

Kaynakça **689**

Dizin **695**

KİTABA DAİR...

Bu kitap bir ilk... Hrant Dink'e dair ilk biyografi çalışması. Ama biliyorum ki, sonuncusu olmayacak. Hrant'ın hayatı ve mirası üzerine daha çok yazılacak. Bunu bilmek, 'ilk' olmasının yükünü biraz olsun hafifletiyor.

Bu kitap klasik bir biyografi değil. Bir "Tanrı" anlatıcının, bir hayatı sorup soruşturduktan, kitaplar dolusu anı, araştırma ve inceleme okuduktan ve günlüklerden mektuplara, kayıt düşülmüş her türlü ayrıntıyı elden geçirdikten sonra, kendisini o hayatın üzerinde konumlayarak, o hayata birinci elden tanıklık etmişçesine kaleme aldığı bir "hayat hikâyesi" değil. Böyle olmaması bilinçli bir seçimdi...

Bu seçimi zorunlu kılan nedenlerin başında, Hrant'ın ölümü geliyordu. Hrant Dink Türkiyeli bir Ermeni aydınıydı. Ve 19 Ocak 2007'de bütün Türkiye'nin gözleri önünde görüşleri yüzünden öldürülmüştü. "Ya sev ya terk et" diyerek, onu önce ülkesinden kovmaya kalkmışlar, "güvercin tedirginliği içindeyim, ama biliyorum ki bu ülkede güvercinlere dokunmazlar," diye yazdığının daha mürekkebi kurumadan onu arkadan vurmuşlardı.

Bunun dehşetini, acısını ve utancını, bu ülkede vicdanı olan herkes yaşamıştı. Kaybı daha çok yeniydi, içimizi dağlıyordu. Trajik biçimde sonlandırılmış hayatının Hrant'a mesafelenerek, dışardan bir bakışla yazılabilmesi mümkün değildi... Dolayısıyla, kitabın klasik bir biyografi olamayacağı daha başından belliydi.

Hayatına gelince... Hrant Dink bir arşivci değildi. O çok sevdiği ülkesinin has bir temsilcisi olarak, kendi 'özel'ini biriktirmeye, saklamaya, korumaya önem vermeden yaşamıştı. Önem veremeden demek daha doğru belki de; çünkü zaten hayatının büyük bölümü, daha başından itibaren ekmek kavgası içinde doludizgin yaşanan bir var oluş mücadelesi olarak geçmişti. O dönemden geriye kalan arşiv malzemesi, karısına yazdığı birkaç şiir ile evlâtlarına yolladığı birkaç mektuptan ibaretti.

Öte yandan Hrant Dink bir arşivciydi de... Bir "sözlü kültür arşivcisi"ydi.

Ait olduğu toprakların ruhuna uygun olarak, yıllarca biriktirmişti kendisine anlatılanları. Bunları genetik kodlarında yazılı olanlarla birleştirmiş, yaşadıklarıyla buluşturmuş ve "yüz yıllık Ermeni" kılmıştı kendisini.

Dahası, ülkemizin yakın tarihine, bugününe ve hatta yakın geleceğine damgasını vuracağını bilmeden yaşadığı son on yılında, düşünce ve yazı dünyasını bunların tümünün özenle damıtılmasıyla oluşturmuştu. Bu dönemden geriye kalan yüzlerce köşe yazısı, deneme, röportaj ve gezi izlenimleri ise gazetesi *Agos*'un arşivinde kayıtlıydı.

Hrant Dink aynı zamanda da bir şifacıydı... Yaşarken değdiği insanlara sevgiyle dokunmayı bilmiş, kadınından erkeğine, gencinden yaşlısına, köylüsünden kentlisine dokunarak geçerken, her birinde derin izler bırakmıştı. Ve değdiği, değebildiği her insanı dönüştürmüştü. Dolayısıyla, bu kitap, Hrant'ın hayatının tanıklarının da olmalı, onların seslerinden de oluşmalıydı. Ama bir anı kitabı olmadığı da akıldan çıkarılmamalı, ailesinden başlayarak en yakın çevresiyle yetinilmeliydi.

Bunlar, Hrant'ın hayatında el yordamıyla ilerlemeye başladığımda, ona dair gördüklerim ve anladıklarımdı.

Bir de ta başından beri bildiğim vardı ki, o bütünüyle bana dairdi. Anlatması zor ama anlaşılması kolay bir "had bilme" durumuydu bu. Hrant'ı yaşarken tanımıştım. Nasıl bir "can" olduğunu biliyordum. Canının alındığı o karanlık günü de görmüştüm. Hem gözümle görmüştüm, hem de gönül gözümle... Bunun aydınlatıcı ışığıyla, bunun bilgisiyle yazılmalıydı bu kitap. "Ben" diyen bir anlatıcısı olmamalıydı.

Kitaba başlarken, ailesi dışında kimlerin sesinin kitapta olacağını bilmiyordum henüz, ama kimlerin olmayacağını biliyordum. O "can"a kastedenler, ona kıyılmasının yollarını döşeyenler, o yollar döşenirken memnuniyetle seyredenler, susanlar ya da "timsah gözyaşları" dökenler olmayacaktı. Tarafsızlık adına kir pas sokmayacaktım kitabıma. Ben de taraftım çünkü...

Kitabım Hrant'ın doğumuyla başlayacak, 19 Ocak'ta bitecekti. Benim sorumluluğum Hrant'ın tertemiz hayatının yazılmasıydı. Gerisi başkalarının işi... Yola çıkarken bildiklerim bu kadardı. Nasıl bir "el alacağımı" bilmiyordum henüz.

Önce Hrant'ın ailesi el uzattı bana. Oğlu Arat'tan başlayarak, kardeşi Hosrof, karısı Rakel, sonra da diğerleri... İstisnasız hepsi. Onların açtığı kapıdan girdim, bir yıl boyunca insandan insana dolaştım durdum. Her yeni insan yeni bir kapı aralarken bana, kaybolmamak için hep o ana kapıya başvurdum.

Biriktirme aşaması diyordum buna. Daha bu aşamada, daha yeni yeni ete kemiğe bürünürken hayatı, dayanamadı Hrant. "Bu iş bensiz olmaz

gayrı!" diyen coşkulu sesiyle elimden tuttu ve *Agos*'unun kapısını açtı bana. Orada bir hazine sundu. Çok zengindi sandığı, yok yoktu içinde. Ama olsun, ben de çok çalışkandım ya, birebir hayatını anlattığı yazılarını ayıklamaya başlayarak koyuldum işe. Aynı çalışmayı *Yeni Binyıl* ve hayatının sonuna dek yazdığı *Birgün* gazetelerinde de sürdürdüm.

Hrant'ın yazılarını okuyanlar bilir. Her yazısı sağlam bir düşünce zemini üzerine kuruludur. Ve adeta taş taş üzerine koyarak inşa ettiği yazılarından bırakın tek bir cümle, paragraf alıntılamak bile zordur. Dahası sözünü yüreğinden üretir ve gürül gürül akarken sahiciliğiyle çarpar insanı. Yazdığı kitleye değil, tek tek bireylere konuşuyor gibidir. Size sesleniyordur adeta.

Hrant'ın yazılarıyla ilk kez karşılaşmıyordum. Ama bu bolluk ve yoğunluk karşısında her anlamda çarpıldım. Hem sözünün gücünden güç buldum, hem de ona müdahale etmek zorunda kalmanın zorluğuyla boğuştum. Kitabım bir seçki değildi çünkü... Benzersiz cömertliği içinde, onun da bunu öğrenmesi gerekiyordu. Çok uğraştırdı beni.

Ama yine de Hrant'tı tabii... Ele avuca gelir gibi değildi! Kitaba girmesiyle birlikte, onu gerçekten kendisinin kıldı. Artık tanıklıklar değil, kendisi yön veriyordu kitaba. Hrant'tan Fırat'a, sonra tekrar Hrant'a geçerken farklılaştı, dili ve söylemi bütünüyle değişti. Ve bir an geldi, o en çoğaldığı yerde kitabın bölünmesi gerekti. Birinci kitap, *Khent Hrant* oldu; ikinci kitap da *Baron Hrant*...

Khent Hrant, doğumundan başlayarak gazetesi *Agos*'u kurmasına kadarki dönemini kapsıyor. Kimsesizler Yurdu'nda hamuru karılan kişiliği, zorlu hayat mücadelesine giriştiği deli zamanlarda iyice yoğruluyor ve "delifişek" bir delikanlı çıkıyor ortaya. Yakın arkadaşlarının kendisine taktıkları Ermenice *Khent* lakabının, Türkçe karşılığı tam da bu zaten. Hrant'ın isim değiştirerek Fırat olduğu bu döneminde değişmeyen tek adı, bu *Khent* oluyor.

Baron Hrant ise *Agos*'un kuruluşundan başlayarak önce bir gazeteci sonra bir düşünce adamı olarak verdiği kimlik mücadelesi yıllarını kapsıyor. Yeniden Hrant Dink adını kullanmaya başladığı bu yıllarda *Agos* çalışanlarının kendisini adlandırdıkları bu Ermenice sözcük "hoca, usta" anlamına geliyor. *Baron* Hrant'ın Türkçe telaffuzu ise, bütün o iri kıyım Anadolu erkeği görüntüsünün yanı sıra sahip olduğu soylu ve ince kişiliğine de gönderme yapıyor.

Khent Hrant'ın bölüm girişlerinde yer alan yazılarım, kitap yolculuğu boyunca yaşadığım karşılaşmaları ve kitabın kendi hikâyesini anlatıyor.

Baron Hrant'ın, "Bakmak, Dokunmak, Görmek, Bilmek ve Ölmek" olarak adlandırdığım ve kurguladığım bölümlerinde ise, Hrant'ın düşünce ve mücadele hayatının akışını kesintiye uğratmama kaygısıyla, kendi sesimle araya girmek istemedim ve tek bir sunuş yazısıyla yetindim.

Kitabın Hrant dışındaki 'sesler'ine gelince... Yazılarıyla ezip geçen Hrant'tan daha çok, onlar uğraştırdı beni. Üç yıl boyunca o seslerin sahipleriyle tek tek konuşuldu, söyledikleri kayda alındı, o kayıtlar çözüldü, hem kronolojik hem de tematik olarak tasnif edildi. Ve hadi itiraf edeyim, kitabın yazım aşamasında da özgün tınıları korunarak hepsi yeniden kaleme alındı. Birinden diğerine akıtılarak birbirlerine bağlanırken, adeta bir dantel gibi işlendi. Ama içerik olarak söylemedikleri tek bir sözcük seslerine ilave edilmedi. Metnin akışı gereği bu yapıldıysa bile, mutlaka kendilerinden izin alındı. Kendilerine dair anlattıkları tek tek ayıklanıp çıkarıldı, Hrant'a dair anlattıklarının hemen hepsine yer verilmeye çalışıldı.

Çalışma boyunca konuşamayıp yazıştıklarım da oldu. Bazıları sorularıma verdikleri cevaplarla yer aldılar kitapta, bazıları da çeşitli yazılarından alıntılayıp derlediklerimle... Ama hepsinde de yazıların konuşma diline tercümesi gerekti.

Birbirinden çok farklı gibi görünse de hem *Khent Hrant* hem de *Baron Hrant* bu yaklaşımla yazıldı ve her ikisi de hem kronolojik hem de tematik olarak kurgulandı. Bu sanıldığı kadar basit bir iş değildi. Kitap ilerledikçe, anlam bütünlüğü açısından tematik anlatımın önemi ortaya çıkmaya başladı. Oysa Hrant'ın hayatında birçok şey eşzamanlı olarak yaşanmıştı. Bu yüzden zamansal anlatımda geri dönüşler kaçınılmaz oldu. Öte yandan da kitap, kurguyu bir dereceye kadar kabul ediyordu, bir süre sonra o hayatın içinde yaşanan ve yaşatılanların dayatmalarıyla belirlenmeye başladı. Kendi rotasını kendi çizen, her türlü projelendirmeyi geri püskürten canlı bir organizmaya dönüştü adeta. Bu yüzden, kimi bölümler yeniden adlandırıldı, tekrar tekrar yazıldı.

Dolayısıyla bu kitap çok emek verilmiş bir kurgu çalışmasıdır. Sadece seslerden oluşan anlatımın yol açacağı yanlış anlamaları önlemek adına, bunu belirtmeyi kendime borç bilirim.

Esas borç bildiklerime gelince... Önce Etyen Mahçupyan'la başlamak isterim. Hrant'ın "hayatına girme" cesaretim daha fikir aşamasındayken, bunu ilk Etyen'le paylaştım. Hrant'tan devraldığı *Agos*'taki odasında verdiği ilk destek benim için çok değerlidir. Etyen projemi Hrant'ın ailesine ileterek ve onay alarak, kitabıma ilk kanal oldu. Kendisine candan teşekkür ederim.

Sonra Dink ailesi geldi. Tek cümleyle ifade etmem gerekirse, "Onlarsız bu kitap olmazdı." Kimseye konuşmama kararı almışken, bana güvendiler, yaptığım işe inandılar ve kilitli yüreklerini açtılar. Kitabın yazım aşamasında içerikten biçime hiçbir müdahalede bulunmadıkları gibi, sonraki aşamalarında da yayınevi seçimimden yayın tarihine kadar hiçbir konuya karışmadılar. Kitabı 15 Eylül'e yetiştirerek Hrant'a doğum günü hediyesi olarak sunmak, benim fikrimdi. Bunu sağlayabilmek için hiç aralıksız çalışırken, sevgi sözcükleriyle yüreklendirdiler, gücüme güç kattılar.

Hrant'ın ruhuna uygun bağımsız bir çalışma ortaya koyabildiysem, bu, onların güveni, inancı ve zarafetleri sayesindedir.

Gelelim Karin Karakaşlı'ya... Hrant, *Agos* dönemindeki sağ kolu Karin'i kitabın ikinci yılında gönderdi bana. Ne tür bir "el almakta" olduğumu da o zaman tekrar kavradım. *Agos*'un ayaklı kütüphanesi, canlı arşiviydi Karin. Hrant'ın düşünce dünyasının da yücegönüllü genç mirasçısı... *Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları*'ndan çıkan *Bu Köşedeki Adam* adlı seçkiyi hazırlıyordu o sıralar. Onun kitabında, Hrant'ın yazılarından otobiyografik olanları ayırmakla başlayan işbirliğimiz, benim kitabımda artarak sürdü. Dağarcığındakilerin hepsini hiç esirgemeden sundu bana. Gün geldi gözüm oldu arşiv taradı, gün geldi kulağım oldu röportaj kaseti deşifre etti. Bazen kolum oldu zamansızlıktan uzanamadıklarıma uzandı, çalışmaktan yorgun düşüp tökezlediğimde de beni ayakta tutan bacağım... Kitabıma duyduğu derin inanç, koşulsuz teslimiyet ve bana gösterdiği benzersiz sevgi ve saygı için müteşekkirim bu genç dostuma.

Teşekkür listem daha çok uzun... Bu kitapta yer alan 'ses'lerin gerek bana konuşarak zaman ayıran, gerekse yazarak emeğini sunan sahiplerine sırasıyla teşekkür etmem mümkün değil tabii. Kimileri eski dostlarımdı, kimi yeni tanışma ve karşılaşmaları ise Hrant sokmuş oldu hayatıma. Hepsine tek ve kocaman bir teşekkür göndermekle yetinmek zorundayım.

Ama yine de içlerinden biri var ki, onu özenle ayırmak ihtiyacı duyuyorum. Türk edebiyatının ulu çınarlarından Adalet Ağaoğlu ziyaretine gidemeyişime anlayış göstererek ve kendi Hrant'ını bana telefonda anlatmayı kabul ederek, istisnai bir incelik ve güvenin timsali oldu. Ahizedeki gencecik sesi hep kulağımda kalacak...

Bir kocaman teşekkür de kitabın sonundaki koroya, beni kırmayarak kendi sesini ödünç veren Bejan Matur'a. Kadim toprakların kadim sesi genç şair dostuma...

Teşekkürlere ilaveten, bir de kocaman özür borcum var. O da 'ses'leri kitabın dışında kalmış olanlara... Koca yürekli Hrant'ın içine sığdırdığı arkadaşlarının hepsini kapsamak mümkün değildi. Kaçınılmaz olarak kısıtlama yapmak ve en yakın çevresiyle yetinmek zorunda kalındı. Bunu yaparken kusur ettikse affola...

Kitabın hikâyesine dair söyleyeceklerim bunlar. Bir de yayına hazırlanması aşaması var ki, oradakilere ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

Daha yazım aşamasından önce Yeliz Kılıçaslan'ın kaset deşifrasyonlarıyla başlayan *Agos* mutfağı desteği, özellikle görsel yönetmen Leda Mermer'in katkılarıyla her aşamada devam etti ve gazetenin çiçeği burnunda genel yayın yönetmeni Rober Koptaş'ın, kitabın *Everest Yayınları*'na teslim edilmesinden önce gerçekleştirdiği son okuma çalışmasıyla noktalandı. Başta *Uluslararası Hrant Dink Vakfı*'nın işi başından

aşkın *Digin* Zeynep'i (Taşkın) olmak üzere, bütün çalışanlarından her zaman güleryüzlü yardım gördüm.

Aras Yayınevi ise son dakikada kendiliğinden yapmayı önerdiği dizin çalışmasıyla bir itfaiye taburu gibi yetişti.

Yine burada yeni yayınevim *Everest*'te her dileğime kucak açan yayınevi direktörü sevgili Sırma Köksal'ın, editörüm Emre Taylan'ın, kapak tasarımını yapan Utku Lomlu'nun adlarını şükranla anmadan olmaz.

Belki de ilk söylemem gerekeni her zamanki gibi sona sakladım. Üç yıllık yoğun çalışma tempom boyunca her türlü asosyal davranışıma sabırla göğüs geren eşim Cengiz Çandar'a ve yurt dışından ara sıra gelebildiği evinde annesiyle yeterince hasret gideremenin mahrumiyetine olgunlukla katlanan kızım Defne Ayas'a, gösterdikleri sıkı aile dayanışması için minnettarım.

İkisi de her anlamda yanımdaydı bu yolculuk boyunca.

Bu kitap Ekim 2007'de Ürdün çöllerinde başladı. Büyük Kürt yazar Mehmed Uzun'un ölüm haberi antik şehir Petra'ya ulaştığında, Cengiz'le birlikteydik. Zihinlerimiz kısa zaman önce bir başka tarihi şehirde, Diyarbakır'da, bir hastane odasında yaşadıklarımıza kaydı. Mehmet, uzun sürgünlük yılları yaşadığı Stockholm'den kendi toprağına, kendi insanına geri dönmüştü. Görünürde o "amansız hastalığa karşı yaşama savaşı" veriyordu, ama "Nar Çiçekleri" arasında "ölmeye yatmak" için gelmişti aslında. Biliyordum bunu. O gün o odadan çıkarken arkamdan, "Tûba kardeş, kitap projemiz baki ha!" diye seslendiğinde, aslında helâlleştiğimizi de biliyordum. O konuşamayacak, ben de yazamayacaktım. Ama bekledim onu. İşte o veda günü, yolumuz çöl tepeleri arasında kıvrılırken, ilk defa Cengiz'le paylaştım bir hayal olarak içimde sakladığım *Hrant* kitabımı.

Bir yolculukta başlayan kitap, bizimle birlikte çok yol yaptı. Halep'ten Şam'a, hatta Brüksel'e uzanan sürgün yollarında da dolaştı, Erivan'dan Der Zor'a, son durakları da gördü.

Kızımla da yalnız bırakmadı beni. Yaşadığı Şanghay şehrine de gitti, Beyrut'tan Amsterdam'a, hatta New York'a kadar çıktığı bütün iş seyahatlerinde onunla buluşmaya da geldi. Omzumda asılı bilgisayarımda ayrılmaz parçam oldu. Ailem de alıştı aramızdaki bu yeni yolcuya...

Ama bu uzun yolculuk boyunca ben de onunla birlikte çok yol aldım. Başlangıçta "Niçin ben?" sorusunu sorarken kendime, sonunda cevabı biliyordum artık. Bana bunu öğrettiği için, esas kitabıma müteşekkirim...

Tûba Çandar
İstanbul, Eylül 2010

RAKEL'İN MEKTUBU

Eşimin katledilmesinden kısa bir süre sonraydı. Tûba'nın gelip gözleri dolu dolu, çekine çekine, kırmaktan korkarcasına bana seslenişi:

"Rakelcim, Hrant'ın biyografisini yazmak istiyorum. Eğer kabul ederseniz bütün içtenliğimle, yüreğimi ortaya koyarak anlatacağım onu. Bunun için geldim. Kabul eder misiniz beni?"

Onun içtenliğine inanmam doğruydu. Tanrı bu görevi ona vermişti. Buna inandım ve destek olmaya çalıştım. Onun için dua ettim.

Üç yıldan fazla bir süredir, hayatımızın içine girdi. Çutağım'ın 53 yıllık yaşamını, neredeyse birlikte yaşamış gibi oldu. Sevinçli, coşkulu, hüzünlü, yorgun, dingin her bir anına süzüldü. Sevgimizin de içine süzüldü. Adeta bir zaman tünelinden geçerek, yaşamımızdaki yüz yıllık anıları, anlamları kendi ruhunda yaşadı ve hissetti. Hayatımızı sanki bir kez de o yaşadı. Kısacası üç buçuk yıldır yüreği de gözleri de bizimle ağlıyor. Buna tanıklık edebilirim ve onu ailemin bir ferdi sayarak söyleyebilirim:

"İyi ki geldin, iyi ki bu göreve talip oldun ve bunu yüklendin. Bunu yük değil, kendine onur sayarak, bizi de onurlandırdın. Sevgili Tûbacım bütün yüreğimle sevgine ve emeğine teşekkür ediyorum. Özellikle de hiç bitmeyecek dostluğuna..."

Rakel

BENİM HRANT'IM

Benim Hrant'ım önce bir çift gözdü. Meraklı bir dikkatle üzerime dikilmiş bir çift hüzünlü göz... Rahmetli Elâ'yı toprağa veriyorduk. Kalabalıktan uzak, başım önümde gözyaşlarımla boğuşurken bakışlarını hissetmiş, kafamı çevirdiğimde de o koca gövdesine uymayan kuzu gözlerini görmüştüm.

Derken omzumda koca bir el oldu. Konduğu haliyle öylece durdu. Sonra da uçtu gitti, geldiği gibi...

Önce bir şaşkınlıktı Hrant; sonra bir şaka oldu. Cenazeden sonra üçümüzü bir araya getiren Cengiz "Bu gördüğün köylü, Ermeni cemaatinin seküler lideri Hrant. Bu, kendisini yıllarca Kürt zanneden Ermeni kızı Rakel. Bu da karım Tûba..." dediğinde, tanıştırıldığımız o ilk anda, kahkahalarla karışık bir küfür salladı: "Ulan Allahsız, adam gibi tanıştırsana bizi!"

Sonra neden bilmem, Hrant bizim arabaya bindi Rakel'siz. Hiç teklifsiz girip ön koltuğa kuruldu. Ermeni Mermeni, bal gibi Anadolulu'ydu işte! Gözüm kalın ensesinde, kabristandan şehre doğru yola koyulduk. İkisi derin siyasi mevzulara dalıp gitti; bense bir başıma gündüz düşlerime...

İstinye'ye geldiğimizde "Aç mısın?" diye bağıran sesiyle sıçradım yerimden. Başımı sallamamla, Cengiz'e "Sen arabayı park ediver," derken aşağı atlaması, kapıyı açıp kolumdan tuttuğu gibi, oradaki balıkçılara doğru sürüklemesi bir oldu. O yürüyordu herhalde, ama ben koşuyordum. Balıkçı tezgâhlarının önünde durmaya yeltendiysem de hiç oralı olmadı. Sıçrayarak arka tarafa atladı. Nefes nefeseydim ve acelemiz neydi, anlayamıyordum. Ve işte orda, balıkçıların kendilerini doyurmak için sac üzerinde balık pişirdikleri o derme çatma yerde, durdu sonunda. Hem durdu, hem de duruldu... Ateşin başındaki ihtiyar balıkçıya laf atarken, beni de kolumdan çekiştirmeyi bırakmıştı artık. En sevecen haliyle "Uskumru mu istersin sarıkanat mı? Salata da koysunlar mı içine; soğanlı mı olsun so-

ğansız mı?" sorularını sıralamaya başladı. Cengiz yanımıza ulaştığında, Hrant'ın elinden balık ekmek yiyordum.

"Kim bu adam?" diye sorduğumu hatırlıyorum arabada, bizden ayrılıp kendi yoluna gittikten sonra... Sonradan kendime de çok sordum bu soruyu: Sahiden kimdi o adam? Babam gibi bana elleriyle balık yediren o adam kimdi?

Sonra tanıdım onu. Öğrendim kim olduğunu. Tek kişiydi ama fazla geldi buralara. Vurdular onu...

Sonra işte... Ben daha ne yazayım ki Hrant benim kitabım oldu!

Tuba Çandar

BİRİNCİ KİTAP

KHENT HRANT

KALDIRIM...

HRANT

Eyvah! Vuruldum...

YERVANT (LEVENT) DİNK

Ben her zamanki gibi dükkândaydım. Bu odadaydım. Sarıkamış dönüşü dükkâna geldiğimde de onunla bu odada konuşmuştum. Divanda uzanmış yatıyordu. Hatta azıcık sitem de etmiş, ulan bırakmadınız ki, ben de gelecektim bizim askeri görmeye, demişti. Ben de ona oğlumu görmeye giderken yolda Sivas Kangal'dan geçtiğimizi anlatmıştım. Aslında, demiştim, geçmişimizin hikâyesi hep o bölgede yatıyor. Oraya gidip bir dolaşmak lazım... Bir minibüs bulup havanın iyi olduğu bir zamanda yola çıkalım ve anamızın memleketinde iz sürelim diye laflaştık. Meğer son defaymış... Odadan çıkarken, dünürler gelmeden Hatun'u kapıp gideyim de Nora'yı azıcık mıncıklayayım, dedi. Son zamanlarda torununa çok düşmüştü. Nasıl bir bahane bulayım da kızı anasından babasından kapayım diye plan yapardı koca adam...

19 Ocak günü müthiş bir sıkıntı vardı burada. Odanın havası kötüydü, tavan basıyordu sanki. Keyifsizdik biz de... Televizyon kapalıydı, başım tutmuştu. Ne olduysa, çocuklardan bir tanesi geldi. Açtı kapıyı. Ben de o esnada ayaktaydım, kapının yanındaydım. Duydun mu abi, dedi. Neyi, dedim. Televizyonda geçmiş, dedi. Ulan ne geçmiş, dedim televizyonda. Aç bakayım şu televizyonu, dedim. Altyazı geçiyordu. Suikast teşebbüsü gibilerinden bir şeyler diyordu. Eyvah, biri bunun bacağına ateş etti diye geçti kafamdan. Dev cüssesiyle yıkılmaz, dedim içimden. Koştum aşağıya, bir taksiye atladım. Kafam

gelip gelip gidiyor. Baktım yol tıkalı, indim taksiden. Koşmaya başladım. Yolun tıkanıklığından anladım ki öyle bacak macak değil... *Agos*'un önüne geldiğimde baktım, yerde yatıyor koca adam...

HOSROF (ORHAN) DİNK

19 Ocak Cuma günü ben 11.00 gibi gittim Beyaz Adam'a. Abimin *Agos*'ta çıkan son yazısını daha okumamıştım, çünkü biz kardeşimle askerdeki oğlunu görmeye gitmiştik o hafta. Abim de çok gelmek istemişti hatta, ama biz, bu sıkıntıları yaşarken, bir de askeriyenin ta içine kadar girmesini istememiştik. Yolculuğumuz boyunca en az on kere konuşmuşuzdur telefonla. Ah ulan ben de yanınızda olacaktım, deyip durmuştu. 14 Ocak günü İstanbul'a döndüğümüzde, kardeşim dükkâna gitti. Ben çok yorgundum, eve gittim. Gitmez olaydım. Abim dükkândaydı, uğrasaydım son bir defa daha görmüş olacaktık birbirimizi... Salı günü gazeteden telefon açtı bana. Kötüydüm o gün. Sesimden anladı. Neyin var diye sordu ısrarla. Bir şeyim yok, dedim. Peki, sonra konuşuruz, dedi. Bu kadar. Son laflarımızmış meğer... Sonmuş...

19 Ocak günü dükkândaydım gene. O son "Güvercin Tedirginliği" yazısını öğlen saatlerinde okudum. Yazı beni böyle aldı, çarptı. Yüreğim içimden fırlayacak gibi oldu. Ben *Agos*'a gidiyorum, dedim. Tam çıkarken birisi benimle görüşmek istedi. Tamam, dedim, on dakika görüşürüz, sonra çıkarım. O görüşme beklediğimden uzun sürdü. Üçü bir iki dakika geçe bir telefon bağladılar. "*Baron*'u vurdular!" diyordu bir ses. O an telefonu yere attığımı hatırlıyorum. Başka bir şey yok... Karanlık... Çığlıklarla kendime geldim. Ayağa kalktım. Kimseye bir şey sormadım. Beşinci kattan aşağı koşarak indim. "Vurdular..." lafı çınlıyordu kulağımda. Hemen *Agos*'a gidip abimi kurtaracaktım. Bir taksiye atladım, Osmanbey'e, dedim şoföre. Sahile çıktık. Radyoyu açtırdım. İşte o zaman... O zaman duydum öldüğünü.

Taksi şoförüne yumruk atmışım, kapılara yumruk atmışım. Trafik vardı. Yollar kapalıydı. Kasımpaşa ya da Bilgi Üniversitesi'nin oralarda inmişim. Oradan *Agos*'a kadar koşmuşum. O kaldırıma kadar...

HAYCAN DİNK

Askere gitmemden kısa süre önce *Agos*'ta sohbet ediyorduk. Amcam Almanya'dan Henri Nannen Ödülü'nü almıştı ve oradan aldığı para ödülünü de yeğenleri ve çocukları arasında paylaştırıyordu. O

gün bana da payımı verdi, sonra da gelecek ayki programını anlattı. Yine ödül almaya Norveç'e gidecek ve konuşmalar yapacaktı. Ben de, "Konuşmasan diyorum amca bir süre," dedim. Önce donakaldı. Gelen tehditler yüzünden etrafındaki bazı arkadaşları tarafından kendisini biraz geriye çekmesi konusunda sürekli uyarılıyordu zaten. Ama bunun bir de benden gelebileceğini hiç aklına getirmemişti herhalde. Birkaç saniye duraladı, sonra benim yakında askere gideceğimi hatırlatarak başladı kahkaha atmaya, "Oğlum sen kendine baksana! Göreceksin orada dünyanın kaç bucak olduğunu!" diye bana takılmaya. Bana verdiği 200 Euro'yu sus payı olarak teklif ettimse de yine de vazgeçiremedim onu alaylarından. Bir yandan kahkaha atarken, bir yandan da bana sımsıkı sarıldı. Amcamla karşılıklı son kahkahalı anımız da bu oldu.

19 Ocak günü Sarıkamış'ta askerdeydim; kışlada eğitim görüyorduk. Saat 17.00 sıralarında bölük komutanımız yüzbaşı beni odasına çağırdı. Tertip emri geldi düşüncesiyle odasına gittim. Ailenle konuştun mu bu sıralar diye sordu. Birkaç gündür konuşmadığımı, telefonlar bozuk olduğu için arayamadığımı söyledim. Zaten bir hafta önce, babamla Orhan Amcam yemin törenim için gelmişlerdi. Hrant Amcam da çok gelmek istemiş ama güvenlik endişesiyle vazgeçirmişler onu. Törenin ertesi günü bana telefon açmış, keşke ben de yanında olsaydım, demişti. Sonra da, artık askerliğin de bitiyor. Buraya dönünce evlenirsin, biz de çocuklarını severiz; en çok istediğim ölmeden önce hepinizin evlendiğini görmek diye eklemişti.

Komutan konuşuyordu. Nasıl olsa birazdan televizyondan öğrenirsin, o yüzden ben sana söyleyeyim, dedi. Sonra amcamın adı çıktı ağzından, durdu bir an, "Silahlı bir saldırı olmuş, başın sağ olsun!" sözleriyle noktaladı. Ben öylece kaldım. Bu cümleyi tekrar tekrar başa sardım. "Amcam" ve "ölmek" kelimeleri uyuşmuyordu.

Komutan ailemi aramamı söyledi ama ben televizyona doğru yürüdüm ve haber kanalını açtırdım. O an gazetenin önündeki karmaşayı gördüm. Ekranda alttan haber bandı geçiyordu: "Gazeteci Hrant Dink Öldürüldü!" Amcamı göstersinler diye bekledim ve sonunda gördüm. Dünyanın kaç bucak olduğunu askerde gördüm.

HAYGAN DİNK

Gece bir rüya görmüştüm ben... Her rüyaya inanmam aslında, çünkü her rüya Allah'tan değil, der inancımız. Ama Allah rüyalarla da konuşur bazen. O rüyamda büyük, Ağrı Dağı gibi bir dağ ve dağın en doruk noktasında, eski paralardan böyle kocaman bir para...

Madalyon gibi. Üstünde de tarihi büyüklerimizden birinin portresi var. Derken bir deprem oluyor, dağ sarsılıyor ve dağın tepesindeki o büyük madalyonla birlikte, üzerindeki o kişi de aşağı yuvarlanıyor. Ben, Aman Allahım, diyorum, dövünüyorum. Sabah çok kötü kalktım. Eyvah, dedim, eyvah, fena bir şeyler olacak...

Televizyon ekranında beliren o "Son Dakika" haberleri yok mudur, ben onları oldum olası hayra yormazdım. O koca puntolarla altyazı geçmeye başladı mıydı, ben Hrant *Ahparig* diye ekrana koşardım. *Agos*'ta Krikor Zohrab'ın anılarını okuduktan sonra o ikisini kafamda örtüştürmüştüm bir kere. Zohrab'a bunları yapanlar, Hrant *Ahparig*'i rahat bırakmazlar, derdim.

O gün çok ağır bir grip geçiriyordum. Kızım Lusin'le hastaneye gitmiştik. Eve geldikten sonra ilaçlarımızı aldık. Ben yatak odama geçtim. Haber saati gelmiş, bir bakayım, dedim. Yine o "Son Dakika" yazısı çıktı karşıma... Bir baktım ki, ekranda Hrant *Ahparig*... Kaldırımda yatıyor... *Agos*'un önü mahşer günü... Çıldırmış gibi oldum. En korktuğum şey başıma gelmişti. Kendimden çıktım. Ama kendi çığlıklarımı duyuyordum...

ZABEL DİNK

18 Ocak Perşembe sabahı kızım Zepür'le sabah otoparka gidiyoruz, direksiyon dersi alsın diye... Oraya gitmek için de Hrant *Ahparig*'in evinin önünden geçmemiz gerekiyor. Biz hızla geçtik evi ki, kapı otomatiğinin sesini duydum. Arkamı döndüm. Baktım Hrant *Ahparig*. O görmedi bizi. Bizim de acelemiz var ya, hızlı hızlı yürüyoruz. Ama o gün hiç yapmadığım bir şeyi yapasım geldi. Dönüp dönüp arkama, Hrant *Ahparig*'e baktım. Özledim de ondan mı baktım, o da bizi görsün diye mi baktım, anlamadım niye o kadar baktım? Ama bir tuhaflık da hissetmiştim, çünkü Hrant *Ahparig* kapıdan çıkınca bir sağa, bir sola, bir yukarılara, apartmanlara baktı. Sonra arkasına baktı, karşı kaldırıma öyle geçti. Dört beş adım atmış, caddeye doğru yönelmişti ki, birden vazgeçti, öbür sokağa döndü. Oradan da çıkış var anacaddeye, ama hayır, gitti o sokakta oyalandı biraz, tekrar geri döndü. Biz caddeye çıkana kadar benim gördüğüm, Hrant *Ahparig* bir sağa, bir sola, bir yukarıya bakmayı sürdürdü, oralarda gitti geldi. Hiçbir anlam veremedim buna. Ona bir şey olacak diye bir his yoktu içimde ama bir tuhaflık da hissetmiştim; akşam eve gelince kardeşine söylerim diye aklıma koydum. Uyumuşum. O gece Orhan geç geldi, sabah ben uyandığımda da gitmişti. Söyleyemedim.

O gün içimde büyük sıkıntı duyuyorum. Gitmem gereken bir yer de var ama gitmiyorum. Evde oturuyorum öyle. Hrant *Ahparig*'in bir gün önceki o tedirgin halini niye kardeşine anlatmadım diye içim içimi yiyor.

Birden bir uğultu ve çığlık sesi geliyor binadan. Yoramıyorum bir şeye, bu ne sesi. Balkondan kafamı uzattım. Bir şey yok aşağıda. Kapıya çıktım. Altta eltim Haygan oturuyor. Oradan gelmiyor ses. Kapısı kapalı. Yukarıları dinledim, oradan da gelmiyor. Ama bu ses bitmiyor. O sırada telefonum çaldı. Kardeşim, ne yapıyorsun, diyor. İyiyim, deyince şak, telefon kapanıyor. Çığlık durmuyor ama. Birden Haygan'ın evine hırsız girmiş olmasın diye geçirdim aklımdan. Hırsız girmiş, Haygan'ı boğuyor diye düşündüm. Yedek anahtar bende, koşayım, Haygan'ı kurtarayım, dedim. Birden panik oldum evin içinde, çünkü ben anahtarı aramaya giderken cep telefonum çalıyor, aynı anda evin telefonu çalıyor. İnternete bağlı olan telefon çalıyor ve kapının zili çalıyor. O anda hem o çığlık sesinden hem de bu telefon ve zillerden aklımı yitirdim. Bir o telefonu, bir bu telefonu alıyorum elime. Bir ses duyuyorum: "Amcamı öldürdüler." Şoka girdim. "Amcan kim?" diye bağırıyorum, anlayamıyorum. Maral'ın sesi, "Maaammmaaa!" diye bağırıyor avaz avaz. Kabul etmek istemediğim için ben ona daha çok bağırıyorum. Çalan öbür telefonları açıyorum. Susun, beni aramayın diye bağırıyorum. Sonunda kapıyı açtım, Haygan'a gideceğim. Merdivenlerde Lusin'i gördüm. Yenge çabuk gel, mamam çok kötü, dedi. Tamam, biliyorum. Haygan'ı boğuyorlar, diyorum. Koştum, baktım ki Haygan ağlıyor. Ee, boğmamışlar işte, diyorum kendi kendime. Niye kendi kendine ağlıyor ki bu kadar... O an bir el kafamı ekrana çeviriyor. "Son dakika: Hrant Dink öldürüldü..." Rüya mı, gerçek mi bu? O an Hrant *Ahparig*'in sesi çınladı kulağımda. "Ben ölmekten değil, vurulmaktan korkuyorum..." demişti. "Sakat kalmaktan korkuyorum" demişti. Bu rüya değildi... Sonrasını hatırlamıyorum.

LUSİN DİNK

Ailece son kez bir araya gelmemiz benim çalıştığım "Beynelmilel" filmini seyretmek için oldu. Filmden sonra, yolda yürürken bize ilk kez ne kadar da uzaktı amcam! Nasıl da alınıyordum yalnız başına yürüdüğü için... Bir ara yanına gidip koluna girdim. Hiç sıkıştırmadı beni. Bu da ilk defa oluyordu. Sanki yanında yürüyor olmam rahatsız etmişti onu. Yol ayrımına geldiğimizde öpmek istedim am-

camı. "Sonra," dedim kendime, "*Agos*'a gidince öperim..." Ve o sonra hiç gelmedi bir daha...

O sıralar boyun ağrılarımla cebelleşiyordum. 19 Ocak sabahı hastaneye gittim. Eve dönerken Zeytinburnu kavşağının oradaki boş arazide o güne kadar hiç görmediğim kadar çok kuş gördüm ve taksiciye neden bu kadar çok kuş var diye sordum. Yanlış memlekete göç etmişler, dedi adam...

Öğleden sonra, tahlil sonuçlarımı almak için tekrar hastaneye giderken ısrar edip, hasta olan mamamı da götürdüm. Bir sürü ilaçla eve döndük. Mamam odasına gitti. Ben de bir televizyon bağımlısı olarak ekran karşısına geçtim. Fakat bu sefer televizyonu açmadım. 'Ice Age 2' animasyonunu seyretmek için DVD'yi taktım. Penguenler şarkı söyleme başladılar. Ve içerden mamamın çığlığı yükseldi: "Hisus! Hisus! Hisus!..." Eyvah, dedim kendime. Mamam, odam dağınık diye bağırıyor yine. Yanına koştum. Mamam dizlerini dövüyordu ve benim odamda değildi. Kendi odasındaydı ve televizyon açıktı. Dönüp ekrana baktım. "Hrant Dink Öldürüldü" altyazısını okudum. Kesin yanlış yazılmıştı. Tamam, kabul, amcam vurulmuştu da... Yani dizinden falandı. Gözdağı vermek istemişlerdi. Birazdan altyazıyı düzelteceklerdi. Şimdi benim mamamı sakinleştirmem gerekti. Ama susmuyordu mamam. Zabel Yengemler üst katta oturduğu için hemen yengemi aradım ama açmıyordu telefonu. Mamam da susmuyordu. En iyisi gidip kapıyı çalmaktı. Hem belki yengem olayın aslını biliyordu. Yengemde de o gün temizlik varmış. Çıktım yukarı, elektrikli süpürge sesine baskın çıkmaya çalışarak kapıyı yumrukluyorum. Naime Abla kapıyı açıp can havliyle, n'oldu mamana, dedi. Konuşamadım. Yengem geldi kapıya. Sen aşağı gel, diyorum. Yok bir şey, mamam iyi. Yengem ısrarla soruyor, ne oldu mamana diye. Sonunda, "Amcam..." dedim. Aşağıya koştuk hep beraber. Yengem yatak odasına geçerken Naime Abla n'oldu diye tekrar sordu kapıda. O sırada, "Amcam ölmüş," dedim galiba. Hatırlamıyorum ne dediğimi ama Naime Abla'nın kendini tokatladığı fotoğraf gibi aklımda...

Şimdi ne yapmalıydım? İki kadın vardı yanımda feryat figan... Aklıma kızlar geldi. Sera'nın arkadaşları *Agos*'ta olduğunu söylediler. Zepür okulda bayılmıştı. Maral ise bana telefon açmış, benden bir cevap bekliyordu. Fakat benim de bir cevaba ihtiyacım vardı. Gerçekten ne oluyordu? O sırada birkaç kişi aradı ama bir şey bilmeden konuşamazdım ki! Kapattım telefonları. Dükkânı aradım ve babamı istedim. Yoktu babam. Dükkânda Sona *Kuyrig* ağlıyordu.

Demek ki bir şey vardı. Mamamla Zabel Yengemi, Rakel Yengeme gitmeye ikna ettim. Onların sokağında bir arkadaşıyla birlikte karşıdan gelen Rakel Yengemi gördük. Eve girerken, anlamıyorum, ben hiçbir şey bilmiyorum, diyordu...

Evde mamam bir odada, Zabel Yengem diğerinde ağlıyorlardı. Komşular gelmişler, bir şeyler söylüyorlardı. Ben duymuyordum onları, aklım kızlardaydı. Rakel Yengem çoktan *Agos*'a doğru yola çıkmıştı ve ben ailemin ağlayan iki kadını ve bana yabancı insanlarla evde kalmıştım. Sonunda televizyonu açtım ve evdekiler bana engel olmaya çalışırken, kaldırımda yatan amcamın üzerinde havalanıp duran gazete kâğıdını gördüm. İçerime içerime havalanıyordu kâğıt. Örtmüyordu üzerini...

Eve ilk Zepür geldi. Öğürerek, "Kim yaptı?" diye sorarken yerlere düşüyordu. Onu tutmaya çalışırken, "Lusin *Kuyrig,* yalan dii mi, amcam ölmedi dii mi?" diye sordu. İki seçenek vardı: Ya kandırmak ya da yüzleştirmek. Büyükler, yok öyle bir şey, dedikçe sakinleşiyordu. Ama gerçeği bilmeliydi... Ne yalan söyleyeyim, aklı sonradan gider diye korktum ve kollarından tutup hayatımın cümlesini kurdum: "Amcamız öldürüldü!" dedim. "Amcamız öldürüldü!"

Sonrasını hatırlamıyorum. Ta ki Maral gelene kadar... O geldiğinde Zepür'ü ayrı bir yerde tutmalarını istedim. Acı acıyı doğurmasın diye. Fazlası neyse artık!

Ev çoktan dolmuştu. Herkes ağlıyordu. Baydzar ne zaman gelecekti? Niye vardı bütün bu insanlar? Niye geliyorlardı hâlâ? Sonra doktor da geldi. Sakinleştirici iğne yapacakmış. Ne iğnesi? Sakiniz işte! Ben sadece baktım. Ben sadece bekledim. Herkes geldi... Amcam hariç. Ve ben hâlâ bekliyorum. O yol ayırımında, o "sonra"ya terk ettiğim yerde bekliyorum. Gelmeyeceğini bile bile...

MARAL DİNK

19 Ocak günü okuldan erken çıkıyorum. Tam o sırada telefonum çalıyor; arayan eski erkek arkadaşım... Dört gün önce yine aramış, dün gece rüyamda amcanı gördüm Maral, demişti. Çok karışıktı her şey. Hiç iyi uyuyamadım, demişti... İşte yine arıyor. Erken çıkacaksan bana uğra, diyor. Hayır, dedim, gelemem. *Agos*'a, amcama gideceğim. En son yılbaşında görüşmüşüz ve çok özlemişim onu. "Seni görmeye geldim amca," diyeceğim, sarılacağız birbirimize ve uzun uzun sohbet edeceğiz. Öğle saatlerinde servise biniyorum. Biraz oyalanmaya karar veriyorum, kendime pembe bir bere alıyorum. Osmanbey metro istasyonundan çıktığım an telefonum çalıyor. Saat

15.30. Arayan gene aynı arkadaşım. Sesi iyi gelmiyor. Olduğun yerden taksiye bin ve hemen eve git, diyor sadece. Birine bir şey olduğunu anlıyorum. Anneme mi bir şey oldu? Babama mı? Ağlamaya başlıyorum.

Agos'la aramda 10 adım mesafe var. Kafamı kaldırıp karşıya bakmıyorum. Karşıdaki duvarın ötesine bakmıyorum. O panikle Rumeli Caddesi'ne sapıyorum. Annemi arıyorum. Annem kendinde değil. Çığlıkları geliyor kulağıma. "Yalvarırım söyle, kim?" diyorum. "Hrant Amcan... Öldürdüler!!!"

Ben bende değilim o an... Bilinçsizce koşuyorum sokaklarda. Ağlayarak koşuyorum. Yol bitiyor. Duruyorum. Kendi irademle hareket edecek gücüm yok. Bana telefonla verilen direktife uyuyorum. Taksiye binmeden son bir şey yapıyorum. Kardeşimi arıyorum. "Zepür, amcamız öldürüldü," diyorum.

Evin önünde iniyorum. Kapının önüne çöküp ağlıyorum. Sonra arkadaşlarım geliyor. Beni amcamlara götürüyorlar. Kapıyı Lusin açıyor. Karşı odadaki Zepür beni tanımıyor. Annemi görüyorum. Anneme sarılıyorum. Ev kalabalık. Ben buz gibiyim. Televizyonun olduğu odaya geçiyorum. Amcam olduğunu söyledikleri adama bakıyorum. Bu bir açık oturum değil. Söyleşi değil. Bizim için olağan hale gelen 301 davalarının konu edildiği bir program da değil. Neden televizyonda o halde? "Hrant Dink öldürüldü." Yerde kan var... Amcamın yüzünü göremiyorum... Ellerini görüyorum... Elini tutmak istiyorum... Uzun uzun ve sıkıca... "Gitme amca..." diye bağırıyorum. Duymuyor...

ZEPÜR DİNK

Okulda, kantinde oturuyorduk. Arkadaşıma bir telefon geldi. Yüz ifadesi değişti. Ne oldu diye sorunca, *Agos*'un önünde saldırı olmuş, dedi. Çok garipsemedim. Bu tür haberlere alışıktım. Daha kötüsünü de aklıma getirmiyordum. Getirsem bile bir şekilde daha kötüsünün olmayacağına ikna ediliyordum. Arkadaşlarıma internetteki haberlere bakmalarını söyleyerek yanlarından kalktım ve Sera'yı aradım. Sera'nın hiçbir şeyden haberi yoktu. Sonra babamı aradım. Fakat cevap veren ses babama ait değildi. Beyaz Adam'da çalışan bir elemanımızın sesiydi. Ağlamaklı bir sesle, Orhan Abi burada değil Zepür, dedi. Aklıma kötü bir şey getirmemiş olmalıyım ki, sakin bir şekilde annemi aradım. Annem çığlık atıyordu. Konuşamadık bile. Telefonu kapattım ama hâlâ ne olduğunu anlamış değildim. Derken Maral aradı ve "Amcamız öldürülmüş Zepür," dedi. Çığlıklılarımın

arasında telefonu elimden düşürürken kendim de yere düşmüşüm. Gözümü açtığımda revirdeyim. Revirdeki doktorun adımı sorup ardından başsağlığı dilemesiyle yeniden fenalık geçiriyorum. Sonra okul bir araba ayarlayıp beni eve gönderiyor. Yolda yanımdakilere ısrarla Sera'yı soruyorum, eve gelecek, cevabını alıyorum. Yol boyunca, "Hayır, olamaz," diye tekrarladığımı hatırlıyorum. Amcamların evine vardığımızda kapıyı kimin açtığını hatırlamıyorum. Tekrar yere yığıldım. Bir var bir yok oluyordum sanki.

Tekrar kendime geldiğimde karşımda Lusin'i gördüm. Kalabalıktı orası ama ben sadece Lusin'i görüyordum. İnsanlar daha kötü olacağım korkusundan amcama bir şey olmadığını söylüyorlardı ki, Lusin beni karşısında oturttu ve "Amcamız öldü," dedi. "Amcamız öldü Zepür." İşte o zaman anladım. Gerisini hatırlamıyorum.

DELAL (BAYDZAR) DİNK

19 Ocak günü Brüksel'deki işyerimdeydim. Bilgisayarımın başında çalışıyordum ama kendimi iyi hissetmiyordum. Hatta çalışma arkadaşlarımdan biri, çok kötü görünüyorsun, evine gidip dinlensene, dedi. Onu bile yapacak halim yoktu. O sırada Guillaume geldi yanıma; gözleri dolu doluydu. Titriyordu. Bir şey konuşmam lazım seninle, dedi. N'oldu diye ayağa kalktım. Koridora doğru ilerledi. O önden gitmeye başladı, ben de arkadan... İşte o an bir şey oldu. Zaman yavaşladı. Sonra da dondu. O koridorda yürürken, hayatımın değişmekte olduğunu hissettim. Bir şey olmuştu ve hayatımda hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı artık. Bunu anladım. Guillaume koridordaki boş odalardan birine soktu beni. Kapıyı kapattı ve "Baban..." dedi. Yok diye bağırdım. Sus! Bir şey söyleme, dedim. Vurulmuş, dedi. Hayır diye bağırıyor, susturmaya çalışıyordum onu. Sustu... Hastanede miymiş? Kurtulmuş değil mi diye sordum sonra. Yok, dedi. Ölmüş, dedi. İnanmıyordum. Hayır diye çığlık atıyordum. Baktı gerçekten inanmıyorum, çıkarıp *Hürriyet*'in internet sayfasını gösterdi bana... Orada okudum. Babamın öldürüldüğünü yine o *Hürriyet* gazetesinin haberinden öğrendim... İnandım.

KAROLİN DİNK

14 Ocak Pazar günüydü. Nare'ye 7,5 aylık hamileyim. Hrant babam ve Rakel mamam bize gelmişlerdi. *Mamig*'le *babig*'i gören Nora iyice bir şımardı. Hrant babam torunuyla keyif içinde Arto Tunçboyacıyan'ın Otanav ve Seto şarkılarını dinledi. Hele Nora'nın

bu şarkılarla dans edişi onu tam anlamıyla mest ediyordu. Babam benim de Arto'nun müziğini çok sevdiğimi ve onunla ne kadar tanışmak istediğimi bildiğinden o akşam, "Arto burada, istersen gel seni götüreyim," dedi. Bense, "Yok baba, pek keyfim yok, başka zaman,' dedim. Bilemezdim ki o başka zamanın bir daha gelmeyeceğini.

19 Ocak günü Yeşilköy'deki evdeydim. Annem yanımdaydı. Arat dışarıdaydı. Televizyonda bir kadın programı izliyordum. O sırada annemin cebi çaldı. Telefonda sesi değişmişti. Ne oldu, dedim. Galiba yine Hrant'a zarar vermişler diye bir cümle kurdu. Mahkemelerdeki gibi bir tartaklama olduğunu düşündüm.

O pazar Nora'yla oynarken sürekli sessiz telefonlar geliyordu cebine. Bir ikisini açmış, sonra bunları açmamam gerekir, demişti, çünkü o telefonları açtığında bulunduğu yer tespit ediliyormuş. Böyle bir şey dediği geldi o anda aklıma. Çok heyecanlandım, hemen haber kanallarını karıştırmaya başladım. Birinde altyazı geçiyordu: "Hrant Dink öldürüldü..." İnanmadım. Başka kanallara baktım. Hepsi aynı şeyi yazıyordu. "Hrant Dink öldürüldü..." Telefonlar çalmaya başladı. Evin içinde şuursuz bir şekilde dolanıyordum. Nora uyuyordu. Arat yoldaydı. Çok yakın bir arkadaşı için Çapa Hastanesi'ne gidecekti o gün. Onu aradım hemen. "Hiçbir şey bilmiyorum. Şu an yoldayım. Ne ne kadar doğru, bilmiyorum. Sonra konuşalım," dedi. O arada Rakel mamam aradı, bağırıyordu. "Ne yapacağım ben şimdi Karolin?" diye çığlık atıyordu. "Bilmiyorum mama!" dedim. Elim kolum bağlı, öylece kaldım. Gitmem gerekiyor diye düşündüm ama gidemedim bir türlü. Düşünemez olmuştum. Sonra insanlar doluştu eve. Akşam oldu. Arat aradı, "Sana sarılmak istiyorum," dedi. Sonra yanında arkadaşlarıyla eve geldi. İşte ancak o zaman onunla Rakel mamama gidebildim.

ARARAT (ARAT) DİNK

O gün dükkândaydım sabahtan itibaren. Öğleden sonra üniversiteden bir arkadaşımı hastaneye götürecektim. Dükkândan çıktım, taksiye bindim. Yolda Necdet Abi aradı önce. "Babayı vurmuşlar Arat," dedi. Ulaşamıyorum, nasıl durumu, gibi bir şeyler de sordu. Ne diyorsun abi, dedim. Beynim uyuşur gibi oldu. Babamı aradım hemen. Cevap vermedi babam. *Agos*'un telefonlarını çevirdim. Hiçbiri açılmadı. *Agos*'ta çalışan bir arkadaşımı cebinden aradım. *Agos*'ta mısın diye sordum. Değilim, dedi. Konuşturmuyorum da karşımdakini. *Agos*'tan birilerinin numarasını ver bana, dedim.

Lora'nın telefonunu verdi. Onu aradım. Dışarıda olduğunu söyledi. Ama bir şey var ses tonlarında, belli ki onlara da haber yeni gelmiş. Bir şey söyleyemiyorlar. Daha ilk dakikalar...

Bu arada ben taksiyi tekmeliyorum, camlara yumruk atıyorum. Şoföre *Agos*'a, Osmanbey'e sür dedim. Çapa'da tıkanıp kalmışız. Acayip bir trafik var. Küfür ediyorum ana avrat. Taksici de korktu zaten. Bayağı bir vurdum adamın arabasına. O sırada mamamı aradım. Nerdesin, dedim. Olduğu yeri söyledi. Tamam, dedim. Anladım ki bilmiyor. Sera beni aradı, *Apar*, dedi. Bir şeyler var. Babama bir şey mi olmuş. Yok kızım, dedim. Ne olacak, bir şey yok. Ben *Agos*'a gidiyorum, sana hemen haber veririm, dedim. Ben de oraya gidiyorum, dedi. Gidiyoruz ve o trafik bitmiyor. Çok uzun...

Bu arada hastaneden arkadaşım arıyor. Ben gelemiyorum, diyorum ona, bir sorun çıktı. Tamam abi, diyor. Sonra Sera benden önce varmış herhalde. Ağlayarak açtı telefonu, "Babam ölmüş," dedi. Ben de olmaz öyle şey, dedim. Saçmalama. Yok, yaralıdır o, dedim. Konuşturmadım kızı. İnanmadım da görene kadar... İnanmak istemiyorum. Ve inanmıyorum. Dolapdere'deydik. İndim artık, çünkü ilerlemiyor trafik. İnerken 100 lira attım taksiye. Yokuştan yukarı koşmaya başlamıştım ki, birden fark ettim ki, babamın öldüğünü kabul etmiş gibi davranıyorum. Yok, ölmüş olamaz, dedim. Geri döndüm ve paranın üstünü istedim şoförden. O yüz lirayı bıraksaydım, babam ölmüş gibi davranmış olacaktım. Kabul etmiş olacaktım. Gittim ve paranın üstünü aldım.

Koştum, koştum... Sonra, işte yerde gördüm babamı. Yok yok, önce görmedim de... Dışardan görünmüyor zaten. Oraya ilk vardığımda, polis kordonu falan... Yine bir olay var gibiydi. O anda babamı hâlâ orada sağ görürüm hissine kapıldım. Daldım polislerin arasından, bırakmazlar, iki saat konuşurlar şimdi, sorular sorarlar falan. Daldım hızla aralarından. Yardım kordonu. Kapıya doğru ilerlerken, işte o zaman gördüm babamı... Yerde yatarken gördüm.

SERA DİNK

Babamla son 18 Ocak akşamı konuştuk. Evdeki o akşam onu son görüşümdü. Bir hafta önce, cuma günü onun "Neden Hedef Seçildim" yazısını okumuştum. Babam ile mamam uyuyordu yan odada. Babamın bize anlattıklarını ilk kez yazıya döküp başkalarıyla da paylaştığını görünce çok ürkmüş, çok ağlamıştım.

Her gece yatağıma gidip dua etmeden önce yaptığım şey, babamı bir süre kapıdan izlemek olmuştu o günden itibaren. Ve 18 Ocak

akşamı, nihayet onunla konuşmaya cesaret buldum. Gidip öptüm onu, sarıldım, geçen haftaki yazısını okuduğumu, son bir haftadır hiç tehdit alıp almadığını sordum. Gülümseyip, "Cık!" yaptı. Çok şaşırmıştım. "Nasıl olur," dedim, "Hiçbir şey yapmadığın halde ne davalar açtılar, ne tehditler savurdular, bu yazın üstüne hiç mi tehdit gelmedi yani?" Babam gene gülümseyip, "Yok kızım, artık tehdit gelmiyor," dedi. Ben de, "Bitti mi artık yani baba?" dedim. Kafasını sallayıp gülümsedi. Sonra onu son kez öpüp yatmaya odama çıktım. Ertesi gün onu kaybedeceğimi nerden bilebilirdim ki...

19 Ocak günü Taksim'de arkadaşlarımla yürüyordum. Kızlardan birisinin telefonu çaldı. Telefonu açtı ve karşıdaki sesi dinlerken bembeyaz kesildi. Bunu görünce elim içgüdüsel olarak kendi telefonuma gitti. Babamı aradım, çünkü yolunda gitmeyen bir şey varsa, hep babamı ararım ben. Telefon çalıyor ama cevap vermiyordu. İşi vardı babamın herhalde, duymuyordu. Birazdan aradığımı görüp bana geri döner diye düşündüm. Sonra arkadaşlarım beni bir taksiye bindirdiler. Ve nedense *Agos*'a götürdüler. Gazetenin önünde kalabalık toplanmıştı... Yerde birisi yatıyordu. Ben alışmışım bir kere, son sözü hep ondan duymak isterim. Elim telefona gitti yine. Telefonla babamı aradım ki bana olanları anlatsın ve kendisinin iyi olduğunu söylesin, böylece içim rahatlasın, ama yine cevap vermedi. Telefonu kapatmamla yerde yatan kişinin babam olduğunu anlamam bir oldu... Sonrası yok...

RAKEL DİNK

Sabah saat on buçukta evden ayrıldı diye hatırlıyorum. Her zamanki gibi az da olsa yaptı kahvaltısını. Ayrılırken biraz keyifsizdi. Bir şey takılmıştı kafasına. Öperek yolcu ettim. Üzülme, dedim, çok da önemli değil bu sıkıntılar. Akşama döndüğünde geçer, dedim. Önemli olan varlığımız, gibi bir şeyler söyledim. Böyle bir konuşma oldu aramızda.

Sonra o işine gitti. Benim de dua toplantım vardı, oraya gittim. Toplantı bitti, arkadaşlarla oturmuş dertleşiyorduk. Aramızdan genç bir arkadaş, Rakel *Kuyrig,* dedi, insan bağışlayamayacağı birini nasıl bağışlar, dedi. İnsanın katili bile olsa, bağışlamamız gerekiyor, İsa böyle söylüyor, dedim. Onun sözüne iman ediyorsak, onun ardınca gidiyorsak, koşulsuz bağışlamamız gerekiyor, çünkü O böyle söylüyor, dedim. Bu konuşmayı hiç unutmam.

Ve o meyanda, telefon çaldı. Oğlum, Mama nerdesin? Dua et, diyordu. Sesi titriyordu. Dedim oğlum, sen nerdesin, orada kal ki

ben geleyim. Kendisine bir şey oldu sandım. Yok bir şey mama, sen dua et...

Onun telefonu kapandı, Sera aradı. Mama, babam, dedi. Ben *Agos*'a gidiyorum, dedi. Sesi ağlamaklıydı. O kapandı -bunların hepsi arka arkaya oluyor- bulunduğumuz evin telefonu çaldı. Ev sahibi açtı. Bembeyaz oldu.

Şimdi... Şöyle bir durum oluyor insanda. Olabilirlik içinde aklına geliyor bazı şeyler ama reddediyorsun. Acaba diye aklına gelen şeyi söylersen, kabul etmiş, doğruluğunu tasdik etmiş olacaksın. İstemiyorsun. Ama zihnine geliyor, yoksa diye, acaba diye bir şeyler...

Bunlar oradaki arkadaşlarımın da fikrinden geçiyor herhalde ki biri bayıldı. Elimle yüzüne çarptım bir tane. Kalk çabuk, sizin güçlü olmanız gereken gün bugün, dedim. Ağlıyorum tabii. Biz şimdi seninle mi uğraşacağız, güçlü olmakla mı? Bayılmamamız gerekir, yoksa gücümüz gider üstümüzden. İsa ne diyor: "Güçsüzlüğünüzde benim gücüm sizde kâmil işleyecek." Şimdi o gün. Kalk ve ne yapmamız gerektiğini düşünelim. Ona kalk derken benim de dizbağlarım çözüldü. Kendimi bırakırsam yığılacağım. Ama o meyanda, o ayet, "Sizin güçsüzlüğünüzde, sizin yapacağınız bir şey kalmadığında, benim gücüm sizde görünecek," diyen ayet kıvılcım gibi, şimşek gibi zihnime geldi. Ey İsa, dedim. Öyle diyorsan, şimdi bugündür. Başka nerde görünecek gücün? Hemen paltomu giydim, evden çıkmakla meşgulüm. Bir arkadaşım takıldı peşime, ille seninle geleceğim diye. Ben *Agos*'a gitmek istiyorum. Yok, eve gitmemiz gerekiyormuş, dedi. Söylene söylene eve doğru geliyoruz. Zihnimde dua ediyorum. Ama tam edemiyorum. Şoktayım. Eve kadar yürüyerek geldik. Şu köşede baktım eltilerim, saç baş bir yanda, bizim eve doğru geliyorlar. Halası, başka arkadaşları, hepsi eve doğru geliyor.

Kötü haber nasıl da belli oluyor. Herkes duyduğu yerden kalkmış geliyor. Kimsenin ne halde olduğu, nasıl göründüğü umurunda değil. Görüntü gösteriyor kötü olayı. Eve çıktık, çantamı attım. Telefona sarıldım. Kapı susmak bilmiyor. Ama kimse bir şey söylemiyor, televizyonu açan da yok. Adı konmuyor ama belli artık. Ben de daha telaffuz etmemişim ama olay belli. Taksi numarasını çevirdim ki hiç ezbere çevirmemişim o saate kadar. Taksi durağıyla konuşmaya çalışırken Belçika'dan kardeşim çıktı karşıma telefonda. Mikhail dedim, ben taksiyi aradım sen nereden çıktın? *Kuyrig* kendine iyi bak. Biz geliyoruz oraya, dedi. Aman Baydzar'a dikkat edin, onunla ilgilenin, dedim. Beraberiz, bilet aldık, beraber geleceğiz zaten, dedi. Telefonu kapattım. Şaşkınlığımdan yine onu çevirmişim. Artık ağlaşıyorduk karşılıklı... Nihayet taksiyi çağırabiliyorum. Evdekilere

de bağırıyorum. Kimse bana engel olmasın. *Agos*'a gideceğim. Benimle gelmek isteyen varsa gelsin diye. İki arkadaşımla bindik taksiye. O yol da bir türlü bitmek bilmedi.

Gittimse Ararat'la Sera'yı orada gördüm. Orada sarıldım onlara. İnsanoğlu çok garip! O an çocuklarımın boynu bükük artık diye düşündüm. Eziklik, babasızlık, kanatlarının kırılmış olduğu... Böyle düşünceler üşüştü zihnime. Bu düşünceler içinde sarıldım onlara.

Ben gittiğimde eşimi kaldırmışlardı. Kanını gördüm kaldırımın üstünde. Sonra hep üzüldüm, niye uzanıp oraya, yanına yatmadım diye. Sonra hep üzüldüm...

Çıkarken *Agos*'tan, baktım ki orayı sabunla suyla yıkıyorlar. Temizlemeye çalışıyorlar. Sanki temizlenirmiş gibi. Suyla sabunla temizlenir mi dökülmüş kan? Allah'ın sözü diyor ki: İnsanlar sussa, kan hakkını arar. Adalet yerine oturmadıkça kanın sesi susmaz. Hiçbir zaman susmaz. Ne şimdi, ne gelecekte, ne de geçmişteki kanlar... Hiçbiri susmaz.

KALDIRALIM...

Arkadaşımın adı Hrant'tı. Bana onu anlat, deseler; has adamdı, derim. Asil ruhtu, sıkı dosttu. Cesur yürekti, deli fişekti. Koruyandı, kollayandı. Candı... Tarifi çoktu onun, kimselere benzemezdi, derim.

Canına kıydılar arkadaşımın. Gazetesinin önünde vurdular onu. Arkadan vurdular hem de, üç kurşunla...

O gün ben de vuruldum. Yaşarken değdiği, koca kollarıyla sarıp sarmaladığı, dokunup şifalandırdığı herkes vuruldu. Hepimiz vurulduk. Ama Hrant öldü; biz kaldık.

Ve gördük. Kaldırımda yüzükoyun yatan Hrant'ı gördük. Üzerini örtmeye çalıştıkları beyaz kâğıdı da, altı delik ayakkabılarını da... Hepsini gördük...

Ve bildik... Hrant kaldırımda gözlerimizin önüne serdiği cansız bedeniyle atalarının geçmişini bugüne taşıyan bir köprü oldu ve yaşarken anlatamadıklarını da anlatmayı sürdürdü bize. Her zamanki gibi beden diliyle...

Hrant'ın kaldırımdan kaldırıldığını görmedik ama gelen ambulansın çığlığı bizimkine karışırken, yattığı yerdeki kan izlerini de gördük. Bununla da bitmedi... İlerleyen yıllarda ondan adaletin esirgendiğini de görecek, kanının yerde kaldığını da bilecektik. Bu"bilgi"yle perdesi açılan gönül gözümüzle o kaldırıma bakacak, Hrant'ın hâlâ orada yattığını görecektik.

Gelin, biz kaldıralım Hrant'ı o yattığı kaldırımdan. O gün onunla birlikte vurulan ama ayakta kalan bizler kaldıralım.

Hrant, uğruna canını verdiği davasının sadece "gidenler" üzerinden değil, "kalanlar" üzerinden de konuşulmasını isterdi hep.

Gelin, isteğini yerine getirelim. Biz kalanlar konuşmaya başlayalım bu defa. Biz, hayattayken değdikleri, dokunup dönüştürdükleri, kollayıp korudukları, canından çok sevdikleri, onu anlatmaya başlayalım birbirimize ve herkese. Hepimiz bir ucundan tutalım o benzersiz hayatının, dillendirelim onu yüreğimizin sesiyle. Onu böyle kaldıralım sonsuza kadar... Bakarsınız, duyar sesimizi, dayanamaz kalkar o yattığı yerden, katılır aramıza kendi sözüyle. Bakarsınız, o zaman, belki o zaman şifalanırız hep birlikte...

I. BÖLÜM
SAHİPSİZ ÇOCUK

"Sahipsiz Çocuk" bölümünde yer alanların hiçbirini tanımıyordum Hrant hayattayken. Kendilerini hiç görmemiş; seslerini hiç duymamıştım. Bizi buluşturan Hrant oldu, ölümüyle...

Kardeşi Hosrof'la *Agos*'taki odasında karşılaştım ilk kez. Başsağlığı için içeri girdiğimde, kederinin koyu karanlığında bir başına oturuyordu. Ayağa kalkmak için doğrulmuş, başı yana eğik, acı çökmüş gözlerini yere indirmişti. Elimi uzatayım derken omzunda hıçkırırken buluvermiştim kendimi. Kitap için söyleşilere başladığımda aileden benimle ilk konuşan da Hosrof oldu. Yine Hrant'ın *Agos*'taki odasında... Ben bu yabanıl görünümlü adamın yaralarına dokunmaktan tedirgin, o ise hatırlayamadıklarından mahcup, saatler geçirdik birlikte. Daha ikinci buluşmamızda, "Biliyor musun, uykum kaçtı dün gece. Yatakta debelenip dururken, ben ne yapıyorum diye sorup duruyordum kendime. Birdenbire fark ettim ki, aslında konuşmak iyi geliyor... Çok tuhaf, ama iyi geliyor," diyerek bana ilk kapıyı açtı Hosrof. Elimi kolumu bağlayan o derin utanç duygusundan ilk kez o kapının eşiğinde sıyrıldım. İlk kez orada bıraktım tutukluğumu. Konuşmak iyi geliyorsa, tamamdı o zaman. Onlar anlatarak, ben anlattırarak iyileşecektik çünkü... Birlikte şifa bulacaktık. Yaptığım işe dair güven, inanç ve teslimiyeti de ilk kez orada kuşandım. Sonra gidip teker teker aile büyüklerinin kapısını çaldım. Kolumda Arat vardı.

İlk durağım Hrant'ın dayısı Armenak Çakır'ın Bakırköy'deki mütevazı eviydi. Hanımı "Zabel Yenge"nin ikram ettiği kahvelerin eşliğinde usul usul konuşurken, büyük dayısı merhum Haygaz Çakır'ın hanımı "Vartanuş Yenge" de çıkageldi. Sohbetimiz koyulaştıkça, "aile sırları" birer birer ortaya döküldü. Giderek hayata ve insana dair her şey o odanın sade atmosferinde kendisine yer buldu. Tam da gizlisi saklısı olmayan Hrant'ın ruhuna uygun şekilde, en temiz ve doğal haliyle paylaşılır oldu. Sonra aile büyüğü "Armenak Dayı" da gelip katıldı aramıza ama anlaşılır nedenlerle "Sahipsiz Çocuk"u anlatmakta daha ketum kaldı.

Bakırköy'deki aile ziyaretlerime Hrant'ın çok sevgili teyzesi "Siranuş Hala" konukseverliği ve sevecenliğiyle son noktayı koydu. İzzet ikramdan vakit buldukça gözyaşlarına boğuldu. Güzel güzel konuşurken bir ara dayanamayıp, "Her şeyi de biliyor bu! Hepsini de anlatacak mıyız yani?" diye isyan ediverdi. Yine utandım. Ama çok da değil... Çünkü yanımda yine Arat vardı...

Ve anlattılar. En çok "Balıkçı Sepeti"nde zorlandılar. Ama onu da anlattılar. Hrant'ı kaybetmenin yakıcı acısı daha soğumamışken geçmişteki çileli zamanlarına geri döndüler. Yıllarca mühür altında tuttukları yüreklerini bana açarken acılı tarihlerini de usulca emanet ettiler. Hepsine müteşekkirim.

Hrant'ın aile ocağından sonraki durağı Kimsesizler Yurdu'na kardeşi Hosrof'la gittik bir pazar günü. *Agos*'ta konuşurken, içinde kaybolduğumuz çocukluk anılarının silik izlerini Kumkapı ve Gedikpaşa yokuşlarında yeniden bulduk. Daracık sokaklar, boş arsalar, tren yolları dile gelip acı tatlı yaşanmışlıkları anlatmaya başladılar Hosrof'un ağzından. Nıvart Hanım'ın, çileli analarının, çocuklarının yolunu gözlemek için tek odasında ömür tükettiği ahşap ev işyeriydi artık ama en azından yerinde duruyordu işte... Bakkal amca yoktu tabii ama çizgi-roman aşırdıkları bakkal dükkânı da yerli yerindeydi. Babaları terzi Haşim, ailesini terk ettikten bir zaman sonra şuradaki sıra evlerden birinde, Armenak Dayı'nın eski evinin orda oturduysa da pek ortalıkta görünmezdi. Ancak çocuklarını çok özleyecek de kırk yılın bir başı alıp hamama götürecek, sonra da işkembeciye... İşkembe, paça o günlerden kalma bir güzel lezzet...

Derken Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'ndeyiz. Bodrum katındaki kimsesizler yurdu, yani "Joğvaran" nohut oda bakla sofa, ufacık bir mekânmış meğer. Yanımdaki koca adam, oradaki küçüklüğüne baktı, gülümsedi. Bir bölümünde mutfak tezgâhı olan yemekhane ile birisi kızlar, öbürü erkek çocuklar için yatakhane olarak kullanılan karşılıklı iki oda... Nasıl mı sığışmışlar buraya? Küçücükmüş hepsi zaten, yatakhaneler de ranzalıymış tabii ki... Üst kata çıkınca, sol taraftaki odaya çekinerek adım atıyoruz. Ayak sesleri aşağıdaki yetimhanede duyulduğunda, daha ilkokul çağında Anadolu'daki ailelerinden alınıp buraya getirilmiş çocukların korkudan titreyip hazırola geçtikleri otoriter müdür Hrant Küçükgüzelyan'ın makamı burası çünkü... İktidar denen şeyin ne kadar göreceli olduğunun apaçık bir göstergesi sanki...

Nihayet karşı kapıdan içeri girdik. Karşımızda koca bir tahta haç. Önünde tahta bir kürsü ve tahta sıralar... Joğvaran'daki çocukların tek sıra halinde ilkokul yollarına düşmeden önce her gün çıkıp dua ettikleri mekân burası. Pazar ayinlerinin yapıldığı yer de... Bildiğimiz kiliselere benzemiyor hiç.

Geçip tahta sıralara oturduk Hosrof'la. Hrant yoktu aramızda ama tuşlarında parmaklarını gezdirdiği piyanosu hemen yanı başımızdaydı. Protestan Kilisesi'nin sade atmosferinde sivil giyimli rahibin verdiği Türkçe vaazı dinliyordu Hıristiyan Ermeniler. Birisinin "bizim için acı çektiğini, bizim günahlarımızı bizim adımıza yüklendiğini" anlatıyordu Rahip Kirkor Batveli. "Ağzından hileli söz çıkmadı. Kendisine sövüldüğünde sövgüyle karşılık vermedi," diyordu."Acı çekti, düşmanları tarafından hor görüldü ama günah işlemedi..." diye devam ediyordu. "Hrant'tan mı söz ediyor?" diye fısıldadım kardeşinin kulağına. "Hayır," dedi, "İsa'dan..."

Kiliseden çıkınca Balipaşa Yokuşu'na geliyoruz. Oradan Kumkapı'ya geçiyoruz. Sonra da Kadırga'ya... Gazoz satıp bedava film seyrettikleri yazlık sinemadan aşağı kıvrılınca sol tarafta eskiden bayram günlerinde çadırların kurulduğu, bayramsız günlerde ise Hrant'ın top koşturduğu cinci sahası... Kertenkele avına çıktıkları tren yoluna kadar iniyoruz. Sonra tekrar yokuşlar... Sağa sap, sola kıvrıl derken, Kumkapı Meydanı'ndayız. Eskiden balıkçıların olduğu yerdeki Kumkapı meyhaneleri el ediyor yorgun bedenlerimize. Bana kalsa hemen çökeceğim masalardan birine. Hosrof bir iki tereddütten, sorgu sualden sonra, "Tamam burası," diyor kendinden gayet emin. Balıkları söylüyoruz. Öğle rakısı kadehlerini tokuşturmak üzere kaldırdığımızda, "Nerede oturuyoruz biliyor musun?" diyor ve çok da beklemeden cevabı yapıştırıyor: "Biz üç kardeş evden kaçtığımızda sabahladığımız 'Balıkçı Sepeti'nin bulunduğu yerde..."

Hosrof konuşurken, aileden olup da konuşmayan, daha doğrusu konuşamayan üçüncü kişiyi, en küçük kardeş Yervant'ı düşünüyordum. O vakitler "içindeki Hrant"ı dillendiremiyor, yazıya dökebiliyordu sadece... İlerde, çok daha ilerde, o da anlatmaya başlayacaktı...

"Balıkçı Sepeti"nden sonra sıra Hrant'ın kurduğu ilk dünyada, "Atlantis Uygarlığı"ndaydı... 2008 yılının bir Nisan günü Tuzla Ermeni Çocuk Kampı'na gittik. Burayı bir zamanlar yaratmış ve yaşatmış kadın-erkek Joğvaranlılarla birlikte üç otobüs dolusu insandık. "Atlantis Uygarlığı" bakımsız bir bahçe ile camı çerçevesi kırılmış, kapıları sökülmüş, iki katlı metruk bir binadan ibaret kalmıştı. Bir zamanlar Gedikpaşa Ermeni Kilisesi'ne ait olup, sonra devlet tarafından el konulan birkaç dönümlük arazide şimdi yüksek bahçe duvarlarının ardına gizlenmiş yüzme havuzlu villalar boy göstermekteydi. Bu duruma hiç aldırmıyor gözüken "eski kamp sakinleri", Hrant'ın deyişiyle, "bir zamanlar çocuk emeğiyle yaratmış oldukları 'Atlantis Uygarlığı'nın kalıntıları arasında" geçmişlerinin peşinde gezinmeye koyuluyorlar. İçlerinde tek başına yurtdışından gelmişler de var, beraberinde çocuklarını getirmiş olanlar da... Derken hep bir ağızdan anlatmaya başlıyorlar. Kim Anadolu'nun neresinden getirilmiş, Joğvaran'a nasıl yerleştirilmiş. Gedikpaşa Protestan Kilisesi'ne ait bu araziyi "Joğvaran'ın

yazlığı" haline getirebilmek için nasıl çalışmış, nereyi kazmış, hangi ağacı dikmiş. Müdür Küçükgüzelyan'dan nerede dayak yemiş, Hrant'la nerede top oynamış, Rakel'le hangi odada uyumuş... Sonra harabe binanın bir köşesinde kurulan döner tezgâhının çevresinde çıkınlar açılıyor. Sohbetler iyice koyulaşıyor...

Gitme vakti yaklaştıkça sevincin yerini garip bir durgunluk alıyor. Kadınlar "Sarı Gelin"le başlıyorlar, bunu izleyen Ermenice ve Türkçe şarkılara erkekler de eşlik ediyor. Geziyi düzenleyen Garo'nun konuşması alkışlarla sona erdiğinde ise, "Armen Kampı Marşı" ve "mıntıka temizliği"... Tıpkı daha çocukluklarında kendilerine öğretildiği gibi... Yaşadığın yeri temiz bırakacaksın! Ermenilerin kuralı bu... Yüzyıllardan beri... Deminki çocuklar büyüyor, koca insanlar oluyorlar yeniden. İçi boşalmış çantalarını, çocuklarını ve çocukluklarını sırtlayıp yola koyuluyorlar...

GÂVUR HAMAMI

YERVANT

Malatya ile Sivas arasındaki Gürün'de esnaflık yapan Manuel Aşotyan Efendi, beş çocuk babası bir Ermeni'dir. Büyük oğlu Ardaşes'i Amerika'ya okumaya göndermiştir. Tüm aile Ardaşes'ten gelecek mektubu dört gözle beklerken, gecenin bir vakti kapı çalınır. Postacı sanılır ama gelen zaptiyedir!

1915! İstanbul'dan gelen bir telgrafla tehcir başlamıştır. Ermeniler kafileler halinde toplanmaktadır. Küçük Lusiye, babasının biricik *ahçig*'i kardeşleriyle birlikte olacakları beklemektedir. Bu arada değişik yörelerden gelen insan avcıları, gözlerine kestirdikleri kızları ve delikanlıları kafileden ayırıp yanlarında götürmek için aileleri "güzellikle" ikna etmektedir!

Mihri Bey, konağında hizmet etmeleri için kafileden üç sübyan kız seçer, ayırır. Bunlardan biri de Ahçik'dir. Ahçik bir daha göremeyeceği ailesiyle vedalaşır ve konağın yolunu tutar.

Bir süre sonra ağanın hanımı herifinden huylandığından mıdır bilinmez, konakta kâhyalık yapan gâvur Hagop'u gizlice yanına çağırır ve bu üç kızı bir gece vakti Sivas'ta açılmış olan yetimhaneye götürüp teslim etmesini ister. Hagop da bu isteği hemen yerine getirir.

Sivas yetimhanesi tüm çocuklar için bir barınak, bir kurtuluştur. Ancak çok sürmez, yetimhaneyi kuran ve sahiplenen kadın hastalanıp ölünce yetimhane kapatılır ve çocuklar dağıtılır.

Erzurumlu Anto, seferberlik ilan edildiğinde evli ve çoluk çocuğa karışmış bir Ermeni'dir.

Gelen bir emirle silah altına alınır, amele taburunda yol yapımında çalıştırılır. Günler geçmek bilmez; köyünden, çocuklarından

haber alamaz. Söylentiler ayyuka çıkmıştır. Dayanamaz, bir yolunu bulur ve kaçar. Köyüne ulaşır, gördüğü manzara korkunçtur. Ne ev bark kalmıştır ne de çoluk çocuk. Yolunu dağlara verir!

Bir zaman sonra, dağa çıkanlara genel af ilan edilir. Erzurumlu Anto düze iner, Sivas'a varır.

Bir gün çarşıda dolaşırken bir hemşerisine rastlar, tüm olup bitenleri bir bir öğrenir. Yıkılır. Artık ne hısım kalmıştır ne de akraba. Anto intikam ateşiyle yanıp tutuşur. Hemşerisi onun niyetini anlar ve vazgeçirmeye çalışır. Tarlalarda ırgatlık eden bir Ermeni yetim kızdan bahseder; çoğu delikanlının da bu kızda gözü vardır, ancak yiğitliği dillere destan bu kıza kimse bulaşmayı göze alamamıştır. Bu yıkımdan çıkışın bir tek yolu vardır, o kızla nikâhlanacak ve yeni bir aile kuracaktır.

Otuz yaşlarını geçmiş Anto ile henüz on altısına basmış Lusiye Ahçik nikâhlanır ve Kangal'a yerleşirler. Altı çocukları olur, üçü kız, üçü erkek. Her yitirdiklerinin adını yeni bir doğana verirler. Nüfus kâtibinin tüm aymazlığına inat, bütün çocuklara katıksız Ermeni isimleri koyarlar...

Uzun süre, dönecek olanları beklerler. Anto'nun kayıp yedi kardeşinden sadece biri geriye sağ döner!

Hayat muhasebesinin kısa özeti: Kırk üç nüfustan artakalan sadece dört kişidir!

Hayatından bir kesit sunduğum Ahçik, Hrant Dink'in anası Nıvart'ın anasıdır, yani büyükanasıdır. Tanıyanlar Hrant'ın huyunu suyunu Ahçik'ten aldığını söylerler... Hrant'ın çeşitli vesilelerle söylediği gibi: "Her Ermeni bir belgedir!"

ARMENAK ÇAKIR

Sivas Kangal'da 1928'de doğmuşum. Hrant'ın dayısıyım. Annem, Lusiye Çakır. Babası Ahçik dermiş ona. Türkçede kızım demek. Öyle kalmış adı. Altı kardeşiz biz. Haygaz, Satenik, Sarkis (Mustafa), ben, Nıvart ve Siranuş; yaş sırasına göre.

Anamlar Gürün'den gelmişler Sivas'a. Orada Mihri Bey isimli birinin himayesinde kalmışlar. Kıyım sırasında sevkıyatla gelmişler. Kadınlar eşeğin heybesine koyup taşımışlar çocuklarını; anamın diğer ikiz kardeşi yolda kaybolmuş. Çok yaşlı ve çocuk telef olmuş sevkıyat sırasında yollarda. Ermeni kızlarını topluyorlarmış o zaman, anam da bir süre Mihri Bey'in yanında kalmış. Birkaç sene sonra Mihri Bey'in hanımı götürüp Amerikan Koleji'ne teslim etmiş onu. Sivas'ta Amerikan Koleji varmış o zaman. Yetimhanesi varmış ora-

nın. Ermeni çocukları orada topluyorlarmış, annem de orada kalmış...

Babam Anto, Erzurumlu... Babam ve annesi, iki kardeşiyle birlikte arabayla sevkıyata çıkmışlar. Aylarca yolculuk etmişler ve sonunda Sivas'a gelmişler. Babam burada iş bulmuş ve annemle evlenmiş. Kangal'a yerleşmişler. Biz orda doğduk hepimiz. Kangal küçücük bir kaza, orada iş yok. Ağabeyim askerden dönünce 1945 yılında, biz de gidip Malatya'ya yerleştik işte...

Annem fazla bir şey bilmiyordu 1915 hakkında. Sadece kendi hayatını anlatırdı o kadar... Bir de onun büyük ağabeyi varmış, onu Amerika'ya göndermişler daha önceden. Öbür iki kardeşine ne olduğunu hiç bilmiyoruz. Biz çok aradık onları. Hatta annemi de aramış birisi diye duyduk ama buluşamadılar işte... Annem bizle Malatya'da kaldı. Babam Sivas'ta kaldı, orada kasaplık yapardı... Ben de soğuk demircilik yaptım Malatya'da.

SİRANUŞ YAŞGÜÇLÜKAL

Ben Siranuş Yaşgüçlükal, kızlık adımla Çakır. Hrant'ın teyzesiyim ama "hala" der çocuklar bana. Bizde öyledir, teyzeye hala denir; halaya da "bibi"... Sivas'ın Kangal kazasında, 1938'de doğdum. Altı kardeşin en küçüğüyüm. Malatya'ya gittiğimizde yedi yaşındaydım. Haygaz Abim askerden geldiğinde, Kangal küçük bir yer olduğu için göç etmek istediler. İş yoktu pek orada, hatta yılım tam hatırlayamıyorum ama savaş sırasında –II. Dünya Savaşı olmalı– askerler gelip tandırdaki ekmeği istediler de, anam, "Çocuklarımınkini bırakın, kalanını alın," dediydi. Öyle yoksulluk vardı! Haygaz Abim Diyarbakır'dan, askerden dönünce, İstanbul'a gidelim artık, dedi. Babam Antranik Çakır, Anto derlerdi ona, Çetinkaya'da kasaptı. Erzincan'a ya da Sivas'a bağlı bir tren istasyonuydu burası. "İstanbul çok uzak olur," dedi, "En iyisi Malatya'ya gidin. Orası yakın." Babam Çetinkaya'da kaldı. Orda kasaplık yaptı uzun seneler, kışın yanımıza gelir, yazın giderdi.

Babam da, annem de çok anlatırdı 1915 olaylarını. Babam Erzurumlu. O evliyken ve bir çocuğu varken seferberlik olmuş. Kesime götürmüşler. Yedi kardeşlermiş... Bir tek babaannem ve iki kardeşi kurtulmuş...

Annem Ahçik, Gürünlü... Ordan Sivas Kangal'a gelmiş. Orda manifaturacı Mihri Bey varmış bir tane. Zenginmiş Mihri Bey... Dükkânı, konağı varmış. Kangal'a gelen güzel Ermeni kızlarından on üç tanesini toplayıp kendi konağına götürmüş. Tabii konağın

sahibi Mihri Bey hovardaymış ama hanımı çok iyi kadınmış. Adam tabii birkaç kıza sahip olmuş... Bir tane de Hagop isminde Ermeni aşçı varmış konakta. Annemle arkadaşı Elmas'ı acıyıp kaçırmış oradan; götürüp Sivas'taki Kimsesizler Yurdu'na bırakmış. 1915'ten sonra ailesiz kalan Ermeni çocukları için kurulmuş bir yetimhaneymiş burası. Sonra, annem yurtta kalırken, patates tarlasında çalışmış. Yine orada Türk ve Müslüman iriyarı bir genç adam varmış. Yakışıklı... Annem de güzel bir genç kız. Evlenmek istemiş adam. Annem, "Türk'e gitmek istemem," demiş. Babamla evlenmiş. Babam evliymiş önceden, yaşı da büyükmüş ama başka erkek kalmadığından kabul etmiş annem. Ermeni olduğu için ikinci karısı olmuş babamın. Ama zaten ilk karısı da, çocukları da ölmüşmüş babamın o sırada... Erzurum'da kimi kimsesi kalmamışmış...

ZABEL ÇAKIR

Ben Zabel Çakır. Armenak Bey'in hanımıyım. Kızlık soyadım da Yastangeçkol. Ben hem Hrant'ın yengesiyim hem de Sarkis'in babası Ohannes ile benim babam Arsen kardeş oluyorlar. Yani Hrant'ın büyükbabası benim amcam oluyor... Zamanında askere gitmesin diye amcam Ohannes, soyadını farklı seçmiş, Dink'i almış diye biliyorum. Malatya'da 1935'te doğdum, Eylül 15'te. Hrant'la aynı tarihte doğmuşuz... Aslında, Hrant'ın babası Sarkis, amcamın oğlu olduğu için ve ikimiz kardeş gibi büyüdüğümüz için horakuyr, yani hala sayılırım ben. Ama Armenak'la evli olduğum için yenge diyorlar...

Babamgil aslen Gürünlü... Babam dokuz yaşındayken Malatya'ya Gürün'den gelmişler. Daha doğrusu Kesim'de, 1915'te sürgün edilmişler. En büyükleri Hrant'ın büyükbabası amcam Ohannes, sonra halam Flor ve babam Arsen geliyor. Bir de amcamız Mihran var. O Halep'e gitti sonra... Babam, amcam, halam, hepimiz aynı evde otururduk. Sarkis, onun büyüğü Rupen, Mihran Amcam, hep birlikte büyüdük kardeş gibi.

İlk zamanlar ekmek parası için tarlalar kiralamışlar, patates ekmişler. Biz çocukken, babam da, amcam Ohannes de boyacılık yaparlardı. Bez boyaması işi... Eskiden köylüler ne giysinler, pamuklu bezdendi üstleri başları. İşte, çarşıdaki tüccarlar toplarla bez verirlerdi bizimkilere, onları boyarlardı. Boyacılığı da evde yaparlardı. 10-15 yağ tenekesi kaynardı her gün evde. Bir teneke 18 kilo alır, düşün artık... Akşama kadar biz de onlara yardımcı olur, sokaklara boyanmış bezleri serer, kuruturduk.

Hepimiz bir arada otururduk aynı evde. Salköprü'de... Gâvur Hamamı da derlerdi oraya. Hep Ermenilikti orası... Doktor gibiydi babamla amcam o zamanlar, başı ağrıyan bize gelirdi. Ermenice en iyi bizim evde bilinirdi. Parmakla gösterirdi herkes. Yurtdışından mektup gelse bize getirirlerdi okutmak ve cevabı yazdırmak için. Çünkü babamla amcam Malatya'da Ermeni okuluna gitmişlerdi. Fransızların açtığı bir okulmuş orası. Joğvaran da (Yetimhane) varmış orada Kesim'den artakalan çocuklar için... Babamlar da Protestan eğitimi görmüşlermiş orada. Fransızca, Ermenice, Türkçe ve eski Türkçe bilirlerdi. Sonradan Tekel Tütün Fabrikası olmuştu o Fransız okulu. Biz büyürken okul mokul yoktu artık. Kapanmıştı. Biz Ermeni okuluna gidemedik. Türkçe öğrendik.

Bizim evde cumartesileri saat üçten sonra çalışmazlardı artık. İş dururdu. Pazartesi sabahına kadar hiçbir iş yapılmazdı. En çok da Sarkis'in annesini hatırlarım. Hrant'ın büyükannesini yani... Baydzar'dı adı. Yıkanır, giyinir, kuşanır ve uzun uzun saçlarını tarardı. Evde üç tane kadın vardı. Harsa derdik biz amcanın karısına. Yenge demektir. Gelin de demek aynı zamanda... İşte yengem Baydzar, halam Flor ve anam oturur, ilahiler söylerlerdi. Radyo, elektrik filan yoktu. Başka bir eğlence zaten hiç yoktu. Gaz lambası yakarlardı.

1915'i anlatırlardı bazen. En çok da amcam Ohannes'in karısı Baydzar Yengem anlatırdı. Hem ilahiler söyler hem anlatırdı. Malatya'ya Arapkir'den gelmişlerdi. Bütün aile biz dinlerdik onu. Çok küçüktük zaten. Babam da dokuz yaşında gelmiş Gürün'den. O da anlatırdı.

VARTANUŞ ÇAKIR

Ben Vartanuş Çakır. 1930 Malatya doğumluyum. Nıvart'ın en büyük ağabeyi Haygaz'ın, yani Hrant'ın büyük dayısının hanımıyım. 1949'da evlendik biz görücü usulüyle. Evlenince Haygaz'ın aile evine geçtik. Gâvur Hamamı derlerdi oraya, Diyarbakır'daki Gâvur Mahallesi gibi... Malatya'da iki büyük kilise vardı. Biri çarşının içindeydi. Bir tane de kullanılmayan, metruk kilise vardı. Çocuklar girip oynardı içersinde. Hamamın arkasındaydı o kilise. O yüzden de Gâvur Hamamı derlerdi bizim oraya. Salköprü de derlerdi. Ermeniler zamanla kıyılınca, adı öyle kalmış. Köprüden aşağı salarlarmış diye anlatılırdı. Çoğunlukla Ermeniler yaşardı burada, biraz da Aleviler. Ev sahibimizin adı Naciye'ydi, o da Ermeni'den dönmüştü. Biz, kaynanam Ahçik ve görümcelerimle birlikte otu-

rurduk. Kaynım Armenak askerdeydi o zaman. Askerden gelince nişanlandı. İşte Nıvart'la Sarkis de o sıralar evlendiler. Akıllı bir kızdı Nıvart. Sakin ve ağırbaşlıydı. Önce vermek istemedi babası Sarkis'in kumarı olduğu için. Haygaz da istemediydi. Evlenince düzelir, dendi de öyle verdiler kızı.

ARMENAK DAYI

Hrant'ın babası Sarkis'e Terzi Haşim de derlerdi Malatya'da. İyi bir terziydi. Aslında kumarı dışında iyi bir insandı da. Kalbi temizdi. Ama kumara girince, dünya yıkılsa umurunda olmazdı. Çoluk çocuğunun ekmek parasını kumara yatıracak kadar kaybederdi kendini. Nıvart'ı istediklerinde babam o sırada Sivas'taydı. Gelip abimden istediler kızı. Sarkis'in babası ve annesi ile eniştesi geldiler bizim eve. Sarkis'in babası Ohannes, Malatya'nın okumuş, saygın insanlarındandı. Dini kitapların yanı sıra evde başka kitaplar da okurdu. Gayet güzel de yazısı vardı. İplik fabrikasına ustabaşı olarak almışlardı onu. O kadar bilgili adamdı. Evlerinde de bez boyarlardı. Çok da güzel işleri vardı. Sonra bir Varlık Vergisi çıktı, işleri durdu tabii. Köylere boyacılığa gitmeye başladılar. Sivas Kangal'da her tarafımız Kürt'tü. Çarşıda pazarda Kürtçe konuşur anlaşırdık. Evde de Türkçe... Ermenice bilmezdik. Tek tük anlardık ama pek konuşamazdık. Ama Ohannes'in evinde Ermenice konuşulurdu. O Türkçe konuştuğunda da Ermenice kelime katardı aralara. Biz de babasının hatırına "evet," dedik Haşim'e. Sonradan kız da istediydi evlenmeyi galiba. Biz de dönemedik, verdik. Düğünde çok içki içmişti Haşim. Ben bunu kolundan tutup çıkardım olay çıkmasın diye. Evlenince baba evine gittiler. Artık toparlanırlar, dedik biz de... Hatta Sarkis'e bir dükkân, bir yer de açmıştı babası. Ama kumara daldı yine. Bir iki ay sonra kapattı orayı. Babası kumardan kaldırırdı oğlunu, alır götürür, başında durup elbise diktirirdi. Ama fayda etmedi hiçbiri.

ZABEL YENGE

Sarkis'e Terzi Haşim de derlerdi, Haşim Kalfa da. Çarşıda çalışırdı. Uzun boylu, yakışıklı biriydi. Kendine çok bakmazdı, biraz derbederdi. Yervant benzer babasına. Hrant, Nıvart'a benzerdi. Biz ilkokula gidiyorduk o zamanlar; babamla amcamın kendi aralarında konuştuğunu işitirdik, Sivas Kangal'dan Ermeni bir aile gelmiş, bir de hasta bir kızları varmış diye... Satenik'i demek isterlerdi herhalde. Oturdukları ev yolumuzun üstündeydi. İlkokula gidip gelirken

evlerinin penceresinden içeri bakmaya çalışır, kapı açıksa dayanamayıp içeri bile girerdik. Sonra da kaçardık tabii. Çocuk aklı işte; hasta çocuk lafını duyduk ya... Sonra, ben genç kız olmuştum artık. Bizimkilerin, onların büyük kızları Nıvart'ı Sarkis'e istediklerini duydum. Evlenmeden önce ailesini çok üzen bir kumar derdi vardı Sarkis'in. Evlendikten sonra da karısını üzdü. Bütün bunlar beni de çok üzdü. İki aile arasında kalmış oldum. Çünkü hepimiz bir evde kardeş gibi büyümüştük. Sarkis'le Nıvart evlenince, Nıvart bizim eve gelin geldi. Ohannes Amcamla beraber oturmaya başladılar. İki odada biz oturuyorduk. İki odada onlar. Hrant doğduğunda ben Armenak'la nişanlıydım. Hrant'ın kırkı çıktıktan sonra biz evlendik. Ben Nıvart'ın kızlık evine gelin gittim bu sefer. Bir nevi aile değiş tokuşu oldu.

Salköprü'de, Boncuklu Sokak, No. 1'de doğdu Hrant. Salköprü, Çavuşoğlu mahallesinin hemen bitişiğindeydi. Malatya'nın vilayete yakın, eski tren hattı dedikleri yerleriydi buralar. Tarihi yerlerdi, Osmanlı gibi... Büyük bir avlu vardı. Avlunun içinde beş-on ev bulunurdu. Aşağı yukarı toplam elli hane otururdu o evlerde. Tek, en fazla iki katlı bu evler yığma taştan ve kerpiçtendi. Aileler ekonomik olsun diye birlikte otururdu. Avlularda, tandırda ekmek yapılırdı. Burada çoğunlukla Ermeniler yaşardı. Ama Müslümanlar da vardı bizim mahallede. Çocukluğumuzda çok yakındık onlarla.

Hrant 15 Eylül 1954'te bizim evde doğdu. Adını da ona ilahilerle, dualarla amcam Ohannes koydu.

SİRANUŞ HALA

Hrant'ın adını dedesi koydu. Ermenicede *hur* ve *yerant* kelimeleri bir araya gelince, olur sana Hrant. *Hur* ateş, *yerant* canlılık demektir. Hrant canlı bir ateş manasına geliyor. Sanki bilirmiş gibi koymuşlar adını da. Zaten dedesi de bir bilgili adamdı, rahmetli. Çünkü o zaman Ermenice ve yabancı dil öğretilen kolejde okumuşmuş. Koca İncil'i okur okur devirirdi. Hrant da ona çekti zaten.

Hrant biraz da erken doğdu beklenenden. Dört kilodan fazla bir toramandı doğduğunda. Sarışındı. Kafası büyüktü biraz ama güzel bir bebekti. Benim ablam da güzeldi valla. Gözü, kaşı, uzun kirpikleri... Hrant ona benzerdi. Akıllıydı da çok ablam. Kendi kendine okuma yazma öğrenmişti. Paylaşırdık dertlerimizi. On dokuzundaydı Sarkis'e vardığında. Annem de istemiyordu babam da ama verdiler sonunda. Babam yüzük takmak için kalktı geldi Sivas'tan. Evlendi işte. Çile de başladı.

Taze gelinken başladı kumar meselesi. Çok işler oldu. Hrant doğunca Ohannes Bey'in yanından ayrıldılar artık. Sarkis baba evinden ayrılırsa, belki sorumluluk alır, belki kumar oynamaz, düzelir diye düşündü Nıvart. Yine Salköprü mahallesinde bir yere taşındılar.

Hiç unutmam, Hrant bir yaşında ya var, ya yoktu. Daha Nıvart'ın kucağındaydı. 6-7 Eylül Olayları olmuş İstanbul'da. Birileri duymuş radyodan. Biz o zaman kiracı olarak Yusuf Ağa'nın evinde oturuyorduk. Haygaz Abim de çarşıda, kahvedeydi o gün. Radyodan duyan da başkalarına anlatmış. Kadınlar, çocuklar, gençler derken, herkes bizim evde toplanmaya başladı. Çünkü bizim oturduğumuz yer merdivenli, büyük bir konaktı. Korunacağız diye doluştular eve. Sokaktan da bağırtılar geliyor. Miting oluyormuş dediler. Tabii, biz mitingin ne olduğunu nereden bilelim? Kötü şeyler olacak diye bekliyoruz. Gelip bize saldırırlarsa bizimkiler de yukardan taş atsın diye toplanıyoruz bir araya. Takılarımızı da sakladık bir yerlere. Hepimiz ağlaşıyoruz. Derken Haygaz Abim çıkageldi. Bizi o halde görünce şaşırdı kaldı önce. Sonra bir çıkıştı hepimize, "Sokakta gösteri yapıyorlar, size de ne oluyor?" diye. Mitingin ne olduğunu da anlattı. Sonra da, "Hadi, herkes evine," dedi. Nıvart da kucağında Hrant, yollandıydı yeni evine. Çok ev değiştirdiler Malatya'da. Kira verememek yüzünden, hep oradan oraya...

VARTANUŞ YENGE

Nıvart'la Sarkis, Ohannes Bey'in yanından ayrıldıklarında hiçbir şeyleri yoktu. Bir yatak, bir beşik, o kadar... Sonra rahmetli Haygaz o vaktin hükmünde iki tane Antep kilimi aldı götürdü de onları serdiydiler yere. Ancak ona gücümüz yettiydi. Orada bir sene kadar oturdular. Sonra Ohannes Bey bunların kirasını veremeyince artık, Çavuşoğlu Mahallesi'ne taşındılar. Orada müştemilat gibi yerler vardı. Oda oda kiraya verilirdi bunlar. Aynı evde iki-üç aile birlikte yaşardı. İşte o vakit Haygaz'ın eli Sarkis'in üstündeydi artık. Boyuna takip ederdi ki kumar oynamasın. O vakit Hosrof doğdu işte. Sonra oradan çıktılar, Çekemler'in yanına taşındılar. Onlar zengin aileydi, küpçülük yaparlardı. Onların yanındaki müştemilat gibi yere geçtiler. Orada da Yervant doğdu. İşte asıl patırtı o vakit koptu. Eve gelmemeye başladı Sarkis. Dikiş makinesi vardı, onu kumara verdi. Haygaz da gitti, kumar parasını ödedi. Dikiş makinesini geri alıp götürdü Ohannes Bey'e teslim etti. Ama bütün bunlar bir işe yaramadı. Halbuki istese bir saatte bir takım elbise yapardı Sarkis. O kadar çabuktu eli. Ama boşlardı işte. İyi adamdı da. Kumar oy-

nardı, yalan konuşurdu. Kimseye bir zararı yoktu. Zararı karısına, çocuğunaydı.

SİRANUŞ HALA

Çekemler'den önce yine Çavuşoğlu Mahallesi'nde başka bir yere taşınmışlar, orada bir oda tutmuşlardı. Bir gün Nıvart almış çocuklarını, dayanamamış kalkıp gelmiş anasının evine. Ben de daha evlenmemişim o zaman. Hepimiz oturmuş, yemek yiyoruz. Sarkis, karısını, çocuklarını götürmeye eve geldi. Haygaz Abim buyur etti onu sofraya. Otur şöyle de bir konuşalım, dedi. Böyle yapma da çalış, dedi. Ben yardım edeyim sana, dedi. İşte böyle güzel güzel konuşurken, Sarkis de tutup ben değişemem deyince, Armenak Abim sofranın başındaki satırı kaptığı gibi fırlattı bunun üstüne. Allahtan başını eğdi de bir şey olmadı. Hepimiz öylece kalakaldık. Ben ağlamaya başladım, koşup ağabeyimin ellerine sarıldım.

Yervant doğduktan sonra yine Salköprü'ye, bizim mahalleye geldiler. Yıkık Kilise'nin orada bir yere. Hrant'la Hosrof'u getirirdi bize Nıvart. Ekmek yerlerdi bizde, kavak ağacının dallarından kesip at yapardım onlara. Atçılık oynarlardı.

Biz orada elli hane kadar vardık. Ortak bir avluya bakardı evler. Kadınlar bu avluda toplanır, yün yıkar, kayısı çekirdeği kırarlardı. Ortada da çamaşır yıkanan bir havuz vardı. Havuzdan çekilen su kazanlarda kaynatılırdı. Çocuklar avluda büyük bakır leğenlerde bağrış çığrış, kız erkek birlikte yıkanırdı. Avluda kimin oturduğuna bakılmaz, herkesin çocuğu yıkanır paklanırdı. Böyle bir düzendi işte...

Ondan sonra yine çok kumar oynadı, çok borçlandı Sarkis... Hrant üç-dört yaşındaydı. Çekemler'in oraya taşındılar. O sıralar ben de evlenmişim artık; oğlum da yeni doğmuş. Sarkis yine kumar oynamış bir gün, ödeyememiş borcunu. Kumarcılar gidip evi basmışlar. Nıvart çocuklarını kaptığı gibi Haygaz Abimin yanma sığınmış. İşte tam da o gün Sarkis bize gelmez mi? Kayınbabam çağırmışmış onu, bir konuşalım diye. Kumarcılardan üç-dört tanesi gelip bizim evi basmazlar mı? Meğer takip etmişlermiş onu. Bir gürültü koptu evde. Kayınbabamla kaynım sopaları aldıkları gibi ellerine, yürüdüler adamların üstüne. Kovdular evden. Ama bu olay da bardağı taşıran son damla oldu artık. Malatya'da barınamayacaklarını anladılar ve İstanbul'a göç etmeye karar verdiler. Ya da büyükler aldı bu kararı. Orasını bilemem.

VARTANUŞ YENGE

O zaman Nıvart dönmedi artık bir daha Sarkis'in yanına. Bizde kalmaya başladı. Baharda gelmişti, yaza kadar kaldı. Hrant üç-dört yaşındaydı. Yervant memedeydi o vakit. Hosrof da iki yaşında olmalı. Bu Hosrof acıkmıştı bir gün, hiç unutmam. Ahçik *Mayrig* de, rahmetli, et pişirmişti. Acıktım, dedi çocuk. Nıvart dedi ki, bekle hele, akşam dayın gelecek, yiyeceğiz. Dayısının koltuğuna çekildi Hosrof, "Ana et pişiyor, akşam dayım gelecek, yiyeceğiz... Ana et pişiyor, akşam dayım..." Durup durup aynı şeyi söylüyor çocuk. Ahçik *Mayrig* de dediğim dedik bir kadındı, rahmetli. Ya duymuyor, ya hiç oralı olmuyor. İçim nasıl cız ettiydi. Hâlâ aklıma düşer. Oncacık çocuk dayısının koltuğuna oturmuş, bekliyor ki, akşam dayısı gelsin de karnını doyurabilsin. Hrant azıcık büyüktü Hosrof'tan ama varlığı da yokluğu da birdi. Sessizdi o. Ağırbaşlıydı.

Sonra işte, bu Sarkis'i İstanbul'a göndermeye karar verdiler. Bunun muhitini değiştirelim, belki kumarı bırakır, dediler. Armenak da İstanbul'da o zaman. Sarkis gitmiş onu bulmuş, işe girmiş, ev tutmuş, derken Ohannes Bey aldı Nıvart'ı üç çocuğuyla. Trene koyduğu gibi İstanbul'a götürdü.

HOSROF

Benim zihnimde hiçbir fotoğraf karesi yok Malatya ile ilgili. Hrant benden büyük olduğu için hatırlardı orayı. Sonradan dayımlar oradayken bir kere gittim Malatya'ya. O zaman Ahçik Nine beni kendi odasında yatırmıştı. Hep baş ağrıları çekiyordu. Onu hep yatakta hatırlıyorum. Ayakta olduğu zamanlarda da otoriterdi. Bir sabah kalktım, baktım cebimde para var ama benim olmayan bir para. Bunu fark ettiğimi görünce, "Sus, konuşma," dedi. Meğer benim cebime o koymuş parayı. Kardeşlerin içinde en fakiri anam Gülvart idi. Dolayısıyla, Ahçik Nine bizi hep kollardı. Dengeleri algılayabilen bir kadındı. Kimsenin kendisine bir şey diyemeyeceğini de bilirdi. Bu hep böyle oldu; Malatya'da da, İstanbul'a geldiğinde de... Çok otoriter bir kadındı ninemiz. Ama bizi severdi de, ben öyle hissederdim.

Anto Dedemi ise hiç görmedim, hiç tanımadım. Malatya ile bağımızı benim bildiğim kadarıyla baba tarafımdan Mari Bibimin kızı temsil ediyor. Malatya'da yaşayan tek akrabamız o kaldı, Lusin Horkurumuz...

Hrant, Ahçik Ninemizin hikâyesiyle de, Ohannes Dede'nin hikâyesiyle de çok ilgilenirdi. Eskiden bizim insanlarımız Anadolu'da

İncil'in arkasına kendi soyağaçlarını yazarlarmış. Hrant, Ohannes Dede'nin çok okuduğunu, kayıtlar düştüğünü hatırlıyordu hayal meyal. Bu yüzden çok aradı bizim ailenin soyağacının yazılı olabileceği kitapları. Çok uğraştı ama böyle bir kaynağa ulaşamadı. Ohannes Dede'yi Hrant iyi hatırlardı. Ben sadece bizi bir kere Joğvaran'da ziyaret ettiğini hatırlıyorum.

HRANT

Eskiler anlatırdı. Dedem benim, iyi okurmuş. Yalar yutarmış her bir şeyi. Yaz güneşinden korunabildiği anlarda, özellikle de avludaki duvar dibinde oluşan asma gölgesine çektiği hasır taburesine oturur, başlarmış kitaplarının sayfalarını çevirmeye. Havanın nemiyle birbirine yapışmış sayfaları diliyle ıslattığı parmağıyla bir bir çevirip okurken, etrafında oynaşan torunlarının gürültüsünden rahatsız olur, hırsım şark sineklerinden alırmış, cilt kapaklarıyla onları tek tek tepeleyerek.

Ağlaşan bebelere dayanamayıp, "Al bu yerde yürüyenleri içeri," diye neneme bağırdığında, bilinirmiş ki okuduğu bir şeye çok sinirlenmiş.

Dudaklarından düşürmediği sarma sigaranın son parçası tutkalla dudağına yapışırmış sanki. Kaç kez dudağını yakmış okurken.

Ermenice okurmuş dedem, İngilizce okurmuş. Babası da öyleymiş dedemin.

Ve derler ki, benim dedelerim başlarının üstünde şark sinekleri uçuşup da duvar dibi gölgesinde hasır taburede yazı yalayıp yutarken, tüm Anadolu'da 4 binden fazla okulumuz varmış.

Eskiler anlatırdı yine...

"Hadi artık buralardan gideceksiniz," dediklerinde, götürebilecekleri yükü bohçalarken, belki küp küp altınları gömmüşler toprağın altına ama sırtlamışlar kitaplarını Allah ne verdiyse. Ve götürmüşler götürebildikleri yere kadar. "Oğlum," derdi büyüklerimiz, "Dedelerimiz altını bıraktılar ama kitabı alıp götürdüler."

Selam olsun "Küp küp altını terk edip kitabını sırtlayan dedelerime."

Selam olsun, sırtından indirmeden bugüne getirenlere. Ve selam olsun bundan sonrakilere.

BALIKÇI SEPETİ

ARMENAK DAYI

Ben 1958'in bahar aylarında gelmiştim İstanbul'a. Dolapdere'de dükkân açmış, çalışmaya başlamıştım. Bir sene sonra da Sarkis geldi. Gelince beni aradı, Kumkapı'da buluştuk. Devamlı geldim, iş bakıyorum, dedi. O Kumkapı tarafındaydı, ben Dolapdere'de. Fazla görüşemedik. Bir görüştüğümüzde, terzi çıraklığına girdiğini söyledi. Babası Ohannes, Nıvart'la çocukları buraya getirdiğinde, Beyazıt'ta bir terzinin yanında çalışıyordu galiba, haftalıkla. Önce Kumkapı'da sahilde bir yerde oturdular. Sonra yine işi bozdu.

YERVANT

Ohannes dedem bizi getirmiş İstanbul'a. Annem anlatmıştı. İlk geldiğimizde önce Ortaköy'de ve Elmadağ'da, sonra da Kumkapı'da kalmışız. Bir de Mustafa lakaplı bir dayım var, genç yaşta vefat etti. Bıçkın bir tipmiş, Beyoğlu kabadayılarından... Malatya'dan İstanbul'a ilk gelen oymuş ve biz ilk geldiğimizde onun Elmadağ'daki evine gitmişiz diye aklımda kalmış. Anamın sülalesinde babamı seven tek insan oydu.

SİRANUŞ HALA

Kumkapı'da sahilde bir balıkçı varmış. Onun evinde oturmaya başlamışlar ilk geldiklerinde. Bir sene kadar oturmuşlar orada, Arayıcı Sokak'ta. İyi gün geçirmişler o evde. Bir sene güzel çalışmış Haşim. Çalıştığını getirmiş eve. Sonra arkadaş bulmuş, kahveye dadanmış. Yeniden kumara başlayınca oradan da taşınmışlar.

HARUT ÖZER

Hrant'lar bizden sonra geldiler İstanbul'a. Biz 1960'da askeri darbe sırasında gelmiştik. Hatırlıyorum, biz daha tam yerleşmemiştik bile onlar geldiklerinde. Nıvart Abla'yla Sarkis Abi'nin Kumkapı'da, Arayıcı Sokak'taki evleri çok yakındı bizim eve. Çıkmazın orda, sıvasız, karanlık bir evde, giriş katında oturuyorlardı.

Arayıcı Sokak, Anadolu'dan gelen Ermenilerin toplanma yeriydi zaten. Dört-beş aileli mütevazı evlerde, tek göz odalarda yaşanırdı. Babam burada bakırcılık yapıp iş tutturamayınca kahveye yöneldi. Sarkis Abi ise hep oradaydı zaten. Malatya'da da vardı bu kahve kültürü. Hoşkin denilen bir kâğıt oyunu oynarlardı. Annelerimiz Hrant'la ikimizi kahveye yollarlardı babalarımızı çağıralım diye.

Erkekler kulak asmazdı...

Nıvart Abla boşanmak istediğinde, Sarkis Abi bir gün onunla konuşmak için geldi. Pencereden konuşuyorlardı, ben de gördüm. Sonra tartışmaya başladılar herhalde ki, Nıvart Abla ayağındaki takunyayı çıkarıp fırlattı. Sinkaflı bir şekilde bağırarak ve kocasını önüne katarak, Kumkapı Subay Okulu'na kadar kovaladı. Arabaların arasında koşturdular. Biz bir daha Sarkis Abi'yi görmedik.

ZABEL YENGE

1959'un sonuydu. Amcam Ohannes üç çocuğuyla Nıvart'ı, kızım Margrit'le beni, hepimizi trenle getirdi İstanbul'a. Üç günde geldik çoluk çocuk. Amcam on beş gün oturdu yanımızda. Sonra Malatya'ya döndü.

Sarkis bir ev tutmuştu onlara Kumkapı'da. Sahilde bir yer, bir balıkçının eviydi. Biz de Kumkapı'da oturmaya başladık. Bir odaydı yerimiz; ortak mutfak, ortak tuvalet. Onların evi bizimkinden güzeldi. Pek tamamlanmamıştı ama daha güzeldi. Patrikhane'yle bizim evin arasındaydı ilk oturdukları yer. Sonra oradan taşındılar, Patrikhane'nin sokağına geçtiler. İstanbul'a geldikten sonra ancak üç-dört sene kadar oturdular birlikte karı-koca. Sonra Nıvart bizim yanımıza geldi. Kaynanam Ahçik Hanım gelmişti İstanbul'a. O aldı getirdi Nıvart'ı bize. Artık canına tak demiş Nıvart'ın. Dayanamıyormuş, dedilerdi. Komşusu Baydzar'ın oradan geldiydi diye hatırlıyorum.

Bizimki, Kumkapı'daki ikinci evleriydi. İki katlı bir yer vardı, biz oturuyorduk. Sarkis de arka bahçede bir oda, bir mutfak, bir de tuvalet yapmıştı. Burası, Patrikhane'den çıkınca, denize doğru inen sokaktaydı. Nasıl anlatayım, yıkıldı artık orası. Ev sahibimiz aynı kişiydi. Biz iki bacı gibi oturduk orda. Önceden tanışıklığımız yoktu. Orda tanıştık. Sarkis de mesela, o da kardaşımızdı ama biz Nıvart'la çok samimiydik açıkçası. O zamanlar hiçbirimizin bir şeycikleri yoktu, ama Nıvart'ın, garibim, daha çok yoktu.

Sarkis terzilik yapardı. Biz Nıvart'la ufak tefek ev işi işte. Ev işi dediğim, el işi yapardık. Mesela pantolon el işisi veya gömlek el işisi, gömlek düğmesi, palto astarı. Ne bulursak artık... Evde dikiş makînesi de yok tabii. Elde yapardık.

Nıvart çok çekti. Sarkis bırakmazdı ki Nıvart'ı, garibim çalışsın. Bir komşumuz vardı. Nıvart çamaşırını yıkardı onun. İstemezdi Sarkis, hakaretlere girişirdi. Ama Nıvart çalışmasa para vermezdi, verse bile gelip kumar için geri isterdi. O yüzden elişini gizli yapardı Nıvart. Aldığı parayı da divanın altına saklardı Sarkis görmesin diye. O zaman öyle çalışmak yoktu, ayıptı çalışmak. Hepimiz mecbur oturuyorduk evde. Geçim vardı, dersem yalan olur. Hele Sarkis'te hiç yoktu. Kumar oynayıp da içtiği için yoktu. Yoksa iyi makas tutardı.

Ben içkisini görmedim, yalan olur içkisi vardı, desem ama içmese, oynamasa iyi adamdır, derdi Nıvart. Duymuşluğum ondan. Para dediğin de, gidip 2,5 lirasına oynardı adam. Hepsi o kadar. Ama yoktu işte elde avuçta. O zamanki insanlar çok kanaatkârdı. Çok çilekârdı. El ne der vardı, ayıp vardı. Gittiğin yerde geçinmek vardı. Kavga etsen filancanın kızı kocaya gitmiş de geçinememiş derlerdi; çok ayıptı. Herkes kendine düşen payı, çileyi çekerdi. Ama Nıvart garibim, en çok o çekti. Hep derdim ki, Nıvart hastalandıysa, çok çekti de ondan oldu.

Benim bildiğim, dört sene çok çekti açıkçası. Hem anaydı hem babaydı. Yoktan var eden insandı. Çocuklar da ufaktı. Ne bilsin oncağız çocuklar. Bir gün Nıvart duymuş ki, zengin bir Amerikalı gelmiş. Bir fakiri evlatlık almak istemiş. Bunun da kulağına gelmiş. Kız, dedi, şu poğaçayı alamıyorum çocuklarıma. Canıma tak dedi artık. Gitsin kurtarsın kendini. Böyle dedi gelip bana. Okulda bile değildi Yervant daha, o kadar küçüktü. Ben de dedim ki, kız sen bu oğlanı vereceksin ama akraban mı bu adam, tanıyor musun? Tanımıyorum ama çocuk şu yoksulluğu çekmez ya, dedi. Verirsin vermezsin derken birkaç gün geçti. En sonunda, ver bakalım, sende beş paralık ci-

ğer yok, hadi götür ver, dedim. Benim o sözüme vermedi Yervant'ı. Sonraları çok dedi bana iyi ki senin sözüne vermedim diye.

Evlerinde hep patırtı vardı. Nıvart mesela bir gün geldi, dedi ki, kız bana makas attı Sarkis, o 2,5 lirayı vermedim diye. Ben de çok zenginlik görmedim ama benim adam hep çalışırdı, bizim evimizde oldu bitti huzursuzluk yoktu. Ama onun huzursuzluğunu, çok samimi olduğun için, sen de birlikte yaşıyordun tabii. İstemiyordun ki öyle olsun. Az da olsa soğan ekmek kırsın, huzurlu yesin istiyordun. Ama olmuyordu işte. Mesela bahçeden baksak, onun camını görüyorduk. Çocukların ne yaşadığını görüyorduk. Çocuklar dediysem, çok hayırlı çocuklardı. Onlarınki sırf para sorunuydu. Yoksa şuradan şuraya geçmeyeceksin dese çocuklarına, onlar da geçmezler, orda oynarlardı. Öyle söz dinlerlerdi.

Nıvart bizim evde kiradan gayrı elektrik parası da veremezdi, su parası da... Bu sefer ev sahibi derdi ki bize, mahkemeye vereceğim bunları, şahit olun siz de... Ben, olmam, derdim. Yine de vicdanlıydı ev sahibimiz. O da Ermeni'ydi. Çok sabır gösterdi, Allah için.

Bizim evden sonra Kumkapı'da bir eve daha taşındılar. Orada taş çatlasa altı ay birlikte oturdular Sarkis'le. Sonradan duydum ki ayrılmışlar. Bir Kastamonulunun evine gitmişlerdi. İşte orda da kirayı, elektriği verememişler. Oradaki ev sahibi de ayrılın deyince artık, hem evden ayrılmış Nıvart o zaman, hem de kocadan...

ARMENAK DAYI

Zabel, Malatya'ya gitmişti. Ben de Dolapdere'deydim o cumartesi. Şuradan bir şeyler yaptırayım da, dedim, gidip kız kardeşimi ve çocukları bir göreyim. Yiyecek paketleri vardı elimde. Gittim, Sarkis'in çalıştığı yere uğradım. Eve onu da alıp götüreyim diye. Haftalığını aldım bitti, dedi. İyi, dedim ben de... Ne diyeyim? Yola koyuldum. Patrikhane'nin orda küçük bir meydan vardı. Çocuklar orda oynarlardı. Hosrof'la Yervant gelip bacağıma sarıldılar. Dayı dediler, bize ekmek getirdin mi? Getirdim, dedim ama bir yandan da aklıma düştü, acaba çocuklar aç mı diye. Dönüp oynamaya başladılar tekrar. Bacım da çamaşır yıkıyordu. Sarkis geldi mi diye sordum. Gelmedi hâlâ, dedi. Çocuklar aç diye gidip fırından üç beş tane ekmek aldım. Sonra kahveye gittim. Kahveci anladı neler olacağını, benim nasıl geldiğimi görünce. Abi, dedi, sen git, ben onu şimdi gönderirim. Camdan baktım ki üç kişi oturmuşlar kumara. Kız kardeşim daha bir sene önce demişti, olmuyor, ayrılacağım diye. Ben, olmaz, demiştim. Ama o gün onu orda öyle görünce, tamam,

dedim, bitti bu iş! Çocukları açken kumara oturuyorsa insan, adam olmaz artık. Nıvart'ı aldığım gibi getirdim bizim eve.

Bir gün evde elektrik fişini tamir ediyordum. O gün gene geldi Sarkis. Hep geliyordu zaten, evin karşısına dikiliyordu. Kız kardeşimi görmek için geliyordu. Çocuklarını da getiriyordu yanında. Hrant'ın aklı ermeye başladığı için, o utanıp, kaçıp gizleniyordu herhalde. Ama Hosrof'la Yervant hep oluyordu yanında. Aklınca çocukları kullanıp Nıvart'ı yumuşatacak! Bütün mahalle çıkmış cama, onların haline bakıyordu. Orada, yokuşun başında bir bakkal dükkânı vardı. Bakkal dayanamayıp çıktı dışarı, ayıp ediyorsun ama, dedi. Bu da alıp çocukları gitti. Baktım beş dakika sonra tekrar geldi. Ben de çok sinirlendim artık, fırladım dışarı, kovalamaya başladım bunu. Elimde de tornavida vardı. Arkamdan yetişip tuttular beni, bırakmadılar. Bu olaydan sonra Nıvart resmen boşanmak için mahkemeye başvurdu.

ZABEL YENGE

Öyle bir vaziyet oldu ki artık, ne yapacağımızı şaşırdık. Bir gün Nıvart'ın mahkemesi vardı. Nıvart mahkeme dönüşü yumurta alıp getirmişti çocuklar için. Tam o sıra Sarkis çocuklarla birlikte geldi. Hep gelir, öylece dikilirdi evin önünde. Bir kavgaya tutuştular bunlar. Nıvart bir yandan bağırıyor, bir yandan yumurtaları fırlatıp duruyor. Canına tak demiş artık. Armenak da evdeydi. Fırlamasıyla dışarı, Sarkis'i yolun sonuna kadar kovaladı. Bir şey diyemedim ben de. Sarkis amcamın oğlu, Nıvart desen kocamın kız kardeşi. Ben çok arada kaldım. Çok yıprandım. Gitmeler gelmeler, bağrış çağrış çoktu. Sarkis kötü biri değildi. Hem de uzun boylu ve yakışıklıydı ama biraz pasaklıydı. Suçunu bilirdi. Armenak kızıp bağırdığında, haklısın ağabey, derdi. Büyüklere saygılıydı, o huyu da vardı. İyi bir insandı, bir ekmeği on kişiyle paylaşmasını bilirdi. Ama kumarı bırakamazdı işte.

ARMENAK DAYI

1963 yılıydı galiba. Nıvart'la Sarkis ikinci celsede boşandılar. Mahkeme çocukların velayetini babalarına verdi. Ama babada onlara bakacak hal mi var? Çocuklara üzülüyordum çok. Hadi Hosrof'la Yervant küçüktü. Pek bir şey anlamıyorlardı. Ama Hrant! O çok hassastı işte. Sakin, düşünceli bir çocuktu. Yürümesinden konuşmasına kadar her şeyiyle başkaydı. Hatta bir gün, "Şunun yürüyüşüne bakın," demiştim, "büyük adam gibi. Bir şeyler yapacak bu çocuk

büyüyünce." Kendi de küçücüktü daha ama kardeşleriyle ilgilenir, onlara sahip çıkardı. Çok gururluydu.

HOSROF

Kumkapı'da avlulu bir ev hatırlıyorum. Avlunun içinde de bir incir ağacı... Bir toprak yol ve gecekondu tipi evler de... Orayı hatırlıyorum hayal meyal ama Armenak Dayımın evini hatırlamıyorum.

Kumkapı şu an hâlâ uğradığımda içimi titreten bir yerdir. Koklarım oraları... Çok az şey hatırlıyorum oraya ait. Ama kokusu hâlâ içimdedir.

SİRANUŞ HALA

Çocukların balıkçı sepetinde sabahladıklarını bilmiyorum ben. Nıvart Ablam kocasından ayrıldıktan sonra Armenak Abimde kalmış. Ama onlar da tek odada yaşıyorlarmış. Bir de kızları var. Abim yeri olmadığı için alamamış ablamı yanına, çocuklarıyla birlikte. O kadarını biliyorum işte. Biz zaten İstanbul'da değildik o zaman...

ZABEL YENGE

Nıvart bizim yanımıza geldiğinde biz de tek odada yaşıyorduk. Malatya'dan yeni gelmiştik. Öyle fazla eşyamız da yoktu. Bir çift kişilik yatağımız vardı. Çok affedersiniz, biz ikimiz orda yatıyorduk kızımızı yanımıza alıp. Karşıda tek kişilik bir divan vardı. Orda da Nıvart yatıyordu. Bir yıl kadar bizimle oturdu Nıvart. Ara sıra Ahçik Nine de geliyordu Malatya'dan. O zaman biz yatağımızı ona veriyorduk. Yere yatak seriyorduk. İşte, başlı-kıçlı yatıyorduk öyle. Kayınvalidem her gelişinde altı ay kadar kalırdı yanımızda. Zaten ilk geldiğinde Nıvart'ı kocasının evinden alıp buraya getiren de o oldu. Çocukları da Joğvaran'a o soktuydu diye hatırlıyorum. Ama balıkçı sepetini hatırlamıyorum.

ARMENAK DAYI

Balıkçı sepetini duymadım hiç...

YERVANT

Balıkçı sepeti hadisesinden en fazla etkilenen Hrant oldu, çünkü onun aklı yetiyordu. Sonradan konuştuk da bir gün bunu üçümüz

aramızda. Anlatırken sanki o günü yaşıyor gibiydi, en çok da bize bir şey olur diye korkmuştu...

O gün Hrant bilmeden boyundan büyük bir işe kalkmıştı, belki de hayata karşı ilk isyanıydı o. Bize, ardımdan gelin, demedi ama biz tek güvence, tek liman olarak onu gördük ve onun peşine takıldık. Bu olay olurken Hrant henüz yedi yaşındaydı ve içgüdüsel bir meydan okuma halindeydi. Ben birçok olayı kaldıramadığımdan içine kapanık biri olageldim ama Hrant daha yedi yaşında meydan okumayı başarmıştı ve hayatı boyunca da bu sürdü gitti.

HOSROF

Sokakta kalmamızın hikâyesini tam olarak hatırlamıyorum. Ama o duyguyu hatırlıyorum. Kaç gece sürmüştü, onu bilmiyorum. Bir gece mi, yoksa daha mı fazla? Ama geceleyin dışarıda kalma duygusunu biliyorum. Kapı arkasına sığınma gibi bir duyguydu.

YERVANT

Annemle babam boşanırken, mahkeme biz üçümüzün velayetini babama vermiş. Bunun üzerine babam, ben çocuklara bakamam diye sorumluluğu annemin üzerine yıkmaya kalkınca, annem de biçare, sen bakacaksın diye işi inada bindirmiş. O sıralar annem Armenak Dayımın evinde kalıyormuş. Babam bizi almış yanına, oraya götürmüş. Sokağın köşesinden dayımın evine doğru, "Haydi ananıza gidin," diye tazyik yapıyor. Biçare anam da, gelmeyin, babanızla kalın diye bizi öteliyor. Bir yandan da babama veryansın ediyor.

Aniden, Hrant yokuş aşağı, Kumkapı'ya doğru koşmaya başladı. Biz de ardından... Buraları iyi hatırlıyorum ama sonrasını hatırlamıyorum. Hatırlamamın sebebi de anamın hali. O yüz ifadesi! Çaresizlikten, o an eline benzin versen, kendini de bizi de yakacak. Böyle bir haldeydi işte.

HRANT

Hatırladığım en eski anım, evden kaçan ve sokaklarda kaybolan üç çocuk... Anasından babasından kaçan üç kardeş... Hep kavga ederdi annemle babam. O gün de anam camdan bağırıyordu, babanıza gidin diye. Babam da, ananıza gidin, diyordu. Biz arada kalmıştık. Ne olduysa artık, birden yokuştan aşağı koşmaya başladım. Kardeşlerim de yanımda. Kumkapı sokakla-

rında bir aşağı bir yukarı koştuk, koştuk, koştuk... Bu ne kadar sürdü bilmiyorum. Sonunda polis buldu bizi. Kumkapı'daki balıkçı barınağında... Bir balıkçı sepetinde... Üçümüz birbirimize sarılmış, uyumuşuz orada. Aç ve susuz tabii. Üç gün sonraymış, dediler. Meğer biz ortadan kaybolunca polisi haberdar etmişler. Ben yedi yaşındaydım. Hosrof beş, Yervant da iki... En eski anım budur işte...

KİMSESİZLER YURDU

HRANT

Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'nin alt katındaki yetimhanede büyüdüğüm için, 15 yaşıma dek Protestan kültürü aldım. *Joğvaran* diye adlandırılırdı kaldığımız yer, yetimhaneden ziyade *Puyn* (yuva) demek daha doğru galiba. Çünkü hepimiz de anasız babasız kimseler değildik. Elbet böyleleri de vardı aramızda ama daha çok Anadolu'da Ermeni okulu bulamayanların İstanbul'a getirilmiş çocuklarının kaldığı bir yuvaydı. İstanbul'da yaşayıp da bir biçimde ailesi parçalanmış ya da ana babasından birini kaybedip öksüz kalmış çocuklar da hiç az değildi. Kısacası yetimin, öksüzün, yoksulun, sokakta kalanın barınma ve eğitim olanağı bulabildiği bir yuvaydı *Joğvaran*. Ben ve kardeşlerim mesela... Annemiz babamızdan ayrılmış, bizler de ortada kalmıştık. O yuva olmasaydı kim bilir ne olurdu halimiz?

YERVANT

Joğvaran'a kabul edilmemiz sokakta yatma olayımızdan sonra olmuş. Bunu bize yetimhanenin başkanı Hrant Küçükgüzelyan detaylarıyla anlattı sonradan. Olay şöyle: Ahçik Ninem o sıralar İstanbul'dadır. Kızının ve bizim perişan halimizi görünce, kalkar Gedikpaşa Protestan Kilisesi'ne gider. Yetimhane Müdürü Hrant Küçükgüzelyan'a, "Torunlarımı yetimhaneye al, yoksa sokaklarda başıboş serseri olacaklar," der. "Alamayız, yerimiz yok," cevabını alır. "Büyüğünün okul yaşı geldi, hiç olmazsa onu al!" diye ısrar eder. Başkan, "Biz yetimhanede sadece Anadolu'dan gelen kimsesiz

çocukları barındırıyoruz. İmkânlarımız sınırlı," diye kesin bir dille ninemi geri gönderir.

Sonra Küçükgüzelyan'ın kendi annesi bizim bu balıkçı sepetinde yatma olayını duyar, gider başkana, Kumkapı'da üç Ermeni çocuğun sokaklarda yatıp kalktığını söyler. Bunun üzerine başkan, çocukları getirin diye haber salar. Başlangıçta bir tek Hrant'a bile hayır derken, üçümüzü birden kabul eder. *Baron* Hrant Küçükgüzelyan'ın bu kararı bizim hayatımızın dönüm noktasıdır.

HOSROF

Joğvaran "yetimhane" ya da "kimsesizler yurdu" olarak bilinirdi, ama burada yetim ve öksüz çocuklardan çok, Anadolu'dan getirilmiş yoksul çocuklar barınırdı. Yani aileleri vardı bunların ama İstanbul'da değildiler. Bu yüzden belki de "yatılı yuva" demek daha doğru... *Joğvaran*'ın müdürü Hrant Küçükgüzelyan, Gedikpaşa'daki Protestan Ermeni Kilisesi'nde rahipti. Kilisenin altındaki mekânı bu şekilde düzenlemiş ve bir yuva haline getirmişti. Kendisi de marangozdu zaten... *Joğvaran*'ı Anadolu'dan altı çocuk getirerek kurmuştu. Bizim zamanımızda ise çocukların sayısı 100'ü geçmişti artık. Burada kalanlar 7-12 yaş grubu çocuklardı. İlkokul bitince *Joğvaran* da biterdi... Yurtdışındaki Ermenilerden yardımsever aileler *Joğvaran*'da kalan çocuklara hamilik yapar, onların masraflarını karşılardı.

HRANT

Çocukluğumu geçirdiğim Gedikpaşa Protestan Yuvası'nda, yılda bir iki kez resim kâğıtları üzerine çocuk ellerimizle resim çizer, bir kenarına da Ermenicemizle *Sireli Pareraris* (Sevgili Hayırseverime) başlığıyla birkaç satır karalar, bize bağışta bulunan kişilere teşekkürnameler yollardık. Hemen her öğrencinin böyle nevi şahsına ait bir hayırseveri vardı. Bu diyalog tüm öğrencilik yaşantımız boyunca devam eder, zaman zaman da o hayırsever ailelerden mektuplar, hediyeler, aile fotoğrafları alır, onları ranzalarımızın başucunda ikinci ailelerimiz olarak sahiplenirdik. Çocukluk yaşantımın en önemli ve hiç unutamayacağım anılarından biri ise, Amerika'dan beni yakından tanımak için ziyaretime gelen o hayırsever aileyle birlikte yaşadığım İstanbul gezintisiydi.

HOSROF

Joğvaran dediğimiz yer karşılıklı iki yatakhaneden oluşurdu. O zaman bu yatakhaneler gözüme çok büyük görünürdü. Büyüdükten sonra gidip baktığımda, biz bu kadar insan, bu kadarcık odada mı kaldık diye düşünmüşümdür. Altlı üstlü ranzayla orada tanıştım. Yatakhanedeki ranzalarda karışık yatardık. Benim üstümde, bir üst sınıftan arkadaşım yatardı mesela. Ama biz ufakken Yervant'la beni bir arada tutarlardı. En küçük bizdik çünkü. Zaten biz Yervant'la, yaşımız tutmadığı için iki sene ana sınıfı okuduk İncirdibi İlkokulu'nda.

Joğvaran'da masalarımızı kendimiz kurar, kendimiz kaldırırdık. Tabak yıkamadan yer silmeye kadar, bunların hepsi küçük çocukların üstlendiği görevlerdi. Her hafta bütün o yatakhaneyi, yemekhaneyi arapsabunuyla yıkardık. Bunların hepsi paylaşılmış görevlerdi. Gruplara ayrılırdık, her grup bu işleri sırayla yapardı.

Joğvaran, Gedikpaşa'daki Protestan Kilisesi'ne bağlı olduğu için biz orada Protestan eğitimi aldık. Dini ayinlerimiz çok sadeydi. Öyle büyük ritüeller yoktu.

HRANT

Joğvaran'da büyümek demek İncil'i birkaç kez hatmetmek demekti. Hangi ayetin İncil'in hangi bölümünde olduğunu ezbere öğrenmiştim. Mezmurlar'ı ezberlemiştim. Badveli Mardiros'un Ezbere Mezmur Yarışması'nda birinci geldiğim için bana hediye ettiği fosforlu haçı hiç unutamıyorum. Yatağımın yanındaki duvara asmıştım... Geceleri pırıl pırıl parlardı. Mezmur'un kendisini de iyi hatırlıyorum. Hani şu "Yüce olanın örtüsünde oturan, kadirin gölgesinde sakin olur. Rab için derim: Sığınacak yerim ve kalemdir..." diye başlayan ve devam eden 91. Mezmur. Çok uzundu ama Ermenicesini teklemeden okurdum. Çocuk yaşımda vaaz verebilecek kadar da Protestan öğretinin ayrıntılarına vâkıftım.

Nasıl olmayabilirdim ki? Bir kez, Allah'ın günü sabah ayinimiz vardı. _Ardıvan başdamunk_ (sabah ibadeti) derdik, yarım saat sürerdi. Her çarşamba akşam ayinine biz çocuklar da mutlaka götürülürdük. Bunun dışmda, hafta içinde birkaç gün de yine ek matine akşam ayinleri olurdu. "Yeni bir vaiz gelmiş", haydi kiliseye... "Bugün şu birader konuşacak", haydi kiliseye... Hep bir şeyler sokuştururlardı araya.

Günde üç öğün yemek öncesi duası... Günde üç öğün yemek sonrası duası... Bir de her gece yatma duası... Pazar günleri de var tabii...

Bilir misiniz bilmem? Protestan mezhebinin, zamanlara programlanmış, ritüellere ve şekillere dayalı bir ayin geleneği yoktur. Kafana esti mi, hemen bir ayin düzenleyebilirsin. Aslında ayin de değil, toplantı demek daha doğru galiba. Birinin sürekli konuştuğu, birilerinin de sürekli dinlediği bir ortam başka nasıl adlandırılabilir ki?

Pazar günleri *Başdamunk* (ibadet) sabah saat 10'da başlar, 12'de biterdi. Öğle yemeğinin ardından da *Giragnorya Tıbrots* dediğimiz Pazar Okulu... Bu bölüm sadece biz çocuklara yönelikti. Bilinen, sıkıcı, "anlat-dinle" yöntemi dışında, biraz daha hareketli geçerdi. Ne bileyim ben, öğrendiğimiz ilahiler bile daha çocuksu ve hareketliydi. İlahiyi söylerken alkışla tempo tutabilirdik mesela. Biz çocukların dikkatini çekecek yöntemler uygulanırdı. Mesela resimlerle anlatırlardı İsa'nın o günkü mesajını. Diyelim ki İsa iki balık, beş ekmekle binlerce kişiyi doyuruyor, kesilmiş çizgi resimleri panoya yapıştıra yapıştıra İsa'nın çizgi-hikâyesini anlatırlar, dikkatimizi canlı tutmaya çalışırlardı.

HOSROF

Joğvaran Gedikpaşa'daki Protestan Kilisesi'ne bağlı olduğu için biz orada Protestan eğitimi aldık. Orada her gün sabah erkenden kalkardık. Güne ufak bir dua ile başlardık. Kahvaltıdan sonra İncil'den bir pasaj okunurdu. O pasaj kısaca yorumlanırdı. Dini ayinimiz bu kadardı. Sonra İncirdibi İlkokulu'na giderdik. Okuldan sonra tekrar Joğvaran'a gelirdik, bir ufak ekmek arası zeytin, çay... Sonra günün derslerine oturulurdu. Akşam yemeği öncesinde yine dua, yemekten sonra da yine iki saat ders... Yatarken de dua edilirdi. Mesela herkes, "Tanrım, beni, kardeşimi ve şunu, şunu koru," diye dua ederdi. Bir de Pazar Okulumuz vardı. Orada ilahiler de söylerdik. Dini ayinimiz bu kadardı işte; öyle büyük ritüellerimiz yoktu.

HRANT

O dönemde ara sıra gittiğim Lusavorçagan [Ermeni Ortodoks] Kilisesi ise bana görkemli bir tiyatro salonu gibi gelirdi. Arkadaşlarla mum çalmak için girerdik genellikle. Anlamadığı-

mız bir Ermenice... Duvarlarda çeşit çeşit tablolar... Ön tarafta ise süslü mü süslü, *khoran* [mihrap] dendiğini sonradan öğrendiğim bir bölüm... Ne kadar da farklıydı bizimkinden...

Joğvaran'da ise basit bir salon, bir kürsü, oturulacak sıralar... Olsa olsa bir tane de tahta haç. Bir de *Başdamunk* başlamadan önce bahçeden ve seradan getirip salonun görünür yerlerine yerleştirdiğimiz saksı çiçekler. Kilisenin tüm süsü bu kadardı işte...

Protestan Kilisesi'nin bu sadeliğini, önemli dini günlerde gerçekleştirdiğimiz özel ayinler ve törenlerle renklendirirdik. Özellikle *Dzınunt* [Doğuş Yortusu] ve *Zadik* [Paskalya Yortusu] günlerinde gerçekleştirdiğimiz Ermenice temsili piyeslerin tadına doyum olmazdı. *Surp Zadik*'lerde Hisus'un yakalanışını, tutuklanışını, Biğados'un [Pilatus] önüne çıkarılışını, eziyet altında tutuluşunu, Haç'a gerilişini ve dirilişini anlatan bölümleri sahnelerdik. Günlerce de prova yapardık. Nedense hepimiz Hisus rolünü üstlenmek isterdik ama o role de sadece büyük ağabeylerimiz ve torpilli olanlarımız seçilirdi. Bir de hiçbirimiz Hisus'u ele veren Huta [Yahuda] rolünü üstlenmek istemezdik. Ben derseniz, hemen her piyeste ufak bir rol alırdım işte. Gülmeyin ama en severek oynadığım ise diriliş müjdesini veren melek rolümdü. İki kanat takmışlardı koluma, Ermenice haykırıyor, "Ey kadınlar," diyordum, "niçin diriyi ölülerde arıyorsunuz, o burada değil, dirildi."

"Geçti artık o günler, büyüdük, kazık kadar adamlar olduk," diyesim geliyor ama nedendir bilinmez, yine her *Zadik*'te, yine her *Dzınunt*'ta, hâlâ o çocuk günlerimizdeki coşkularımızı, o temiz duygularımızı yeniden sahipleniyor, yeniden aynı tazelikleri yaşıyoruz. Bu işte garip ve anlaşılmaz bir gizem var ama ne?

HOSROF

Joğvaran'da özellikle Ermenice konuşmamız istenirdi, dili iyi öğrenelim diye. Küçükgüzelyan çok kızardı yoksa. "Aranızda Ermenice konuşun. Anadilinizi bilmeniz lazım. Türkçe dışarıda konuşuluyor. Onu nasılsa öğreneceksiniz," derdi. Türkçe konuşanları cezalandırırdı; mesela yarım saat bir yeri temizlemek gibi sembolik cezalardı bunlar. Bunun çok faydasını gördük. Ailemizden Türkçe öğrenmiştik zaten. *Joğvaran*'da da Ermenice konuşma konusunda disipline olunca, ikisini de küçük yaşta öğrenmiş olduk. Yetimhanede disiplin esastı. Kesin bir hiyerarşik düzen vardı; yaşlara ve sınıflara

göre oluşurdu bu. Yönetici kadroda da vardı hiyerarşi. En tepede Hrant Küçükgüzelyan bulunurdu. Bir mütevelli heyeti vardı, orada kararlar alınırdı ama *Baron* Küçükgüzelyan bütün otoriteyi elinde tutardı. Onun altında da *hısgiç* denen belletmenler vardı. Onlar yatılı okullardaki etüt ağabeyleri gibiydiler ama galiba biraz daha fazlasıydılar. Bazı *hısgiç*ler geceleri de kalırdı yetimhanede...

YERVANT

Ben yatılıya verildiğimizde üç-dört yaş arasıyım. Zaten *Joğvaran*'a dair en eski anım çiş olayıdır. Okul çağım gelmemiş daha. Bazen de geceleri altıma kaçırıyorum. Büyük çocuklardan da altına kaçıranlar olurdu, bu yüzden bizim yataklarımızın altına naylon serilirdi çiş döşeğe geçmesin diye ve düzenli olarak gece tuvalete kaldırılırdık. Ama gene de bazen kaçırırdık tabii. Bana çok küçük olduğum için ceza uygulanmazdı ama büyük çocuklar altlarına yapmışlarsa ceza yerlerdi. Ceza yememek için de kendi çişli çarşaflarını benimkisiyle değiştirirlerdi. Bir gün gene böyle bir olayda başkan Küçükgüzelyan bana kızdı. Ben de ağlamaya başladım, "Ben yapmadım," dedim. Başkan, "Sana ceza vermem, yalnız yalan konuşma," deyince ben de dayanamadım, pijamamı indirdim. Donum temizdi. Sonradan bu işi yapan ortaya çıktı ve ceza aldı.

Okula başlayana kadar bana pek öyle aşırı disiplin uygulanamadı. Nasıl uygulanabilir ki, bir ağlamaya başlarsam beni susturamazlardı. Ama ilkokula başladığımda aynı kurallar benim için de geçerli oldu. Sonra *Joğvaran*'a benden sonra gelenler de oldu. Bir dönem geldi, ben de ağabey pozisyonuna geçtim artık.

Bugün o günleri anımsadığımda, aslında tuhaf gelecek ama çok mutlu bir çocukluk yaşadık diye düşünüyorum. Evet, Hrant Abimin bize hep dediği gibi, kendimize yetmek zorundaydık ama bu gerçekten de bizlere çok şeyler kattı. Bazen keşke benim oğlum da, o kadar meşakkatli olmasın, ama öyle bir çocukluk yaşasaydı diye düşünürüm.

GARABET ORUNÖZ

Joğvaran'da haftada iki gün, çarşamba ve cumartesi günleri banyo vardı. Berberliğimizi büyük ağabeylerimiz yapardı, saç modelimizin ismi "alabros"tu. Yemeklerimizi yapan *mayrig*, çamaşırlarımızı da yıkardı. Herkesin bir kirli torbası ve kıyafetlerinin üzerinde işlenmiş numarası vardı. Aynı numaralar yatak başuçlarında da vardı.

Pazar günleri; sabah temizliğinden sonra kısa bir şükür ayini için üst katta bulunan kiliseye çıkardık. Bu esnada alt katta sabah kahvaltımız hazırlanırdı. Ayinden sonra kahvaltıya inerdik. Pazar günleri kahvaltılarımızda Sana yağı ve reçel olurdu. Sana yağı kâğıdını atmazdık, ayakkabılarımızın parlaması için kâğıtla cila yapardık. Pazar günleri özel kıyafetlerimizi giyer, şükran duası ve ayini için tekrar kiliseye çıkardık. Bundan sonra bahçeye çıkardık. Haftanın en güzel ve tek etli yemek günü olmasından dolayı, pazar öğle yemeklerini çok severdik. Öğle yemeğinden sonra bahçede sohbetler olurdu, ziyaretçileri gelenler bir köşede dertleşirdi. Şimdilerde çok ufak görünen bahçede yakartop, misket, futbol ve voleybol oynardık. Yerimiz dar ama yüreğimiz oldukça genişmiş, şimdi anlıyorum. Saatlerin 16.30 civarlarına yaklaştığında, *nakhıntrik* sırasına girerdik. Bu, yemek öncesi anlamına gelen bir ara öğündü; genelde bir dilim ekmek üzerine sürülmüş kaymaktı ve üzerine şeker dökülürdü. Futbol oynayarak tüketilen enerjimizin geri kazanımı için iyi gelirdi. Sonra bir kısa akşam ayinimiz daha olurdu. Pazar gününün bittiğini bu ayinden sonra daha iyi anlardık. Ziyaretçiler gider, ağlayanlar ağabeyler tarafından teselli edilirdi. Sonra akşam yemeği ve yemek sonrasında pazartesinin derslerine bir göz atılırdı. Yatma vakti gelir, ayaklar yıkanır, herkes yatağının başucunda duasını ettikten sonra yatıp uyurdu.

HOSROF

Hrant, Yervant'la beni, ufak olduğumuz için hep kollardı. Bize sahip çıkardı. Büyüyüp ilkokula başladıktan sonra, artık üç değil de çok sayıda kardeş gibi olduk. Üçümüzün arasında yaş farkı olduğu için, artık her birimiz kendi arkadaşlarını edinmeye başlıyordu. Böylece kolektif hayata uyum sağlıyorduk. Dışa dönük hayatımızda, üçümüz artık çok da bir araya gelmiyorduk.

Biz *Joğvaran*'da barınırken, Gedikpaşa'daki İncirdibi Ermeni Protestan İlkokulu'na giderdik. Burada hem yatılı öğrenciler okurdu hem de gündüzcüler. Ama okuldaki çoğunluğu biz, *Joğvaran*'dan gelen gececiler oluşturuyorduk. *Joğvaran* bir nevi, ilkokulun yatakhanesi gibiydi. İlkokulda Mili Eğitim müfredatı görürdük, ek olarak da Ermenice öğrenirdik. 1970-71 yıllarında, 12 Mart askeri yönetimi döneminde kapattılar okulu, *Joğvaran* da o sıralar lağvedildi.

HRANT

Varbed'in sosyal yaşamımızdaki yeri araştırma konusu olmuş mudur acaba? Biz öğrenciler *dındeshayrig* (hademe) derdik onlara, öğretmenler ise *Varbed* diye çağırırlardı. Bugün de böyle sanırım. Kimdir *Varbed*? Bir okulun nesidir? Genellikle Anadolu'dan göç etmiş kişilerdir bu işi yeğleyenler. Başka bir iş beceremediklerinden midir bu işe heveslenmeleri, yoksa gizli ve gönüllü bir sebebi mi vardır? Tanıdığım tüm *Varbed*'lerde "civcivlerini kanatları altında kollayan tavuğun", "kuzularını uçurum kenarında sürüleyen çobanın" ürkek ruh halini gözlemişimdir. Bizler okulda afacan afacan yaramazlığa koştururken, ardımızdan "höt höt" çeken, bizi süpürgenin sapıyla kovalayan bu insanların o anki bakışlarma dikkat edin. O bakışlarda "has bir kucaklama", sevecenlik ve şefkat sezmemeniz imkânsız. *Mayrig* (ana) deriz *Varbed*'lerin dişilerine. *Varbed*'ler sürekli "hazırol"dadırlar müdür odalarının kapı önlerinde. Kımıldatamaz kimse onları oradan, içerden gelecek bir "*Varbed!*" sesinden başka. Bekçi midir onlar, yoksa temizlikçi mi? Belki de ayakçı, götürüp getiren, sırtlayıp taşıyan, üfleyip ateşleyen. Yoksa her şey mi? *Varbed*'siz bir günün sıkıntılarını okuldakilere sormalı belki de. Hemen hepimiz görünümlerine ya da karakterlerine göre muzır sıfatlar takmışızdır onlara. Burun *Varbed*, Paspas *Varbed* gibi. Sıfatsız bir *Varbed* var mıdır acaba?

Kaç tane *Varbed* tanıdım okullarımızda, anımsamıyorum. "Anı eleğim"e takılan *Joğvaran*'daki Aleksan *Varbed* var mesela. Başımızda o, hep beraber yetimhanenin tuvaletlerini, yemekhanesini, yatakhanelerini paspaslayışımız, hele Aleksan *Varbed*'in kirli paspas bezlerini iyice temizlememizi öğretmek için ayaklarıyla paspas bezi üzerinde tepinişi... "Paspas *Varbed*"imiz...

HOSROF

Hrant sınıfında da, gruplarda da ön plandaydı... Çok zekiydi, iyi okuyan, çabuk kavrayan bir çocuktu ve liderlik vasfına sahip olduğu daha o yaşta belliydi. Yervant'la benden daha dışa dönüktü. Hem yaşça büyüktü bizden, hem de sosyal, girişken, sorumluluk alabilen, müdahale edebilen bir yanı vardı. Herkesle arkadaşlık ederdi. Kendine güvenen bir kişilikti. Eziklik, utangaçlık hatırlamıyorum onu düşündüğümde. Yoksulluksa, herkes yoksuldu zaten...

Ben küçükken yaşadığımız hayata baktığımda şunu görüyorum: Yetimhane veya kalabalık bir çocuk grubu içinde yaşamak, aynı ortamda işbölümü yapmak bize yardımlaşmaya dönük bir hayatın güçlü değerlerini verdi. Bireycilikten uzak, paylaşımcı olmayı, yanımızdaki insana yapılan bir haksızlığın acısını içimizde hissetmeyi daha o yaşlarda öğrendik.

ZABEL YENGE

Sonra çocukları *Joğvaran*'a koydular işte... Geceleri kalmazlardı bizde artık. Yer yoktu ki yatsınlar. Çok hasta olurlardı da Nıvart ancak o zaman getirirdi onları. Tek kişilik bir divanda, yanında yatırırdı hasta oldukları zaman. Yoksa *Joğvaran*'daydılar artık. Ama bazen de gelirlerdi tabii. Mamaları canlarının istediğini alırdı. Yedirir, içirirdi. Hosrof ete çok düşkündü. Hrant çok gururluydu. İstemezdi bir şey. İlkokula başlamıştı artık.

Sonra affedersin, ben hamile olmuşum yine. Nıvart o zaman Armenak'a dediydi ki: "Abi yeriniz dar. Ben ayrılayım artık yanınızdan." Gedikpaşa'da okulun yanında bir ev tuttuk ona. Ahçik Nine de bir ara gidip kızıyla oturdu orda. Manto elişisi yapıyordu Nıvart. Gidip terzilerden bulup, getirip evde yapıyordu. Sarkis hiç bırakmadı karısının peşini. Nıvart işi bitirince teslim etmeye gidecek ya, sokağa çıktı mıydı, Sarkis de arkasından... Çok severdi karısını. Hem bakamıyor, hem peşini bırakmıyordu. Nıvart düşkün değildi valla kocasına. Hep kurtulmak isterdi. N'aapsın ki? Bir insanın kocası evlatlarını aç bırakırsa, kıymetini bilmezse, işine gücüne sahip çıkmazsa, sevilir mi öyle koca?

Biz ailecek '64'te yeniden döndük Malatya'ya, mamam felç geçirince... Önce ben gittim, dört ay sonra da Armenak geldi. Ama işleri de hiç iyi değildi o zaman. Ağabeysi Haygaz bırakmadı bizi artık. Gitmeyin geri, İstanbul kaçmıyor, dedi. Biz de kaldık. Sonra 1978'de büyük olaylar çıktı Malatya'da. Meşhur Hamido bombayla havaya uçuruldu. Orası karışınca, kalktık geldik yeniden İstanbul'a. O arada da çocuklar koca adam olmuşlardı artık...

HOSROF

Bir gün babam okula da gelmişti nedense... İncirdibi İlkokulu'na. Orada Armenak Dayımla bir olay oldu. O zaman Armenak Dayımlar İstanbul'daydılar. Malatya'ya dönmemişlerdi daha... Armenak Dayımın okulun yemekhanesinde babamı satırla kovaladığını hatırlıyorum.

ARMENAK DAYI

Yok, okulda olmadı öyle bir kavgamız. *Joğvaran*'ın çok güzel etkisi oldu çocuklar üzerinde. Çocuklar kendi kendilerine büyüdüler sonra. Orada gördükleri eğitim ve disiplin onlar için çok faydalı oldu. İyi yetiştiler hepsi... Çocuklar kendi kendilerine büyüdüler diyebilirim. Biz Malatya'ya döndüğümüz için, nasıl büyüdüklerini göremedik pek. Döndüğümüzde adam olmuşlardı artık.

YERVANT

Satır olayı iki kere olmuş. Birincisi Malatya'da, onu ben hatırlamıyorum. İkincisi ise bizim gittiğimiz İncirdibi İlkokulu'nda yaşandı. Bunu iyi hatırlıyorum. Beni yaşıtlarımdan önce almışlardı ilkokula. Birinci sınıfa yeni başlamıştım. Babam bizi görmeye gelmiş, ihtimal anamla ilgili doldurmaya... Öyle bir huyu vardı. Biz babamla beraber okul mutfağının kapısı önündeydik, o sırada Armenak Dayım dış kapıdan girdi. Babamı görünce saymaya başladı, babam da olacakları anlamış, mutfağa girdi. Dayım arkasından seğirtti. Ben de kapının önünde durmuş, olanları izliyorum. Mutfağın tam ortasında büyük bir ocak vardı. Dayım ocağın yanından bir bıçak kaptı ve babamın üzerine yürüdü. Babam önde, dayım arkada ocağın etrafında dönmeye başladılar. Dayım tutarsa fena olacak. Ben ağlamaya başladım. O sırada kendisi de Malatyalı olan, hem babamı hem de dayımı iyi tanıyan kapıcı mutfağa daldı ve dayımın önünü keserek bıçağı elinden aldı. Babam da bu fırsattan istifade kapıdan koşarak çıktı gitti.

ARMENAK DAYI

Çocukları *Joğvaran*'a koyduktan sonra, kalktı Malatya'ya geldi bir ara Nıvart. Anamız da, Haygaz ağabeyim de, hepimiz beraberdik... Ama Malatya'da da rahat edemedi. Sinirleri bozulmuştu. Çok sıkılıyordu. Depresyon başlangıcıydı galiba. İki üç ay kaldı yanımızda. Çocukların yokluğuna dayanamayıp döndü geldi İstanbul'a yine. Kimi kimsesi kalmamıştı İstanbul'da ama çocuklarından da ayrı duramıyordu. İşte asıl o zaman başladı hastalığı...

YERVANT

Ben galiba beş yaşlarındayım. Bir gün babam gelmiş *Joğvaran*'a. Beni iyi[illegible] doldurmuş yine, çünkü anamın Malatya'ya dönüşünü

hazmedememiş olmalı... Sonra işte *Joğvaran*'da üç kurnalı küçük bir hamamımız vardı. Beni hamama soktular yıkamak için. Ben suyla oynuyorum orda, beni yıkayacak olanı bekliyorum, derken kapıdan anam girdi. Ben ne yapacağımı şaşırdım. Anam beni yıkamaya gelmiş. Beynime nasıl işlenmişse artık, anama direniyorum. "Git, gelme, sen bizim annemiz değilsin!" sözlerini haykırdığımı bugün bile hatırlarım. Beni tutmaya çalıştı anam. Ben elinden kurtuldum, öyle çırılçıplak banyodan bahçeye kaçtım. Anam ağlayarak peşimden koşuyor, beni yakalamaya çalışıyor. Bahçedeki tuvalete kendimi kilitlediğimi hatırlıyorum. Bu olayın üzerine çok uzun bir zaman gözükmedi anam. Babam olayı duydu ve aferin aldım.

HOSROF

Her sabah *Joğvaran*'dan çıkar, el ele tutuşur, ikişer kişilik sıralar halinde Balipaşa Yokuşu'nu inerdik. Kumkapı balıkçılarına gelmeden iki sokak önce sağa dönerdik. Bir kilometre kadar bir mesafe yürürdük. Dümdüz gidince sokağın köşesindeki İncirdibi İlkokulu'na varırdık. Yolu anlatmamın nedeni şu: İşte mamam bu yokuş üzerinde tek odalı bir yer tutmuş. Bizim gelişimizi, gidişimizi izlemek, gizliden gizliye bizi görebilmek için. Tabii bize hissettirmeden yapıyor bunu. Çünkü biliyor ki, hissettirirse *Joğvaran*'dan kaçıp ona gideceğiz. Camını, perdesini açıp tam bakamıyor aşağı, çünkü birimiz başımızı kaldırıp yukarı baksak göreceğiz onu.

Oturduğu yer *Joğvaran*'ın burnunun dibi. Ama biz artık o zaman ondan umudu kesmişiz. İzini bilmiyoruz çünkü... Derken, bir gün ben tesadüfen gördüm perdeyi araladığını. "Aa mamam!" diye bağırdım. Tabii saklandı hemen ama görmüştüm bir kere. O olaydan sonra kaçacak yeri kalmadı mamamın. Ve çocuklarıyla teması yeniden başladı.

Kaldığı ev tek odalıydı. Orada yatıyor kalkıyor. İlik açıp düğme dikiyor. Böylece geçimini sağlamaya çalışıyordu. Bu işi yaparak 2-2,5 lira, ne kadar kazanabilirse kazanıyordu. Bu kısıtlı parayla geçinmeye çalışıyordu. Anamı hep bir şekilde bize bir şey yedirmeye çalışırken hatırlıyorum. Et, yumurta, o gün ne bulduysa artık. Gücü yettiği kadar... Sonra mamam bize daha yakın olabilmek için gönüllü olarak *Joğvaran*'daki çocukların çamaşırlarını yıkamaya başladı. Orada haftada bir yıkanma günü olurdu. Hem çocuklar hem de çamaşır yıkanırdı. Mamam gönüllü olduktan sonra hem bizi hem de diğer çocukları yıkadı. Ondan sonra da bizden hiç kopmadı bir daha. Hep etrafımızda oldu.

BAYDZAR BOZUK

Kumkapı'dan sonra Gedikpaşa'ya taşındı Nıvart. Bazen yolda karşılaşırdık. Birbirimizi gördüğümüzde hep sevinirdik ama öyle birbirimize gidip gelmemiz de olmadı. O ayrıldıktan sonra kocasından, evde çalışıyordu çocuklarını iyi kötü geçindirsin diye. İş güç yüzünden görüşemedik, yoksa hep kalbimiz birdi.

Kumkapı'da bizim ordayken, hiç yoktu hastalığı... Sonra, Nıvart Gedikpaşa'ya gittikten sonra da sokakta görüşürsek, sarmaş dolaş, ağlayacak mıyız, gülecek miyiz, o ayaküstü, ne çeneyse o... Hastalandıktan sonra da zaten ben hiç dayanamazdım, onu gördüğümde artık. Çok ağlardım. O da dermiş ki gelini Zabel'e, bu Baydzar benden de kötü, hep ağlıyor.

Nıvart hem anaydı hem babaydı. Hastayken bile... Onun analığını hiçbirimiz yapamazdık. Yapamadık da. Bir gün olsun demedi, yatılıya verdim, ne buluyorsa yiyorlar, mesuliyet benden gitti diye... Büyük *Ahparig*'inden, Haygaz'dı galiba adı, yardım gördüğünü söylerdi. Bir de annesi vardı, Ahçik'ti adı. Nasıl uzun boylu, erkek gibi, yiğit bir kadındı.

SİRANUŞ HALA

Ben Malatya'dayken kaynım İstanbul'a geliyordu. Dur, dedim, kalkıp ben de geleyim İstanbul'a da bacımı bir göreyim. O zaman, Gedikpaşa'da Balipaşa Yokuşu'ndaki o tek odada ben de bir buçuk ay kadar kaldım. Nıvart ilik açarak üç beş kuruş kazanmaya çalışıyordu. Ben de ona yardım ediyordum. Çocuklar *Joğvaran*'a gidiyorlar. Orada mercimek, nohut yiyecekler diye dertlenirdi Nıvart. İşini bitirip hemen götürüp teslim ederdi ki, çocukların okuldan dönüşüne yetiştirsin, et alsın, yedirsin onlara. Diyordum ki: Bacım yapma, etme, işte onlar *Joğvaran*'da yemişler artık, sen de 5-10 kuruş para biriktir. Yoo, diyordu, ben parayı ne yapayım, ya onlar hasta olur, verem olursa? Balık alırdı, et alırdı. Aşağıda ateşi yakardı, ızgara yapardı. Onlara el ederdi okul dönüşü, çağırırdı içeri, eksiksiz yedirirdi yemeklerini. Sonra yine yetimhaneye geri gönderirdi.

YERVANT

Başlangıçta özellikle ben su koyuvermeyeyim diye anam bize gözükmedi ama *Joğvaran*'ın iki alt sokağında bir ev tutup bizi göz hapsine almış. O sıralar bizi en üzen şey, özellikle bayram günle-

rinde çoğu çocuğun bir tanıdığı gelir ve alıp izine götürürdü. Biz üçümüz öyle bakakalırdık. Daha sonraları anamın evini keşfettiğimizde, artık bu sıkıntılarımız da bitti, çünkü istediğimiz zaman kaçıp gizlice onun yanına gitmeye başladık. Biz içinde pişmiş soğan olan yemeği yiyemezdik. Hrant evlendikten sonra alıştı ve yemeye başladı ama Hosrof'la ikimiz hâlâ yiyemeyiz. İşte anam da bunu bildiğinden, bizi evine çağırıp gizli gizli beslemeye başladı. Aslında yasaktı bu. Sonra Siranuş Halam da hemen *Joğvaran*'ın yanında bir eve taşındı. O da çoğu zaman et pişirdiğinde gizliden haber salar ve bize yedirirdi.

SİRANUŞ HALA

Sonra biz ailecek 1965'te geldik temelli İstanbul'a. Önce Topkapı'da oturduk, sonra Gedikpaşa'ya taşındık ve ablamla komşu olduk. O zaman yalnız yaşıyordu ablam ama Sarkis peşini bırakmazdı ki hiç! Hep karşısına çıkar, korkuturdu onu. Ablam çok sinirlenirdi o zaman. Boyu devrilesice, derdi. Aklı fikri çocuklarındaydı ablamın. O tek odada bir başına yaşar, çocuklarının yolunu gözlerdi. Sonra hastalandı ablam. Çocuklara ben bakarım, bana gelsinler, dedim ben de. Çok severdim hepsini. En çok Hosrof gelirdi bana. Hrant ötekilerden büyüktü ya, çekinirdi biraz, çok gelmek istemezdi. Ama üçü de yemeklerimi çok severlerdi. *Joğvaran*'da uyurlardı yine, gelip karınlarını bende doyururlardı.

HOSROF

Siranuş Halam da bize annelik yapmıştır. Gedikpaşa yıllarımızda bize çok sahip çıkmıştır. Bir dönem tam bizim *Joğvaran*'ın yanındaki bir evde oturdu. Oradayken hepimizi nerdeyse her gün alırdı. En çok da ben giderdim ona. Derslerim çok iyiydi. Kuzenlerime bildiklerimi öğretirdim. Halam da karnımı doyururdu hep. Halam, anamın kendini çıkmazda hissettiği zaman yardım aldığı insanların başında gelirdi. Siranuş Halamı anlatmakla bitiremeyebilirim. Hayatımızda çok önemli bir yeri vardır. Bir annemin, bir de onun yanında hiç yabancılık çekmezdik, çekinmezdik. Biz üçümüz de kimseye yük olmak istemeyiz. Öyle gidip birisinin evinde kalmak, orada karnını doyurmak gibi konularda çok rahat değilizdir. Hatta alınganlık bile gösterebiliriz. Yabancılık çekmediğimiz tek insan halamdır. Çünkü çok içten sahiplenirdi bizi. Elinden geleni yapardı. Hrant'ın da hep böyle hissettiğini bilirim. O da çok bağlıydı halamıza.

YERVANT

Babamı ise ayda bir görürdük sadece. Çok sık uğramazdı. Aslında annemle babam boşandıklarında, mahkeme üçümüzün de velayetini babama vermiş. Ama anama olduğu gibi bize de sahip çıkmayı *beceremiyordu işte.*

HOSROF

Babam ayda bir bizi ziyarete gelir miydi acaba? Belki daha da seyrek... Babam Beyazıt'ta, Sahak Usta isimli bir terzinin yanında çalışırdı ve cumartesi günleri bizi oraya alırdı bazen. O zaman ben de çalışır, babama yardım ederdim. Bazen gider, işi bitmediyse daha, o motor seslerinin arasında uyurdum. O zaman ayaklı dikiş makineleri vardı. Kesip biçilen kumaşlar yere, o ayakların etrafına atılırdı. O kumaşların olduğu yer sıcak gelirdi. Kedi gibi kıvrılır uyurdum oralarda.

Babam kendi deyimiyle, "vakit buldukça" var yetimhane yıllarımızda. Bazen bizi görmeye gelir, bazen de yanına almaya çalışırdı. Bir yılbaşı hatırlarım mesela... Yılbaşı geldiğinde *Joğvaran*'daki çocuklar kendilerini isteyen ailelere dağıtılırlardı. Mamam ve babam, bir sene, nasılsa aynı anda talip olmuşlardı bizi almaya. Ama bu sefer de yetimhane müdürü Küçükgüzelyan, ne sana veririm ne de sana, demişti onlara. Belki de böyle yaparak, ikisini de bir nevi cezalandırarak, birleşmelerini sağlamak istemişti. Kim bilir? Ama sonunda olan yine bize olmuş, bütün çocuklar gitmiş, biz bir başımıza orda kalmıştık.

HRANT

Bir de Güvercin Zeko'muz vardı orada. Tarihin özel ulakları güvercinlerin devamı, bir güvercin insanı, biz yetimhane çocuklarının özel postacısı Güvercin Zeko...

Asıl adı Zakar'dı... Biz Zeko diye çağırırdık. Yüzü tıpkı bir güvercini andırırdı. Posta güvercinimizdi o bizim.

Elinde, kulpu kopmuş naylon bir poşetle gelir, yetimhanedeki çocuklara bir şeyler getirirdi sürekli. Zeko'nun yetimhaneye seke seke gelişi, etrafını ürkek ürkek izleyişi, insana çekine çekine yanaşışı, alışınca kaçmayışı, onun güvercin ruhunun dışa yansımalarıydı sanki. Bir de bakarsınız uçup gitmiş. Olsun, nasıl olsa haftaya yine gelecekti. Bazen, cumartesi akşamları ya-

tıya kalır, birimizin ranzasına sığışırdı. "Yöneticiler görürse, kovalarlar," diye mi en dip köşedeki ranzayı seçerdi yoksa?

Dolu poşetle gelir, boşaltır, boşalan poşeti de doldurur giderdi. Neyle mi? Diğer yetimhanelerde bulunan kardeşlerimize, akrabalarımıza, arkadaşlarımıza yazdığımız iki satır mektupla ve onlara götürmesi için istihkaklarımızdan artırdığımız çiklet, meyve, şekerlerle... Onlardan bize getirir, bizlerden onlara götürürdü. Tuzla'daki Hovsep'in, Kalfayan'daki Meryem'e yazıp Zeko'ya teslim ettiği pusula dün gibi aklımda hâlâ: "Meyro nasılsan? Ben eyiyem, gözlerinden öpirem... Zeko'ya sakız vermişem çiğneyesen, beni unutmiyasan."

HOSROF

Biz de yavaş yavaş götür getir işi yaparak anneme yardım etmeye başlamıştık. Terziler genellikle Beyazıt tarafında toplanmışlardı. Onların yerlerini öğrenmiştik. Üçümüz birlikte giderdik oralara. Beş-on tane paltoyu, ne kadar taşıyabiliyorsak artık, üstümüze geçirirlerdi orada. Biz de o şekilde yokuşu iner, eve gelirdik. Annem ilikleri açar, işi bitirir. Sonra yine aynı şekilde bunları –ceket, palto, neyse artık– üst üste bize giydirir, gerisin geriye yollardı. Orada, hadi, yenilerini yüklenir, tekrar eve getirirdik hızlı hızlı. Balipaşa Yokuşu'nda bir aşağı bir yukarı böyle küçük adamlar, sırtlarında boylarından büyük paltolar, koşturduk durduk epey bir zaman.

Bir başka ekonomik faaliyetimiz daha vardı o yıllar. Hrant yedisekiz yaşlarındaydı, ben de beş-altı. Birlikte galeta satardık Kumkapı sokaklarında. Ekmek fırınlarından alır, satardık. Bir de kaptan dediğimiz Selahattin'i hatırlıyorum. Onun ailesi balıkçıydı. Kendini Tarzan ilan etmişti babası. Hatta bazen ağaca çıkar, Tarzan gibi bağırırdı. Selahattin, Hrant ile yaşıttı. Onlar arkadaştılar. Bir gün bu Selahattin, Hrant'a "Biz öbür çocuklarla parayı toprağa gömüyoruz, gömünce çoğalıyor," demiş. Hrant da inanıp cebindeki parayı gömmüş. O günün koşullarına göre de iyi paraymış gömdüğü. Tabii sonra o para oradan uçup gitmiş. Hrant, "Bu benim hayatta yediğim ilk kazıktı," diye gülerek anlatırdı bunu bize.

Babam bizi arayıp sormasa da biraz büyüdükten sonra Hrant bizi babama götürmeye başlamıştı. Babam Kurtuluş'ta oturuyordu o sıralar. Hrant ilkokul sonda olmalı artık. En fazla 11-12 yaşında olsun... Pazar günleri müdürden izin alır, bizi alır, Gedikpaşa'dan Kurtuluş'a, babama götürürdü. Otobüse biner, Taksim'e ya da Karaköy'e gelir, oradan da yürürdük ta Kurtuluş'a kadar. Orada

artık Hrant'ın yaşının hiçbir önemi yoktu. Kontrolü elinde tutan, küçüklerine sahip çıkan büyük ağabeydi o...

YERVANT

Daha ilkokul yıllarından itibaren beni koruyan, kollayandı Hrant. Bu hep böyle oldu. Bize fazla bir şey anlatmazdı. Sorunlarını kendi hallederdi, çünkü o büyüktü. Biz kendi sıkıntılarımızı ona anlatırdık. Üçümüzün de ayrı ayrı arkadaş grupları vardı. Ama Hrant'ın daha çok arkadaşı vardı.

Uzun boyluydu. Çok sağlam ve atletik yapılıydı. Tam bir ağabeydi. Bana sahip çıktığını hiç belli etmezdi. Mesela, daha önce anlattığım o çiş hikâyesinde, benim çarşafımı kendi çişli çarşafıyla değiştiren çocuğu Hrant sıkıştırmış ve itiraf ettirmiş ona. Ben bunu yıllar sonra o kişiden dinleyip öğrendim. Ama abim hiçbir zaman anlatmadı bunu bana.

Benimle ilgilenmez gibi yaparak ilgilenirdi. Daha üç yaşında olduğum için herhalde, bunu çaktırmadan yapardı. Benimle daha çok yemekhanede, çamaşırhanede çalışan kadınlar ilgilenirdi o zamanlar. Ama hamam günleri Hrant yıkardı beni, çünkü ben başkasına müsaade etmezdim. Abim beni çok yıkadı, bense onu bir kez... 23 Ocak 2007'de...

ATLANTİS UYGARLIĞI

HRANT

Aldılar bir sabah biz 13 çocuğu... Gedikpaşa'dan yürüyerek Sirkeci'ye... Oradan vapurla Haydarpaşa'ya... Haydarpaşa'dan trenle Tuzla istasyonuna... İstasyondan da bir saat yürüyerek, göl ile denizi kenarlayan, geniş, uçsuz bucaksız, dümdüz bir araziye götürdüler. O zamanın Tuzlası bugünkü gibi zenginlerin ve bürokratların villalarıyla dolu bir mekân değil... İnce kumlu, bakir bir deniz kenarı ve denizden kopma bir göl parçası... Uçsuz bucaksız arazide bir iki ev, tek tük incir ve zeytin ağaçları ve hendek kenarlarına serpilmiş dikenli böğürtlen çalıları...

İlkokul iki ile beşinci sınıflar arasında okuyan çelimsiz öğrencilerdik.

Ve kazmaya başladık önce. Kazdık, Kızılay çadırlarımızın çubuklarını diktik; kazdık, fidan diktik; kazdık, kuyu açtık. Başımızda bir inşaat ustası, kazdık, temel attık ve bina inşa etmeye başladık. Yanı sıra kazdık, kümes yaptık, ahır yaptık. İnanın, o yıl hep kazdık.

Tam üç ay boyunca çalıştık çabaladık ve o dümdüz çorak araziyi giderek yeşillenen, giderek renklileşen, üzerinde binalar yükselen ve görenlere, "Aaa!.. Buraya insan eli değmiş, burada insanlar yaşıyor," dedirten bir yer haline getirdik. Kamp hayatı yaşamaya gitmiştik, kamp inşa edip döndük yatılı okulumuza o yaz. Artık yazları Gedikpaşa Yetimhanesi'nin beton bahçesine mahkûm olma sona ermişti...

İşte böyle kurduk Atlantis Uygarlığımızı...

O yazlar, yıllarca ardı sıra hep böyle devam etti. Her yaz gittik Tuzla Kampı'na. Biz çocukların sayısı da giderek arttı.

Yeni kuyular açtık, su çoğaldı, yeşillikler çoğaldı. Gündüzler ve geceler boyu elle durmaksızın çektiğimiz su tulumbası da günün birinde motorlaştı. Yıllar geçtikçe ağaçlar boyumuzu geçti, binaları kapladı, kampın göğü geçit vermez oldu kızgın güneşe, gölgeleşti her bir yan. Çocuk emeğimize karışan çocuk seslerimiz gübresiydi belki de doğanın.

Üç yıl, şafak vakti kalkıp gece yarılarına dek çalışarak kamp binasını tamamladık. En kısa boylularımızdan bir olan "Kütük" (Zakar'a böyle hitap ederdik) bir başına çimento torbasını kucaklayıp çatıya kadar çıkarırdı. Geceleri uykuda yorgunluktan altımıza işerdik. Ailelerimizi, yakınlarımızı ancak geceleyin uzaklarda, parlayıp sönen kent ışıklarını izlerken anımsardık. Yere düşmüş ve üst üste yığılmış yaşlı yıldızlara benzetirdik kent ışıklarını.

Gelen imrenir, gören imrenirdi. "Aşkolsun," derdi herkes, "aşkolsun".

HOSROF

Tuzla Kampı'na *Joğvaran*'ın yazlığı da denebilir. Biz kışları Gedikpaşa'daki kimsesizler yurdunda yatıp kalkan çocuklar, yazları Tuzla'ya kamp yapmaya giderdik. Oradaki arazi Gedikpaşa Protestan Kilisesi Vakfı tarafından 1962 yılında satın alınmış. Yine *Joğvaran*'ın müdürü Hrant Küçükgüzelyan'ın önayak olmasıyla yavaş yavaş bir çocuk kampına dönüştürülmüş. Oraya ilk giden grupta 8-10 yaşlarında 20 kadar çocuk varmış. Hrant da aralarında... Başlarında Tuzlalı Hasan Usta adında bir inşaat işçisi, bunlar bütün yaz çalışıp kuyu kazmışlar, ahır ve kümes yapmışlar. İşi başlatmışlar yani... Sonra biz daha küçükler de gittik oraya her yaz. Tuzla'da ağaç diktik. En çok da kavak ağacı diktik diye hatırlarım... Bahçenin bir bölümünü bostan haline getirdik. Bahçede toplu halde sabah jimnastiği yapardık açık havada. Top sahası da yaptık. Bir de mıntıka temizliği vardı ki, bu hepimizin işiydi. Tam bir kamp hayatımız vardı. Hem çalışma hem de oyun...

OHANNES TECER

Ben Hosrof'un sınıf arkadaşıyım. Hrant bizden büyüktü... Ama kendinden küçüklere çok sıcak davranırdı. Hep yardım ederdi.

Yazları okul bittiğinde Tuzla Kampı'na trenle götürülürdük. Daha yoldayken çok sevinirdik, çünkü okulun ve yurdun beton

oyun sahalarından kurtulmuş olurduk. Burada doğa vardı. Güven ortamı vardı. Özveri vardı. Kardeşlik vardı. Keşke ağaçların dili olsa da konuşsa...

Tuzla Kampı'nda üretim de yapardık. Kışları *Joğvaran*'da tükettiğimiz etimizi, sütümüzü, yoğurdumuzu, peynirimizi, sebze ve meyvemizi yetiştirirdik. Hayvanlarımız da vardı burada, kümesimiz de... Doğayla burada tanıştık. Çok mutlu olduk.

HRANT

Bu arada biz çocuklar da hazıra konma yerine kendi ürettiğiyle yaşama kültürünü ediniyorduk yavaş yavaş. Kümesten günde birkaç kez topladığımız yumurtaların bolluğunu anımsıyorum bazen, nasıl da hedef tahtalarına nişan alıyorduk tam on iki'den. Tavuk kıçmda gezinen parmaklarımızla henüz taşlaşmamış yumurtayı lastik top halinde yakalayabiliyorduk her an. Bolluk ve bereket getirmiştik o 10 dönüm çorak araziye. Tazeyi ve canlıyı yaşıyorduk kendi yarattığımız canlı ortamda. Beethoven'in müziğiyle dini ayin yapıp ahır temizliyorduk ardından. Ya da kampın bir ucundaki kavak ağaçlarının alt gövdelerini kireçlerken, ötede salonun hoparlöründe çalan halk müziğimizin dört sesli yorumlarını dinleyebiliyorduk aynı anda. Günde çok saat çalışıyor, çok saat da şükrediyorduk Tanrı'ya.

Dua başlangıcımızdı hep, "Tanrım, bizlere bahşettiklerini ihtiyacı olanlardan esirgeme," demek...

LEVON MİKAYELOĞLU

Hepimiz çalışırdık da, aramızda en çok Hrant çalışırdı. Hiç yorulmak bilmezdi. Ama yaramazdı da... Yani hepimiz kadar o da yaramazdı. En akıllımız oydu. Hep sümüğü akardı... Akıllı olanın sümüğü akar ya... İşte yani, biz öyle bilirdik o zamanlar...

AGOP KALDILI

Tulumbadan sırayla su çekerdik. Hem inşaat için kullandık suyu, hem toprağı sulamak için... Sonra evimizin temelini kazdık. Evimiz diyorum, çünkü yemeği orda yiyor, orda yatıp kalkıyorduk. Temelin taşını, kumunu deniz kenarından taşıdık. El arabalarıyla... Binanın ilk katını bitirince çadırları terk edip içerde yatmaya başladık. Sonra üst katın betonu da atıldı. Orası jimnastik salonumuz oldu. İki katlı binamız tamamlanmıştı. Artık kızların, oğlanların ayrı yatakhanele-

ri, *hışgiç*lerin ayrı odaları vardı. Ayrıca bir büyük salonumuz olmuştu. Yemekleri burada yerdik, burada ders çalışırdık. Eğlencelerimizi de burada yapıyorduk... Açık havada piknik yapmaya bayılırdık. *Morakuyr*'un hazırladığı yemekleri açık havada, kendi diktiğimiz ağaçların gölgesinde yerdik.

Top sahamız da vardı. Takımlara ayrılır, oyunlar oynardık. Salıncaklar da kurmuştuk bahçeye. Bir de deniz vardı tabii... Gene var ama o zamanki deniz pırıl pırıldı.

HRANT

"...Deniz hep özgürlüğü çağrıştırır bende...

Isınan havalar ve denizin kışkırtan çağrısı her seferinde çocukluğumun o nefis muzırlığını anımsatır...

Biz afacanların en sevdiği saatti güneşin yaz batımı. Gölle denizi ayıran kumsala koşar, bedenimizi salardık denizin o saatki durgunluğuna.

Kızıl güneş, karşı adaların arkasına doğru usul usul sıvışırken, hızlı kulaçlarla ona yüzerdik.

Kaçardı biz kulaçladıkça.

Epey açıklarda kıçımızdaki son bez parçasını da çıkarır, suya salardık.

Soyunduğumuz, son tutsaklığımızdı sanki.

Gayrı cıbıldağ cıbıldağ oynaşır, suyun özgürlüğünü tokatlardık yorulana dek.

Balıklar da hiç pipimizi yemezdi...

SİLVA ÖZYERLİ

Havuzumuzu da kendimiz yapmıştık. İçinde ördek de yüzdürürdük, kurbağa da... Balıklarımız da vardı. İki tane maymunumuz bile oldu sonradan... Her taraf yemyeşildi, çiçek içindeydi.

Ben '75 yılında ayrıldım Tuzla Kampı'ndan. Ve bir daha hiçbir şekilde haber alamadım buradaki arkadaşlarımdan. Sonra 90'lı yıllarda bir gün bir *National Geographic* dergisini gördüm. Bir Afganlı kızın fotoğrafı vardı kapağında. Hatta onu çeken Amerikalı fotoğrafçı da ödül almıştı o fotoğrafla. İşte o fotoğraftaki kızın o çok güzel yüzünde bir korku ifadesi vardı. Vahşi bir kızdı görüntüdeki... Onu görünce kafamda şimşekler çaktı ve bütün zihnim Tuzla Kampı'na yöneldi bir anda. "Bu Rakel!" diye bağırdım. O ürkek gözler, o vahşi güzellik, o gizem... Aynı Rakel'di sanki. Rakel'in

Cudi Dağı'ndan Tuzla'ya getirildiğindeki hali gibiydi... Rakel, Silopi'den kendinden küçük çocuklarla birlikte getirilmişti buraya. Bazıları kardeşleriydi, bazıları da aynı aşiretten... Kesinlikle Türkçe ya da Ermenice bilmezlerdi. Kendi aralarında Kürtçe konuşurlardı. *Baron* Hrant Küçükgüzelyan onları uyarırdı, Kürtçe konuşmayın diye. Rakel dikkat çekici güzellikte bir kız çocuğuydu. Kuzguni siyah saçları vardı. Upuzundu saçları...

Hiç unutmam, yılbaşı dönemiydi. Bizi Gedikpaşa Protestan Kilisesi dışında bir başka kiliseye götürdüler. Alman ya da İtalyan'dı galiba. Tam hatırlayamıyorum şimdi... Önce ibadet edildi. Koro ilahiler söyledi. Çocuklar için çok güzel bir masa hazırlamışlardı. Kuruyemişler, meyveler, şekerlemeler. Yılbaşı ağacını süslemişlerdi. Derken kapı açıldı ve içeri Noel Baba girdi. Hepimiz çok sevinmiştik ama o anda bir cayırtı koptu. Silopili çocukların hepsi masaların altına kaçışıyorlar, bağrışarak, ağlayarak saklanmaya çalışıyorlardı. Çünkü hayatlarında ilk defa Noel Baba görmüşlerdi. Ödleri kopmuştu...

HERDEM ÖCAL

Ben Bitlisliyim. Ben de Rakel'i çok iyi hatırlıyorum o yıllardan... Geldiğinde Kürtçeden başka dil bilmezdi ama hemen öğrendi Türkçeyi de, Ermeniceyi de... Hep örnek alırdık onu. O kadar farklıydı ki bizden. O da yoksuldu belki ama başka bir şey vardı onda. Aşiret ağasının kızıymış, belki de ondandı... Küçücüktü boyu ama duruşu bile farklıydı. Yaşı da küçücüktü ama hep koruyucuydu. Her hareketi bir büyüklüktü. Kendinden küçüklere olan davranışlarını gördükçe çok etkilenirdim Rakel'den.

ARMENUHİ DİKMEN

Rakel yatak arkadaşımdı. Biz *Morakuyr*'la aynı odada kalırdık. "*Morakuyr*'un Kızları," derlerdi bize... Özel bir durumdu bu. Giyimimizden davranışlarımıza kadar, her konuda örnek olmak zorundaydık. En temiz biz olmalıydık. En çalışkan, en fedakâr... Böyle şeyler beklenirdi bizden...

Joğvaran'da sadece erkekler kaldığı için, biz kızlara İncirdibi İlkokulu'nun yanında bir evin giriş katında *Morakuyr*'un gözetiminde bir daire ayarlanmıştı. Orada, onunla kalırdık. Tuzla Kampı'nda da *Morakuyr*'la aynı odada yatardık. *Morakuyr*, teyze demek Ermenice ama anne gibiydi bize. Elbiselerimizi o diker, bize temiz olmayı o öğretir, saçlarımızı o tarardı. Matmazeldi...

MARYAM İŞLER

Ben de *Morakuyr*'un kızlarındandım. Her sabah kalkar, yıkanır paklanırdık. *Morakuyr* saçlarımızı örerdi. Ben de aynı evi paylaştım Rakel'le. Hrant *Ahparig* bizden 5-6 yaş büyüktü... O zamanlar çok büyük demekti bu. Ona ağabey gözüyle bakardık. Sonra büyüdük hepimiz tabii... Bir gece, Rakel yoktu yatağında. Nerde diye bakındık, arandık. Sonra birisi, Hrant'ın odasına gitmiş, dedi. Rakel odaya döndüğünde, bütün kızlar toplanmış, onu bekliyorduk. Hiç belli etmedik ona ama hepimiz biliyorduk aşklarını. *Çutak* derdi ona Rakel. Kimseye anlatmazdı aşkını. *Morakuyr* bilirdi ama... Onaylardı da...

RAKEL YAĞBASAN

1968 yılıydı... Bizim köye İstanbul'dan papaz Der Giragos, Hrant Küçükgüzelyan ve Orhan Yünkes gelmişlerdi. Birkaç gün kaldılar köyde. Sonra biz bir grup çocuğu alıp getirdiler İstanbul'a. Babam da bize refakat etti yol boyunca. Yanımda iki kardeşim de vardı. Öteki çocuklar da akrabam zaten... Babam kız çocukların da okumasını isterdi. Benim de okul çağım gelmiş geçiyor artık. Okuyabilelim diye İstanbul'a gönderdi bizi.

Ailemden, köyümden ayrılıp İstanbul'a götürüldüğümde 9 yaşındaydım daha... Sonbahardı. Biz oradayken okullar açıldı. İlk yarıyıl, bocalamayalım diye bizi okula yazdırmadılar. Bir zaman Tuzla Kampı'nda kaldık. Orada biraz ön eğitim verdiler bize. İlk defa orada Ermenice öğrenmeye başladık. Sonra *Joğvaran*'a getirildik. Ve ikinci yarıyılda ilkokula başladık.

Tuzla Kampı tek bir bina idi o zaman... Sonra, ilkokul boyunca her yaz götürdüler bizi oraya. Kampın içinde kavaklı bir yol vardı, oradan denize gidilirdi yürüyerek. O yol yapılırken ben de yardımcı oldum. Benim de emeğim vardır orada. Ne iş varsa birlikte yapılıyordu zaten. Kız çocukların sorumlusu Isguhi *Morakuyr* beni de seçti grubuna. "*Morakuyr*'un Kızları" derlerdi bize. Bu, çocukların temizliği ve bakımında daha büyük sorumluluk almak demekti.

HRANT

***Joğvaran*'ın Isguhi *Morakuyr*'u Tuzla Kampı'mızın da anasıydı.**

Aslen Ankara'nın Stanoz'undandı. 1915'in acılı günlerini yaşamış, o günleri tüm ayrıntılarıyla hatırlayan kuşağın son kalanlarındandı.

Sayıları neredeyse tükenen Protestan Ermenilerin son temsilcilerindendi. Hiç evlenmemişti. Kendini çocuk yuvasının kızlarına adamıştı. Onu pekâlâ Protestan rahibe olarak adlandırabiliriz. Saf ve katıksız bir imanlıydı.

Analık yaptığı kızları gerçek Hristiyanlığın ahlaki hamuruyla yoğurur, her sabah onların saçını örerken kulaklarının dibinde ilahiler mırıldanırdı. Varı yoğu Hisus Kristos'tu... Bir de yetiştirdiği kızları.

Eşim Rakel de onun yetiştirdiği yüzlerce kızdan biriydi...

GARABET ORUNÖZ

İsguhi *Morakuyr* kızların anasıysa, Hrant Küçükgüzelyan da kız-erkek bütün öğrencilerin babasıydı. Tıpkı *Joğvaran* gibi Kamp Armen de -biz öyle derdik Tuzla Ermeni Kampı'na- rahmetli müdürümüz Hrant Küçükgüzelyan'ın eseriydi, daha doğrusu fikriydi, çünkü eseri yetimhanedeki abi ve ablalarımız birlikte çalışarak meydana getirmişler. Ben 1970 yılında ilk kez gittiğimde, zaten cennet olmuştu orası...

Ben Kamp Armen'de yaz-kış kalabilen şanslılardan biriydim. 1970 yılında *Joğvaran*'ın mühürlenmesi sonucu İncirdibi İlkokulu'na da veda etmek zorunda kalınca, Küçükgüzelyan beni Kamp Armen dediğimiz yeni evimize gönderdi ve Tuzla İlkokulu'na kaydettirdi.

Baron Hrant Küçükgüzelyan kendisini tamamen Anadolu'daki kılıç artıklarının kalıntılarını toplamaya adamış bir gönül adamıydı. Eşinden ayrılmasına sebep de *Joğvaran*'dır. Zamanının çok büyük bir bölümünü bizlere ayırırdı çünkü. Çocukluğumda duymuştum, eşi rest çekmiş, ya biz ya Joğovaran'daki çocukların diye. *Baron*'un cevabı, evde bir, *Joğvaran*'da bir sürü çocuğum var, şeklinde olmuş. Bize öyle bir babaydı yani...

OHANNES TECER

Biz Anadolu'dan getirildiğimizde, ana-babalarından ayrılmak zorunda kalmış küçücük çocuklardık. Onların yokluğunu hiç hissettirmediler bize. Hrant Küçükgüzelyan olmasaydı, kaç nesil yoksul Ermeni çocuğu sokaklarda telef olurdu. Onun sayesinde hepimiz adam olduk, iş güç sahibi olduk, çoluk çocuk sahibi olduk. Adı gibi güzel insandı *Baron* Güzelyan. Ama çok da otoriterdi. Çok dayağını yedik onun. Hele bir kızılcık sopası vardı ki...

ARUS TECER

Baron Güzelyan hem *Joğvaran*'da başımızdaydı hem de Tuzla'da... Hem yuvanın hem de kampın yaratıcısıydı o. Hem Protestan din görevlisiydi, hem de başöğretmen... Bize matematikten coğrafyaya o öğretir, ayrıca her pazar din dersi verirdi. İncecik bir kızılcık sopası vardı. Onu gören, toz olurdu. Özellikle de erkekler... Bana hiç nasip olmadı çok şükür onun dayağı...

SİLVA ÖZYERLİ

Tuzla Kampı da, *Joğvaran* da yetimhane gibi değildiyse eğer, bu, *Baron* Güzelyan sayesindeydi. Yetimhane dendiğinde soğuk bir yer gelir akla, Çocuk Esirgeme Kurumu gibi bir yer gelir. Halbuki burası çok büyük bir ailenin barındığı bir yuvaydı. Herkes eşitti. Paylaşma vardı. Katılım vardı. *Baron* Güzelyan'ın tek bir çocuğu olduğu halde burada yüzlerce çocuğa sahip çıkardı.

Kendisi Protestan rahibiydi. *Joğvaran,* Protestan Kilisesi'ne bağlıydı. Biz ise Gregoryan mezhebindeniz. Ama burada mezhep öğretilmezdi. İncil öğretilirdi sadece paragraflar halinde. Ve herkese kendi yorumu sorulurdu. Biz burada yorumlamayı, sorgulamayı öğrendik. Dolayısıyla, düşünmeyi öğrendik.

Ama asıl açık havada çalışmayı, doğayla iç içe yaşamayı ve emeği paylaşmayı öğrendik.

GARABET ORUNÖZ

Ben annemi küçük yaşta kaybettiğim için Tuzla Kampı'na gönderildim. Çoğumuzun oturduğu evin ya da apartmanın bir adı vardır; bizim evimizin adı da Kamp Armen'di.

Her çocuk hafızasına ilk anne-babasını alır. Ben anne görmedim ama sevgisiz de büyümedim. Acı çektiğimde gözyaşlarımı gizlemeye gerek duymadım. Paylaşmayı da, kıskanmamayı da burada öğrendim. Kazanmaktan mutlu olmayı, sindirmeyi ve kabullenmeyi, çok olanın bıkkınlık vereceği gibi, az olanın kıymetini de burada öğrendim. Bitmeyecek tek şeyin bilgi olduğunu, kitaplardan keyif almayı da burada öğrendim. Sıkıldığım da oldu; buradan firar etmeyi de denedim. Yakalandım, dayak da yedim. Kendime yön vermeyi de burada öğrendim.

Doğanın tam ortasındaydım. Hayvanlarımızla birlikte... Atımız da oldu, itimiz de vardı. Bir çift maymun da besledik. İnek, koyun,

keçi, hindi, kaz, ördek, tavuk, arı da... Bunlardan nasıl faydalanılır, onu da burada öğrendim.

Arı da soktu, koç da tosladı. Canım acıdı belki ama hepsini de özledim.

Ağaç dikmeyi de, ağaca aşı yapmayı da, ağacın bakımını da, bir ağacın üç çeşit meyve verebileceğini de burada öğrendim.

Yağmurdan sonraki ilk toprak kokusunu, üstüme silerek yediğim çamurlu mantarı da burada aradım. Evlatlık verilen kardeşimi de burada buldum.

Soğuk kış gecelerinde ısınmak için ateş yakmayı, sıcak yaz günlerinde geleceğime dair hayal kurmayı burada öğrendim.

Kendi doğrularım için kimsenin beni yargılamasına izin vermemeyi, başkalarını da kendi doğrularım için yargılamamayı, hayatı sorgulamayı, haklıyken dik durmayı da burada öğrendim.

Yaptıklarımdan değil, yapmadıklarımdan pişmanlık duymayı, basit yaşamayı, evet ve hayır demeyi de burada öğrendim.

Tek kıyafetle okul sezonunu bitirirken temiz olmayı, dostluğa kıymet vermeyi, kıymet bilmeyenlere öğretmeyi, klasik müzikle başlayarak kulağa hoş gelen her melodiyle yaşamayı da burada öğrendim.

Lafı dolandırmamayı, hayat gibi her şeyin bir sonu olduğunu, Allah'ın hakkının üç olduğunu... Onları sona sakladım; bir, alın terine saygıyı; iki, sizleri seviyorum demeyi; üç, kaybetmeyi de en sonunda burada öğrendim.

HRANT

Dedim ya, sekiz yaşımda gittim Tuzla'ya. Tam 20 yıl oraya emek verdim... Eşim Rakel'i orada tanıdım. Birlikte büyüdük... Orada evlendik... Çocuklarımız orada doğdu... Sonra kampımızın müdürünü, "Ermeni militan yetiştiriyor," suçlamasıyla içeri aldılar. Haksız bir suçlamaydı. Hiçbirimiz Ermeni militanlar olarak yetiştirilmemiştik...

Kamp yeri ve binası şimdi öyle duruyor orada. Dişleri dökülmüş, avurtları çökmüş, sendeleyen, yaşlı bir harabe... Bizim o güzelim yeşil ağaçlarımız birer birer kesilmiş, kalanlar ise küsmüş, sararıp solmuşlar öylece.

Geçenlerde Tuzla Kampı'nı anımsadım yeniden. Çalman, gasp edilen "çocuk emeğim"i sorguladım usumda.

Şimdi ne bekleniyor benden? "Helal olsun" mu diyeyim yani?

Yoksa... "Aşkolsun" mu?

II. BÖLÜM

DELİFİŞEK

Birinci kitap, "Khent Hrant"ın Türkçe karşılığı olan "Delifişek" bölümünde anlatılanlara bakılırsa, Hrant ilkgençliğe adım attığı yıllarda daha çok bir "Gönülçelen"... En azından ortaokuldaki Fransızca hocası Ayda Tanikyan için böyle bu. Ama Ayda Hanım'ın bu konuda ne kadar objektif olabildiği de kuşku götürür doğrusu, çünkü Hrant'ın "ilk aşkım" olarak adlandırdığı kadın o!

Fransa'nın Nice kentinde yaşayan Ayda Tanikyan yazışmalar yoluyla gerçekleşen "karşılaşmalar"ımın ilki oluyor. Ve aramızda başlayan "mektup arkadaşlığı" iki yıl sonra İstanbul'a geldiğinde nihayet tanışmayla sonuçlanıyor. İlk buluşmamızda sohbeti koyulttuğumuz bir ara, "Hrant'a daha o zamanlar da Khent derler miydi?" diye soruyorum. Ayda Hanım'ın gözleri doluyor ve verdiği cevapla, hiç farkında olmadan birinci kitabın adının kesinlik kazanmasında rol oynuyor.

Delifişek'in bir sonraki durağı olan"Tıbrevank Ruhu", kitabın beni en çok uğraştıran bölümlerinden biri oldu. Oysa başlangıçta her şey ne kadar kolay görünüyordu. Hrant'ın lise döneminin sadece iki yılını geçirdiği Üsküdar'daki bu yatılı okula bağlılığını anlatan çok sayıda yazısı vardı ve bunlardan sadece birisi bile "Tıbrevank Ruhu" bölüm başlığını hak edecek kadar çarpıcıydı.

"Tıbrevank Ruhu" vardı var olmasına da, Hrant'ın sınıf arkadaşı tek bir Tıbrevanklı bile yoktu ulaşabildiğim. Yatılı okuduğu bu okulda daha çok kendisinden üst sınıftakilerle arkadaşlık etmişti çünkü; en çok da Armenak ve Stepan ile... Okuldan sonraki hayatında da en yakın arkadaşı olan Armenak (Orhan) Bakır "devrim yapmaya" dağa çıkmış ve öldürülmüştü. Üçlünün ikinci ayağı Stepan Çınar, 90'lı yıllarda Türkiye'den ayrılarak yurtdışında yaşamaya başlamıştı. Hrant'ın yıllar sonra Armenak'la aynı kaderi paylaşmasından olacak, ya dili tutulmuştu ya da Türklere olan güveni büsbütün yitip gitmişti. Aylar süren yazışmalar bana onu rahat bırakmam gerektiğini öğretti.

Hrant'ın çok sevdiği hocası *Baron* Vahan da ülkeyi yıllar önce terk ederek Fransa'ya yerleşmişti ve ilerlemiş yaşı ve rahatsızlığından ötürü maalesef kitapta kendi "ses"iyle yer alamadı. O yıllarda okul müdürü olan yazar Mıgırdiç Margosyan ise "çok silik bir çocuk" olarak hatırladığı Hrant'ın o dönemi hakkında anlatacak fazla bir şey bulamıyordu.

Bir de sınıf arkadaşı olmayan Tıbrevanklılar vardı tabii ki... Sonraları ona çok yakınlaşacak olsalar da, okul dönemini sadece "okuldan kovulma hadisesi"yle hatırlayanlar...

Hrant'a gelince... Kitaptaki her bölümde tek bir yazısıyla, tek bir "ses"iyle bir kurtarıcı gibi yetişirken, burada nedense dengeyi bozacak şekilde "çok sesli" ve neredeyse "gürültücü"ydü. Yazılarını kısaltsam olmuyordu, özetlemeye hiç gelmiyordu... Giderek konuklarının önüne çıkardığı çocuğunun kusurlarını örtmeye çalışan bir anne durumuna sürüklendiğimi hissediyordum. Tıkanmıştım.

Sonunda çözdüm Hrant'ı... O yazıları niye öyle yazdığını anladım. Hayatının sadece iki yılını geçirdiği Tıbrevank Lisesi, onun o yaşlarda sahip olduğu ailesiydi. Hrant artık hayatın kendisine getirdiklerini sadece yüklenip üstlenmekle kalmıyor, anlamaya ve çözümlemeye de çalışıyordu. Bunu yaparken de güç alabileceği yeni dallar, o dallardan köklerine inebileceği yeni aidiyetler arıyordu. Bunlardan biri "babası" olarak adlandırdığı Patrik Şınorhk Kalustyan'ın varlığında ifadesini bulan "sevgiye dayalı Hıristiyan inancı" ise eğer, diğeri "kardeşi" saydığı Armenak'la özdeşleşen "ideolojiye dayalı yeni inancı", yani solculuğuydu... Kimsesizler yurdunda büyüyen Hrant, Tıbrevank'tan yetişen ruhanilerden kendisine bir aile ağacı çıkarıyor; "Anadolulu" olmakla başlayan, yoksulluktan geçen ve "dayanışma duygusu"yla harmanlanan devrimciliği üzerinden kimlik inşasına girişiyordu. O bu dallardan köklerine uzanacak, Ermeni kimliğini bu dallardan beslenerek oluşturacaktı. "Tıbrevank Ruhu"nu mistifikasyona varan ölçüde yüceltmesinin nedeni buydu...

Hrant'ın delikanlılığa adım attığı yıllar Türkiye'de "sol"un parlamento çatısından çıkarak sokaklara döküldüğü zamanlardı. "68 kuşağı" adı verilen gençlik hareketi bütün Avrupa'yı sarmış, kısa zamanda protesto eylemleri ve gösteri yürüyüşleriyle Türkiye'ye de sıçrayarak, üniversite boykotları ve işgalleriyle ülke gündemini sarsmaya başlamıştı. Sınıflararası eşitlik isteyen, halklar için özgürlük talep eden sloganlar sokakları inletirken, bu seslerin Üsküdar'daki Tıbrevank Lisesi'nin duvarlarını aşması da kaçınılmazdı. Devrimci gençlik hareketinden etkilenen yatılı öğrenciler arasında daha o zamanlar Türkiye'de bırakacakları izlerden habersiz iki lise öğrencisi de vardı. Biri ilerde TİKKO (Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu) adlı illegal örgütün liderliğini üstlenecek olan Armenak Bakır, diğeri ise "tek başına bir toplumsal hareket" olarak yürüttüğü kimlik mücadelesiy-

le Türkiye'deki demokratikleşme sürecinin en özgün ismi haline gelecek olan Hrant Dink'ti. Her ikisi de devrimci coşku içinde siyasi tartışmalara gömülürken, yıllar sonra aynı kaderi paylaşacaklarından da habersizdiler. Biri yirmili yaşlarında bir gece yarısı Türkiye'nin Doğusu'nda vurularak öldürüldü, diğeri ise ondan otuz yıl sonra İstanbul'un en işlek caddesinde güpegündüz...

Din adamı yetiştirmek üzere kurulmuş Tıbrevank Lisesi ilkgençlik yıllarındaki Armenak'la Hrant için tertemiz dostluk ve yoldaşlık duygularını yeşerttikleri ve birlikte oluşturdukları kişiliklerini sınadıkları yer oldu. Okul tarihindeki ilk ve son "öğrenci eylemi" Armenak öncülüğünde gerçekleştirilirken, Hrant kendisini arkadaşı için feda etmekten çekinmeyecek ve her ikisi de okuldan ayrılmak zorunda bırakılacaktı.

Hrant'ın "Tıbrevank mistifikasyonu" biraz da hiç yazmamış olduğu bu derin dostluğun başlangıç hikâyesidir.

GÖNÜLÇELEN

HRANT

Yıl 1918, Süphan Dağı'nın eteklerinde bir köy.

Zor kaçmıştı olan bitenden. Dar sığınmıştı Peltekler'den İsmail'in köyüne.

Herkeslerin herkeslerden kaçtığı, herkeslerin birbirinin çaresizliğine sarıldığı yıllardı. Karışmıştı köylünün arasına, yaşayıp gidiyordu işte... Zararsızdı da Allah için.

Ağılın bir köşesinde yuvalandığı karanlık sığınak, örme duvardaki iki taş arasındaki ince yarık kadardı sanki. Hani kertenkeleler olur ya o aralıkların ağzında... Hani bir ses duyarlar da birden dalarlar yarığa.

Tam öyle işte. Gizlenerekten yaşar giderdi. Arada bir, gün yüzüne çıkar, yüreği insaf tutanların yanına varır, harmanın ucundan tutar, dökebildiği kadar ter döker, iki dilim ekmek yer, sığınağına geri dönerdi.

Toprağın kan kustuğu zamandı, her bir gayret azcık daha yaşamak içindi.

Köylünün yanında yeni adı Abdullah'tı... "Allah'ın gönderdiği".

Allah'm unuttuğu bir delikte yaşayıp gidiyordu işte. Ta ki Peltekler'den İsmail'in sondan üçüncü oğlu Memo duvar dibinde Abdullah'ı işerken görene kadar...

İsmail, eğilmiş, fer fecir gözlerini dipten Abdullah'ın "it ölüsü" çüküne dikmiş, hınzır hınzır kıkırdıyordu. Zıplamasıylan bağıra bağıra koşması bir oldu İsmail'in. "Koşun laaan," diye bağırıyordu İsmail... "Koşun laaan koşun, Abdullah'a bakın, vallah görmişeın, onunki kabuklu, onunki kabuklu."

Derler ki, Abdullah'ın duvarın dibinden ağıldaki sığınağına kaçışı, tıpkı bir kertenkelenin kaçışı gibiydi...

Az sonra ağıla taşlar yağmaya başladı. Çoluğu çocuğu, genci yaşlısı toplanmış ağılı taşlıyorlar, "Çık ulan gâvur, kim olduğunu anladık, çık dışarı," diye bağırıyorlardı. Bir süre sonra bağırışlar yakınlaştı, ayak seslerine dönüştü. Ağılın kapısı açıldı. İlk giren her daim Abdullah'ı korumuş olan İsmail oldu, ardından da öbürleri. İsmail ardındakileri durdurdu, bir adım öne atıldı. "Nerdesin lo Abdullah, gel ki seni kurtaram, uzat elini."

İsmail'in eli Abdullah'm uzattığı ele değdi değmesine ama birden irkilerek geri çekti. Uzattığı, çükünden kestiği kanlı bir deri parçasıydı.

İsmail ardındakilere döndü. "Hadin lan, bırakın garibi, çıkıyoruz."

Rahat kodular ondan kelli sünnetli Abdullah'ı... Dokunmadılar bir daha.

Yıl 1968'di Kumkapı surlarında. Çocukluk işte, kertenkele avlıyoruz, tren yolundaki duvar aralıklarmda... Kimimiz taşla, kimimiz sapanla.

Elimle yakalamaya çalışıyorum, kafasını karanlığa gömmüş, kuyruğunu dışarı salmış kestimkelleyi. Dilimiz dönmediğinden olsa gerek, bazılarımız kestimkelle diyorduk kertenkelelere... Elimi attığım anda da yakalıyorum sanki... Ama sadece kuyruğu elimde kalıyor.

HOSROF

Kumkapı'daki tren yolunda kertenkele yakalamaya çıkardık. Daha doğrusu, Hrant kendi arkadaşlarıyla çıkardı. Büyük olduğu için, beni yanına almazdı. Bir gün kertenkele avına giderken bunlar, ben de tutturuyorum, geleceğim diye... İstemiyor. Israr ediyorum. Sonunda, gelemezsin, dedi ve itti beni. Aşağı düştüm. Tren yolu da biraz yüksekti... Bir yerim kırılmadı ama dudağım patladı. Can havliyle koşmuştu bana doğru. Kaptığı gibi kucağına, bir koşu götürmüştü eczaneye. Orada pek de uyuşturmadan diktikleri için yaramı, canımın nasıl yandığını hiç unutmadım. Dudağımdaki iz de hâlâ durur. Hrant'tan, hiç silinmeyecek bir hatıradır.

O yıllar biz Yervant'la İncirdibi'nde okurken, Hrant artık ilkokulu bitirmişti ve ortaokulu Bezciyan'da okumaya başlamıştı. Bezciyan, Patrikhane'nin tam karşısında, kilisenin yanında bir okuldu...

Joğvaran'da bize *hısgiçlik* yapan ağabeylerimizden *Baron* Hagop Minasyan vardı. *"Baron"* sözcüğünü biz hoca anlamında kullanırız; öğretmenlerimize, eğitmenlerimize, büyüklerimize böyle hitap ederiz... Aslında o da gençti o yıllar; en fazla yirmi beş olsun o zamanki yaşı. Ama biz onu büyüğümüz görürdük. Katolik bir Ermeni'dir Minasyan ama Protestan *Joğvaran*'a *hısgiç* olarak gelmiş, oraya yıllarını vermiştir. Hepimize çok emeği geçmiştir. Özellikle de Hrant'ın hayatında önemli rol oynamıştır.

İncirdibi İlkokulu'nun devamı olmadığı için, çoğu Ermeni öğrenci okul bittikten sonra bir kopukluk yaşıyordu. Bunların çoğu Kapalıçarşı'ya yöneliyor, iş hayatına çıraklıktan başlıyordu. İşte Hrant da, ilkokulu bitirdikten sonra, "Okuyup da ne olacak ki!" türünden cümleler sarf ederken Minasyan'a yakalanınca bütün hayatı değişmiş. Hrant'ı karşısına oturtan *Baron*, onu eğitimine devam etmeye ikna etmiş ve Bezciyan'a yönlendirmiş. *Baron*'un Hrant açısından böyle bir melek rolü olmuştur, diyelim.

HAGOP MİNASYAN

Hrant'ı Bezciyan'a soktuğum doğrudur. O sıralar benim şimdiki gibi Katolik din adamı hüviyetim yoktu, henüz aday konumundaydım. Katolik-Protestan ayrımı yapmaz, cemaatin çocuklarına elimden geldiğince yardımcı olmaya çalışırdım. Genellikle Anadolulu aileler çocuklarını okutma eğiliminde değildiler; çalışsın, evine ekmek parası getirsin diye düşünürlerdi. Bir yandan aileleri ikna arayışına girer, diğer yandan bu çocukları kabul etmesi için Bezciyan Ortaokulu'nun müdürü Onnik Keçeciyan'ın kapısını aşındırırdım.

Hrant'ı 1967 yılında tanıdığımda İncirdibi İlkokulu'nda 5. sınıf öğrencisiydi ve *Joğvaran*'da kalıyordu. Okulda matematik ve din dersi okuturken, akşamüstleri de *Joğvaran*'a gider, öğrencilere derslerini çalışmalarında yardımcı olur, belletmenlik yapardım. *Joğvaran* dediğimiz yer aslında ilkel bir konumdaydı. Bir yuva ya da yurt olarak hiçbir resmiyeti yoktu ama Anadolu'dan gelen ve ailelerinin yanında kalabilme imkânı olmayan çocuklar hiç değilse orada barınabiliyor, karınlarını doyurabiliyor, derslerini çalışabiliyorlardı.

Hrant'ın diğer çocuklar gibi ailesi Anadolu'da değildi ama anababası ayrılmış, ailesi parçalanmıştı. Bir anlamda o da sahipsizdi. Önce anasına gittim; hiç oralı olmadı. Sonra babasının izini buldum; Beyazıt'ta bir terzinin yanında çalışıyordu. Oraya defalarca gittim, geldim. Her gidişimde kovdu beni. Sonunda pes etti. "Peki, ne yaparsan yap. Ama cep harçlığı vermem, ona göre!" dedi. Hrant'ın

ilkokul karnelerini, diplomasını çıkardı, attı önüme. Diplomayı kaptığım gibi koştum sarıldım babasına. Sağol abi, görüşürüz, dedim gülerek. O da, bas git, gibilerinden el salladı arkamdan.

Böylece Hrant'ı Bezciyan'a ben yazdırdım. Velisi oldum. Bezciyan Ortaokulu'nun müdürü Bay Onnik Fıçıcıyan kayıt parası bile almadan kabul etti Hrant'ı. Cebine cep harçlığı da koyardım. Kilisede ilahiler okuyordum ben o zamanlar. Vaftizlerde, düğünlerde de okurdum. Buralardan kazandığım paraları da çocuklarla paylaşırdım. Hrant gibi üç çocuk daha vardı bu şekilde desteklediğim.

HARUT ÖZER

Hrant, Bezciyan'a giderken ve *Joğvaran*'da yatıp kalkarken, biz Gedikpaşa'da Nıvart Abla'ya komşu sayılırdık. Bizim evin az ilersinde otururdu. Kumkapı'dan oraya taşınmıştı artık. Gedikpaşa, Balipaşa Yokuşu'ndaki bu sıra evlerde yoğunlukla Rumlar yaşarlarmış eskiden. Bunlar inanılmaz güzellikte eski Rum evleriydi. Yüksek tavanlı, taş merdivenli, çoğu sütunlu, görkemli binalardı. Tavanda renkli boyalarla resmedilmiş ruhani portreleri yer alırdı. Ama çok eskimişti evler tabii. Yoksullara oda oda kiraya verilirdi. Mutfaklar dolabın içindeydi, ortak kullanılan tuvaletler ise dışarıda... Orada yaşayan herkes yoksuldu. Annemle Nıvart Abla konfeksiyon atölyelerinden aldıkları mantolara ilik, düğme dikerlerdi.

HAGOP MİNASYAN

Hrant'ın Bezciyan'da öğrenci olduğu yıllarda sık sık anasının evine giderdik. Birlikte oturur, konuşur, çayını içerdik. Nıvart Hanım durumuna göre bazen bir tas çorba da koyardı önümüze. Aşını yemişliğim de vardır, doğrusu... Babası ise bana hep çok iyi davrandı. Ne zaman onu arasam, abi Hrant'ın şusu eksik busu eksik, diye, önce bir söverdi aileye, sonra da, hadi gidip alalım, derdi. Ardından da mutlaka yemeğe götürürdü beni. O parasızlığında cömert bir adamdı. Dertleşirdi de benimle...

SİRANUŞ HALA

Hrant, Bezciyan'da okurken, ben Bakırköy'de oturuyordum artık. Bir akşam yan komşuya gitmiştik. Görümcemin kaynanası gelmişti oraya. Bana orda dedi ki: "Kız sen hiç gelip bacına soruyor musun aç mıdır susuz mudur diye... Aç yatıp aç kalkıyor onlar, se-

nin burada haberin yok!" Ay, orda ben bir oldum, bir oldum, bıçak atsalar kanım çıkmayacak, nasıl üzüldüm, nasıl üzüldüm. Geldim eve, uyku tutmaz artık, sabahı zor ettim. Sabah eşimi işe gönderdim. Ayıptır söylemesi, bir şeyler aldım, taşıyabildiğim kadar artık. Vardım gittim ablama, baktım ki ablam ağlıyor. Hrant, Anneler Günü'nde annesi için şiir yazmış, ödül kazanmış. 2.500 lira vermişler ödül diye. O da getirmiş vermiş annesinin eline. Şiir de elinde Nıvart'ın. Okudu okudu, ağladık. Nasıl da gururlanmıştı oğluyla. Bak, dedi, Hrant bu kadar para getirdi. Gittim, sabun aldım hemen. Hadi gel oğlanları yıkayalım, dedi. Bir de kızdı bana elimdeki paketleri görünce, ne zahmet ettin diye. Ablam çok onurluydu benim. Aç gezerdi, tok sanırdın onu. Sonra Hosrof'la Yervant'ı bir güzel yıkadık leğende. Eskiden kimsenin evinde öyle banyo manyo yoktu. Hele Gedikpaşa'da hiç yoktu. Senin çocukların dobiç gibi, dediydi bana. Bir de benimkilere bak. Sıska mı sıska, dediydi.

HARUT ÖZER

Hrant Bezciyan'dayken, ben ondan bir sınıf büyüktüm. Ben Ermeni olduğumu ilk defa çocukken dayak yediğimde anlamıştım. Gâvur diye üstüme yürüyüp dövmüştü beni mahalledeki çocuklar. Ondan sonra biraz ürkekleşmiştim açıkçası. Hrant benden küçüktü bir yaş ama daha o yaşlarda da farklıydı bizden. Hakkını arardı. Hiç çekinmezdi. Biz bazen ürküp geri çekilsek de o öyle yapmazdı. Korkusuzdu, ataktı... Hatta daha İncirdibi İlkokulu'nda okurken hatırlarım onu, orada çok ilginç bir ağaç vardı, çok yüksek. En tepesine kadar tırmanırdı o ağacın. Bezciyan Okulu'nun yanında fırın vardı. Ben oradan sepetle galeta alır, sahil yolunda satardım. Hrant bana destek olmak için yanımda dururdu. O satmazdı ama başkaları sataşırsa diye korurdu beni. Oradakiler bizi bilirdi hep...

Ortaokulda çok iyi bir öğrenciydi Hrant. Gönül çelmesini de bilirdi. Okula eski bir Mercedes'le gelen bir kız öğrenci vardı mesela. O Mercedes alırdı Hrant'la ikimizi, kızın evine ders vermeye giderdik. Ailesi rica ettiği için ev ödevlerinde yardımcı olurduk. Beş çayı hazırlanırdı bize. Bisküviler, kurabiyeler yerdik onlarda. Okuldaki bütün kızlar Hrant'ın koruması altındaydı. Kızlara yanlış davranışta bulunan tiplere çok sinirlenirdi. Ama bu asla kabadayılık anlamında değildi.

HAGOP MİNASYAN

İlginç bir çocuktu Hrant. Hiç ders çalıştığını görmezdim. Öte yandan da, hiçbir yardım almadan sınıflarını gayet güzel geçerdi... Ayrıca bazı ödüller de alırdı okulda, kompoziyon ödülü, şiir ödülü gibi... Hatta bir keresinde kendisine kalın bir kitap da hediye etmişlerdi. Getirip göstermişti bana.

Hrant hep düşüncelere dalardı. Kendi dünyasında yaşar gibiydi. Küçükgüzelyan Hrant'a çok sert davranırdı. Genellikle sert bir adamdı zaten, çocuklara dayak da atardı. Yine de sanki Hrant'a özel olarak sert davrandığını düşünürdüm. İleriki yıllarda kendisinin tahtını kapacağından endişe ederdi sanki. Kilisenin içinde bir antika kasa vardı; burada hayırseverlerden gelen bağış paralarını saklardı Küçükgüzelyan, çünkü Gedikpaşa Kilisesi Vakfı'nın yönetim kurulu başkanı olarak parayı o yönetirdi. Hrant buralarda göründü yine, gözlerini kasaya dikti, aklı kasada, gibisinden laflar ettiğini çok işitmişimdir. Çok da münakaşa etmişimdir onunla bu düşüncelerinden dolayı. İnanın, pedagojik olarak çok büyük yanlışlar yapmıştır. Zaten hiçbir eğitim almamış, ilkokul diploması bile olmayan, pedagojiden hiç mi hiç anlamayan birisiydi. Yaptığı iş çocukları orada barındırmaktı, o kadar...

Bu çocuklar o kadar sahipsizdiler ki, kendileri için yapılan her şeye müteşekkir kalmış olabilirler, *Joğvaran*'ı bir yuva olarak yaşamış olabilirler. O ayrı tabii... Ama *Joğvaran*'ın hiçbir resmi statüsü yoktu. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak gerekli prosedürü yerine getirmiş bir kurum değildi. Küçükgüzelyan eğer *Joğvaran* ya da Tuzla Kampı için resmi başvuruda bulunsaydı, devlet bunların başına muhtemelen eğitimli birini, pedagojik açıdan yeterli birini tayin edecekti. Kendi tahtını kaybetmemek için bunu yapmamış olabilir. Hrant'la ilişkileri sonradan Tuzla Kampı'nı yönettikleri yıllarda değişmiş olabilir. Belki de Bezciyan yıllarında Hrant yaşıtlarından daha büyük, daha olgun biri gibi davrandığı için Küçükgüzelyan onu kendisine bir tehdit olarak görmüş olabilir, bilemem.

HOSROF

Hrant yaşından önce olgunlaşmış bir çocuktu. Ağabey olarak bizi bir arada tutma yeteneği vardı. Daha Bezciyan'da okurken yaşadığımız ilginç bir anımız vardır: 1969 yılıydı. Deniz Gezmişler Dolmabahçe'de ABD 6. Filosu'nu protesto ediyorlardı. Biz üç kardeş o gün Dev-Genç'in protesto gösterisinden sonra Dolmabahçe Yokuşu'ndan yukarıya çıkışlarını yaşadık, gördük. Çünkü o gün

Hrant bizi Gedikpaşa'dan Kurtuluş'a, babamı görmeye götürüyordu yine. Biz Taksim'de otobüsten indik. Polis tarafından trafiğe kapatılmıştı yollar. Derken bir kalabalık gördük; Dev-Gençliler slogan atarak önümüzden geçmeye başladılar. Biz üçümüz yan yana dizilmiş, kaldırımda durmuş, onlara bakıyoruz. Taksim Meydanı'na, Atatürk Kültür Merkezi'nin oradan, Gümüşsuyu Caddesi'nden girdiler. Taksim Parkı'nın olduğu yerde, o ağaçların orda, hepsi aynı tipte sakallı adamlar toplanmıştı. Ellerinde sopalar, odunlarla bekliyorlardı orda. Sonra, onların Denizlere saldırdığını gördük. Meğer meşhur "Kanlı Pazar" saldırısı günüymüş. Yervant'la ikimiz çok korkmuştuk ve ağlamaya başladık. Hrant bizi hemen bir apartmanın girişine soktu. Orada güvendeydik. Bir defa daha onun tarafından korunduğumuzu hissetmiştik.

OHANNES TECER

Hrant, Bezciyan'dayken defalarca annesinin evine götürdü beni. *Joğvaran*'dan çıktığında sağdan ikinci evde otururdu annesi. Ben uğradığımda zorla sofrasına oturtur, karnımı doyururdu.

Daha o yaşlarda çok maceralarımız oldu birlikte. Hayatımda ilk defa sinemaya Hrant'la gittim ben. Kaçamak yaptık. Okulu kırdık. Kızlar bayılırdı Hrant'a. Ama onun gözü Rakel'deydi tabii ki...

YERVANT

Hrant, Bezciyan'da okurken, gönüllü olarak *Joğvaran*'daki küçüklere *hısgıç*lık yapmaya gelirdi. Ve geceleri de orda kalırdı. Bunu çaktırmadan bize yakın olmak için yaptı belki. Belki de esas Rakel'e yakın olmak için... Çünkü meğer daha o yıllarda Rakel'e sevdalanmış abim...

Hafta içi *Joğvaran*'da yatıp kalkarken, hafta sonlarını anamın yanında geçirir, ona ilik açma işlerinde yardım ederdi.

Hrant dobra dobra, açık sözlü, açık yürekli bir çocuktu. Yaptığı şeyi utanıp gizleme ihtiyacı hissetmezdi. Hiç de değişmedi, çünkü kişiliği buydu. Daha o yıllarda böyle şekillenmişti.

Kimi insanlar "öncü" doğarlar, bu, tabiatın kanunudur. Liderlik vasfı bunlarda doğal olarak vardır. Hrant da bulunduğu her katmanda bu özelliğiyle dikkat çekerdi. Belki de yaşından önce olgunlaştığı için böyleydi bu, bilemiyorum. Daha o yıllarda *Joğvaran*'da başkan Güzelyan'ın gelmediği zamanlar, toplantılara başkanlık ederdi. Futbol maçlarında takımın karizmatik oyuncusu hep oydu.

Bezciyan ortaokuldu sadece, lise kısmı yoktu. Ben de orada okudum. Oraya başladığımda Hrant mezun olmuştu artık. Gittiğimde bir de ne göreyim, Dink adı nam salmış okulda. Bütün okul merakla yeni gelen ikinci Dink'i bekliyor. Mutfaktaki kadınlardan kapıcısına herkes Hrant'ın kardeşini tanımak istiyor.

HOSROF

Bize ilkokulda notaları öğretirlerdi müzik dersinde. Hrant, Bezciyan yıllarında bunu geliştirdi. Çocuklara *hısgiçlik* yaparken, şarkı ve ilahi söyletirken, o notalardan piyano çalmayı kendi kendine öğrendi. Ama asıl, çok güzel saz çalardı. O sıralar Rakel'e âşık olunca gidip bir saz aldı, oturup o sazı çalmayı öğrendi. Sonra da sevdasını, aşkını hep sazla dile getirdi.

Halbuki daha İncirdibi İlkokulu'nda okurken koro kurulmuştu ve Küçükgüzelyan, Hrant'ın sesini beğenmeyip onu koroya almamıştı. Yıllar sonra saz çalarken Hrant'ı dinlediğimde, ne kadar değişik ve güzel bir sesi olduğunu fark edip şaşırmıştım. Âşık Veysel hayranıydı ve onun "Uzun İnce bir Yoldayım" türküsünü bir başka söylerdi. Yanık yanık, içli içli söylerdi.

Ben o sıralar okulu bırakmış, Beyoğlu'nda Kayzer Fotoğraf Stüdyosu'nda çalışmaya başlamıştım. Baktım, bir gün Hrant elinde o koca sazla çıkageldi. Cebinden Rakel'in bir vesikalık fotoğrafını çıkardı. O fotoğrafı büyüttürdü bana. Arka duvara o fotoğrafı koyduk. Önüne de kendisi geçti, sazıyla birlikte. Öyle poz verip fotoğraf çektirtti. Âşıklar gibi. Âşık Veysel'e öykünür gibi...

GARABET ORUNÖZ

Benim Hrant Ağabeyimle ilk tanışmam, onun Bezciyan'da okuduğu ve *Joğvaran*'da *hısgiçlik* yaptığı yıllara rastlar. İlkokula gideceğimiz ilk gün biz küçükler *Joğvaran*'da bekleşiyorduk. Şaşkın şaşkın etrafa bakınırken, "Benim yontulmamış Malatyalım, sen de sıraya geçsen de gitsek artık!" diyen bir ses duydum. Hrant Ağabeyimin sesiydi bu...

Joğvaran'da toplam üç yıl, Tuzla Kampı'nda da beş yıl boyunca Hrant Dink hep sıcak bir ağabeylik yapmıştır bana. Sonraları Tuzla Kampı'na yönetici olduğu yıllarda da ziyaretine giderdim hep.

Hrant *Ahparig* çok okurdu. Onu hep elinde kitapla hatırlarım. Bir de sevecenliğiyle tabii... Yatılı okulların hepsinde dayak vardır. Ben de dayak yemişimdir çok. Ama Hrant Abim ne bana ne de

başkasına bir fiske bile vurmamıştır. Ayrıca *Joğvaran*'da biz küçüklere ilk tuvalet eğitimimizi de o vermiştir. Böyle bir emeği vardır üzerimizde.

Belki bilirsiniz, Anadolu'da helalar evlerin dışında, biraz da uzağında olurdu o zamanlar. Derince kazılmış bir çukurun üzerine yerleştirilmiş iki tahta parçası ve boydan boya bir kanaldan ibaretti. Yani kapıdan içeri girdiğinizde, sağa-sola veya öne-arkaya diye bir yönünüz yoktu. Küçücük bir çocuk olarak bu kültürden kopup da İstanbul'a geldiğinizde ve yumruk kadar taş delikli bir alaturka tuvaletle karşılaştığınızda biraz şaşırıyordunuz tabii. Deliğe bakarak ihtiyaç giderenler olduğu gibi, ara sıra üstüne basıp etrafa bulaştıranlar da oluyordu haliyle...

Hrant Abimiz hafta sonunda akşamları oynadığımız oyunlara "Şişeye Kalem Geçirme Oyunu" diye yeni bir oyun ekledi. Buna göre, iki gruba ayrılan çocukların bellerine ip bağlanacak, belden aşağıya da bir kalem sallandırılacaktı. Grup elemanları karşılıklı dizilecekler ve eğilerek, bacak aralarına koyulan şişenin ağzından kalemi geçirmeye çalışacaklardı. İlk başlarda kimsenin pek bir şey anlamadığı bu oyunu haftanın üç günü oynattı bize Hrant Abimiz. Sonra da tuvaleti artık nişanlayarak kullanmamız gerektiğini söyledi. Sonuç mükemmeldi.

HARUT ÖZER

Yoksul aile çocukları Bezciyan'da öğle yemeklerini ayrı masalarda yerdi. Biz o yüzden Hrant'la hep aynı masadaydık. 30-35 çocuk bir arada yemek yerdik. Bizim işelerimiz için varlıklı aileler yardım yapardı. Sarkis Çerkezyan'ın hanımı, yani Ğazaros'un anası bizim *horkur*'umuzdu, bize o yemek yapardı. Evden yemek getirebilecek kadar varlıklı çocukların yeri ayrıydı, onlar üst katta yerlerdi.

O yaşlarda aramızda ufak tefek itiş kakışlar da olurdu. Biz Hrant'la en çok tatlı için didişirdik. Şamtatlısı diye bir şey vardı, okulun kapısında satılırdı. Hrant çok severdi onu ama alacak paramız yoktu. Kilise düğünlerinde şeker dağıtılırdı, âdetti... Babam Üç Horan Kilisesi'nin temizlikçisi olduğu için ona da verirlerdi bu şekerlerden. Her düğünden sonra eve getirdiği bu şekerlerden yürütürdüm. Hrant'la birlikte onları tatlıcıya verip şeker karşılığında şamtatlısı alırdık. "Oğlum, şeker getirmedin mi?" diye sıkıştırırdı beni okulda. Bunun bir kumar tarafı da vardı; şekeri alınca tatlı vermek için kutu çevirtirdi bize tatlıcı. Ne kadar çok çevirirsek, o kadar çok tatlı... Ben de Hrant'ın şansına inanırdım. Ona çevirtirdim hep kutuyu.

Bir de, hep burnunu ceketine silerdi diye hatırlıyorum. Hatta bir gün, Bezciyan'daki sınıf arkadaşlarına da sormuştum, okulda da böyle yapar mı, diye. Tabii demişlerdi, onlar da...

Hrant orta sondayken, ben liseye geçmiştim artık. Hayko adlı komşumuzun oğlu bize satranç takımını vermişti. O yıl kapının önünde satranç oynamaya başlamıştık. Bezciyan'a geldiğinde top oynamaya da başlamıştı. İyi futbol oynardı.

HOSROF

O dönem Tom Miks, Teksas gibi çizgi romanlar okurdu bütün çocuklar. Bizde de para yok tabii. Arada Tom Miks, Teksas yürütürdük annemin evinin köşesindeki bakkaldan. Abim bu suçları işlemezdi. O okurdu sadece. O hep temiz kaldı. Ben hem planı yapardım, hem de uygulamayı. Yervant yardım yataklık yapardı. Bakkal dükkânının önünde dergiler ipte asılı dururdu. Mandalı çıkarır, malı kapar, yokuştan aşağı hızla inerek kaçardım. Çocukluk aklı işte... Bir gün yine Yervant'la birlikte bakkaldan parasını ödemeden çizgi roman aldık, daha doğrusu yürüttük. Annem gördü bunu ceketimizin cebinde. Paranız yok ki, nerden aldınız bunu diye sıkıştırdı bizi. Biz de itiraf edince, kulağımızdan tuttuğu gibi, yürüyün gidiyoruz, demez mi? Çaresiz, götürdük annemi oraya. Çocuklar bunu parasız almışlar, benim de alacak param yok, diyerek iade etti dergileri. Oradaki utancı hiç unutmam. Anamın dürüstlüğünü de öyle. Çektiği bütün o zorluklara rağmen hep dürüstlükle ayakta kaldı.

YERVANT

Hrant bir çizgi roman hastasıydı. Tom Miks, Teksas okurdu en çok, yani Çelik Bilek... Sonra da biz devraldık bu alışkanlığı tabii... Bezciyan'da herkes tuvaletlerde sigara içerdi. Ben de çok erken başladım içmeye. Daha 13-14 yaşlarımdayken bir gün Gedikpaşa'da tombala oynadım ve üç paket sigara kazandım. Tombalacı sigaraları vermek istemedi. Ben de çelimsizim gerçi ama kavgacıyım. Tombalacıyla tartıştık ve ben bunu yere yıktım, elinden üç paket sigarayı da aldım. Tam uzaklaşacakken tombalacının erketeleri üzerime çullandılar ve bana eşek dayağı attılar. Daha sonra araya girenler beni alıp eczaneye götürdüler. Tipim değişmiş bir halde eve geldim. Pat! Hrant çıkageldi. Vaziyetimi görünce müthiş öfkelendi. Olanları anlattım. Kalk, gidiyoruz, dedi. Bu tombalacıların toplandığı bir kahvehane varmış. Sordu soruşturdu, yerini öğrendi. O önde

ben arkada içeri daldık. İçerisi dolu. Lafın tam anlamıyla meydan okudu orda Hrant. Kimsede çıt yok. Baktım, tartıştığım tombalacı sigara paketlerini masanın üzerine koymuş, çay içiyor. Gittim masadan üç paket sigarayı aldım. Gene çıt yok. Kimse hareket etmiyor. Kimse bu gözüpek delikanlıya karşı gelmeyi göze alamıyor. Hrant'a baktım şöyle bir. Vay be, dedim, benim Abim Çelik Bilek... En sevdiğim çizgi roman kahramanı... Gerisin geri eve döndük. Tam iki gün uyumuşum. Yorgunluktan mı, mutluluktan mı, bilemem artık...

HOSROF

Abimin bir de futbolculuğu vardı. Bezciyan'dan, yani ortaokuldan itibaren sıkı futbol oynadı. Zaraspor'a transfer olmuş, hatta transfer parası yerine kumaş hediye etmişlerdi ona. Zaraspor, Kumkapı'da, Ermenilerin uğradığı amatör bir spor kulübüydü o zamanlar. Zaten amatör küme lisansı da vardı abimin. Çerçeveletip asmıştı onu duvarına.

Sonra lisedeyken Taksimspor'da oynadı, daha sonra da Galatasaray Gençler Takımı'nda. Solaçık mevkiinde oynardı. Ama futbolla okulu birlikte yürütemeyince kararını verdi ve bıraktı. Keşke bırakmasaydım, demedi hiç. Zaten o bıraktığı ya da yaptığı hiçbir şeyden pişmanlık duymadı. Verdiği kararın o koşullarda en doğrusu olduğunu düşündü.

YERVANT

Hrant birçok takımda futbol oynadı ama Taksimspor Kulübü'nde lisanslı oyuncu oldu. Galatasaray Gençler'de de oynadı. Bizim Kumkapı'da bir futbol simsarı vardı. Kadırga'da cinci sahasında top oynayan çocukları izler, bunlardan iyilerini alır, büyük kulüplere sokardı. Onun sayesinde girdi Galatasaray'a.

Anam top oynamasına çok kızıyordu, okulunu aksatacağını düşünüyordu. Öte yandan Hrant da okul yüzünden çoğu zaman idmanlara geç kalıyordu. Bir gün gene böyle bir gecikme olunca, bunları çalıştıran İngiliz hoca, Birch'tü galiba adı, ya futbol ya okul, demiş. O da Galatasaray'ı bıraktı. Üzülmedi bıraktığına, çünkü futbolu keyif için oynuyordu.

HARUT ÖZER

Hrant, futbolun yanı sıra, daha Bezciyan yıllarında çok okumaya, bilinçlenmeye başlamıştı. Sarkis Çerkezyan, bantlardan Nâzım Hikmet şiirleri okuturdu bize. Sarkis Ağabey'in oğlu Gazaros arkadaşımızdı. Onların Kumkapı'daki evinde toplanırdık okuldan çıkınca. Okuma alışkanlığımız o zaman gelişti. Nâzım'ın yanı sıra, Sait Faik, Yaşar Kemal, Orhan Kemal'i severdik.

Okulda da Fransızca öğretmenimiz Ayda Hanım vardı. Onu çok severdik.

Ama o en çok Hrant'ı severdi galiba...

AYDA TANİKYAN

O yıllar Bezciyan'da kısa bir müddet müdür yardımcılığı, hemen ardından da müdürlük görevinde bulundum. Hrant'ı Orta II öğrencisiyken tanıdım. Dolayısıyla iki yıl hocalık yaptım ona.

Bezciyan ailesinde kuru ekmekle ve mum ışığında başarıya ulaşmış birçok talebem oldu. Beni ailevi problemler yüzünden bocalayan çocuklar ilgilendirdi hep.

Hrant da onlardan biriydi. Fizik olarak boylu boslu bir çocuk... Hatta boyu benden de uzun. Yakışıklı ama öyle fiziği ile uğraşanlardan değil. Hele öyle gösterişi ile ilgi çekmeye çalışanlardan hiç değil.

Hrant ağırbaşlı ve saygılı bir talebem. Haşarılığı yok, arada sırada olsa bile, kabul edilebilir ölçüde. Sınıfındakilere ağabeylik eder bir havası var ve bu daha ilk günden fark ediliyor. Tabii ki fırsat bulduğunda yaşıtları gibi neşelenmekten, neşelendirmekten kaçınmıyor.

Çekingen bir çocuktu diye hatırlıyorum. Ama asla ezik değil. Tam tersine, belirgin bir liderlik vasfına sahip. Gönülçelen bir yanı var. Kimseye ne boyun eğiyor ne de kimseden bir beklentisi var. Hocaya sürtünenlerden hiç değil. Belirgin bir şahsiyeti var, bu da çocukluğunu çoktan susturmuş.

Evet, bir "gönülçelen" o. Düşüncelerini doğru ve kati bir şekilde açıklamaktan çekinmiyor. Başı bu nedenle dertten kurtulmuyor. Hocalar hoşgörü ile karşılamıyorlar o zamanlar kafa tutan talebeleri. Onlara söz hakkı tanımak nedir, bilmiyorlar.

Hrant'ın yumuşaklığa ihtiyacı var. Kendi sorunlarını afişe edenlerden değil o. Acılarını paylaşmıyor. Gururu galiba en büyük yardımcısı, dik durmasını sağlıyor.

Hrant hep etrafındakilerin zorluklarını çözmeye çalışıyor. Duygularını hiç açığa vurmuyor. Fakat bana karşı yumuşak başlı davra-

nışlar içinde olması, yardımseverliği ve vazifeşinaslığı bu noktada en müspet sevgi gösterisi olarak tezahür ediyor.

İyi bir öğrenciydi ama çalışkandan ziyade akıllıydı. Benim dersimdeki performansı iyiydi. Yabancı dillere normal bir ilgisi vardı. Belki de iyi olmadığı bir konu olabileceğini düşünemediğimden böyle hatırlıyorum. Bu konuda objektif olamamam hayli mümkün...

Ortaokul talebeleri arasında kompozisyonuyla ilgi çeken talebe sayısı fazla değildi. Ama Hrant bitirme sınavlarında hem Ermenicesi hem de Türkçesiyle çok dikkat çekmişti. Bu, öğretmen toplantılarımızda da konu edilmişti.

Onunla ilk çatışmamız dersi dinlemediğini fark ettiğimde olmuştu. Gayet rahat bir şekilde çizgi roman okuyordu sınıfta. Romanına el koydum. Aynı zamanda da sınıf öğretmeni idim ve kendisiyle uzun bir konuşmamız oldu. Bundan sonra ufak tefek problemlerinde hep diyalog içinde olmaya başladık.

YERVANT

Ortaokulda adı çıkmıştı, ders çalışmaz diye. Okula hiç kitap defter taşımazdı. Çok iyi dinleyiciydi. Öğretmenin anlattığı ile dersi halleder ve hep iyi not alırdı. Çok parlak bir öğrencilik hayatı oldu. Anamın en sevindiği anlar Hrant'ın devamlı teşekkür almasıydı. Teşekkürün yanında anama oğlunu metheden bir mektup gelirdi okuldan. O mektubu kerelerce bana okuturdu. Hatta komşulara caka satmak için bir de onlara okuturdu. Bu teşekkürler ve takdirnameler anamın en büyük hazinesiydi. Bunları büyük bir titizlikle saklardı.

Hrant ortaokul yıllarında çok kitap okumaya başladı. Bunun nedeni Fransızca öğretmeni Ayda Hanım'dı. Ayda Hanım, Hrant'la özel bir öğretmen-öğrenci ilişkisi kurdu; hem evini hem de evinin kütüphanesini ona açtı. O da oradaki kitapların çoğunu daha ortaokuldayken okudu, bitirdi.

AYDA TANİKYAN

Bezciyan bizim ailemizin bir parçasıydı. Yılbaşının en güzelini talebelerimle geçiriyoruz, aşureyi müşterek hazırlayarak... Ders yılı sonundaki başarılarını Bostancı'da eşimin ailesine ait sayfiye evinde kutluyoruz. Bezciyan-Feriköy okullararası futbol karşılaşmaları ve neşe dolup taşan yemek sefalarımız unutulur gibi değil...

Mesleğimi yürütürken talebelerimi bulundukları ortamın dışına çıkarmaya da çalışıyorum. Onlarla piknikler yapıyor, tiyatrolara gi-

diyoruz. Ayrıca, okulda tiyatro çalışmaları yapıp müsamereler hazırlıyoruz. Hrant her zaman faal ve becerikli. Erkek talebelerim okul harici bu gezilerde benim en önemli yardımcılarım. Hrant bunların başında geliyor. Son derece uyanık ve bu nedenle yükümü hafifletiyor.

Hrant şehirliden ziyade Anadolulu. Onu sevmemenin imkânı yok. Benim sevemediğim hiç talebem olmadı ama çok sevdiğim çok talebem oldu. Pek çok sevip de kıvançtan ve gururdan patlayacakmış gibi içimin şiştiği, nefesimin kesildiği durumlar galiba sadece Hrant'la oldu.

HOSROF

Bezciyan'ın rahmetli müdürü Onnik Fıçıcıyan da Hrant'ın hayatında önemli bir figürdür. Hrant onun fikirlerinden etkilenerek *Cumhuriyet* gazetesi okumaya başladı o yıllarda. Özellikle de Uğur Mumcu'yu hep okurdu. Okulda ayrıca çok sevdiği bir Fransızca hocası vardı. Diran Bakar'ın eski hanımı Ayda Hanım... O, Hrant'ı çok sahiplenmiştir. Hrant onların evine sık sık gidip gelmeye başlamış, onlarla özel bir yakınlık kurmuştur. O evdeki kütüphaneyi indirdiğini bilirim.

Sonra Fransa'ya yerleşti Ayda Hanım, orada bir okula müdür oldu. Yıllar sonra Hrant Fransa'ya gittiğinde de görüşmüşlerdi.

AYDA TANİKYAN

Hrant son sınıfta evimizdeki kitaplığımızdan istifade etmeye de başladı. Terbiyeli bir çocuktu, terbiyesi sayesinde istismara girecek bir şey yapması asla söz konusu olmazdı. Bu nedenle o zamanki eşimle (Diran Bakar) çok verimli bir ilişki kurabildi. Birbirlerini çok sevdiler ve bunun neticesinde ileriki yıllarda birlikte *Agos* için çalışabildiler.

Hrant lise hayatında da bizi ziyaret etmeyi sürdürdü. İstediği kitaplar varsa alır, bazılarını geri vermezdi. Yıllar sonra bazı kitapları nasıl yürüttüğünü övünerek anlatmıştı. Katıla katıla gülerek ve canı gönülden keyiflenerek itiraf etmişti. Ben de o zaman, "Ne mutlu kitaplığından kitap yürütülen kişiye," demiştim.

Hrant'ı ileriki yıllarda hep kardeşleri ve öğretmen arkadaşlar vasıtasıyla takip ettim. Disiplinle büyümüş olmasına rağmen buyruk altında olmayı hiç sevmedi. Başkaldırıları yüzünden başı dertten kurtulmadı. Okuma sevgisi, tarihe olan ilgisi yaşı ilerledikçe gelişti.

Hrant'ın Rakel'e olan aşkını biliyordum. Kararlılığını da, gerekirse onu kaçıracağını da... O devirde ben artık Bezciyan'dan ayrılmışım, Feriköy Ortaokulu'nun müdürüyüm. İşim ağır, zamanım kıt. Okulda her işime koşan yardımcım ise Rakel'in akrabası... Dolayısıyla Hrant'ın haberlerini alıyorum ondan iyi kötü. Ermeni Varto aşiretinin dışarıya kız vermediğini ve bu konudaki kararın büyüklere ait olduğunu öğreniyorum. O zamanın anlayışına göre Hrant'la Rakel'in beraberliğinin iyi karşılanmadığını da... Pek görüşemesek de takip edebiliyorum ne olup bittiğini...

"Khent" lakabını bilmiyordum o zamanlar. Ama bunu duymak şaşırtmadı beni. Dünya yalan dolan, riya ve duygu istismarı üzerinde dönerken doğruyu söyleyebilmek, doğru yerde durabilmek, dün de bugün de delinin işi...

TIBREVANK RUHU

HRANT

Her Tıbrevanklı, okulunu anlatmaya önce geldiği memleketten başlar. Geldiği yer Ermenicede *Kavar* olarak nitelenen Anadolu'nun taşra kentlerinden ya da köylerinden biridir. "Tıbrevank" ve "Anadolu" işte bu nedenle birbirinden kopmaz parçalardır. Öyle ki, "Tıbrevank'ta sadece Anadolu'dan gelecek öğrenciler okuyabilir" anlayışı genel geçer kural olarak kabul edilmiş, bu okula İstanbullu öğrencilerin kabul edilmesi uzun zaman mümkün olamamış, edilenlerin sayısı da 70'li yıllara kadar parmakla sayılacak boyutu aşmamıştır...

Anadolu'nun Üsküdar'daki Tıbrevank'a taşınması 1950'li yıllarda olmuştur. Bu dönem halen Anadolu'da yaşamakta olan Ermenilerin akıbetinin belirleneceği yılların da başlangıcıdır. Bunu iyi kavrayabilmek için öncesine, hatta 1915'e dek uzanmak gerekir...

Bilindiği gibi, 1915 olayları sadece Anadolu Ermenilerinin sayısının sürülerek ya da öldürülerek azalmasına yol açmadı, aynı zamanda önemli bir kısmının zorunlu kimlik erozyonuna uğramasına da sebep oldu. Müslümanlığa dönerek "Tehcir"den kurtulmayı başaran yığınlar bir yanda, "Tehcir" yollarında zarar görmemeleri için güvenilir komşulara bırakılan binlerce emanet çocuk diğer yanda, bu kitlesel erozyonun ana ayaklarını oluşturdular...

1950'li yıllar artık Müslümanlaşarak kaybolmuş Ermenilerin dışında, kaybolmaya yüz tutmuş son 170 bin Ermeni'nin de nefesinin kesildiği yıllardır. Anadolu'da ne okul kalmıştır ne de kilise. 1942'de uygulanan Varlık Vergisi'nin etkisiyle ekonomik

güvencesini de kaybeden Anadolu Ermenilerinın kimliğini korumaları artık giderek daha da güçleşmektedir. Müslümanlaşmamış Anadolu Ermenilerinin akıbetinin ne olacağına ilişkin kaygılar artmaktadır. Bu insanlarm dinsel ve eğitsel gereksinimlerini İstanbul'dan Anadolu'ya taşımak ise artık neredeyse olanaksız bir hal almıştır. Yapılabilecek tek şey, İstanbul'un kapılarını Anadolu Ermenilerinin öğrencilerine açmaktır.

İşte bu noktada, devreye o büyük insan, Patrik Karekin Khaçaduryan girer. Çocuklarını her zaman birilerine emanet etmeye alışmış olan Anadolu Ermenileri, bu kez onları gerçek babalarına emanet ederler. 1953'te Üsküdar'da açılan Surp Haç Tıbrevank, emanet çocuklarm yeni yuvasıdır artık.

Tıbrevank, Cumhuriyet tarihi boyunca İstanbul Ermenilerinin gerçekleştirebildiği en önemli atılımdır.

Her ne kadar başlangıçta Patrik Khaçaduryan'ın görünen amacı Ruhban Okulu vasfı gibi gözükse de, onun gerçek hedefi "kaybolmuş koyunları bulmak" ve onlara sahip çıkmaktı...

MIGIRDİÇ MARGOSYAN

Ben Tıbrevank'a ilk getirilen çocuklar arasındaydım. Biz Diyarbakır'dan getirildiğimizde, boyası badanası daha yeni yapılıyordu okulun. Önce orta kısmı açıldı, sonra lise... 1950'li yılların sonlarına doğru ruhban yetiştirmek için bir de yüksek kısım açtılar. Ama gerek öğretmen eksiği, gerekse öğrenci sayısının azlığı nedeniyle, üç dört sene sonra yüksek kısmı kapatıldı. Patrik Şınorhk Kalustyan zamanında artık Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir lise statüsündeydi.

Benim ilk mezunlarından olduğum Tıbrevank'a müdür oluşum 1966-72 yılları arasındadır. O zaman da öğrenci önceliğimiz Anadolu'dan gelenlere ayrılmıştı. Zaten Tıbrevank yatılı okuldu. İstanbullular arasından ancak ekonomik olarak gerçekten çok mağdur durumda olanları kabul ediyorduk. Ama istek olsa bile İstanbul'dan birinci sınıfa öğrenci almıyorduk, ara sınıflara alıyorduk. Birinci sınıfın bir kapasitesi vardı ve o kontenjanı buradaki öğrencilerle doldurmak istemiyorduk. Aslında çok sıkı bir okuldu Tıbrevank. Milli Eğitim Bakanlığı'nın lise müfredat programı Türkçe olarak verilirdi; ayrıca ek ders olarak Ermenice dersler vardı. Sınıfta kalma yoktu. Sınıfta kalanlar okulu bırakmak zorundaydı.

HRANT

Okur yazarlığa Şınorhk Patrik babamdan aşılandım. Kendi kendine yetmeyi ondan özendim.

Kilisemi sevmeyi ve ona bağlı kalmayı, Tıbrevank'ta okurken lise birdeki arkadaşlarımla birlikte hepimizin üzerine el koyup bizlere *tıbir* derecesi verdiğinde edindim.

Ve ona hep bağlı kaldım...

ARTİN (KEMAL) YASULKAL

Okulda Patrik Hazretleri tarafından *tıbir* derecesi verilirmiş ama biz girdiğimizde kalkmıştı artık bu uygulama... 1972'de 12 Mart döneminin askeri yönetimi Heybeliada Ruhban Okulu'nu kapatırken, Tıbrevank'ın "ruhban okulu" statüsü de değiştirildi ve özel okul statüsü verildi. Ama sanıyorum Hrant *Ahparig*'in lise 1'de okuduğu yıllarda hâlâ böyle bir uygulama vardı ve bu, arzu eden öğrencilere ruhban olma yolunu açan bir hak olarak verilirdi. Bu galiba biraz da öğrencinin din görevlisi olarak Kudüs'e gidebilmesinin önünü açmak için yapılan bir uygulamaydı.

HRANT

"Hasret yaşanmışlıkların çağrısıdır," der düşünürler. Geçmişin, anıların ve eski dostların ruhumuzda yankılanan nostaljik çığlığıdır hasret.

Biz İstanbullu Tıbrevanklılar iki insana hep hasret kaldık... Biri şimdilerde Fransa'da yaşayan öğretmenimiz Vahan Acemyan, diğeri de Almanya ruhani liderliği görevini sürdüren Karekin Bekçiyan Srpazan. *Baron* Vahan yıllar önce bir gitti, pir gitti. Onca ricamıza rağmen bir görümlük bile olsa, bir daha gelmedi, gelemedi...

Bir diğer hasretliğimiz ise Bekçiyan Srpazanımız idi ki, şükürler olsun, nihayet ona kavuştuk...

Tıbrevank'ta Patrik Karekin Khaçaduryan aile kökümüzün temeli olarak kabul edilir. O bizim kurucumuzdur. Ailenin dedesidir. Adapazarı'ndaki Armaş Tıbrevankı'ndan aldığı geleneği Üsküdar'a taşıyan muhteremdir.

Karekin Khaçaduryan dedesiyse eğer, onu izleyen Patrik Şınorhk Kalustyan da babasıdır Tıbrevanklı'nın. Zaten halkın dilinde ve gönlünde "Şınorhk Babamız" ya da "Patrik Babamız"

olarak yer almıştı. Armaş geleneğini ve Patrik Khaçaduryan'dan devraldığı mirası aynen sürdürmüş, Tıbrevank'a ve Anadolu insanına kol kanat germiş, kaybolanları bulmaya, bulunanları topluma kazandırmaya özen göstermişti.

Bu iki ruhani liderin kişilikleriyle yaşama geçirdikleri Tıbrevank, onların arzu ettiği sayıda olmasa bile, yine de belli başlı ruhaniler yetiştirebildi. Bu değerli din adamları arasında Bekçiyan Srpazan'ın özel bir yeri hep oldu.

Khaçaduryan dedemiz, Kalustyan babamızsa eğer, Bekçiyan da *ahparig*imizdir bizim.

Bekçiyan Srpazan otuz yıl aradan sonra İstanbul'a geldi. Tıbrevank ailesi olarak onun etrafında yoğunlaşacağız. Sınıf arkadaşları, onu tanımış olan dönemin Tıbrevanklıları ve onu hiç tanımamış ama çok işitmiş olan genç Tıbrevanklılar için onun varlığı salt bir hasret giderme olarak kalmayacak, aynı zamanda "Tıbrevanklılık Ruhu"nu da yeniden sorgulamamıza ve tazelememize vesile olacak.

HOSROF

Tıbrevank, din adamı yetiştirmek üzere kurulmuş bir okuldu aslında. Ama Hrant'ın orada okuduğu sıralar bu özelliği pek kalmamıştı artık. Daha çok solcu özelliğiyle öne çıkmaya başlamıştı okul... O zamanlar 12 Mart askeri yönetiminin ağır baskıcı karakterinin hissedildiği yıllardı. Hrant da zaten daha ortaokuldayken çok kitap okumuştu. Kendisini donanımlı ve sol mücadeleye hazır hissediyor, bu yolla bir şeyleri değiştirebileceğini düşünüyordu. Hrant'ın Bezciyan Ortaokulu'ndan Tıbrevank Lisesi'ne geçişi de Hagop Minasyan'ın gayretiyle oldu.

HAGOP MİNASYAN

Bezciyan'dan sonra Tıbrevank'a girmesine de ben önayak oldum Hrant'ın. O yıllarda Üsküdar'daki Tıbrevank artık ruhban okulu niteliğinde değildi. Surp Haç Tıbrevank Lisesi olarak yatılı okul işlevini sürdürüyordu. Hrant zaten ortaokulu bitirmişti, dersleri de iyiydi. Dolayısıyla, oraya kabul edilmesi zor olmadı. Hrant'la o zamanlar çok fazla ilgilendiğim söylenemez. Okulda sol sempatizanı olmaya başlamıştı. Ama o zaman bütün gençlik öyleydi zaten...

HRANT

Tıbrevank'ta topu topu iki sene okudum. Malum hırçınlığım nedeniyle de lise ikiden sonra *Baron* Vahan'ın, "Başka okulda okursan senin için iyi olur, yoksa bunlar seni mezun etmezler," uyarısıyla kendiliğimden okuldan ayrıldım. Ama o iki yıllık süre bile "Tıbrevank Ruhu"nun içime işlemesine yetti de arttı.

Anadolu'nun çeşitli yörelerinden kopup gelen bizler, kuluçkadan henüz yeni çıkmış civcivlere ne kadar da benziyorduk o zamanlar.

Günışığma henüz yeni kavuşmuş olan civcivlerin birbirlerine sıkım sıkım sokuluşlarını gözünüzün önüne getirin bir an. İçgüdüsel bir sığınmadır bu, tıpkı başka bir imkân bulamayan ve zorunlu olarak birbirlerine sığınan bizler gibi.

Zorunluluktan doğan bir paylaşımdı "Tıbrevanklılık Ruhu".

Peki, sonra ne oldu Tıbrevanklılık Ruhumuza? Ne olacak, civcivler büyüdü, ruh da bitti. Herkes kendi benliğine, kendi rengine kavuştu, kendi kendine yeter olmaya başladı...

Dikkat edin, Tıbrevanklılık Ruhumuzun depreştiği anlar yine yan yana geldiğimiz anlara denk düşer. *Madağ*larda, yemeklerde mesela.

Biz kocamış insanlar Tıbrevanklılık Ruhuna tekrar kavuşabilir miyiz? Hayır. Ama "zorunlu Tıbrevank Ruhu"nu, emek harcayarak, "yaratılmış Tıbrevank Ruhu"na dönüştürebiliriz...

Bu yıl geleneksel 25. yıl rozetleri bizim smıfa dağıtılacak. Sanıyorum beni de o kategoriye sokacak, gönülden kabul ettiğim "Tıbrevanklı" sıfatımı yakama da yansıtacaklar.

Bakmayın siz bana, Tıbrevank sadece benim gibi muzır öğrenciler yetiştirmedi. Biz anarşistler (!) toplasanız, bini aşkın mezun yanında, üç beş kişiyi geçmeyiz. Bugün bu okuldan yetişenler, hemen her alanda, parmakla gösterilen insanlar haline geldiler.

İstanbul'da ve yurtdışmda, cemaat yaşantımızın ön planında, her yerde görebiliyoruz onları...

ARTİN YASULKAL

"Tıbrevank Ruhu"nun bir nedeni okulun yatılı olmasıydı. Yatılı okul olduğu için bir ağabey-kardeş ilişkisi kurulurdu aramızda. Ama bu aynı zamanda da ciddi bir ağabey-kardeş hiyerarşisi demekti.

Koğuş sistemi vardı yatakhanelerde. Küçük sınıfların yatakhanesi alt katta idi, ağabeylerinki üstte. Ortaokulda okurken biz üç sene liselilerin katına çıkamadık, öyle bir saygı vardı kendimizden büyüklere. Saygı ve sevgi bir aradaydı.

"Tıbrevank Ruhu"nda öğrencilerin çoğunluğunun Anadolulu olmasının da payı vardı. Okul çok sıcak bakmazdı İstanbulluya. Anadoluluk aynı zamanda kimsesizlik, garibanlık demekti. Bu yüzden birbirine kenetlenme ihtiyacı da vardı.

"Tıbrevank Ruhu" nedir, bunu hep bilir Tıbrevanklılar. Çok farklı bir duygudur bu, anlatması zordur. Çok ciddi bir paylaşımı ve insanların her türlü ortamda birbirine yardımını esas alan bir sistemi ifade eder. Bilgi birikiminin aktarılması da vardır bunda. Aşırı bir saygı da vardır. Aynı yaşta da olsan, birbirini sevdiğin gibi sayarsın da... Kardeşliğin ötesinde bir şeydir. Solculuk da zaten bu ruhun doğal sonucu gibidir. Tıbrevanklı olup da bu ruhu paylaşmamak diye bir şey yoktur.

YETVART (TOMO) TOMASYAN

Benim için "Tıbrevanklılık Ruhu" yardımlaşma demekti, dayanışma demekti. Tıbrevanklılık biraz da Anadoluluk olduğu için, yoksulluk, garibanlık demekti. Bahtı kara çocuklardı bunlar. Aileleri Anadolu'nun bir köyünde, kendileri burada yatılı okulda... İstanbullu desen, zaten çok yoksul olacak ki okula kabul edilsin. O altı sene boyunca, farklı dünyaların insanı da olsak, kardeş gibi büyüdük biz. Bütün o fukaralığın, garibanlığın getirdiği inanılmaz bir dayanışma oluştu aramızda. Okuldan sonra desen, ayakta kalma savaşında hep destek olduk birbirimize. Bir Tıbrevanklı mı evleniyor, öbürü koşar kirvesi olur onun. Ev mi tutacak kiralık, gene bir Tıbrevanklıya sorar, kefil olur musun diye. İş kuracak ama parası mı yok, hemen birkaç Tıbrevanklı bulunur üç kuruş paralarını bir araya getirsinler de işe ortak olsunlar diye. Büyük lafa gerek yok, Tıbrevanklılık Ruhu buydu işte...

MARİ TOMASYAN (MARİ MAYRİG)

Ben Tomo'nun annesiyim. Ama Hrant, *mayrig*, derdi bana. Öyle kaldı adım... Bak şimdi, bu Tıbrevanklı dediğin esasında Anadolu Ermenisidir. Oğlum Tomo, orada liseyi okurken İstanbullu sadece iki kişi vardı okulda. Tomo'yu da din adamı olsun diye koymuştu kocam oraya. Olmadı tabii sonunda... Tıbrevank ruhban

okulu olarak açılmıştı ama ruhban yerine solcu yetişmiş okulda, n'aparsın?

Bu Tıbrevanklılar bir âlemdir. Bir kere, bunların parayla işi olmaz. Para kazanmazlar mı? Kazanırlar tabii, nasıl ayakta duracaklar başka türlü? Ama parayı yemeleri bir başkadır... Hrant da öyleydi işte. Onlar çocukluktan öyle alışmışlar zaten. Kardeşleriyle her şeyi paylaşmışlar. Sonra Tıbrevanklı arkadaşlar da eklendi bu paylaşmaya. Aynı kardeşlikte olduğu gibi arkadaştan da hesap sorulmazdı. Tıbrevanklılık Ruhu buydu. Varsa, oturur yerler... Yoksa, n'apalım? Bu Tıbrevanklılar okuldan mezun olduktan sonra da kardeştir. Bir sene öncekiler de ağabeydir... Kazık kadar adam olurlar. Hep öyle kalırlar.

OŞİN (YALÇIN) ÇİLİNGİR

Ben Hrant'ın Tıbrevanklı ağabeylerindenim. Tıbrevank'a girdiğimde, okulumuzun din adamı yetiştirmek için kurulduğu söylenir ve "papaz okulu" tabir edilirdi. Ama Patrik Khaçaduryan'ın asıl niyeti asimilasyona uğraması muhtemel Ermenileri Anadolu'dan İstanbul'a çekmekti. Nitekim bu amaç gerçekleştirildi de... Anadolu'nun farklı kentlerinden getirilen bu çocuklar ilk getirildiklerinde ne doğru dürüst Türkçe ne de Ermenice bilirlerdi. Dillerinden başlayarak, kitap okumaktan insan ilişkilerine kadar her şeyi burada öğrendiler, burada paylaştılar. Dolayısıyla Tıbrevank, kaybettikleri aile yuvalarını buldukları yer oldu. "Tıbrevank Ruhu"nun asıl kaynağı da buydu. Bu paylaşım, daha okuldan başlayarak onların sonraki hayatlarını da belirledi.

Tıbrevank'ın bir diğer özelliği de, fakir bir kesim oluşturan Tıbrevanklıların kendilerini ideolojik olarak sosyalizmde, sol düşüncede bulmaları oldu. Okulda başlayan bu eğilim, hepsi için olmasa da çoğu için ileriki yıllarda da devam etti.

ARTİN YASULKAL

Ben 1970 senesinde orta sona geldiğimde Hrant benden bir üst sınıfta, Lise 1'de okuyordu, Lise 3'te de ayrıldı zaten. İki yıl birlikte olduk yatılı okulda. Aramızda bir sınıf fark da olsa, Tıbrevanklı *ahparig*'imdi benim. İkimiz de Malatyalıydık. Belki bu yüzden daha da özel bir yakınlık gösterirdi bana.

Hrant okulda daha çok sosyal konulara, edebiyata ilgi duyardı, ama *Baron* Vahan'a olan bağlılığı yüzünden fen dersleri de iyiydi.

Baron Vahan fizik ve kimya hocamızdı bizim. Hrant onu hem çok sayar hem de severdi. Hatta kendisine idol yapmıştı *Baron* Vahan'ı. İleriki yaşamında onun çizgisini sürdürmek istediğini söylerdi.

Yatılı okuduğumuz için bütün yaşantımız okulda geçerdi. İşte böyle bir ortamda *Baron* Vahan hepimize baba şefkatiyle kol kanat germişti; dolayısıyla bizim her şeyimizdi. Fen bilimleri alanında çok ciddi bir bilimadamıydı. Üstelik solculuğu da vardı bizim gibi...

HRANT

Fen hocamızdı *Baron* Vahan ve kelimenin tam manasıyla da iyi bir hocaydı. Fizik ve kimyanın mekanik bilgilerini dinamik anlatımıyla öğrencisinin kafasına sokan hocayı asıl unutulmaz kılan yanı ise öğrencileriyle olan ilişkileriydi. Her anında, her tavrında hayatta onurlu ve namuslu kalmanın erdemlerini öğrencisine akıtırdı. Bunu yaparken vaaz vermesine de hiç gerek yoktu, kendisinin duruşu ve yaşamı yeterliydi. Size kalan, önünüzdeki modeli örnek almaktı.

Türkiye gençliğinin siyasetin içine fütursuzca daldığı o en hareketli günlerde Tıbrevankımızın hocasıydı. Biz öğrenciler genellikle Anadolu'dan ve toplumun ekonomik olarak geri kalmış kesimlerinden gelenlerdik. Ülkenin o günkü siyasi hareketliliğinden etkilenmemiz ve payımıza düşen kadarıyla akıntıya kapılmamız kaçınılmazdı.

ĞAZAROS (GAZİ) ÇERKEZOĞLU

Baron Vahan, Tıbrevank dışında, Sahakyan ve Esayan liselerinde de hocalık yapardı. Benim de hocam olduğu için gurur duyarım. O gerçekten de bir efsaneydi çünkü... Hrant'ın sonradan *Agos*'u çıkardığı yıllarda *Baron* için yazdıkları aslında hepimizin hissettiklerdir. Her konuda olduğu gibi, *Baron* Vahan konusunda da sözcülüğümüzü yapmıştır.

Ben aslında fahri Tıbrevanklıyım. Böyle şey olur mu, demeyin, oluyor işte... Ailem İstanbul'da yaşardı; hatta annem Ayzvart, *Joğvaran*'ın mutfağında çalışır, çocuklara yemek pişirirdi. Anadolu'dan getirilmiş Ermeni çocuklarına *horkur*luk yapardı. Babam ise Türkiye'nin tanınmış solcularından Sarkis Çerkezyan'dı. Tıbrevank desen, solculuğun kalesiydi o yıllar... Dolayısıyla, Tıbrevank Ruhuna uygun sayardım kendimi. Ben ailem İstanbul'da yaşadığı için Tıbrevank'a gidemedim. Ama bütün arkadaşlarım

Tıbrevank'tandı. Hafta sonları gider, orada arkadaşlarımı görürdüm. Hatta bazen orada yatıp kalkmamı bile idare ederlerdi.

ARTİN YASULKAL

Hrant okulda çok dikkat çeken bir öğrenciydi. Solcu olduğunu açıkça söylerdi. Bazıları mesela solcu oldukları bilindiği halde konuşmazlardı pek... Hrant ise hiç çekinmeden konuşurdu, ne düşünüyorsa açık açık söylerdi. Çok ataktı, hatta biz uyarırdık onu bazen, Hrant *Ahparig* dikkatli ol diye. O da, oğlum benim kimseden korkum yok, kimseyi takmam ben, derdi. Bunun tek istisnası *Baron* Vahan Acemyan'a duyduğu bağlılıktı.

Solculuk bizim için idealizm demekti. *Baron* Vahan gibi solcu hocalarımızın da bu yönde etkisi olmuştur açıkçası... O dönem de sol kitaplar okurdu herkes. Okulda bulundurulması yasak kitaplar dahi bulunur, okunurdu. Zaten okulumuz biraz 'mimli' sayılırdı. Tıbrevank'tan çıkan solcu oluyor diye bir yargı vardı. Hatta daha açık söyleyeyim, cemaat içinde "komünist yuvası" da denirdi okulumuza. Tıbrevank cemaatten gelen yardımlarla ayakta duran bir okul olduğundan, biz komünist çıksın diye mi buraya para veriyoruz, biçiminde eleştiriler de gelirdi kulağımıza. Kısacası, pek makbul değildik.

MIGİRDİÇ MARGOSYAN

Bizim öğrencilerimizin çoğu, hatta hemen hepsi, Anadolu'dan göçüp gelenlerden oluştuğu için, ben dahil hepimiz, tabiri caizse feleğin sillesini yemiş çocuklardık. Daha doğrusu, feleğin sillesini yemiş bir milletin çocuklarıydık. Bu yüzden hepimizde böyle bir kavrukluk, hayata bakışımızda, bir öç alma duygusu değilse bile, dışlanmış olmanın verdiği bir eziklik vardı. Bu yüzden hepimiz sosyalist kafada yetişen insanlar olduk. Hatta okulumuzu cemiyet içerisinden bu yüzden şikâyet edenler de oldu. "Biz bu okulu ruhban okulu olarak düşündük. Nereden nereye!" gibilerinden... Evet, bizim okulumuzda sosyal yapının da uygunluğu nedeniyle sola yakın öğrenciler çoğunluktaydı.

HRANT

Tıbrevank, düzenle ve sistemle uzlaşanların yanı sıra, düzenle uyuşmayan, düzeni sorgulayan ve devirmek için hayatını dahi ortaya koyan evlatlarıyla da ün saldı. Öyle ki, 1970-1980

arasındaki yıllar İstanbul burjuvazisinin diliyle Tıbrevank'ın "komünist yuvası"na dönüştüğü günlerdi. Tıbrevank'ın böyle nitelendirilmesinin altyapısı zaten kendiliğinden hazırdı.

Anadolu'dan gelip yatılı bir okulda kentten tecrit edilmiş halde yaşamak elbette bu çocukları dünyanın ve Türkiye'nin değişen şartlarına karşı sınıfsal bir duyarlılığa iteleyecek, alınan iyi eğitimin beraberinde getirdiği okuma ve sorgulama alışkanlığıyla da sol geleneğin Üsküdar'ın tepesine yerleşmesi kaçınılmaz olacaktı.

Tıbrevank'ın sollaşmasının diğer önemli bir sebebini de başka okullarda olmayan ortamın varlığında, Tıbrevank mezunları ile yeni öğrenciler arasındaki bağın sürekliliğinde aramak gerekir. Tıbrevank'tan mezun üniversiteli ağabeylerin üniversiteden edindikleri sol literatürü okula ve öğrencilere de aktarmaları, propaganda ve ajitasyonun okullara taşınmasından başka bir şey değildi ve hayli de etkili oluyordu.

Büyük çoğunluğu yüksekokul mezunu olan Tıbrevank mezunlarının toplumun itici gücü olmaları gerekirken hayli gerilerde kalmaları da bir kez daha gösteriyor ki, Tıbrevanklılar kolektif ruhlarına sığınmakla yetindiler ve bir türlü bireyselleşemediler.

Oysa Tıbrevank'ın diyalektiğinde her ikisi de mevcuttu.

Bir yandan kolektif ruhban niteliği ile eğitilen ve sadece münevverleşen, ancak bir türlü entelektüelleşemeyen sağ çoğunluk, diğer taraftan da öğrenme dürtüsünü harekete geçirip sekülerleşerek bireyselleşen ve gerçek entelektüeller haline dönüşen sol azınlık.

Tıbrevank bugün gerçekten bir övünç duymak istiyorsa, bunu toplum uğruna kendini feda etmiş evlatlarının başını çektiği sol yanında aramalı.

Tıbrevank asıl soluyla övünmeli.

İLK BAŞKALDIRI

HRANT

12 Mart dönemleriydi, üniversite öğrencileri sokaklardaydı, Tıbrevank öğrencilerinin bundan etkilenmemesi düşünülemezdi. O nedenle de Surp Haç Tıbrevank Lisesi, tarihinin en sorunlu günlerini yaşıyordu. O süreçte lise son sınıf öğrencileri, bizim lise ikinci sınıfı basarak o anda ders yapan İngilizce hocasını öğrencilere uyguladığı baskı nedeniyle dövmüş, okul da karışmıştı. Okul idaresi, olaya karışan öğrencileri disiplin yoluyla okuldan uzaklaştırmak için çabalarken, bir köşede *Baron* Vahan içi kan ağlayarak, öğrencilerinin ruh halini anlamaya yönelik tutumundan vazgeçmemişti.

Hissediyorduk, aklı bizi azarlıyor ama yüreği bizi anlıyordu.

Sınıfımda dayak yiyen hocayı kurtarmaya çalışmak istememe rağmen, kabağın büyüğü benim başımda patlamış ve "disiplin"e verilerek okuldan uzaklaştırılacak noktaya gelmiştim. O andan itibaren anarşist bir öğrencinin tüm özelliklerini üstlenmiştim. Derslere girmiyor, girsem de sabote ediyordum. Velhasıl tam manasıyla bir zıvanadan çıkış. Ve öylesi bir zıvanadan çıkıştı ki, *Baron* Vahan gibi bir hocanın dahi dersine çorapsız, ayakkabısız girmeyi marifet sayıyordum.

Kara tahtaya yazdığı tebeşiri bir an silkelemiş, ardına bile bakmadan bir güzel haddimi bildirmişti *Baron*: "Oğlum Hrant, çorapsız üşütürsün!"

Sonuçta, beni bir köşeye çeken *Baron* Vahan'ın o sözlerini unutmak ne mümkün. "Hrant, oğlum, bak, bunlar seni atacaklar. İyisi mi, bu keyfi onlara tattırma. Sen kendi onurunla dilekçeni ver ve git başka bir lisede son sınıfı tamamla."

Öyle de yaptım.

Ve dersini aşağılamak için elimden geleni yaptığım bu insanın bizlerin anarşistliğine karşı verdiği dingin mücadeleyi, bizleri topluma kazandırmak için sergilediği sağduyuyu asla unutmadım.

Onu hayatımın her parçasında aradım...

ARTİN YASULKAL

Hrant daha ortaokuldayken, Dev-Genç, Deniz Gezmiş hayranlığıyla başlamış solculuk düşüncesi, sonra Tıbrevank'ta da devam etmiş. Bu aslında hepimiz için geçerliydi. Yatılı okulda yanımızda hep bir üst sınıftan ağabeyler olurdu ve bize okumamız için sol kitaplar verirlerdi. Bu kitaplar okunur ve tartışılırdı. Çeşitli sol fraksiyonlar çevresinde kümelenmeler olurdu ve herkes kendi arasında tartışırdı. Tıbrevank'ta yine Ermeni ağabeylerimizden Garbis Altunoğlu yüzünden radikal sol düşünceye yakın olma durumu da vardı. Tabii o zamanlar, Garbis Altunoğlu isminin karıştığı, 'sandık cinayeti' gibi olaylar yaşanmamış henüz, dolayısıyla Tıbrevanklı *ahparig* olarak ona da bir sempati duyuluyor. O zamanki okul müdürü Mıgırdiç Margosyan'ın kardeşi Ardaşes Margosyan da mesela ağabeylerdendi.

Sonradan, okuldaki bu TİKKO'culuk ya da TİKKO sempatizanlığı diyelim, yine Tıbrevanklı *ahparig*'lerden Orhan (Armenak) Bakır TİKKO'nun lideri olunca daha da arttı.

1973-74 yıllarına dönecek olursak, Hrant'la Armenak okulda ayrılmaz bir ikiliydi. Yan yana değil, iç içeydiler sanki. İkisi de birbirini çok korurdu.

HARUT ÖZER

Hrant'ın Armenak'la çok yakın ilişkisi vardı. Bunu hepimiz bilirdik. Bir gün biz Hrant'la her zamanki gibi satranç oynayacaktık, yanında Armenak'la çıkageldi. İkisi de Tıbrevank'ta okuyorlardı. O gün yine biraz siyaset konuştuk tabii. Daha doğrusu TİKKO'dan bahsetmeden sosyalizm konuştuk yine. Daha çok Hrant konuşmuş, Armenak dinlemişti. Zaten Armenak çok suskun biriydi. O kadar konuşmazdı ki, bir gün, bu Armenak benden hoşlanmıyor galiba diye düşündüğümü de hatırlarım. Hatta bunu Hrant'a da sormuştum. O da, boş ver, takma kafanı, gibilerinden bir şeyler demişti. Biz üçümüz aslında satranç oynamak için buluşmuştuk birkaç kere. İkisi de çok iyi satranç oynarlardı. Ama Hrant daha da iyiydi.

O zaman hepimiz solcuyduk. En azından sol sempatizandık.

Hrant o zamanlar hepimizden çok okurdu. Konuşmalarından anlaşılırdı bu. Habire hiç bilmediğin şeylerden bahsedebilirdi. Biraz kafam karışırdı tabii ama onu çok dinlerdim ben. Sanıyorum kaynaklarının çoğunu Armenak'tan alıyordu. O, bir sınıf büyüktü Hrant'tan.

Ben daha çok TKP'ye yakındım. Armenak belki de bu yüzden hoşlanmazdı benden. Zaten Hrant da hiçbir zaman TKP çizgisini benimsemedi, gittikçe radikal sol düşünceye daha fazla yaklaşıyor gibiydi. Ben okuldan atılma hikâyesini tam olarak bilmiyorum. Ama Hrant hep Tıbrevanklı kaldı, Tıbrevank'tan Yetişenler Derneği'nde de faal olarak çalıştı.

ARTİN YASULKAL

Okuldan ayrılma hikâyesi şöyle: Aykvart Demirci adında bir İngilizce öğretmeni vardı, nur içinde yatsın. O da Tıbrevank mezunlarındandı. Ama öyle bir dönem ki bu, solcu bir gençlik var ve okul fokur fokur kaynıyor. Aykvart da biraz katı bir yapıdaydı ve Tıbrevank'ta var olan ağabey-kardeş ilişkisini biraz sertçe uygulamak isterdi. Birtakım şeylere göz yummazdı, bazı konuşmalar onu rahatsız ederdi. Öğrenciler arasında bir birikim olmuştu yani ona karşı. Daha doğrusu, zaten bir birikim vardı da ona patladı. O döneme kadar böyle bir eylem, hocanın tartaklanması, hatta dövülmesi gibi bir şey yok okul tarihinde. Ama oldu işte... Aykvart'a yönelik eylem Hrant'ın sınıfında oldu ama eylemi yapanlar ondan bir sınıf büyük çocuklardı. Armenak'la (Bakır) Istepan'ın (Çınar) aralarında olduğu bir grup öğrenci Hrant'ın sınıfını ders sırasında bir anlamda bastılar ve öğretmeni de tartakladılar. Olay buydu... Hrant, bildiğimiz kadarıyla, araya girmiş ve öğretmeni zor bela koridora çıkarabilmiş. Ama sonuçta o da disiplin kuruluna verilmekten kurtulamadı.

MIGIRDİÇ MARGOSYAN

Ben Tıbrevank Lisesi'nin müdürü olarak, asla bir öğrencinin disiplin kurulu kararıyla atılmasına taraftar olmamıştım. Dolayısıyla biz Hrant'ı kovduk, o yüzden okuldan ayrıldı diye bir şey bahis konusu olmadığı için bu konunun çok da fazla üzerinde durmadık o zamanlar. Ama daha sonraları böyle dendiğini de duydum.

Ben prensip olarak öğrencilerimin şu veya bu şekilde disiplin kuruluna verilmesini tasvip etmem. Ama sanıyorum Hrant'ın böyle bir

sorunu olmuş, sanıyorum olmuş, diyorum, çünkü şu anda çok da hatırlamıyorum böyle bir şeyi. Olmuş olabilir de...

Hrant'ı hatırlamıyorum okuldan, silik bir çocuktu herhalde... Armenak Bakır'ı ise hatırlıyorum. Ama şöyle: Onların solcu olmaları, bu olaylar yüzünden disiplin kuruluna verilmeleri için bir sebep değildir. Kesinlikle değildir, çünkü zaten herkes solcu orada. Hrant'la Armenak Bakır ve onun gibi düşünen arkadaşların ya da bu konularda biraz daha öne çıkanların diyelim, düşünceleri beni çok da tedirgin etmemiştir. Bir yönetici olarak, belki çok da sıcak bakmamış olabilirim bu konulara ama aslında benim düşüncelerim de onlardan çok farklı değildi o anlamda. Ama Hrant'ın böyle bir disiplin meselesi olmuştur kesinlikle. Şu anda emin değilim ama ben de daha sonradan galiba gazetelerden öğrendim. Şimdi bu kadar zaman sonra okuldan ayrıldığını, hatta disiplin cezası yüzünden okuldan kovulduğunu öğrendiğimde idareye telefon açıp, "Bakın bakalım kayıtlara, gerçekten disiplin nedeniyle mi ayrılmış? Ben böyle bir şey hiç hatırlamıyorum da..." demeyi de hiç düşünmedim açıkçası. Üzerinde de durmadım, çünkü ben gerçekten onun disiplin nedeniyle atıldığını bilmiyorum. Ancak, sizin söylediğiniz gibi, "Başına bir şey gelecek, sen kendiliğinden ayrıl," denmiş olabilir kendisine. Kafam muğlak bu konuda. Gerçi hemen şunu da söyleyeyim. Bir öğrencinin disiplin nedeniyle okuldan atılması bence çok da konuşulacak bir şey değildir. Ters düşmüştür okulla ve şu veya bu şekilde ilişkisi kesilmiş olabilir. Çok da önemli değildir.

ARTİN YASULKAL

Tıbrevank'ın müdürü Mıgırdiç Margosyan'dı o zaman. O da disiplin uyguladı ve olayın elebaşılarının okuldan uzaklaştırılması durumu çıktı ortaya. Hrant bu olaya tarafları ayırmak için girmişti ama eylemcilerle çok yakın olduğundan ona da bu olayların içindeymiş gibi davranıldı. Sanıyorum gururu ve fedakârlığı yüzünden o da harcandı. Çok düşkün olduğu Armenak'ı yalnız bırakmak istememiş de olabilir bu olayda, onu bilemem. Ama bildiğim, Margosyan'ın çok sert bir hoca olduğu gibi, çok da sert bir müdür olduğuydu. Öyle olmasaydı çözerdi bu olayı. İşine geldiğini hatırlayan bir yapıda olduğundan Hrant'ı da, bu olayı da hatırlayamamış olabilir. Neden derseniz, Hrant'la Margosyan'ın kardeşi Ardaş Ağabeyimizin faal ilişkisi vardı. Boğaziçi Üniversitesi'nde okuyan ve lider vasfı olan, çok zeki biriydi Ardaş Ağabeyimiz. Şöyle söyleyeyim: Hrant Orta 2'deyken Ardaş Ağabey lise sondaydı ve ta o zamanlara dayanan

bir ilişkileri vardı. Dolayısıyla ağabeyi olan Mıgırdiç Margosyan'ın Hrant'ı hatırlayamaması mümkün değil.

TOMO

Hrant, Tıbrevank'tan ne zaman ayrıldıysa o zaman tanıştık biz. Ayrılmasının nedeni kendisi de Tıbrevank mezunu rahmetli Aykvart Demirci'nin okulda tartaklanması olayıydı. Aykvart da solcuydu aslında. Zaten Tıbrevanklı olup da İGD (İlerici Gençlik Derneği) ya da TİKKO, hangisiyse artık, ilgin olmadan olmaz. İçinde değilsen eğer, mutlaka sempatizanı olursun.

İşte okulda her nasılsa, bu Aykvart'la öğrenciler arasında bir itiş kakış yaşanmış. Şikâyet durumu da olunca, disiplin kuruluna verilmeleri söz konusu olmuş öğrencilerin... Hrant sıcakkanlıydı bugün olduğu gibi, o gün de. Genellikle bu düzende, özellikle de disiplin kurullarında hep bir elebaşı ararlar ya, işte Hrant da fedakârlığı çok seven bir çocuk. Bu işleri yapanlar Armenak Bakır, Istepan Çınar gibi kendisinden bir sınıf büyükler olduğu halde, gönüllü olarak elebaşılığı üstlenmiş. Disiplin kuruluna verilince de hissetmiş kovulacağını. Sene sonuna da az varmış zaten. O ders yılını tamamlayıp kaydını almış okuldan. Kendi göbeğini kendi kesmiş yani... Sonra da kalkmış Şişli 19 Mayıs Lisesi'ne kaydolmaya gitmiş. Orada okul müdürü, kayıt için bir veli lazım, demiş. O vakit Tıbrevank'tan Yetişenler Derneği'ne geldi Hrant. Ben de derneğin başkanlığını yapıyorum o sıralar. Zaten Mezunlar Derneği başkanı olarak okuldaki o olaydan da haberdardım. Hrant gelip durumunu anlatınca, kalktım gittim Şişli 19 Mayıs Lisesi'ne, veli oldum ona. O 18 yaşında, ben 24-25 yaşındaydım. İlk tanışmamız da böyle oldu. Çok atılgan bir çocuktu Hrant. Cesurdu. Fedakârdı. Aklına eseni yapardı, pek zapturapt altına girmezdi. Biz ona *Khent* derdik. Ermenicede "deli" demektir. Ama olumsuz anlamda değil de, daha çok "deli oğlan, delibozuk" anlamında kullanırdık bunu.

MARİ *MAYRİG*

Hrant'ı ilk tanıdığımda, Tıbrevank'tan ayrılmış, oğlum Tomo Şişli Lisesi'ne sokmuştu onu. O vakitler çok gitti geldi bize. Evin oğlu gibi oldu. Valla işte, Hrant o vakit 19-20 yaşlarında sırım gibi bir delikanlıydı. Güzellikten öte yakışıklıydı. Açık kumral saçları vardı. Yerinde duramazdı. *Khent* derlerdi ona. Kim takmıştı bilmiyorum bu adı ama Tomo çok kullanırdı. Hrant doğru mu değil

mi, anlasa anlamasa, çabucak parlardı. Tek kusuru da buydu bana sorarsan. Sonra da hemen sönerdi ama... Kin tutmazdı kimseye... Bana parlamak mı? Yok canım, bana bir âşık gibi tapardı. Bir başka davranırdı. "Anacığım," derdi bana, *mayrig*, derdi. Arada bir de, "Kız hadi kahveleri yap," diye takılırdı. Ayrılırken de, "Isırmadan gitmem, ısıracam, öyle gidecem. Hiç sesini çıkarma, kıpırdama!" diye sıkıştırır beni, yanağımdan ısırırdı. Gülerdik hep... "Sen benim anamsın!" deyip dururdu... Doğru dürüst ana yüzü görmemişti ki!

Evi gibi yer içer, salona uzanırdı. Hepimiz yoksulduk o zaman, ama ne bileyim, mesela ben çalışırdım o yıllar -kocam gözlerini kaybettikten sonra kuyumculuk yapamaz olunca ben ütücülük yapmaya başlamıştım- çocuğumun cebine beş-on kuruş koyardım. Hrant'da o da yoktu. Çok yoksuldu, çok... Ama hiç istemezdi sıkıntıları konuşulsun. Çok onurluydu.

SARKİS SEROPYAN

Ben o zamanlar Balat'ta bulunan bir Ermeni okulunun yönetimindeydim. Okulda hem yatılı hem de gündüzlü öğrenciler vardı. Kız-erkek karışık eğitim verilirdi. Milli Eğitim Bakanlığı, gündüzlü okulda çocukları barındıramazsınız diye sıkıştırıyordu bizi, çünkü bu okullar yatılı okul statüsünde değildi. Öte yandan, Anadolu'dan getirilmiş öğrencileri de barındırmak lazım bir yerde. Bu yüzden okula yakın bir yerde iki ev kiraladık, birinde kız, diğerinde erkek öğrenciler kalmak üzere... Böyle olunca, çocukları kaldıkları bu evlerden okula götürüp getirecek ve etüt saatlerinde derslerini çalıştıracak *hıgiç*, yani belletmen ihtiyacı doğdu. Gazeteye ilan verdik, "az maaşla çok iş yapacak akılsız arıyoruz" anlamında... O ilana bir değil, iki genç başvurdu. Biri Hrant Dink, diğeri Orhan (Armenak) Bakır'dı. "Gönüllüyüz. Bize yatacak yer verirseniz, bir maaşa iki kişi çalışırız," dediler. Her ikisi de sol hareketin içindeydi o zamanlar. İkisinin de yatacak yeri yoktu. Armenak'ın ailesi zaten Diyarbakır'daydı. Hrant'ın ailevi durumu bozuktu. Yatılı olan Tıbrevank Lisesi'nden ayrılmak zorunda kalmışlardı ve kelimenin tam anlamıyla sokaktaydılar. Kabul ettik tabii ki...

HRANT

Armenak'la yollarımız ilk kez Tıbrevank'ta kesişti. O Diyarbakır'dan, ben Malatya'dan, İstanbul'da birleştik. Ülkenin bütün sorunlarını tartışırdık. Bir yandan da tüm sol litera-

türü hatmediyorduk... Kısa zamanda dava arkadaşı olmuştuk. Sonunda okul tarihinin ilk ve son öğrenci eylemini gerçekleştirdik ve ikimizin de okulla ilişiği kesildi. Okuldan atılınca beş parasız sokakta kalmıştık. Tıbrevank Mezunları Derneği'nin lokalinde yatıp kalkmaya başladık. Derken Balat'taki okulun yatılı öğrenciler için belletmen aradığını duyduk. Gidip, yatacak yer karşılığı tek maaşa iki kişi çalışmaya razıyız, dedik. Kabul edildik...

HRANT'TAN FIRAT'A

HRANT

Armenak'la solculuğa adım attığımız o dönemde Ermeni cemaati için de çalıştık. Anadolu'da hâlâ dört bir yana dağılmış Ermenilerin yeni nesilleri, köylerinde okul da kalmadığından Ermeniceyi unutmuştu. Özellikle Doğu ve Güneydoğu'da Kürtçe konuşan Ermeni köyleri ortaya çıkmıştı. İşte biz bunu öğrenince, bu köylere gidip Ermeni gençlere sahip çıkmaya, bunları Surp Haç Tıbrevank Lisesi'ne getirmeye karar verdik. Bu amaçla Mardin-Midyat'a da gittik. Silopi'de Siament Ağa'nın Varto aşiretini bulduk, çadırlarda yaşayan köylülerle birlikte kaldık. Eşim Rakel'in köyüyle, köylüsüyle de ilk kez o zaman buluştuk. Sonra, çevre köylerde yaşayan Ermenileri de gidip bulduk.

Bu yolculuklarda bize yardım eden Diyarbakırlı bir din adamı vardı. Tüm Doğu ve Güneydoğu'yu at sırtında dolaşarak 1915'ten kalma Ermenilere ulaşmak için yıllarını veren Der Giragos... İlk kez Patrik Karekin Khaçaduryan bu arama çalışmalarına destek vermiş; daha sonra, onun başlatmış olduğu bu misyonu Patrik babamız Şmorhk Kalustyan üstlenmişti.

İşte biz de Armenak'la birlikte Der Giragos'un yanında yola çıkıp çabaların bir parçası olmaya çalıştık. Anadolu'da yaşayan Ermenilerin kimliklerinin yok olmasına karşı elimizden geldiğince direndik.

SÜSLÜ BAKMAZ

Ben Armenak'ın ablasıyım. Yedi kardeşin dördüncüsüydü Armenak.

Doğum tarihini bilmiyorum da 25 yaşında vurulduğunu biliyorum kardeşimin... İlkokulu bitirdiğinde İstanbul'a geldi. O zaman kiliseden papazlar gelip topluyordu çocukları, üniversiteye kadar okutacağız diye. Tıbrevank'ta okudu. Ben kendim on yıl sonra İstanbul'a gelene kadar doğru dürüst göremedim kardeşimi. Yılbaşı tatillerinde gelirdi, hepsi o kadar... Bir keresinde de Hrant'la birlikte gelmişlerdi. Gidip Der Giragos'u bulmuşlar, sonra da yollara vurmuşlardı. Bizde kaldıklarında çamaşırlarını yıkadıydım. Hrant'a ne ettiysem çoraplarını çıkarmadı kokuyor diye. Ben de köy kadınıyım ya, tiksinmiyorum, inadım inat, yıkayacağım. Yine de çıkarmadı... O gün *babagannuş* [közlenmiş patlıcan] yapmıştım onlara. Hrant ağzına koymamıştı.

Biz bilmiyorduk Tıbrevank'ta bunların solcu olduğunu. Hrant'la birlikte okuldan kovulmuşlar solculuk yüzünden. Sonra da üniversiteye girmiş işte. Örgüt evi hikâyeleri de galiba o zaman başlamış.

HARUT ÖZER

Hrant o sıralar Tıbrevank Mezunları Derneği'nde siyaset yapıyordu. 1 Mayıs kutlamalarında şiirler okuduğunu hatırlıyorum. Armenak'tan dolayı sanıyorum, sol harekete hepimizden biraz daha fazla yakınlık duymaya başlamıştı. O sıralar, bir yandan da Feriköy Karakolu'nun orada kardeşleriyle birlikte küçük bir fotoğraf stüdyosu çalıştırıyorlardı. Dükkânın bir köşesini siyah bir bezle kapatmışlardı ve burada düğün posterleri basıyorlar, kilise düğünlerinde çektikleri fotoğrafları büyütüyorlardı. Ben onlara imeceye giderdim o sıralar. Derken Hrant'ı görmemeye başladım oraya gittiğimde. Sonradan karşılaştığımızda, işim vardı, der, kestirip atardı. Armenak'la birlikte daha sık takılıyordu artık. Bir gün dayanamayıp, ne yapmak istiyorsun kendine diye sordum. Saçmalama diye çıkıştı bana. Sol çizgi olarak Armenak'ın etkisinde kaldığını hissediyordum. Bana TKP için, "Bırak bunları, bunlardan bir şey olmaz!" diyordu. Devrim düşüncesini benimsemeye başlamıştı. O zaman banka soygunları gibi eylemler başlamıştı artık. Hrant iyice ortadan kaybolmuştu. Ama ne zaman görsem, ne olur silahlı eyleme karışma, diyordum. Boş ver, der, geçip giderdi. Aslında Hrant silahlı eylemden yana olduğunu hiç söylemedi bana. Ama onu Armenak'la görünce endişeleniyordum işte...

HRANT

O günlerde sağın en büyük gazetesi *Tercüman*'da sürekli sol örgüt içindeki Ermenilere yönelik olumsuz haberler çıkardı. Solcu Ermenilerin Türkiye'yi terör batağına çekerek bölmeye çalıştıkları yazılıp çizilirdi. İşte Armenak bu yayınlar yüzünden kendi solculuğumuzun bedelinin Ermeni cemaatine ödetilebileceğinden korktu. Öte yandan Ermeni olmak illegal sol örgütlerde bile sorun oluyordu. Bir sendika yönetimine girmek için mücadele ediyorsun, diyelim; alttan alta senin Ermeni olduğun dillendirilir, bel altından vurulabilirdin. Armenak da bunun farkındaydı. Ama asıl korkusu, kendisi yüzünden halkının hedef haline getirilmesi, mağdur edilmesiydi. Bu yüzden isim değişikliği için mahkemeye başvurduk. Mahkemede birbirimize şahitlik yaptık ve isimlerimizi değiştirdik. Böylece Hrant oldu Fırat... Artık sol hareketin içine daha özgürce katılabilirdik...

MASİS KÜRKÇÜGİL

Hrant'ı tanıdığımda isim değiştirmişlerdi ama ben Hrant'a hiçbir zaman Fırat demedim tabii ki... Genellikle *Khent* derdim ona... Ben insanlara isim takmak gibi işlerden anlamam, sevmem de açıkçası. Ama bu Hrant çılgın bir adamdı. Ve ben buna ta baştan beri *Khent* adını takmıştım. Delifişek bir herifti... Sevinci, coşkusu, projeleri ile böyleydi. Hayata bakışı ile böyleydi. Hep düşünmüşümdür, gençlik yıllarındaki aşkı ve aile sorumluluğu engellemeseydi onu, hayatta kim bilir nerelerde olurdu diye. Herkesten o kadar farklıydı ki! Kabına sığamazdı. Her şeye ilişkin çok geniş bir ufka sahipti. Zaman zaman uçukluğa kadar varırdı bu. Yani akıl almaz işleri makul görebilir ve göstermeye çalışabilirdi.

Ona ilk ne zaman *Khent* dediğimi hatırlamıyorum. Ama herhalde yine o 1974-80 yılları arasında bir gün sıkı bir politik tartışmadan sonra çıkmıştır ağzımdan. Kim bilir ne olmayacak şeyler söylemiştir gene... *Khent,* tımarhanelik deli demek değildir. Taşkın anlamına da gelir. Biraz da sevimlilik vardır bu kelimenin içinde. Sanırım bu yüzden tuttu bu kadar... *Khent*'ti ama bir taraftan da hayatta tanıyabileceğin en saygılı insandı Hrant. Hem de en sahici olandı. O kimselere benzemezdi...

HRANT

Biz çok iyi üç arkadaştık: Armenak, Istepan ve ben... 12 Mart döneminde Türkiye'de o siyasi çalkantılar yaşanırken, üçümüz de TİKKO adlı sol fraksiyonun sempatizanıydık. O fraksiyonda çalışmak istiyorduk. Başımıza bir iş gelirse cemaatimize zararı olmasın diye 1972 yılında mahkeme kararı ile ismimizi değiştirdik. Bunu yaparken, Sarkis Şahbaz diye bir abimiz vardı, durumu sadece ona anlattık. "Kimse bizi kimliğini reddeden insanlar olarak görmesin, biz cemaati korumak için ismimizi değiştiriyoruz," dedik. Armenak oldu Orhan, ben oldum Fırat, Istepan oldu Murat. Armenak, TİKKO'da Merkez Komitesi'ne kadar yükseldi ve öldü. Orhan Bakır diye bilinir. Ama ben sempatizan düzeyinde kaldım. Çünkü o arada âşık olup evlendim...

Sonra da tekrar ismimi Hrant olarak değiştirmeyi hiç düşünmedim. Nüfus kâğıdımda ne yazdığı fark etmiyordu benim için. Ben zaten Hrant'ı kullanıyorum. Ayrıca Fırat benim çok sevdiğim bir isimdi, çünkü onu Yılmaz Güney'in bir filmindeki rolünden almıştım... Bir çevremiz vardı bizim de o dönemlerde ve Yılmaz Güney'i cezaevinde ziyarete giderdik...

MASİS KÜRKÇÜGİL

Zaten o isim değiştirme meselesine de hiçbir zaman aklım yatmamıştır benim. Şimdi yani siz TİKKO üyesiyseniz ve gidip kırsal kesimde çalışma yapmaya kalkıyorsanız, bu zaten kırmızı bayrak çekmek gibi bir şeydir. Dolayısıyla Istepan'ı Murat, Armenak'ı Orhan, Hrant'ı Fırat yapsanız ne olur, yapmasanız ne fark eder? Köye birkaç kişi gidip hiçbir şey yapmadan öylece oturup dursanız bile sizi derhal paketleyip jandarmaya teslim eder köylüler. Normali budur yani...

Hrant ile ilk tanışmamız 1974 yılıydı. O sıralar üniversite yıllarıydı Hrant'ın. Bir gün Hrant'ın *ahparig*'leri bana geldiler ve Hrant'ın başının belada olabileceğinden söz ettiler. Muhtemelen Hrant böyle bir istekte bulunmamıştı da bu *ahparig*'leri tecrübemizden dolayı bizim bir faydamız olur diye düşünmüşlerdi. Çok ketumdu Hrant ama TİKKO'yla bir ilgisi olduğunu hepimiz biliyorduk. Örgüt üyesi mi, yoksa sadece sempatizan mı, bilmiyorduk tabii. Ama herkesin bildiği, Orhan Bakır'ın çok yakını olduğuydu... Orhan ya da Armenak Bakır'ın adı TİKKO liderleri arasında geçmeye başlamıştı o sıralar ama ben kendisini hiç tanımadım.

SÜSLÜ BAKMAZ

1975'te İstanbul'a geldiğimde, Armenak ortalarda görünmüyordu pek. İşi yoğundu anlaşılan. Annemin Etiler'deki evine Hrant gelip giderdi ama çok oturmazdı o da. Herhalde bizi kolaçan etsin diye Armenak yollardı onu, çünkü her geldiğinde Armenak'tan haber getirirdi, merak etmeyin, iyidir diye.

Armenak da ayda bir falan gelir, yatıya kalırdı o zaman. Bilirdik biz örgütte olduğunu ama konuşmazdı bu konuları. Biz üstüne gidince de gırgırına anlatırdı bir şeyler. Ciddi konuşmazdı. Bu kadar işlerin içinde olduğunu bilmezdik.

Sevene yakışıklı, sevmeyene öyle gelmeyen biriydi kardeşim. Suskun bir insandı, fazla konuşkan değildi. Ama konuştuğunda, büyücü gibi herkesi etkilerdi. Hrant açık sözlüydü, kardeşim ise çok içine kapanık ve düşünceli. Ama ikisi de güler yüzlüydü.

Feriköy'deki dükkânı ilk açtıklarında Hrantlar, oraya gitmiştim. Hiç unutmam, ayakta duruyordu Hrant. Ben sana, dedi, ne diyeyim? Durdu sonra, en iyisi sen bizim bacımız ol, dedi. Sarıldı bana. Bacı kardeş olduk sonra. Ben onu çok sevdim. Kardeşimin yerine onu koydum. Annemin adı Meryem'di. Hrant, adını kullanmaz, sadece "ana" derdi ona. O zamanki kardeşlik, sevgi, bambaşkaydı. Acı, sevgi ve hüzün beraber giderdi.

Armenak ortadan kaybolduktan sonra Hrant bizde kalmaya da başladı zaman zaman. Armenak'ın takım elbisesini giyerdi bazen evde. Bana yakışır mı onun elbisesi diye sorardı. Yakıştığını söylerdim. Ama dışarıda giymedi hiç. Sanırım devrimcilikten...

MARİ *MAYRİG*

Ben Hrant'ı ilk nasıl tanıdım aslında, biliyor musun? Hadi onu da anlatayım. Hrant ilk Orhan'la (Armenak Bakır) geldi bizim Bakırköy'deki bahçeli eve... Oğlum Tomo yoktu yanlarında. Adresi vermiş olmalı herhalde, onlar da çıkıp geldiler işte. Sıcacık bir çocuktu Hrant. Ben Tomo'nun arkadaşıyım diye daldı girdi eve. Zaten alışıktı bizim ev. Tomo'nun arkadaşıyım diye her camı tıklatan girerdi içeri... Hatta ev sahibi, bu nasıl ev böyle diye çıkışmıştı bir keresinde bana.

Armenak ise çok sessizdi, suskundu. O gece bizde kaldı. Hrant beni bir kenara çekti, "Bu gidiyor artık *mayrig*, İstanbul'dan ayrılıyor. Bu gece sizde kalsın," dedi... Valla öyle, ilk görüşünde, *"mayrig,"* dediydi bana. Kalsın dedi ya Hrant, ben de peki dedim tabii...

Bir kere daha gelip kaldıydı bizde galiba sonradan. Ama o epey sonraydı artık. Orhan'ın, yani Armenak'ın arandığını biliyor muydum, hatırlamıyorum. Aman be yavrum, o zaman herkesler aranıyordu işte... Aranmayan mı vardı?

HARUT ÖZER

1977 yılıydı sanırım. Armenak kayıptı. Dağa çıkmıştı herhalde artık. Uzun bir aradan sonra Hrant'ı Tıbrevank Mezunlar Derneği seçimlerinde gördüm. O gün fena patladı Hrant. Bazı kişilerin radikal solcu oldukları için üyelikten çıkarılmaları yolunda baskı yapılıyordu yönetim kuruluna. Hrant orada yaptığı konuşmada bunu alçakça bulduğunu söylemişti, hatta bu insanlar hayatlarını ortaya koyup ölmeyi göze alıyorlarsa, siz bundan onur duymalısınız, gibi bir şeyler de dedi. Büyük kavga çıktı orada o gün.

HRANT

Sempatizan noktasını aşmış durumdaydım. Artık bir yol ayırımına gelmiştim. Ya dağa gidecektim ya da İstanbul'da kalacaktım. Armenak ilkini seçti. Ben o sırada bir aşk yaşıyordum. Evlenmek istiyordum sevdiğim kızla. O, bunu bildiği için benim İstanbul'da kalmam gerektiğini söylüyordu. Burada da insana ihtiyaç vardı. Kaldım...

RAKEL

Biz evlendiğimizde siyasi görüşlerinden haberdardım. Solcu olduğunu bilirdim ama aramızda hiç konuşmazdık bu konuları... Örgütle ilişkisi var mıydı, yoksa sadece onlara yakınlık mı duyardı, anlatmazdı. İçini de bilemezsin ki... Ama arkadaşı Armenak vasıtasıyla örgütle ilişkisinin sürdüğünü anlardım tabii. Mesela Armenak'ın İstanbul'dan gitmesiyle yakalandığı haberi gelince, kalktık beraber gittik İzmir'e, cezaevinde onu görmeye. Sonradan Armenak'ın ailesiyle de gitti cezaevi ziyaretlerine. Armenak'tan dolayı tanıdığı başka gençler de vardı o zamanlar. Herhalde örgüt arkadaşlarıydı onlar da... İçlerinde Ermenisi de vardı, Türk'ü de... Bizim eve gelir giderler, bazen de yatıya kalırlardı. O şekilde yardımcı olurdu arkadaşlarına.

Ev dediysem, biz o zaman babasının yanında otururduk Feriköy'de. Babası bazen ses çıkarmazdı bu işlere, bazen de kızar

söylenirdi. Ama tasvip etmediği de belliydi. Zaten Ermenilerin çoğunda vardır o çekingenlik. Hiçbir zaman aşırı uçların içinde olmak istemezler. Sonuçta eşim taraftar olarak kaldı. Evet, öyle bir sözü de vardır: "Ben aşkı seçtim. Yoksa ben de dağa çıkardım. Sonum Armenak gibi olurdu," demiştir. Bence Armenak etkiledi onu o konuda da... "Madem âşık oldun kıza. Evleneceksin. Ama o zaman da bu işlere devam edemezsin. Onun da başını yakamazsın," gibilerinden bir şeyler söyleyip ikna etti onu. Bana âşık olmasına saygı gösterdi ve onu fiilen hareketin içinde olmaktan alıkoydu diye düşünüyorum.

SÜSLÜ BAKMAZ

Sonra ben İstanbul'da başka bir ev tuttum. Armenak oraya uğrardı ara sıra... Biliyor musun, üç gün aç gezerdi sırf partinin parasını harcamamak için. Bir su bile almazdı. Gelirdi, üç günlük yemek yerdi, niye böyle yapıyorsun oğlum, derdim. Üç günlük stok yaptım, der, gülerdi. Böyleydi bunların solculuğu o zamanlar...

Armenak o eve paketlerle gelirdi hep. Bir gün bir paketle geldi, içinden Maksim Gorki'nin kitapları çıktı. Sen de oku, dediler bana; ben de, size lazımsa ben ziyan etmeyeyim, dedim... Bir defasında da küçük bir paket getirdi ve çocuklar görmesin, bunu sakla, dedi. Paketi nereye koyalım diye düşündü düşündü, sonunda buzdolabının altına koydu ve gitti. Çok düşünceliydi. Belki bir zaman uzaklarda olurum, dedi bir ara. Sonra apar topar çıktı gitti. İki üç gün içinde de yakalandığı haberi geldi. Evde büyük temizlik yapıyordum o gün... Büyük kardeşim İbrahim geldi, Orhan'ın burada bir şeysi var mı diye sordu. Sonra da, Orhan yakalandı, dedi. Açtık buzdolabının altındaki paketi, içinden parti üyelerinin kimlikleri çıktı.

Sonra Rakel ve Hrant'la birlikte Buca Cezaevi'ne gittik. Orada yattığı süre içinde her ay mamamla da ziyaret ettik. Hapiste de lafi çok geçiyordu, çevre edinmişti. Eşyalarını gardiyana verirdik, idare ederdi o da. Görüş sırasında da her şeyi gırgırına konuşurdu Armenak. Bizi üzmemek için belki de...

Çok arkadaşı vardı ama Hrant bir başkaydı. Hrant, Armenak'ın bir dediğini iki etmezdi. Bu her konuda böyleydi.

Hastaneye sevk edilmesi hastalıktan değildi tabii, kaçmak içindi o... Muayeneye giderken kaçırdı örgüt onu. Kaçırıldıktan sonra İstanbul'a da geldi. Hrant ve Tomo da vardı burada. Onu burada onlar mı sakladılar, bilemem artık. İstanbul'a gelmeden önce Tunceli'ye de gitmiş galiba... Ben Hrant'a sordum bunu ama o, böyle şeyler sorulmaz bacı, dedi bana. Merak etme, emin ellerde,

dedi. Sonra takibe mi alındılar bilmiyorum ama bir terslik olmuş ve ortada kalmış Armenak. Bunun üzerine gelmiş yine İstanbul'a... Ben de Kurtuluş'a taşınmıştım o zaman. Saat sabah 6.00 gibi kapı çalındı. Baktım karşımda Armenak. Gözlerime inanamadım. Bir durakladım. Kiminle geldin diye sorma, dedi. O gece bende kaldı ve ayrılırken, biliyor musun, zar zor gidiyorum, dedi. Galiba Hrant ya da Tomo'yla sözleşmişti. Mari *Mayrig*'de de kalmış ama saklı tuttular bunları benden.

RAKEL

1980 yılıydı. Pangaltı'ya taşınmıştık artık o zaman. Eşim biriyle bir araba gönderdi. Çocukları hazırlasın, Tomo Ağabeylere getirsin diye de haber etti. Hiç unutmam, Paskalya Yortusu'ydu. Ben de tatlılar, dolmalar yapmıştım. Bu da nerden çıktı şimdi, dedim içimden ama itiraz da etmeden giydirdim çocukları. Çıktık geldik Tomolara. Bir de baktık ki Armenak orda. Meğer İstanbul'dan ayrılmadan önce çocukları görmek istemiş son bir defa... Halbuki daha önceki gün bizde kalmıştı. Ama güvenlik yüzünden çocuklarla beni o gece oradan uzaklaştırmıştı eşim. Ben de hiç ses etmemiştim arkadaşıyla yalnız kalsın diye biraz... Demek ki doyamamış o gece çocuklara. Arandığını biliyordum tabii. Bilmez miyim? Yok, hiç de korkmazdım öyle başımıza bir şey gelirse diye. Onu da kardeşim gibi severdim. Çocuklar falan diye anlattığıma bakma, ben de çocuktum daha. Yirmi yaşımda bile değildim o sıralar...

SÜSLÜ BAKMAZ

Sonra işte vurulduğu haberi geldi Armenak'ın. Hrant aradı beni. Zaten hep o haber verirdi, emin ellerde diye. Bu defaki kara haberdi. Gazetede okuduğunu söyledi. Hrant cenazeyi karşılamak için İstanbul'da kaldı. Ben Malatyalı bir arkadaşın akrabasıyla vurulduğu yere, Elazığ Karakoçan'a gittim. Askeriyeyle gittik mezara. Açıp kapattılar mezarı. Vermediler cenazeyi bize. Güler yüzlüydü yine orada da, o yattığı yerde de...

Sonra Hrant geldi bir gün, bütün resimlerini aldı benden, bize gerekecek diye. O dönem Hrant da yakalandı Tuzla'da, kısa bir süre yattıydı içerde o da. O zaman babası evde arama olur diye gidip toprağa gömdü resimleri. Yağmur yağınca fotoğrafların hepsi bozuldu.

Armenak'tan sonra Hrant elini hiç çekmedi benden. Bacısı kaldım onun. Bazen Kınalıada'da görürdüm onu, bazen Bakırköy'e

evine giderdim. Hrant zaten iki kelime konuşurdu: Bacı nasılsın? Kürtçe derdi onu da: *Çavaye başe?* Ben iyiyim de, sen haber ver, sen nasılsın, derdim ben de...

Bazen anılarını anlatırdı Hrant. Bir gün Orhan'la birlikte otobüse binmişler ve Orhan ceketini silahına sarmış, belki arama olur diye. Sahiden de olmuş arama. Askeriyeden inzibatlar otobüse girmişler. Orhan hemen ceketi oracığa bırakmış ve kapıya gitmiş, askerlere de, ben ineceğim burada, arayın da ineyim, demiş. Öyle inip kurtulmuş. Ceket oturduğu yerde kalmış tabii...

MASİS KÜRKÇÜGİL

Ben Orhan Bakır'ı tanımadım, onunla siyasi hiçbir ortak yanım olmadı ama Hrant'ı düşündüğüm her zaman Orhan Bakır'la beraber düşündüm. İnanıyorum ki Hrant onu hep yanında hissetti, kendiyle beraber yaşattı. Onlar bir ikili aslında... Kader arkadaşlığı var aralarında. Ermenilik, Anadoluluk, yoksulluk, yatılı okul arkadaşlığından başlayarak devrimcilikle, yoldaşlıkla devam eden kader arkadaşlığı var. Sonları bile aynı... İkisine de hayatı çok görüyorlar bu ülkede. Vurarak öldürüyorlar birini kırsalda, öbürünü şehirde...

HRANT

Armenak'la Tıbrevank'ta tanıştık. O lise 2'deyken ben lise birdeydim. Arka sırada otururdu. Solaktı. Genellikle sınıftan dışarı çıkmazdı. Hep okurdu. Diyarbakırlıydı. Babası kaybolmuştu. Babasıyla ilgili çeşitli söylentiler dolaşırdı. Yedi kardeştiler. Dört erkek kardeşin en büyüğüydü. Adnan ve Kenan da Tıbrevank'ta okuyorlardı. İbrahim terziydi.

Yakınlaşmamız Aykvart Demirci olayıyla oldu. Birlikte okuldan birer hafta uzaklaştırılma cezası aldık. Yatacak yerimiz yoktu. O bir haftayı Tıbrevanklılar Derneği'nde geçirdik. Dernekte peynir ekmeğe sevdalandık. Ruhi Su dinledik... Okula geri döndük. Ders yılının sonuna kadar okuduk. O benden bir sınıf büyük olduğu için okulu bitirdi, ben okuldan ayrıldım.

İkimizin de kalacak yeri yoktu... Balat okuluna birlikte belletmen olduk... O üniversiteye başladı, ben lise son öğrencisi oldum. Beni üniversiteye ilk o götürdü. Balat'ta Rakel'le buluştuk. Rakel'e sevdalandım. Rakel meselesini ilk Armenak'a açtım... O da ilk aşkını, özel ders verdiği kızı anlattı bana. Ben, Armenak ve Istepan unutulmaz bir yılbaşı yaşadık.

Balat kapanınca Armenak ayrıldı, ben Kumkapı'ya nakloldum. O yaz kırsal alana yönelmeye, ortada fazla görünmemeye başladı. Kınalıada'da balık avladığımız gün Rakel'le evlenmek istediğimi açtım ona. Annemin tepkisini de anlattım... Birlikte Diyarbakır ve Silopi'ye gittik. Sonra bir daha gittik Diyarbakır'a. Orada ayrıldık, ben Der Giragos'u buldum; çocukları almak için Silopi'ye gittim. Ergani'ye, Haço'ya uğradım. Ergani'den Tomolara, bahçeli eve tavşan getirdim...

Sonra gitti Armenak. İlk yakalandığını duyduğumuzda Sema bizdeydi. Birlikte Topkapı'ya gittik. Orada ayrıldık.

Şeker Bayramı'nda arkadaşlarla İzmir'e onu ziyarete gittik. Sonra tekrar mahkemesine gittik İzmir'e.

İzmir'de hastaneden kaçırıldıktan sonra bize geldi. Bir hafta kaldı. Rakel'i ve çocuğumuzu görmek istiyordu. Kapalıçarşı soygunu bizdeyken oldu. *Hürriyet*'in manşetinden okuduk soygunun hikâyesini. Ona para buldum. Tuzla'ya gittik. İstasyondan geri döndük. Ve gitti...

Aylar sonra duyduk ölümünü...

SÜSLÜ BAKMAZ

Hrant anlattıydı sonra... Orhan İstanbul'dan ayrılıp kırsala çıktıktan sonra bir zaman bir eve gitmiş, sığınmış. Orada kalırken bir gün baba gelip evin delikanlılarına, "Siz oturun burada, biz Orhan'la biraz arka odada konuşacağız," demiş. Bunlar epey bir zaman çıkmayınca çocuklar kapı deliğine eğilmiş. Bir de ne görsünler, babaları Orhan'ı dizine oturtmuş Ermenice konuşuyor ve ağlıyor. Kıyımdan kalma bir adammış o da. Bilmiş Orhan'ın Armenak olduğunu. Bunu yazan bir kitap da var *Çığlık* adında...

Hrant ilk zamanlar *Agos*'ta Armenak'ın hikâyesini anlatmaktan çekindi. Sonunda bir Anneler Günü'nde anamıza bıraktı sözü. Hiç unutmam, başlığı da, "Armenak'ın kemikleri artık üşümesin"di.

HRANT

Tanıyanlar onu hep şu görüntülerle anımsarlar: Yaşarken hep bölüşülen bir ekmek, bölüşülen bir ranza, bölüşülen umutlar... Ve ölürken milyonlarca parçaya ayrılıp herkese, "Alın bir parçam da size," diye dağılan bir can.

Kişi ruhuna "isyan" ya da "direniş tohumu" girip de kuluçkaya yatmasın bir kez, nasıl üreyeceği ve ne zaman patlayacağı

bilinmez artık. Adı bugün artık radikal sol direnişin saflarında efsaneleşmiş bir ismin, Orhan Bakır'ın (Armenak), yaşam sürecini incelediğimizde, bu gerçeği bir kez daha görebiliyoruz.

Türk Solu'nun radikal saflarına katılmış ve bu uğurda canını vermiş üç-beş kişinin başında gelir Orhan Bakır. Yaşasaydı, yaşadığı topluma ne denli büyük yararlar sağlayabileceği tartışma götürmezdi. Yüreği kendini başkaları için feda edebilecek kadar insan sevgisiyle dolu bir evladın anasını, asıl adını dahi bilmediğimiz, sadece "Ana" diye çağırdığımız o güzel insanı, "9 Mayıs Anneler Günü"nde hem kendi adımıza hem de oğlu adına selamlıyoruz. *Agos*'ta bu anneler gününü "Ana"ya ve yıllar önce, 13 Mayıs 1980 tarihinde yitirdiği evladına ayırıyoruz... Bin kez dinlediğimiz, paylaştığımız bir yaşamı, Armenak'ı bir kez daha birlikte yâd ediyoruz...

III. BÖLÜM

SONSUZ AŞK

17 Aralık 2007 günü Rakel'in kapısını çalıyorum. Kalabalık başsağlığı ziyaretlerimizden beri evine ilk gidişim bu. Kitap için, bir başıma... Kapıyı açtığında bakamıyorum gözlerinin içine. Biliyorum o gözlerin ağırlığına dayanamayacağımı. Büyük acı çekenlerin yanında kendi acımı göstermenin ayıbına katlanamayacağımı da biliyorum. "Hoş geldin," sesini duyduğum yere, bana gülümseyen dudaklarına dikiyorum gözlerimi. Şimdi rahatım. Şimdi her şey eskisi gibi... Hrant bizi ilk tanıştırdığında, gördüğüm koca gülümsemenin aynısı bu... Artık aklımın, yüreğimin, bedenimin oraya buraya savrulmaya hazırda bekleyen parçalarını sımsıkı tutuşturup girebilirim içeri.

Ev terliklerini uzattıktan sonra salona buyur ediyor beni Rakel. Önce yalnız olduğumuzu sanıyorum. Hemen anlıyorum ki değiliz. Hrant her yerde... Nereye baksam onu görüyorum. O da beni görüyor, yetmiyormuş gibi gözleriyle de takip ediyor. Konuşmaya başlıyoruz.

Kendi toprağının, aşiretinin, babası Siament Ağa'nın hikâyesini anlatırken Rakel, gülümseyerek dinliyor Hrant. Çutak'ını anlatmaya başladığında ise dayanamıyor artık; duvarlarda, büfenin ya da piyanonun üstünde hapsedildiği ne kadar çerçeve varsa, hepsinin dışına taşıyor. "Biliyor musun, şu an burada," diyorum usulca Rakel'e. Öyle bir, 'biliyorum,' duyuyorum ki, ilk kez gözlerinin ta içine bakabiliyorum. Artık başka türlü rahatım. *Biliyorum ki, Rakel de beni görüyor...*

Sonra işte, sahiden konuşmaya başladık... Saatlerce konuştuk... Öğle saatlerinde bir araya gelmiştik, gece yarısına doğru ayrıldım yanından. Bir ara mutfağına da soktu beni. Yemek hazırladık birlikte. Mutfak masasına oturduğumuzda, küçük kızı Sera geldi eve. Kanadı kırık bir kuş gibi süzüldü içeri. Bizi öptü, mutfak masasındaki yerini aldı ama hiç konuşmadı. Yemek boyunca ağzını açmadı. İşte o vakit dağılır gibi oldum. Bu defa Rakel dikti gözlerini gözlerime. Ve konuşmasını sürdürdü kızının yanında. Bütün konuşamayanlar adına da konuşuyor gibiydi artık...

Tekrar salona geçtiğimizde, sohbetimizin içtenliği karşısında zaman zaman kayıt cihazını devre dışı bıraktık. Dayanamayıp yeniden açtık. Kâh ağladık, kâh güldük... Arınma duygusuyla esriklik arasında gidip geldik.

Gecenin sonunda, "Kal istersen burada, yukarda yatak yapayım sana," dedi. Kalamadım. Kaçtım yanından. Onunla yaşadıklarımı bir başıma yeniden yaşamak istedim.

Rönesans döneminin çile çeken azize tablolarından bugüne düşmüş gibiydi Rakel... Öfkeli değil, kederliydi. Dertliydi... Toprağından, köklerinden koparılmışlığın hikâyesiydi. Anasız kalışından başlayarak, küçük yaşta dilini, dinini bulmak için baba ocağından da söküp alınarak bir başka toprağa gönderilişin hikâyesiydi... Ama dağların kızıydı o. Kırılsa da kolay yenilmeyenlerdendi. İstanbul denen bu yeni toprakta, Hrant adında genç ve dipdiri yeni bir dağla buluşmuş, onu Çutak'ı kılmış, bu kavuşmadan ürettiği tohumlarla küçücük bedeninden çoğalarak yeniden kök salmıştı. Çektiği bütün yoksulluklara rağmen, "Mutlulardandım," diyecek kadar hem de... Ama sonra "ruh ve bedende bir olmayı yaşamak"tan da yoksun bırakmışlardı onu. Tekrar söküp almışlardı kökünü ondan. Gerçeklerin en beterini görmüştü. Geçmişi bugünüyle birleşmiş, hakikatin bilgisine dönüşmüş, gelip ta gözlerinin içine yerleşmişti.

Çocukluğundan bildiği dualar gibiydi Rakel... Hani daha Ermeni olduğunu bile bilmeden, doğuştan bildiğini sandığı dualar varmış ya, onlar gibiydi. "Önce söz vardı"yla başlayan Kutsal Kitap'ın dilini kendininkine katıyor, dudaklarından dökülen her sözü anlaşılır kılıyordu. O en doğal anlatımında öylesine büyük bir güç gizliydi ki, benim hikâyemmiş gibi dinlemiştim onu. Oysa ta Rumeli topraklarında başlayan benimkisi çok farklıydı tabii ki. Yoksa aynı mıydı hikâyelerimiz? Ne fark ederdi ki! Rakel kendini anlattıkça ben kim olduğuma bağlanıyordum. Birbirimize bağlanıyorduk.

Kutsal Kitap'ın diliyle anlatırken bir an gelmiş, sanki ben söylediği her şeyi biliyormuşum gibi konuştuğunu fark etmiştim. Sanki ikimiz de aynı dindenmişiz gibi... Bir şey demedim. Yüreklerin merkezine, en derinlerdeki o kaynağa birlikte değebildikten sonra, ne fark ederdi ki!

"Sonsuz Aşk" belki de böyle anlatılabilirdi ancak, böyle anlatılmalıydı...

Sonra bir başka "toprak kadın"a vardı yolum. Bir baktım ki Brüksel'deyim. Rakel'in kardeşi Mikhail gelecek ve beni Bedro Ana'yla buluşturacak. Hrant'ın yazılarından bildiğim,"zılgıt"ıyla meşhur Silopili Bedro Ana, Varto aşiretinin lideri, Rakel'in babası Siament Ağa'nın ikinci hanımı. Türkçe bilmiyor, Kürtçe ve Ermenice konuşuyor, biraz da Fransızca... Bende ise bunların hiçbiri yok. Mikhail'in telefonda duyduğum hafif şiveli sesi ortak dilimiz Türkçeye ziyadesiyle vâkıf olduğunu gösterse de, yine de heyecanlıyım...

Sözleştiğimiz saatte kapı çalınıyor ve karşımdaki iri cüsseli sempatik adamı görür görmez rahatlıyorum. Meğer biz tanıyormuşuz birbirimizi. Hrant'ın evinde, *Agos*'unda, mezarının başında karşılaşıp durmuşuz. "Beni nasıl hatırlamazsın, Hrant *ahpariğin* 40. gününde kabristanda kim hemen koşup o tabureyi getirdi sana? Ben olmasam yığılıyordun oracığa," diye takılıyor bana.

İkinci şaşkınlığımı Mikhail'in araba kapısını açmasıyla yaşıyorum. Arka koltukta sessizce oturan kişi, Bedro Ana... Akşam karanlığında zar zor seçiliyor ama siluetinden o zihnimdeki Güneydoğulu aşiret kadını tiplemesiyle pek örtüşmediğini anlıyorum hemen.

Yol boyunca pek konuşmuyor Bedro Ana. Mikhail'in evine geldiğimizde, salondaki kanepenin bir köşesine kibarca ilişiyor. Üzerindeki etek ceket takımı, boynunda asılı altın haçlı kolyesi, ensesinde toplanmış saçı ve tel çerçeveli gözlüğüyle bu zarif ve vakur hanım sorularımı kendisine tercüme eden oğluna kâh Ermenice, kâh Kürtçe cevap verirken şaşkınlığım had safhalarda artık... Üç beş kıl çadırdan oluşan Silopi'deki köy, sacda pişirilen ekmekler, Tuzla Kampı'nda Şınorhk Badriark karşısında çekilen zılgıtlar, Kuledibi'ndeki evlerde çoluk çocuk paylaşılan odalar... Bütün bu bölük pörçük bilgilerin kafamda oluşturduğu Bedro Ana imajı tuzla buz olurken, Hrant'ın görünmez varlığı odayı dolduruyor ve kocaman kahkahası kulaklarımda patlıyor.

O gece o evde anadiller kaynaşıyor. Aynı dili konuşup birbirini anlamayanların bildik gürültüsüne inat, usul usul konuşup anlaşıyoruz, yüreklerimizin diliyle...

Rakel orda yoktu ama "Orakel" vardı o unutulmaz saatlerde. Gecenin sonunda da Bedro Ana bana Baydzar'ı getirdi. Yoksa Hrant mıydı getiren? Bilemiyorum. Ama Hrant'ın o sıralar Brüksel'de yaşayan kızı Delal, ailedeki adıyla Baydzar olarak ilk kez geldi bana dayısının evinde. Babasını ondan almalarından sonra vahşi bir kısrak gibi kaçıyordu herkesten. En çok da galiba benden ve kitabımdan... *Agos*'un koridorlarında kendisini yakaladığım 19 Ocak tarihli bir anma gününün hüznünde, ne yaptığımı anlatmaya çalışıp, "Ne zaman konuşabiliriz?" diye sormuş, suskunluğunun çok uzun sürmesi üzerine de, "Vakti gelince herhalde..." diye cevabı kendim vermiş, bir daha da rahatsız etmemiştim onu.

İşte o vakit, epey sonra Brüksel'de geldi. O gece Bedro Ana ile saatler süren ve sonunda upuzun bir "tilili" ile noktalanan tuhaf konuşmamızı dinledi Baydzar. İzledi demek daha doğru, çünkü sonuna doğru çeviriyi de beklemeden "dil" dışındaki duyularımızla anlaşmaya başlamıştık biz. Hele de Bedro Ana köyünün suyunun kokusunu nasıl özlediğini anlatırken... Gecenin sonunda Baydzar'ın arabasında Brüksel'e doğru, yol alırken, üçümüz de suskunduk. Önce Bedro Ana indi evinin önünde. Beni sımsıkı

kucaklarken de Kürtçe-Türkçe karışımı bir dille şöyle bir şeyler dedi: "Ben isterim ki, sen çok çalışa çalışa... Sen çok çok biriktire biriktire... Sonra da yüreğinin istediği gibi yazıp bitire..."

Allah Allah! Böyle mi demişti gerçekten? Doğru mu anlamıştım? Peki o zaman nereden bilmişti, benim o sıralar sadece "biriktirmekte olduğumu" ve mümkün olabildiğince "biriktirmek" istediğimi? Şaşkınlık içinde sordum Baydzar'a, sen de aynı şeyi mi anladın diye... "Ben konuşacağım artık Tûba Abla," diye cevap verdi bana, "bu gece anladım seni ve neyi nasıl yapmak istediğini..."

ORAKEL

ARARAT

Orakel!
Sana, ismini çağıran Çutag'ın sesini, hediye etmek isterdim:
Orakel!
Üzüntüsü öfkemi taşıran kadın.
Dağlarından İstanbul'a geldiğin yıl, daha sekiz yaşında bir kuzu, köydeki babana sesini göndermişsin:
"Babo! Ez Rahel e. Ez başım, du çavani?"
Şimdi içindeki o küçük kız, Hisus'un kuzusu, belki her gece rüyalarında Tanrı'ya isyan ediyor:
"Baba, benim Rakel. Ben iyiyim de sen nasılsın?"
Tıpkı Ömer Hayyam'ın testisi kırılıp şarabı döküldüğünde Tanrı'ya seslendiği gibi:
"Söyle kim sarhoş; ben mi, yoksa sen mi?" Dolduruyor boşalmış yüreğimi.
Bilirsin hislerinin oburu oldum hep, düşlerine iştahsız
hep tükettim sütünü, dualarına el sürmedim
şimdi gözlerini dolduran saf su
ki o saf sular boğacak egemeni
hamuru hüzünle yoğrulmuş bu toprağın analarından akan o saf sular
birikip yıkacak sistemi bir gün,
bir analar günü,
böyle bitecek destanın,
bak, ben iyiyim, sen nasılsın?
Benim, babamdan ve Tanrı'dan;
babamın Hisus'tan;
Hisus'unun babamdan
Kıskandığı
Orakel!

RAKEL

1969 yılıydı... Köyden İstanbul'a getirilişimizin ilk yazı... İsviçre'den hayırseverler geldi Tuzla Kampı'na. Hrant Küçükgüzel-

yan'la birlikte Anadolu'ya gidecekler, bu meyanda bizim köye de uğrayacaklardı. Seslerimizi kasete aldılar, bizim yerimize seslerimizi götürdüler ailelerimize. Geldiler, sordular bize, ananıza babanıza ne söylemek istersiniz diye. Daha yeni gelmişiz İstanbul'a, küçüğüz de... Çevrede acemiyiz, dilde acemiyiz. Kürtçe seslendik kasetlere. Bütün çocuklar "Daye" (Ana) diye başlıyorlar konuşmaya, bir tek ben "Babo" (baba) diye başlıyorum. Anam yok benim... "O Babo! Ez Rahel ım" diyorum. "Ez başım du çavani?"... Baba, benim Rakel... Ben iyiyim de sen nasılsın?... Beni kendinden, köyümden ayırıp bu uzak diyarlara gönderdi ya, aklım sıra sitem ediyorum babama... Oğlum Arat, o hasreti şiirine dökmüş...

Ben Mardin'in Silopi ilçesinde, 1959'da doğdum. Bizimkiler gül ayında doğdun derler, ama 1 Ocak 1959 diye geçmiş nüfusa... gül ayını güllerin açtığı zaman olarak düşünürsek, Nisan-Mayıs arası doğmuşum herhalde. Geç yazdırmışlar herhalde. Doğduğum köyü hatırlamıyorum. Göçebe hayatı yaşıyorduk. Bir gece bir yere konuyorlardı, sabaha haydi, çadırları toplayıp başka yere... Ve sonunda şimdiki toprağımız dedikleri yere yerleştiklerinde ben 4-5 yaşındaymışım artık. Orayı hatırlıyorum... Çoğu kıl çadırdan oluşma bir köydü orası. Birkaç taş ev anca vardı. Onlardan biri de bizimkiydi. Varto Köyü diye bilirdik adını. Büyükbabam Mardin'in Silopi'sine bağlı köye yerleştikten sonra inmiş Silopi nüfusuna. 1963'te köyün adını yazdırmış Varto diye. Almış tapusunu üstüne. Şimdi Yolağzı Köyü diyorlarmış oraya. Şırnak'a bağlıymış galiba...

Babam Siament Yağbasan, Ermeni Varto aşiretinin reisiydi. Varto adı babamın babası Vartan'dan geliyor. Varto Depremi diye bilinen Varto ile ilgisi yok yani... 1915 kılıç artıklarından bizim aşiret. Kurtulabilen birkaç aile çoluk çocuk Cudi Dağı'na kaçmış, yıllarca orda yaşamış. Bu yüzden Kürtçe konuşurlarmış. Anneannem anlatırdı Kürt bir aileye sığınarak kurtulduğunu. Evliymiş de... Onu korumuş Kürtler. Hatta teni açık renk olduğu için yüzüne ocağın kilinden sürmüşler ki rengi belli olmasın diye... Yıllar sonra onu tanıyanlar çıkmış da yeniden kocasıyla bir araya gelebilmişler.

Bizim aşirette herkes birbiriyle akrabaydı. Köyün tamamı 300 kişi kadardı. Siament Ağa'nın kızı olmak, hiçbir farklılık hissettirmezdi bana. Ama babamla her zaman gurur duymuşumdur. Onun özel olduğunu düşünmüşümdür. Cesur bir adamdı babam. Lafını esirgemezdi. Hiçbir zaman büyüklük taslamazdı ama hep bir ağırlığı vardı. Hak edilmiş büyüklüktü onunki... Fizik olarak da büyüktü; uzun boylu, hatta iri, sarışın, mavi gözlü bir adamdı. Bir Siaben-

to efsanesi vardı... Bunu babama uyarlamışlardı. Böyle bir adamdı işte...

HRANT

Bir destan kahramanının kendi destanını anlatışıdır Siament Ağa'nın sohbeti. Kökenlerinin bilinen en eski iki kişisi Varto (Vartan) ile Nerso'yu (Nerses) anlatarak girer söze... "Kimilerine göre, Varto ile Nerso Van taraflarından gelmişler. Varto ile Nerso ya iki kardeştir ya da iki amcaoğludur. Bu ikisi sonra Beytüşşebap'a Miro (Mihran) aşiretinin bulunduğu yere gelmişler. Miro, Varto'ya bir kız vermiş ve Varto ile Nerso artık Miro aşiretiyle birlikte kalmış. Böylece Varto, Nerso, Miro ve zaten de Miro aşiretinde yaşayan Hiço (Haçik) o gün bugün beraber yaşamışlar. Tarih asır olmuş... Bu dördünün çocukları ve onların çocukları ve onların torunları birbirleriyle evlenmişler. Kan hep yakın kalmış," diye anlatırdı Siament Ağa. Sonra da dayanamaz, bana takılırdı: "Kanımızı ilk sen çaldın. Hem de en zulal akanını kaptın. Senden sonra da kan kaçak bulduğu yerden epey fire verdi... Lakin en acısını bize sen yaşattın."

RAKEL

Kürtçe konuşurduk ama Kürt olmadığımızı bilirdik. Komşularımız da bilirdi ki bunu, "*filla*," derlerdi bize. Gayrimüslim anlamında... Keşiş derdik o zaman, papazlar gelirdi bizim köye yakın Hasana Köyü'ne. Orada Katolik ve Protestan mezhebinden Hıristiyanlar yaşardı. Keldaniler yaşardı. Bunların keşişleri oraya gidip gelirken bizi de bulmuşlardı. Sonrasında bizim köye de uğramaya başladılar artık... Biz Hıristiyan olduğumuzu bilirdik de Ermenice bilmezdik. İbadet dersen, kilise yok zaten. Büyük bir çadırı kilise gibi kullanıyorduk. Babam Kürtçe ilahiler söylerdi. Mezmurları Kürtçe söylerlerdi. Bazı keşişler duaları öğretirken Süryanice de öğretmişlerdi. Daha doğrusu, İsa'nın dili olan Aramice... Babam biraz da o dilden anlardı.

HRANT

Bu Silopi Ermeni Varto aşiretini ilkin kim buldu hâlâ tartışmalıdır. Sanırım, ki Siament babam da öyle hatırlıyor, ilk bulan kişi "Keşe Pıtat" olmalı, yani Der Giragos'un da söylediği Der Serope...

Efendim, Der Serope arada sırada Doğu'da, Güneydoğu'da köy köy dolaşır, oralarda kalan Ermeni aileleri bulur, birikmiş vaftizleri, düğünleri yerine getirirmiş... Diyarbakır, Mardin derken birilerinin de tarifiyle Silopi'ye kadar gitmiş. Ağam Siament'in köyüne ulaşmış. Bakmış ki çadırlarda yaşayan bir aşiret... Birkaç hafta onların içinde yaşamış... Sonra da dönüp Patrik Babamız Şınorhk Kalustyan'a Varto aşiretinin hikâyesini anlatmış...

Der Serope tüm Vakıfköylüler gibi toprak adamıdır. Bahçe işini, bostan işini iyi bilir... Ertesi yıl Patrik Babamızın da talimatıyla köye gönderilir ve buğday ekmekten başka bir şey bilmeyen köylülere bostancılığı öğretir. Birlikte geniş bir bostan kurarlar. Götürdüğü fideleri ve tohumları birlikte ekerler. Der Serope, köylüye sebze-meyve ekmeyi, gübrelemeyi, sulamayı, velhasıl her bir şeyi öğretir.

Der Serope'nin ektiği bostanda da bezelyeden patatese, ne isterseniz var.

Niye köylüler ona, "Keşe Pıtat," derlermiş, hoş hoş anlatırdı kayınbabam Siament Ağa...

"Biz ona, 'Keşe Pıtat,' derdik. 'Keşe' papaz, 'Pıtat' da patates demek Kürtçede. Yalnız, her şey iyiydi de, 'Keşe Pıtat' bize yetiştirdiğimizi nasıl pişireceğimizi öğretmeyi unutmuştu. Bizim köylü ne bilsin bezelye nasıl pişirilir. Bostana dalardık çoluk çocuk, bezelyeleri leblebi gibi, patatesleri de elma gibi çiğ çiğ yerdik. Bir süre böyle gittik. Patatesleri közün içine atıp sabah akşam patates yemeğe başladığımızı nasıl akıl ettik, şimdi anımsamam. Bezelyenin pişirilip yendiğini ise ancak İstanbul'a gidiş gelişlerimizde öğrendik. Her yiyişimizde de 'Keşe Pıtat'a dua ettik..."

RAKEL

Bizim köyün Ermeni köyü olduğu keşfedildikten sonra Ermeni papazlar uğramaya başladı köyümüze. Bunların köye gelmeleri büyük olay olurdu. Büyük sevinç yaşanırdı. Onlar büyüklerimize duaları öğretirken, ben de merakla, sevgiyle izlemeye başladım. Bunları öğrenmeye çalıştım. Ama çok küçüktüm daha... Üstelik de bilmediğim bir dildeydi dualar. Bazen büyükleri taklit ederdim, ezbere bilmediğim duaları dudaklarımı kıpırdatır gibi okurdum. Bunları Tanrı'nın önünde yaptığını düşünmek çok güzel bir duyguydu. O duyguyu yaşamak yeterdi bana. Evet, o küçücük yüreğinle Tanrı'nın

önünde sen de alçalıyorsun ve biliyorsun ki yüce bir Tanrı var, ona inanıyorlar ve sen de inanıyorsun. Bunu düşünmek çok güzeldi. Ben hep izleyendim. O yaşlarda da öyleydim...

HRANT

"Keşe Pıtat"ın arkasından Der Giragos gelir köye. Der Giragos o tarihlerde Diyarbakır papazıdır. "Keşe Pıtat"tan öğrenmiştir bölgenin Ermeni haritasını. Bu kez o başlar ziyaretlere. Patrik Şmorhk'tan maddi yardım götürür Varto aşiretine...

Şimdi de durun dinleyin, Der Giragos'u anlatayım size... Şark filmlerinde sıkça rastlanan göç sahnelerinde, peşi sıra yol alan kervanın ardından bir garip yürür genellikle, yerlere bakına bakına. Kervandan artakalanları, dökülenleri toplayandır o... Tıpkı "Der Baba"nın Anadolu'nun göç yollarında artakalanları topladığı gibi...

Halk, öyle herkese kolay kolay "Baba" lakabını takmaz. Der Giragos bu tanıma yakıştırılan ender kişilerden biriydi. Düşünün ki Diyarbakır'ından Malatya'sına, Bitlis'inden Mardin'ine, Elazığ'ından Silopi'sine yayılan geniş bir alanda yaşayan evlatları birbirinden habersiz aynı şekilde hitap eder, ona, "Baba... Der Baba," derlerdi. Hak etmişti o bunu... Hem de köküne kadar... Anadolu'da senede birkaç kez yaptığı ziyaret turlarının bir kısmını birlikte yapmış, at sırtında, katır sırtında yol almıştık.

12 Eylül döneminde gereksiz yere gözaltına alınışında kader bizi ayrı hücrelerde de olsa, yine aynı yerde yan yana getirmişti. İçeri alındığında kulağının üstüne yediği bir tokat darbesine yaşh kulağı dayanmadı, duymaz oldu. İşitebilmek için pilli bir işitme cihazı kullanmaya başladı. Ben durur muyum? Hayatta en sevdiğim şeylerden biri bu tür yaşını almış dostlarımla oynaşmak. Her karşılaşmamızda özellikle ağır işiten kulağını seçer, üzerine üzerine giderdim. O yönden bağırarak konuşur, şakalaşırdım. "Şu yanıma geç," deyip öteki kulağını gösterdikçe daha bir muzipleşir, azıtır, oynaşırdım onunla. Hoşlanırdı bu arsızlığımdan, biliyorum. Yoksa haftada bir gelir miydi yanıma? Her daim cebinde geçmişin yaşanmış fotoğrafları, tomar tomar adresler, telefonlar... Bir vesile yaratıp onları ortaya döker, gerçek servetini göstermeye çalışırdı belki de...

Annemi kaybettiğimde 8 yaşındaydım... Annemi hatırlıyorum da resim olarak yok hafizamda. Annemin adı Delal'di. 35 yaşındaydı öldüğünde. Cesur bir kadındı. Şöyle bir olay hatırlarım: Etrafımızdaki Müslüman Kürt köyleri bize rahat vermez, arazinin tapusunu elimizden almak için uğraşırlardı. Babam bitmez tükenmez toprak davalarından dolayı şehre gitmişti gene. Köyde yoktu. O sırada komşu köylerden çobanların koyunlarını bizim ekili tarlalarımıza sürdükleri haberi duyuldu. Köy halkı suspus oturuyordu. Bir tek annem koşmuştu. Elinde kürek, çobanların üstüne yürümüş, bizim köylüleri de azarlamıştı, bir de erkeğim diye geçiniyorsunuz diye...

Beni daha çok anneme benzetirler. Fizik olarak da, huy olarak da... Sesim de ona benzermiş. Türkülerimi dinleyenler öyle der. Annemin neden öldüğü anlaşılamadı. Köyde söylenen, ona göz değdiğiydi.

Biz çadırda kalıyorduk. Çadırda su yok, banyo yapma durumu yok... Babam anneme izin vermezdi, herkes gibi kazanı alıp dere kenarına gitsin diye. Suyu evin içine taşırdı annem. Çamaşırı evde yıkardı. Banyo da evde yapılırdı. Bu da büyük yorgunluk olurdu... O gün annem herhalde babamın yokluğundan faydalanarak bizleri topladı, dere kenarına gitti. O gün orada kazan kuruluyor, su ısıtılıyor, çamaşırlar, çocuklar, ne varsa yıkanıyor artık. Sonra da annem yıkanıyor, işini bitirip köye dönüyor. İşte o hafta hastalandı annem. Bir hafta yattı, sonra da gitti işte... Ne doktor var oralarda, ne bir şey. Telefon da yok, elektrik de... Babam Cizre'ye haber uçurduysa da doktor bulamadılar. Mardin'e ya da Diyarbakır'a indireyim, dedi. Olmadı.

Son gününü hatırlıyorum. Babam su dökmeye dışarı çıktı, kuzuları da çobana verecekti. Annem o anda başını kaldırdı, kustuğunu hatırlıyorum. Sonra da ruhunu teslim etti. Çok iyi hatırlıyorum, çünkü son nefesini verene kadar yanında kaldım. Hatta sonrasında da kaldım. Anneannem gelmişti, bütün köy ağlıyordu. Çocukları yatırmaya koyuldular. Ama ben, hayır yatmayacağım, annemin yanında kalacağım, dedim. Dediğimi de yaptım. Onun yanında kaldım. Hepsini yaşadım böyle...

Sonra ertesi gün, çadırın dışında su ısıtıyorlar ve cenazeyi yıkıyorlardı gömmek için. Paskalya'nın cumasıydı, hiç unutmam. Etli bulgur pilavı pişirmişler. Çadırın içine getirdiler. Ateş de yakmışlar. Annemiz ölmüş, bizim önümüze yemek koymuşlar. Kapıyı da üstümüze kapatmışlar, dışarıda onu yıkıyorlar. Ben o pilava tekme

attığımı hatırlıyorum. O kapıyı nasıl açtığımı bilmiyorum ama orada toplanmış insanların arasına girip onları yararak önlerine geçtiğimi ve annemin yıkanmasını seyrettiğimi biliyorum.

Sonra da çok rüyamda gördüm annemi. Hep de iyi gördüm, hep de beni teselli etti. Annem ölmeden önce en küçük kardeşim memedeydi daha. Hatta son gününde emzirmişti onu. Rüyamda geliyordu annem ve kardeşini getir de öbür göğsümü vereyim, diyordu. Onu götürüp emzirtiyordum. Bir kere de Cudi'nin tepesinde İsa'yla birlikte gördüm onu. Gök açılıyor, ben de yanlarına gidiyorum. Konuşuyoruz, konuşuyoruz... Ne konuştuğumuz yok aklımda ama bir cümlesi var sadece. Biz gidiyoruz artık, sen de eve git, diyorlar. Ben de onlarla gitmek istiyorum. Annem, hayır, sen gideceksin, senin daha çok işin var, zamanı geldiğinde biz seni alacağız, diyor. Bu rüyayı hiç unutmam.

HRANT

Ama Silopi Varto aşiretinin kaderini değiştiren asıl keşfi Hrant Güzelyan ve Orhan Yünkes ikilisine borçludur. Orhan Yünkes'i tanıdım ben. Feleğin çemberinden geçmiş bir cambazdı. O yörelerin insanıydı. Urfa Viranşehirli... Kendisini diş doktoru olarak bilirdik. Sonradan öğrendik ki, meğer böyle bir tahsili de yokmuş. Ama bol bol diş çektiğini ben bile görmüştüm...

Bu Orhan Yünkes artık nasıl, nereden Güzelyan'ı tanıdıysa bilmem, gelir ve Silopi Ermeni Varto aşiretinin hikâyesini anlatır. Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'nde biz yetimlerin başında olan Güzelyan da, hem merakından hem de tam bu işlerin adamı olduğundan -onun için, kaybolmuş birini bulmak ve kurtarmak İncil'de yazılı en büyük öğretiydi- kalkar Diyarbakır'a gider. Orada Orhan'ı ve Der Giragos'u yanına katıp uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Mardin'in Silopi'sinde Siament Ağa'nın köyüne varır...

RAKEL

Benim İstanbul'a getirilmem annemin vefatından sonra oldu. Sene dönümüydü ve ben dokuz yaşındaydım. 1968 yılıydı... Bizim köye İstanbul'dan Hrant Güzelyan, Der Giragos ve Orhan Yünkes geldiler. Birkaç gün kaldılar köyde. Büyük sevinç yaşandı. Dualar edildi, ilahiler okundu. Sonra *Baron* Hrant ve Orhan Bey, biz bir grup çocuğu alıp getirdiler İstanbul'a. Babam da bize refakat etti

yol boyunca. Yanımda iki kardeşim de vardı. Ötekiler de akrabam zaten... Babam kızların da okumasını isterdi. Benim de okul çağım gelmiş geçiyor artık. Bu yüzden, peki, dedi benden ayrılmaya.

O yolculuğumuz da uzun hikâye... Biz Cizre'de tutuklandık hepimiz. Biz çocukları karakolda yerlerde yatırdılar hep. Hrant Küçükgüzelyan'la Orhan Yünkes'i sorguluyorlar. Türk çocuklarını götürüp Ermeni yapıyorsunuz diye ithamda bulunuyorlar... "Bu çocuklar zaten Ermeni ve Ermeni okuluna gidecekler. Ülkede kanun var. İstanbul'daki Ermeni okulları da Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yönetilirler," cevabı veriyor Güzelyan. Sonra savcı geliyor. Sonra babam gerisin geri köye gidiyor ve oradan bütün çocukların nüfustaki soyadlarına göre velilerini Cizre'ye getiriyor. Onlar da imza veriyorlar karakola, bunlar Ermeni çocuklarıdır ve çocuklarımızı kendi rızamızla gönderiyoruz diye. Bunlar olurken biz çocuklar iki gün karakolda kalıyoruz. İmza meselesi halledildikten sonra İstanbul'a gitmemize izin verdiler.

Köyden ayrılırken çok zorluk çekmedim. Çok üzülmedim. İki kardeşim de yanımdaydı. Babam da başımızdaydı. Her şeye hâkim olduğu duygusu vardı bende... Bizimle birlikte gelen çocuklar çok ağlıyordu, babam yanımda olduğu için ben ağlamadım tabii. Ama sonra ben de ağladım. Babam bizi Tuzla Kampı'nda bırakıp dönerken çok ağladım. Ama kimseye belli etmedim tabii. Babam bana çok düşkündü. Her gördüğünde gözü dolardı. Hep bir ayrıcalığım olduğunu hissederdim babamın gözünde. Belki de birbirimize hasret kaldığımız için...

YERVANT

Rakel, Joğvaran'a geldiğinde beline kadar saçları olan bir kızdı. Ve o saçlarını da bir daha hiç kesmediler. Rakel'le birlikte birçok erkek çocuk da geldi okula. Yaşları bizle aynı olan bu çocukların hepsi de alt sınıflara yerleştirildiler, çünkü Ermenice bilmiyorlardı. Sadece Kürtçe konuşuyorlardı, zamanla önce Ermeniceyi, sonra da Türkçeyi çözdüler. Ben o zaman onların Rakel'in erkek kardeşleri ve akrabaları olduğunu bilmiyordum. Bizim kız öğrencilerle pek bir ortak yaşamımız da yoktu. Aynı bina içinde iki değişik topluluk gibiydik. Önceleri Joğvaran'ın mutfağının karşısında, kiler olarak kullanılan bir odayı kızların kalması için düzenlediler. Sonraları zaten kız öğrenciler okulun yanında başka bir eve yerleştirildiler. Biz de onları görmedik bir daha, ta ki Hrant, Rakel'e sevdalanıncaya kadar...

İstanbul'da *Joğvaran*'dan önce Tuzla Kampı'na götürdüler bizi. Gider gitmez de okullar açıldı. Bocalamayalım diye ilk yarıyıl okula yazdırmadılar. Bir zaman Tuzla'da kaldık. İlk defa orada Ermenice öğrenmeye başladık. Sonra *Joğvaran*'a getirildik ve ikinci yarıyılda ilkokula başladık. Gedikpaşa Kilisesi'sinden içeri girişimizi hâlâ hatırlarım. Ne kadar büyük gözükmüştü gözüme. İçersi karanlıktı. Büyük ahşap mobilyalar vardı. Biz köyden gelmiştik. Tuzla Kampı dediğin de çayır, çimen... Ama o kilise! O anı unutamam. Orada ne görüyorsak, ilk defa görüyorduk hayatımızda...

İlk iki sene Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'nde, yani *Joğvaran*'da kalırken, biz kızları giriş katının altında, merdiven dibinde bir odaya koydular. Sonra İncirdibi İlkokulu'nun yanında, Isguhi *Morakuyr*'un yönetiminde bir eve götürüldük. İşte bu yüzden "Morakuyr'un Kızları" denirdi bize. Sonra oradan da alıp Beşiktaş'a götürdüler. Sonra da Balat'ta bir eve yerleştirdiler. Anlayacağın, *Joğvaran*'dan sonra ilkokulu bitirene kadar enikler gibi oradan oraya dolaştırdılar bizi. Çünkü neresi açılsa, devlet bir süre sonra kapatıyordu. O zaman da biz yatılı çocukları başka yere kaydırıyorlardı. Tabii biz o yaşta bir şey anlamıyoruz. Ama dönem 12 Mart yılları ve askeri yönetim var... Babam İstanbul'a yılda birkaç kere gelir, yatılı kaldığımız yerde bizi görürdü. Hatta ben üçüncü sınıftayken Suriye'den çok güzel, renkli taşlı bir saat getirmişti bana. Senelerce taktım onu hiç çıkarmadan...

Ama ondan önceki yaz *Baron* Küçükgüzelyan Tuzla Kampı'ndan aldı bizi, köyümüze götürdü. Okullar açılana kadar iki ay kaldık orada. Babam tekrar evlenmişti. Annemin dayısının kızı Bedro'dan olma ilk kardeşim doğmuştu bile. Hatta anası tarlaya giderken ben baktım küçük bebeğe. Ama anne demek zor oldu. Çok da demedim zaten, çünkü okuldaydım ve geri döndüm İstanbul'a. Sonra da evlendim. Birlikte yaşamımız olmadı pek ikinci annemle ama o da saygın bir kadın. Bence babamı o da hak ediyor. Ama şimdi böyle söylüyorum, bakma... Babama çok kızmıştım evleneceğini duyduğum zaman. İstanbul'da almıştım haberi. Yakışmayacak söz bile söylemiştim. Kolay değil tabii. O yaştaki çocuklar annelerinin yerine kimseyi koymak istemezler. Zaten hiçbir zaman da yerine geçmez ama çocuk kafası işte, doğru düşünemiyor. Bedro zaten benim annemin kuzeni, dayısının kızı. Sonradan sevdim, saydım onu. Babamın evi orası gene de... Biz altı kardeştik... Aynı anneden iki kız

kardeş, dört erkek kardeş... Bedro'dan da yedi kardeş daha geldi. Toplam on üç kardeş olduk...

BEDRO ANA

Benim adım Bedro Yağbasan, kızlık soyadımla Yalman. 1946 Silopi doğumluyum. Rakel'in anası Delal'in dayı kızıyım. Onun ölümünden sonra da Siament Ağa'nın ikinci hanımı oldum.

Bizim aşiretin hikâyesiyle çok ilgiliydi Hrant. Siament Ağa, tehciri, kıyımı konuşmayı sevmezdi. Daha çok toprak meselelerini, tapu işlerini falan anlatırdı. Ama Hrant sorardı ısrarla. O zaman o da anlatırdı tabii. Silopi'den yukarı, Cudi Dağı'na kaçarak kurtulmuş bizimkiler. Cudi'de mağaralarda yaşayarak kurtulmuşlar. Benim ninemden dinlediğim: Çobanın biri kuzularını otlatırken uyuyakalmış. Rüyasında beyaz bir kuş görmüş. "Git söyle Ermenilere, ben Cudi'yim. Buraya gelsinler, ben onları kurtarırım," diyormuş kuş. Bu da koşup köye anlatmış gördüğünü... Bizimkiler olaylar geçene kadar kalmışlar orada. Sonra Silopi'ye inmişler gene. Ondan sonrası göçebelik hayatı yine... Kürtler himaye etmişler bizi ama bazı Kürtler vardı yine de hayvanımızı, malımızı talan eden... Bazıları da iyiydiler tabii. Kardeş bildiler bizi. Korudular. Selamları vardı, alış verişleri vardı. Bize zorla, gelin Müslüman olun, demiş Kürtler. Olmamış bizimkiler ama dillerini bırakmışlar. Tanınmamak için Ermeniceyi bırakıp Kürtçe devam etmişler. Korkularından yani... Bir zaman Dader Köyü'ne bağlıydık biz. Bunların başlarında Kürt ağaları vardı ve Kırmanci konuşulurdu. Biz de onu konuşuruz. Ermenice de bilmeyiz, Türkçe de... Türkçeyi bir tek Siament Ağa bilirdi bizim aşirette. Askerdeyken öğrenmiştl. Dedelerimiz, büyüklerimizden "*ahçig*" diye bir laf çıkıverirdi bazen. Ama bakarlar anlayan yok, Kürtçeye dönerlerdi.

'63 yılından sonra tamamen yerleşik olduk artık. Varto oldu köyümüzün adı. Ermenice bilmesek de Ermeni olduğumuzu bilirdik tabii. Bizim komşu Hasana Köyü'nde Keldani kilisesi vardı. Keldani papazlar bizim köye de uğrardı bazen, biz bulunana kadar vaftiz, nikâh gibi törenlerimizi bunlar yapardı. Bizim köylüler korkarlardı ve dışarı gitmezlerdi kolay kolay...

Sonra buldular bizi. İlk Kızıltepe'den Orhan adlı bir Ermeni geldi bizim köye. İstanbul'a, Patrikhane'ye anlatınca durumumuzu, Der Giragos'u gönderdiler bize. İlk o zaman bir Ermeni papazı gördük hayatımızda. Çok şaşırmıştık. Kim olduğumuzu biliyorlardı artık. Bütün köy ayaklandı. Sevinçten ağlayanlar... Zılgıt çekenler...

Sonra Küçükgüzelyan da geldi köye. Siament Ağa tercümanlık yaptı gene. Bizim köy, bırak dışarı çocuk göndermeyi, köyden dışarı çıkmaya korkardı. Ama gelenler din büyükleriydi. Siz okumadınız, bırakın, gönderin, çocuklarınız okusun, dilini öğrensin, adam olsun, diye ikna ettiler Siament Ağa'yı.

Delal *Kuyrig*'in ölümünden üç sene sonra, 1969'da evlendik biz. Rakel İstanbul'da okuyordu o zaman. Delal neden öldü, bilmiyoruz. Ama çok başağrısı çekerdi. Ben o zaman yirmi yaşlarındaydım. Bir gün bir rüya gördüm. Peynir gördüm rüyamda. Siament Ağa getirmişti. O peynirden bir parça alıp yiyordum. Delal'i de gördüm. Bana, o peynirden yeme, diyordu. Sonra bunu yaşlı bir kadına anlattım, rüya tabiri için. O aileden biriyle evleneceksin demektir bu, dediydi bana. Tabii o zaman nereden bilelim Delal'in vefat edeceğini. Ben onu abla gibi severdim. Sonra Siament Ağa istedi beni. 40 yaşındaydı. Yaş farkından dolayı ben varmak istemedim ona. Ama o Siament Ağa'ydı, istediğini alırdı. Nazlanıyorum sandı, başka köyden nişanlı buldu kendine. O zaman kıymete bindi gözümde. Beni artık istemeyecek diye korktum. Kabul ettim. Allah kısmet etti işte ve rüya gerçek oldu.

HRANT

Silopilileri anlatmak her seferinde, biz Anadolulların "Babo"su rahmetli Patriğimiz Şınorhk Kalustyan'ı anmaya da vesile olur.

Silopi Ermeni Varto aşireti altmışlı yılların ortalarında farkına vardığımız ve cemaat olarak ilişki kurduğumuz, Cudi Dağı'nın eteklerinde yaşayan tamamı Ermeni 300 kişilik bir aşiretti. Aşiretin çocuklarını İstanbul'daki okullarımıza getirdikten sonra da rahmetli patriğin onlarla ilgisi salt bu kadarla sınırlı kalmamış, her türlü sorunlarıyla ilgilenir olmuştu.

Onlar için hemen her yıl dünyayı dolaşır, yardım toplar ve köyün kalkınması için de elinden geleni esirgemezdi. Yardımların başında ise hayli uzak bir mesafede olan su kaynağından köye su taşınması projesi geliyordu. İki kez ben de gittim Varto Köyü'ne. Boru hattının tesisi için yürütülen çalışmalara katıldım. İşi kısa sürede kotardık da... Haydarpaşa'dan trenle Diyarbakır, Diyarbakır'dan otobüsle Mardin, Mardin'den minibüsle Silopi, Silopi'den de atla ya da yürüyerek köye tamı tamına iki gün iki gecede ancak ulaşmıştık...

BEDRO ANA

Hrant ilk köye geldiğinde 1970 yazıydı galiba. O zaman Rakel'i tanıyıp gönül vermişmiş meğer... Bizim aşiretin hikâyesini de duyduğundan gelip bulduydu bizi. Biraz da Siament Ağa'nın gözüne girmek için belli ki kalkıp geldi işte. Yanında Armenak diye bir arkadaşı da vardı. Biz çok sevindik tabii, Ermeni gençleri geldiler diye... İki hafta kadar kalıp döndüler. Hrant çocuklara ve fakirlere düşkün, çok iyi kalpli bir gençti. Siament Ağa sonradan bana, kızımı ona verdiğim için hiç pişmanlık yaşamadım, dedi. Hiçbir zaman saygısını esirgemedi kayınbabasından, hep, baba, dedi ona. Çok güzel adamdı Hrant. Güzeldi amma Siament Ağa kadar değil. Ben beyim kadar güzelini görmedim hiç...

MİKHAİL YAĞBASAN

Sonra babam 1978'de aşiretten kalanların tümünü toplayıp İstanbul'a getirdi. İstanbul'a göçtük, çünkü rahat vermediler bize orada. Etraftaki köylüler bizim topraklara el koymaya çalıştılar. Babamın kaç kere mahkemelere gittiğini, dayaklar yediğini, eve yaralı geldiğini bilirim. Zamanında oraya, o komşu köylere kiralık toprak olarak vermişler oraları dedemler. Onlar da sahiplenmeye çalışınca o toprakları, arada hep ihtilaf oldu. Hep mücadele... Babam da yoruldu artık sonunda ve göç kararı aldı.

İstanbul'a göç parça parça oldu. Babamın öyle diktatörlüğü yoktu köylülerin üzerinde, hepsi özgürdüler ve kendileri geldi yavaş yavaş. Daha doğrusu, önce evlatlar geldi. Onlar burada okudular, işe girdiler... Derken aileler gelmeye başladı. 70'lerde başladı göç; en sonunda da bizim aile geldik. Geçici bir süre Patrikhane'nin orada bir kilisede kaldık.

TOMO

Patrik Şınorhk Kalustyan bu Varto aşireti işine sevdalanmıştı. Bütün gönlünü, aklını o işe vermişti. Bunların Silopi'den getirilmesi, iaşelerinin temini, hastalıklarının tedavisi, o insanlara iş ve ev bulunması... Diyebiliriz ki Patrikhane'nin bütün işlerini bırakıp bu işlerle uğraşır olmuştu. Onlarla yatıp onlarla kalkıyordu. İlk geldiklerinde Kumkapı'da, Patrikhane'nin ordaki kiliseye yerleştirdi onları. Bir anlamda yanına aldı. Şimdi toplantılar, etkinlikler için kullanılan, Kazaz Amira deriz, o salonu kontrplakla bölerek odalar yaptılar. Aileleri oraya yerleştirdiler.

Bu Güneydoğu, Doğu insanının hem bir köylü saflığı hem de bir köylü kurnazlığı vardır. Patrik Efendi'nin bu zaafını kullandıklarını düşünmüşümdür bazen. Ermenice de, Türkçe de bilmezlerdi; Kürtçe konuşurlardı. Ama Türkçe "baba" derlerdi Patriğe. O da çok keyiflenirdi... Silopililer dışında Patrik Şınorhk Kalustyan Efendi'ye "baba" diyen biri daha vardı ki, o da Hrant'tı.

HRANT

"Dışarıdakiyle ilişki", biz azınlıkların en ürktüğü konu oldu her zaman. Özellikle de maddi konularda dışardan yardım talep etmek ya da dışarıdaki bir kuruma yardım göndermek mi? Amanın da amanın, yaftasına hemen kavuşurdu belirli kesimlerce: "Dışardaki mihraklar ile içerdeki işbirlikçiler!"

Olan tek tük ilişki de zaten genellikle hep Diaspora'daki Ermenilerle olurdu. Onun dışında, hele de yabancılarla herhangi bir ilişkide bulunmak, alimallah mangal kadar yürek isterdi.

O yüreği gösterenlerin başında bir kez daha büyük minnetle andığımız "Babamız" Patrik Şınorhk Kalustyan geldi.

Şınorhk Badriark'ın Anadolu'dan getirip okuttuğu çocuklara ve onların ailelerine destek sağlayabilmek için hemen her fırsatta şöyle bir dünya turuna çıkması, maddi yardım toplaması hâlâ belleklerde.

Uçurumun zirvesindeki yuvada, besin bekleyen yavruları için kanatlanan kartalı andırırdı o siyah peleriniyle ve keskin gözleriyle. Uçar giderdi uzaklara, dolu döner, halkına dağıtırdı. Bir bir beslerdi yavrularını...

MİKHAİL YAĞBASAN

Hrant *Ahparig* sonunda babamı razı edebilmiş ve Rakel Ablamla evlenmeyi başarmıştı. Biz İstanbul'a geldiğimizde ağabeyim Sevan da evlendiği için, 11 çocuk kalmıştık biz evde. Amcalar da vardı 8 kişi. Onlar da bizimle oturdular. Epey kalabalıktık yani... Sonra Patrikhane yardım olarak Kuledibi'nde bir ev verdi bize. Orada yaşadık epey bir süre. Babam bir iş yapmadı İstanbul'da. 55 yaşındaydı artık ve evde oturdu. Biz çocuklar değişik işler yaptık ve geçindirdik ailemizi. Rakel Ablamla Hrant *Ahparig* Feriköy'de, mezarlığın oradaki evde oturuyorlardı. Ben çok gelip giderdim onlara... Babam pek yol bilmezdi İstanbul'da. Evden dışarı çıkmayı sevmezdi. Daha çok Hrant Ağabeyimle Rakel Ablam gelirdi onu görmeye. Sonra ablam-

lar Bakırköy'e taşınınca biz de onların Harbiye'deki o giriş katındaki evine geçtik. Kuledibi'nden sonra Harbiye'de oturduk iki sene. Aşiretten bazıları sürüden ayrılıp 80'li yılların başında Ermenistan'a gittiler. Ama rahat edemediler orada da, çabuk döndüler geri. Babam çok zor aldı Brüksel'e göçme kararını. Çocuklarının geleceği için istedi bunu. Ona Ermeni olduğu hep hissettirildi. İstanbul'da da sıkıntılar bitmemişti. Daha çok da 12 Eylül'den sonra arttı. Gerçi 70'ler de kolay geçmemişti ASALA yüzünden. Rahat yüzü görmedi yani. Gururlu adamdı babam. Mamama bir taciz olayı oldu mesela. Şikâyette bulunmak istedi. Ermeni diye şikâyetini dikkate almadılar. Bunlar da etkili oldu gitme kararında. Bütün aşireti yavaş yavaş gitmişti zaten.

Nihayet 1988'de Brüksel'e göçme kararı aldı babam. Bütün aile göçtük, bir tek Rakel Ablam kaldı burada. En düşkün olduğu evladını burada bırakıp gitti babam. Ablama, gel, diyemedi, çünkü artık onun yeri ailesinin yanıydı. Brüksel'e bizden önce gelenler vardı bizim aşiretten. Ama yine de ilk günler hiç de kolay olmadı. Dil bilmiyorsun. Belediyeye müracaat edeceksin. Kimliğin nedir, anlatacaksın. Zor günlerdi. Böyle böyle sürdürdük hayatımızı bugüne kadar. Zamanla kendi işimiz bile oldu. Çocukları da okuttuk çok şükür... Belçika, Hollanda derken, Avrupa'da 2 bin kişiyi buldu nüfusumuz. Babam hep çoğalalım, bütün Ermeniler çoğalsın isterdi. İsteği oldu sayılır.

BEDRO ANA

Ben hiç istemedim Brüksel'e gelmek ama geldik işte... Çocuklara baktık burada. Onları büyüttük... Sonra, 1989 yılıydı, Ermenistan'da deprem olduğu duyuldu burada. Halk arasında konuşulmuş, ne yapalım, ne edelim diye. Herkes yardım etmek, bir şeyler yapmak istiyor. Siament Ağa da demiş ki halka, depremden dolayı, yapabilen her Ermeni çocuk yapsın. Nüfusu artırmak için, "Ya Allah," deyip çocuk yapsın. Öyle demiş... Ben nasıl yapayım, dedim. Çok işim vardı. Yaşlıydım. Çocuklar vardı bakılacak... Ama oldu işte bir tane daha. Adını Vartan koyduk. Ben kırk yaşındaydım. Siament Ağa da altmışın üstündeydi.

HRANT

Siament ve çocukları birlikte sofranın etrafında toplanmış, Allah ne verdiyse kaşıklıyorlardı. Küçük Yeğsapet kalktı ve televizyonun düğmesini açtı aniden.

Haber saatiydi. Şen sofranın üstüne fırtına gibi düştü televizyondaki acı görüntüler. Ermenistan'da deprem olmuştu. Müthiş bir felaket. Ölüler, yaralılar, ortalıkta dolaşan kimsesiz kalmış çocuklar, yıkılmış binalar, harabeler.

"Sofra üstünde gelen acı haber ekmeği taş, suyu da buz keser," der Anadolu deyişi. Tam da öyle oldu. Ekmek taşlaştı, su buz kesti, ne bir dilim ekmek ne de bir yudum su indi boğazından aşağı Siament'in.

Paltosunu kaptı Siament, Brüksel'deki memleketlilerin toplandığı *Hay Dun*'a (Ermeni Evi) zor attı kendini. Halk yavaş yavaş dökülmeye başlamıştı zaten. Bazıları, aralarında para toplamaktan, bazıları hemen bir grup kurarak yardıma koşmaktan, bazıları para yerine giyecek, yiyecek ve ilaç gibi gerekli malzemeleri uçakla afet bölgesine göndermekten dem vuruyorlardı.

Siament bir köşeye çekilmiş, hiçbir şey söylemeden boş gözlerle öylece bakıp duruyordu. Fazla dayanamadı. Bir sandalyenin üstüne dikildi. Başladı Kürtçe bağırmaya. Ve herkes sustu. Çünkü Siament Ağa konuşuyordu artık.

"Benamus'lar," (namussuzlar) diyordu, "Nedir burada böyle toplanmış kümes tavukları gibi gıdaklar durursunuz. İki saattir şunu yapalım, bunu yapalım deyip zaman kaybediyorsunuz. Bütün bunları yapmaya gücünüz var mı? Zamanınız var mı? Paranız var mı? Eğer varsa hepsini de yapın. Ama benim bildiğim bir şey var ki, bir şeye gücünüz yeter ki onun hakkında hiç konuşmuyorsunuz. Şimdi hepiniz dönün evlerinize! Çağırın kadınlarınızı yanınıza, geleni gönlüyle, gelmeyeni zorla atın yatağa! Çekin bir *Ya Ğhode* (Ya Allah)! Bu gece o gecedir. Orada kalıntılar arasında kalan her bir çocuk bugün sizin hanelerinizde tekrar doğmalı. İşte ilk göreviniz bu olmalı. Haydi evlerinize! İşbaşına!"

O yıl, Belçika'da, göçmen banliyölerinde çocuk sayısı arttı da arttı. Hemen her hanenin bir çocuğu daha olmuştu, Siament'in de... Artık son çocuğuydu bu. Adına da babasının ismini koymuştu: Vartan. Varto (Vartan) aşiretinin gelecekteki devamıydı yeni gelen...

BEDRO ANA

Göçmenlik zor duygudur. İstanbul'a geldiğimizde bir sene suyu koktu bana, ekmeği yenmezdi. Hep köyün güzel suyunu aradım. O su ve ekmeğin kokusu elimizden gitti. Dahası var mı? Su içmek istemezdim başlarda. Anca çay yapınca içebildim. Bir de burayı düşün...

İstanbul'da Tuzla'yı severdim. Orası köye benzerdi biraz. Ama çok sık gidemezdik oraya. Bir gittiğimizde, benden ekmek yapmamı istedi Siament Ağa. Bir büyük adam gelecekmiş, dedi. 15 kilo undan ekmek yaptım. Sac ekmeği... Yap yap bitmez. Siament Ağa da geldi, dedi ki: "Sana söylüyorum. Acele et. Büyük adam geldi bile..." Bir de baktım ki, gelen Patrik Şınorhk! Çocuklarla sofraya oturmuş bile. Yemek duası yapıyor. Ben de attım kendimi önüne. Başladım bağırarak "tililili" çekmeye. Zaten başka türlü de çekilmez ki!

HRANT

"Biz iki nedenle çekeriz 'tililili'yi'," der Rakel. "Biri sevincimizde, diğeri ağıdımızda. Bazen şükran çığlığımızdır o, bazen de isyanımız. Bağırmak değildir, ne de ağlamak. Bir haykırıştır sadece. Dilin ya da ağzın bir işlevi yoktur bu sesin yaratılışında. Yürekten çıkan sestir o."

"Tililili"yi her duyuşumda Rakel'in anası Bedro'yu anımsarım hemen.

Ermeni Varto aşireti gelir aklıma. Mardin'in Silopi İlçesi'ne bağlı, tamamı Ermeni köylerinde Kürtçe konuşurlardı. Çocukları İstanbul'a getirilip Ermeni yatılı okullarında okutulunca, hasretlik canlarına tak etmiş olmalı ki bıraktılar koca tapulu arazilerini, kara koyun misali, Ağa Siament'in önderliğinde İstanbul'a göçtüler art arda. Zaman geçti, İstanbul da dar gelmeye başladı daha sonraları. Düştüler yine ortalığa. Siament önde, köylü arkada, bu kez de ver elini Avrupa.

Bedro'yu anımsıyorum demiştim ya her 'tililili'de...

Nasıl da kendinden geçmişti öyle, Tuzla çocuk yuvasında rahmetli Patrik Şınorhk Srpazan'ı karşısında gördüğünde. Yemek öncesi duasını okuyorduk "baba"mızla, çoluk çocuk hep birlikte. Ha ki duamızın sonuna yaklaşmıştık, Bedro fırlamıştı ortalığa, heykel kesilmişti "baba"sının karşısında. "Tililili" çekiyordu gözlerini gözlerine dikerekten. Biz hepimiz utancımızdan ne yapacağımızı şaşırmışken, Rahmetli onun "tilili"ce okuduğu duanın sonunu bekledi sabırla.

Ve, "Amin," dedi sadece.

O aziz insan anlamıştı sanırım. Bir asır Cudi'lerde kilisesiz, "çobansız" yaşanan, çaresizliğin isyanıydı o anda yaşanan.

Bedro hâlâ değişmemiştir, biliyorum bunu. Hamurunu yüzyıllarca korumuş bu insan Fransızca da öğrense, Avrupa'da da yaşasa değişmemiştir. Deneyin isterseniz. Şimdi ona bir telefon açın. Karşınızda "Vui" diyecek biri ince bir Fransızcayla. İşte Bedro o. "Bedro biz şimdi İstanbul'da Patrikhane'nin 535. yılını kutluyoruz. Hem de kim geldi, biliyorsun? Eçmiadzin'den Baba geldi," deyin. Fransızcayı falan bir kenara atacak inanın.

"Tililililli," diyecek var gücüyle.

ÇUTAK İLE TAŞNAK

HRANT

Rakel'i ilkin 9 yaşında *Joğvaran*'da yatılı yaşantımızda tanımıştım, ta o yaşta kanım fena ısınmış olmalı ki daha sonra o nereye gittiyse ben de bir yolunu bulup peşinden gittim. Balat'taki yuvadayken Balat'a, Beşiktaş'taki yuvadayken Beşiktaş'a, Kumkapı'daki yuvadayken Kumkapı'ya...

Başlangıçta uzunca yıllar Rakel'in böyle bir sevdadan hiç haberi olmadı... Tam manasıyla platonik bir sevdaydı benimkisi. Âlem kördü sanki, kimsenin bilmediğini sanır, kendi kendime yaşardım duygularımı...

RAKEL

Eşim beni ilk Tuzla Kampı'nda gördüğünü söylerdi ama ben onu *Joğvaran*'dan hatırlıyorum. Ama bir kızın bir erkeği hatırladığı gibi değil, çünkü hepimiz kardeş gibi büyüyoruz orada. Hrant *Ahparig* diye seviyorum onu. O da herhalde diğerlerini sevdiği gibi seviyor beni. Hem Ermenice hem de Türkçe öğrenmemde yardımcı oluyor. İlk karşılaşmamız böyle. O Bezciyan'da okuyor ve *Joğvaran*'da *hısgiç*lik yapıyor.

Patrik Şınorhk Kalustyan biz *Joğvaran*'da kalırken, hiç ilgisini esirgemezdi. Kuruluş yıldönümlerinde mutlaka Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'ni de ziyarete gelirdi. Ben çocuk halimle, Ortodoks-Protestan diye bir ayrım bilmiyorum tabii. Sonra öğrendim ki ayinler, törenler, şunlar bunlar yok Protestanlarda. Ama başka bir fark da yok. Öğrettikleri şey aynı çünkü... Kutsal Kitap'ın öğretisi Mezmurları, yani Hz. Davud'un yazdığı duaları anlayabileceğin en kolay şekilde öğretiyorlar.

Ama işler öyle değilmiş. Biz yine Gedikpaşa Protestan Kilisesi'ne bağlı İncirdibi İlkokulu'nda okurken, üçüncü sınıfa geçtiğimizde, o yaz köye götürülüyoruz. Meğer orda söylentiler almış yürümüş, *Joğvaran*'da çocukları Protestan yapıyorlar diye. Babamın canı sıkkın... Yaz tatilinin sonunda tuttu İncirdibi İlkokulu'ndan aldı bizi. Halbuki çok başarılıydım okulda. Sınıfın en iyilerindendim. Ama babamın aklına takılmış bir kere. Doğrudan Patrikhane'ye gönderdi bizi ve onlar da Balat'taki Ermeni Horanyan İlkokulu'na yazdırdılar. *Joğvaran*'dan da aldılar tabii ve Beşiktaş'ta bir eve yerleştirdiler. Burası Anadolu'dan gelen kız öğrencilerin yatılı olarak kaldığı bir evdi. Artık Protestanlarla ilişkimiz kesilmişti. Beşiktaş'tan Balat'a bir süre gittik geldik. Daha sonra Beşiktaş'tan da aldılar ve Balat'ta bir eve yerleştirdiler.

Ama nereye gidersem gideyim, *çutak* hep geliyor oraya. Hatta Tıbrevank'ta okurken de kalkıp Silopi'ye, bizim köye gidiyor. Babamı, bizim aşireti tanıyor, onlarla kaynaşmaya çalışıyor.

Biz *Joğvaran*'dan alınıp Balat'a gönderildiysek, orada kilisenin içinde bir evde eğitim görüyoruz. Yeni okulumuz orası artık. Kaldığımız ev ise, yine kiliseye yakın bir yerde kız öğrenciler için tutulmuş bir daire. Aynı okula giden erkekler de var tabii. Onlar için de ayrı bir yer tutulmuş. İşte *Çutak* oraya geldi *hısgiç*lik yapmaya. Yanında en yakın arkadaşı Armenak Bakır da vardı. O sırada Tıbrevank'tan ayrılmış. Yatacak yeri yok. Ama hâlâ lisede okuyor. İşte o sıra bana aşkını ilan etmeye başlamış kendince. Ben daha ilkokul beşinci sınıftayım.

HRANT

Liseyi yeni bitirmiştim. Hem üniversiteye gidebileceğim, hem de çalışabileceğim bir iş arıyordum. Orta ve lise öğrenimimde "Okullararası Ermenice *Şaratrutyun* (düzyazı) Yarışmaları"nda aldığım derecelerle tanınmıştım. Adım ve yazılarım günlük Ermenice gazetelerde birkaç kez çıkmıştı.

Büyüklerime göre, benim gibi bu alanda gelecek vaat eden gençlerin çalışabilecekleri en iyi yer cemaat kurumlarından biri olmalıydı. Şimdi kim olduğunu hatırlayamadığım bir ağabeyim Patrikhane'ye başvurmamı, "oranın genç bir eleman aradığını gazete ilanında okuduğunu" söylemişti. Ardından Patrikhane Kalemi'nde önce "götür getir" işlerinde koşuşturuşumu, daha sonra da daktiloda bir şeyler yazmaya başlayışımı anımsıyo-

rum. Bir de günlerdir Patrikhane'de çalışıyor olmama rağmen hâlâ Patrik Hazretlerini göremeyişimi...

TOMO

Patrik Efendi yazları Patrikhane'nin Kınalıada'daki mülkünde kalırdı. Burası Karagözyan Vakfi'na aittir ve Patrikhane'nin yazlık kısmı, kilise ve mezarlıktan oluşan bir komplekstir. Şınorhk Patrik burayı ayrıca Kınalıada Çocuk Kampı olarak da tesis etmiş kişidir.

Patrik Efendi Kınalı'dayken, Kumkapı ile posta irtibatının sağlanması işi için bir özel ulak gerekiyordu. Sabah özel evrakların bir dosya içinde Kumkapı'dan alınarak Kınalıada'ya getirilmesi, akşam da o evrakların cevaplarının alınıp Patrikhane'ye geri getirilmesi işiydi bu. Patrik Efendi benden bu iş için tanıdık bir isim istedi. Ben de Hrant'ı tavsiye ettim.

HRANT

Patrik Hazretleri ilk kez odasına girip elini öptüğümde adımı sordu, ardından da kapalı bir zarf uzattı. "Al oğlum bunu, hemen bir taksiye bin. *Marmara*'ya git, orada *Baron* Rober var, ona ver. Ama oyalanma, acele et, baskıya yetişmesi lazım," dedi. Odadan süratle çıktım. Taksiye bindim. Zarfı elimde sıkı sıkı tutuyordum. Üff be... Amma büyük bir görev almıştım. Hem nihayet onu da görmüştüm... Odasına girmiştim. Ben de artık büyük adamdım. Görevimi yaptım, döndüm. Ertesi gün *Marmara*'yı istasyondaki bakkaldan almaya ben gittim. Daha yolda açtım. Yazısını gördüm. Bir gururlanmıştım ki sormayın gitsin. Az şey miydi? O yazıyı gazeteye ben götürmüştüm.

Genel Sekreter Kirkor Abacıyan vardı Patrikhane'de, bir de alt kat büroda gözlüklü Vağarşak. Onların bana verdikleri yazıları daktiloda yazıyordum artık. Daha ziyade, yurtdışına gidecek kişilerin vize almak için Patrikhane'den istedikleri İngilizce veya Fransızca vaftiz sertifikalarıydı yazdıklarım. Git gazete al. Daktiloda yazı yaz. Bir yere götürülecek bir şey varsa götür... Rutin işlerimdi hep. Bezciyan Ortaokulu'ndaki hocamın beni sokakta her görüşünde, "Ne işin var o küflenmiş yerde? Git dışarda kendine daha yaratıcı bir işi bul," telkinini her seferinde kulak arkasına atıyordum. Kendimi Patrikhane sekreteri gibi görmeye başlamıştım...

TOMO

Hrant benim tavsiyemle Patrikhane'nin Kınalıada'daki yazlık konutundaki işine başladıktan sonra, Şınorhk Srpazan'a duyduğu hayranlık daha da arttı. İki-üç sene gibi Patrik Efendi'nin yanında özel ulak olarak çalıştı. Pek para kazandığını sanmıyorum o işten. Ancak yol parasını vermiştir Patrik Efendi, harçlık gibi bir şey vermiştir. Çünkü Şınorhk Efendi de yetimdir, manastırda büyümüştür. Sonra da orada idarecilik yapmış, öğretmenlik yapmış, patrik olmuştur. Günlük hayatı bilmezdi. Hayatında hiç sokağa çıkmamış, kaç paraya ne alınır, ne yenilir, ne içilir hiç bilmezdi. Bir yere gidip oturmuşluğu, kendine bir pardösü ya da ayakkabı almışlığı yoktu. Ama Hrant için de paranın önemi yoktu. O yıl liseyi yeni bitirmişti ve her zamanki gibi yatacak yer sıkıntısı vardı. Canla başla yaptı o işi. Ve Patrik Efendi'yi de babası bildi. Ha, bir de aynen Patrik babası gibi Hrant'ın da Varto aşireti sevdası vardı tabii ki... Daha doğrusu, dillere destan Rakel sevdası ki, onu anlatmak bana düşmez herhalde...

HRANT

"Patrik Baba"yla temasım da giderek sıklaşıyordu. Günde en az birkaç kez odasına herhangi bir iş için giriyordum. Tabii ki odasına sık girdiğim için de her seferinde elini öpme geleneği de kendiliğinden ortadan kalkmıştı.

Kişiliğini daha yakından yaşamaya başlamıştın. Sürekli okuyor, sürekli yazıyordu... Özellikle de haftada birkaç gün *Marmara* gazetesine gönderdiği dini makaleleri hiç aksatmıyordu. Günlük programı da hep aynıydı. Aynı saatte çalışma odasına iner, aynı saatte üst kata çıkardı. Öğle üzerileri biraz kestirirdi. Üst kata, onun evine, yatak odasına dahi girer çıkar olmuştum. Bir keresinde banyoda saplı sırt fırçasını düşürmüş... Bana seslendi. Fırçayı aramadım bile, sırtını keseledim, liffledim. Biz Anadolu'dan gelenlere çok yüz verdiği için, koca koca, kelli felli *Azkayin*ler (hayırseverler) gelir, Baba'ya sitem ederlerdi. Öyle ki, bazen onlara zor randevu verirken bile, bizler istediğimiz an kapısını çalıp odasına girebiliyor, derdimizi döküyorduk. Sinir oluyorlardı Babamıza. Biz ise onunla nurlanıyorduk.

Gençliğimin önemli bir kesiti, özellikle de ergenlik dönemlerim, hep Patrik Babamızın yanında geçti. O herkesin babasıydı ve ben onun oğullarından biriydim. İhtişamlı bir patrik değildi belki ama gerçek bir ruhaniydi...

Çoğu kez sadece haşlanmış kabaktan ibaret olan yemek sofrasının çekingen ortağı, bazen uzun saplı sırt fırçasını bulamadığında banyoda sırtını keseleyen ve lifleyen evladıydım. Öylesine birlikte yaşanmışlıklarımız oldu ki, her biri anılarımın en zengin köşesinde çoktan başköşeyi almış durumdalar.

Her derdi olanın kapısına koştuğu bir konumdaydı o zamanların Patriklik ınakamı. Şınorhk Babamızm eşim Rakel'le bizi everişi destansı anılarımdan biridir...

RAKEL

Biz o yaz Balat'tan Kınalıada Çocuk Kampı'na gönderiliyoruz. *Çutak* oraya da geliyor, *hışgiç*lik yapıyor gene ve bütün yaz bizimle birlikte oluyor. İşte o sıralar hakkımızda ilk fısıltılar dolaşmaya başlıyor. Kış gelince Kınalıada'dan ayrıldık. Ama o sene Balat'ta kızların kaldığı o daire de kapatılınca, bizi Patrikhane'nin karşısındaki Meryem Ana Kilisesi'nin içinde yıkık dökük ve bakımsız bir yere yerleştirdiler. Şimdiki Kazaz Amira Salonu'nun ön bölümünü bir tahtayla ayırdılar ve bir müddet orada yatırdılar bizi. Okul için yine Balat'a gidip geliyorduk.

Ben ilkokuldan sonra ortaokula gidemedim. 12 Mart'tan sonraki askeri idare dönemiydi. O sırada bir yasa çıkardılar ve "Ermeni olmayan çocuklar Ermeni okullarına gidemez," dediler. Süryanilerle Ermenileri ayırmak ve Süryanilerin bizim okullarımıza gitmelerini engellemek içindi bu galiba... Ben ve kardeşlerim Silopi'den getirildiğimiz için Ermeni olmadığımız iddia edildi ve küçük kardeşlerimi ilkokuldan attılar bu yüzden. Benim de ortaokula kaydımı yapmadılar. Babam çok uğraştı bu işle, gitti nüfus kütüğümüzü buldu çıkardı, bizim Ermeni olduğumuzu kanıtladı ve sonunda davayı kazandı. Ama bu arada benim de okuma yaşım geçti. Devlet okuluna gönderebilirdi tabii babam beni ama inat etti. Biz çocuklarımızı kendi okullarına gidebilsinler diye Silopi'den gönderdik. Şimdi İstanbul'da kızımı Türk okuluna mı göndereceğim, dedi ve yazdırmadı beni okula. Bu yüzden okuyamadım ilkokuldan sonra...

İşte o sıra, istersen ders çalışmana yardımcı olayım, ortaokulu dışardan bitir, belki o zaman liseye girmeni de sağlayabiliriz, dedi bana. Hrant *Ahparig*imdi o benim ve okuyamamaktan dolayı ne kadar üzüldüğümü biliyordu. Enteresan bir durum da vardı: Ben sadece ilkokul mezunuydum ama Bezciyan'da orta iki ya da üçe giden kızlara derslerinde yardımcı oluyordum. Hatta bana bir lakap bile takmışlardı "Profesorus Rakelus" diye... Okumaya hevesim ve

Tanrı vergisi kabiliyetim vardı. Ermenice ve dilbilgisinden anlıyordum. Matematiği, özellikle de problem çözmeyi seviyordum. Hrant *Ahparig* de bunun farkındaydı ve işte o sıralar bana ders çalıştırmaya başladı. Ama orada bir olay yaşandı, bir terslik oldu. Ben, öfkeyle kalkan zararla oturur, sözünün doğruluğunu o olayla öğrendim. Dedim ya, aynı zamanda mutfak işlerinin sorumluluğunu bana vermişlerdi. O gün hiç unutmam, bulgur pilavı pişirilecekti. E şimdi bilirsin, o kadar çocuğa bulgur pilavı pişirmenin ne kadar zaman aldığını, bu iş eğer senin sorumluluğundaysa, öyle değil mi? Ona göre zamanı ayarlarsın, yaptığın işi bırakırsın, ona başlarsın. Ben de zamanı gelince, işimin başına gitmek üzere derse oturmuşum Hrant *Ahparig'le*. Orada da yöneticinin gözüne girmek için aşırı bir gayretin içine giren çocuklar vardı. Gidip yetiştiriyor herhalde bunlar, Rakel işini yapmıyor diye. Ah Makruhi, kuş olsan da görsen, kim gerçekten sorumluluğu üstleniyor diye içimden ne kadar geçirdim, bir bilsen... Ama işte yönetici de maalesef her zaman adaletli bakmaz, o anki duruma göre karar verir. İşte o gün de öyle bir olay oldu. Bizim Makruhi de, Rakel, dedi, yemeği ne zaman koyacaksınız ocağa... Bu kadarı yetti bana. Çok ağırıma gitmişti o çocuk halimle, çünkü okuyamamanın bende yarattığı üzüntüyü bildiği halde böyle yapmıştı. Kapattım kitabı, bir daha da açmadım. Bu kadar gururlu ve inatçıydım işte. İkisi de iyi şeyler değil tabii. Ama o zaman bunları bilemeyecek kadar çocuktum daha... *Digin* Makruhi de sonradan çok üzüldü bu olanlara ama yine de vazgeçiremedi beni. Üzüntümü de belli etmedim. Oysa her zaman bir yara olarak kaldı içimde okuyamamak. Ondan sonra işte orda ben tam bir görevli olarak, işçi gibi çalıştım. Bu konuyu da kimseyle konuşmadım. Bir tek *Çutak*'la paylaştım. Ama o da vazgeçiremedi beni inadımdan...

HRANT

Yuvamız, Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nin şimdilerde Kazaz Artin Amira Salonu diye adlandırılan ve *madağ* sofralarının, kültürel etkinliklerin yapıldığı görkemli salonun o zamanki yarı harabe halinin ön bölümündeydi. Anadolu'dan gelen çocuklar barınır, okumak için bir kısmı Bezciyan'a, bir kısmı da Balat'a giderdi. Ben daha ziyade Balat'takilerin okula gidiş gelişlerine refakat eder, yanı sıra yuvanın iaşe işlerinin alım satımına koşturur, arada da öğrencilerin etüt saatlerinde onlara yardımcı olurdum. Çocukların başında *hısgiç ahparig*lik (belletmen ağabey) yaptığım yuvanın yöneticisi de *Digin* Makruhi

idi. O dönem mamam Gedikpaşa'da otururdu ama ben yuvada yatmayı yeğlerdim, çünkü Rakel oradaydı ve ben Rakel'e yakın yaşamak için elimden gelen her şeyi yapıyordum.

RAKEL

Ben ikimizin kız-erkek olarak ilk tanışmamızı ilkokulda son sınıfı okuduğum yıl diye hatırlarım. Bir pazar günü Balat'taki kilisedeyiz. *Çutak* oraya birkaç arkadaşıyla geldi. İlk kez elini uzattı bana ve merhabalaştık. O anda kızardığımı hissettim ilk kez. Ben 13 yaşındaydım, o da 18. Bana elini verdiği zaman, bir tuhaf olduğumu hâlâ hatırlarım. Onda çok daha önceden başlamış tabii. Ben de aslında farkındayım durumun, çünkü arada bir laf sokuşturuyorum, "Ne işin var burada? Niye habire arkamıza takılıyorsun?" diye. Sonradan anlattığına göre, çok kızıyormuş ben böyle dedikçe. Aslında cilve desek daha doğru olur benim yaptıklarıma, çünkü hoşlanıyordum da onu kızdırmaktan. Ama bir yandan da etrafta fısıltılar dolaşmaya başlamış. Bunlara da çok kızıyor hem de utanıyorum, çünkü herkes bana âşık olduğunu biliyor ve konuşuyor. Hem sevinirsin, gururlanırsın ya böyle bir durumda, hepsinin içinde sevdiği sensin diye... Hem de kızarsın tabii, çünkü daha çocuksun ve adın çıkıyor bu yüzden. Ama o kilisede işte, ilk kez farklı duygular yaşadığımı hissettim benimle tokalaştığında. Çok şaşırmıştım. Nasıl oluyor da ta yüreğinde böyle bir sıcaklık oluyor ve o sıcaklık içinde ordan oraya hareket ediyor diye düşündüğümü hatırlarım. Tuhaf şey yani... Sonra da yüreğinin o sıcağı geliyor, yüzüne vuruyor böyle.

Ama yine de biraz bilerek, biraz bilmeyerek çok uğraştırmışım onu.

Çok iyi müzik kulağı vardı. Hem piyano hem de saz çalmayı öğrenmişti. Balat'ta erkek çocuklara *hışgıçlık* yaparken, bazen bir iki kadeh içermiş, alırmış sazı eline. Benim vesikalık bir fotoğrafımı bulmuş bir yerden. Onu büyütmüş. Koyarmış karşısına, başlarmış saz çalıp söylemeye...

HRANT

Ben kimsenin bilmediğini samır, duygularımı bir başıma yaşadığımı düşünürdüm ya, meğer öyle değilmiş. Ateşin bacayı sardığını *Digin* Makruhi de fark etmiş. Doğrusu hoşuna da gitmiş. *Oyrort* Azniv ile birlikte baş başa vermişler, "Bunları everelim," diye kararlaştırmışlar. Sonra Rakel'i çekmişler bir

kenara, epeyce bir uğraşmışlar ikna etmek için. Rakel, Nuh diyor, Peygamber demiyor. Aslında o da bir müddettir benim kendisine ilgimin farkında, üstelik hoşuna da gitmiyor değil ama kız haklı. Okula geç başlamış olsa da, konumundan daha ergen gözükse de, henüz ilkokulu yeni bitirmek üzere. Her şeyden önce arkadaşlarından utanıyor, etrafın, tarafın, "Bu yaşta âşık olmak da ne demek!" demesinden çekiniyor.

RAKEL

Nihayet ilkokul bitti ve ben bademcik ameliyatı oldum. Ameliyatı Surp Pırgiç Hastanesi'nde yaptılar. *Çutak* beni görmek isterse sakın yanıma bırakmayın diye herkesi tembihledim. Düşünebiliyor musun, yaşlı *kuyrig*ler soracaklar, kim bu diye. Olacak şey değil. Ama oldu işte. Herkesi aşıp geldi beni görmeye... İşte o zaman sevgili gibi hissetmeye başladım artık. Ama nazlanmaya da devam ediyorum, o ayrı.

İşte o sene Meryem Ana Kilisesi'nde kaldığımız o yerde, sorumluluk aldım ve oradaki çocuklara yardımcı olmaya başladım. Artık *kuyrig* değil *mayrig* gibi sayılabilirdim, çünkü mutfak işleri benden soruluyordu... Hrant *Ahparig* de orda *hısgiç*lik yapıyordu zaten. Artık her gün yan yanaydık. Çocuklarla müzik saati yapıyoruz mesela. O piyanoya oturuyor, ben şarkı söylüyorum, çocuklar oynuyor. Bir gün piyano çalarken, hadi Rakel, sen de gel oyna, diyor bana. Ben de, düğününde oynarım, diyorum. O yaşta akıl ettiklerime bak! Yani artık kızdırma mı dersin, cilve mi, devam ediyor bir yandan da...

MİKHAİL YAĞBASAN

Bu arada, Der Giragos'un ve Hrant Küçükgüzelyan'ın Anadolu'daki köylerden toplayıp İstanbul'daki yatılı okullara yerleştirdikleri çocuklar arasında bizim köyden gelme yeniyetmeler de var. Balat'taki yatılı okulda böyle beş altı çocuk kalıyor bizim köyden. Bunlar orada *hısgiç*lik yapan Hrant *Ahparig*'in ablamla diyalog çabalarını fark ediyorlar. Bizim aşiretimizin kızına göz dikiyor diye pataklamaya niyetleniyorlar. Bir yolunu bulup sıkıştırıyorlar da bir yerde... Neyse ki büyük kargaşa olmadan ayırıyor oradakiler bunları...

Bu arada babam da duymuş *Çutak*'ın peşimde olduğunu. Hatta bir gün bizim aşiretten gençler sıkıştırıyorlar da onu kilisede, o bizim barınak olarak kullandığımız yerde... Meğer onlar da haberdar olmuş bu fısıltılardan. Utanmıyor musun? Hem öğretmeni olmuşsun kızın, hem de göz dikmişsin diye bıçak çekiyorlar... Aslında ben de ordaydım. Olayın tanığıyım yani. Tabii bıçağı görmüyorum ama bir patırtı oldu. Kavga başladı. Orada kılımı kıpırdatmadan oturdum ben. Valla yaptım bunu da... Biraz da, adımı çıkarıyor ya, oh olsun, duygusu da var herhalde. Fısıltı deyip duruyorum, aslında bal gibi dedikodu dolaşıyor hakkımda.

O kış benim iki erkek kardeşim Ermeni okulundan atıldıkları için Tuzla'daki ilkokula yazdırılmışlardı. Okul yatılı olmadığı için kendi durumlarındaki birkaç çocukla birlikte Tuzla Kampı'nda kalıyorlardı. O sene *Çutak* benimle yalnız kalma bahanesi yaratmak için, seni kardeşlerine götüreyim, demelere başladı. Ben de, 'peki' der, ama yalnız kalmak için eline fırsat vermez, her seferinde yanımızda bir arkadaş alır, onu da sürüklerdim.

Sonunda o yıl *Çutak* ile *Taşnak* olduk... Bizim o yatılı bölümümüzde müdür dediğimiz *Digin* Makruhi ve *Oyrort* Azniv adında iki yaşlı eğitmenimiz vardı. Onlara açıyor derdini. Beni çağırıp, Rakel, bak kızım aşk kolay bulunmaz, sevilmek herkese nasip olmaz, bu çocuk sana çok bağlanmış. Aslında onu kendine damat almayı arzu edenler de var, diyerek beni ikna etmeye çalışıyorlar.

Benim de sevgim var tabii, ben de ona yabancı değilim. Beğeniyorum da... Cesur davranışları, olayları algılaması, farkında oluşu hoşuma gidiyor. Ama bir kere *ahparig* demişim ona. Nasıl koca diyeceğim? İşin içinden çıkamıyorum. Çocukluk işte... Sonra o iki müdüre hanım, benim de çok sevdiğim bir arkadaşlarını çağırdılar. Beni ikna etmek için onun hikâyesini anlattırdılar. Bir zamanlar ona da böyle âşık bir çocuk olduğunu, onu nasıl reddettiğini, sonra başka bir evlilik yaptığını ama hayatı boyunca o eski aşkı aradığını anlattırdılar. Ben yine de, "hayır," diyorum. Ermenice hep "*voç*", hep "*voç*," diyorum. Adımı *voç* koymuşlar artık. Hatta Makruhi, bizim kızlar filan karar vermişler, biz evlendiğimiz zaman kilisenin koro yerinden, "yok," diye bağıracaklarmış.

Bu arada bizim iki *Digin* bir şey daha itiraf ettiler. Uzun zamandır durumumuzun farkındaymışlar ya, kendi aralarında bizim hakkımızda konuşurken, duyan olur diye de isim de takmışlar. Ona

Çutak, bana *Taşnak* derlermiş, kimse anlamasın diye. Türkçe karşılığı, "keman" ile "piyano"... *Çutak* keman gibi, incecik, uzun boylu, yakışıklı bir çocuk. Ben de ona uygun olsun diye herhalde, *piyano* işte. *Çutak* şöyle, *Taşnak* böyle, istedikleri gibi konuşurlarmış rahat rahat.

Bunu duyduğumda çok hoşuma gitti. Hem isimleri sevdim hem de çok sevindim, çünkü ben de onu bu isimle çağırabilirdim artık. Bu bir rahatlama getirdi. Hrant diye adını söyleyemiyordum çünkü. Çok zoruma gidiyordu. Hrant'ın arkasından hemen *ahparig* kelimesi yapışıyordu. Ben onu hep ağabey gibi tanımışım, öyle hitap etmişim. *Çutak* başka bir şey. Onu dediğim an özgürleştim, rahatladım. Artık benim için ağabey olmadan da bir ismi vardı. Ondan sonra hep *Çutak* kaldı benim için. Sevgilim olunca da eşim olunca da hiç değişmedi. *Çutak*'tı o!

HRANT

Evet, uzunca bir ikna çabasından sonra, Rakel hemen evlenmemek şartıyla peki demişti ama hâlâ önemli bir sorun daha vardı önümüzde: Babası bu işe ne diyecek? Ne yapsın, ne etsin *Digin* Makruhi? Yememiş içmemiş, benim onulmaz derdimi gidip Şmorhk Babamıza da anlatmış, iyi mi! Yanına çağırıp benimle hiçbir şey konuşmadı Patrik Babam. Okulların yaz tatilini bekledi. O yaz Silopili çocukları köye götürmeye Rakel'in babası Siament Ağa geldi. Birkaç gün yuvada misafir ettik Siament Ağa'yı. Ben ona yaklaşmaya çabalıyorum ama hiç yüz verdiği yok, suratı bir karış. Belli ki bir şeyler duymuş, huzursuz. Hayatımın belki de en sıkıntılı günleri. Rakel köyüne dönecek. Duyumlar alıyoruz, muhtemelen babası bir daha geri göndermeyecek. Üstüne üstlük Rakel'i o yaz evereceği dolaşıyor köylülerin dilinde. Dört dönüyorum ortalık yerde. Kıvranıyorum.

RAKEL

Sonunda ikna olmuş ve müdürlere, evet, demiştim. Benim kardeşlerimden, seni seviyorum, demeyi öğrenmiş Kürtçe: "Ez heş te dikim"... Kulağıma eğilip bunu söyledi bana. Yok yok, romantik bir yerde değil, yine o *hısgiçlik* yaptığımız yerde. Ben ona bir şey demedim. Göz attım sadece. Sonra el ele tutuşmalarımız başladı. Artık görüşüyor, dışarı çıkıp bir yerlerde oturup konuşuyorduk. Hatta birlikte Maçka Parkı'na bile gittik. Nasıl mı evlenme teklif etti?

Keşke kendi anlatsaydı, böyle karşısında mest olurdun! Öyle güzel anlatırdı ki! Vay be, ne büyük sevgiydi diye başlardı anlatmaya... Benim aklımda fazla bir resim yok. İç içeydik zaten. Evlenme teklifi diye bir şeye gerek de yoktu, çünkü zaten karar verilmişti. Onu değil de, bana ilk dokunuşunu hatırlarım. Çocukları pikniğe götürmüştük Kınalıada'ya. Bahar aylarıydı. Nisandı herhalde. Adanın tepelerine tırmanıyorduk. Orada yüksek yamaçlar vardı. Alışkınız hepimiz, zaten köyden gelmeyiz. Önde çocuklar, arkalarında ben, tırmanıyoruz. *Çutak* da arkamdan geliyor. O gün beyaz bir şort ve puanlı bir gömlek giymişim. Belden kesik bir gömlek. Hiç unutmam, çünkü o gün çekilmiş bir fotoğrafım durur hâlâ. İşte tırmanırken bir yandan da etraftaki çalılara tutunarak ilerliyoruz. Birden yamacın tam ortasında tutunduğum çalı elimde kaldı. Arkaya doğru düşecek gibi oldum. *Çutak* da tam arkamda. Sonradan anlatıyor bana. Bir bakmış, düşüyorum. Gömlek de kısa ya... Ben bunun çıplak etinden nasıl tutacağım şimdi diye düşünmüş. Ama bakmış ki kaykılıyorum arkaya doğru. Ya tutacak, ya düşeceğim artık. Kavramış belimden. Sonra elimden de tuttu, birlikte tırmandık yukarı artık... Bunu anlatırken, ondan sonra kedi gibi sokuldu bana diye anlatırdı. Benim "evet," dememe sebep olan asıl olay budur işte. Evlenme teklif ettiği andan daha önemlidir benim için... Hatta o zaman dönüp ona, sakın kimseye anlatma bunu, hayatımı kurtarmış olduğunu söyleme kimseye diye sıkı sıkı tembih de etmiştim. Ondan sonra tam kabul ettim onu artık...

ONLAR ERMİŞ MURADINA

HRANT

Derken kendimi Patrik Baba'nın odasının kapısına dayanmış, içeriyi anahtar deliğinden sessizce gözlerken ve müstakbel kayınbabamla yaptığı konuşmayı dinlerken buluyorum.

"Olmaz babam, olmaz," diyor Siament Ağa, "Biz kendi köylümüz dışında kimseye kız vermeyiz. Hem bu çocuğun anası babası ayrılmış. Kim bu çocuk, neyin nesi? Ya o da bir gün kızımdan ayrılırsa. Biz böyle şey bilmeyiz." Patrik Babam o dingin sesiyle sakinleştirmeye çalışıyor ağayı, beni övüyor uzun uzun. "Şöyle çocuktur, böyle çocuktur," deyip bana kefil olduğunu belirtiyor. Ağa hayli dirençli. Ama Patrik Babamın da ondan aşağı kalır tarafı yok. "Ben soruşturdum, kızın da oğlanı seviyormuş, *Digin* Makruhi kızınla konuşmuş. Gel ısrar etme, sen de evet de, bu işi tatlıya bağlayalım, iki çocuğumuza bir yuva kuralım," diye bastırıyor. Ağa inatçı... "Ne demek sevmek babam, ne demek? Bizim âdetimizde böyle şey yok. Hem ben koskoca köyün ağasıyım. Bizde başlık âdettir, nerede bu adamın babası anası? Başlık parası almadan kızımı versem ağalığım nerede kalır? Köylüye rezil mi olayım?" "Bak Siament Ağa, bu dediğini ben duymuş olmayayım. Ne demek başlık parası? Bizim dinimizde böyle şey olmaz, günahtır. Varsay ki o benim oğlum... Benden de mi başlık parası isteyeceksin?"

Siament suskun, Siament şaşkın. Adamcağız ne desin? Onlar içerde gergin, ben anahtar deliğinde küt küt.

Patrik Babamın o çelebi aklıyla, sorunun kilitlendiği noktada, "Ama sen ağasın, haklısın, köylüye mahcup olmak istemezsin, hadi bakalım, dedim işte, say ki o benim oğlum, ne ister-

sin?" demesini, kayınbabamın o günün parasıyla hatırı sayılır bir rakam olan kırk bin lira isteyişini, Patrik Babamın, "Elini vicdanına koy Siament, ben fakir bir insanım," şeklinde cevaplamasını, pazarlık ede ede rakamı beş bin liraya düşürmesini, bu parayı almak istemeyen Siament'in, "Babam madem öyle, o da kalsın," deyişini, Patrik Babamın cübbesinin cepkeninden çıkardığı beş adet bin liralığı yeni babamın cebine zorla koyuşunu, sahne sahne, tüm ayrıntısıyla bugün bile yaşıyorum...

RAKEL

Babam *Çutak*'la evlenmemi istemedi. "Kızım," dedi, "bu çocuğun ailesi birbirinden ayrılmış. Bizde kocanın kadınını bırakması yoktur. Yarın öbür gün bu çocuk da seni bırakabilir, çünkü kendi evinde gördüğü budur." Ne kadar, "Yok o öyle yapmaz, o başkadır," dediysem de ikna edemedim babamı...

Babam *Çutak*'ın babasının kumar meselesini zaten hiç bilmedi. Onun bütün derdi boşanma meselesiydi. Bir de babamın beni aşiretten biriyle evlendirmek istediği söylentileri olduydu o zamanlar. Bunun doğru olup olmadığını bilmiyorum. Ama şu var tabii: Bizim köyün dışarıya kız vermesi olmuş şey değildi. Ben ilk oldum. Hatta *Çutak*'ın Silopi'ye, bizim köye gittiği yaz, biraz da bu yüzden gitmemiştim oraya. Söylentiler almış yürümüştü. Bunlardan çok çekindiğimi, babamın da kulağına gidebilir, birine söz keser, İstanbul'a dönmeme engel olur diye düşündüğümü hatırlıyorum.

Sonunda Şınorhk Srpazan araya girdi. Senin kızını ben kendi oğluma istiyorum, deyince babam da razı geldi. Babam Şınorhk Patriği çok sever ve sayardı çünkü. O da babamı...

HRANT

Siament Ağa, Patrik Babamın yanından çıktıktan sonra iki gün daha yanımızda kaldı. Bana yine hiç yüz vermedi. Rakel'e de biraz kırgın durdu. Diğer çocukları alıp Haydarpaşa'ya yollandığında ben de beraber gittim. Nihayet orada vedalaşırken elini öptürdü, kucakladı.

Dönüşte vapur biletimi almak için elimi ceket cebime attığımda artık çok geçti, tren hareket etmişti. Bir daha sarılıp bir daha elini öpmek istedim. Patrik Babamdan aldığı beş bin lirayı fark ettirmeden cebime sokuşturmuştu. Siament Ağam benim... Sonra beni çok sevdi.

Sonraları hemen her yıl kimi zaman hastalığı, kimi zaman işleri için İstanbul'a gelir gider oldu. Her gelişinde de Patrik Babamın kapısını çalardı. Eh ne de olsa gayrı iki *hınamiy*diler (dünür)...

MİKHAİL YAĞBASAN

Babamın anlattığına göre, İstanbul'a gelişlerinden birinde Şınorhk Badriark yanına çağırıyor onu. Babam kendi hastalığına baktırmak ve çocukları kollamak için senede iki üç kez gelirmiş bizim köyden İstanbul'a. Bu arada da Patrik Hazretlerine, "baba," diyecek kadar büyük saygı ve sevgi geliştirmiş tabii ki... İşte bir seferinde Şınorhk Patrik, babama durumu açıp Hrant'a kızını istiyoruz, diyor. Baba, biz onu tanımıyoruz, bizde böyle âdet yok, yabancıya kız veremeyiz, diyor babam. Patrik de ona değil, bana vereceksin kızı, diyor. Kızın benim kızımdır, diyor. Çok ısrar edince de babam direnemiyor artık. Köye döndüğünde, verdik kızı, dedi. Çevreden, nasıl yaparsın böyle, diyenler oldu. Başka isteyenler de vardı ablamı. Köy dışına kız verildiği görülmemişti. Kim bu, davulcu mu, zurnacı mı diye söylenirlerdi, eniştem saz çalıyor diye. Köylük yerin dedikoduları işte. Babam böyle durumlarda kestirir atardı. Verdimse verdim, size ne, hem Srpazan istemiş, yok vermem mi diyeceğim, der sustururdu hepsini...

RAKEL

Ama sadece babam değil, *Çutak*'ın annesi de karşı çıktı evlenmemize. Onun nedenleri biraz farklı tabii. O oğlunun zengin bir kızla evlenmesini istemiş ve beni oğluna layık görmemiş. Yakıştıramamış yani... Bazı zengin talipler de çıkmış galiba, kendisini iç güveysi gibi almak isteyen... Ama çok şükür o karakterde bir insan değildi *Çutak*. Zaten bana sevdalanmış bir kere, başkasına yar olur mu? Ben hiç konuşmadım bu konuyu. Ama işte o ilk tepkiler insanın yüreğinde bir mesafe kurar ya, hep mesafeli kaldım annesine bu yüzden. Babası ise çok sevmişti beni. Halası, büyük dayısı da sevinmişlerdi diye hatırlarım...

Çutak aile büyüklerinin onayını almak için Malatya'ya gitmek istedi. Ben de onunla gittim. Bir düğün vesilesiyle gittik aslında. Kuzeninin düğününe gittik. Bir hafta onlarda kaldık. Haygaz Dayı, Armenak Dayı, hepsi Malatya'daydılar o zaman. *Çutak*'ın *yaya*sı (ninesi) Ahçik Hanım da hayattaydı hâlâ. Çok yaşlanmıştı artık ama yaşıyordu. Gittik, elini öptük. Bu kara kuru kızı mı alacaksın diye

sordu torununa. Yani onun da hoşuna gitmedim. Haygaz Dayı ise hemen sahip çıkıp beni korumaya aldı. Haygaz Dayı beni çok sevdi. Tanıdıktan sonra ötekiler de sevdi... Ben de onları tanıdım, sevdim.

HOSROF

Hrant, Rakel'e âşık olmuştu ve gözü hiçbir şey görmüyordu. Rakel o sıralar ufak tefek bir kızdı. Hrant ise boylu boslu, gösterişli bir delikanlıydı. Yazları saçları güneşten sararırdı. Annemin Hrant'a ilişkin hayalleri vardı. Onun çok zengin, çok güzel bir kızla evlenmesini isterdi. Patrikhane'de yazıcılık yaptığı sıralarda, zengin ailelerden Hrant'a ilişkin bu tür taleplerin olduğu da kulağına gelmişti. Zaten bu yönde olan hayalleri daha da güçlenmişti. Ayrıca, bu kadar yoksulluk yaşadık, bari oğlum zengin birini alsın da, hayatını kurtarsın, gibilerden bir Anadolulu tavrı da vardı. Rakel'le evlenmesini bu yüzden istemedi...

Hrant Rakel ile nişanlandığında dayılarımın onayını almak için Malatya'ya gitti. Aslında hiçbir engel yoktu evlenmesine. Ama o büyüklerini sayan biriydi. Ne kadar az görüşmüş olsak da, ki o tarihe kadar iki-üç kere ancak görmüşüzdür, büyüdükten sonra yine de dayılarımızın iznini almak istedi. Rakel'i almak için kendi kendine mücadele etmiş ve bu mücadeleyi de kazanmıştı. İlerde ortaya çıkabilecek kırgınlıkları ilk başta önlemenin doğru olduğunu daha o yaşta görüyordu. Malatya'ya götürüp hepsiyle tanıştırdı Rakel'i...

ARMENAK DAYI

Rakel'i Malatya'da duyduk biz, nişanlanmak istediği kız diye. Allah hayırlı etsin, dedik. Babası da beş bin ya da yedi bin lira başlık parası istemiş galiba... Bunu da duyduk. Nişanlandıktan sonra Hrant'la Rakel bizim büyük kızın düğününe geldiler Malatya'ya. Sonra biz tekrar İstanbul'a gelince evliydiler artık. Bakırköy'de dükkânları vardı, Beyaz Adam diye. Orada gördüm Hrant'ı. Ağır Hrant gitmiş, konuşkan bir Hrant gelmişti. Dayı, ben bizim davamızın avukatı olacağım, diyordu. Hep mücadele, hep mücadele; hiç yılmadı o çocuk...

SİRANUŞ HALA

Hrant'ın Rakel'le evlenmesini istemedi Nıvart. Para desen yok, ev desen yok. Nasıl evlenecek ki Hrant? Yaşları küçük diye de istemedi. Benim gibi olurlar sonra, dedi. Rakel'in yüzünden değildi istememesi...

Rakel'in babası da istemedi zaten Rakel'i vermeyi. Köylüleri tutup kiliseyi basmamışlar mı bir de! Nıvart da hepten korktu o zaman. Sonra Siament Ağa kabul etti kızını vermeyi ama bu sefer de başlık parası istedi. Neyse ki sonradan Hrant'ın cebine geri koymuş parayı...

Ama ablam hiç ikna olmadı. Evlenmesinler, sonunda benim gibi olurlar diye tutturdu bana. Bu yüzden Hrant bana da küstü. Ben de üzülüp ağladım. Gürünlü damarı vardı onda. Tuttu mu tutardı... Sonunda kilisede nişanlarını yaptık. Şınorhk Patrik taktı yüzüklerini. İkisi de çocuktu daha...

VARTANUŞ YENGE

Dayı ben bir kızı seviyorum, mamam izin vermiyor, onun gönlünü yap diye bir mektup yazdı Hrant büyük dayısına... Durumumuz belli, nasıl evlenecek ki diye Nıvart istememiş. Hrant dinlememiş, nişanlanmak istemiş. Kalktık ikimiz geldiydik İstanbul'a. Haygaz, Nıvart'a dedi ki: "Bacım artık bu iş olacak, sen de sesini çıkarma. Bunlar daha çocuk... Madem istiyorlar, biraz nişanlı kalsınlar. Ne kadar sürer, göreceğiz. Hadi bir yüzük takak da olsun bitsin..."

Sonra kalktık Patrikhane'ye gittik, orada yüzükleri takıldı ve çikolata, likör dağıtıldı. Böylece nişanlandılar. Kar vardı o zaman. Nıvart'a gidecektik ama yokuştan araba çıkmadı. Biz bize eğlendik. Sonra biz döndük Malatya'ya...

HAGOP MİNASYAN

Hrant'la Rakel'in nişanını ben yaptım. Nişan yüzüklerini ben hediye ettim onlara, gidip beraber aldık kuyumcudan. Hrant'ın babasının Feriköy'deki evinde yaptık nişanı. Yüzüklerini de ben taktım. Ve ilginçtir ki, biz evde nişan yaptıktan sonra bizim Hrant sanki hiç nişanlanmamış gibi yüzükleri aldı gitti, Patrik Şınorhk'a götürdü, bir de o taksın istedi. Yani çifte kavrulmuş nişan töreni yapılmadı değil!

Aile arasında yaptık nişanı. Ama aileden pek kimse yoktu kardeşlerden başka... Bir de Tıbrevanklı birkaç kardeşi daha... Babasıyla kız kardeşi, ki *horkur* derdik ona, birlikte yaşarlardı orada. O evin yeri de bir âlemdi! Kurtuluş'un son durağına giderken, sağ tarafta bir Hıristiyan mezarlığı vardır. Mezarlığın yanından bozuk bir yol inerdi aşağı. Üstelik mezar taşları vardı o yolda, Ermenice yazılı. Onların üstünden atlayarak evin bahçe kapısına gelinirdi. Eski usul, iki katlı bir evdi. Ama yıkık döküktü tabii. Biraz köy evi gibiydi.

Bahçesinde kuyusu da vardı. İşte Hrant'la Rakel evlendikten sonra da yıllarca orada oturup o ilkel koşullarda yaşamlarını sürdürdüler. Biz de giderdik oraya; ev içinde olsun, bahçede olsun, yemekler yerdik birlikte. Ama mesela düğünlerine davet etmemişlerdi bizi. Biraz dağınıklık vardı çocuklarda. Aile yapıları bozuk olduğu için bilmiyorlardı böyle şeyleri...

MARİ *MAYRİG*

Valla işte Hrant o vakit 19-20 yaşlarında sırım gibi bir delikanlıydı. Güzellikten öte yakışıklıydı. Açık kumral saçları vardı. Yerinde duramazdı. *Khent* derlerdi ona. Doğru anlardı, anlamazdı; çabucak parlardı. Bana sorarsan, tek kusuru da buydu. Sonra da hemen sönerdi ama. Kin tutmazdı kimseye. Ama beni bir başka severdi. *"Mayrig"* derdi bana. Arada bir de "kız" derdi, kız hadi kalk, kahveleri yap, diye takılırdı. Biraz görünmese ortalıkta, sen ancak gördüğünde anan gelir aklına, yoksa hatırlamazsın bile diye sitem ederdim bazen. Deme öyle diye kızar, koşar gelir, sarılırdı. Sımsıkı sarılır, öyle affettirmeye çalışırdı kendini.

O vakitler çok gelir giderdi bize. Bir defasında getirip Rakel'i tanıştırdı. Sonra hep birlikte geldiler. Küçücük bir kızdı Rakel. İncecik, dal gibi. Çok terbiyeli... Hrant'a, *"Çutak,"* der, başka şey demezdi. Gözlerinden okurdun sevgisini. Sonra gelip nişanına da davet etti beni Hrant. Ama ben gitmedim nişana... Gençler gitsin, dedim. Benim yaşım geçmiş artık, nişanlık halim mi kalmış, dedim.

TOMO

Nişan törenlerine gittim tabii. Patrikhane'nin oradaki Meryem Ana Kilisesi'nde Anadolu'dan göç eden Ermeniler için bir bölüm açmışlardı. Burayı kontrplaklarla bölmüşler, her bir göze göçmen Ermeni aileleri yerleştirmişlerdi. İlk göç 66'dan itibaren başladıysa, orası 80'li yıllara kadar açık kaldı. Sonradan onarıldı da şimdiki büyük törenlerin yapıldığı Kazaz Amira Salonu haline getirildi. İşte nişan törenini orada yaptık. Bütün Tıbrevanklı arkadaşları toplandık. Sandalyeleri kenara dizdik. Yedik, içtik. Bir de kasetçalar koyduk. Halay da çektik, oynadık da...

RAKEL

Babasının evinde nişan gibi bir kutlama oldu bir akşam. Sonra yine kilisenin yan binasındaki o birlikte çalıştığımız yatılı yerde asıl

nişan yapıldı. Şınorhk Srpazan taktı yüzüklerimizi. Tıbrevank'tan *ahparig*leri geldi birkaç kişi. Onun ailesinden Haygaz Dayısı geldi, eşiyle birlikte. Siranuş Halası geldi. Haygaz Dayı'nın kızı geldi. Galiba o kadar geldiler. Biz artık nişanlıydık.

HRANT

Patrik Babamız bizi bu şekilde nişanladıktan sonra artık tamamen yanına aldı. Yazın Kınalıada'daki konutunda, kışın Kumkapı'da onun bir parçası olduk. Rakel, Badriark'ın yemeklerini yapıyor, yengeyle dayıya ev işlerinde yardımcı oluyordu. Ben de "Şmorhk Baba"nın getir götür işlerine bakıyordum. Şınorhk Badriark'm gününün önemli bir bölümünü geçirdiği yer evin bahçesiydi. Büyük çoğunluğunu kendi eliyle diktiği meyve ağaçlarını budar, sular, ilaçlar, her şeyleriyle ilgilenirdi. Kamp çocuklarının o ağaçlardan meyve çalmasını odasından muzırca izler, arada bir gözükür, kaçışmalarını gülümseyerek seyrederdi. Meyveler olgunlaştığında ise kendisi ağaca tırmanır, koparır ve kampın bahçesine, çocuklara fırlatırdı...

Üç yıl kadar bu şekilde geçmişti ki bir kiraz vakti, "Bize artık izin ver, gidelim," dedik ve yanından ayrıldık. Ne var ki tatlı bir ayrılık olmadı. Yuva yöneticisinin bir suiistimaline tanıklık etmiş, durumu da Patrik Baba'ya aktarmıştık. Nedense duyarsız kalmıştı. "Oğlum, eğer ben birini iki kilo kiraz suiistimal etti diye uzaklaştıracak olsam, etrafımda adam kalmaz," diyerek, bugün bile anlayamadığım bir gerekçeyle geçiştirmiş, bizi hayal kırıklığına uğratmıştı...

Kısa süre sonra da evlendik...

RAKEL

75 Şubatı'nda nişanlanmıştık. O yaz yine Kınalıada'ya gittik, oradaki çocuk kampında *hışgiç*lik yaptık. Zaten *Çutak* 73 yılından beri yazları orada çalışıyordu. O yaz Patrik Şınorhk tamamen yanına aldı beni. Patrikhanenin yazlığında kalmaya başladım; birlikte yerdik yemeğimizi ev halkı gibi. Kızı gibi olmuştum artık.

Bizim hemen evlenmek diye bir düşüncemiz yoktu. Kışın şehirde, yazları da adada *Digin* Makruhi'ye çocukların bakımında yardımcı oluyorduk. 1976 yazında bağış toplamak için bir aylığına Amerika'ya gitmişti Şınorhk Patrik. *Çutak*'la ikimiz ilgileniyorduk Kınalıada Kampı'ndaki çocuklarla. Yuva yöneticisi *Digin* Makruhi'nin Amerika'da yaşayan çocukları vardı. Yazları İstanbul'a

gelirler, bir süre kalırlardı. İşte bu sırada bazı anlaşmazlıklar yaşandı. Harcamalarla ilgili bazı yanlış anlamalar oldu. Patrik Şınorhk, döndükten sonra gönlümüzü almaya çalıştıysa da, biz çok alınmıştık ve ayrıldık oradan. Öyle olmasaydı, onlar bizi evlendireceklerdi, farklı devam edecektik. Ama olmadı. Biz hem Kınalıada'dan hem de Meryem Ana Kilisesi'ndeki o yatılı yerden ayrılmak zorunda kaldık.

HRANT

Sakın unuttum sanma güzelim,
Geleceğim elbet
gecikmeme neden aslında
bu fazla yakınlığın
Soranlara böyle bellet

Şimdi dinlesin, bu iş bitti diyenler
hem de bugün, eylülün bir gününde
baksınlar şu dünyaya
şöyle bir etraflarına
Mevsim döküntüde ama
ya şu güneş, şu gün
pırıl pırıl sımsıcak

Bak sevdiğim,
şimdi bir kenara yaz
Nasıl unutmuşsa bu günü
götürürken günleri kucak kucak
o uğursuz yaz
Bizim sevdamız, gecikmemiz, umudumuz da
öylesi işte
Yazamadıysan eğer, yüreğine kaz.

RAKEL

Nişanla düğün arası bir sene gibi sürdü. Bizim resmi nikâhımız 16 Nisan 1976'da oldu. Beyoğlu Evlendirme Dairesi'nde evlendik. Para bulma, karar verme, şu tarafı bu tarafı ikna etme derken kilise nikâhımız bir sene uzadı. Bizim resmi nikâhımız olmuş ama tabii hâlâ Mari Bibi'nin tarafında kalıyorum ben. Bir gün öyle oturmuş, konuşuyorduk. Yapmak istediklerimiz, umutlarımız, geleceğimiz, belki de çocuklarımız derken dalmış uyumuşuz, o oturduğumuz di-

vanın üstünde. Bizi uyandıran Mari Bibi öyle bir bakış attı ki bize, ben bir daha karşı tarafa geçmedim. Madem artık öyle biliyorlar, biz de artık yan yana yatalım, dedik. Bundan böyle bir evde kaldık, aile gibi yaşadık. Ama daha kilise düğünümüz olmamıştı. Bu yüzden Mari Bibi kendi dışındakilere söylemedi bunu. Sırrımız oldu bu bizim. Ben onda kalıyorum, bilindi. Onları da hoş görmek lazım... Âdetleri, gelenekleri böyle... *Çutak*ımla benim de bir âdetimiz oldu orada. O evde başladı ve son güne kadar da sürdü. Yattığımız odada hep bir ışık açık kalırdı bizim. Göz göze bakarak uykuya dalmak, gözümüzü açtığımızda da ilk birbirimizi görmek için...

TOMO

O vakit Rakel'in evi de yoktu gelin olarak çıkabileceği... Nasıl olduğunu hatırlamıyorum ama Tıbrevanklı *ahparig*lerinden Toros Apik aldı o işi üstüne. Kuyumcudur kendisi... O günün şartlarında hali vakti yerindeydi; Yeşilköy'de evi barkı vardı. Orada oturmak bir ayrıcalıktı zaten. Rakel o evden gelin çıktı. Bir de Malatyalı bir hemşehrisi vardı Hrant'ın yine Tıbrevank'tan. Garabet Gündüz... O da kirvesi oldu. Ve evlendiler işte.

Evlendiklerinde Hrant'ın sakalı ya var ya yoktu, Rakel dersen zaten tam bir çocuktu... Eşek uçtu desen, inanabilecek kadar saf ve temizdi. Hâlâ da öyledir Rakel. İncil'e bağlılığı da o temizliğinden gelir. İyi ki öyle, yoksa kaldıramazdı yaşadıklarını... Bizim aile için Rakel azizedir. Ama bu ayrı mevzu tabii...

RAKEL

Sonunda ancak 23 Nisan 1977'de kilisede evlenebildik. Çok küçüktük ikimiz de. Hatta arkadaşları, Çocuk Bayramı'nda çocukları evlendirdik, demişlerdi o gün. Gerçekten de Tıbrevanklı *ahparig*ler evlendirdiler bizi. Maddi durumu en iyi olan *ahpariğimiz* bize *ginkahayr* oldu. Vaftiz babası demek, kilisede haç tutan demek... Sarı Garabet derler, o öyle arzu etti, *ahparig*leri öyle düşündüler ve kirvemiz oldu. Kına gecesi yaptılar, kına yakıldı. Biri beni hamama götürdü. Öbürü bize gecelik, pijama aldı. Bir arkadaşımızın gelinliğini bana uyarladılar. Duvak da taktılar. Damatlık da giydirdiler. Koyu renkti *Çutak*'ın elbisesi, ince çizgiliydi ve çok yakışıklıydı.

Kilise düğününü Şınorhk Patrik ayarladı. Narlıkapı Kilisesi'nde oldu törenimiz. O gün Patriğimizin önemli bir randevusu çıkınca katılamadı nikâhımıza. Biz kiliseden sonra hemen gidip elini öp-

tük. Nikâhtan sonra da *Çutak*'ın babasının evine gittik. Evde yemek yaptık. Yendi içildi. Çaldık oynadık işte...

Kilise düğününü ben istedim en çok. Olmazsa olmazlardandı benim için. Birlikteliğimizin kutsanması ve aynı kutsallıkta devam ettirilmesi anlamına geliyordu, çünkü papaz, Mesih'ten aldığı yetkiyle kutsamayı yapıyor düğünde. Artık iki beden yerine tek beden oldunuz, diyerek birlikteliği kutsuyor. Bu inançla çok istedim kilise düğününü. Sonra gerçekten de biz bir beden olduk, yani artık birbirimizin bedeniydik ve birbirimizi ayrı düşünemiyorduk.

Tanrı'nın bize bahşettiği o sevgiyi yine ancak Tanrı'nın insana olan sevgisiyle anlatabilirim. Tanrı kendi yarattığı insana nasıl sevgiyle bağlıysa, bizim de hem Tanrı'ya hem de birbirimize öyle bir bağlılık ve sadakatle bağlanmamızı istemiş. O sevgi örneğini karı-kocada görmek istemiş. Karı-koca arasındaki sevgi tanrısal bir sevgi. Çünkü teslim olduğun zaman karşılığını alıyorsun. Sen kendini açtığın kadarıyla doluyorsun. Karı-koca arasında iyiyi ve aşkı anlatabilecek kelime, uyumu anlatabilecek kelime bulamam. Bunu kelimelerle anlatamam. Ama bunun Tanrı'nın hediyesi olduğunu bilirim. Ve eğer kulları açıksa Tanrı'ya, bunu yaşayabilir diye düşünürüm, çünkü Tanrı bunu bahşetmiştir zaten kullarına...

Bir de benim İsguhi *Morakuyr*'dan öğrendiğim bir şey vardır. Daha önce de anlatmıştım, *Joğvaran*'da belletmenlik yapardı kızlara ve biz onu çok severdik. Hem bir anne hem bir öğretmen gibiydi bizim için. Hiç evlenmemişti, matmazeldi. Beni de, eşimi de iyi tanırdı. Düğünden önce beni bir kenara çekti ve "Kızım," dedi, "bizim büyüklerimiz derdi ki; 'evlilik yatağı kutsaldır; hem de cennettir.' O kutsalın temizliğini koru ve o cennetin tadını yaşa..."

Seneler sonra *Morakuyr*'un bu sözü aklıma geldiğinde, "Nedir ki acaba yatağın cennetle karşılaştırılması?" diye sordum kendime. Kutsalın temizliğinin korunması karı-kocanın burayı sadakatsizlikle kirletmemesidir. Peki ama cennete benzer tarafı nedir? Bunun cevabını bulduğumda *Çutak*'la da paylaştım hatta... Cennete benzemesi karı-kocanın birbirine tamamen teslim olması, doruk noktalarda kimseyle alışverişinin olmaması, ona vereceğim var, bundan alacağım var, dememesi ya da açlık, yokluk veya eksiklik gibi hiçbir şeyin aklına gelmemesidir. Sadece o sevginin ve doyumun tadında olması demektir. Ve işte orası cennettir, cennet gibidir. Orda temizlik, saflık ve sadece sen varsın, bir de aldığın sevinç var. Kutsal Kitap'taki cennet de budur işte. Oraya kin girmez, alışveriş girmez, kıskançlık ve yalan girmez. İşte Tanrı'nın karı-kocaya bahşettiği o şey cennettir. Yeryüzündeki cennet budur.

IV. BÖLÜM

HAYAT KAVGASI

Khent Hrant lise yıllarından hemen sonra girişiyor zorlu ekmek kavgasına ve yapmadığı iş de kalmıyor. Ama Rakel'i ve Siament Ağa'nın gururlu Varto aşireti geçmişini de kuşandıktan sonra daha bir delice saldırıyor sanki hayata.

Artık yalnız da değil hayat mücadelesinde. Büyük zorlukları aşarak eşi kıldığı küçücük Rakel'i de var yanında. Ve tabii ki çocukluktan beri hiç ayrılmadığı kardeşleri de... Benzersiz Dink kardeşler onlar ve ne yapıyorlarsa omuz omuza birlikte yapıyor, birlikte paylaşıyorlar. Bir de Tıbrevank ailesi üyeleri var, *ahpariglik* dayanışmasıyla ona el uzatan, kurulan "imece"ye katılan...

İmece bir Anadolu âdeti... Bir köy topluluğu içinde işlerin zorunlu ya da gönüllü olarak elbirliği içinde yapılması demek. Hrant'ın ekmek kavgasında Anadolu kökenli "Tıbrevanklı *ahparigler*" tarafından gerçekleştirilen imece ise sadece emekle de sınırlı değil. Beyaz Adam'ın kuruluşunda görüldüğü gibi, başlangıç sermayesi oluşturmaya kadar varıyor, geri ödemelerde de kimse kimsenin kapısına dayanmıyor.

Bu kısacık bölümde, "Sahipsiz çocuk" Hrant'ın köklerini Anadoluluktan alan aile ağacı yavaş yavaş dallanıp budaklanmaya başlıyor. "Tıbrevank Ruhu" olarak tanımladığı o şey, ilk kez ete kemiğe bürünüyor. Dahası, Hrant'ın kişiliği de lakabını doğrularcasına ortaya çıkıyor. Artık Khent Hrant o! Kaybedecek hiçbir şeyi yok. Hep göze alıyor ve kendini hiç sakınmadan öne atıyor.

İşte böylece Hrant'ın en olmayacak gibi görünen şeyleri mümkün ve gerçek kılma vasfı, yıllar sonra *Agos*'ta yazdığı yazılarda yapacağı her tür mistifikasyonu haklı kılacak biçimde belirmeye başlıyor.

"Balıkçı Sepeti" hayatının duraklarını bir deniz feneri gibi aydınlatırken, "Atlantis Uygarlığı" yanıp sönen bir çakar gibi uzaklardan göz kırpıyor...

İMECE

HOSROF

Hrant'la Rakel evlendiklerinde hepimiz babamın evinde kalıyorduk, çünkü yakınlarda bir yerde, İç Feriköy'de Kardeşler Fotoğraf Stüdyosu diye bir fotoğrafhane açmıştık. Kelimenin tam anlamıyla beş parasızdık ve inanması zordu ama "serbest girişimci" olmuştuk.

Aslında fotoğrafçılık işi şöyle başladı: Ben ortaokulda sınıfta kalınca, çalışayım artık, dedim ve iş hayatına çıktım. İyi bir ustaya rastladım ve kısa zamanda fotoğrafçılık öğrendim ondan. Üç dört yıl iş değiştirdikten sonra Kadıköy tarafında, Feneryolu'nda "Stüdyo Spot" diye bir fotoğrafçı ilanı gördüm. Gazetecilik Okulu mezunu kalfa aranıyor diye bir ilandı, hiç unutmam. Bende eğitim falan yok tabii ama kalktım gittim. Adam işi bildiğimi görünce hemen, gel çalış, dedi bana. Artık bayağı ciddi bir işim olmuştu. Bu arada Yervant da okulu bırakmış, babamın yanında çırak olarak çalışıyordu. Hrant ise üniversiteye girmişti. Hem okuyor hem de saat pazarlamacılığı yapıyordu... Bir de galiba yine Hagop Minasyan'ın bulduğu bir işte çalıştığını hatırlarım, Saint Antoine Kilisesi'nde "Kaptan" lakaplı birinin yanında...

HAGOP MİNASYAN

"Kaptan" uzak yol kaptanlığı yapmış olduğu için bu lakapla anılan eski bir Osmanlı beyefendisiydi. Saint Antoine Kilisesi'nin vakıf binalarından birinde bir ofisi vardı. Hrant'ı onun yanında işe koymuştum, birkaç kuruş kazansın diye... Liseyi bitirdikten sonra sekreterlik işi yaptı orada. Ama Hrant bu! Sıkıldı, ayrıldı oradan...

Bir süre görmedim onu. Sonra bir gün çıkageldi. Nereden bulmuşsa bir şirkete girmiş, kapı kapı dolaşıp saat satıyordu. Bana da bir saat sattı taksitle. Senetler imzalattı, çıktı gitti bizimki. Ödeme günü gelmiş, hatta geçmiş. Ben unutmuşum. O saat yüzünden icra kapıma dayandı mı? Ulan Hrant, derdim, benim sana bu kadar emeğim geçsin, sen beni bir saat yüzünden icralık et!

Lise bittikten sonra dış görünüşü biraz değişmişti. Geniş paçalı pantolon giymek, uzun saç bırakmak modası vardı o sıralar. O da uydu bu modalara, daha zamane genci görünümüne girdi. Artık üniversite yıllarıydı. Ama okula pek uğradığını tahmin etmiyorum. Kafası estiğinde Karaköy'de benim Surp Pırgiç Ermeni Katolik Kilisesi'ndeki yazıhaneme gelirdi, çay içerdik. Eli hep kitap dolu olurdu. Özellikle de sol kitaplar... Çok okumaya başlamıştı o yıllar. Fazla konuşmazdı. Kafası hep başka şeylerle meşgul gibiydi. Ama yine de arada gelir görünürdü bana böyle...

HOSROF

O sıralar üçümüz birlikte babamın yanında kalmaya başlamıştık. Hayatımızda ilk kez oluyordu bu... Babamla Mari Bibim Feriköy'de iki gözlü bir evde yaşarlardı, biz de yatmadan yatmaya girerdik o eve. Gerisi ekmek kavgası... Bu arada ben o çalıştığım fotoğrafhanede Yervant'ı yanıma aldım. İkimiz de çok çalışkandık, usta pek uğramaz olmuştu artık. İkinci yılımızdı sanırım; o sıralar duvar kâğıdı modası vardı. Biz de Yervant'la duvarlara eski İstanbul gravürleri yapmaya başladık.

Şimdi şöyle... Gravürlerin fotoğrafını çekiyoruz. Sonra bunları duvar ölçüsüne göre büyütüyoruz. Duvar kâğıdı haline getiriyoruz. Çok da güzel yapıyoruz da nasıl satacağız? Baktık Hrant bu saat pazarlama işini zaten yapıyor. Bizim gravürleri de pazarlayıp bundan da komisyon alalım, dedik. Hatta bir katalog da hazırladık. Hrant katalog elinde gitti, 2-3 gün sonra ciddi bir iş almış, koşarak geldi. Biz bunları bastık, götürdü, yeni bir iş almış olarak tekrar geldi. Onu da yaptık, götürdü. Bu arada biz Yervant'la öyle bir çalışıyoruz ki, fotoğrafhaneyi de coşturduk. Bunun üzerine abim bizi topladı. Oğlum, dedi, biz bu baskı işini kendi başımıza yapamaz mıyız? Fotoğrafhaneye gerek yok. Babamın evinde yaparız. Ben dışardan iş bulurum. Kendimize çalışırız. Bizim de aklımız yattı. Bir arkadaşından borç buldu Hrant ve gittik, bir agrandizör satın aldık. O hâlâ abimin evinde durur. İnanılmaz mücadele gücümüzün bir hatırası olarak...

Bu arada abim, Rakel'e olan aşkında nihayet mesafe alabilmiş, Rakel'in babası ikna edilmiş, nişan takılmıştı. Hrant fırsatını yakaladığı anda evlenecek, kafaya koymuş. Hiç kimseye ihtiyaç duymadan yaşamayı bir becerebilse, hemen yapacak bu işi. Aslında bu "serbest girişimcilik" ruhu da Rakel'e sevdasından ya, o da başka...

Gittik, tahtadan bir banyo tezgâhı yaptık, bu işe Rakel de katıldı: Rakel, Hrant, Yervant ve ben... Sonra işe koyulduk. Pazarlamacı Hrant'tı. O gidip işi alıyordu, geliyordu; akşamları dışarıda bahçede çalışıyorduk, karanlık odamız olmadığı için gece havanın kararmasını bekliyorduk. Fotoğrafi büyütmek için ışığı duvara veriyorduk, basıyorduk kâğıda. Sonra da bunları banyo ediyorduk. Harıl harıl çalışıyorduk.

RAKEL

Bir görsen nasıl çalışıyorlardı, nasıl çalışıyorduk! Duvarlara badana yaptılar, duvar kâğıdı yapıştırdılar. Bir ara *Çutak* işportacı olarak saat sattı. Gerekirse limon bile satarım, derdi. Her iş gelirdi elinden. Ben dekoratif çiçek yapma kursuna gittim. Yapma çiçek hazırlardık evin içinde. Düğün şekerleri hazırlardım sipariş üzerine, gelin başları yapardım. *Çutak* bir işyeriyle bağlantı kurmuştu, sipariş üzerine çalışırdık. Sonra baktık kurtarmıyor, bıraktık o işi...

Bu işlerde üç kardeş hep fikir birliği yaptılar. Mesela fotoğrafçılık fikri Hosrof'tan çıkmıştı; o işi en iyi o bilirdi. Ama uygulamada üçü birlikte çalıştılar. Ben de katıldım. İmece gibi... Evin girişi kare bir hol şeklindeydi. Bu hole açılan küçücük bir oda daha vardı. Orayı karanlık oda yaptık. Leğenin içine ilaçlı su koyduk. Filmleri orda yıkıyorduk. Agrandizör dedikleri bir makine de aldılar. Eski İstanbul gravürlerini alıp, onları duvarda büyütüp, poster haline getirip satıyorduk. Bahçede bir kuyu vardı. Motoru bozuktu. Kuyudan su çekip taşın üstünde yıkardık o büyütülmüş, duvar boyu resimleri. Sonra da kurusunlar diye mandalla asardık onları. Çamaşır asar gibi... Çamaşır deyince, tabii bir yandan da evdeki beş nüfusun temizliği, yemeği, hepsi benim üzerimde. Çamaşır makinemiz falan yok, elde yıkardım hepsini. Evlendiğimizde arkadaşlarının bize düğün hediyesi olarak verdikleri parayla ilk iş bir çamaşır makinesi aldık da en büyük yardımcım o oldu benim. Buzdolabımız hep vardı zaten. Girişteki hole de sobamızı kurmuştuk. Gerisi de iki divan... Bu kadarı yetiyordu bize.

Böyle böyle kazanmaya başladık hayatımızı. Çok da mutluyduk.

Pazarlama işini *Çutak* yapıyordu. İşe göre basıyorduk zaten. Öyle fazladan kâğıdımız da yok. Siparişe göre hazırlıyorduk. Siparişle birlikte kaparo alıyorlardı. Onunla kâğıt satın alınıyordu ve ona basıyorduk. Sonra o bastıklarımızı suntaya yapıştırıyor, işyerlerine asıyorduk. Sattıkça yeniden sipariş alıyorduk. Hiç unutmam, bir keresinde tam on bir adet gravür siparişi aldık. Çok büyük işti bizim için. Ne yapacağımızı şaşırmıştık. Sonra Feriköy'de bir işyeri tuttular. Orada artık ciddi fotoğrafçılık yapmaya başladılar. Adını da Kardeşler Fotoğraf Stüdyosu koydular. Ben de çalıştım orda tabii. Rötuş yapmayı bile öğrenmiştim.

HOSROF

Yaptığımız ilk 'büyük' işle gittik bir yer tuttuk İç Feriköy'de. Her siparişten sonra orayı biraz daha adam ettik. Adım adım 5-6 ay içinde kendi fotoğrafhanemizi kurduk. Adı da Kardeşler Fotoğraf Stüdyosu oldu. Bu işe kendimiz de şaşmıştık ama becermiştik işte. Beş parasız kendi işimizi kurmuştuk. Fotoğrafhaneyi oluştururken anamın ilik açma işinden bir kenara koyduğu ufak bir birikimi vardı, onu aldık. Hatta anam yıllarca, sizin bütün sermayeniz benim, deyip durdu bize...

SİRANUŞ HALA

Şu fotoğrafçı dükkânını açacaklar. Baktım Hrant geldi. Telefon da komşuda var, bizde yok o zaman. Hala, dedi, aşağı kata inip bir telefon edebilir miyim? İndik aşağıya. Şınorhk Patrik vardı o zamanlar. Hrant çok severdi onu. Baba bilirdi. Onu aradı. Herhalde komşumuz anlamasın diye Ermenice konuştu. İşte dükkân açacaklarmış da, para lazımmış da... Yok, dedi herhalde Patrik, veremem para. Hrant'ın böyle rengi attıydı. Sonra yukarı çıktık. Dedim, Hrant oğlum, ne kadar lazım. Benim de o zaman bankada param vardı 7.500 lira. 10 bin mi lazımmış, artık bilmiyorum. Dedim, bende bu kadar var. Sağol hala, dedi. Neyse gittik, çektim parayı. Dedi ki: Hala bu 500'ü sen al, öbürü de bana. Dedim, yok al bunu da, benim param var, yol parası edersin bunu da, dedim. Öyle bir sevinerek gitmişti ki! Ah ben de ne kadar mutlu olmuştum o zaman, var da verebildim diye.

RAKEL

Kardeşler Fotoğraf Stüdyosu açtıkları ilk işyeriydi. Sonra çarşı içinde biraz daha iyice, daha düzgün bir fotoğrafhane açıldı, kızımız

Baydzar'ın doğumundan bir ay önce. "Maral Fotoğraf Stüdyosu'du bunun da adı... Yine 1978'in yazında Pangaltı'da bir de küçücük kitapçı dükkânı açtık. Baruthane Caddesi'nde bir köşe dükkândı. Onun adı da Maral Kırtasiye oldu. Bir süre de o devam etti. Çocuklar olunca ben daha çok eve çekilmiştim. Öğle yemeği yapardım, dükkâna götürürlerdi. Vakit bulursam akşamüstü bir kek yapardım. Sevinirler diye alır götürürdüm dükkâna. İş varsa kalır, yardım ederdim. Makbuz falan keserdim. Aile şirketi gibiydik.

Bir yaz da Kınalıada'daki çocuk kampında yaşadık. Çünkü eşim hep iş kovalıyordu. Ekmek parası peşindeydi. Dezire diye bir pastane vardı deniz kenarında. Onun karşısında küçücük bir yer açtı. Dükkân demeye şahit ister; beş metrekare var yok. Orda da deniz malzemesinden kırtasiyeye bir şeyler sattık gene. Kınalı'da bir oda kiraladık o zaman. İlk yazlık evimiz oldu o oda. Hem denize giriyorduk, hem ekmek paramızı çıkarıyorduk o küçük dükkânda. Bir yaz da öyle geçti. Hep geçim derdi içindeydik.

MİKHAİL YAĞBASAN

Ben eniştemle ilk tanıştığımda ablamla evliydiler artık. 77 yılı olmalı. O yıl temelli gelmiştik Silopi'den İstanbul'a. Ben on beş yaşlarında olmalıyım. Enişte o vakit İstanbul'da, Feriköy'de fotoğrafçılık yapıyordu. Ve Kurtuluş'un aşağısında bahçe içindeki o evde oturuyorlardı. Ben aşağı yukarı her hafta sonu gider, bütün hafta sonlarımı ablamlarda geçirirdim. Biz o zamanlar topluca köyden gelmişiz, Kuledibi'nde Patrikhane'nin bize verdiği yerde kalıyoruz... Sıkılıyorum haliyle orada. Halbuki öbür taraf eğlenceliydi. Eniştem sıcak bir insandı, beni hiç terslemezdi. Ablam da misafirperverdi. Bütün arkadaşları da oradaydı. Holün ortasına yataklar serilirdi, gece de kalırlardı. O sıcaklığa giderdi herkes. Aralarında ilk evlenenleri eniştemdi galiba. Bekârken evin yok ki... Tomo'yu mesela ya da Kanada'ya, Hollanda'ya giden tüm Tıbrevanklı yaşıtlarını, *ahparig*lerini hep görürdüm orada. Zaman geçti, Maral Fotoğraf Stüdyosu başka yere taşındı, eniştem kendi yerini de kırtasiyeye çevirdi.

TOMO

Hrant o yıllarda fırsat buldukça üniversiteye de uğrar ama daha çok Tıbrevank'tan Yetişenler Derneği'ne de takılırdı. Tıbrevank mezunu olamamıştı ama kendini hep Tıbrevanklı hissetti. Üç kardeş bir

olup kendi fotoğrafhanelerini açınca, orası hemen Tıbrevanklıların uğrak yeri oldu. Evimiz gibiydi orası. Çaydanlık hep hazırda, fokur fokur kaynardı. Sigara içip bol bol sohbet etmek imkânı vardı. Başka ne ister Tıbrevanklılar? Birkaç sokak ötede Rumeli Caddesi'nde de dernek lokali var zaten. Eh orası da öbür ev demekti. O ara çok görürdüm Hrant'ı. Ya fotoğraf stüdyosundaydı ya da dernek lokalinde...

Dernek lokali desen biraz da sol örgüt yuvası gibi bir şeydi. Tıbrevanklı olup da İGD ya da TİKKO'ya ilgi duymayan yoktu. Bunlardan birinin üyesi değilsen de mutlaka sempatizanıydın... Bizim cemaat mesela o dönemde kızını Tıbrevanklıya vermek istemezdi. Solcudur diye. O kadar adımız çıkmıştı. Serseri takımı görürlerdi bizi. Halbuki bütün Türkiye çalkalanıyor o dönem; cemaat hâlâ *Hürriyet* gazetesi okuyor, oradan bakıyor Türkiye'de olan bitene... Böyle bir cemaattir bizimkisi. Zaten İstanbul Ermenisi, Anadolu'dan gelen Ermeni'yi pek kabullenmedi. Üstüne üstlük, bunlar bir de solcu. Ne yapsın kız babaları bunları? Hrant bunların hep karşısındaydı. Daha gençken de öyleydi, sonraları *Agos*'u çıkarırken de çok uğraştı bunlarla, üstlerine gitti. Hiçbirinden sözünü esirgemedi. Anadolulu olmaktan gurur duydu, bu kimliğine de hep sahip çıktı. Biliyor musun, giyim kuşamını bile çok az değiştirdi. Mesela o hırkasını hiç çıkartmadı üzerinden... *Khent* derdik ona. Delifişek bir delikanlıydı. Sadece siyasi konularda değil, her konuda öyleydi. Damarı vardı yani... Durduk yere inat ederdi, aklına koyduğunu yapardı. Aklına koyduğu her şeyi de yaptı zaten.

ARTİN YASULKAL

Tıbrevanklılar Derneği Osmanbey'deydi. Dernek lokaline hepimiz gider gelirdik. Oraya gelen ağabeylerimiz arasında Hrant da vardı. Çoğumuz gibi onun da para sıkıntısı vardı o zamanlar. Onu da paylaşırdık.

Lokalde büyük bir salonumuz vardı. Pingpong masası vardı orada. Kâğıt oyunu olmazdı hiç, satranç vardı. Hrant da iyi satranç oynardı... Sohbetler olurdu orada. Siyaset de konuşulurdu, özel dertler de paylaşılırdı. Folklor çalışmalarımız da vardı. Hepimiz solcuyduk aslında. Hrant dernek yönetiminde değildi ama sürekli gelirdi. Hrant'a *Khent* dendiğini duymuştuk, biz de bilirdik bu lakabını. Ama hiç kullanmadık, çünkü bizden büyük bir ağabeyimizdi. Ancak kendisinden büyük *ahparig*ler ona öyle takılabilirlerdi.

MASİS KÜRKÇÜGİL

Hrant'a *Khent* dediğimize bakma, aslında çok sorumlulukları olan bir adamdı. Ta ilk gençlik yıllarından beri böyleydi bu. Üç kardeştiler ve kardeşlerine ağabeylik yapmak zorundaydı. Dillere destan aşk vaziyeti yüzünden Rakel'le daha çocuk denecek yaşta evlenince, ekmek teknesini yüzdürme gayreti daha da ciddi bir meseleye dönüştü. Çünkü bunlar kendileri çocukken, iki de çocuk sahibi olmuşlardı. Eh, bir yandan da bu çocuk, ana-babasını taşıdı yıllarca...

Ben onu tanıdığımda Feriköy'de bizim evin sokağının köşesinde oyuncakçı, kırtasiye ve kitapçı karışımı küçük bir dükkân işletiyordu. Biraz ilerde ise daha ziyade kardeşlerinin işlettiği fotoğrafçı dükkânı vardı. Hrant'ı da, Rakel'i de sık sık görürdüm orada. Hepsi çok çalışırlardı.

TOMO

Hrant'ların fotoğrafhanesi Tıbrevanklıların ikinci evi gibiydi dedim ya, oraya sırf laflamaya değil, işin bir ucundan tutmaya, imeceye de gidilirdi. Bazen burayla da yetinilmez, Kurtuluş'taki eve de gidilirdi. Kurtuluş dediysek, İç Feriköy'de bir mezarlığın içindeydi ev. Böyle yani, birisi gelip birini kesse, cenazenin ancak 3-4 gün sonra bulunabileceği gibi bir yerde... Mezarlığın içinde bir ev ki, kapısı-penceresi yok, kırık dökük bir yer. Dut ağaçları vardı bahçesinde. Ve işte biz nevalemizi alıp gider, o bahçede mangal kurup rakı keyfi yapardık. Mezarlığın önünde asude bir piknik yeri! Aşağıda da Kasımpaşa gibi bir yere bir dere akardı. Küçüktü dere ama çağlayan gibi bir ses çıkarırdı, çünkü o yamaçtaki evlerin lağımı oraya bağlıydı. Biz o bahçede derenin sesini bastırmak için yüksek sesle konuşur, bağırarak hasbıhal ederdik.

RAKEL

Eksik olmasınlar, eve gelen gidenimiz çoktu. Daha babasının evinde kalırken böyle başladı, hep böyle devam etti. Kardeşleri gibi arkadaşlarını da çok korurdu, kollardı *Çutak*. Her durumda yanlarındaydı. Tehlike dahil, ne olursa olsun, bırakmazdı onları. Evinden kısar, onların o anki ihtiyacını acil görürdü. Öyle bir yönü vardı.

Arkadaşlarına çok düşkündü dedim ya, arkadaşları da ona düşkündü tabii. Tıbrevanklı *ahparig*leri habersiz de gelirlerdi eve. Kardeş gibi olduğumuz için eve gelenler doğal çevremizdi zaten. Bir

çorba ya da pilav pişirdiysek, yerdik birlikte. Paylaşırdık yemeğimizi, yetmezse yumurta kırardık. Yemeği dert etmedik hiçbir zaman. Hiç yürek sıkıntısı yaşamadım bu yüzden.

Dışarıda asabiydi belki ama evde benim *Çutak*ımdı gene de... Eskiden daha sert mizaçlıydı. Kavgacı bir insan değildi ama çabuk parlardı. Haksızlığa hiç gelemezdi. Kendisini tehlikeye atmaktan da kaçınmazdı. Gözüpek bir adamdı. Bela onu buldu muydu, o da üstüne yürürdü belanın... Bazen evde de bağırdığı olmuştur, haksız da olsa. Ama ben de susturmuşumdur gerektiğinde. Kendimi hiçbir zaman ezdirmedim. Ataerkil bir toplumdan geldiğimiz için dikkatli davrandım, o kadar. Zaten o da o anlamda hep saygısını korudu, hiç ezmeye kalkmadı beni. Ama bir lider yönü olduğunu başkalarından duyardım. Hatta bana, sen korkmuyor musun kocandan diye soran da olurdu. Ne korkayım ki, eşim olduktan sonra da her zaman benim *Çutak*ım olarak kaldı.

MASİS KÜRKÇÜGİL

Feriköy'de benim evimle Hrant'ın kırtasiye dükkânı birbirine çok yakındı. Bizim yazıhane de bunların fotoğrafçı dükkânının hemen ilersindeydi. Bu mekânsal yakınlıktan ötürü bir süre sonra biz de yakınlaştık. Aynı muhitte gide gele benim annem de tanıdı Hrant'ı, ablam da... Rakel'le evliydiler artık. Ailevi ilişkiler derken ortak arkadaşlarımız da olmaya başlamıştı. 1976-80 yılları arasında manevi evladım gibiydi artık. Zamanla oluştu bu... Bu sevgi denen şeyin ne zaman, nasıl ortaya çıkacağını bilemezsin ki hiç.

RAKEL

Ekmek kavgamız hep sürdü. İyimser bir insandı *Çutak*. Hiçbir zaman halimiz ne olacak diye kara kara düşündüğünü görmedim. Çok iş değiştirdi ama öyle bir ruh haline hiç girmedi. O vakit bir sürü iş yaptık. Ama para kazandık desek yanlış olur. Kardeşleri bir buçuk iki yıl kadar sonra ayrıldılar babalarının evinden. Bir süre anneleriyle oturdular, sonra da evlendiler.

TOMO

Hrant, Beyaz Adam'ı kurarken de geldi bana. 1979 yılıydı. Mal sahibi, dedi, bana inanmıyor, kefil istiyor, gel bana kefil ol. Ben de oldum tabii. Ufak bir sermaye birikimim vardı, onu da koydum.

Nışan Ekmekçiyan adında bir arkadaşım vardı, onu da ortak ettim. Nışan'ın takma adı "Beyaz Adam"dı. O yüzden dükkâna onun adı verildi. O da bizim okuldandı. Hrant'm "Tıbrevanklılık Ruhu" dediği, böyle bir şeydi işte. Herkes birbirine koşardı ihtiyaç halinde. Kefil mi istiyor, olurdun. Para mı istiyor, çıkarır verirdin...

Hrant'ın bu işe girerken de sermayesi yoktu beş kuruş; gözü kara adamdı Hrant. Biraz da bu özelliğiyle *Khent*'ti zaten. Beş kuruşu yokken küçücük bir kitapçı dükkânı açtı. Sonra bunu ordan oraya taşıdı, her seferinde biraz daha büyüttü. Sonunda kat kat yükselen, koca bir kitabevi oldu Beyaz Adam diye. On yılda öyle bir hale getirdi ki Beyaz Adam'ı, o zamanlar değil Bakırköy'de, İstanbul'da emsali yoktu öyle bir kitapçı ve kırtasiye dükkânının. Ama ilk açtığında avuç içi kadar, döküntü bir yerdi.

MASİS KÜRKÇÜGİL

Hrant ve kardeşleri, Feriköy'deki o ufacık kırtasiye dükkânı ile fotoğrafhaneden sonra Bakırköy'de Beyaz Adam Kitabevi'ni açtılar 1979'da. İlk Beyaz Adam sokak içinde daracık bir yerdi. Biz o sıralar Babıâli'de olduğumuz için, Hrantlara yayınevlerinden doğrudan ve daha elverişli imkânlarla kitap sağlayabildik... Hatta Beyaz Adam'ın açılış gününde tezgâhtarlık da yaptık.

MİKHAİL YAĞBASAN

Sene 78-79 olmuş. Bir gün enişte m geldi bizim eve. Babam Siament Ağa'ya, izin ver, oğlun gelsin, benimle çalışsın, yeni bir yer açacağız, dedi. Böylece Bakırköy Beyaz Adam yıllarımız başladı. O ilk Beyaz Adam'ın bugünküyle ilgisi yok tabii. Bodrum katında, ufacık bir yer. Hatta o bodrum katına inen merdivenler bile tamamlanmamıştı daha, onları da biz yaptık. Orada aşağı yukarı beş altı aylık çalışmamız oldu enişte mle birlikte. Bu esnada, yakınlığımız daha da arttı tabii... Kitap alım işinin yüzde doksanını ben yapmaya başladım. Sirkeci'den Cağaloğlu'na yürür, oradan trenle Bakırköy'e giderdik. Sadece, sezon başında toptan malzeme alınacağı zaman araba tutuluyordu, o kadar. Onun dışında kitapları biz sırtlayıp taşıyorduk. O dönemde kardeşleri Orhan ile Levent, fotoğraf stüdyosu'nda kaldılar, o işi yürüttüler. Biz ikimiz çalışıyorduk enişte mle, bir de arkadaşları...

TOMO

Bütün Tıbrevanklıların emeği geçmiştir Beyaz Adam'a şu veya bu şekilde... İmece orada da devam etmiştir. Ama en önemlisi, Nışan Ağabey'in katkısıdır tabii. O zamanlar sahip olduğu çok cüzi sermayenin hepsini koymuştur hiç çekinmeden. "Beyaz Adam," derlerdi Nışan Ağabey'e, kaşı, kirpiği ve saçı olmadığı için. Babasını kaybettiği gün üzüntüsünden hepsi dökülmüş, bir daha da çıkmamıştı. İşte Hrant onun lakabını verdi Beyaz Adam'a. Başlangıçta o da gelirdi her gün, beraber çalışırdık. Sonra savrukluğuna dayanamadı Hrant'ın, ben bununla çalışmaya devam edersem kafayı yiyeceğim, dedi ve ayrıldı. Muhasebeydi, kayıttı, kuyuttu, yoktu öyle şeyler Beyaz Adam'da. Hrant'ın Armenak'dan sonraki en yakın arkadaşı Istepan da sonradan Boston'a gidip yerleşene kadar eşiyle birlikte orada çalışırdı. Aile şirketi gibiydi. Kasa ortaktı. İhtiyacı olan gider alırdı içinden...

OŞİN ÇİLİNGİR

Ortaklardan birisi Nışan Ekmekçi'ydi. Saçları dökülmüştü, kafayı iyice kazıtır ve bembeyaz bir kafayla dolaşırdı. Amerikalıların ülkenin yerlisi olan Kızılderililerin kökünü kurutmalarından esinlenerek, "Beyaz Adam ölecek, merhaba!" diye selamlardı herkesi. Kitapevine isim ararken sabaha kadar düşünmüşler, sonra Hrant bu sözü hatırlayıp söyleyince atlamışlardı üstüne. Nışan ortaklıktan ayrıldı sonra. Galiba iki ortak daha varmış ama ben onları tanımıyorum. Ben yönetici olarak geldiğimde zaten bitmişti ortaklıklar. Hrant ve kardeşleri vardı sadece.

İlk 1979'da kuruldu Beyaz Adam ve çok çeşitli evreler geçirdi. İlk dükkân Bakırköy'de bir sokakta, daracık bir girişi olan, bodrum katında bir dükkândı. Hatta yerin iki kat altındaydı. Daha sonra oradan çıkarılınca, yine yakındaki başka bir sokağa taşındı. En sonunda da şimdiki yerine... Üç yer değiştirdi Beyaz Adam. Her geçen gün büyüdü ve sonunda Bakırköy'ün en işlek anacaddesinin üstünde, yedi katlı bu kitapevi haline geldi. Kendi alanında en büyüğüdür İstanbul'un... Bir de Pangaltı şubesi vardır.

NECDET KOÇTÜRK

Biz Hrant'la 12 Eylül döneminde aynı tutukevinde, aynı koğuştaydık. Hapisten çıktıktan sonra görüşmeye başladık ama arkadaş-

lığımız esas Beyaz Adam'da onlara yardım etmeye başlamamla birlikte gelişti. Okulların açıldığı dönemlerde kasaları kilitlenirdi, öyle kalabalık olurdu dükkân. İçerisi de biraz havasızdı, müşterinin on beş yirmi dakikada çıkması gerekirdi ki, yenisi girebilsin... Yoğunluktan kapılar kapanırdı bazen. Böyle dönemlerde Hrant yakın arkadaşlarından yardım isterdi. Herkes imeceye koşardı o zaman. İşte böyle bir gün beni de aradı ve dükkâna çağırdı. Hesapsız kitapsız bir durum vardı ve güvenilir birine ihtiyaç duyduğunu söyledi. Ben de elimden geldiği kadar yardımcı oldum ona dükkânda. Kasayı hızlandırdım adamakıllı. Benden çok memnun kalınca, bu imeceyi her yıl tekrarlamaya başladık. Benim mühendis olarak kendi işim vardı tabii ama sezon günlerinde beş altı gün sadece dükkânda çalışmakla kalmayıp onların evde yatıp kalkacak bir yoğunluk yaşamaya başlardık.

YERVANT

Abim ilk Beyaz Adam'ı açarken para pul yoktu tabii... Borçla yapıldı her şey. Senet sepetle... Her dükkân sırasında da çok iflastan geçtik zaten. Öyle böyle değil... Ama bütün piyasa kabul ederdi ki, bunlar has adamdır. Kimseye borç takmazlar... Çok şükür, lafımızı hiç yemek zorunda kalmadık. Hiç kaçağa göçeğe düşmedik. Kötü durumdaysak gittik, açık açık söyledik. Sonunda da her zaman borcumuzu ödedik.

Beyaz Adam'ı ilk başlattığımızda küçücük bir kitapçıydı. Yaptığımız ilk işi, fotoğrafçılığı da taşımıştık dükkâna. Adımız kitapçıydı ama biz okul okul dolaşıp pul vesikalık çekiyorduk. Bunun için üst katımızda fotoğrafları bastığımız bir odamız bile vardı. Aynı anda birkaç hamlemiz olurdu. Yaptığımız her işte öyle ya da böyle işçilik de yaptık.

Yaratıcı fikirler hep Hrant Abimden çıkardı. O hamleciydi. Bunun açıklaması şöyle: Hiçbir şeyin yoksa bir şey olabilmek için çapından çok fazla düşünüp atak yapabiliyorsun. Hiçsin çünkü, kaybedecek bir şeyin yok. Ama bir şey olmaya başladığın zaman, çok daha dikkatli, temkinli hareket etmeye başlıyorsun. İşin bütün özü buydu.

MİKHAİL YAĞBASAN

Beyaz Adam'da çalıştığım sıralar bazen, bu namussuzun yanına gitme, onunla çalışma, derdi babam. Babamla başlangıçta sorunluymuşlar ama biz İstanbul'a göç ettikten sonra düzelmişti diyalogları.

Gene de bazen tepesi atardı babamın böyle. Niye, ne oldu baba, diye sorardım. Para vermiyor sana, daha ne olsun, derdi. Bazen iş iyi olmayınca haftalık veremiyordu enişte çalışanlara. Ben gene giderdim ama.

12 Eylül döneminde enişte hapisteyken Beyaz Adam'ın alım-satım ve sipariş işleri benden geçiyordu. Kasa defterlerini ben tutuyordum. Nışan *Ahparig*le birlikte gereken her şeyi yapardık. O dönem Hosrof da tutuklu, Yervant ise Pangaltı'daydı hatırladığım kadarıyla. Enişte çıktıktan sonra işin başına geçti tabii; ben de Baruthane Caddesi'ndeki Maral Kırtasiye'yi devraldım, orayı iki sene işlettim. Sonra babam Siament Ağa 1981'de Ermenistan'a gitme kararı alınca ev bark, dükkân, elde ne varsa sattı hepsini. Sonra vazgeçti ama Kurtuluş'taki dükkân da böylece gitmiş oldu elden. Bu arada ben eniştemle diyaloğu hiç kesmemiştim. O hapisten çıktıktan sonra daha da asılmıştı işe. Gel bana yardım et diye tekrar çağırdı beni yanına.

Tekrar gittim ve babam 87'de aşiret olarak Brüksel'e göçme kararı alana kadar çalıştım eniştemle. Kardeşi Yervant, biz yurtdışına gittikten sonra tamamen geçti Beyaz Adam'a.

Enişte o sultanlığı kolay kurmadı. Orayı ilk kurduğu 1979'dan itibaren neler yaşadığını ben gördüm. Gün oldu kendi hamallık yaptı. Gün oldu senetleri ödeyemedi, haciz olayları yaşadı. O yaşta çok büyük sorumluluk altına girmişti. Çok fazla sıkıntı çekti. Ama alnının teriyle çıktı. 12 Eylül döneminde mecbur oldu, gitti Tuzla'ya yerleşti. Oradan her gün Bakırköy'e, Beyaz Adam'a gidip geldi. Hapse girdi çıktı, yine sürdürdü. O arada üniversiteyi bitirdi, askere gitti. Beyaz Adam hiç bitmedi.

Beyaz Adam'ın sırrı Hrant Dink'in cesaretiydi. Bir de övünmek istemem ama bizim kayıtsız şartsız desteğimiz... Ama o cesaret olmasaydı destek de bir işe yaramazdı. O cesaret de hiç bitmedi.

RAKEL

Biz Feriköy'deki o evden ancak dört yıl sonra çıkabildik ve Pangaltı'da bir ev kiralayabildik. Kenterler Tiyatrosu'nun arka kapısına bakan bir apartmanın giriş katıydı yeni evimiz. İlk defa kendi evimize çıkmıştık. Yine de yalnız değildik tabii... Babası da geldi yanımıza, onu orda bırakamazdık ki! Daha genç kız yaşındaydım ama kızımız Baydzar'dan sonra oğlumuz Arat da yoldaydı. Doğrusunu istersen, saçımı bile tarayamadığım zamanlar olurdu. Bir su getirenim yoktu!

Solculuk bitmişti artık ama solcu arkadaşlarıyla ilişkileri sürüyordu. Ta *Joğvaran* döneminden arkadaşlarımız vardı. Hele beş altı kişilik bir grup vardı ki, onlardan hemen hemen hiç ayrılmadık. Erkektiler ama beraber mutfağa girerdik. Birlikte yapar, oturur yerdik. Zaten *Çutak* akşam eve onlarla birlikte girerdi. Kardeşleri de gelirdi. Yatıya da kalırlardı. Yer yatağı kurulurdu, tabii onlar da yardım eder, yatakları indirip kaldırırlardı. Evin içinde on beş kişi yattığımızı bilirim. Büyük aile gibi yaşardık. Herkes herkese koşardı. Mutlulardanım diye düşünürdüm.

İşte Pangaltı'ya taşındığımız sıralar açıldı ilk Beyaz Adam. Şimdiki haliyle değil tabii. Bodrum katında, ufacık bir yerdi. İkinci çocuğum Arat doğmadan hemen önceydi. 1979 yazıydı. Kimlere ne borçlarla açıldı orası da, kim bilir? Bir tek kendileri bilirler. Kim güvendi de borç verdi onlara? Ben bilmiyorum. Bildiğim, Beyaz Adam'ın özellikle ilk yılları çok ama çok çalıştılar. Ali'den al Veli'ye ver misali hep borç ödediler. Beyaz Adam böyle başladı ama hikâyesi uzun yıllara yayılır. Bütün ailenin ekmek teknesi orasıdır.

İşte, Beyaz Adam'ı daha yeni kurmuşlar, dükkânı oturtmaya çalışıyorlardı ki, bir yıla kalmadı Armenak'ın (Orhan Bakır) vurulduğu haberi geldi. 1980'in Mayıs ayıydı. Hepimiz büyük şok yaşadık. Kahrolduk. Eşimle kardeş gibiydiler. Ben de çok severdim onu. Tehlikede olduğunu da bilirdim tabii. Ama bu kadarını beklemezdik tabii ki. Bekleyemezdik. O sıralar artık 12 Eylül darbesine doğru yol aldığımızı bilmiyorduk daha. Tehlikenin gelip bizi de vuracağını hiç bilmiyorduk.

V. BÖLÜM

MUHALİF

Bu bölümü yazarken Erivan'a gitmemiştim daha. Erivan'da Soykırım Anıtı'nın bulunduğu tepeye "Kırlangıç Yuvası" dendiğini bilmiyordum henüz. Böyle denmesinin nedeninin, 1915'te Anadolu'dan buraya göç edenlerin, yuvası dağıtılan kırlangıçlara benzetilmesi olduğunu da bilmiyordum.

Benim bildiğim "Kırlangıcın Yuvası", devlet tarafından el konmasından sonra Hrant'ın böyle adlandırdığı Tuzla Çocuk Kampı'ydı. *Agos* yazılarında kendi yaşam öyküsünden yola çıkarak inşa ettiği kimlik anlayışını ortaya koyarken, bunu kavramlarla değil de doğa kanunlarıyla anlatmayı seçmişti Hrant. Kendisine ve toplumuna yaşatılan tüm zorunlu göçleri canlının doğal yaşam alanından koparılmasının vahşetiyle açıklamıştı. Bunda hiç kuşkusuz zooloji ve felsefe eğitimi görmüş olmasının da payı vardı.

Mistifikasyonu da severdi çok. Yine *Agos* yazılarında, hayatının kişiliğini ve kimliğini oluşturan duraklarına verdiği isimler bunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkıyor. Sık sık mistifikasyon yapıyor Hrant, sonunda kendisinin de bir "mit" haline geleceğini bilmeden... Ya da bilerek mi? Kim bilir!

Hrant, "Atlantis Uygarlığı" olarak da adlandırmıştı Kırlangıcın Yuvası'nı.

Rakel ise "yarattığımız cennet" demişti buraya. Ama bu, çok gerilerde, çocukluklarında kalmıştı artık... Büyüdüklerinde ülkede 12 Eylül Askeri Darbesi olunca, Tuzla Kampı'nı yetimhanedeki çocuklarla birlikte yoktan var eden Müdür Hrant Küçükgüzelyan tutuklanmış, çıktıktan sonra da ülkeyi terk etmişti. Kampın yönetimini eşiyle birlikte devralan Hrant Dink de yine burada tutuklanıp askeri cezaevine götürülmüştü.

Hrant'ın muhalif kimliğinin ortaya çıkmasında birinci durak "ilk başkaldırı"nın Tıbrevank'ı ise, ikinci durak dağıtılmaması için uğraşıp didindiği Kırlangıcın Yuvası'dır. Ne yazık ki yıllarca sürdürdüğü hukuk mücadelesini kaybedecek ve askerliğini yaptığı sırada Tuzla Kampı'na devlet tarafından resmen el koyulduğu kendisine bildirilecekti.

Hrant'ın muhalif kimliği iki ayak üzerinde yükselir: Biri solculuk, diğeri Ermenilik...

Bir solcuydu Hrant. Daha ortaokul yıllarında Türkiye'nin gündemini sarsan '68 kuşağı gençlik hareketinden etkilenmeye başladı, lise yıllarında ülke siyasetine damgasını vuran 12 Mart 1971 askeri müdahalesini yaşadı ve bunun sonucunda radikalleşen sol örgütlerden TİKKO'yu destekledi. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra hüküm süren baskı ve şiddet ortamında tutuklanarak hücre hapsinde tutuldu ve işkence gördü. Ama askeri rejime bu ağır bedelleri Türkiyeli bir solcu olarak değil, Türkiyeli bir Ermeni olarak ödedi.

Hrant Dink bir Ermeniydi. Seçilmiş değil, doğumla edinilmiş kimliğiydi Ermenilik... Ama bu kimliğiyle sindirilmiş bir yurttaş olarak değil, bir muhalif olarak yaşamayı kendi seçti. Ne büyük bir paradokstur ki, bu özgür seçiminden dolayı adından bile vazgeçti. Sol hareket içinde Ermeni kimliğini gizleyerek, Fırat adıyla var oldu.

Kaderin ona bir oyunu daha vardı. Kırlangıcın Yuvası askerler tarafından basıldığında, solcu kimliği yüzünden değil, Ermeni kimliğinden dolayı tutuklanacaktı. Evinde sol kitaplar bulunduran bir Ermeni olarak girdiği askeri cezaevinin koğuşunda ise her iki kimliğini de gizleyecekti.

"Mahpushane Türküsü" Hrant'ın bu gizlenen kimliklerinin hikâyesi gibi gözükse de, ilerki yıllarda Hrant Dink olarak tek başına yürüteceği kimlik mücadelesinin tohumlarının atıldığı yer olarak da okunabilir.

KIRLANGICIN YUVASI

HRANT

İlk sekiz yaşımda gittim Tuzla'ya. Yıllar yılları kovaladı. Orası bizim yazlık yuvamız oldu. Biz yetimhanedeki çocuklar kendi ellerimizle yaptık orayı. Taşıdığı çalı çırpıyla kendine yuva yapan kırlangıçlar gibi...

Tam yirmi yıl oraya emek verdim. Eşim Rakel'i orada tanıdım. Birlikte büyüdük. Evlendiğimizde de oradaydık. Çocuklarımız doğduğunda da...

12 Eylül'den sonra kampımızın müdürü Küçükgüzelyan'ı, "Ermeni militan yetiştiriyor," suçlamasıyla içeri aldılar. Haksız bir suçlamaydı. Hiçbirimiz Ermeni militanlar olarak yetiştirilmemiştik. Başsız kalan kampın ve yetimhanenin kapanmaması için görevi bu kez ben ve oradan yetişen arkadaşlarım üstlendik.

RAKEL

Tuzla Kampı'yla ilişkimiz çocukluktan itibaren hiç kopmadı ama oraya yönetici olarak gidişimiz 12 Eylül döneminde oldu. Askeri darbeden sonra *Baron* Güzelyan'ı tutukladılar. Din propagandası yapılıyor, dendi rahip olduğu için. ASALA'ya eleman yetiştiriyor, dendi Ermeni olduğu için. Böyle ağır suçlamalarla içeri alındı.

Kampın bir sorumluya ihtiyacı vardı, çocuklar ortada kalamazdı. Zaten Tuzla Kampı'na yıllarımızı vermiş, evlendikten sonra da her yaz gidip Küçükgüzelyan'a yardımcı olmuştuk. *Çutak* belletmenlik yapardı, ben de çocukların temizliğinden, beslenmelerine kadar her şeyleriyle uğraşırdım. Bilmediğimiz iş değildi. Böylece karar verdik çocukların sorumluluğunu üstlenmeye. Beyaz Adam açılalı bir bu-

çuk yıl olmuş olmamıştı daha, biz Pangaltı'ya geçeli dokuz ay ancak olmuştu. Ama karar verdik ve Tuzla Kampı'na gidip yaz kış orda yaşamaya başladık.

Bir süre sonra Güzelyan serbest bırakıldığında, bu ülkede kalamam artık, gideceğim, dedi. Çok işkence görmüştü içerdeyken ve kendisini buralarda barındırmayacaklarını anlamıştı.

HOSROF

Hrant Küçükgüzelyan 12 Eylül Askeri Darbesi'nden sonra Tuzla Kampı'nda Ermeni militan yetiştiriyor iddiasıyla tutuklanıp cezaevine atıldı. Askeri yönetim vardı ve korkup sinmiş Ermeni cemaati yapayalnız bıraktı onu. Ona sahip çıkan yine Hrant oldu. Cezaevinde ziyaretine gitti, ihtiyaçlarıyla ilgilendi. Derken, Küçükgüzelyan, mahkemesi devam ederken geçici bir tahliye aldı. Cezaevinden çıktıktan sonra da Hrant onu yanına alıp barındırdı ama Küçükgüzelyan kendisine yaşatılan bunca şeyden sonra artık pes etmişti. Bir yolunu buldu ve yurtdışına gitti.

Basında çıkan haberlerin aksine *Baron* Güzelyan Anadolu'da yaşayan Ermeni çocukları ailelerinin elinden zorla almış değildi. Aileler, çocukları kurtulsun, doğru dürüst bakılsın ve eğitim alsın diye seve seve verdiler çocuklarını. Önce çocuklar geldiler İstanbul'a, birkaç sene sonra da aileler. Dolayısıyla, *Baron* Güzelyan Anadolu'dan İstanbul'a Ermeni göçünün tetikleyicisi oldu da denebilir.

ARUS TECER

Biz de eşimle birlikte Hrant Küçükgüzelyan'ın yetiştirdiği Ermeni çocuklarıydık. Kışları *Joğvaran*'da, yazları Tuzla Kampı'nda büyüdük ve yetiştik. Biz de Rakel'le Hrant gibi burada tanıştık ve evlendik. Hayata atıldık ve gördüğünüz gibi ASALA militanı olmadık. Biz ne olduysak, *Baron* Güzelyan sayesinde olduk.

Yıllar sonra, askeri idare zamanında, *Baron* baskılara dayanamayıp buralardan gittiğinde, Hrant Dink devraldı onun Tuzla Kampı'ndaki yöneticilik ve eğitmenlik görevini. Buradaki yoksul Anadolu çocuklarını toparladı, ziyan olmaktan kurtardı. Rakel de *Morakuyr*'un yerini aldı. Çocukların bakımından beslenmesine kadar her şeyleriyle o ilgilendi.

HRANT

İsguhi *Morakuyr*'umuz hem *Joğvaran*'ın hem de Tuzla Kampı'nın kızlarından sorumluydu. 12 Eylül döneminde as-

kerler sık sık Tuzla'daki kampımızı gelir, denetler, arama yaparlardı. Öyle durumlarda Isguhi *Morakuyr* çocukları korkmasınlar diye kendi odasında toplar, başlardı hep birlikte ilahiler söyletmeye. Bir de 23. Mezmuru: "Rab benim çobanımdır... Ölüm gölgesi vadisinde gezsem bile şerden korkmam, çünkü sen benimle berabersin..."

Askerlerin başmdaki komutan yukardan gelen bu sesleri duyunca çocuklarm ne yaptıklarını sorar, ben de cevaplardım: "Tanrı'nın bizi koruması için çocuklar dua ediyor." İyi bir adamdı komutan. Kısa keser, askerleri alır giderdi.

Isguhi *Morakuyr* isimsiz kahramanlarımızdandı. Ermenicede sık kullandığımız bir terim var. *Azkayin* deriz cemaat yaşantımızda etkin görev alan insanlara. İşte *Morakuyr* da benim *Azkayin*'lerimdendi. Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'nin kapısım açık tutma çabamız, övünmek gibi olmasın ama bir onur vesikasıdır anılarımızda. Beş yıl süreyle, yaz kış, uzak yakın demeden, çoğunlukla iki üç saatlik mesafeyi katederek, her pazar Gedikpaşa Kilisesi'nde buluşmamız gelir aklıma. Yetimhane kızlarma yaşamını adamış İsguhi *Morakuyr*, eşim Rakel ve kilisenin kapıcısı, kilise salonunun boş sıralarına tek tük serpilmiş kalabalıklardı o an. Benim gibi bir Allahsız da onların vaizi. Sadece kapıcımızdan, eşimden ve *Morakuyr*'dan oluşan cemaate benim vaizliğim ne kadar yakışıyordu? Hiç de derdim değildi doğrusu. Ne kendimi aldatıyordum ne de Tanrı'yı. Kendimiz söyleyip kendimiz dinlesek de tek derdimiz o kilisenin kapısını ne pahasına olursa olsun açık tutmaktı. Kör değildi ya Tanrı. O da görüyordu savaşımızı...

EFRİM BAĞ

Gedikpaşa Protestan Kilisesi, Hrant Küçükgüzelyan'ın 12 Eylül askeri darbesinden sonra yurtdışına gitmesiyle sahipsiz kaldı. Bunun üzerine Hrant bizi topladı, hiç unutmam, yedi kişilik bir yönetim kurulu oluşturdu. Biz daha yirmili yaşlardayız. Hrant'ı başkan seçtik. Okulun yerini, çevre dükkânları onardık. Hrant bir yandan da aynı dönemde Tuzla Kampı'nın idaresini üstlenmişti. Biz ise kardeşlerimle birlikte artık çalışma hayatına atılmıştık. Hafta sonları fırsat buldukça trenle Tuzla Kampı'na gider gelir, Hrant'a orada da destek olmaya çalışırdık.

ARUS TECER

12 Eylül'de, askeri idare döneminde *Joğvaran* mühürlendiği zaman, çocuklar yaz kış Tuzla'da kalmaya başladılar ve buradaki Türk ilkokuluna gönderildiler. İşte o zaman Hrant'la Rakel de burada temelli kalmaya başladılar ve çocukların bakımını üstlendiler. Hiç unutmam, kışın hava soğuk olduğu zamanlar, Rakel çocukları koşturur, dışarıda jimnastik yaptırırdı, hareket etsinler de üşümesinler diye. Yakacak odunları bile yoktu. Etraftan çalı çırpı toplayarak ısınmaya çalışırlardı. Şuradaki insanlar bugün bir yerlere gelebildilerse eğer, bu *Joğvaran*'ın ve Tuzla Kampı'nın sayesinde olmuştur. Buraları yoktan var eden Hrant Küçükgüzelyan'ın ve o gittikten sonra emek veren Hrant Dink'in sayesinde.

OHANNES TECER

Hrant kampı devraldıktan sonraki yıllarda buraya getirdi beni birkaç kere. Rakel'le birlikte yürütüyorlardı kampın idaresini. O zaman nasıl canla başla çalıştığını görmüş ve, helal olsun, demiştim bir kere daha. Herkesten önce o uyanır, sabahın köründe bütün bahçeyi sulamış olurdu. Herkes bir kova taşırken, o iki eliyle taşırdı kovaları. Öyle bir coşku, öyle bir sevinç görülmemiştir kimsede çalışırken. Daha o zamandan belliydi Hrant'ın ilerde ne olacağı. O zaman çocuklara sahip çıkmıştı, sonradan da bütün Ermeni cemaatine.

SELAHATTİN ÜNSAL

Kampın bekçisiydim o yıllar. Hâlâ da öyleyim ya... Benim hatırladığım, Hrant Bey'in çalışkanlığıydı. O hem bu kampta yetişti hem de sonradan Rakel Hanım'la birlikte burayı idare etti. En çok o çalışırdı, hiç yorulmazdı çocuklara hizmet etmekten. Akşam hava serinlediğinde bahçeye bir iskemle atar, şu havuz başında oynayan çocukları seyrederdi. Rakel Hanım da çocukları yıkar, paklardı. Mutfak işi de onundu tabii. Ona benim hanım yardım ederdi, hem çamaşırda hem de mutfakta. Benim çocuklarım da bu kamptaydı Ermeni çocuklarıyla beraber. Hepsi kardeş gibi büyüdüler burada.

TOMO

Hrant'ın çocuk sevgisi de bir başkaydı. Daha ortaokul yıllarından başlayarak hep çocuklarla uğraştı durdu. Bu *hışgıç*lık denen belletmenliği neredeyse bir iş haline getirdi, parasal karşılığı olmayan

bir iş. Benim ailem İstanbul'da olduğu için yurtlarla, kamplarla işim olmazdı. Tuzla'da onlarla birlikte yaşamaya başlamadan önce ancak bir, bilemedin iki kere gitmiştim kampa. Ne zaman aynı evi paylaştıysak biz, yazları onlar kampı yönetmeyi sürdürürken, daha sık gidip baktım, bunlar burada ne yapıyorlar diye.

Orada yetmiş-seksen çocuk vardı. Belki biraz daha da fazla. Bir de bu çocukların sorumluluğunu alan gönüllüler vardı. Sade büyükler değil, çocuklar da çalışırdı orada. İmece usulü gibiydi oradaki hayat. Hatta bazen, eziyorsunuz orda küçücük çocukları, bu kadar çalıştırmayın garibanları diye takılır, kızdırırdım Hrant'la Rakel'i. O yörelerdeki arazi çok taşlıktı o zamanlar. Tarla yapmak için arazideki taşları temizlerdi çocuklar. Bostan yaparlardı. Yazlık bütün sebzeleri ekerlerdi. Kendi yiyeceklerini topraktan çıkarırlardı. Eğitim de verilirdi çocuklara. Ermenice öğretilirdi, müzik dersi verilirdi. Bir de ufak oda vardı şapel gibi. Dini eğitim verilirdi orda. Şapel dediğim, bir tahta haç dışında bir şey yoktu o ufacık odada. Bir de Kutsal Kitap. Hepsi o kadar. Ama hepsine yeterdi bu kadarı.

HRANT

Hiç olaysız da değildi Tuzla Kampı yaşantımız. Bir gün koyunlarını bostanımıza sokup zarar verdiği için tartıştığımız komşumuz çoban Yusuf, gidip yanma arkadaşlarını da alıp av tüfeği ile kampa geri dönmüş, uzaktan tehditler savurmaya başlamıştı. Gençlik ya... Elimde taşla onu kovalayıp yakalamaya çalışırken, dönüp ateş etmesiyle yüzüme ve vücuduma saçmalar saplanmış, yığılıp kalmıştım. Olay nedeniyle karakola çağrıldığımda, Yusuf'un şikâyetçi olmamam için kuzu mahzunluğuyla yüzüme bakışını hiç unutmam. Tabii komisere, "Şikâyetçi değilim," deyişimi de... Şikâyetçi olsaydım eminim ki silahlı saldırıdan adamcağız birkaç yıl içerde yatacaktı. Hoş, benim de kör olmama ramak kalmıştı ya. Eşim Rakel dün gibi hatırlar cımbızla saçmaları gözaltlarımdan nasıl çıkardığını...

RAKEL

Hatırlamaz mıyım hiç? O iş de bana düşmüştü tabii. Gidip de doktor bulacak halimiz mi var? Öyle uyuşturmak da yok. Acısından gözlerinden yaş geliyordu. Eh biraz da söylendiydi işte. Ama o da garibandır, deyip karakolda çobandan şikâyetçi olmaktan da vazgeçmişti.

O zamanlar artık tamamen bizim üzerimize kalmıştı Tuzla Kampı. Biz 77 yılında evlendiysek, bir seneye kalmadan kızımız Baydzar, ondan bir sene sonra da oğlumuz Ararat doğmuştu. Kamptakiler de bizim çocuklarımızdı zaten. Baydzar iki yaşında koşuştururdu kampın bahçesinde. Bir yıl sonra da Ararat orada emekleyip yürüyordu. İşte bu sıralar artık yaz-kış oturmaya karar verdik Tuzla'da. Kamptan beş yüz metre ilerde, mercan yuvası denen yerde, Küçükgüzelyan zamanından kalma yıkık dökük bir ev vardı. Yine borç harç o evi satın aldık. Tomo ile Haço da katıldılar bize. Onlar bizi ta nişanlılık yıllarımızdan bilen Tıbrevanklı arkadaşlardı. Birlikte aynı evde yaşamaya başladık.

TOMO

Hrant, Tuzla Kampı'nı yönetirken, bir gün bana geldi, Tuzla'da bir yer var, gel bir bakalım, dedi. Gittik baktık ve o araziyi aldık biz. Arazi dediğim, denize on beş dakika yürüme mesafesinde bir ufak arsaydı ve içinde gecekondu gibi, bir buçuk katlı bir ev vardı. Üstüne bir kat da biz çıktık. Benim ortağım Haço da katıldı bize. Üç aile orada yaşamaya başladık.

Biraz da şartlar öyle gerektirdiği için İstanbul'dan ayrılmak istemiştik. 12 Eylül sıkıntı vermişti hepimize. Evler aranıyor, arkadaşlarımızdan tutuklananlar olduğunu duyuyorduk. Ortalık karışmıştı, herkeste bir tedirginlik vardı. Biraz şehir dışına çıkmak, İstanbul'dan biraz uzaklaşmak iyi olacaktı. Hrant zaten yönettiği Tuzla Kampı'na yakın olmak istiyordu. Ermeni arkadaşımız Haço da bir Türk kızıyla evlenmişti o sıralar. Ailesi kızı kabul etmeyince geldi, o da katıldı bize.

Bir ay içinde yerleştik oraya. Alt katta Hrant, ortada ben, üstte Haço oturmaya başladık. Altta üstte sadece maddi fukaralık yok, garibanlık da vardı. Bizde annem kalırdı, kayınvalidem de vardı. Hem daha kalabalıktık ötekilerden hem de yaşlılar sayesinde bir aile düzeni vardı. Bizde yenildi içildi bir zaman. Çocuklar beraber büyüdü bahçede, birinden küçüleni diğerine giydirdik.

Yaz kış oturduk Tuzla'da. İş güç İstanbul'daydı tabii. Her gün gider gelirdik şehre. Hrant, Beyaz Adam'ı yeni kurmuş, dükkânı oturtmaya çalışıyordu. O Bakırköy'e, Beyaz Adam'a giderdi; ben kendi işime, Kapalıçarşı'ya. Akşam onun dönüş saatleri belli olmazdı, geç gelirdi işten. Haydarpaşa'dan trene binerdik. Tuzla'dan minibüse biner, eve gelirdik. Bazen de arabamla toplardım onu. Zorla kaldırırdım oturduğu yerden. Randevularına sadık biri değildi. Saat kavramı da yoktu. Şimdi geliyorum, der, bir saat sonra gelirdi.

MARİ *MAYRİG*

Tuzla'da Hrant, Haço (Apelyan), oğlum Tomo ortak ev yaptılar bir arazi alıp. Hiçbirinde para yok aslında, borç harç alıp sonra ödediler. Hrant'ın ayrı idi mutfağı. Haço ile bizimki müşterek mutfaktı ama hemen her gece hep beraber olunurdu. Yemekleri ben yapardım haliyle. Bir gece ayrı yesek, ertesi gece Rakel seslenirdi, aşağı gelin, mangalı koyuyorum diye.

Bizde iki, yukarda iki, aşağıda iki çocuk... Birlikte büyüdüler. Pembe bir çanta vardı içi oyuncak dolu, onu dökerdik ortaya. Bizim kat en büyüktü orta kat olduğu için bizde oynardık çocuklarla. Usluydu çocuklar. Beni üzdüklerini hiç hatırlamam.

Rakel'in başında Hrant'ın annesiyle babası da vardı. Onları da yanına almıştı o zaman Hrant. Anasıyla babası ayrı odalarda kalırlar, konuşmazlardı birbirleriyle. Zaten Nıvart Hanım hiç konuşmazdı. Hep bize uzaktan bakardı. Akşamüstleri çay masası kurulur, çoluk çocuk balkonda otururduk. O kadar çağırdık, bir defa bile gelmedi bize. Ben o zamanlar, kocasıyla küs olduğu için, etrafına da küs olduğunu sanırdım. Hasta olduğunu bilmezdim. Bahçede bir başına dolanır dururdu. Halbuki yaşça yakındık birbirimize.

Baba konuşkan adamdı ama adamakıllı duygusuzdu. Dünya umurunda değil gibiydi. Aylarca yıkanmazdı. Derbederdi. Ona da Hrant bakardı. Hrant iyi bir koca, iyi bir evlat, çok da iyi bir babaydı. Çocuklarıyla arkadaş gibiydi. Zaten o bütün çocukları çok severdi. Hrant dediğin adam öksüz babasıydı, gariban babasıydı. Karagözyan Yetimhanesi'ne gider, birkaç öksüz toplar, eve getirirdi. Bir de bakarsın, tam beş çocuk getirmiş eve... Rakel onları yıkar paklar, yedirir içirirdi. Hatta bazen çocukları evde yatırırlar, ertesi gün Hrant onları alır götürürdü geriye. Ve Rakel'in kendisi daha çocuk denecek yaştaydı. Bu hep böyle gitti. Çocuklarla birlikte büyüdü bunlar. Çocuk yetiştirmeyi de hiç bırakmadılar.

GARABET ORUNÖZ

Çocuk girdim Tuzla Kampı'na, büyük çıktım denebilir. Hatta *Joğvaran* kapatıldıktan sonra Tuzla İlkokulu'na yazdırılınca, biz birkaç çocuk yaz kış kampta kalmış, okula oradan gidip gelmiştik.

İlkokuldan sonra okul hayatını noktalayan çoğu Ermeni arkadaşım gibi ben de Kapalıçarşı'nın yolunu tuttum. İşte hayat asıl bundan sonra başladı benim için, çünkü annemin ölümünden sonra evlatlık verilen bir kız kardeşim vardı, onu aramalı, bulmalıydım. Çok

aradım onu. Buldum da sonunda. Ama nasıl? Hrant Abim hep, yaz, demişti bu hikâyeyi. Bir türlü elim varmamıştı. Onun kadar güzel yazamazdım ki zaten.

HRANT

Bizde, olağanüstü yaşanmışlıklara, "Tam da Türk filmi gibi," denir.

Garo ile Flor'un hikâyesi de işte öyle bir şey. Sözlükte kader'in anlamını yazmak isteyenler, karşılığına onların hayat hikâyesini koyabilirler.

Garo yıllarca bizim yetimhanede okumuş, zor bela okulu bitirdikten sonra da yetimhaneyle bağlarını hiç koparmamıştı. Hafta sonları kışın Gedikpaşa'daki *Joğvaran*'a, yazları da Tuzla Kampı'na gelir, bizle birlikte kalırdı. Kapalıçarşı'da Ermeni bir ustanın yanında mıhlayıcılık öğreniyordu. O zamanlar bizim cemaatte ilkokulu bitiren ve okumak istemeyenlerin hayata atılacakları hemen hemen tek bir adres vardı: Kapalıçarşı...

Bir Ermeni ustanın yanına gidilir, gerekiyorsa ustanın çorabını yıkamakla işe başlanır, uzun ve meşakkatli bir süreçte de ustanın yetenekleri kavranılmaya çalışılırdı. Ustaların genç çıraklara öğretecekleri çok şey vardı. Bu, sadece mesleğin inceliklerıyle sınırlı da değildi. Orada öğrenilen, hayatın ta kendisiydi. Asıl okul orasıydı. Gençlere hangi okula gittikleri sorulduğunda, "Kapalıçarşı Üniversitesine," deyişleri yerleşik ve bilinen bir cevaptı... Ve bir o kadar da haklıydı.

Kapalıçarşı'da çalışan Garo bir ev kiralamış, kendi geçimini de sağlamaya başlamıştı. İyi çocuktu Garo. Her hafta sonu ziyaretimize gelişinde, kesesine göre birkaç kilo meyve veya kuruyemiş getirir, bizlerle paylaşırdı.

O yaz kampa ilk kez gelen genç ablalardan Flor'a bir başka ısınmıştı kanı. Doğrusu, benle eşim de ısınsın istiyorduk. Rakel'le bizim özel hobimizdi sanki. İki genci boşta görmeyelim, hemen birbirlerine yakıştırmaya çalışır, hatta biraz daha ileri gider, aralarını bile yapmak için kendiliğimizden gelin güvey olurduk.

Lakin oğlanı tanıyorduk ya, kızı pek tanımıyorduk. Kızı araştıralım istedik önce... Öyle ya, "Neyin nesi, kimin nesi?" öğrenmek gerekiyordu. Bizden fazla, anamla babam üstlenmişlerdi bu araştırma işini.

Etine dolgun, orta boylu, esmer ve de kara gözleriyle on beş yaşlarında, tatlı bir genç kızdı Flor. O yaz ilk kez gelmişti. Ailesi hem küçüklerin başmda ablalık yapsın hem de tatilini geçirsin niyetiyle getirmişti. Her hafta sonu da anne-baba ziyarete gelirlerdi. Her gelişlerinde de annem ve babam ailesiyle özel muhabbet kurar, yarenleşirlerdi. Tesadüf işte, Flor da Garo gibi Malatyalıymış. Bu durum, Malatya'nın ıcığını cıcığını bildiklerinden, bizimkilerin işini biraz daha kolaylaştırıyordu.

Annemle babam bir gün önceden bize de anlattılar öğrendikleri o müthiş gerçeği... Eşim Rakel'le sabaha kadar hiç uyuyamadık. Rakel hep şükür duası etti. Ertesi gün hafta sonuydu. Babam İstanbul'a gitti, Kapalıçarşı'ya, Garo'yu almaya.

Taksi tutmuş Garo. Çabuk döndüler. "Nerde *kuyriğ*im, nerde *kuyriğ*im?" diye deli danalar gibi koşuşturmaya başladı kampta.

Çocuklarla denizdeydi Flor. Garo koştu denize doğru. Annem de Flor'a anlatmış deniz kenarında. O da koşmuş kampa, "*Apa*rım benim, *apa*rım benim!" diye. Kampın sahil girişindeki çınarın altında buluştular. Sarıldılar, sarıldılar, sarıldılar. Ayıramadık saatlerce. Genlerin görülmeyen bir gizeminin ve işitilmeyen bir dilinin olduğunun farkına o gün vardım.

Her bir şeyi öğrenmiş babam Flor'un ailesinden. Flor'u evlatlık almışlar meğer. Çocukları olmazmış. Kızı büyütmüşler ve bir gün gerçeği kendisine de anlatmışlar. Bir de kardeşi olduğunu bilirlermiş ama izini bir türlü bulamamışlar.

Biz de Garo'yu kimsesi yok diye bilirdik. Meğer o da okuldan ayrıldıktan sonra bir bacısı olduğunu öğrenmiş ama bir türlü izini bulamamış.

Bizim yetimhane, ayrılıp da buluşanların, kaybolup da bulunanların yuvasıydı sanki. Bebek yaşta ana ve babalarını kaybeden bu iki genç, aradan on beş yıl geçtikten sonra yaşamın tatlı bir rastlantısı sonucu ancak kavuşabildiler birbirlerine.

Garabet de, Flor da bir daha birbirlerinden hiç kopmadılar ve her ikisi de çoluk çocuğa karıştıktan sonra da hep birbirlerine yakın kaldılar.

MARİ *MAYRİG*

Yazları Hrant'la Rakel'in işi Tuzla Kampı'nın idaresiydi. Kışları erkekler Tomo'nun arabasıyla sabah çıkar işlerine giderler, akşama dönerlerdi. Hepsi çok çalışkandı. Kadınlar, yani Rakel, Haço'nun

karısı Selime, gelinim Paylin –o da öğretmenliği bırakmıştı o sıralar– bahçede sera kurdular, çiçekçilik yaptılar. Evin etrafı büyük bahçeydi. Ocak ayında lale yetiştirirler, mezata götürüp satarlardı. Ama hep içeri girdiler. Hesap kitaptan anlayanı yok ki! Bir de inekleri vardı. Sütünü sağar, İstanbul'a götürüp satarlardı. Orada da başlarına gelen tuhaf bir hikâye vardır.

PAYLİNE TOMASYAN

Ben Karagözyan Ermeni Okulu'nda öğretmendim. Tuzla'da yaşarken süt üretmeye başlayınca, bunu okula satalım, dedik. Orası yatılı okuldu, yetimhanesi de vardı. Bu meyanda süt ihtiyacı çoktu. Okul yönetimi de bizi tercih etti. Tuzla'dan büyük bidonlarda getirdiğimiz sütü okulun kapısında teslim ederdik. Haço bidonları arabadan indirip bırakır, okulun kapıcısı da içeri alırdı. Bir gün kaç litre lazım diye sesleniyor Haço. Kapıcı da 40-41 diye bağırıyor. O dönem ASALA cinayetleri dönemi... Meğer o gün 40. ya da 41. dışişleri görevlisi vurulmuş. Artık kim duyduysa bunu, kim ihbar etmişse, bir de bu yüzden soruşturma açmışlardı Hrant'a. Kendi aramızda da konuşmuştuk. Bela mı seni buluyor, yoksa sen mi belayı buluyorsun, anlayamadık gitti diye...

MARİ *MAYRİG*

Çoluk çocuk, torun torba birlikte yaşadık işte. Hayatımız çok neşeli geçerdi. Hrant'ın bir orgu vardı Tuzla'daki evde. Herhalde kamptan getirmişti onu oraya. Yoksa *Joğvaran*'dan mıydı? Onun başına oturur, "Hadi Rakel başla!" diye bağırırdı. Çok iyi kulağı vardı. Bilmediği bir şarkıyı bir kere duysun, hemen orgda çalardı. Körüklü, eski, küçücük bir orgdu. Bir bakardık, aşağıdan müzik sesi geliyor, hurra, hepimiz aşağı inerdik. Rakel de çok güzel söylerdi doğrusu. Dini ilahilerden tut, Ermenice, Türkçe türkülere kadar... Rakel'in meşhur şarkısı vardı: *Yes pulpulem*, ben bülbülüm... Hrant mutlaka isterdi onu. Sonra bunlar sarmaş dolaş olurlar karı-koca, öyle devam ederlerdi. Hrant, "Burası Muştur"u ille söyleyecek. Yoksa olmaz. Haço da Rakel gibi Ermeniceden önce Kürtçe öğrenenlerdendi. Hadi, o da başlar Kürtçe söylemeye. Bitmek bilmezdi geceler.

TOMO

Hrant'ın müziğe çok yatkınhğı vardı. Akşamları org çalardı. Müzik eğitimi yoktu ama kabiliyeti çoktu, elini gezdirirdi tuşların üs-

tünde, müzik olurdu. Evlerinde koltuk yok, masa-sandalye yoktu. Ama org vardı. Müzik vardı. Şarkı söylerlerdi. Ve de çok mutluydular.

Müziğe, oynamaya düşkündü de, yemeğe içmeye düşkün değildi Hrant. Yemeği karnını doyurmak için yerdi. Hiç unutmam, daha bekârlık günlerinde, bir gün bana, abi beni bir meyhaneye götürsene, dedi. Tabii, benim dedem meyhaneci olduğu için bizim evde alkol tüketiminin hakkı verilirdi. Kumkapı'da bir yerde, Rıza Baba diye bir meyhane vardı, bildiğim... Gittik oturduk, lakerda söyledim masaya. Hrant çatalın ucundan aldı biraz; tükürmesin mi? Bana bak, lakerdaya hakaret edilmez diye çıkıştım ama nafile. Yemedi canım lakerdayı. Öyle mezeden falan anlamazdı. Tuzla'dayken bazen heveslenir, bahçede ızgara balık yapardı. Et aldım, gel beraber rakı içelim diye seslenince inerdik aşağı. Hrant'ın rakısı da bir, bilemedin iki kadehti. Zaten onu da tutar çay bardağına koyardı.

Birbirlerine çok âşıktılar. Ama Rakel biraz daha çok âşıktı galiba. Resmen süzülerek bakardı kocasına. Hep de öyle baktı. Hiç Hrant demezdi, hep *Çutak* derdi ona. Neredeyse diline dolamıştı bu lafı. Ağız dolusu derdi, *Çutak* diye. Biz ise *Khent* derdik ona.

SARKİS SEROPYAN

Hrant'a *Khent* derlerdi bunlar. Kim koymuştu bu adı, bilmiyorum. Ama Tomo çok kullanırdı. Ben de kullanırdım. Hrant deli doludur diye düşündüğümüz için kullanırdık. Biz Ermenicede *Khent* deriz öylelerine. Bu tam da deli demek değildir, akılsız demek hiç değildir. Pozitif bir kelimedir Ermenicede. Biraz delifişek de demektir. Ama esas olarak, yalandan deli taklidi yapıp da işini halleden insanlara da derler böyle.

Ermeni düzyazısının büyük ustalarından Raffi'nin *Khent* adlı bir kitabı vardır mesela, Dostoyevski'nin *Budala*'sı gibi... Biz Ermenilerin Dostoyevski'lerindendir Raffi de. Asıl adı Melik Hagopyan'dır. Onun *Khent*'i mesela, büyük ihtilalcidir. Ama köyün delisidir aynı zamanda da. Neyse işte, *Khent*'ti, *mayrig*'di derken, parasızlıklarına rağmen imrenilesi bir hayat sürdüler Tuzla'da.

MARİ *MAYRİG*

Hrant bana *"mayrig"* dediyse, oğlum gibi hissettiği içindi. Zaten evime gelmesinden hemen sonra getirip Rakel'i tanıştırmıştı bana. Küçücük bir kızdı o da. İncecik, dal gibi...

Sonra bu çocuklar ilk evlendiklerinde, daha o zaman Tuzla'daki ev falan yok ortada, yazları kampta *hıgiçlik* yaparlar, kışları Hrant'ın babasının yanında, Feriköy'de, mezarlığın ordaki o evde otururlardı. Biz de Bakırköy'de otururduk. Arat'a hamileydi Rakel. İlk çocuğu Baydzar da 1,5 yaşında falan... Bir gün *Mayrig* diye çıkageldi Hrant, Rakel doğurunca sana getirsem ona bakar mısın? Eylül ayı geldi, kampın kapanma zamanı, kıza bakacak adam yok, dedi. Al getir Hrantçım, dedim. Hastaneden sonra daha altı günlük loğusaydı Rakel, bebeğiyle bize geldiğinde. Hrant da Baydzar'ı alıp getirdi. Kırk gün bizde kaldılar. Hâlâ unutmaz bunu Rakel. Kaç kere demiştir, o günlerdeki kadar hiç rahat etmemiştim diye. Hayatında ilk defa o zaman bakılmış ona. Hep o bakmıştır çünkü başkalarına. Çok iyi kalpli, çok hanım, çok fedakârdı Rakel. Daha o zamanlar azize gibi bir kızdı.

Tuzla'da artık o yoksulluk bitmişti. Hrant kendisini yoktan var etmiş bir genç adamdı artık. Orada da oğlum gibiydi Hrant. Tomo'nun diğer arkadaşlarından ayırırdım onu. Bir yapıcı hali vardı. Çok fedakârdı. Hep böyle kendisini ortalara atardı. Liderlik onun yaradılışında vardı.

Başkalarına kusurları var mıdır bilemem ama bana hiç kusuru yoktu. Kusur dersem, çabuk parlardı Hrant. Tek kusuru buydu. İçi dışı birdi. Hiç ağzını tutamazdı. Parladığı gibi de sönerdi. Bana parlamak mı? Asla... Dedim ya, bana tapardı. Bir de Rakel'e tapardı tabii. Rakel'e bir gün sesini yükselttiğini, tek bir kavgalarını bilmem. Rakel hep, ona *Khent* diyorlar ama bir daha dünyaya gelsem, yine Hrant'a varırım, derdi. Hiçbir gün şikâyetini duymadım.

RAKEL

*Çutak*ıma hep, 'evet,' dedim ben. "Hayır" lafı iki defa çıktı ağzımdan. Bir, daha çok çocuk istedi; ona hayır dedim. Sağlığım müsaade etmediği için böyle demek zorunda kaldım. Bir de ikinci çocuğum Arat'a hamileyken Baydzar'a da bez bağlıyordum hâlâ. Elde yıkıyordum bezleri. Karnımda çocuk, yatakta çocuk, ocakta bezler kaynıyor, ben yemek yapıyorum. Gelmiş *Çutak*, araba bekliyor yokuşun başında. Hazırlan, hemen Tuzla'ya gidiyoruz, dedi. Tuzla'daki o arsayı ilk bulduğu sıralar olmalı... Götürüp orayı göstermek istedi bana. Şimdi ben o durumda nasıl gideyim? Evi nasıl kapatayım? Nasıl hazırlanayım? Ben gelmiyorum, istiyorsan sen git, dedim. O da gitmedi ama iki gün de konuşmadı benimle...

Aslında evde öyle çok coşkulu, kabına sığamayan biri değildi. Dışarıdakinden daha sakin ve daha oturaklıydı. Kalabalığın içinde,

insanların arasında daha coşkulu olurdu. Sakin ve oturaklıydı dediysem, öyle ailesinin sorumluluğu altında da ezilmedi hiç. Çok doğaldı sorumluluğu taşırken de. Ben de öyleydim. Bir şekilde çocuklarımızı da büyüttük, yedirdik, içirdik, okuttuk. Yarın ne yiyeceğiz, demedik hiçbir zaman. O yokluğun içindeyken bile demedik. Şimdi geriye dönüp baktığımızda şaşırıyorum. Hiçbir beklentim yokmuş, yani şu niye yok, bu niye diye şikâyet etmedim bir gün. Hiçbir şey istemedim. İyi ki de öyleymişiz, yoksa hayatı bu kadar güzel götüremezdik.

MARİ *MAYRİG*

İşte böyle... İki sene birlikte yaşadık orda. Tuzla Kampı'nın son senesinde ihtiyarları getirdiler oraya. Surp Pırgiç Hastanesi'nin yaşlılar kısmı badana boya olacakmış. Oradaki ihtiyarların kalacak yeri yokmuş. Onları taşıdılar kampa, personel ile birlikte... En son gelenler onlardı. Sonra da kapandı galiba.

PAYLİNE TOMASYAN

Sonra ben Karagözyan'da öğretmenliğe başladım yeniden. Bu meyanda biz İstanbul'a döndük artık. Sonra, 1982 yazında da gittik yine Tuzla'ya. O yazı geçirdik orada. Eylül ayında bir gün seminerden döndüğümde Tuzla'ya, baktım aşağıyı boşaltmışlar Hrantlar. Ama neden boşalttıklarını bilmiyorum. Hrant bıktı mı Tuzla'dan? Yoksa Antalya'yı mı düşünmeye başlamıştı artık, bilemiyorum. Hrant bazen kafasında bitirirdi. O zaman da hemen başka bir şeye yönelirdi. Mesela *Aras*'ı kurdular Tomo ile. Daha orası oturmadan yarım bıraktı, *Agos*'u kurmaya kalktı. Ama *Agos*'u da kurdu doğrusu...

MARİ *MAYRİG*

Hrant, daldan dala uçardı o çocuk. Ev görmemişti, düzen bilmezdi. İlla hep yeni şeyler yapacak. Yerinde duramaz. İşinde duramaz...

Tuzla'daki ev hâlâ yerinde duruyor. Ama bakımsız, viran... Tuzla'dan ayrıldıktan sonra, onlar Antalya'ya gittiler diye biliyorum.

RAKEL

Çutak hep ileriye baktı. Geride bıraktığı hiçbir şeyden pişmanlık duymadı. Mesela aşkı seçti, solculuğu bıraktı, pişman olmadı hiçbir

zaman. Üzüntü duymadı. Mesela duvar kâğıdı yapıştırdı, o zaman öyle icap etti, onu yaptı. Başka iş buldu mu yaptığını bırakırdı. Hep daha ileri gitti. Geri dönüp bakmadı. Her zaman yeniden bir şeye başlamaya hevesi vardı ve hep başarırdı. Birlikte başarırdık.

HRANT

Sonra günün birinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden bir yazı geldi Tuzla Kampı'nın sahibi Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'ne. Azınlıklara ait vakıflar 1936 yılından sonra bu ülkede herhangi bir gayrimenkul satın alma, mülk edinme hakkına sahip değilmiş meğerse. Yasalar buna engelmiş. Dolayısıyla bu kampın tapu kaydı iptal edilecek, kamp da eski sahibine iade edilecekmiş. Böyle diyorlardı elimize tutuşturdukları mahkeme kâğıdında...

Dediklerini de yaptılar doğrusu. Davalarla, dolaylı dolaysız yaptırımlarla kampı elimizden aldılar ve eski sahibine geri verdiler sonunda.

Beş yıl süren direnişimize rağmen yenildik. Ne yapalım ki karşımızda devlet vardı.

Şimdi ne bekleniyor benden? Çalınan, gasp edilen "çocuk emeği"m karşısında "Helal olsun" mu diyeyim yani? Yoksa... "Aşkolsun" mu?

Şikâyetim var ey insanlık!

Bizi yarattığımız uygarlığımızdan attılar. Orada yetişmiş 1500 çocuğun alın terinin üstüne oturdular. Bizlerin çocuk emeğini gasp ettiler. Yuvamızı dağıttılar.

Orayı tekrar yoksul çocuklar için bir yetimhane yapsalardı, kimliği ne olursa olsun, yoksul ya da özürlü çocuklar için kamp olarak kullansalardı, hakkımı helal ederdim. Ama bu şekilde emeğimi helal etmiyorum.

Ve bizim yarattığımız "Tuzla Yoksul Çocuk Kampı"mız, bizim "Atlantis Uygarlığımız" şimdi bir harabe. Çocuk cıvıltıları çekilince suyu da çekilmiş kuyunun. Binanın ise dişleri dökülmüş, avurtları çökmüş, omuzları düşmüş. Toprak çorak. Ağaçlar küskün...

Benim isyanımın pike uçuşları ise, bin bir özenle yaptığı yuvası bir darbeyle yok edilmiş kırlangıcınki kadar keskin... Lakin çaresiz...

MAHPUSHANE TÜRKÜSÜ

HRANT

Ya ben tehlikeyi çok sevdim, ya tehlike beni. Ama inanılmaz derecede de masumdum...

RAKEL

O 12 Eylül askeri idare döneminde biz de payımıza düşeni yaşadık Tuzla'da. Önce *Çutak*'la kardeşini içeri aldılar. Sonra da yıllar süren mahkemeler sonunda Tuzla Kampı'na resmen el koydular. Çok zor günlerdi onlar.

Tutuklandığı günü çok iyi hatırlıyorum. O gün *Çutak* üst kata çıktı, Tomolara. Kardeşi Orhan (Hosrof) Beyrut'tan dönmüş, Tuzla'da bizimle kalıyor o sıralar. Ama gelmedi eve o gece. İstanbul-Tuzla arası mesafe de az değil o zamanlar. Sokağa çıkma yasağına takılmamak için göze almadı yola çıkmayı diye düşündük. Ama bize de araba lazım, çünkü İstanbul'a, doktora götürecek beni eşim. Bunun için çıktı yukarı Tomo'ya, senin arabayla gidebilir miyiz diye sormaya.

Çutak yukardayken, birden bir sesler duydum. Bir de baktım, polis, asker, ne varsa bizim kapıda. Ellerinde tüfekler, aralarında da Orhan. Dondum kaldım. *Çutak* nasıl indi aşağı, ne dedi onlara, şimdi hatırlamıyorum. Evi aradılar didik didik, kitapları toplayıp götürdüler. Sade kitapları değil, *Çutak* ile kardeşini de götürdüler giderken. Çıkarken kapıda bana şöyle bir göz attı, merak etme, gibilerinden ve gitti o eli silahlı adamların arasında.

Nasıl merak etmeyeyim? Üstelik de rahatsızım o sıralar. Ağır bir kanama geçiriyorum. Ertesi gün kayınpederim aldı beni, doktora götürdü İstanbul'a. Hastaneye yatırdılar. İşte o birkaç gün büyük tedirginlik yaşadım. Hiç haber yok kendisinden. Bir şey olsa ne ya-

parım? Kimden hakkımı ararım? Asker bu, kolay değil. Bir de biz Ermeniyiz. Kayınbabam sağ olsun, yanımdaydı. Ona güveniyordum yine de. İşte, gidecek bulacak izlerini. Gelip bana haber getirecek, ben de öğreneceğim kocam nerede diye hayal kuruyordum.

HOSROF

O gece ben İstanbul'daydım. Araba da bende... Abimler Tuzla'da oturuyorlar o zaman. Oraya gitmek için yola çıktım, çünkü ertesi gün araba lazım abime. Rakel'i doktora götürecek. Geç de kalmışım, gece sokağa çıkma yasağı başlamış. İşte, hızla Tuzla'ya doğru yol alırken, asker çevirdi beni. Benim araba Hollanda plakalı. Beyrut'tan yeni gelmişim o sıralar. Hüviyet de yabancı pasaport. Nereye gidiyorsun falan diye sordular. Tuzla'daki evin adresini verdim ama başı belaya girmesin diye Fırat Dink'in abim olduğunu söylemedim. Bir arkadaşa gidiyorum, dedim. Türkçe de konuşmuyorum zaten. Herhalde şüphelendiler bunlar. Benimle birlikte eve kadar geldiler. Evde arama falan derken, yasak kitapları buldular. O zamanlar sol kitaplar yasak sayılırdı. Sonuçta abimi de, beni de tutuklayıp götürdüler. Tuzla Piyade Okulu'na götürüldük diye hatırlıyorum. Yoksa o ikincisinde miydi? Bunları çok net hatırlayamıyorum maalesef.

MARİ *MAYRİG*

Biz Tuzla'dayken tutuklandı bunlar iki kardeş. Hosrof yüzündenmiş galiba. Ama evi basınca alıp Hrant'ı da götürdü askerler. Rakel de düşük yapmış o sıralar, beter bir kanaması vardı. Çocuklar evde, Rakel hastanede. Çıkınca da kocasının peşinde... Böyle bir perişanlık yaşandı. Ben baktım çocuklara o zaman. Ama olan biteni çok anlatmadılar bize. Tomo çok kızdıydı, böyle saçma sapan iş olur mu diye. Madem sokağa çıkma yasağı var, ne diye çıkıyorsunuz yola gece gece...

TOMO

İşte asker, polis, her neyse, evi bastıklarında, biz evdeydik daha. İstanbul'a inecektik arabayla ama yola çıkamadan aldılar götürdüler Hrant'ı. Hosrof'u da tabii. Onları aşağıdan alıp götürdüler. Biz yukarda suspus...

Sonra Hrant'ın babası Haşim, ben ve Haço, üçümüz Samandıra'ya gittik mütemadiyen. O zaman oralar uçsuz bucaksız yerler... Samandıra'nın orada askeri birlik vardı. Oraya götürmüşler

bunları. O vakit çok zordu o işler. Öyle görüşme izni falan yok. Askeri idare zamanı. Nizamiye Kapısı'nda bekle bekle, nöbetçi askere yalvar ki bir haber alasın içerden.

Yanlış hatırlamıyorsam, iki kere tutuklandılar. Önce, bu, kardeş değil de arkadaş oldukları hikâyesine inandırmışlar adamları. Hosrof'ta yabancı pasaport var ya, kardeş oldukları ortaya çıkmamış. Çıktıktan sonra dışarı, ağızlarını tutamadılar bunlar. İçerde tutmuşlar da, yani dışarıda tutamadılar işte. Yutturduk diye anlattılar orda burada. Sonunda kamptaki personelden biri, galiba kampın bekçisiydi, bunları ihbar etti, bunlar arkadaş değil, kardeştir diye. Bu sefer içeri alındıklarında tutuklandılar artık.

Üç ay kadar yattılar içerde diye hatırlıyorum. Hosrof yurtdışından gelmiş olduğu için ASALA bağlantısı arandı sanıyorum. Bu tutuklanmanın Hrant'ın solculuğuyla ilgisi yoktu. Bu olay bizim ilişkimizi de zedeledi. Biz Tuzla'dan sonra görüşmez olduk eskisi gibi. Özel bir nedeni yoktu da, çok sıkıntı yaşadık bu yüzden. İki çocuk bende, iki çocuk onda... Hepsi bize kaldı. Anası, babası... Düzen altüst olmuştu. Üstelik de durduk yere oldu bütün bunlar. Polis, jandarma da evi öğrenmişti artık. Dolayısıyla hep diken üstünde oturmaya başladık. Zaten kolay değil Ermeni olmak askeri idare sırasında. Bir de ev basılmış şimdi. Çok zordu her şey, çok...

MİKHAİL YAĞBASAN

Enişte içeri alındığında Tuzla Kampı'nın yöneticisiydi. O zaman da askeri idare var. Her şey çok sıkı... Hatırlarım, kampın gideni geleni çoktu. Hatta Lübnan'dan arkadaşları da gidip gelirlerdi. Bir kamp defteri vardı. Her gelen kişinin ziyaretçi olarak yazılması lazımdı deftere. Öyle bir kayıt tutulması zorunluydu, artık sonradan kime gösteriliyorsa?

O zaman kardeşi Orhan Beyrut'tan yeni dönmüştü. Benim bildiğim, o gece yarısı İstanbul'dan Tuzla'ya gelmeye çalışırken, sokağa çıkma yasağına çarpıyor. Asker de ona, uzan arabanın içinde, yat, sabah kalk git gideceğin yere, diyor. Orhan da o gençlik sıcaklığıyla tartışmaya girince, asker tutuyor komutanını çağırıyor. Komutan nereye gidecektin, kime gidecektin diye soruşturmaya başlayınca, Tuzla'daki evde buluyor bu kendini. Eve komutanla birlikte giriyorlar. Yasak sol kitapları buluyorlar. Orhan'ı sahte kimliğinden yabancı sanıyorlar ama enişte min kimliği belli. Bunun üzerine alıyorlar, ikisini de götürüyorlar.

Ben o sırada dükkânda çalışıyorum. Ablam beni haberdar edince başladık enişteni aramaya. Herkes birbirine gönderiyordu. Bir hafta

bulamadık enişteni. Sonunda Sarkis Bey ve ablamla Tuzla Piyade Okulu'nda bulduk izlerini. Eniştem sorguda, ben kendi halinde bir kitapçıyım, yerim yurdum belli, demiş. Sahte kimlik sorunu ortaya çıkmasın diye, Orhan'ın kardeşi olduğunu söylememiş. Şans eseri onlar da anlamamış bunu. Ayrıca, o arama günü yastığın altında bir de silah varmış. Ablam der ki: Sanki Allah'tan gözleri kör oldu da görmediler onu. Sonra o silahı ablam babama getirdi. Babam da ya attı ya da gömdü onu bir yere.

İkincisinde evden değil, kamptan aldılar eniştemi. O sefer daha da uzun bir süre görünmedi, tekrar aradık. İlk aldıklarında eniştemi fazla tutmamışlardı, Orhan'ın üstünde durmuşlardı. Bir hafta on günde çıkarmışlardı. İkincide üç aya yakın yattı. Bu defa Tuzla'ya gelip kalanlar yüzünden alıp götürdüler eniştemi diye biliyorum. Lübnan'dan gelen bir arkadaşları vardı, gelip bir akşam orada kalmıştı.

RAKEL

İki kere içeri alındı eşim ama ne kadar arayla, tam hatırlamıyorum. İlk aldıklarında bir süre Tuzla Piyade Okulu'nda tuttular bunları. Arat bir yaşında var yok. Ziyaretine gitmiştik. Hatta babasının saçlarını kesmişler diye Arat tedirgin yaklaştı babasına biraz. Oğlu onu tanımadı diye üzülmüştü. Yoksa o ikincisinde miydi?

Az bir zaman sonra yeniden alındılar içeri. Bu defa, hatırlıyorum, iki çocukla kalktım İstanbul'a geldim Tuzla'dan. Babamdan kalma eski bir silah vardı bizde. Neden olduğunu bilmediğim, ama vardı işte. Ondan kurtulmak istiyordum. Aldım yanıma, götürdüm babama bıraktım. Ne cesaret değil mi? Babamlar o zaman Silopi'den İstanbul'a gelmişlerdi artık, Feriköy'de kayınpederimin eski evinde kalıyorlardı. Döndüm Tuzla'ya geldim ki, bir de baktım, kapının girişine bir kitap konmuş. Kapağında koca bir Atatürk fotoğrafı var. Baba, bu ne demek oluyor şimdi diye sordum. Ne bileyim kızım, dedi, askerler belki gene gelir diye koydum işte öyle... İşte böyle şeyler de yaşadık kendi ev halimizde.

O ikinci alınışında bir hafta hiçbir haber alamadık eşimden. Bakırköy'de bir avukat bulmuştu kayınbabam. Telefonda konuşup duruyorlar. Bir gün tepem attı. Aldım iki çocuğumu, Bakırköy'de avukatın evini buldum. Böyle anlattığıma bakma, ben o zamanlar öyle tek başına bir yerden bir yere gitmesini bilen kadın değilim. Bir kere çok gencim daha. Yatılı okuldan çıkmışım, hemen evlenmişim. Öyle yol iz bilmiyorum. Fazla yırtıcı bir insan da değilim, çekingen sayılabilirim hatta... Ama gittim buldum avukatı. Hangi hapishane-

lerde yatırıyorlar tutukluları, tek tek öğrendim. Sonra kayınbabamı yanıma aldım. Korku içinde hepsini teker teker gezmeye başladık. O dönemde işkencede öldürülen nice insan var. Kim kimden hesap soracak? Ama yine de arıyoruz. Verdikleri listeye bakıyoruz, ismini görmüyoruz. Eğer buradaysa bir bilgi verin diye içeri not bırakıyoruz... Üsküdar, Beyazıt, Haydarpaşa tarafına gittik, bütün askeri cezaevlerini dolaştık. Sonra bir otobüse bindik kayınbabamla. Yanımızda da iki çocuk... Bomboş arazi, git git bitmiyor. Samandıra'ymış gittiğimiz yer. Allahım, sen onları da bu yollarda korudun mu, diyorum kendi kendime. Sonunda vardık oraya. Gene liste çıkardılar, gene ismini görmedik. Meğer hücrede olanların ismini yazmıyorlarmış, onların görüş izni olmadığı için. Biz zaten görüş istemiyoruz, sadece haber almak istiyoruz, burada mı değil mi? Bir not yazdım, verdim kapıya. Sonunda o nota cevap gelmez mi, Fırat Dink şu kadar gündür burada diye. Bir sevinç ki hiç sorma! Yaşıyor Allah'a şükür! Keşke bugün de aynı şey olsa, yaşasaydı da geç de olsa haberini alsaydım.

HRANT

12 Eylül 1980'in hemen sonrası, insanlar toplanıyor evlerinden bir bir. Bulabildikleri, sıkıştırabildikleri yerlere götürüp tıkıyorlar. Tıkama merkezlerinden biri de İstanbul'un Samandıra'sı. Askeri kışlayı tutukevine dönüştürmüşler. Askeri tuvaletleri çevirmişler birer hücreye. Birer metrekareden daha küçük tuvaletler bunlar, yan yana dizili. Tuvaletin deliklerini kapatmışlar tahta mazgallarla, bulabildiklerini getirip tıkıyorlar oralara. Tam sekiz gün olmuş beni ve kardeşimi de alıp oraya götüreli. Arada bir sorguya çıkarıyorlar yukarıya. Payımıza düşeni bahşettikten sonra da götürüp gerisin geri tıkıyorlar yine hücrelerimize.

Hücrede kalanları psikolojik bir işkenceye tabi tutuyorlar gece gündüz. Uyutmamak için marş söyletiyor askerler, sürekli. Yarım saatte bir, her değişen nöbetçi aldığı emir doğrultusunca kapıya yükleniyor, "Marş söyle lan!" diye. En çok söylettikleri marş da İstiklal Marşı. Düşünebiliyor musunuz, bu adamlar güya size memleketseverliği bu şekliyle öğretecekler ve bunun için de İstiklal Marşı'nı söyletiyorlar tuvalette. Söylemeyene yükleniyorlar, açıyorlar hücre kapısını, ver Allah ver. Bir iki kez dayağı yedikten sonra da artık kıdemlileşiyorsunuz. Nöbeti değişen asker de artık size fazla yüklenemiyor. Yeni gelenlere yöneliyorlar ister istemez...

RAKEL

Samandıra'dan haberi alınca eve döndük. Bekliyoruz artık... Hücre hapsinden koğuşa geçirecekler de, biz de gidip göreceğiz onu orada. O dönem çok da hastayım. Meğer o ağır kanamalar sonrası sarılık olmuşum. Ama farkında bile değilim. Kolumu kıpırdatacak derman bulamıyorum. İşte böyle sıkıntılı dönemlerde gerçek dostlar ortaya çıkar. Bir bakarsın, en ummadığın insan ziyaretine gelmiş, hiç ummadıkların da korkup toz olmuş. İşte o zaman dostunu düşmanını da ayırt edersin. Tam olarak düşman demeyelim de, dostluk gösteremeyenleri... *Baron* Küçükgüzelyan mesela, üstelik o da içerden yeni çıkmış daha, hiç korkmadan geldi bizi götürdü eşimi görmeye. Zaten cesur bir adamdı ama bunları da unutmamak lazım.

HRANT

Filmlerde, savaş sahnelerinin ardından, muharebe meydanını kaplayan koyu bir duman örtüsü hafiften dağılırken, yere serili cesetleri yoklayarak dolaşan biri gelir görüntüye. Muharebeden artakalan sağ ve yaralıları arayan "umut"un siluetidir o... Tıpkı *Der* Baba'nın tüm Anadolu'nun "tarihi muharebe meydanında" kalan sağları aradığı gibi...

Halk, öyle herkese kolay kolay "Baba" lakabını takmaz. Diyarbakır'ından Malatya'sına, Bitlis'inden Mardin'ine, Elazığ'ından Silopi'sine yayılan geniş bir alanda yaşayan evlatları birbirinden habersiz ona aynı şekilde hitap ederdi. Hak etmişti *Der* Giragos bunu... Hem de köküne kadar...

Anadolu'da senede birkaç kez yaptığı ziyaret turlarının bir kısmını birlikte yapmış, at sırtında, katır sırtında yol almıştık. 12 Eylül döneminde manasız bir gerekçeyle içeri alındığında, kulağının üstüne yediği bir tokat darbesine yaşlı kulağı dayanmadı, duymaz oldu. Gözaltında kader bizi ayrı hücrelerde de olsa, yine aynı yerde yan yana getirmişti. Birbirimize sigara izmariti ve kibrit uzatabilmiştik hücre kapılarının aralıklarından.

HOSROF

Bizi aldılar içeri, ellerimizi kelepçelediler. Bu vaziyette hücreye koyacaklar. Hücre dediğim de tuvaletten bozma bir daracık yer. Tuvaletin üzerini kapatmışlar tahta ile. Orada ancak ayakta durabilirsin ya da yere çömelebilirsin, o kadar. İşte tam kapıyı açarken askerlerden biri anamıza sövdü. Aşağılanma yetmiyormuş gibi bir de küfür

yedik. Hrant durur mu, elleri kelepçeli halde, bir kafa çaktı askere. Asker de girişti tabii bizimkine. Sonra da attılar bizi yan yana iki hücreye. Samandıra'da daha ilk günümüz dayakla başlamıştı. Akşam oldu. Karanlıkta bir şey parladığını gördüm kapı aralığından. Bir baktım, abimi döven o asker yaktığı sigarayı hücreden içeri uzatıyor.

HRANT

Biraz önce yan hücrelere yeni bir grup getirdiler. Hemen hepsi Ermenilerden müteşekkil... Yan hücrelere doldurdular. Askerler onların isimlerini çağırdıkça anlıyorum kim olduklarını. Hafızamı o günlere götüren olaysa, onlar geldikten sonra tuvalet korosunun o muhteşem konserleri.

Asker sesi duymaya görsün, bizimkilerden birkaçı hemen atılıyorlar askerden önce: "Komutanım, marş söyleyelim mi?" Ve başlıyorlar avazları çıktığı kadar o marşları, tuvalette, müthiş bir iştahla, bangır bangır çığırmaya. Ne o tuvaletler o güne değin böyle bir koro görmüştür, ne de görecektir bilesiniz. Bunları o insanları küçültmek için söylemiyorum tabii. Asıl utanması gerekenler bize o tuvaletlerde İstiklal Marşı öğretmeye kalkışanlar... Bizleri bu ülkede kendilerine tuvaletlerde zorla İstiklal Marşı öğretilecek unsurlar olarak görenler... Bu zihniyetin kendisi...

NECDET KOÇTÜRK

1981 yılıydı... Samandıra'daki askeri topçu alayının içini gözetim evi haline getirmişlerdi. 12 Eylül döneminde sakıncalı gördükleri kişileri evlerinden toplayıp buraya koyarlardı. Gözetimevleri, cezaevinden farklıydı. Cezaevi, soruşturmadan sonra suçlu olduğuna inandıkları kişileri daha sonra yargılanmak üzere koydukları yerler. Bu gözetimevleri ise her on beş günde bir savcılıktan izin alınarak insanları işkenceyle sorguladıkları yerlerdi. Askeri yönetime özgü bir uygulamaydı bu. Hukuk mukuk arama tabii o zaman... Burada koğuşların yanı sıra hücreler de vardı. Buradaki kat tuvaletleri üstleri tahta ızgaralarla kapatılarak yan yana hücrelere dönüştürülmüştü. İşkenceden önce ya da sonra ellerimiz kelepçeli olarak burada tutarlardı bizi. Bu da konuşmayanları çözmek için kullandıkları bir baskı yöntemiydi. Hücrelerde kalırken, öğle ya da akşam yemeğini bizi merdiven altında bir yere sıkıştırıp yedirirlerdi. Ancak o zaman ellerimizi çözerlerdi.

Manuel Vartabed'i de en son Samandıra'daki hücrede görmüştüm.

Kader bizi ayrı nedenlerle aynı tutukevindeki hücrelerde yan yana getirmişti. Sadece ikimizi mi? Daha kimler gelmemişti ki Ermeni toplumunun tanınmış isimlerinden... Bağışlasınlar beni kendilerinden izinsiz isimlerini zikrettiğim için ama Şigaher Kardeşler, Giragos Kahana, Hayk Nişan, Berç Kaç sadece birkaçıydı. Hepsi de haksız ve eften püften bir nedenle gözaltına alınmışlardı ve olmadık çileyi çekiyorlardı.

Neymiş efendim? Kudüs'e rahip olmaya giden öğrenciler için piyasadan döviz temin etmişlermiş! O zaman döviz bulundurmak yasak ya... Vay, sen misin yasakla uğraşan. Parayı vereni de, parayı dövize çevireni de, çocukların Kudüs'e gidip okumalarını salık vereni de teker teker toplamışlar, Samandıra'ya tıkmışlardı.

Diğerlerini birkaç işkenceden, birkaç sorgudan sonra koyverdiler ama Manuel Vartabed'e kafayı kötü takmışlardı.

Yine Samandıra'ya getirdikleri öğrenci adaylarımdan Mikayel'den zor ve dayatma altında aldıkları ifadeleri dayanak yaparak 12 Eylül askeri mahkemesinde yargıladılar, sonuçta da 14 yıla mahkûm ettiler.

Gerekçeleri de doğrusu pek ilginç ve uydurmaydı. "Türklere karşı Kudüs'te yürüyüşler organize ediyor", "Bir köpeğe Atatürk'ün adını vermiş" gibi asılsız suçlamalarla talihsiz rahibin hayatıyla oynuyorlardı.

O, uzun süre Patrik Şınorhk Hazretleri'nin kendisini bu zor durumdan kurtaracağına ilişkin umudunu hep korudu. Doğrusu, Patrik Hazretleri de koskoca Patrik makamının yüceliğini bir kenara bırakarak, mahkemeye gidip Manuel Vartabed'in lehine ifade dahi verdi. Ancak tüm bunlar para etmedi. Çünkü 12 Eylül'ün ilahları, her kesimden olduğu gibi gayrimüslimler arasından da kendilerine kurban istiyorlardı.

Manuel Vartabed 14 yıl yedi, ancak 5 yıl sonra şartlı tahliyeden yararlanarak serbest kaldı.

Bu ülkenin demokratik güçleri, gün olur da 12 Eylül sorumlularından hesap sorarlarsa, işte bir dosya daha.

Rahip Manuel Yergatyan öldü ama hâlâ aklanacağı günü bekliyor.

Koğuşlar karışıktı o zamanlar. Kaçak Marlboro satan adam da aynı koğuştaydı, en radikal sosyalist genç de. Fırat'la -biz Hrant'ı Fırat biliriz- Orhan hiç dikkat çekmeden yattılar bizim koğuşta. Onlara adi suçlu gözüyle bakılırdı, çünkü siyasi konulara hiç girmediler orada yattıkları sürece. Ermeni olduklarını da bilmiyorduk tabii ki. O zamanlar ASALA suikastleri çok ön plandaydı. Zaten askeri darbe sonrası dönem... İçeri alınış nedenleri de siyasi değil zaten. Hepsini birleştirdiğinde, Ermeni kimliğini gizlemeleri ya da siyaset konuşmamaları çok doğaldı.

Hücreden çıkarılıp da koğuşa getirilmek herkeste bir rahatlama yaratırdı. Anlatınca inanılmaz geliyor ama gırgır da eksik olmazdı koğuşta. Teknik üniversite sınavlarına girip kazanamamış ve çavuş olmuş bir çocuk vardı orada. O Orhan'la İngilizce konuşurdu, Orhan'ın gerçekten yabancı olduğunu zannettiği için. Orhan da ilk birkaç gün birazcık İngilizcesiyle buna cevap vererek yabancıyı oynadı hepimize. Çavuş zaten hiç bilmezmiş, bilmeden konuşurdu. Öyle bir geyikleri vardı. Koğuşun kapısını Mr. and Mrs. Brown diye açardı bu çavuş. Ama sonra tabii Orhan'ın kimliği tespit edilince Türkçe konuşmaya başladı ve geyik bozuldu.

HRANT

Hücrede hapis yatmak ile koğuşta hapis yatmak arasında öylesine bir fark var ki, bunu ancak her ikisini de yaşayanlar anlayabilir.

12 Eylül döneminde gözaltına alındığımda, ancak sekiz günlük bir hücre mahpusluğunun ardından ifadem alınabilmiş, sonra koğuşa inebilmiştim. Hücrede yaşanan yalnızlık ve ne olacağınızı bilmeden beklemek ile koğuşa insanların arasına inmek arasındaki süreç sizi öylesine garip bir duygu ile dolduruyor ki, yukarıda ifade odasından gelen canhıraş insan çığlıklarını dahi önemsemeyebiliyor ve sıranın size de gelmesini ümit haline dönüştürebiliyorsunuz. Çünkü en nihayet yukarıda başınıza geleceği biliyorsunuz. Çok çok biraz falaka yiyebilirsiniz, biraz elektrik verebilirler, bir müddet askıda kalabilirsiniz... Ama işte hepsi bu! Biraz dayanıp da o süreci atlattınız mı, ifadenizi verip de imzayı attınız mı, oh, değmeyin keyfinize gitsin... Artık koğuştasınız işte. Mahpusluk bitti sanki, çünkü artık yalnız değilsiniz. İnsanların arasındasınız.

Hücredeyken içinde bulunduğunuz karanlık ortamdan uzaktaki kentin ışıklarına kavuşursunuz sanki. Hücre ölümken koğuş yaşam olur birden. Ta ki yeniden hücreye alınıncaya kadar...

NECDET KOÇTÜRK

Samandıra'da ağır işkence vardı. Hrant oraya benden önce getirilmiş ama ben bilmiyordum bunu o zaman. Hrant orada solcu ya da Ermeni kimliğini açık etmediği için tanımıyordum onu o zaman. Onun beni tanımasının nedeni ise şöyle: Ben içeri alındığımın daha ikinci gününde kavga çıkardım. Koğuşta yetmiş kişi kalıyorduk. Geceden sabaha geçildiğinde herkesin tuvaleti gelmiş oluyordu doğal olarak. Tuvalete teker teker götürüyorlardı insanları. Sıra kendisine gelene kadar ıstırap çekiyordu herkes. Ben önce bizi sıraya sokan askerlerle kavga ettim, sonra da bunların komutanlarıyla... Her kavgadan sonra beni işkenceye götürüyorlar. İki üç gün hücreye attıktan sonra tekrar koğuşa getiriyorlardı. Haliyle dikkat çekmeye başlamıştım. İşte bu yüzden tanımış beni Fırat. Koğuş hayatında en çok yaşanılan şeylerden biri de muhbirlik kuşkusudur. Bilmeden ben de nasibimi almışım bundan. Ben çok olay çıkarıyorum ya, bu durum Orhan'ın dikkatini çekmiş. Uyanık ya, bu işte bir bit yeniği olmasın diye düşünmüş. Abi kardeş kafa kafaya verip bunlar, ulan acaba bu herif muhbir mi diye konuşmuşlar kendi aralarında. Sonradan çok takılmıştık birbirimize bu yüzden.

Ben Fırat'ın koğuştan alınıp hücreye götürülüşünü hayal meyal hatırlıyorum. Ama sonrasını takip edemedim. Hücreye götürülenin işkence görmeden oradan kurtulması imkânsızdı. Kardeşinin söylediği yalanların ortaya çıkmasından sonra, işkence görmemesi mümkün mü?

HRANT

12 Eylül döneminde insanlık onurum çiğnenmeye çalışıldı.

Bunun faili beni yere uzatıp kundurasının ökçesiyle parmaklarıma basa basa türkü söyleten işkencecimdi. Koğuşta sık sık türkü söylediğimi duymuş olacak ki benimle eğleniyordu. "Dağlarına bahar gelmiş memleketimin"i çığırmıştım acıyla.

Bu yaşadığımı hiç unutmadım. Oysa ne güzel türküdür değil mi yanık yanık kendi isteminle söylediğinde?

Mahpusluğun ve yalnızlığın türküsü... Hele de yalnızlığın...

Çok ilginçtir, bizim tanışıp yakınlaşmamız tahliye edilmemizden sonra oldu. Birbirimizin neden içeri alındığını ancak tahliyeden dört beş ay sonra, Selimiye'de mahkemeye çağrıldığımızda aramızda konuşup öğrendik. Bu öğrendiklerimiz de aramızda kaldı, çünkü mahkemenin gönderdiği celp kâğıdında üçümüzün adı alt alta yazılıydı. Bu savrukluk karşısında ben de artık mahkemeye çıkıp ifade verdiğimde, örgüt ilişkimi hiç karıştırmadım. Duruşma da zaten toplam üç dakika sürdü ve bitti. Ben Halkın Kurtuluşu örgütünden içeri alınmış olduğum halde, dava konusu hiçbir şey çıkmadı benimle ilgili. Hrant'ta örgüt ilişkisi zaten yoktu.

Üç ay kadar yattıktan sonra, üç dört dakika arayla tahliye edildik biz... Ben dışarı çıktığımda çok şiddetli bir yağmur vardı. Fırat'la Orhan'ı gördüm biraz önümde. Birbirlerine kedi yavrusu gibi sarılmış ve sırılsıklam vaziyette bir o tarafa, bir bu tarafa yalpalayarak iniyorlardı yokuş aşağı. Dışarı çıkarılmadan dört beş saat önce aktif işkenceden geçirildiğim için nefesim kesilmişti, sesim çıkmıyordu. Bunlara seslenmeyi denedim bir iki kere ama duyuramadım. Çok yavaş yürüyebildiğim için de ancak bir kilometre sonra yetişebildim hızlarına. Ortalarına girdim ya da onlar beni aralarına aldılar, bilmiyorum. Bildiğim, polisler gelip beni evden aldıklarında annem bana bir battaniye vermişti. Bu battaniyeyi önce karakolda elimden almak istemişler, vermemiştim. Tutukevinde almak istemişler, orada da vermemiştim. Gözaltına alındığım andan tahliyeme kadar ne pahasına olursa olsun korumuştum. İşte bu battaniyeyi açtım tepemize ve üçümüz bunun altına sığınıp Üsküdar'a kadar yürüdük sağanak yağmurda. Tek bir Allahın kulu yoktu yolda. Etraf desen dağ tepe, bomboş arazi...

O yürüyüş yer etti içimizde, tarihimiz oldu. Üsküdar'a vardığımızda minibüslere inip binen insanları gördüğümde, kimse bizim farkımızda bile değil diye sayıklamışım. Perişanlığımızın fark edilmemiş olmasına inanamamıştım. O insanlara baktığımda, her halde bunların da yasal süreleri dolmuş, o yüzden dışarı salınmış olmalılar diye düşündüğümü de hatırlarım. Birazdan bir ekip çevirir bizi yoldan, tekrar içeri alır ve her şey sıfırdan başlar da demişim onlara. Biz üçümüz de arkadaşlığımızın başlangıcı olan bu hikâyeyi yıllar içinde o kadar çok tekrarladık ki birbirimize, bir daha hiç unutmadık.

RAKEL

Bir gün Tuzla'daki evdeyim. Bizim bahçe işlerine bakan *Varbed* Serop, Rakel koş, Hrant telefonda diye sesleniyor. Telefonda onun

sesi, biz Tuzla Karakolu'ndayız. Banyoyu yak, geliyorum, diyor. Bir sevinçle sıçradım üst kata. Geliyor *mayrig, Çutak* geliyor, diye bağırıyorum. Daha doğrusu, öyle dediğimi sanıyorum da, sevinçten ne dediğim anlaşılmıyor. Ama ben çok hastaydım o dönem. Benliğimin bütün kuvveti bitmiş tükenmiş gibiydi. Çocuklar ağlardı, ben ağlardım, Allahım kim kalkıp bunlara bakacak diye... Neyse, *Çutak* geldi eve o akşam, hasta da olsam bu sevinçle daha iyi hissettim kendimi. Ama onun ruh hali çok bozuktu. Zayıflamıştı. Dalıp dalıp gidiyordu. Gece yatakta sıçrıyordu. Koltuğun köşesine ilişir, gözlerini tek noktaya dikmiş halde öylece otururdu. Sanki evde olup olmadığını anlamaya çalışır gibiydi. Psikolojisi bozulmuştu. Karşısına geçip dua ederdim. Çok sonraları anlattı gördüğü işkenceleri. Sonradan masum olduğu da ortaya çıktı. Yargılanmadı bile ama biz çektiğimiz acılarla kaldık.

Hapisten çıktığının üçüncü günüydü. Hadi İstanbul'a gidelim, dedi. Beni babamlara bıraktı, o Beyaz Adam'a gitti. Babam tutturdu, kızım sen hastasın, rengin sapsarı olmuş, kalk seni doktora götüreyim diye. Bir gittik ki, doktor sarılık teşhisi koydu. Kimse görmemiş ne halde olduğumu. Ben zaten hiç görmüyorum kendimi. Bir tek babam gördü hasta olduğumu. *Çutak*'ın beni görecek hali zaten yok. Ben tabii bir şey beklemiyordum da, onun adına üzüldüm. Bu kadar hiçbir şeyi fark edemeyecek durumda olmasına üzüldüm. Haberi alınca şok oldu. Beni hastaneye yatırdılar. O zaman dedim ki kendi kendime, bunda da Tanrı'nın parmağı var, benim hastalığım ona şifa oldu çünkü. Çocuklarla ilgilenmek, her akşam hastaneye gidip gelmek, benim için kaygı duymak ona kendi kaygısını unutturdu. Böylece kendi çektiklerinin üzerine çıktı. Bu da Tanrı'nın bir işiydi ve benim hastalığımı onun şifalanması için kullandı.

HRANT

Bre paslı, bre iğrenç
penceremin aptalları,
ışığımın demir yasakları
Neyleyim dışarıyı
aranızı yırtıp
kucağıma düşen ışık
gökten zembille inmedi ya!
Ben yarattım ben
Gel ışığım, gel gelenim
Sen uyma onlara
Ben varım ya...

VI. BÖLÜM

FAKÜLTEDEN KIŞLAYA

Hrant'ın üniversite eğitimi, hayatındaki diğer her şey gibi yine kendine özgü, yine sıra dışı... Çok uzun yıllara yayılıyor ve tamamlanmamış hayat parçacıklarını peşi sıra sürüklüyor.

Yaşamöyküsünün farklı dönemlerini kapsayan bu uzun zaman diliminde hep bir yarım yamalaklık, iki arada bir derede olma hali var. Ekmek kavgası, aile babalığı, zooloji ve felsefe olmak üzere iki ayrı fakülte eğitimi, solculuk derken Hrant'ın neredeyse tüm kimliklerinin harmanlandığı bir deli zaman bu. Khent Hrant da bu deli zamanların bir ürünü aslında...

Eşzamanlı olarak hem üniversite hem de hayat okulundan geçerken, rastlantılarla oradan oraya savrulduğu izlenimi veren hayatının bu dönemini aslında anlık yoğunlaşmalarla kendisi belirlemiş. Evde unuttuğu üniversite sınavına giriş kâğıdını Rakel'in son anda yetiştirmesinden, yıllarca bitmek bilmeyen yüksek öğrenim hayatını 15 günde 15 sınav vererek mezuniyetle noktalamasına kadar uzanan ilginç örnekleri var bunun...

Hrant'ın şans faktörüne fazlasıyla alan tanınmış bir hayatı olduğu da bu bölümde belirginleşmeye başlıyor. Bu, her zaman şanslı olduğu anlamına gelmiyor tabii ama şansın hayatında oynadığı rol çok açık. Çünkü hayatla oyun oynamaktan hiç vazgeçmiyor, elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra da akışa teslim olmayı biliyor.

Fakülte yıllarına önceden olmasa da sonradan damgasını vuran Fırat Dink meselesi var bir de... Hrant'ın gerçek adını ve kimliğini solculuk aşkına gizlediğini yıllar sonra, yeniden Hrant Dink olarak gerçek kimliğine kavuştuğu *Agos* döneminde öğrenen üniversite arkadaşlarının çok ağrına gitmiş bu durum. Oysa askere alındığında yaşadığı olay, Ermeni olduğunun bilinmesi halinde ne tür ayrımcı uygulamalarla karşılaşacağını göstermesi açısından çok öğretici...

"Sakıncalılar Bölüğü"nü acı yaşanmışlıklara rağmen tatlı kılan mektuplaşmalar da bu bölümde yer alıyor. Ve Hrant'ın çocuklarına yazmaya başlayıp da bitiremediği ve hiçbir yerde yayımlanmayan ilk ve tek masalı da...

Upuzun yıllara yayılan kısacık "Fakülteden Kışlaya" bölümünde yer alan savruluşların, bir bütünlük kazandığında ne tür bir güce dönüşeceğini ise çok daha ilerde, Hrant solculuğu, Anadoluluğu ve Ermeniliği ile tekmil kimliklerinden siyaset üretmeye başladığında göreceğiz.

BİR GARİP ÜNİVERSİTELİ

RAKEL

Çutak'ın üniversite hayatı ekmek kavgasıyla iç içe gitti. Aslında solculuk, okul ve geçim derdi bir örgü gibi birbirinin içinden geçti demek daha doğru.

Çutak okula çok az devam edebildiği için dersleri de doğru dürüst takip edemedi. Bu da üniversitenin daha da uzamasına neden oldu. Üniversiteye başladığında zaten Feriköy'deki o ilk fotoğrafçı dükkânında çalışıyordu. Sonra başka işlere de girdi çıktı. Kırtasiyecilik, kitapçılık derken Beyaz Adam kuruldu. Biz evlenirken de, iki çocuğumuz dünyaya geldikten sonra da üniversite hayatı hep vardı, hep sürüyordu.

Fen Fakültesi Zooloji Bölümü'nde okurken bir de Felsefe Bölümü'ne yazıldı *Çutak* ama orayı yürütemedi artık. Zooloji'yi ise 1985-86 ders yılında bitirdi diye hatırlıyorum. O da bitirmek zorunda olduğu için, yoksa atılacaktı okuldan artık...

Üniversiteye giriş hikâyesi de bir âlemdir... Liseyi bitirdiği 1972 yılının ilkbaharında ben, "evet," demiştim ya ona, sınavlara girecek artık ama aklı havalarda tabii, uçuyor sevincinden. O kadar ki, üniversite sınavına giderken sınav giriş kâğıdını unutuyor yanına almaya. Kâğıdı fark eden de yine ben oluyorum. Hemen koştum *Digin* Makruhi'ye durumu anlatmaya. Çantasını kaptığı gibi fırladı yerinden. Sonra biz ikimiz Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nden İstanbul Üniversitesi'ne kadar koştuk, koştuk, koştuk. Kan ter içinde oraya vardık. Orada sınava gireceğini biliyoruz ama koca üniversitede nereye gideceğiz onu bulmaya, onu bilmiyoruz işte. Şehir gibi yer burası. Ona buna soruyoruz. Bu meyanda vakit de geçiyor. *Çutak* da yalvarıyormuş o sırada, beni sınava alın, eğer arkadan getirmezlerse,

iptal edin sınav kâğıdımı diye. O kadar emin yani benim kâğıdı bulup arkadan yetiştireceğimden.

Çutak'ta şeytan tüyü olduğunu söylerlerdi ama ben o özelliğini şeytana mal etmek istemem. İyi şeyleri kendisine mal ederken, şeytan bize kıs kıs gülüyordur diye düşünürüm. İşte *Çutak* o yanıyla ikna etmiş oradakileri ve girmiş sınava. Sonunda biz de giriş kâğıdındaki numaraya göre, sınava girdiği yeri öğrendik. Sonunda bir kapıyı vurduk, kâğıdı görevliye uzattık. Üniversite giriş sınavını bu şekilde kazandı sonunda. Zooloji Bölümü'nün puanını tutturabilmişti, orada okudu.

ARARAT

Babam önce Zooloji'yi kazanmış, sonra da Felsefe Bölümü'nü takip etmiş. Üniversite hayatının bu kadar uzun yıllara yayılması ekmek kavgası yüzünden olmuş, yoksa okuduğu bölümü sevmediğinden değil. Zoolojiden, biyolojiden bahsederken uçardı. Çok dingin bir doğa değildi onunki, yırtıcı bir doğadan anlatırdı yaşama dair gözlemlerini. Siyasi yazılarında da vardır bunun örnekleri. Doğa belgeselleri izlerdik birlikte; heyecanlanır, bütün bedeniyle anlatmaya başlardı.

Ama ben onun demokratik bir ülkede yaşama imkânı bulsaydı, bilim ya da bilim felsefesiyle ilgileneceğini düşünmüşümdür hep. Bilimsel gelişmeler karşısında büyük heyecan duyardı. Klonlama konusunu ilgiyle takip etmiş, günlerce anlatmıştı bu konuda okuduklarını. Kütüphanesinde üniversite yıllarından kalan bilimsel kitapları hâlâ dururdu. Evren, zaman kavramı, izafiyet teorisi gibi felsefi konulara başladığında susmak bilmezdi. Unutamadığı, geride kalan sevgilisi gibiydi bilim felsefesi...

DELAL

Babam okumayı çok severdi, evimizde çocukluğumdan beri değişmeyen şey yığınla kitap olmasıdır. Zooloji ve felsefe bölümlerini fakülte olarak sevdi mi, sevmedi mi, bilmiyorum ama mesela evren, uzay teknolojisi konularındaki bilimsel gelişmelerle ilgili haberler onu hep heyecanlandırıp hayrete düşürürdü. Pazar günleri mutlaka kısa süreliğine de olsa bir hayvanlar âlemi belgeseli seyredilirdi bizim evde.

Eğitim ve başarı konusunda çok farklı görüşleri vardı. Onun olmazsa olmazı, klasik eğitimden çok –çünkü bu imkâna herkes sahip

olmayabilir– okuma, öğrenme ve kendini geliştirme arzusunun duyulmasıydı.

HRANT

İşte bir kez daha Öğrenci Seçme Sınavları sonuçları, bir kez daha abartılı sevinçler, bir kez daha gereksiz üzüntüler...

Başarı'nın fazlasıyla göreceli bir kavrama dönüştüğü şu düzende "güya başarısızlarımız"a anlatmalıyız ki, gerçek başarının ilk adımları esas olarak başarısızlık duygusunun hissedildiği bu yıkıcı anlarda gizli.

O nedenle başarısızlık duygusundan o denli nefret etmeye gerek yok, yeter ki idraki sağlıklı olsun... Ve gencin geleceğinde "ileri sıçramak için biraz geri çekilen kaplan azmi" uyandırabilsin.

ÖSS sonucunun bir insanın yaşamında başarılı olup olamamasının tek ölçütü olmadığını gençlere nasıl anlatsak bilmem ki?

Yetmişli yıllarda başlayan test sınavları hangimizi alıp hiç de düşünmediğimiz dallarda okutmadı ki?

İlkin zooloji lisansı bitirdim mesela fen fakültesinde. Hiçbir işe yaramadı, ne zoolog oldum ne de biyolog, bu muydu başarı?

Ya da daha sonra edebiyat fakültesinde okuduğum felsefe bölümü mü başardığımın göstergesiydi? Öyle olsaydı eğer, son sınıftayken okulu boş verip de, "Benim ne işim var burada?" der miydim?

Gençlere derim ki, başarının ne olduğunu tartışmamış ve o konuda ahlaki bir ortak kanaate varamamış bir toplumun içinden geliyorsanız eğer, başarısızlık da başarılı olmak kadar hakkınız.

İyisi mi, sınav sonuçlarının açıklandığı şu günlerde kendi kendinizi yemeyin. Aksine, toplumdaki başarı kavramını gerçek düzlemine oturtacak ahlaki mücadele içinde safınızı tutun.

İnanın, işte o zaman başarmış olacaksınız.

HÜLYA DEMİR

Ben Hrant'ın üniversiteden arkadaşıyım. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde okurken, bize Fen Fakültesi Zooloji Bölümü'nden geçiş yapmıştı. Okula çok az uğrardı. Nasıl tanıştığımızı hatırlamıyorum. Biz okulda felsefeyi çok seven, aktif bir gruptuk. Devamsız arkadaşlar ders notlarını bizden alırlardı.

Hrant'la da aramızda ders notları alışverişi olurdu; daha doğrusu, o bizden isterdi, biz de verirdik.

Aslında bizim için hiçbir zaman Hrant olmadı o, üniversite yıllarında hep Fırat'tı adı. Hep çok yorgun ve kafası dağınık olarak hatırlıyorum onu.

Her zaman yapması gereken bir şeyleri, koşuşturduğu bir işleri vardı ve arada da üniversite okuyordu işte, ama felsefeyi çok çok severdi. Girdiği derslerde çok hoş ve derin tartışmalar olurdu, sınıf zevkli bir hale gelirdi. O kalabalık amfilerdeki derslerde bile Hrant sorularıyla dikkat çekerdi, özellikle bilim felsefesi dersi veren hocamızı çok tutardı. Onun derslerini kaçırmamaya çalışırdı. Dersi yönlendiren bir tarzı da vardı ve bir süre sonra bayağı derinleşirlerdi hocayla ve biz anlayamayacak hale gelirdik.

Okula geldiğinde de çok kalmazdı, bizimle öyle kantinde falan takılmazdı. Çalışmak zorundaydı, ailesi vardı, Beyaz Adam'ı çekip çeviriyordu. O yıllarını düşündüğüm zaman, yüzünde hiç gülümseme hatırlamıyorum. Hep ciddiydi, para pul ve ticaret gibi şeyler vardı aklında.

Okulda ayrı ayrı gruplar vardı ve benim de kankam sayılabilecek Zihniye ile dolaşırdı Hrant. Filiz'le de yakın arkadaştı.

ZİHNİYE CAN

O yıllar hepimiz Medrese diye bir yere takılırdık. Sabah erken saatte orada buluşur, ders öncesi çay içip sohbet ederdik. Fırat'ın da okula geldiği ender zamanlarda oraya uğradığını hatırlıyorum. Biz çok gülerdik, eğlenirdik. O ise suskundu hep. En net hatırladığım, evliliği ile ilgili olarak konuştuklarımız, çünkü çok şaşırmıştım onun evli ve iki çocuk babası olduğunu duyduğumda. Aramızda çok yaş farkı vardı ama yine de şaşırmıştım işte. Hiç pişman olmadın mı bu kadar erken evlendiğin için diye sormuştum ona. Ben karıma taparım diye cevap vermişti bana. Çocuklarıma da taparım. Onlarsız olmayı düşünemem, demişti. Bu cevabını hiç unutmadım.

HÜLYA DEMİR

Ailesi vardı ama hiç tanıştırmadı beni. Sadece okulda süren bir arkadaşlıktı bizimkisi. İstanbul Üniversitesi'yle Çemberlitaş arasında öğrencilerin gittiği bir nargile mekânı vardı. Medrese'ydi adı. Arada oraya uğrar, çay içerdi bizimle. Günlük hayatta ders konuşmazdık. Hrant kafası meşgul ve az konuşan biriydi. Ben bunu hep işleri-

ne bağlardım. Ekonomik sorunları vardı diye hatırlıyorum; hep bir yerden bir yere mal taşıması ya da para ödemesi gerekirdi. Bir gün Kadıköy'e, bir arkadaşımızın nikâhına gitmiştik, hiç unutmam. Oradan çıkıp Hrant'ın kitap deposuna uğramıştık. O küçücük yerde saatlerce kalmış, kitap karıştırmıştık birlikte. İkinci el kitaplar da satardı orada. Ve biz hazine bulmuş bir halde kitap satın almıştık ondan. O sıralar Beyaz Adam'ı kurma aşamasındaydı ve çok koşturuyordu. Bazen çok yorgun gelir, öğrencilikten başka bir şey yapmadığımız için bize çok imrendiğini söylerdi.

ARARAT

Babam Felsefe Bölümü'nü çok sevdiği halde bitirmeden bırakmış. Bunun nedeni olarak, derste öğrencilerin lisedeki gibi ayağa kalkmasını isteyen bir hocasıyla yaptığı tartışmayı anlatırdı. Kalkmamış babam ayağa, sonra da bırakmış işte...

HÜLYA DEMİR

Bizim bölüme geçiş yaptığında Zooloji Bölümü'nü bitirmemişti daha. Sonradan bitirip askere gitti. Felsefe sanırım iş güçten dolayı bitmedi. Çok az gidip gelebiliyordu üniversiteye, aile geçindirdiği için. Bizim bölümdeki hocalardan biriyle tartıştığını hatırlamıyorum. O gün okula gitmemiş de olabilirim, bilmiyorum. Ama Fırat'ın aykırı düşünebilen bir yanı vardı. Herkesten farklı, eleştirel bir zekâya sahipti. Sürekli soru sorar, sorgulardı. Ayrıca cesurdu da... Genel kabullerin dışında bir şeyler söyleme cesareti vardı.

ZİHNİYE CAN

Fırat'ın okulda böyle bir tartışması olduğunu ben de hatırlamıyorum.

Biz sadece birinci sınıfı birlikte okuduk, onunkine okuma denirse tabii... 84-85 ders yılıydı. Benim bildiğim, askere çağrıldığı için okulu bıraktı, çünkü bunu konuştuğumuzu hatırlıyorum. Askere gitmek zorundayım, demişti. Zooloji'yi bitirsem de, bitirmesem de askere alacaklar beni, bari ona ağırlık verip bitireyim, demişti. Ben yine şaşırmıştım. Zaten koca bir ağabey gibiydi bizler için, bir de askerlik gibi o yaşta kimsenin umurunda olmayan dertleri vardı. O gün çok üzgündü. Merdivenlerde oturup konuşmuştuk. Öyle apar topar gitti ki vedalaşamadık bile.

Fırat'ı o yıllardan çok sıkıntıları olan bir arkadaşımız olarak hatırlıyorum. Dertli, kırgın... Çok parasızdı... Parasız olduğunu bir şekilde biliyorum ama bunu hiçbir zaman paylaşmadı benimle. Sıkıntılarını paylaşmazdı zaten...

Çok sohbetlerimiz oldu ama onu hep Fırat olarak bildim ben de. Adının Hrant olduğunu da, Ermeni olduğunu da gizledi bizden. Halbuki hepimiz solcuyduk o zamanlar. Saklamasına gerek yoktu ki... Fırat'ın Ermeni olduğunu yıllar sonra TV'de çıktığı bir programı seyrederken öğrendim. Türkiye'deki azınlıklar üzerine bir programdı diye hatırlıyorum. Şaşkınlıktan çok hayal kırıklığı duymuştum o zaman. Çok ağırıma gitmişti Ermeni kimliğini bizden gizlemiş olması.

HÜLYA DEMİR

Ben de Hrant'ın Ermeni olduğunu bilmezdim o zamanlar. Ailesini ve işini anlatmıştı bana ama Ermeni olduğunu söylememişti. İsmi de Fırat'tı zaten.

Hrant bizim için ağabey ve baba gibiydi. Hem aramızdaki yaş farkından hem de onun kişiliğinden kaynaklanan bir şeydi bu... Her zaman içine girebilirmişim gibi hissederdim. Hep kolları açıktı ve insanı saracak gibiydi. Omuzları da geniştir ya, kendini bırak ona, o seni tutsun, duygusu uyandırırdı bende. Yanındayken kaygı duymayacağın, sağlam bir insandı. O zamanlar da insanlara dokunurdu konuşurken...

Hrant insanı severdi. Derin bakardı insana. Anlamak üzere bir bakmaktı bu... Keşke daha çok zaman ayırabilseydi okula, çünkü o çok özel dönemi yaşayamamışız yeterince.

O yıllar hepimiz solcuyduk. Onun da solcu olduğunu bilirdik ama hangi fraksiyondan olduğunu hatırlamıyorum. Biz okulun solcularıydık; o da bizim solcu ağabeyimizdi.

TOMO

Hrant o yıllarda üniversitede okurken, ekmek kavgasından sol mücadeleye, her şeye yetişmeye çalışırdı.

Ben 70'lerden başlayarak Hrant'ın solcu olarak TİKKO'ya yakın olduğunu biliyordum. TİKKO ile ilişkisi Tıbrevank'taki arkadaşları yüzündendi. Armenak ve Istepan... Ayrıntıları bilmiyorum ama örgüt üyesi olmaktan çok, sempatizandı bana kalırsa. Armenak TİKKO üyesiydi ve haliyle ona duyduğu sadakat yüzünden yakındı bu

çizgiye diye düşünüyorum. Bu yakınlığı üniversite yılları boyunca da sürdü. O yıllar Tıbrevank'tan Yetişenler Derneği'ne de sık sık uğrardı Hrant. Oradaki sohbetlerin ana konusu solculuk olduğu için çok iyi bilirim bunu. Ama sonraları Masis Kürkçügil'in etkisiyle Troçkizm'e ilgi duydu. Hatta TİKKO'dan kopması biraz da onun etkisiyle olmuştur. Masis kendisinden büyüktü ama Tıbrevanklı *ahparig*lerden değildi. Masis'in ailesi Feriköy'de otururdu. Oradandı yakınlıkları...

MASİS KÜRKÇÜGİL

Bizim ilk tanışmamız daha da eskiye dayanır. 1974 yılıydı. Bir gün Hrant'ın *ahparig*leri bana geldiler ve başının belada olabileceğinden söz ettiler. Muhtemelen Hrant böyle bir istekte bulunmamıştı da, bu *ahparig*leri tecrübemizden dolayı bizim bir faydamız olur diye düşünmüşlerdi. Biz o sıra hapisten çıkmış bulunuyorduk ve kulağı kesik hale gelmiştik. Kendisiyle yakalanma ihtimali de dahil bazı ihtimaller üzerine konuştuk. Çok ketumdu ama TİKKO'yla bağlantılı olduğunu biliyordum. Örgüt üyesi miydi, yoksa sadece sempatizan mıydı, kimse bilmezdi. Ama herkesin bildiği, Orhan Bakır'ın çok yakını olduğuydu. Birisi örgüt içi, diğeri örgüt dışı faaliyet gösteriyor olabilirlerdi ama örgütsel yapıyı da pek bilmediğim için, kim nerede "general", anlamam mümkün değildi.

O ilk buluşmada, örgüt bağlantılarını açıkça konuşamamakla birlikte, yine de kendisine tedbirli olması gerektiğini anlattım. Senin bildiğin neyse, polis de onu bilebilir, hep bunu düşünerek hareket et, dedim. Ama bir yandan da garip bir durum vardı ortada. O zamanlar solda Stalinist ve Troçkist çizgiler arasındaki görüş ayrılıkları çok derindi ve bir Troçkist olarak ben TİKKO dahil tüm Stalinist çizgilerin karşısında yer almaktaydım. Yani TİKKO'cu olduğunu bildiğim bir adama akıl hocalığı yapma durumu pek hoşuma gitmemişti, bu herhalde Hrant için de geçerliydi. Bu herif de nereden çıktı diye düşünmüş olabilir.

Sonra yavaş yavaş ahbaplığımız ilerledi ve dostluğa dönüştü. Hatta üniversiteye giderken manevi oğlum gibi olmuştu artık Hrant. Ama sol siyaset içindeki görüş ayrılıklarını pek konu etmezdik aramızda. En azından o sıralar böyleydi bu. Birbirimizi bilir ama konuşmazdık. Sonra bir gün kendisi gelip açtı bu konuyu bana. TİKKO içinde bir tartışma yaşıyorlardı. Konu "toprak ağaları, patronlar ve devlet" kavramları ve bunlar arasındaki çelişkiler gibi bir şeydi. Örgüt içi bu tartışmayı çok ciddiye alıyor ve başka türlüsünü düşünemiyordu. O

zaman ona devlet teorisini anlayabilmek için önce Marksist klasikleri okuması gerektiğini söyledim. *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire*'i, *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'ni ve *Fransa İç Savaşı*'nı tavsiye ettim. Marx'tan sonra sıra Lenin'e, *Devlet ve İhtilal*'e geldi. Ardından yavaş yavaş ekonomi politik ve kapitalizm tahlillerine girdik.

HOSROF

Abimin bir örgüt bağlantısı yoktu. Ama sol eylemlere katılırdı, 1 Mayıslara biz de giderdik Yervant'la. 1 Mayıs 1977'deki gösteriler sırasında ağır dayak yemişti abim. O gün Üç Horan Kilisesi'nde, saat yedide düğünü vardı. Ben de düğün fotoğrafı çekiyordum. Katılamamıştım 1 Mayıs yürüyüşüne. Tuhaf bir gündü. Düğün saati yaklaşmıştı ama kilise bomboştu neredeyse... O gece Istepan'la birlikte Taksim'e çıktık. Kurşun kovanları topladık meydanda. Sonra babamın İç Feriköy'deki evine gittim. Hepimiz orada kalıyorduk o sıralar. Baktım abim yatıyor yara bere içinde... Meğer Taksim Anıtı'nın orada bir gruptaymış polis saldırdığında. Arada kalmış. Sular İdaresi'nin oradan kurşun yağmuru başlamış. Eğilmiş, kurşunlardan kendini kurtarmış ama cop darbelerinden kurtulamamış... Çok ağır dayak yemişti. O yıllarda hâlâ TİKKO sempatizanıydı abim.

NECDET KOÇTÜRK

12 Eylül döneminde, Samandıra'daki askeri hapishanede yatarken, hiç siyaset konuşmamıştık biz Hrant'la. Dışarı çıktıktan sonra Ala Rızgarî adlı sol bir Kürt örgütüne sempatisi olduğunu söylemişti bana. Ama asıl sempatisi, orada mücadele veren Ermeni unsurların varlığı nedeniyle TİKKO'yaydı. Ben Halkın Kurtuluşu örgütündendim. Ama farklı sol fraksiyonlara yakınlık duymamız, bizim arkadaşlığımızı hiç etkilemedi. Bu konuları konuşmazdık bile. Zaten Fırat her iki örgütle de faaliyet denecek bir bağlantı kurmadı. Sempatizandı sadece...

MASİS KÜRKÇÜGİL

12 Eylül 1980'deki askeri darbeden sonra tutuklandı Hrant. Kısa bir süre yattı içerde. Hapisten çıktıktan sonra okumalarını sürdürdü ve Ernest Mandel'in iki ciltlik *Marx'ın Kapitali*'ni ilk o zaman okudu.

O zamanki farklı sol fraksiyonlar birbirini izler, karşı grup ne düşünüyor, ne tartışıyor, buna göre kendi ideolojik mücadele çizgisini

saptamaya çalışırdı. Ben de merak ediyorum tabii, Hrant bunları okudukça arkadaşlarıyla ne konuşuyor diye. Neler oluyor, tartışıyor musunuz bunları diye sordum bir gün. Hiç unutmam, başını kaşıdı ve "Tartışıyoruz ama anlaşamıyoruz," dedi. "Ben Marx deyince, bırak onu ya, o çok eski, diyorlar" dedi.

O dönemde çok ciddi okumalar yaptı Hrant. Formasyonunu büyük ölçüde tamamladı. Sadece Marksist literatürle sınırlı kalmadı, Türkiye'nin siyasi tarihinden edebiyatına kadar ne varsa okudu. 1976-80 yılları arasında öyle bir yakınlaştık ki, sonunda bana "hocam" diyordu artık.

Benim bildiğim, Hrant'ın TİKKO'dan kopuşu 80'li yıllardadır. Bunda benim etkimin olup olmadığı sorusuna girmek istemiyorum. *Bu meseleyi kişisel düzlemde almamak gerektiğini düşünüyorum.* Düşünsel gelişimine tanık olmuş biri olarak söyleyebilirim ki, Hrant gerçek eğitimini üniversite dışında yaptı ve bunu başarıyla tamamladı. Onun esas fakültesi hayat okuluydu.

RAKEL

Derken fakülteden bir haber geldi ya okulu bitireceksin ya da kaydın silinecek diye. Her iki durumda da askere gidecekti zaten. Bozo adında bir arkadaşı vardı. Sonradan trafik kazasında kaybettik onu. ODTÜ mezunu bir matematikçiydi. Bozo bizim eve taşındı, on beş gün bizimle yaşadı ve gece gündüz ders çalıştılar. Ben de çay kahve taşıdım onlara. Latince kelimelerle ambale olduklarını hatırlarım. Alacağım o diplomayı çerçeveletip duvara asacağım, derdi. 15 gün içinde 15 dersin sınavını verdi. Sabah gidip bir dersin sınavına giriyor, öğleden sonra öbürüne çalışıyordu. Öyle bir azim gösterdi. Mezun oldu olmasına ama gidip okuldan diplomasını aldı mı, onu bilmiyorum. Apar topar askere gittiğini biliyorum sadece.

SAKINCALILAR BÖLÜĞÜ

HRANT

Ermeni olduğum için hayatımda birçok ayrımcılık yaşadım. Bunlardan biri de askerlik yaparken oldu. 1986'da Denizli 12. Piyade Alayı'na sekiz aylık kısa dönem askerlik için gittiğimde, devremdeki tüm arkadaşlarıma yemin töreninden sonra erbaş rütbesi taktılar ve bir tek beni ayırıp er olarak bıraktılar. İki çocuk sahibi koca bir adamdım, umursamamam gerekiyordu belki. Amma velâkin fena koymuştu bu ayrımcılık. Tören sonrasında herkes ailesiyle mutluluğunu paylaşırken, teneke barakanın arkasında tek başıma saatlerce ağladım. Elimde tuttuğum anahtarı, ağladığım duyulmasın diye oluklu tenekeden barakaya sürtüyordum yürürken... Bir o yana, bir bu yana yürüdüm, yürüdüm ve ağladım.

SİRANUŞ HALA

Bir gün Nıvart bizdeydi. Oturuyorduk evde. Bir de baktık, Hrant *çıkageldi. Askere gidiyorum, dedi* ve başladı ağlamaya. Delikanlı adam, baba olmuş artık. Baydzar'ı var, Ararat'ı var. Ama gözlerinden yaşlar yuvarlanıyor. Bir kötü olduyduk biz de... Böyle üzgün gittiydi askere. Denizli'ye gittiydi. Sonra işte askerliğini edip geri geldiğinde, üçüncü çocuğunu, Sera'sını kucağına aldı.

RAKEL

Eşim 1985'te askere gitti, fakülte sınavlarını verdikten hemen sonra. Kasım ya da aralık ayıydı. Üniversiteyi bitirmişti ama yedek

subay olarak değil, er olarak yaptı askerliği. Kısa dönem yapmak için bunu seçti. Çok uzun ayrı kalmak istemiyordu bizden.

Denizli'de yaptı askerliğini. Çok uzak değildi ama askerdeyken onu ziyarete gidemedim hiç. Sera'ya hamileydim ve bebeğimi kaybetme tehlikesi atlatmıştım. Bu yüzden uzun yola gidemedim. Eşim bir hafta izinli gelebildi, hepsi o kadar. Sera'nın doğumuna gelmişti koşa koşa. Sevinç, üzüntü, hepsi bir aradaydı işte. Askerde "sakıncalı" diye ayırmışlar onu. Ötekileri onbaşı yaparken onu er bırakmışlar. O duyguyu da çok ağır yaşamış. Ama yine de onu sevip sayan arkadaşları çokmuş orada da.

OLCAY HALULU

Hrant'la 187. kısa dönemde 12. Denizli Piyade Alayı'nda askerlik yaptık birlikte. 150 kişiydik. Aralık 1985'te askere alındık, Temmuz 1986'da terhis olduk. Biz askerdeyken Hrant değildi adı. Fırat Dink diye çağırılırdı.

Tanışmamız bir aylık acemi er eğitiminde oldu. O zaman da coşkulu ve deli dolu biriydi. İnce ve uzundu ama paldır küldür yürürdü. Hemen ısındık birbirimize. Sohbetler giderek koyulaştı ve bütün askerlik boyunca devam etti.

Biz yüksek okul mezunlarına askerlik görevini kısa dönem olarak yapma imkânı er olma koşuluyla getirilmişti. Bir aylık acemi eğitiminden sonra silah üzerine yemin edip eğitim çavuşu olduk hepimiz. Kolumuza "iki pırpır" takıldı. "İki pırpır" çavuş, "bir pırpır" ise onbaşı rütbesiydi.

İşte hepimize verilen bu çavuş rütbesi, üniversite mezunu olduğu halde Hrant'a takılmadı. Bu durumda bırakılan ondan başka kimse de yoktu galiba. Bildiğim kadarıyla bir tek onu çavuş yapmadılar.

Zaten Hrant'ın bölüğü "sakıncalılar bölüğü"ydü. Neden o bölüğe alındığını bilmiyorum. Etnik kimliğinden dolayı sakıncalı bulunmuş olabilir. Orada bir de siyasi geçmişi nedeniyle sakıncalı olanlar ve asker kaçakları bulunurdu. Ama Hrant'ın bir mahkûmiyeti yoktu ki, hayatında hiç yargılanmamıştı bile... Bizim bu "sakıncalılar bölüğü"ne ilişkin aldığımız duyum bu kadardı; oradakilerin kaç kişi olduğunu da bilmiyorum.

Hrant'ın askerdeyken zihnini en fazla meşgul eden şey, günün birinde ceza alır ya da şiddet görürse, ne tür tepki vermesi gerektiğiydi. Dayak yemekten korkardı. Kendisinden, kendi tepkisinden korktuğu için korkardı bundan. Neyse ki yaşamadık böyle bir şey...

HRANT

Askerde arkadaşlarımı erbaş yapıp beni er olarak ayırdıktan sonra, alay komutanımın odasına çağırıp, "Üzülme, bir sorunun olursa da gel bana," deyişi hâlâ belleğimde bir yaradır. Beni ayırmışlardı, sakıncalı yapmışlardı. Ne nöbet veriyorlardı ne de zorlu görevler. Bir bakıma işimi kolaylaştırmışlardı denebilir. Günümü doldurup geri gelecektim. Bunun bir tür rahatlık dahi sağlaması gerekirdi belki de. Ama öyle olmadı... Her türlü rütbeden daha da büyük olan onurum kırılmıştı. Bana bir kez daha Ermeni olmanın ne demek olduğu hissettirilmişti.

OLCAY HALULU

Askerde politik olarak bize yakın başka solcu arkadaşlar da vardı. Oytun Kulan, Ahmet Dayıoğlu, Mümtaz Sevinç... Hepsi ziraat, mühendislik, basın-yayın mezunu oldukları için tugayda görevlendirilmişti onlar. Arkadaşlarımızın bu ayrıcalıklı durumu bizim kaçamak alanlarımızı oluşturdu. Hrant'ı da aramıza aldık ve bir "subay gecesi" organizasyonu yaptık. Hatta bu çalışma için özel bir oda bile tahsis etmişlerdi bize. Gece için özel birtakım skeçler hazırladık. Subay gazinosunu süsledik. Beş yüz metre ötede bir de astsubay gazinosu vardı; onlar da eksik kalmasın dedik, gittik orayı da süslemelerle donattık. Hrant bu organizasyonun en aktif elemanıydı, elinden iş de geliyordu. Sonunda başarılı bir moral gecesi gerçekleştirdik ve çok takdir aldık.

Bir gün eğitime çıkmadan tüydük; güneş tepemizde, konuşuyoruz. Hrant sinemaya meraklıydı ve geniş bir sinema kültürüne sahipti. İstanbul'da da Sinema Günleri başlamış o günler... Bir helikopter kaçırsak diye konuştuk, Beyoğlu Emek Sineması'nın önüne insek, 15.00 seansına girsek. Şu *Stranger than Paradise* filmini görsek, sonra da geri dönsek... Kumpanyalar vardı o zaman Anadolu'da ve askerler için "aç aç geceleri" düzenlenirdi. Bir defa da böyle bir "gece"ye gittik birlikte ama o kadar korkunç bir şeydi ki hemen çıktık.

Askerdeyken bir faaliyetimiz daha oldu. *Alaycı* adlı bir amatör mizah dergisi hazırladık. Hatta Hrant bir poşet içinde bunları tüm yüksek rütbeli subayların masalarına bıraktı. O dönem sakıncalı dergiler hep poşet içinde satılıyordu, biz de bu yüzden *Alaycı*'yı poşetlere koyup dağıtmıştık. Askerde bizi ayakta tutan şey ironiydi, mizahtı... Tugay komutanımız 1989'da Jandarma Genel Komu-

tanı olan Fikret Boztepe idi ve Allahtan onun da mizah duygusu vardı...

Ama askerlik mizah değildi tabii. Herkes askerde çok yalnız olur ve kendi içine döner. Cinnete yakın yanı da buradan gelir askerliğin. Hrant da öyleydi, kâğıt gibi içine katlanırdı bazen. Zaman zaman da sevdalarımızdan bahsederdik birbirimize. Rakel'i orada dinleyip öğrenmiştim ondan. Geçmişine dair anlattıklarını da... Malatya'yı, babasıyla ilişkisini, yetimhaneyi ve üç kardeşin dayanışmasını ve Tuzla'daki vakıf arazisini ve kampı... Oraya inanılmaz emek harcadığını biliyorum. Hayatındaki ciddi kırılmalardan biri olmuştu bu vakfın ellerinden alınması.

RAKEL

Eşim askerdeyken Tuzla Kampı'nın yıllar süren kapatılma davası da devam ediyordu. Onun yokluğunda kardeşi Orhan ilgileniyordu mahkeme meseleleriyle, mektuplaşarak haberleşmeye çalışıyorlardı birbirleriyle. Ama yapacak bir şey kalmamıştı artık. O sıralar resmen el kondu Tuzla'ya. Döndüğü zaman orası elimizden alınmıştı artık. Çok üzülmüştü. Üzüntüden kahrolmuştu.

HRANT

Sevgili Kardeşim Orhan,

(...) Sanki kalleşçe sırtımdan bıçaklanıyorum hissine kapılıyorum. Oralarda olsaydım belki daha başka olurdu diyorum. Belki bu kadar serbest hareket edemezlerdi...

Bize artık buralar haram. Aklına bunu koy! Ve artık para biriktirmeye çalışın. Bizim için en geçerli yol bu. Pis insanlarla uğraşmaktan bıktım. Bari biraz menfaatimiz olsa, neyse. Bir boş gurur uğruna her şeyimizi, paramızı, kendimizi vermek durumunda kaldık. Ne için, değer mi yani...

Ama yine de pes etmek yok! Ağırbaşlı, serinkanlı ve efendice bu tutumumuzu sürdürüp meydanı bu pezevenklere boş bırakmamaya da çalışalım...

Eşofman, ayakkabı ve birazcık da para yollarsan, iyi olur.

Abin.

RAKEL

O dönemde çok mektuplaştık. Bana ayrı, çocuklara ayrı yazardı. Postacı bile bizi tanır olmuştu artık. Tabii, mektupların okunduğunu bildiğimiz için istediğimiz kadar rahat yazamazdık. Ama yine de hasretimizi dile getirmeye çalışırdık. Çocuklar okuma yazmayı yeni öğreniyorlardı. Onlar da yazarlardı babalarına. Bazen kaytarmaya çalışsalar da benim zorumla yazarlardı. Bir de Nasreddin Hoca kitabı koymuştum masanın üstünde. Her mektubun sonuna oradan bir fıkra alıp yazarlardı. Bazen ikisi de aynı fıkrayı yazarlar, o yüzden kavga ettikleri de olurdu. Eksik de olsa vardır bir yerlerde o mektuplar.

HRANT

Sevgili Karıcığım,

Duygu dolu mektubunu aldım. Şu son sıralar burada moralim iyice bozuk. İstanbul'da bu adamların benim yokluğumdan yararlanarak ortaya serdikleri iğrenç fırsatçılık ve benim burada hiçbir şey yapamamam, elimin kolumun bağlı kalması, canımı çok sıkıyor. İnan, hayatta kendimi hiç bu kadar aciz hissetmemiştim. Ama senin mektubun elime geçtiği zaman inan sıkıntılarımdan uzaklaştım. Ne olursa olsun, inceldiği yerden kopsun, dedim. Beni çok seven bir karım ve çocuklarım var ya, bu bana yeter, dedim kendi kendime. Güçlendim, kuvvet kazandım, moralim biraz düzeldi.

Artık her şeyi Allah'a bırakıyorum Rakel. O nasıl istiyorsa öyle olsun. Yapılan haksızlıkları engellemek ve cezalarını vermek hep onun elinde... Bize düşen sadece O'na güvenmek ve dua etmek... Her gün, her zaman dua ediyorum. Sizler için, kendim için. Bu da bana güç veriyor.

Seninle telefonla konuştuğum günlerde sana fazla tatlı şeyler söyleyemiyorum, çünkü etrafım çok kalabalık ve insan rahat konuşamıyor. İstanbul'a giden bir askere elden getirmesi için sana yazdığım bir mektup vermiştim. Çok hasret dolu bir mektuptu. Aldın mı?

Çocukluğumuzu, Balat'ı, Beşiktaş'ı, Kumkapı'yı, Yalova'yı, Kınalıada'da dağa tırmanışımızı, Maçka Parkı'nda seni öptüğüm günü, Makruhi'nin evini ve diğer tüm tatlı anılarımızı sana hatırlatmıştım. O gün sanki aynı şeyleri doyasıya yaşadım.

Gerçi şimdi de yaşıyorum ya... Ya işte böyle, bir tanecik karıcığım, canım sevgilim, tek varlığım, kadınım benim.

Çocuklarıma ve sana sımsıkı sarılmak ne güzel şey Yarabbim...

Çocuklar beni hiç soruyorlar mı? Ağladıkları oluyor mu? Sen ağla Rakel, utanma. Çünkü inan, ben de bazen ağlıyorum. Bu insanı küçültücü bir olay değil, aksine yüceltici. Ağlarken, ağladığım için, sizin için ağladığımı bildiğim için çok mutlu oluyorum. Sizler benim etim kemiğimsiniz. Sizlerin her bir duygusunu inan ben de aynı anda hissediyorum...

Çutağın.

ARARAT

Seni çok özledim. Baba kendine çok iyi bak. Bana çok yazı yaz. Mamamı üzmemeye çalışıyorum. Baydzar'ı dövmemeye çalışıyorum. Baba aklıma başka bir şey gelmiyor. Ama yazabildiğim kadar yazıyorum.

Seni seven oğlun Arat.

HRANT

Aslan Parçası Oğlum,

Senin için bir şiir yazdım. Bakalım beğenecek misin? Onu ezberle...

Bir gün doğdum.
Şimdi yaşıyorum.
Oyuncaklarım var
Oynaşıyorum.
Ama yarın
Bir daha doğduğumda
Oyuncaklarımı ben yapıp
Ve biraz daha doğduğumda
Onları atıp
Bu oyunun gerçeğini yaşayacağım

DELAL

Canım Babacığım,

Seni öyle çok özledim ki anlatamam. Babacığım, resmimi göndermeyi hep unutuyorum. Çok çok özür dilerim. Ama bu sefer muhakkak göndericem. Bana verdiğin oyuncakları aldım ve çok beğendim. Babacığım, kendine çok iyi bak. Derslerimi çalışıyorum. Ararat'la kavga etmemeye çalışıyorum.

Babacığım mamam bugün haşlama yaptı. Sen çok seviyodun diye senin yerine bir tabak yedim. 6.2.1986 ayında yazdığın mektuptan sonra her yemeği yemeye başladım. Baba karnem için söylediğin şeyler için çok teşekkür ederim. Hep böyle başarılı olucam.

Babacığım bu ara çok az mektup yazıyorum. Onun için özür diliyorum. Babacığım sana bir fıkra yazmak istiyorum. Şimdi yazıcam. Nasreddin Hoca bir gün göle gitmiş...

RAKEL

Sevgili Çutağım,

Bugün Arat, paltonu giyip salona sallana sallana girdi gülerek. "Askerliğim bitti," dedi. Yani sen gelmişsin... Delal, ona keltoş babayı tekrarlayıp birbirleriyle gülüşüyorlardı. Ya işte böyle halimiz...

Çocuklara, mamanızı öpün benim yerime, demişsin galiba. Galiba, diyorum, çünkü ne yazdıklarını, ne de okuduklarını bana söylüyorlar, sadece tahmin ediyorum. Birden ikisi birden hücum deyip üstüme geldiler, sonrasını sen düşün... Tabii bu sefer de, dördüncü varlığımızı, seni arıyoruz üçümüz de... Durup durup iç çekmeyelim böyle istiyorum ama elde değil, dedim ya, artık güç de kalmadı, çok özledik.

Çutagcığım, artık bebeğin kıpırtısını hafiften duyuyorum. Görünüşüm de bir hayli değişti. Gelirsen beni farklı göreceksin, haberin olsun, sonra tuhafına gitmesin. Seni çok özledim.

Yavrularımız şimdi mışıl mışıl uyuyorlar. Saat gecenin 12'si. Birazdan ben de yatmaya giderim. Unutmadan, aklıma geldi; masalını aldık, çok beğendik. Yazarsan seviniriz, çok güzel yazmışsın. Çocuklar şaşırdılar senin yazdığını, yani sana ait olduğunu söyleyince. Çocuklar, "Yani biz de istersek yazabilir miyiz bir masal?" deyince, "Tabii," dedim, "yazabilirsiniz." O zaman masalların nasıl doğduğunu anladılar.

Şimdilik hoşça kal. Allah hepimizledir, bizi merak etme. Kendine iyi bak. Üzme kendini.

Seni seven ve çok özleyen Rakel'in.

HRANT

Bir Tanecik Yavrularım,

Nihayet kendime bugün boş vakit bulabildim. İlk fırsatta oturup sizin için bir masal yazmaya karar verdim. Bundan sonra

da her boş anımda sizlere masal yazıp göndereceğim. Güzel anneniz bu masalları size akşamları yatırırken okusun. Benim masallarımı dinleyerek mışıl mışıl uyursunuz. Sizleri çok sevdiğimi zaten biliyorsunuz. Bunu bir kez daha tekrarlayarak masalıma başlıyorum.

Bir varmış, bir yokmuş. Bir Barış varmış. Bir Sevgi varmış. Varlarmış ya. Hem varlarmış, hem yoklarmış. Bunların hem gözleri varmış, hem yokmuş. Hem kulakları varmış, hem yokmuş, hem elleri varmış, hem yokmuş. Yani bunlar insan desem insan değil, hayvan desem hayvan değil, varlıkları ile yoklukları birmiş. Yalnız var olan tek şeyleri koskocaman yürekleriymiş. Yürekleri koskocamanmış. Herkesi bu yüreğin içine alırlarmış, bütün dünyayı yüreklerinin içine alırlarmış, yine de yürekleri tam dolmazmış, boşluk çok kalırmış.

Barış ile Sevgi bir gün çok acıkmışlar, yürekleri çok boş kalmışmış. Dünyayı dolaşıp bütün canlıları yüreklerine doldurmaya, yüreklerini doyurmaya karar vermişler. Ancak, nereden başlayacaklarına karar verememişler. Aralarında bu konuyu tartışırken, Bakırköy'de oturan iki ufak kardeş A. ile D., Barış ile Sevgi'nin yanına gitmişler. Barış ile Sevgi'ye, "Arkadaşlar, biz iki kardeşiz, biz bugüne kadar hep sizi düşünerek yaşadık. Hep sizinle beraber olmak istedik. Çünkü sizler olmasanız, bizler bu dünyada iyi yaşayamayız. Ne olursunuz, gittiğiniz yerlere bizi de götürün," demişler.

Barış ile Sevgi bunun üzerine, "Elbette sizi de alırız, yüreğimizin en güzel köşesinde oturturuz. Ancak sizi annenizden ve babanızdan ayırmak istemeyiz. Çünkü bizim amacımız insanları birbirinden koparmak, ayırmak değil, onları birleştirmektir," diye cevap vermişler.

Kız olan D., "O zaman onları da alabilir miyiz?" diye sormuş. "Tabii," demiş Barış. "Ancak, bakalım onların bizimle gelmeleri için zamanları müsait mi. Belki işleri vardır. Belki bu dünyada bizsiz yaşamak isterler."

A. hemen atlamış, "Gelirler, gelirler. Onlar zaten bugüne kadar hiç sizsiz yaşamadılar ki. Hep birbirlerini sevdiler. Hiç birbirleriyle kavga etmediler. Şimdi babam evde değil, uzaklarda askerlik yapıyor. Ama gelin önce anneme gidelim. Onu aldıktan sonra da gider, babamı alırız," demiş.

Barış ile Sevgi biraz somurtmuşlar ama çocuklara belli etmemişler. "Bakın çocuklar," demiş Sevgi. "Sizi kırmak istemiyoruz.

Önce annenizin yanına gidelim. Kendisiyle konuşalım. Eğer isterse gider onu da alırız. Hep beraber dünyayı dolaşmaya başlarız. Ancak babanızın yanına gidemeyiz." "Niçin," diye atılmışlar Barış ve Sevgi, üzüntülü bir biçimde.

"Bunun sebebini size anlatamayız, çok küçüksünüz henüz. Ama isterseniz, hadi vakit geçirmeden annenizin yanına gidelim."

Çocuklar çaresiz, "Peki o zaman, gidelim," demişler.

A. ve D. okul çantalarını Barış ve Sevgi'nin yüreklerine koymuşlar, kendileri de Barış ile Sevgi'nin en önüne oturmuşlar ve yola koyulmuşlar. Dedim ya, Barış ile Sevgi'nin ne elleri varmış, ne ayakları, ne gözleri varmış, ne kulakları. A. ile D.'nin ayakları ile yürümeye, elleriyle taşımaya, gözleriyle görmeye, kulaklarıyla işitmeye başlamışlar ve A. ile D.'nin evlerine gelmişler.

Kapıyı anneleri açmış.

"Hoş geldiniz yavrularım," demiş. Ama hemen çocuklarında bir değişiklik olduğunu anlamış. Çocukların gözleri her zamankinden daha fazla tatlı tatlı gülüyormuş. Öyle ya, Barış ile Sevgi'nin olduğu yerde gözlerin içi gülmez mi?

"Anneciğim, sana bir sürprizimiz var," demiş D.," bizim iki misafirimiz var bugün.

Ne ayakları var, ne elleri.

Ne kulak, ne gözleri.

Ama bir bilsen, ah bir bilsen,

Ambardır yürekleri.

Sen de tanış, sen de karış,

İşte Sevgi, işte Barış."

"Hoş geldiniz," demiş anneleri, "hoş geldiniz çocuklar. Karnınız acıkmıştır. Durun size hemen yemek hazırlayayım, karnınızı doyurun. Üşümüşsünüzdür, size soba yakayım. Hadi geçin içeri, oturun, dinlenin."

Bunun üzerine Barış ve Sevgi hemen öne atılmışlar.

"Güzel anne, şeker anne, sen hiç zahmet etme, sen hiç masraf etme, sen hiç soba yakma. Biz yorulmak nedir, bilmeyiz. Bizim adımız Barış ve Sevgi, bize yorulmak düşer mi? Yasak bize yorulmak. Bizim yorulmamız demek, dünyanın sonu demek. Biz size yemek olur sizi doyuruz, biz size ateş olur sizi ısıtırız," demişler.

Ve hemen Barış ve Sevgi yemek masasının üzerine koşmuşlar. Barış hemen peynir olmuş, Sevgi hemen zeytin olmuş. Barış reçel olmuş, Sevgi yağ olmuş. Barış ekmek olmuş, Sevgi çay olmuş. Barış tabak olmuş, Sevgi kaşık olmuş. Barış şeker olmuş, Sevgi tuz olmuş. Velhasıl masa bir olmuş, bir olmuş ki ne ararsan var. Arkasından Barış ve Sevgi hemen sobaya koşmuşlar. Barış odun olmuş, Sevgi kömür olmuş. Barış kâğıt olmuş, Sevgi kibrit olmuş. Soba birdenbire yanmış. Gürül gürül, odayı hemen ısıtmış.

Barış ile Sevgi,

"Hadi bakalım, buyurun anneciğimiz, buyurun kardeşlerimiz, buyurun hep beraber karnımızı oturup doyuralım," demişler.

Ve hep beraber masaya oturmuşlar. Sıcacık odada güzelce karınlarını doyurmuşlar. Ve yemek yerken de bir yandan annelerine gezi meselesini açıklamışlar. Anne önce şaşırmış, ancak belki bu gezide askerde olan kocasını da görebilme ümidiyle,

"Peki ben de gelirim, ancak önce gidip babamızı da almamız şartıyla kabul ederim," demiş.

Barış ile Sevgi bunun şimdilik mümkün olmadığını, ancak babalarının askerliğini bitirdikten sonra aralarına katılabileceğini, bunun dışında başka bir şekilde davranamayacaklarını belirtmişler. Anne çaresiz ve biraz da durumu kavrayarak öneriyi kabul etmiş.

Ancak, Barış ve Sevgi'nin bir özelliği varmış, istedikleri zaman istedikleri yere anında gidebilirler, hemen orada olurlarmış. Bu yüzden karar vermişler, gezintilerini yalnız geceleri, çocuklar uyuduktan sonra yapıp sabahları çocuklar tekrar okula gideceklermiş. Bunun için de çocukların derslerini yaptıktan ve akşamları da yemek yedikten sonra yatağa girmelerini ve ancak onlar yatağa girdikten sonra gezinin yapılabileceğini A. ile D.'ye anlatmışlar. Çocuklar da buna çok sevinmişler, çünkü okulu da çok seviyorlarmış.

Ve hemen akşam yemeğini yedikten sonra yatağa girmişler. Ve Barış ve Sevgi'yi de yanlarına alarak ilk gezilerine anneleriyle birlikte yola koyulmuşlar.

VII. BÖLÜM

BEYAZ ADAM

Beyaz Adam'dayım. Hrant ve kardeşlerinin ekmek teknesi kitapevinin önünde... 1979'lara dayanan kuruluş hikâyesinin "İmece" bölümünde anlatıldığı Beyaz Adam borç harç kurulmuş, sürekli büyütülerek bugünlere taşınmış, el emeği göz nuru bir aile şirketi... Bakırköy'ün anacaddesi üzerindeki çok katlı binadan içeri girince Yervant Dink'i soruyorum. Tanımıyorlar... "Levent Dink," dediğimde 5. katı işaret ediyorlar.

Dink kardeşlerin en küçüğü Levent, Hrant'ın *Agos*'u çıkarmaya başlamasından itibaren kitapevinin "esas oğlan"ı. Burada başta Hosrof olmak üzere, tüm aile üyelerinin emeği ve alın teri var ama ekmek teknesinin kaptanı o... Bu yüzden olsa gerek, sorularıma bir kez yazılı cevap vermesiyle birlikte, sürekli dümen kırar oldu. İkinci yılı devirirken, telefonlarda saatlerce konuşup beni oyalamayı hâlâ sürdürüyor, elimden kaçabileceğini sanıyordu.

Onu nihayet elime geçirmiş olmanın muzaffer edasıyla odasının kapısını açtığımda karşımda kendisinden başka neredeyse herkesi buldum. Herkes, yani ortanca kardeş Hosrof, oğul Arat, Hosrof'un kızı Zepür, Yervant'ın oğlu Haycan... Bir de güvercinler... İnsandan çok güvercin var odada... Alışkın adımlarıyla pıt pıt dolaşıyorlar bilgisayarın, televizyonun etrafında, kütüphane raflarında, çalışma odasının darı taneleri serpiştirilmiş ahşap zemininde... Dink ailesi güvercin besliyor ekmek teknelerinin kaptan köşkünde... Adeta Nuh'un Gemisi'ndeyim! Derken kaptan giriyor içeri ve odadaki bütün canlılar yavaş yavaş çekiliyorlar, bizi "Hrant'ın ini" denen yerde küçük kardeşiyle baş başa bırakmak üzere...

Yervant'la yan yana geçip oturuyoruz odadaki divana. Bir başlıyoruz konuşmaya, hava kararıp göz gözü görmez oluncaya kadar da hiç susmuyoruz. Daha doğrusu, o konuşuyor, ben dinliyorum... Kayıt cihazını göz ucuyla işaret ettiğini görür görmez kapatıyor, sonra yine açıyorum. Susar korkusuyla yerimden kalkıp elektrik düğmesine bile basamıyorum.

Sonunda sustu. Bütün sorularıma sular seller gibi cevap verdikten, sormadıklarımı da anlattıktan sonra sustu. O sustu, ben hastalandım. Bir hafta hasta yattım. Derken bir gün karısı Haygan'la karşılaştık. Her zamanki gibi gülerek yanıma geldi ve, "Sen ne yaptın benim kocama," dedi bana,

"bir hafta boyunca evde uyurgezer gibi dolaştı durdu koca adam..." Bir şifalanma yolu da bu muydu acaba? Bilemedim. Bildiğim, aradan zaman geçip de Hrant'ı anmak üzere kabristanda toplandığımızda, bana öyle bir sarıldı ki Yervant, kemiklerimi çatırdattı tıpkı Hrant gibi...

Beyaz Adam birinci kitabın en renkli bölümlerinden biri oldu. Hrant'ın burada yepyeni bir kartviziti var artık: İşadamı Fırat Dink! Bu yeni kimliğiyle Beyaz Adam'ı oturtmaya çalışırken, bir dolu başka işe de girip çıkmış. Bunların hepsindeki ortak payda, onun sürekli yeni projeler üreten kıvrak beyni ve etrafına topladığı birbirine benzemez insanlara itici güç olma becerisi... Esnaflık da yapıyor Hrant, kurduğu kitapevinde bir tür belletmenlik de... Ama ne yaparsa yapsın, hepsinin de "patronu" kendisi. Ve ne yaparsa yapsın, yepyeni dünyalar yaratarak insanlara bir şeyler katıyor ve onlar üzerinde iz bırakıyor. "İşadamı Fırat Dink" birbiriyle ilgisiz bütün bu irili ufaklı projeleri hayata geçirirken, aslında bir dolu rüyasını da gerçekleştiriyor. Ta ki hayat ona en büyük rüyasının, *Agos*'un kapılarını açana kadar...

Ekmek kavgası içinde oradan oraya savrulurmuş gibi görünürken, bu dağınıklığın içinde hayatının "leitmotiv"leri de belirginleşmeye başlıyor. Birincisi, daha çocukluğundaki "Balıkçı Sepeti" hikâyesinde ortaya çıkan liderlik vasfı; ikincisi, yeniyetmelik yıllarında Joğvaran'la başlayan, Tuzla Kampı'yla devam eden ve Beyaz Adam'da özgün bir yaratıcılığa dönüşen belletmenlik özelliği... Bu ikisinin kendiliğinden bir fedakârlık duygusuyla harmanlanması da işin cabası...

Bu bölümde hayatında tekrar tekrar ortaya çıkan ve süreklilik kazanan başka izlekler de dikkat çekiyor.

İşadamı Fırat Dink... Garibanlara babalık eden adam... Daha Kırlangıcın Yuvası yıllarından itibaren evini garibanlara açar, yardım elini uzatırken, "İşadamı Fırat Dink" olduğunda, artık onlara iş veren, ekmek kapısı olan, gerçek bir gariban babası... Hrant Dink olarak öldürüldüğünde, belki de bu yüzden ayakkabısının altı delikti. Gariban babası olduğu unutulmasın diye...

İşadamı Fırat Dink aynı zamanda bir şans oyuncusu... Beyaz Adam'daki odasında "kazanmak için değil hayata meydan okumak için" oynuyor dostlarıyla. Kim bilir, belki de "şans oyuncusu" olduğu için Hrant Dink olarak dünyaya meydan okumanın bedelini canıyla ödediği o gün, şans eseri altı delik ayakkabılarını geçirmişti ayağına.

19 Ocak 2007 Cuma günü, Hrant Dink olarak öldürüldüğünde, bu ülkenin siyasi cinayetlere aşina insanları bu defa bambaşka bir şey yaşayacaklardı. Kendi ülkelerinde bir Ermeni'nin öldürülüşünü ilk kez kendi gözleriyle göreceklerdi. Üstelik de kendileri gibi ayakkabısının altı delik birinin... Bundan sonra Türkiye'nin vicdanlı insanlarının gözünde hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı artık.

İŞADAMI FIRAT DİNK

HRANT

Düzenli biri olup disiplinli bir yaşam sürdürmek hep özlem olarak kaldı içimde. Denemedim değil, özellikle de yeni yıl yaklaşıp vitrinler süslendikçe... Aldığım hediyeler arasından alengirli bir cep fihristi, sırtı yaldızlı şık bir ajanda, asortik bir saat, gösterişli bir kalem çıkmasm... Yeniden başlamak duygusu uyanır içimde hemen. Yaşantımı daha düzenli hale getirebilecek aksesuarları kullanmaya yeltenirim obur bir hevesle. Ama ıh... Düzen kim, ben kim?

Hiçbirini de adamakıllı kullanamam. Fihristi jeton kulübesinde, ajandamı ceketimin yırtık iç cebinde, saatimi umumi helanın lavabosunda, kalemimi de kimbilir kimin masasında unuturum her seferinde. Sonunda da, "Sana mı kalmış sistemli yaşamak? Neysen, nasıl geldiysen öyle yaşa," der kendimi avutur, bildiğim usule dönerim kısa sürede, "götürü usulü yaşam"a...

OLCAY HALULU

Askerlik arkadaşım Hrant'ı, yani Fırat'ı, ileriki yıllarda işadamı kimliğiyle de tanıdım. 1987 yılıydı. Askerlik dönüşü işsiz ve sıkıntılı günlerimde ona yazdığım mektubu cevapsız bırakmadı. Yine askerlik arkadaşlarımız Oytun, Mümtaz ve Ahmet'le birlikte bir şirket kurduklarını yazdı hemen. Yol paranı karşılarım, atla gel, diyordu.

Gerçekten de kurdular bir limitet şirket. Kuruluş amacı, kısaca "çocuk kitaplarıyla başlayıp telif eserler yayımlamak ve film yapmak" olan şirketin adını da Beyaz Adam koydular. Geldiğimde bir de bak-

tım ki Bakırköy'de bir kitapçı dükkânı Beyaz Adam varmış zaten. Onun karşı tarafındaki sokakta bir yer daha tutulmuş ve bizim şirket orada faaliyete geçmiş. Hatta Hrant'ın odası da var bu küçücük yerde, çünkü patron konumunda kendisi. Gel gör ki, bizim şirketin amaçları dışında bir başka faaliyet söz konusu burada. O zamanlar *Burda* diye Almanya'da çıkan bir moda dergisi vardı. Burada da Türkçesi yayımlanırdı. Hrant bir mümessillik koparmış bunlardan. Ama dergi mümessilliğinden biraz farklı bir şey... Şöyle yani: Bu dergiyle birlikte "patron" denen kâğıttan kalıplar dağıtılırdı, ev kadınları bunlara göre kesip biçip dikiş dikebilsinler diye. İşte bizimki nedense bu "patron"ların bayiliğini almış. Palyaço giysilerinden abiye elbiselere kadar akla gelebilecek her şeyin kalıbı özel poşetler içinde gönderiliyor bizim küçücük dükkâna. Bir süre sonra bunlarla dolup taşmaya başladı her yer. Bu arada biz de boş durmuyoruz tabii. Birimiz basm-yayın mezunu, öbürümüz sinema-TV bitirmiş, diğerimiz de grafik sanatları okumuş, şirket ortakları olarak Osmanbey-Nişantaşı güzergâhındaki toptancıları dolaşıp pazarlıyoruz bunları. Bu arada Hrant da ofiste patron odasında oturuyor tabii. O işin beyni çünkü. İşte bizim şirket en fazla on adet kadar satabildi bu "patron"lardan. Gerisi elimizde kaldı.

OŞİN ÇİLİNGİR

Hrant bence iyi bir işadamı değildi. Duygusaldı. Duygularıyla ani kararlar veren birisinin iyi bir tüccar olması mümkün değildir. Ayrıca, idareciliği zayıf olduğu için iyi bir yönetici de değildi. Tabii bütün bunlar bir işyerini kurduktan sonraki performansına ilişkin değerlendirmeler. Yoksa sıfırdan bir iş kurmak konusundaki becerisi gerçekten şaşırtıcıydı. Kötü bir işadamı olmasına rağmen çok iyi bir girişimciydi. Ama şu da var, tabii. Normalde bir işi önce düşünürsünüz, sonra yaparsınız. Hrant'ta bu tersine işlerdi. O önce yapar, sonra düşünürdü.

OLCAY HALULU

Bir başka faaliyetimiz kitap işine girmek oldu. Çocuklar için boyama kitapları hazırladık. Grafikler çok güzeldi ama ancak bir yetişkinin boyayacağı çizimlerdi bunlar. Çocuklara göre değildi. Üç ayrı boyama kitabından binlerce basıldı ve Beyaz Adam'ın bir köşesi de bunlarla doldu. O iş de elimizde kaldı.

Bir ara da İstanbul için haftalık bir şehir dergisi yapmak istedik.

İstanbul Dergisi gibi süreli bir yayın...1988 kışıydı. O kış on beş günlük yoğun bir kar yağışı oldu İstanbul'da ve trafik felç oldu. Biz davranana kadar Metis Yayınevi aynı projeyi bizden bir hafta önce hayata geçirdi. Bunun üzerine şirket dağılma aşamasına geldi. Hisse koymuş olanlar nasıl düze çıktılar bilmiyorum ama o sırada Kadıköy'de bir Beyaz Adam şubesi açıldı. Bazılarımız oraya geçti. Bir iki yıl sonra orası da dağılıp gitti. 1988'te ben Bakırköy'deki Beyaz Adam'a geçmiştim. O dönem nasıl geçindiğimi hatırlamıyorum ama Avcılar'da bir yer tutmuştu Hrant benim için, kiramı ödüyordu, ihtiyacım olunca da çıkarıp cebinden bir şeyler veriyordu. Öyle maaş diye bir şey yoktu, ben de talep etmiyordum zaten.

YERVANT

Abimin parayla ilişkisi değişikti. Para onun için bir araçtı. Hiçbir zaman amaç olmadı. Birisine borç verir, geri öder mi ödemez mi diye düşünmezdi. Bir sürü iş yaptı hayatında. Tepesi attığında ceketini aldı çıktı. Dönüp de arkasına bakmadı. Çıkarken hesap kitap yapmadı, alacağımız vereceğimiz ne diye sormadı. Küsüp çekildi.

Beyaz Adam'daki hesap kitap işi tamamen benim üzerimdeydi. Çekin altına ben imza attığım için o çeki ödemekle de ben mükelleftim. Dolayısıyla onun bütün dağınıklığını toparlamam gerekiyordu. Yoksa geri dönen çekler gırla tabii... Bu hadiselerin hepsini 1987'de Beyaz Adam'da yaşadık ama bir şekilde de altından kalktık. Aslında ben de düzenli adam değilim, benim dağınıklılığımı toplayan da Oşin Abim oldu. Çok emeği geçti bize. Sağımızı solumuzu hep o topladı. Ben işin cebelleşme, programlama kısmını üstlendim, o da hesap kitap işini. Hatta onunla birlikte gidip piyasayla konuştuk. Alacaklılara, bundan sonra siz istemeye gelmeyin, biz aydan aya ödemeyi yapacağız artık, dedik. Her işi bir kaideye soktuk, yeniden yapılanmaya girdik.

OŞİN ÇİLİNGİR

Benim Beyaz Adam'a yönetici olarak girişim 1989 yılıydı. Muhasebe kayıtları, hesaplar biraz karışmıştı, bu yüzden rica etmişti Hrant ilgilenmemi. Beyaz Adam'dan önce bir de Kınalıada'da küçücük bir dükkân varmış. Ben orayı hiç görmedim ama Tuzla dönüşü kurulmuş o da ve deniz malzemeleri, oyuncak satılırmış. Orası da karışık bir yermiş. Vergisi falan ödenmezmiş pek. Zaten Beyaz Adam'a gelen vergi memurları da takvime bağlanırdı. Sonra günün

birinde çıkagelen bir vergi memuru, anlaşıldı ki Kınalıada'daki dükkânın vergi borcu için gelmişmiş. 1980'den kalma o vergi borcunu biz 1995'lerde kapattık, düşünün artık...

Şu da var tabii: Aslında kitap piyasası böyle bir piyasa. İş dünyasında yaşanan üçkâğıtlar aynen bu alanda da geçerli. Zaten doğru dürüst bir sermaye de yok işin kuruluşunda. Kısacası, benim orda çalışmaya başladığım zaman kredibilite sıfırdı. Geri dönen çekler, senetler derken, muhasebe karmakarışıktı. Daha doğrusu, muhasebe diye bir şey yoktu. Piyasadan kitap verilmiyordu Beyaz Adam'a, o kadar kötüydü durum. Her krizden çıkışta olduğu gibi karınca kararınca adımlar atıldı. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra düze çıkıldı. İnsanların alacağının zamanında ödenmesinden, çeklerin zamanında tahsiline kadar hesaplarda bir toparlanma oldu. Bunda benim katkım olabilir. Ama kardeşlerin de gayreti ve emeği yadsınamaz.

İlk çalışmaya başladığımda hem kırtasiye hem de kitapeviydi Beyaz Adam. Zamanla kırtasiye bölümü azaldı, tek kata indi. Kitapevi bölümü ise giderek büyüdü. Özellikle Hosrof'un gayretleri ve emeğiyle yabancı dil eğitimi veren kitapların piyasasına daldılar. Ve ilk öyle büyüdüler. O yıllar Türkiye'de yabancı dilde eğitim veren kolejlerin çoğaldığı bir dönemdi ve Beyaz Adam yurtdışından yabancı dil kitapları getirerek bu piyasadaki yerini aldı.

HOSROF

Beyaz Adam ilk açıldığında ben burada yoktum. Bakırköy'de çalışmaya başladığımda esas olarak kırtasiye ve okul kitapları ağırlıklıydı dükkân. Biraz da karışıktı hesaplar. Borç harç çoktu. Ama çok çalıştık işte. Hepsini geri ödedik. Kazandığımızı işe yatırdık. Derken yabancı dilde kitaplar, araştırma kitapları, mesleki yayınlar derken, yedi kata yayılmış, İstanbul'un en büyük kitapçılarından biri haline getirdik. Hani derler ya, çalışınca olur diye. Gerçekten de oluyor işte.

OLCAY HALULU

Öğrencilere ders kitapları ve kırtasiye malzemeleri satan Beyaz Adam'da çok fazla insan çalışırdı. Bazıları aylıklı, bazıları gönüllü... Ben düzenli maaş almadım ama Hrant bilirdi sanki ne zaman paraya ihtiyacım olduğunu... Karımla da beni o tanıştırdı. Belirli aralıklarla Beyaz Adam'a gelen ve raflardan Nazım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları* kitabını alarak orada okuyan, sonra satın

almadan dükkândan çıkan bir kızdı. Hrant'ın dikkatini çekmiş, bizi birbirimize yakıştırmış, sonra da evlendirmişti.

Hrant'ın inanılmaz bir hayata sarılma mücadelesi vardı. Bir iş olmadı mı, hiç morali bozulmaz, hemen bir yenisine atlardı. Çok çalışkandı. Patron oydu ama asla iş seçmez, bu benim işim değil, deyip kenarda durmazdı. Hamallık yaptığını da çok gördüm dükkânda. Okulların açıldığı sezon adım atacak yer olmazdı. Zaten daracık bir girişi vardı ve zeminden üç kat aşağıdaydı. Hrant o koca kitap balyalarını üç kat istif edip yerleştirirken, beden yorgunluğu iyidir, akşam evde rahat uyursun, derdi.

O dönem işi esas götüren kardeşi Orhan'dı. Hrant'ın dağınıklığının farkındaydı, karşılıksız çekler yüzünden işin duracak noktalara gelmesi aralarında ciddi problem yaratmaya başlamıştı. Hatta bu yüzden bunalıma girmişti Orhan. Ağabey kardeş çok tutkulu bir ilişkileri vardı. Levent o dönem ortada yoktu. Pangaltı'daydı sanırım. Çok da buraya bulaşmamaya çalışırdı galiba.

YERVANT

On üç yıldan fazla sürdü ilk Beyaz Adam. Devamında mal sahibi attı bizi, şu aşağıdakine taşındık. 1994 yılıydı. Sonra oradan da attılar. 1999'da bu üçüncü binaya geldik. Pangaltı Beyaz Adam'ın mekânı da değişti. Şu andaki ikinci mekânı onun da. Pahalıydı ilk mekân, ben aldım onu sokak içine taşıdım daha hesaplı olsun diye.

Ben hep Bakırköy'deki dükkândaydım. Pangaltı Beyaz Adam'da bir ara bulundum sadece. Aslında o Beyaz Adam'ın bizimle doğrudan bir ilgisi yoktu önceleri. Orhan ortak olarak çalışıyordu orada. Birkaç ekonomik sorun üst üste binince gidip biz müdahil olduk, eski işletmenin açığını kapattık. İşi devraldık, şube yaptık orayı. Sonra ben yine buraya döndüm.

Bu işler hep emekle yapıldı. Bunların altında emeğin dışında hiçbir şey yok. Ne babamızdan bize bir şey kaldı ne de başkasından bir şey aldık. Arada birilerinden borç aldıysak da ödedik. En son mesela 1999'da bu binaya taşınırken sıkıntımız oldu. Elimizde hiçbir şey kalmadı. Sağdan soldan faiziyle para bulduk. Onu da çalışıp geri ödedik. Geldiğimiz o hiçbir şeyimizin olmadığı noktadan bugüne baktığım zaman bizim konumumuzda kaç aile vardır, bilemem.

OLCAY HALULU

Hrant öyle bir yere takılı kalmaz, mutlaka yapacak yeni bir şey bulurdu. Şimdi bakıyorum da, ne kadar yaratıcı bir yanı varmış aslında. O birkaç yıla ne kadar çok iş sığdırmışız. Hrant'la o dönem bir de sahaf dükkânı açmıştık biz. Yine Bakırköy'de, İstasyon Caddesi'ndeki Beyaz Adam'ın 10 metre ötesinde. Orası da küçücük bir yerdi, beş metrekare anca vardı. Evdeki kullanılmış kitaplarımızı getirdik ve yığdık oraya.

Ben kitaplarımın üstüne mutlaka adımı yazardım. Oraya müşteri diye giren biri gördü adımı. Onun vasıtasıyla hayatta hiç görmemiş olduğum amcamla tanıştım. O işin de böyle bir hayrı oldu bana. Birkaç ay orada çalıştım ama sonra kapandı orası da. Sahaf olduğunu gösteren bir tabelası bile yoktu zaten.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant'ın işadamlığında parayı yönetme becerisinden ziyade girişimciliği ön planda. Beyaz Adam'ın kuruluşunu mesela şöyle anlatmıştı bana: Bir gün tesadüfen kırtasiye kuyruğuna giriyor fotokopi çektirmek için. Bekle bekle, sıra gelmiyor bir türlü. Kafası atıyor, çıkıp gidiyor, kardeşlerine, kırtasiyecilik yapacağız, diyor. Böyle karar veriyor Beyaz Adam'ı kurmaya. Başlangıçta küçük bir iş olarak kuruyor tabii. Sürekli dükkân değiştiriyor, büyütüyorlar işi. Bugünkü haline getiriyorlar. Hiç sermayesiz buna cesaret etmek, işte Hrant'ın işadamlığını en iyi anlatan kritik nokta burası. Sonra para işlerini yönetemiyor, hatta kötü yönetiyor, makbuzlar, hesaplar karmakarışık; o ayrı mesele.

Hrant'ın iş hayatı aniden atılan yeni adımlar, gerçekleştirilen yeni proje örnekleriyle dolu. Bir süre sonra vazgeçilen projeler de az değil işadamı Fırat Dink'in hayatında... Ne olursa olsun, ailede inisiyatif alan hep o. Kardeşlerde ise hep bir kabul hali var. Hrant'a bir tür bağımlılıkları var sanki. Aslında asıl işi Hosrof'la Yervant yapıyor. Ama Hrant'ın diğerlerinin bilerek vazgeçmiş oldukları bir üstünlüğü var üzerlerinde. Oysa öbür iki kardeş işi bitirmek adına hep çok sağlam duruyorlar. Belki de aralarındaki denge böyle kuruluyor bir biçimde.

YERVANT

Yaratıcı fikirler hep Hrant Abimden çıkardı. Abim atağı başlatır, biz yürütürdük. Ondan işadamı olmazdı, hesap kitabı tümden

reddettiğinden yapısı buna müsait değildi. Bir gün mesela yine sezon zamanı... Ben gidip piyasadan mal toplamışım. O zamanlar böyle altımızda minibüs falan da yok. İşimizin adı kitapçılık ama yaptığımız esasen hamaliye. Koli koli taşıyoruz kitapları. Hem de ucuz olsun diye Cağaloğlu'ndan aşağı Eminönü'ne, oradan istasyona. Tuhaf bir biçimiz böyle. Yine bir gün geldik. Ciddi bir kitap buldum, dönüp onu toplayacağım, kamyona yükleyip getireceğim. Hadi kasayı topla da çabucak, gideyim, dedim abime. O da topladı. Bu kasa eksik, dedim. Yok, işte, bunu topladık, dedi. Ben bilmiyor muyum hesabı diye çıkıştı da üstelik. Peki, dedim tabii.

Sezon bitti. Kitap bölümlerinin değişmesi lazım. Ders kitaplarını kaldıracak, yerine başka çeşit koyacaksın. O işe başladık. Bir baktım, raflardan birinin dibinde içi dolu Beyaz Adam poşetleri duruyor. Herkesi çıkardım dışarı, o tezgâhın önünü açtım. Çektim üst üste birkaç poşet. Açınca bir de baktım ki, içi banknot dolu hepsinin. Kasayı toplarken almış, bağlamış, atmış. Almış, bağlamış, atmış. Ve orada hepsini unutmuş bir güzel. Kaç hafta geçmiş belli değil. Sezon bitmese haberimiz yok o paranın orda olduğundan. Böyleydi işte abim.

OŞİN ÇİLİNGİR

Beyaz Adam sadece kardeşlerin değil, çoluk çocuk bütün ailenin de çalıştığı, ekmeğini kazandığı bir yerdi. Bir de yakın arkadaşlarının tabii ki... Zaten hepimiz koca bir aile gibiydik orada. Aile gibi bağrışır çağrışır, ekmeğimizi bölüşür, dükkânın sakin olduğu zamanlarda da hoşça vakit geçirirdik. En sevdiği fıkra geldi aklıma şimdi... Daha '89 yılındayız. Bodrum katındaki Beyaz Adam'da... Bir arkadaş vardı o zaman dükkânda çalışan, çok güzel fıkra anlatırdı. Oradaki en ufak odada toplanmışız, arkadaş anlatıyor: "Yavru kediler bir yerde toplanırlar, büyüklerimiz mart ayında neden dama çıkıyor, bunu bir öğrensek diye aralarında konuşup kafa yorarlar. İşin içinden çıkamayınca aralarından küçük bir kediyi görevlendirirler, git bunu öğren de gel diye... Yavru kedi büyük kedilerden birine yaklaşıp, "Ağabey, siz neden mart ayında dama çıkıyorsunuz?" diye sorar. "Bas git!" der büyük kedi. Çok ısrar edince de bu, "Biz dişi kedileri becermeye gideriz," diye açıklar durumu. "Beni de götürsene," diye tutturur küçük kedi. "Peki, bu akşam takıl bana!" diye kestirip atar büyük olanı. Sonunda akşam ayazında dama çıkar bunlar. Bekle bekle... Bir tane bile dişi kedi görünmez ortalıkta... Yavru kedi soğuktan donmak üzeredir. Sonunda soğuktan tir tir halde, "Ben çok üşü-

düm kedi ağabey," der, "ancak beş dakika daha beceririm, sonra da evime giderim," Hrant bu son cümlede boylu boyunca yere serilip kahkahalara boğulmuştu. Bütün gün de güldü durdu. Ben bir daha öyle gülerken görmedim Hrant'ı... Ne de güzel gülerdi... Bir de güzel türkü söylerdi ki... Yanık yanık, içli içli söylerdi. "Sarı Gelin" türküsünü çok sevdiğini söylüyorlar şimdi ama bir Malatya türküsü vardır, Ahçik türküsü, Erkan Oğur söyler Ahçik'i, işte en çok onu severdi Hrant. Bir de "Fırat'ın Türküsü"nü severdi çok...

İşte hem keyifli zamanlarımız oldu hem de çok çalıştık orada. Beyaz Adam en son yerine 1999'da taşındı. 2001'de beş katlı bir yer haline geldi. Ben 2005'te bıraktım orayı. Kardeşler devam ettirdiler. İkisi de olağanüstü zeki ve işi çok iyi biliyorlar. Ayrıca Arat'ın da büyük katkısı vardır Beyaz Adam'da.

ARARAT

Ben kendimi bildim bileli çalışırım Beyaz Adam'da. Okuldan çıkıp doğrudan dükkâna gitmişliğim çoktur. Amcamlara yardım eder, bazen derslerimi bile orada yapardım. Bizim günlük yaşam alanımızdı. Orada çalışan ağabeylerden birinin, üstünde oturduğum kitabı göstererek, "Şu Mantık'ı versene!" dediğini hatırlarım. "Mantık" sözcüğünü ilk öyle öğrenmiştim. Bütün ailenin emeği vardır orada. Mamam, Zabel Yengem, Haygan Yengem, biz çocuklar, hepimiz çalıştık orada. Hâlâ da öyledir. Şimdi Levent Amcam işin başındadır ama okulların açılmasına yakın, herkes kendi işini bırakır, yardıma gider Beyaz Adam'a. Orayı amcamlar yürütmüştür esas olarak. Babamın esnaf tarafı zayıftı. O girişimci ruhtu, fikri ortaya atandı.

Beyaz Adam evi gibiydi babamın. Sonra da *Agos* öyle oldu zaten. Beyaz Adam'da çalışırken sıcaklar bastırdığında gömleğini çıkarır atardı. O kalabalıkta atletle satış yapardı. Çok rahat bir insandı, kimseye aldırmazdı. Beyaz Adam'daki odası da bir âlemdi. Divanı, televizyonu, yuvarlak yemek masası falan vardı. Yemeğini orda yer, bazen de kestirirdi. Ama asıl eski dükkândaki odası... Orası gerçek bir mağaraydı. Dairenin görünmeyen bir yerinde, kapısı bacası olmayan bir kovuktu.

Eylül döneminde ailede kim varsa dükkâna gelir, yoğun bir çalışma başlardı. Babam da *Agos*'u çıkardığı bütün o yıllar boyunca, her eylül yaptı bunu. O dönemde gazetedeki yazıları da durdururdu. Beyaz Adam'da kasayı o tutardı ama karıştırırdı hesapları. Sonra ben düzeltirdim. Akşam gidince arardım evden, baba, şunun hesabını nereye koydun diye. O da, ne var işte, yazdım ya oraya işte, derdi

sinirlenerek. Parayı bir defasında kasaya koymamış, nereye koyduğunu da bulamamıştı. Çantaya koyup çekip gitmiş meğer. Sonra çıktı ortaya.

OŞİN ÇİLİNGİR

Hrant hesap kitapla ilgilenmez, ilgilendiğinde de iyice içinden çıkılmaz hale getirirdi. Burası tamam... Ama Beyaz Adam'ın ruhuydu o. Mesela bir gün kitapevinde ilginç bir uygulama başlattı. Baktı yararlı oluyor, sonra da bunu kalıcı kıldı. Öğrencilere ev ödevlerinde kaynak bularak yardımcı olma işiydi bu.

Bunu Hrant yapardı genellikle. Sonra ben de başladım ve zamanla o kadar yoğunlaştık ki bu işe, kaynak kitaplardaki metinlerden oluşan hazır setler bile sunmaya başladık. Özellikle bilgisayar ortamına geçildiğinde, yılda on-on beş bin ödevin yapıldığı zamanlar oldu.

HRANT

Kitapçı dükkânı Beyaz Adam hayatımın akışını kökten değiştirdi. Zaten çok okuyan bir insandım, artık okumak işim olmuştu. Bakırköy gelişmeye açık bir semtti, o yüzden orayı seçtim. Kitabevinde ilginç bir yenilik başlattım ve sanıyorum İstanbul'a iyi bir şey kattım. Bildiğiniz gibi, hocalar öğrencilere dönem ödevi verir. Bunu yapmak için de öğrenciler kaynak ararlar, kitap ararlar, kütüphanelere giderler. Bize de gelirlerdi. Çocuk gelir, "Şu konuda kitap var mı?" diye sorar. "Var," derdim. Derdim demesine de, bir ödev için o koca kitabı çocuğa satmak bana ters gelirdi. Ne yapmalı, nasıl etmeli diye düşünürken, "Dur o sayfanın sana fotokopisini çekeyim," demek aklıma geldi bir gün. O çocuk gitti, arkadaşına söyledi, hadi o da geldi, öteki de duymuş, bitiverdi dükkânda, derken bir baktık Beyaz Adam kitabevi olmaktan çıktı, öğrencilerin dertlerine derman buldukları bir tür kütüphaneye dönüştü. Bundan kâr da etmiyordum. Bunu alm terinden de üstün bir "beyin teri" olarak görüyordum. Ama bu işten en kârlı çıkan yine de ben oldum. Sonunda hem manyak bir araştırmacı oldum hem de dünyanın en mutlu adamlarından biri. Hem her beş dakikada konudan konuya atlayabiliyordum hem de yeni bir çocuğu mutlu edebiliyordum. Bu, ummadığım şekilde ticari olarak da reklamımı sağladı. Önce Bakırköy'de, sonra bü-

tün İstanbul'da bu alanda bilinir oldum. Otuz yıl öncesinde, kitapçılık İstanbul'un en eksik yanlarından biriydi. Böyle bir işe emek vererek hem Malatya kökenli biri olarak kendime bir tür kentlilik bilinci oluşturdum. Hem de Beyaz Adam'ı zaman içinde geliştirerek, İstanbul'un en büyük kitabevlerinden biri haline getirdim.

OŞİN ÇİLİNGİR

Beyaz Adam'da yerleştirdiğimiz bu uygulama normal bir kitabevi fonksiyonunun çok ötesinde bir şeydi ve tamamen Hrant'taki yardımseverlik duygusuyla ilgiliydi. Çocuklara derslerinde yardım etmek onun belletmenlik zamanlarından kalma bir alışkanlıktı. Bütün gençlik yılları boyunca sürdürdüğü bu görevi, sonra da Tuzla Çocuk Kampı'nı üstlenmesi de aslında kimsesizler yurdunda geçen kendi çocukluğundan kaynaklanırdı.

Hrant için ihtiyacı olana yardım etmek bir kuraldı neredeyse. Her anlamda... Maddi olarak mesela, borç istedi biri ondan diyelim. Kendisinde varsa çıkarır verir, yoksa bulur buluştururdu. Ruhsal anlamda da hepimizin yardımcısıydı. Derdini anlat, sana vakit ayırır, dinler, mutlaka bir çare bulmaya çalışırdı.

FEYHAN ORAN

Ben en önemli derdim neyse hep paylaştım onunla. Hiç unutmam, oğlum askere gitmemişti daha. Bir arkadaşıyla İstanbul'da kalıyor ve deli gibi iş arıyor, bulamıyordu. Bir gün Hrant'la telefonda konuşurken benim sesimden anladı bir tuhaflık olduğunu. Zorlayınca, "Oğlum işsiz Hrant, çok üzülüyorum," dedim. "Ne demek bu şimdi?" diye gürledi bana. "Senin oğlun işsiz olmaz ki. Ben varım. Yarın gelsin Beyaz Adam'da işe başlasın." Biz de Baskın'la (Oran) Avustralya'ya gidiyoruz o gece. Benim akılsız oğlum, gitmiş ertesi gün Beyaz Adam'da çalışmış. Akşamında da, "Hrant Abi ben bu işi yapamayacağım," demiş ve ayrılmış. Seyahatten dönüp bunu duyunca çok üzüldüm, Hrant'a karşı kendimi inanılmaz mahcup hissettim. Ve ilk karşılaşmamızda özür dilemeye kalktım. Bana bir kızdı. "Böyle dürüst bir oğlun var. Daha ne istiyorsun. Geldi baktı, yapamam, dedi. Açıkça da söyledi gelip bunu bana. Ona, Başka bir şey düşünürüz, sen yeter ki üzülme," dedi. Hrant varsa hayatında sen rahat uyurdun, çünkü o her şeyi senin için hallederdi. Biz iş güç, dünya meselesi konuşmazdık hiç. Çoluk çocuğumuzu, derdimizi

paylaşırdık. Bana *Mayrig* derdi arada. Sebebini hiç sormadım ama belli ki oğlumla ilişkimdeki o anaç halimden dolayı öyle takılırdı.

ARTİN YASULKAL

Hrant her dostunun derdine koşardı. Başkalarından kendisi için isteyemediği şeyleri dostları için gidip rahatça isterdi. İnanılmaz fedakârlıklarda bulunurdu ve bunu da dünyanın en doğal şeyiymiş gibi yapardı.

Hrant'ın yakını olmayanlar çok bilmezdi ama hakiki bir gariban dostuydu o. Vurulduğunda kaldırımda yatarken ayakkabısının altındaki delik konuşulmuştu hatırlarsınız. İhtiyaç içinde bir adammış gibi sanki. Buruk bir şekilde dinlemiştim ben bunları o zaman. Hrant ihtiyaç içinde bir adam değildi, tam tersine, ihtiyaç içindekilere yardım eden bir insandı. Kendisine dikkat etmediği için delikti ayakkabısının altı, yokluk içinde olduğu için değil. Rakel'in gözünden kaçtığı için onları ayağına geçirip aceleyle çıkmıştır evden.

Hrant her türlü maddi-manevi yardımı hiç karşılıksız verirdi sıkıntıdaki insanlara, başkalarına belli etmeden. Yeter ki inansın onların samimiyetlerine. Verdiği de yetmez, işe de alırdı onları. Ceplerine üç beş kuruş koyarken, sanki çalışıyor gibi hissetmelerini sağlardı. Hem garibanlara yapardı bunu, hem de özürlülere...

OŞİN ÇİLİNGİR

Yaşlılar hastaneye mi götürülecek, arabasıyla yanında biterdi hemen; bir garibana mı rastladı, getirir Beyaz Adam'da karnını doyururdu. Zaten Beyaz Adam'ın bir ilginç tarafı da, orda garibandan geçilmemesiydi. Özürlüler de çalışırdı Beyaz Adam'da. Hrant dayanamaz, işe alırdı hepsini. Bunlarla uğraşmak da zordu, hele de okulların açıldığı, bağırış çağırışlı yoğun günlerde. Ama Hrant dinler mi, gerçek bir gariban babasıydı o. İnsanları sınıflandırmazdı hiç. Yapabiliyorlarsa işi, tamamdı onun için... Sonra işte yavaş yavaş koptu Beyaz Adam'dan. Beyaz Adam'ı artık oturtmuş olmanın ve kardeşleriyle beni arkada bırakmanın gönül rahatlığıyla Antalya'ya yöneldi. Aynı coşkuyla orada iş kurdu. Kuyumculuktan anlamasa da gitti kuyumcu açtı orada. Turistlerle bilmediği yabancı dillerde konuştu ve onlara ürün sattı. Sonra da çatpat derken o dillerden bazılarını öğrendi. Derken dericilik yapmaya başladı, sonra da halıcılık. Bu da bildiği bir iş değildi ama bunu da öğrendi.

YERVANT

Antalya'yla ilgilenmeyi kesin kafaya koyduğunda ben oldukça pişmiştim artık kitap işinde. Özellikle o yoğun sezon dönemlerinde dükkânın bütün kitap ihtiyacını çözen bendim. Sanki ben önünden çekileyim de bunun kafası daha dinç olsun, gibisinden bir şey yaptı abim Antalya'ya giderek. Bana yol açtı bir anlamda. Orhan ve Yalçın Abim de yanımdaydı. Çok ciddi emek döktük. Bu meyanda abim kışın İstanbul'a geldiğinde yine epey katkıda bulunurdu. Orhan zaten müthiş çalışkandır. Yürüttük bu işi işte, yüzdürdük tekneyi.

RAKEL

Antalya'ya yaz aylarında giderdi *Çutak*. 1988-96 arasında her yaz gidip çalıştı orada. Halı, kilim, ne varsa sattı. İşleri biraz oturttuktan sonra, ben de okullar kapandı mı alıp çocukları gitmeye başladım her yaz. Biraz yardım ederdik ona, biraz da tatil yapardık. Aslında ufak bir iş olarak başladı Side'deki iş ama sekiz yıl kadar sürdü. Bir yandan kardeşler Beyaz Adam'ı sürdürürdü. Sezon uzun olurdu Antalya'da. Biz okullar açılınca dönerdik çocuklarla.

ARARAT

Babam Antalya'ya gittiğinde, Siranuş Hala'nın oğulları, babamın kuzenleri Murat ve Sami ağabeyler zaten oradaydı. Önce birlikte çalıştılar. Sonra bir ortak buldular, işi büyüttüler. Side'de bir sokağın tamamı bunlarındı. Halıcı, çantacı, bakır, pirinç işlerinin satıldığı "sarıcı" dükkânları vardı. Babam da emeğiyle ortaktı bunlara.

Babam Antalya'da Almanca öğrendi. Hiçbir dili iyi değildi ama inanılmaz bir diyalog kabiliyeti vardı. İsviçreli bir öğretmenle dostluk kurdu. Yaşlı Almanlar da bayılırdı babama. Çok cömertti. Zaten cüzdan da taşımaz, parayı sanki hemen çıkarmak üzere ceplerine sıkıştırırdı. Turistlere yemek ısmarlar ve onlarla iletişim kurmak için elinden geleni yapardı. İnsanları sarılır öper, hemen yakınlaşırdı. Orada da Antalyalı bir esnaf oldu çıktı.

SAMİ YAŞGÜÇLÜKAL

Rahmetli kardeşim Murat hepimizden önce gitmişti Antalya'ya. Annemin, aklım oğlumda kalıyor, git kardeşini al getir, ısrarları üzerine de ben gittim. Orayı beğenince de kaldım. Daha sonra Hrant da geldi yanımıza. 1988 yılı olmalı... Zaten ayrımız gayrımız yoktu.

O da katıldı bize, ortak olduk. Dükkânın adı Murat'tı. İlk ıtriyat malzemesi sattık. Sonra bakır, pirinç, halıcı dükkânına çevirdik. Dericilik, çantacılık da yaptık. En son da kuyumculuk... Tezgâhtarlık işini çok severdi Hrant. Yarım yamalak Almancasıyla esprili mal satardı. Her sene birkaç kere gelen özel müşterileri vardı. Alman, İsviçreli, Avusturyalı...

Keyfimiz iyiydi orada. Hep neşeli, hep çalışkandı Hrant. Bir gün ben geç gelmiştim dükkâna. Saat gece yarısını geçmişti. Baktım Hrant dirsekleri masada, başı ellerinin arasında, kara kara düşünüyor. Kardeşim Murat da aynı şekilde... Bir şey mi oldu diye sordum korkarak. Yarın çekimiz var, nasıl ödeyeceğimizi düşünüyoruz, demezler mi? Kahkahayı bastım. Bu sefer onlar sordu n'oluyor diye. Ne olacak, dedim, yarın alacaklıların bankaya gidince, yüzlerinin ne hale geleceği geldi de gözlerimin önüne, ona gülüyorum. Siz ne düşünüyorsunuz ki? Asıl onlar düşünsün, dedim. Ertesi gün oradan buradan bulup buluşturup çeki ödedik tabii ama benim bu söylediklerim de uzun süre espri konusu oldu aramızda.

Sonra ortaklıktan ayrıldı Hrant. "Rachel" olarak, hanımının adıyla kendi kuyumcu dükkânını açtı. Sonra kaza oldu... Kardeşim Murat'ı trafik kazasında kaybedince, ben birkaç yıl gidemedim oraya. 95'te de işleri kapattım. İstanbul'a gelip Beyaz Adam'da çalışmaya başladım.

NECDET KOÇTÜRK

Hrant, Antalya'ya gittikten hemen sonra da beni davet etti oraya. Oraya gittiğimde bir de ne göreyim, espri yapacak düzeyde Almanca konuşmaya başlamış. Yüksek Almanca değil tabii konuştuğu, daha çok halk dili. Ama kahkahalar içinde konuşuyor işte bir Alman grupla. Sadece Almanca mı, İngilizlerle de İngilizce konuşurdu o...

Antalya dönemini iyi bilirim, çünkü yazın gidelim de çoluk çocuk onlarda kalalım diye, oturduğundan daha da büyük bir eve geçmişti. Müge kimseye ağırlık vermek istemezdi. Ama bütün itirazlarına rağmen Hrant'ın ısrarları daha ağır bastı ve biz de her yaz gitmeye başladık oraya.

MÜGE KOÇTÜRK

Fırat'ın Antalya yıllarında yazları hep onunla birlikteydik. Daha ilk gittiği yaz kendi ailesini yanına almış ve hemen bizi de davet etmişti oraya. Hatta başkalarının evinde kalmak bana ters geldiği için

ilk gidişimizde Necdet otel ayarlamıştı bizim için. Ama daha sonraki senelerde ısrarını kırmak mümkün olmadı ve hep evinde misafir kaldık. Zaten düşünüyorum da, Fırat dostluğumuz boyunca meğer ne kadar çok misafir etmiş bizi. 1986'da ilk tanıştığımızda Necdet'le daha yeni evliydik ve ben hayatımda ilk kez bir Ermeni evine gidiyordum. O zamana kadar sağcılık-solculuk gibi şeylerle de ilgim olmamıştı hiç. Necdet, Fırat'la ikisinin hapishaneden tanıştıklarını anlattığında büyük şaşkınlıkla dinlediğimi hatırlarım. Dolayısıyla bayağı önyargılıydım evlerine giderken. Fırat beni çok samimi bir şekilde sarılarak karşıladı kapıda. Demek benim arkadaşımın eşi sensin, diyerek sarılıp öptü. Hatta şöyle alıp göğsüne de bastırdı. Çok şaşırmıştım. O gün Baydzar'm doğum günüydü ve Hrant saz çaldı, türküler söyledi. Yine şaşırdım. Bizim bilmediğimiz türküleri biliyordu. "Bu nasıl Ermeni?" diye düşündüğümü hatırlarım. Hrant'ın çocuklarla ilişkisi de çok hoşuma gitmişti. Babama benzetmiştim onu. O gün bayağı bir duygusallık yaşadım. Daha ilk gün önyargılarım kırılmaya başlamıştı. Sonra ailece görüşmeye başladık ve samimiyetimiz ilerledikçe de kardeş gibi olduk. Antalya'daki Fırat'a gelince... Orada dikkatimi çeken şey ne kadar çalıştığıydı. Yapmadığı iş yok gibiydi. Ama yaptığı her şeyi de tadını çıkararak yapardı.

NECDET KOÇTÜRK

Side'den sonra Titreyen Göl'e geçti ve köy muhtarının arsasına karşılık sosyal tesis gibi bir inşaata girişti. Anayol kenarında, altında beş- altı tane dükkân olan, üstünde de 3-4 daire bulunan iki katlı bir tesis yaptı. Bunun hemen altına da kendi dükkânını açtı ve hemen çalışmaya başladı. Ama köylüler için yaptığı bu sosyal tesisi muhtar kiraladı hemen. İskân alma konusunda yardımcı olur düşüncesiyle muhtara güvendi ve onunla anlaşarak tesisi ona devretti ama sonrasında muhtar kendi payına düşen devir işlemini yapmadı. Yapmayınca da tuhaf bir durum çıktı ortaya. Bütün tesisi yapan ve çalıştıran Hrant'tı ama sahibi muhtar gözüküyordu... Kardeşler arasında ayrı gayrı olmadığından, Beyaz Adam'ın tüm kazancı da Antalya'ya yatırılınca epey büyük bir masraf yapılmış oldu oraya. Sonunda herhalde orayı zararına sattı Fırat. Ama Antalya'daki bu işten müthiş de keyif aldı. Orada kümes kurdu, tavukçuluk yaptı. Tavşan, kaplumbağa besledi. Salyangoz yetiştirdi. Ama sonunda para kaldı mı elinde, pek sanmıyorum.

Antalya'da bir de maçoluğu çok dikkatimi çekmişti Fırat'ın. Gerçek bir Anadolu erkeğiydi. Rakel'i çok kıskanırdı. Ben de açık giyinen bir kadın değilimdir ama kot giyip fular bağlardım mesela. Hrant ise bunları Rakel'e yaptırmazdı. Rakel'e ilk kot pantolonunu aldığımda, kıyamet kopmuştu. Baydzar'la birlikte gidip almıştık, hiç unutmam. İlk fularını da ben almıştım. İşte o zamanlar ufak ufak çatışmaya başladık Fırat'la. Şakayla karışık gece yarısına kadar tartışırdık. Ben açık sözlüyümdür; "Maçosun sen!" diye basardım damarına. Bir şey olurdu, o bir şey derdi, ben bir şey derdim. Tırmandırırdık karşılıklı. Necdet pek karışmazdı bize. Bayağı gıcıklık yapmış olmalıyım ki, çevresindeki kadınlara kızdığında, "Mügeleşme," diyecek raddelere gelirdi.

Tek tartışma konumuz onun maçoluğu değildi. Beni aşırı milliyetçi bulurdu Hrant. MHP'li misin sen diye çıkışırdı bana. Halbuki biz aslında ailece CHP'liyiz. Hatta bir keresinde tartışırken, oturduğu sandalyeyi kırmıştı sinirden. Ama beni çok etkileyen jestler de yapardı. Ararat'ın düğününden bir süre önce babamı kaybetmiştim. Yastaydım ve ayrıca hamileydim de. Necdet düğüne gidemeyeceğimi söylemişti Fırat'a. Sonra dayanamayıp gittim, çünkü Ararat'ı küçük kardeşim gibi severdim. Düğün gecesi Fırat beni merdivenlerde karşıladı. Karnımdan öptü, karnımdaki bebeği sevdi. Bütün salon bize bakıyordu ama onun hiç umurunda değildi. Böyle candan bir teşekkür görmemiştim hayatımda. Kalbime dokunmasını bilirdi Fırat. Mesela benim dinime bağlılığıma saygı gösterir, her bayram arar, bayramımı kutlardı. Bir yaz Antalya Titreyen Göl'deki misafirliğimiz Kurban Bayramı'na denk gelmişti. Ben kurban kestirmek isteyince bizi sabah erkenden kurban almaya götürmüştü. Ben Müslüman, o Hıristiyan, birlikte kurban kestirmiştik. Unutamadığım anılarımdan biridir bu da...

ARARAT

Babamın Antalya'da iş kurmasının nedeni herhalde işleri biraz daha büyütmek istemesiydi. Tabii, bunda yeni bir şeyler yapmak ihtiyacı da rol oynamış olabilir. Ama Beyaz Adam'ı Antalya rahatlattı, diyemeyiz, başlarda biraz katkısı oldu mutlaka ama sonraları Antalya'daki işlerde babam biraz para kaybetti galiba. Daha doğrusu, ne kazandı ne kaybetti, diyelim. Bizim büyük aile ancak 90'lı yıllarda rahata ermeye başladı maddi açıdan. İlk biz kiradan çıkıp ev sahibi olduk, birkaç yıl sonra da amcamlar...

Babamın Antalya dönemi sekiz yıl kadar sürdü. Oradayken *Marmara* gazetesine ufak ufak kitap eleştirileri yazmaya başladı. Galiba esnaf olmaktan sıkılmıştı artık. O sıralar bir de Aras Yayınevi'nin kurulması işine girdi Tomo ağabeylerle.

TOMO

Aras Yayıncılık'ı Hrant'la birlikte 1993'te kurduk. Ama işin şöyle bir evveliyatı var: Ardaşes Margosyan, eşim Paylin ve ben *Marmara* gazetesinde gönüllü olarak çalışıyorduk ve Mıgırdiç Margosyan kitap yazmaya başladığı zaman, *Gâvur Mahallesi* adlı kitabını *Marmara* gazetesinde Ermenice olarak bastırmıştık. Sonra kitabın Türkçesi Bebekus Yayınları tarafından yayınlandı. *Gâvur Mahallesi* büyük ilgi görüp iyi satınca Hrant'la oturup konuştuk. Onun zaten aklında vardı yayıncılık yapmak. Mıgırdiç Abi ise nikelajcılık işi yaptığı dükkânı kapatmış, boşta geziyordu. Hrant'a bundan bahsedince, kalkın gelin bana, dedi. Ermeni yazarların kitaplarını Türkçe basacak bir yayınevi kurma fikrini ilk Beyaz Adam'da konuştuk. Benim vaktim yok, siz anlaşın aranızda, dedim. Bir ay sonra aradılar beni. Sen olmazsan bu iş de olmaz, dediler. Israr edince parayı biz koyduk. Hrant parayla değil, emeğiyle girerdi böyle işlere. Bu sektörde de çok tanıdığı vardı ve ilişkilerini sokardı devreye.

Parayla ilişkisi yoktu ki, yanlışı olsun Hrant'ın. İki sene baktı Aras'ın hesap işine. Bize geçtikten iki sene sonra bile toparlayamamıştık hâlâ. Öyle savruktu yani... Ama hiçbir kötü niyeti yoktu. Kabahat bizde ki ona bıraktık işleri. Olmayan saçımı yolar, hiç mi alacağımız yok sizde diye sorardım dağıtımcılara. Siz bu çocuğun huyunu bilirsiniz, nasıl borçlu çıkarırsınız onu, derdim. Ne kayıt tutar, ne senet takip ederdi. Zaten yazları Antalya'ya giderdi çoluk çocuk. Turistik eşya işi yapardı. Yayıncılık işine daldığımız o yıl da kalkıp gidince ben de sinirlendim artık. Ben başında söyledim, vaktim yok diye. Sen şimdi ne diye benim üstüme bırakıyorsun işi diye kızdım ona. O da bana kızdı. Birbirimize kızdık da ne olacak, sonunda iş bana kaldı gördüğünüz gibi.

PAYLİNE TOMASYAN

1993'te Mıgırdiç Margosyan ve kardeşi Ardaşes, Tomo ve Hrant Aras Yayıncılık'ı kurduklarında, Beyoğlu'ndaki Hidivyal Palas'ın ikinci katında küçücük bir odaydı o zaman. Sonra ben öğretmenliği bırakıp emekliye ayrılınca, gelip baksana bir yayınevine, dedi Tomo.

Orada elime bir defter geçti. Sol yaprakta borçlar, sağ yaprakta alacaklar yazılı, hesap-kitap defteri gibi bir şey... İşte o defteri imkânı yok anlatamam. Ben de anlamıyorum tabii muhasebe işinden. Öğretmenim sonuç olarak. Ama Hrant'ın hesap kitap işleri içinden çıkılabilir gibi değildi. Dağıtımcıya bazen faturalı gitmiş kitaplar, bazen faturasız. Karşılıksız çekler zaten gırla... Açık hesap, kapalı-hesap derken, ben orayı toparlayana kadar aklım çıktı. Bu meyanda Tomo ile de habire kavga... Uzun lafın kısası, bir bakayım diye gittim, hâlâ buradayım.

MIGIRDİÇ MARGOSYAN

Bir yayınevi kurma fikri ilk kimden çıktı, bilmiyorum. Bizim çocuklar bir gün bana bir teklifle geldiler. Sen artık ticareti bırak. Zaten yazıp çizmekle meşgulsün. Bir yayınevi kuralım, sen de eski bir hocamız ve müdürümüz olarak, gel başında otur, dediler. Hiç unutmam, kardeşim Arda, Tomo, Hrant ve ben Moda çay bahçesinde oturup konuştuk. O yıllarda Türkiye'de Ermeni kültürünü, edebiyatını bilen yoktu. Bu yüzden, hem telif hem de tercüme kitaplar yayınlayarak Ermeni edebiyat ve kültürünü tanıtmayı ve Türk okuruna ulaştırmayı amaçlamıştık. Çıkış noktamız buydu.

Hrant da kâğıt üzerinde benimle birlikte yayınevinin kurucusu olarak göründü. Yayınevi yavaş yavaş faaliyet göstermeye başladı. Fakat Hrant sıkıldı bu tempodan galiba, yayıneviyle fazla ilgilenmez oldu. Belki de başka bir projeyle meşguldü kafası. Zaten yukarı kattaki o küçücük odada faaliyet gösteriyorduk. Bir masa vardı. Ben gidip orda oturuyordum. Paylin de geliyordu sekreterlik işleri için. Hrant geliyor, gidiyor. Tomo gidip geliyor. Zaten üç kişi gelince dördüncüsünü oturtacak yerimiz yok. Bu haldeydik. Ayrıca hepimizin ekmek parası derdi vardı. Belki Hrant'ınki biraz daha fazlaydı. Dolayısıyla fiilen çalışmalara mesai vermemeye başladı. Hatta yazın kalktı Antalya'ya gitti. Hrant gidince ben orda yalnız başıma kaldım. Başlangıçta hepimiz bu işlere sıcak bakarken sanki işler yavaş yavaş elimizin altından kayıyor gibi oldu. İki sene kadar bir zaman geçmişti. Bunun üzerine Pera Palas'ta tekrar bir toplantı yaptık. Burayı kapatalım mı diye bile konuştuk. Olurdu olmazdı derken, tekrar devam etme kararı aldık. Ama Hrant'ı tutabilene aşk olsun. Bu defa da kafasına *Agos* projesini sokmuştu. Sadece bundan bahsediyordu artık. Ben başında *Agos*'a sıcak bakmadım, diyemem. Bunda bizim de katkımız olsun istedim. Hatta *Agos*'u da Aras'ın bir kolu olarak düşündüm. Ama arkadaşlar ürktüler biraz. Hrant cüzi miktarda ki-

tap çıkaran yayınevine bile mesai ayıramıyor, bir gazete çıkarma projesini hiç yürütemez diye düşündüler. Sonra Hrant etrafına başka arkadaşlarını topladı ve *Agos*'u kurdu.

TOMO

Hrant Aras Yayıncılık'ın yayın kurulundayken daima son söz onundu. Yayımlamayın dediği kitabı yayımlamazdık. Yine de yayınevi tatmin etmedi onu herhalde. Sonradan *Agos*'u kurmaya karar verince tekrar geldi ve destek istedi. Biz iki sebeple desteklemedik: Birincisi, Ermenice bilen ve gazetecilik tecrübesi olan kimse yoktu yanında. İkincisi, sol kökenli olup cemaat gazetesi çıkarmak fikri bize ters geldi, çünkü *Agos*'un kuruluşunda Patrik vekili Mesrob Mutafyan sonuna kadar rol oynuyordu. Ben bir sene kadar uğramadım *Agos*'a. Hrant da onu yalnız bıraktık diye kızdı bize. O ilk zamanlar, senede bir gittimse *Agos*'a, sonra ayda bir iki gittim. Paylin ile Ardaş uğrarlardı ara sıra. Ama biz Hrant'la son zamanlarda da didiştik aslında. Kendi içimizde çok tartıştık ama başkasına asla laf söyletmedim, kimsenin onu benim yanımda eleştirmesine izin vermedim. Ben eleştirdim de ne oldu, hiç değer vermedi söylediklerime. Ama ne yaparsa yapsın, benim evladım kaldı hep. Her istediğinde dayanışma gösterdim yine de. Her zaman paslaştık ama beraber iş yapmadık artık.

Hrant'ın o heyecanıyla başlamıştık Aras Yayıncılık'a. Gidebildiği kadar birlikte gittik. Sonra o devam etti kendi yoluna. Yine aynı heyecanıyla bu sefer başkalarını yanına alarak devam etti. Onun yolu başkaymış meğer. Büyükmüş, çok büyük...

ŞANS OYUNCUSU

OŞİN ÇİLİNGİR

Hrant babasının kumar genlerinden payına düşeni almıştı. Beyaz Adam yıllarından başlayarak onu çok izlemişimdir kumar oynarken. Kâğıt oynamayı da çok severdi, at yarışını da... Ama babasından farkı vardı, para için oynamazdı. Para kazanmak için değil, kendini kazanarak var etmek için oynardı. Hatta bazen kaybetmek için de oynardı.

Ben hayat karşısındaki duruşunda da bir kumarbaz karakteri görürüm Hrant'ın. Bir iş kurarken de görülür bu onda, gazete çıkarırken de ya da lider olarak davranırken de. Oynayıp her şeyinizi kaybetmeyi göze almakla ilgili bir durumdur bu. Biraz da gözü kara olmakla ilgilidir. Hrant, Beyaz Adam'ı da böyle kurdu, beş parasız işadamlığına oynadı ve Beyaz Adam sonunda İstanbul'un en büyük kitabevlerinden biri oldu. Gazetecilik nedir bilmeden *Agos*'u çıkarmaya soyundu. Kaybedebilirdi ama *Agos*'la birlikte kendini de yeniden var etti. Türkiye'deki Ermeni toplumunun değil, Türkiye'nin en önemli aydınlarından biri haline geldi. Yine kazandı. Davasını savunurken de hayatı dahil her şeyi göze aldı. Canından oldu ama yine kazandı. Sadece o mu, bizler de kazandık. Ermenisi, Türkü... Hepimiz kazandık. Onun sayesinde kazandık...

Hrant'ın yaşam felsefesini duygular temellendirirdi. At yarışı oynarken Hırat ve Arat adlı atları tek geçmesi, yaşam felsefesinin bu alandaki tezahüründen başka bir şey değildi. Seçim yaparken, oynayacağı atları belirlerken onun için önemli olan bu atların gerçeklikleri ve dinamikleri değil, Hırat adlı atın kendi adıyla ses benzerliği ve Arat adlı atın da oğlu Arat'la adaş oluşuydu. O seçimini böyle yapar ve Hırat adlı atla özdeşleşirdi.

Yarışlar koşulduğunda da duygusal tutumunu sürdürürdü. Tek geçtiği atların koştuğu yarışlarda, atlar henüz ilk yüz metreyi dahi geçmemişken heyecanlanır, bağırıp çağırmaya başlardı. Hele altılısına yazdığı atlar önde koşuyorsa koşunun birincisini hemen ilan eder, yarışı izlemeyi övünç içinde sürdürürdü. Ne var ki çoğunlukla yanılır, tuttuğu atlar yarışın ilk metrelerinde önde koşuyorken, koşunun son metrelerinde genellikle nal toplarlardı. Hrant at yarışını kesinlikle para için oynamazdı. Asıl tutkusu altılıyı bulmaktı! Bu onu çocuklar gibi sevindirirdi.

NECDET KOÇTÜRK

Hrant'ın kumarı kumar gibi değildi, hayata meydan okuma gibiydi. Kazanmak için oynardı. Şans oyunlarının her türlüsünü severdi, ada vapurunda tombalacı görse dayanamayıp çekerdi mutlaka. Balık tombalası diye bir şey vardı vapurda. Adamın biri vapurda 150-200 liralık torik ya da lüfer gibi bir balığı rakısıyla birlikte tombala usulü satardı. Hrant bu oyuna bayılırdı.

Gazinolara da giderdik rulet oynamaya. 17 numara uğurlu sayısıydı. Bir keresinde beş defa oynadı aynı numaraya. Ve kazandı...

Hrant aslında çok bilmezdi kâğıt oyunlarını ama iddiasına oynamak çok hoşuna giderdi. Kâğıt oynamayı daha çok bizden öğrendi. Artık her hafta sonunu birlikte geçirecek kadar ilerletmiştik dostluğu. Cumartesi ve pazarları şölene çevirmek için mutlaka ararlardı. Önce Beyaz Adam'a giderdim, hoşkin oynardık. Oradan da Veli Efendi Hipodromu'na yollanırdık birlikte. Orada at yarışı oynardık, yemek yerdik, bütün günü birlikte geçirirdik. Hipodroma gitmezsek Beyaz Adam'da doldururduk altılı ganyan kuponlarını. Odasındaki televizyon hep açıktı ve ekrandan izlerdik at yarışlarını.

ATİLLA ANAKÖK

Grubun üçüncü elemanı bendim. Örgüt arkadaşım Necdet tanıştırmıştı bizi. Ne tuhaf değil mi, 12 Eylül döneminde aynı koğuşta birbirimizi tanımadan yatmıştık; hapisten çıktıktan sonra da düzenli olarak buluşup kâğıt oynadık biz. Hrant'ın işinin olmadığı her hafta sonu buluşur, saatlerce oynardık. Bu sonuna kadar da böyle devam etti. Beyaz Adam'ın terasında otururduk yazın, kışın da ofiste oynardık. Bizden öğrendi Hrant oyunu ya da ustalaştı diyelim. Çok da tutkulu oynardı. Necdet bilinçli olarak hile yapardı. Hrant yakalasın da kavga çıkarsın diye. Asıl eğlence o zaman başlardı. Kavga dediğim, bağırış çağırıştı tabii ve oyunun bir parçasıydı.

NECDET KOÇTÜRK

Kâğıt oyununu biz parasına oynamazdık. Parasına oynasak da, oyunun sonunda kazanan kaybedenlere yemek ısmarlardı. Âdetimiz böyleydi. Şansı vardı kumarda. Sık kazanırdı. Kazandığında da acayip sevinirdi. Resmen hava atardı. Hiç susmazdı artık. Yenildiğinde ise ilginç bir şey gözlemlerdim onda. Anlatması zor ama sanki annesinde gördüğüme benzer bir duruşa, bir tavra benzer bir hal gelirdi üstüne. Annesinin boş anları olurdu bazen. İşte onunki gibi bir şey gözlemlerdim Hrant'ta da... Sanki dişini sıkıp o an yaşadığı ruh halini geçiştirmekle ilgili bir süreç yaşar gibi olurdu, trans gibi bir şeye girerdi, sanki o an bir şey söylesen kavga edecek gibi bir hal gelirdi üstüne. Yüz ifadesi değişirdi. Sanki çok yüksek bir potansiyeli, bastırılmış şiddet gibi bir şeyi gizliyor gibi olurdu.

Hrant kavgayı severdi. Oyunda da severdi, balığa çıktığımızda da severdi. İddiacı olmak değildi bu ama bir şeyi yaparken bütün kişiliğini ve enerjisini verdiğini hissederdin. Kazanınca da o ölçüde keyiflenirdi.

ATİLLA ANAKÖK

Kaybedince kızardı, oyun sırasında da bağırır çağırırdı. Ama oyun bittiğinde her şeyi unutup neşeyle kalkardı masadan. Kazanınca da hemen gidip hesabı öderdi. Dünyanın en bonkör adamıydı.

Hrant'ın kardeşi Hosrof dördüncü kişi olurdu genellikle. Onun adı Orhan'dı. Hrant'ınki de Fırat... Bu nasıl başladıysa öyle devam etti aramızda sonuna kadar. Tüm Türkiye'nin Hrant Dink olarak tanıdığı kişi bizim Fıratımız olarak kaldı.

Bizimle öyle çok fazla ülke meseleleri falan konuşmazdı. Solculuk yıllarından arkadaştık ama siyaset konuşmazdık. Siyaset konuştuğu arkadaşları ayrıydı. Bizimleyken sanki kafasını boşaltır, dostluğun tadını çıkarırdı. Necdet'e hile yaptın, yapmadın diye bağırıp kavga ederken rahatlardı herhalde. Mesela adaya gideceğiz, o Sirkeci'den binmiş vapura, ben Kadıköy'den bineceğim. Dayanamaz, telefon açardı, hadi oğlum, Orhan masayı açtı, çizelgeyi çizdi, deste hazır diye. Adaya kadar yirmi ellik bir oyun çevirirdik. İlle şansını denemek isterdi. Onun kumarı hayatla bir didişme gibiydi. Bir meydan okuma hali...

NECDET KOÇTÜRK

O hiç değişmedi ki... Hep aynı adam olarak kaldı. Ben mesela onun kadar popüler olsaydım, bütün Ermeni arkadaşlarımın bindiği Kınalıada vapurunda altılı ganyan bültenini incelemekten çekinirdim. Fırat umursamazdı.

Bizi ailece Kınalıada'ya da sürükleyen de o oldu sonunda. Sayesinde biz de yazlıkçı olduk. Önceleri her hafta sonu onun evine misafir gittik; sonra baktık olmuyor, kendimize bir yer edindik orada. Fırat bir basit çay bile içecek olsa, mutlaka beraber olmak isterdi benimle. Hafta sonları balık tutardık mesela. Saatlerce hiç konuşmadan öyle oturur, olta sallardık. Sadece, 'Oltaya yem tak,' türünden konuşmalar olurdu aramızda. Çok konuşkan biri değildi aslında. Ciddi bir konu açıldığında çok önemli şeyler söylese de durup dururken konu atmazdı ortaya. Birbirimizin yanında olmak birbirimize yeterdi. Karım Müge, Hrant'a, 'kumam,' derdi, bütün boş zamanlarımı, hafta sonlarımı onunla geçirdiğim için.

MÜGE KOÇTÜRK

Biz Antalya dönüşü kuma olduk artık Fırat'la. Yok, öyle şaka falan değil, gerçekten de, 'kumam,' demeye başlamıştı bana. Kınalıada'da başladı bu kuma muhabbeti. Önce onlar yazlığa gitmeye başladılar Kınalı'ya, sonra da biz. Kış aylarında zaten her hafta sonunu birlikte geçirirlerdi Necdet'le. Artık yazları da her akşam birliktelerdi. Sürekli program yapardı Fırat. Necdet de he derdi hepsine. Herkes kocasıyla sahilde gezerdi, biz Rakel'le çocuklara bakardık. Bunlar ya balığa çıkarlar, ya kâğıt oynarlardı. Kardeşi Orhan da yanlarında olurdu hep. Bir de Atilla... Onlarla vakit geçirirken çok mutluydu Fırat. Gözlerinden akardı mutluluğu. Birbirlerinden ayrılmak istemezlerdi, desem, abartmış olmam.

Rakel ve ben, Sevgililer Günü'nden vazgeçmiştik artık ama bari Anneler Günü'nde bir jest yapsınlar istedik bir defasında. Bunu da söyledik ikisine de. Rakel o anneler gününde yemeğe çağırdı hepimizi. Bunlar yine ikisi beraber geldi yemeğe ama ellerinde bir çiçek bile yok. Ben de çok sinirlendim ve Rakel'e dönüp, "İstanbul'da iki tane kazma var, onları da biz bulmuşuz," dedim. Bunu duyan Hrant, "Ulan oğlum, sen kazma ol, ben de ucundaki sopan olayım, biz yine ayrılmayalım," demez mi?

Bir yaz akşamı biz Necdet'le nasılsa baş başa kalmışız, sahilde yürüyoruz. Fırat vapurdan indi, yanımıza geldi ve, "Dört-beş gün kocanı sana bıraktım. Bu gece benim artık!" dedi. Resmen aramıza

girip bizi ortamızdan ayırınca ben de dayanamayıp, "Kuma mısın sen be?" dedim ona. Hiç gocunmadı bundan ve, "Evet, ben senin kumanım. Kocan benimle kalacak!" diye cevap verdi, hiç unutmam. Böyle çıktı kuma lafı da.

AVEDİS DEMİR

Bir samimiyet, bir cana yakınlıktı ki bizim aramızdaki, sözlerle anlatılmaz. Ben de Tıbrevanklıyım. Ama Hrant benden küçüktü, okuldan tanımazdım onu. Yakınlaşmamız Beyaz Adam yıllarında oldu. Kışları hemen her gün kitabevine giderdim hastaneden çıkınca. Yazları da Kınalı'da beraber olurduk.

Hrant'la biz ohel diye bir oyun oynardık. Kumkapı'da hemen meyhanelerin sokağına yakın bir Askeri Öğrenci Yurdu vardı eskiden. Kumkapı nüfusu çoğunlukla Ermeni ya o zamanlar, işte o yurtta kalan askeri öğrencilerden öğrenmiş bunu bizimkiler. Sonra da bir Tıbrevanklı oyunu haline gelmiş. Ohel, el almaz gibi bir oyundu. Ne kadar rakam söylüyorsan, o kadar el almak zorundasın. Hrant bir kere on yapmıştı bizim masada. On yapacağım, demiş ve yapmıştı. Çok konuşulmuştu bu da...

Hrant'ın bana yaptırmayacağı şey yoktu, biliyor musun? Bir hafta sonu kayıkla balığa çıkmıştık. Tam Kınalıada İskelesi önünde oltaları atmış, istavrite yatmışız. Bostancı'dan vapurla oğlu, gelini, torunu gelecekler. Sanırım o yüzden fazla açılmak istemiyor denize. Birden, "Hadi denize girelim!" dedi. Mayom yok, dedim. Boş ver, dedi, ben de çıkarırım, dedi. İndirdi şortunu, atladı denize. Ben de arkasından... Sivil bir halde yüzüyoruz birlikte. İskelenin önünde. Bir yandan da bağırıyor, "Ne güzel oluyor, değil mi?" diye. Oğlum, diyorum, şimdi vapur yanaşacak, içinden seninkiler inecek, rezil olacağız çoluğa çocuğa. Umurunda mı onun, kahkahalar içinde suyla dans ediyor.

ĞAZAROS (GAZİ) ÇERKEZYAN

Bana balıkçı derdi Hrant, çok kızınca da "ayı". Ama asıl lakabım Gazi... Ta gençlik yıllarından tanışırız onunla. Ona en yakın olanlardan biriyim ben. Benim yaşça akranım Avedis'tir. O da Tıbrevanklı. Ben ise Tıbrevank'ta okumadım ama fahri Tıbrevanklıyımdır. Gönülden yani...

Hrant'ın boş vakti dedin mi, bizimledir. Boş vakit dediysem, *Agos* dışındaki vaktini diyorum. Yoksa biz de boş oturmayız. Hafta

sonu dedin miydi, gündüzleri balığa çıkarız sandalla, akşamları da oyun oynarız.

Yazın Kınalı'da her akşam beraber olurduk. Diyelim saat 18.00'de Artin'le (Kemal) buluşmuşuz. Normalde akşam yemeği saatinde eve girer, günü bitiririz. Ama bir de bakarsın pat diye Hrant adaya gelir. O gelince bütün dengeler bozulur. Rakel'e telefon açar ve "Bak, tek kelime söylüyorum, hepsi o kadar. Ben gelmiyorum bu akşam!" diyerek sözde ültimatom çekerek bize hava basar. Sonra başlar, "Ne biçim erkeksiniz siz yahu!" diye bizi kızdırmaya. Çaresiz, "Hrant bizim evi de bir ararsın, değil mi?" ricaları başlar. O arar, izin alır bizim hanımdan. Ona kimse hayır diyemez ki! Sonra bütün gece hoşkin... Hoşkinde Hrant'ı kızdırmak için Avedis'in tarafında olmak kâfidir.

AVEDİS DEMİR

Hrant hayatta tanıyabileceğin en sevecen adamdı. Gülmeyi çok severdi. İnsanları kucaklamayı çok severdi. Öyle bir candan kucaklardı ki kemiklerini çatırdatırdı. Öpmesi bile bir değişikti. İkimiz de coşkulu olduğumuz için bizi birbirimize benzetirlerdi. Ama esas oğlan oydu. O beni arardı, ben ona koşardım. Araması da şöyle: "İstanbul'da mısın? Çabuk gel. Dalağını bilmem ne yaptığımının..." Onun en büyük küfrü buydu. Küfür onun için Anadolulu olmanın göstergesiydi. Hatta sevgi işaretiydi. Niye geleceğim, derdim; balığa çıkacağız, derdi. Çok iyi balıkçıydı. Kınalı'nın balıkçıları da çok severlerdi onu. Nerede balık var, tüyoyu verirlerdi. Çapariciydi Hrant. Her attığında çapariyi doldururdu. Bana miço muamelesi yapardı. Bir diğer miço da kardeşi Orhan'dı. Bir defasında koca bir torik yakalamış, büyük olay olmuştu Kınalı'da.

ARMENAK YAMAN

Biz Kınalı'dan arkadaştık Hrant'la. Daha doğrusu, o hepimizle arkadaşlık ederdi. Bizim hafta sonları işimiz gücümüz balıktı. Karagöz hikâyemiz çok meşhurdu adada. Bir sabah benim tekneyle erkenden çıktık balığa. Bekle bekle... Balık, biliyorsun, sen istersen gelmez. O isteyecek illa! Üç saat sonra kalkıp Hrant'a gelmez mi? Hem de böyle, 2,5 kiloluk bir karagöz. Bizimki çıldırdı heyecandan. Hızla çekmeye başladı. "Aman yavaş! Büyük balık oltayı kapar!" diye bağırıyorum. Yavaşladı ama yerinde duramıyor Hrant. On dakika sonra kepçeleyerek aldı karagözü sudan. "Bunu torunlarıma anlatacağım!" diye bağırıyordu.

2006 yazında ise torik tuttuk benim teknede. Her ağustosun 25'inde leyleklerle beraber torikler Karadeniz'den güneye, sıcak sulara inmeye başlarlar. Balıkları suyun üzerinde görürsün Marmara'da. Sardalyeye atlar bunlar. Bunu bilirsen, balığa çıkarken, "rapala" denen sahte sardalye alırsın yanına. Senin rapalaya atlayan torik oltaya da takılır ister istemez. İşte böyle bir gün büyük bir torikle çıkmıştım karaya. Daha sahilde yürürken, "Usta, bomba patlatmışsın!" diye çıkageldi Hrant. Mimoza adındaki sahil restoranındaydı *Agos* ekibiyle. Tanıştırdı beni onlarla. Torik tava yaptırdık. Bir güzel indirdik mideye hepsini.

Ertesi gün bir de baktım sabahın köründe bekliyor beni rıhtımda. Karanlıkta çıktık yola. Yassıada'ya gittik. Dolandık dolandık. Bir şey yok. Saat 9.00 gibi oldu. Rakel sandviçler hazırlamış bize. Tuttu oltayı ıskarmoza sardı Hrant, elleri boşalsın da sandviçleri çıkarabilsin torbasından diye. "Usta sen o oltayı bana versene! " demeye kalmadan ben, oltasına torik yapışmaz mı? Makineyi stop ettim. Çekti, çekti Hrant. Bir geldi, 4 kiloluk torik! Sevincinden oynama başladı bizimki. "Torik tuttuk!" diye çığlık atıyor. İnanamıyor gözlerine. Bununla da tarih yaptı Kınalı'da.

ATİLLA ANAKÖK

Balıkçılığı ünlüydü Fırat'ın. Hasır bir şapkası vardı. Onu kafasına geçirir, denize açılırdı. Çaparisi istavritle dolunca da, oltasına büyük balık takılınca da çocuk gibi sevinirdi. İçimizdeki en kısmetli balıkçı Fırat'tı. Düğüm atmayı pek bilmezdi, olta takımını başkasına yaptırırdı ama çok şanslıydı. Koca bir torik, karagöz yakalamıştı bir defa. Usta işi bir balık avıydı bu. Herkes ipi atardı denize, onun ipi dalgalı bir vaziyette dururdu, ama o yakalardı işte. Bir yandan da şarkı mırıldanırdı. Nazan Öncel'in bir şarkısı vardı, onu uyarlamıştı kendine göre. Öyle takılırdı saatlerce. Bir balıktan, bir de kumardan büyük zevk alırdı. Bir de karpuzu kemirmeyi çok severdi... Mutluluğunu gözünde görürdün o sırada...

ORAL ÇALIŞLAR

Sarkis Çerkezyan'ın oğlu Ğazaros'la çok iyi oynardı Hrant. Gazi derdi ona. Şişman Gazi, Kınalıada'daki Ermeni lokantalarından birinde Gazice yemekler yapardı. Balıklardan o sorumluydu. Balık yoksa, koca tencerelerde böyle soslu moslu makarnalar... Sonra da müthiş folklor oynardı o koca gövdesiyle. Hrant da atardı kendini

ortaya ve bunlar karşılıklı oynarlardı. O yüzden Gazi ile ne zaman karşılaşsak birbirimize sarılıp ağlıyoruz.

ĞAZAROS (GAZİ) ÇERKEZYAN

İsimsiz bir teknesi vardı Hrant'ın. İlk aldığında Neco (Necdet) ile Atilla'dan kaçırdı bunu. Büyük bir hevesle sabah erkenden gitti, açıldı denize. Malatya'da tekne kültürü mü var da bilsin bizimki! Sabahtan gitmiş, akşama kadar dönmemiş kıyıya. Balık tutmuş tutmasına ama eline alıp yiyecek hali kalmamış. Güneşin altında kalmaktan bütün gün, yanmış, ciğer gibi olmuş. Kaç gün yanına yaklaştırmadı bizi.

Balığa çıkardık bundan önceki teknesiyle. Tekne dediysek, pancar motorlu bir sandal işte. O motoru çevirirdik habire, o da durmadan bozulurdu. Hadi, bağırış çağırış o tamir edilir, daha çok da tamir ettirilir. Bir patırtı gürültüydü ki anlatmakla bitmez!

HOSROF

Bu kayığı Necdet, Atilla ve abim birlikte aldılar. Abim bir yıl sonraki yaz, sen de gel balığa, dedi bana. Beni kayığa o kattı. Onlar olta bağlamayı bildikleri için, kayık temizleme, midye ayıklama benim işim oldu. Adım da miçoya çıktı.

2006'da, bize kaptanlık ehliyeti lazım, dedi bunlar. Dördümüz birlikte sınava gireceğiz. Bir karar aldık ve sınavda en yüksek puanı kim alırsa, kaptan o olsun, dedik. Ben zaten miçoyum da onlar kaptanlık derdinde! Ehliyet sınavının bir kitapçığı vardı. Ben okumaya başladım bunu. Abim, biz bunları zaten biliyoruz, deyip eline bile almadı. Sınav günü geldi. Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde sınava gireceğiz. Cuma günü sınav giriş belgesini ben verdim abime. Pazar günü ayrı odalarda sınava girdik. Sınav başlayacak, pat kapı açıldı Fırat Dink'in kardeşi kim diye. Ağabeyinizin sınav giriş belgesi sizdeymiş diye. Üstümü aranır gibi yaparken, bir yandan da için için seviniyordum, sonunda bizimki miço olacak diye. Sınav başladı. Tam önümdeki, pergeller filan tam teşkilat gelmişti. Ondan kopya çektim. Çıktım dışarı. Abim, ben de yeni çıktım, dedi. Nasıl olur? Meğer Fen Fakültesi'nden onu tanıyanlar çıkmış, idareten kabul etmişler sınava... Ama bununla da kalmadı, Rektör geldi, beni tanıdı, soktu içeri diye havasını da attı. Neyse... Adaya geldik. Atilla, Necdet, abim, hepsi hava atıyor bana. Bir ay boyunca her gün internete giriyorum, bir türlü açıklanmıyor sınav

sonuçları... Sonunda bir gün adaya geldim yine. Baktım, şu gördüğün kahvede oturuyor bunlar. Sen geçememişsin sınavı, miçoluğa devam, dediler bana. Necdet'in oğlu Efe'yi kattım yanıma, hemen bir internet cafeye girdik. Bir baktım, 100 üzerinden 96 puan almışım. Abim zor bela geçmiş...

Ama kaptanlığımı yaşayamadım ben. Yaz sonu gelmişti. Biz de bir daha kayığa binemedik birlikte.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant balıkta olduğu gibi kumarda da iddialıydı. Tutkuyla oynardı kumarı. Onu kumar oynarken görmeyen biri siyasete tutkusunu anlayamazdı mesela. Billur bir pınara girip yıkanan biri gibi olurdu kumar oynarken. İstanbul'da oynamadık hiç. Ama yurtdışında oynardık. Rulet oynardık tabii. Kendinden geçerdi, dilini bilmeyen bir sürü insanı işin içine katardı. Oynarken devamlı konuşurdu. Hele kazanmaya doğru gidiyorsa değmeyin keyfine. Rulette hep tek sayıya oynardı. 17 sayısına. Bunun çok da ilginç bir hikâyesi vardır bana sonradan anlattığı.

Hrant'ın işadamı Fırat Dink zamanları... Dükkânları var, borçları var, her gün bir senet yiyorlar. Kısacası vaziyet vahim... O sıralarda küçük kardeşi Levent, Polat Otel'in kumarhanesine dadanmış, her gün oynuyor. Hrant ve Orhan onu vazgeçirmek için gidiyorlar ama ikna edici olamıyorlar, anlaşılan o ki üçü birden oynamaya başlıyorlar. Sonra bakıyorlar olacak gibi değil, yeter artık, diyorlar ve kesiyorlar ayaklarını oradan. Derken bir gün Hrant kapatıyor dükkânı. Ertesi güne yazılı senetleri var ödenecek; kasada da iki bin lira var. Alıyor parayı, bir süredir gitmediği kumarhaneye gidiyor. 17'ye basıyor ve geliyor, bir daha basıyor ve yine geliyor. Aynı anda iki masada birden 17'ye oynamaya başlıyor. Ve ikisinde de kazanıyor. Kırk-elli bin lira birikiyor önünde. Koşuyor, Orhan'a telefon açıyor, gelip beni hemen alın buradan diye. O da zamanında yetişiyor olmalı ki, ertesi gün bütün borçlarını kapatıyorlar.

Bir hikâye daha: Singapur'a gittik birlikte. Oradan kendimize cep telefonu ve fotoğraf makinesi aldık. Ben kumarhaneden çıkarırım bu parayı, dedi Hrant. Ve dediğini de yaptı. Öyle de bir şansı vardı.

Ama benim için en inanılmaz kumar hikâyemiz köpek yarışıydı. Avustralya seyahatimizdeydik. Bir binadan içeri girdik. Girer girmez bir TV ekranıyla karşılaştık. Ekranda türlü çeşitli köpekler boy gösteriyordu. Hrant şöyle bir baktı, bu yarış 2-4 olur, dedi. Birinci ile ikinciliği bu iki numara paylaşacak demekti bu. Bana da yirmi dolar

verdi, git bilet al diye. Öyle alelacele olmuştu ki her şey, kıyamadım paraya, on dolarlık bilet aldım. Ve inanır mısın, kazandı! Gözü ekrana takıldığında, ne dediyse öyle bitti yarış. Yirmi dolarlık alsam, o kadar kazanacaktı.

Avustralya'da değişik yerlerde at yarışı oynadık. Hrant'ın İngilizcesi çok iyi olmadığı için biletleri ben alıyordum. Bir keresinde, çok zor bir bahiste hiç tereddütsüz bütün atları sıraladı. Ben de hesap yaptım ve İngilizce terimleri söyledim ona. Parayı yatırmaya gitti. Yüz dolar tutuyordu, üç yüz dolar verdim, dedi. Niye, dedim. Kadın bana bir şey sordu, ben de anlamadım, "yes," dedim, bunun üzerine bir düğmeye bastı. 300 dolar yazdı, ben de ödedim parayı, dedi. O yarışı da buldu Hrant ve iki bin küsur dolar aldı. Bir "yes" karşılığında üç misli para kazandı. Bu da biraz şans sayılır herhalde.

OŞİN ÇİLİNGİR

Hrant'ın at yarışlarındaki asıl rakipleri, inanmayacaksınız ama, kardeşleri Hosrof'la Yervant'tı. Benim için üç kardeş, Karamazov kardeşler gibiydi. Yaşamın her alanında göstermiş oldukları dayanışmayı at yarışı oyununda bir kenara bırakırlar, altılı ganyanda ciddi ciddi birbirleriyle yarışırlardı. Üç kardeş genellikle pazar günleri bir araya gelir, at yarışlarını birlikte izlerlerdi. Her biri kendi altılısını yazardı. Gerçekçi oynayanı Yervant'tı. Bütün atların kökenlerini, son yarıştaki performanslarını, ırsi yeteneklerini, jokeyinin kimliğini hesaba katarak oynardı. Tek kusuru, "favori at alerjisi"ydi. Yervant kesinlikle favori ata oynamazdı. Ama esaslı altılıları tutturmasını da bu özelliğine borçluydu.

Hosrof, sezgileriyle oynardı. Yervant gibi titizlenmez ve daha çok da Yervant'ın altılısından esinlenerek, onun "favori at alerjisi"ni onarır, kendine göre bir senteze varırdı. Hosrof'un bir başka özelliği diğer ikisinde yoktu. Yarışı en iyi okuyan, daha ilk metrelerden başlayarak birinci gelecek olan atı doğru kestiren oydu.

Üç kardeşin en kötü oynayanı Hrant'tı. Genellikle ilk ayakta yıkılırdı. İki kardeş, ağabeylerinin oynadığı asıl kuponu ne zaman cebinden çıkaracağını merak ederlerdi. Yervant kül yutmaz, bunu bakışıyla Hrant'a ima ederdi. Üç kardeş böyle anlarda sözcüklerle değil, bıyık altından gülümsemelerle, mimiklerle konuşurlardı.

At yarışına genellikle "ohel" ve diğer kâğıt oyunları eşlik eder, bu oyunlarda Hosrof'la Yervant, Hrant'a karşı birleşir, her seferinde onu dürüstçe (!) yenerlerdi. Kardeşlerine karşın bu oyunlarda Hrant'ın hileye başvurduğuna hiç tanık olmadım.

Hrant'ın Etyen Mahçupyan'la tanışması sadece entelektüel düzlemde bir etkileşim sürecini başlatmadı, aynı zamanda altılı ganyanda yeni bir dönemi de araladı. Hrant, artık yeni bir partner bulmuştu kendine. Doğrusu, zor bir partnerdi! Çünkü Etyen'in oyun anlayışı mantığa dayalıydı ve Yervant'ınkini andırıyordu. Her etkeni kılı kırk yararak analiz eden, olasılıkları hesaplayan, atları ve jokeyleri sorgulayan, hava ve pist durumunu kollayan ve daha bir dizi etkeni hesaba katan bir anlayışı vardı. Üstüne üstlük onun ne "favori at alerjisi", ne de adı "Etyen"i çağrıştıran at takıntısı vardı.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant benim at yarışı oynadığımı, üstelik de ciddiye alarak oynadığımı görünce çok hoşlanmıştı bundan. İlk senelerde çok üstüne düşmedi ama 2005'ten sonra bayağı at yarışçı oldu.

O duygusal karar veren biriydi. Öyle de oynardı. Ben at yarışında hesap yaparım, atı da ancak yeniden gördüğümde hatırlarım. Hrant daha iyi hatırlardı atları. Haklı da çıkardı çoğunlukla ama kazanmak daha farklı bir şeydir. Bazı deli atları çok iyi bilirdi ve onlar koştuğunda mutlaka onlara oynamamı isterdi. Ben de onu dinlerdim. O atlar genellikle kazanırdı.

Önce konuşur, sonra oynardık. O sonra bana söylemeden bir tane daha oynardı ve sonra arayıp, bak bende ne var şimdi diye hava atardı bana. Telefonla oynardık at yarışını. Bodrum'da birlikte tatile gittiğimizde bile oynadık ve koşuları her öğleden sonra TV'den izlemeyi bir şekilde başardık.

Birçok kez ortak oynayarak para kazandık. Ama paraları bölüşmezdik. Kazandığında, "Çocuğum," diye telefon açardı bana sabahın erken saatinde, "çocuğum, paraya ihtiyacın var mı?" derdi... Hrant'ın kendisinde de, ailesinde de parayla tuhaf bir ilişki durumu vardı. Bir tür ilişkisizlik de denebilir buna. Bunu ben de kabullendim bir noktadan sonra. Sonuç olarak, bu işin zevki onunla beraber oynamaktı. Zaten bölüşülecek kadar büyük bir para da kazanmadık, işin doğrusu. Öyle olsa bölüşürdük. Bir ortak oynardık, bir de tek tek. Amaç birbirimizi kızdırmaktı, yeni bir heyecanı paylaşmaktı.

BASKIN ORAN

Hrant'la Etyen at yarışı hastası. Ben Etyen'i bilirdim de, Hrant'ı bilmezdim. 2006 Şubat'ında bir hafta sonu karılarıyla birlikte Bodrum'a geldiler bunlar, o zaman öğrendim. Şimdi sanırsın ki,

Bodrum'da gezmek isteyecekler, değil mi? Yoo, hiç de öyle değil. Topu topu bir defa arabayla yarımada turu yaptırdım o kadar. Geri kalan zamanda bu ikisi bütün gün bizim evde televizyonun karşısına çörekleniyorlar, önlerine de jokey dergisi bilmem neyi açıyorlar, habire kupon dolduruyorlar. Sanırsın Türkiye'nin en büyük sorunu üzerine çalışıyorlar. Öyle bir ciddiyet hali... Bir yandan, öğleden sonra başlayan koşuları izliyorlar. Akşam 17.00 sularında, Etyen İstanbul'u arıyor, çünkü kupon teslimi o saatte kapanıyormuş. Telefonla bildiriyor tahminleri ve bunlar hayata geri dönüyorlar.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant'ın büyük bir hayali vardı: Uluslararası bir kumarbaz olmak ve "gran tuvalet" giyinerek kumarhanelere dalıp çıkmak... Bu çocukluktan kalma bir erkeklik düşü gibi bir şeydi. "Maverick" gibi bir adam olarak hayal ederdi kendini. Böyle siyahlar içinde, yelek cebinde köstekli saati, başında geniş kenarlı şapkası... O haliyle büyük kumarhanelere girdiğinde bütün büyük kumarbazlar onu tanıyor ve birbirlerini dürterek, "Hrant Dink gelmiş!" diye fısıldaşıyorlar... Masalardan birine oturuyor, oynuyor ve kazanıyor. Olay oluyor, herkes onu konuşuyor; pat, üç gün sonra başka bir yerde ortaya çıkıyor, yine oynuyor, yine olay yaratıyor. Yine bütün şehir onu konuşuyor. Ve böyle böyle bir efsane haline geliyor... Bu, "Efsane Kumarbaz Hrant Dink!" hayalini son derece sinematografik anlatırdı. Her anını yaşayarak anlatırdı. Ve o sırada tam anlamıyla çocukluğuna geri dönerdi Hrant.

VIII. BÖLÜM

AİLE BABASI

Ailede en çekindiğim kişi Delal'di. Hrant hayattayken hiç tanışmamıştım büyük kızıyla. Sonrasında ise, o yurtdışında yaşarken, hep en acılı günlerde, biz en kalabalıklar halindeyken görmüştüm onu. Vahşi bir kısrak gibi, yaralı... Herkesten kaçıyordu sanki. En çok da kitabımdan ve benden...

Nihayet Brüksel'de, dayısı Mikhail'in evinde Bedro Ana'yla buluştuğum vakit birbirimizi tanıdık. Akşam yemeğine geldiği evden, gece yarısına doğru birlikte çıktık. Beni arabasıyla kaldığım yere bırakırken kitap için konuşacağını ilk kez söyledi bana. Sonra... Yaşadığı kentin avucunun içi gibi bildiği sokaklarında kaybolduk, saatlerce dolandık durduk.

İstanbul'a aynı uçakta döndük. "O gece babam da orada bizimle birlikteydi," diye konuşmaya başladığında gerçekten uçuyorduk. Bunu birlikte hissettiğimiz başka zamanlar da oldu. Türkiye-Ermenistan milli maçının oynandığı Erivan'ın Hrazdan Stadyumu'nda maç başlar başlamaz deli bir rüzgârın esmesiyle birlikte birbirimize baktık ve gülümsedik. Bir hayalinin daha gerçekleştiğini gören Hrant'ın, o kimselere benzemez Khent coşkusuyla bu şölende bizlerle buluşmaya geldiğini aynı anda bildik.

Arat ise hep yanımdaydı benim. İlk nasıl başladık hiç hatırlamıyorum, çünkü o hep vardı. Tek hatırladığım, acıdan kavrulmuş yüzünün gülebildiğini gördüğüm an duyduğum şaşkınlıktı. Ne güzel bir genç adam, ne güzel bir evlat, ne güzel bir dosttu bu çocuk Yarabbim... Ne güzel bir baba olduğunu da daha ilerde görecektim.

Arat, bu kitapta ilk rehberim oldu benim. Babasının hayatının duraklarını bana ilk anlatan, elinde belge ve kayıt adına ne varsa getirip veren, karanlığında el yordamıyla ilerlediğim bilinmezlikler diyarını görünür kılan hep o oldu. Ama sıra kendisine gelip de babası hakkında konuşmaya başladığında çok zorlandı. Bir sonraki buluşmamızda, "En zoru ne, biliyor musun abla," diyordu bana, "birden fark ettim ki, anlatırken di'li geçmişe geçiyorsun ister istemez. O zaman da onun artık olmadığını kabul etmiş oluyorsun... Asıl bu çok koyuyor insana..."

Sera, kanadı kırık bir kuştu başından beri... Her karşılaşmamızda, gelip sıcacık öpüyor, hiç konuşmuyor ve odasına kaçıyordu. İçine çekilmişliği can yakıyordu. Hiç üstüne varmadım. Aylar birbirini kovaladı. Birinci yılın sonuna geldiğimizde sorularımı yazıp gönderdim ona. Yine suskunluk... Sonra bir gün, kızımı görmeye Şanghay'a gittiğimde, upuzun bir cevap yazısı iliştirilmiş kısacık bir mail geldi Sera'dan. "Senin kitabın için yazmak bana bile iyi geldi Tûba Ablacım. Asıl bunun için teşekkür ediyorum sana," diyordu.

Sonra ben hep ağladım. Gökten Üç Elma Düştü'yü yazarken de, Dink Kardeşler'i yazarken de hiç susmamacasına ağladım.

Aile Babası Hrant'ın Lusin, Maral, Zepür, Haycan adındaki evlatları hep birlikte girdiler hayatıma. Anaları Zabel ile Haygan da öyle... Mutlu zamanlarını, en büyük korkularını ve tarifsiz acılarını paylaşırken, temizlenmenin, arınmanın ancak çoğullaşarak gerçekleşebileceğini öğrettiler bana.

Hrant tragedyasının bütün masum ve tertemiz kahramanları birlikte yaşadığımız bu "katharsis"i mümkün kılarken, benim de *zavag*'larım, *kuyrig*'lerim ve *ahparigler*'im oldular... Kendilerine sonsuz müteşekkirim.

GÖKTEN ÜÇ ELMA DÜŞMÜŞ...

HRANT

Sancılı on yıllardan çıkmış ulusun tarihinde çok önemli bir ak gündür 23 Nisan. "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" düsturunun meclis salonuna perçinlendiği gündür. Ve böyle bir günün "yaşam" denilen çocuğa ve geleceğe akıtılan mirasıdır. Türk Ulusu'nun belki de en akıllıca yaptığı öngörünün tarihidir. "Gelecek" ve "çocuk" ne de güzel buluşturulmuştur öyle.

Yeryüzünün dört bir yanına "savrulmuş" Ermeni Ulusu'nun tarihinde çok önemli bir kara gündür 24 Nisan. 24 Nisan 1915'in şafak vakti özellikle İstanbul'daki Ermeni aydınları, yazarlar, sanatçılar, öğretmenler, avukatlar, doktorlar, mebuslar teker teker alınırlar evlerinden. Götürülürler ve bir daha da geri dönmezler. İşte, birkaç gün sonra bütün Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gerçekleştirilen "Tarihsel Ermeni Dramı"nın başlangıcıdır bu tarih.

Kim nasıl anlayabilir bunu bilemiyorum ama hem Ermeni olmak, hem Türkiyeli; hem 23 Nisan'ı yaşamak bütün coşkusuyla ve ertesi günün bir parçası olmak bütün hüznüyle. Kaç insan bu ikilemi yaşıyordur şu yeryüzünde? Ne anlaması kolay ne de anlatması. Dilerim kimse de yaşamasm bu ikilemi bir daha.

Bir başka severim 23 Nisanları. Hem, bizim de hanımla evlendiğimiz gündür aynı zamanda. Biz erken evlenenlerdeniz. Niçin 23 Nisan gününü seçtik? Şimdi anımsayamıyorum. Kim bilir, belki de çocuk yaşta evlenmiş olmamızdan olsa gerek. Gerdeğe girişimiz de 23 Nisan'ı 24 Nisan'a bağlayan geceye rastlar. İlk çocuğumuza can verdiğimiz andır o. 23 Nisan'a mı

denk düşer, 24 Nisan'a mı? Bilmek ne mümkün? Ne 23'tür ne de 24 Nisan. 23,5 Nisan'dır belki de o an.

RAKEL

Kızımız Baydzar'a o gece hayat verip vermediğimizi bilemem. Ama *Çutak* farklı insanlık durumlarını bağdaştırmaya çalışmış o yazısında. Ermenilerin toplanıp ölüme götürüldüğü o geceyi Tanrı'nın bize ihsan ederek evladımıza can verdiği gece anlamında yazmış. Ölümle hayatı bir araya getirmiş.

İlk çocuğumuz 8 Mart 1978'de, Şişli Etfal Hastanesi'nde doğdu. Adını önce Baydzar koyduk. Aydınlık demek, parlaklık ve ışık demek Baydzar... Kayınbabamın annesinin adıymış. Ohannes Bey'in hanımının... Hem isim güzel, hem de babamızın gönlünü alalım, dedik, öyle koyduk adını.

1980'de, 12 Eylül askeri idare döneminde, nüfus kâğıdı çıkaracağız çocuklara. O zaman artık Arat da doğmuş, ikisinin de nüfusu yok daha. İhmalkârız o yönden de. *Çutak* dedi ki, bu isimler çok Ermeni. Bunları biraz yumuşatalım... Böylece Baydzar oldu Delal, Ararat da Arat... Delal zaten annemin adıydı. Çok sevdiğim Kürtçe bir isimdi. Güzel demek, evin bir tanesi, değerlisi demek. Ama aile içinde yine de Baydzar deriz Delal'e biz.

Biz 23 Nisan 1977'de evlenmiştik. Bir senesine kalmadan Baydzar doğdu. Çok sevinmişti *Çutak*, kızımız doğduğunda. Çok zor bir doğum oldu. Üç dört gün sancı çektim. O kadar sancı çektim ki, kız olduğunu öğrenince, anne olurken o da acı çekecek diye üzüldüm. Baydzar'ımıza çok sevindik tabii, Tanrı'nın ilk hediyesiydi bize...

DELAL

Baydzar babamın ninesinin adı ama nüfusa yazılmaz diye Beyza koyalım, demişler. Mamam da Beyza koyacağımıza benim annemin adını koyalım, demiş ve Delal koymuşlar. Nüfusta Delal yazılı adım ama evde herkes Baydzar der bana.

Babamın memleketi Malatya'ya hiç gitmedim. Babam Malatya'daki köklerinden daha çok annemin Cudi Dağı ve Silopi hikâyesini vurgulardı. Siament Ağa'nın Varto aşiretinin hikâyesi babamın çok önemsediği bir anadamardı Türkiye Ermenilerinin tarihinde. Silopi'ye de gitmedim hiç.

Bir de tabii ki Siament Dedem... Siament Dedeme özel bir sevgim vardı. Hem Delal yayamın, genç yaşta kaybettiği karısının

ismini taşıyan torunuyum ben. O öldüğünde de kaybını çok uzaktan hissetmiştim. O sıralar Amerika'da doktoramı yapıyordum. O gün okuldan eve dönüş yolundayken, birden dedem yanıma gelmiş gibi hissettim. Dedeme bir şey olduğu düşüncesi saplandı zihnime ve ağlamaya başladım. Eve varınca telefon çaldı. Arayan babamdı. Dedemin öldüğünü söyledi. Sonradan mamamla bunu konuştuğumuzda, "Demek seni de ziyaret edip vedalaşmış," demişti.

Babam evde kendi köklerinden, aile büyüklerinden söz etmezdi. *Agos*'u çıkarmaya başladıktan sonra Ohannes Dede'den bahsetti ama çocukluğumda bunları anlatmazdı. Çocukluğumdan en çok bildiğim aile büyükleri Sarkis Dedem ile Nıvart Yayam.

Babama ilişkin en eski anım ise Tuzla'da yaşadığımız yıllardan. Bir org vardı orada. Kocaman bir adamın koca ayaklarıyla orgun pedallarına basmasını, damarlı ellerinin orgun üstünde gezinmesini hatırlıyorum. Tuzla'daki yemekhanede çalardı o orgu. Yüzünü de hatırlamıyorum, sadece o org ve ayakları var gözümün önünde, bir de kocaman elleri... Elleri çok büyük ve damarlıydı babamın. Askerden dönüşte kilo aldığı için damarları kaybolmuştu, çok şaşırmıştım ilk kez ellerini böyle gördüğümde... Bir de Arat'la ikimize oynattığı oyunları hatırlıyorum Tuzla'dan. Arat yeni bebekti daha. Sonra Arat'tan kurtulma teşebbüslerimi hatırlıyorum oradan. Tomo Ağabey'in oğlu Bedik'le Ararat'ın üstüne yastıklar yığıp onu boğma teşebbüsümüzü anlatırlar hep.

RAKEL

Ararat, 6 Eylül 1979'da, Zeynep Kâmil'de doğdu. Adını Ararat koyduk, nüfus kâğıdı çıkarırken Arat oldu. İki adını da kullanırız.

Ararat'a hamileyken doğrusu babası erkek çocuk istiyordu. O zamanlar ultrasonografi yoluyla çocuğun cinsiyetini teşhis etmek yoktu daha. Bizi Hrant Küçükgüzelyan arabasıyla doğuma götürmüştü. Tuzla Kampı'ndaydık o zaman. Tuzla'ya en yakın hastane Kadıköy'deki Zeynep Kâmil olduğu için oraya yetiştirdiler beni. "*Baron*," dedi eşim arabada, "şimdi diyelim ki bu kız çocuğudur. Şimdi doğuma gidiyoruz artık. Tanrı bunu şu an erkek yapabilir mi?" Güzelyan bunun üzerine, "'İsa ne isterseniz vermeye, ismimden dahi vermeye kadirim,' diyor," dedi. Eşim inanmazdı böyle şeylere ama o an o kadar istiyordu ki, ne söylense inanacak neredeyse. Güzelyan da anladı bu durumda olduğunu. "Sözüme inan ve eğer erkek olursa adını da Ararat koy. Ararat nasıl Ermeni kavmine büyüklük, haşmet ifade ediyorsa, oğlun da dilerim ki büyük bir anlam taşır üzerinde," dedi.

O gece sancılar uzayınca eşim dönmüş, geri gitmiş Tuzla'ya. Ertesi gün sabah erken, doğumla birlikte aramışlar onu ve telefonda söylemişler oğlu olduğunu. Eltim Haygan hep anlatır, o anki sevinç çığlıklarını. Hatta boylu boyunca Tuzla Kampı'nın yemekhanesinde yere yattığını da... Öyle büyük olmuş yaşadığı mutluluk.

ARARAT

Ben aile büyüğü olarak yayamla dedemi bildim. Babamın dayılarının ara sıra ziyaretlerine giderdim ama düşkünlük derecesinde bir arkadaşlık kurmamıştım onlarla. Yayama ya da dedeme olduğum gibi yakın değildim.

Babamın aile büyükleriyle ilişkisi dostçaydı. Bizde el öpme gibi geleneksel saygı gösterme âdetleri yoktu. Babam Siranuş Hala'yı çok severdi, Hala da babamı. Şakalaşırdı onunla çok, "Kız!" diye takılırdı. Babamın zaten sevme biçimi böyleydi. Sevdiklerine takılırdı hep.

Siament Dedem hakiki ağa... Siament Dedeme, "Kel dedem," derdim ben, çünkü iki dedem vardı ve onları ayırmak gerekirdi. Oturaklı bir kişilikti kel dedem. Kürtçe konuşurdu. Türkçe de bilirdi ama şiveliydi Türkçesi. Bir de Bedro Yayam vardı. Yayamla ilişkim kadar olmasa da, Bedro Yayamla da aram çok iyiydi, hâlâ çok severiz birbirimizi. Onun benim yayam olmadığını, dedemin ikinci karısı olduğunu epey geç öğrenmiş ve çok şaşırmıştım.

Siament Dedemler Silopi'den İstanbul'a geldikten sonra, Beşiktaş'ta kilisenin karşısındaki bir eski okulda kalırlardı diye hatırlıyorum. Brüksel'e gitmeden önce mamam sık sık götürürdü bizi onları görmeye. Çok kalabalık oldukları için, on üç kardeşler mamamlar, onların bizim eve gelmeleri mantıken zordu ama dayımlar sık gelirdi. Hatta Mikhail Dayım bir süre kitapçıda da çalıştı. Benim bir de yaşça benden küçük bir dayım vardır. Ermenistan'daki '89 depreminden sonra doğmuş. Dedem aşiretine, "Çocuk yapın!" çağrısında bulunduktan sonra, bunu kendisi de uygulamış, dede yaşında baba olmuş. Ben hep sağlıklı gördüm dedemi. İriyarıydı, gücü kuvveti yerindeydi. Ve öyle de öldü.

DELAL

Ben ise dedemi hep hasta gibi gördüm. Hep yatağında uzanırdı biz onları ziyarete gittiğimizde. Çok öksürürdü. Ama o hasta haliyle bile odada hep otoriteydi. Ziyaretçileri gelip ona akıl danışacakları

zaman, yakınlıklarına göre yataktan kalkar, üstüne bir şeyler geçirir, masada görüşürdü onlarla. Ama mesela babam geldiğinde, ona hürmetinden yatağının yanına çömelir, öyle konuşurlardı. Bir keresinde dedem bizi, bütün çocukları alıp Beşiktaş Meydanı'na hava almaya götürmüştü. Her dışarı çıktığında takım elbisesini giyer, fötr şapkasını da takardı. Kocaman cüssesi ortaya çıkardı ayaklandığında.

ARARAT

Beni öyle kucağına alıp hoplatması yoktu Kel Dedemin ama severdi mutlaka. Zaten o zamanlar kendi kendine büyürdük biz çocuklar. İlk gittiğinde bir "merhaba" duyarsın, bir de ayrılırken "güle güle"... Divanında otururdu Kel Dedem, şöyle yarım oturma şekliyle, bir bacağını altına alarak. Orada uzun uzun konuşurlardı babamla.

Normalde çok konuşkan değildi dedem. Ama babamla farklı bir diyalogları vardı. Kendi oğullarıyla olan ilişkisinden de farklıydı bu. İlk başta istenmeyen damat durumu yaşamış olsa da kararlılığıyla sonradan değiştirmişti bunu babam. Saygısını kazanmıştı dedemin. Onunla onun gibi olur, onun gibi konuşurdu. Türkçesini değiştirirdi. Empatiden yapardı böyle herhalde. Babam Antalya'da yaşarken bir dönem de oralılar gibi konuşmuştu. Bulunduğu ortamın dilini kullanmayı severdi.

Babam açısından, sadece Ermeni kimliği hikâyesi yüzünden değil, insan olarak da çok önemliydi Siament Ağa. Babam çözmüştü onu, ona hayrandı. Bir rol modeli olarak değil de, onda bir tarih, bir devamlılık gördüğü için önemserdi. Geleneğin sürmesi açısından değerlendirirdi onun hikâyesini.

Benim en eski anılarımda Tuzla Kampı var. Kışın kaldığımız bir ev de vardı Tuzla'da ama nedense ben o evi çok az hatırlarım. Ama köpeğimiz Karabaş'ı iyi hatırlarım. Kışın bizimle evdeydi, yazın da kampta hepimizin, bütün çocukların oyuncağıydı. Çoban köpeğiydi. Önce çok korktuğumu ama sonradan dost olduğumu hatırlıyorum Karabaş'la. Kamptaki en küçük çocuk bendim. Oradaki bütün çocuklar bana ağabeylik ve ablalık yaptı. Ben oranın müdürünün çocuğu değil de, o kamptaki çocuklardan birisiydim. Ablam da öyleydi. Daha o küçücük yaşımızda bunu hissettirmişti babam bize.

DELAL

Daha Tuzla'dayken ve ben küçücükken babamdaki o farklılığı hissederdim. Belleğimdeki o adam kocaman. O adam herkesten farklı. Bütün tavrında ve konuşmasında böyle bir özellik hissederdim. Tuzla'da hiç kimse benim Hrant Dink'in kızı olduğumu anlamazdı. Bütün çocuklar aynı tişörtü, aynı şortu giyerdi. Bizim evimiz de Tuzla'daydı o zaman ama bazen diğer çocuklarla birlikte kampta kalır ve orada uyurduk. Tutuklanması olayını hiç hatırlamıyorum, herhalde bize yaşatmamaya çalıştılar bunu, ama garip bir şey olduğunu ve sıradan bir aile olmadığımızı biliyordum. Büyüklerin kendi aralarındaki konuşmalarından hissediyordum bunu. Bizimki normal bir aile hayatı değildi. Kamptaki çocuklarla beraber büyüdük. İlkokuldaydım o zaman. Geceleri korkardım yattığım odada. Hâlâ da karanlıkta ışıksız yatamam.

Tuzla'dan sonra babam Kınalıada'da bir oyuncakçı dükkânı açtı bir yaz. Deniz topları falan da satılırdı orada. Onları hatırlıyorum. Bir de dondurmacıyı tabii ki.

İlk hatırladığım ev, Bakırköy'de kirada oturduğumuz yer... Oranın duvarlarına kitap rafları çakmıştı babam. Çok kitabı vardı ve çok okurdu. Öğrencilik halini hatırlamıyorum, askere gitmeden hemen önce bitirdi üniversiteyi. Hep kitap okuduğu için, okul hayatı ne zaman başladı ne zaman bitti, anlayamadım.

Bizim evde hep sevgi vardı. Neşeli ve şakacıydı babam. Bize takılmaktan çok zevk alırdı. Beni ayrı, Ararat'ı ayrı sever ve şımartırdı. Alır, omuzlarına koyar, öyle taşırdı beni küçükken. Sırtına oturtur, yerde ellerinin üstünde dolaştırırdı. Bunu anlatırken kafasını, saçlarının sıcaklığını avuçlarımda hissettim şu an...

Ama bir yandan da otoriterdi. Sonradan değiştiyse de biz küçükken öyleydi. Mamama her türlü laçkalığı yapardık, söz dinlemezdik ama babam eve gelince susardık hemen. O eve gelmeden yapılması gereken görevlerimiz vardı, sofrayı hazırlamak, perdeleri çekmek ve belli bir saatten sonra da televizyonu kapatmak gibi. Mamam tembih ederdi bunları bize. Babamdan hiç dayak yemedim. Arat bol bol yedi, özellikle de mamamdan. Çok yaramazdı Ararat.

ARARAT

Babamdan dayak yemedim. Bir defa gazeteyle vurdu, 8-9 yaşındayken... Küçükken de Tuzla'da bir defa vurmuş. Bunu hatırlamıyorum ama mamam anlatmıştı. Mamamdan ise çok dayak yedim.

Babamın yaşamında büyük dönüşümler olmuştur. Olgunlaştıkça değişmiştir. Önceleri daha zor şartlar içindeyken daha sert ve otoriter biriydi. Mamamı daha çok kıskanırdı. Şakayla karışık olsa da kıskanç bir erkekti.

Biz çocuklar ailenin sıkıntılı zamanlarını pek hissetmedik aslında. Fazla bir şey de istemezdik zaten, öyle öğretilmişti. Mamam hep güzel yemekler koymuştur önümüze. Belki giysilerimiz arkadaşlarımızınkinden biraz daha mütevazı olmuştur, hepsi o kadar. Fazla bir beklentimiz olmadığı için yokluğu da çok hissetmedik, varlığı da.

Okul toplantılarına gelmezdi babam, bu annemin işiydi. Ders durumumla da ilgilenmezdi, kaçıncı sınıfta okuduğumu bilirdi, o kadar. Ben ilkokuldayken bir kez bizim sınıfa geldiğini hatırlıyorum; hatta biz dersteydik ve okula bir müfettişin geleceği konuşuluyordu, babam sınıfa girdiğinde bütün çocuklar onu müfettiş zannedip ayağa kalkmışlardı. Bana hiç kızmadı okul yüzünden. Çok çalışmazdım ama derslerim hep iyiydi. Ortaokulda erkeklerde okul birincisi oldum. Kızların birincisinin notları benden iyiydi, belki ikincisi ve üçüncüsünün de... Lisede bir defa ikmale kaldım, o kadar.

DELAL

Okul toplantılarına hiç gelmezdi babam. Annem ilgilenirdi o işle de... Karne aldığım zamanlar doğru dürüst bakmazlardı bile karneme, hepsinin pekiyi olduğunu bilirlerdi. Bir çocuk hikâye kitabı yazmıştı babam. Ararat'la ikimize resimlerini çizdirmiş, güzel olursa basarız, demişti. Satranç oynardı bizimle.

Beyaz Adam'ın logosu yapılacağı zaman Ararat'la benim görüşümüzü sormuştu. Bütün öğrencilerin ev ödevleri yapılırdı Beyaz Adam'da; bizimki hiç yapılmadı ama kaynak kitapları bize de verirlerdi. Oyuncaklar getirirdi bize babam. Sayı saymayı öğrenmem için çok az bulunan bir oyuncak getirmişti bir defasında. Ne kadar sevindiğimi hâlâ hatırlarım. Eve renkli televizyon ilk geldiğinde, bize bayağı müdahalede bulunmuştu alışmamamız için...

Babam öğrenmeye çok açıktı. Öğrenip kendini geliştirme ve değiştirme gücü vardı. Benim iyi okumam onu çok sevindirirdi. Benimle birlikte o da öğrendi. Benden öğrendiklerini anında denemeye başlar, çuvalladığında da, olacak o kadar, derdi.

Ama bence asıl Sera'yla değişti babam, askerden döndükten sonra değişti. Daha yumuşak bir insandı artık. Sera'nın doğduğu sabah eve geldi. İzinli gelmişti askerden. Ararat'la beni aldı karşısına,

"Adını Sera koyacağım kardeşinizin, siz de sevdiniz mi bu ismi?" diye sordu...

RAKEL

Sera 5 Ağustos 1986'da, Bakırköy'deki Ömür Kliniği'nde doğdu. O biraz geç bir hediye oldu. Askere gitmeden önceki arzusunu yerine getirdim eşimin. Hem çocukları çok severdi hem de kendisi için çok çocuk isterdi. Babama o yüzden de hayranlığı vardı. Ama ben sağlık nedenleriyle, "hayır," demek zorunda kaldım ona, yapamadım daha fazla. Bu yüzden, epey bir aradan sonra Sera doğduğu zaman, büyük hediye oldu bize.

Çutak, Sera doğduğunda bir hafta izin alıp geldi askerden. Kızını kucağına aldı, ismini de o koydu. Ben Tara ve Sara isimlerini severdim Kutsal Kitap'tan. Sera daha ince geliyor kulağa, dedi eşim. O ismi tercih ettik. Ben biraz daha olgulaşmıştım üçüncü anneliğimde. 27 yaşındaydım artık. Maddi şartlarımız da biraz düzelmişti. Çok mutlu olduk Sera'nın doğumuyla.

SERA

Ailemizin en küçüğü bendim. Ben aralarına, hayat onlar için neredeyse güllük gülistanlık olmaya başlamıştı ki girmiştim, o yüzden de onlara göre hep biraz bilgisiz, hep biraz yabancı kaldım. Ne onların Tuzla yaşamlarına ortak oldum, ne de babamla askere gittiğinde mektuplaşabildim. Yani hep bir çocuk olarak kaldım; keşke o yaşadıkları çok derin olaylara ben de şahit olabilseydim de anlatabilecek güçlü anılarım olabilseydi.

Babamı benden aldıklarından beri geçmişi daha çok düşünüyorum ve babamla ilgili anılarımı hatırlamaya çalışıyorum. Fazla şey gelmeyince aklıma, lanet ediyorum bu kadar kötü bir hafızaya sahip olduğum için. Babamla birbirimize en zıt olduğumuz konu da budur herhalde. O müthiş bir hafızaya sahipti, hem kendi yaşadıklarını hatırlardı hem de başka yaşanmışlıkları. Babamı dinlemeyi o kadar severdim ki! Çok sıcak bir ses tonuna sahipti, bana güven verirdi. Hayrandım onun sesine.

Çocukluğumla ilgili fotoğrafları düşündüğümde, gözümün önüne birkaç kare geliyor. Babam *Agos*'u kurmadan önce yaz tatillerinde hep Antalya'ya giderdik. Çok severdim orayı. Orada bisiklet sürmeyi öğrendim. Orada hayvan sevgisine sahip oldum; tabii ki babam sayesinde, o da hayvanları çok severdi çünkü. Her yaz bes-

lediğimiz bir hayvan mutlaka olurdu, kedi köpekten, eşeğe kadar. Babamın özellikle de eşeğimiz Bozo ile keyfine diyecek yoktu, onu muhabbetine de ortak ederdi, içkisine de.

DELAL

Bozo'yla aralarında garip bir ilişki vardı. Dövüşürlerdi. Süklüm püklüm duran eşek babam yanına yanaşıp da ona bir iki el hareketiyle dalaştı mı kudurur, ağzını geçirirdi babamın bacaklarına. Sonra başlardı anırmaya. Bir de bazen turistlerin bardağından bira içti mi, susmazdı bütün gece. Babam eşeği köyde ilk görüp aldığında, bu benim arkadaşım Bozo'ya benziyor, hık demiş burnundan düşmüş, deyip adamcağızın ismini koymuştu eşeğe.

SERA

Babama çocukken çok düşkündüm ben, o araba kullanırken bile kucağına oturmak isterdim ve bunu başarırdım da. Babam turistlerle Almanca konuşurken onu hayranlıkla dinlediğimi de hatırlıyorum. Her çocuğun bir kahramanı vardır, ona olan hayranlığıma bakılırsa benim de kahramanım babamdı galiba. Antalya'da babamı bir keresinde çok kızdırdığımızı hatırlıyorum. Bacak kadar boyumuzla ben, kuzenlerim Zepür ve Maral, hiç kimselere haber vermeden bir otele gidip gizlice yemek yemiştik. Bizimkiler tabii panik halinde bizi aramışlar. Gecenin sonunda ortaya çıktığımızda, babam üçümüze de çok kızıp üç akşam üst üste işyerine götürmeme cezası vermişti. İşyeri dediğim de babamın işlettiği Rachel adlı bir yerdi. Oraya gitmeye bayılırdık, en büyük eğlencemizdi bizim. Bize verilen cezanın ne kadarı gerçekleşti, onu hatırlamıyorum tabii.

ARARAT

Rachel Antalya'da babamların açtığı kuyumcu dükkânının adıydı. Sonradan işlettiği o yere de taşıdı o adı. Mamamın adının yabancı dildeki karşılığıydı Rachel... Antalya'ya biz de giderdik yazları. Orada da çalışır, babama yardım ederdik. Ama biraz da tatildi orası bizim için. Babam da yüzerdi fırsat buldukça. İyi yüzerdi ve çok uzun tutardı nefesini. Bir dalardı suya, biz endişelenmeye başlardık, ne zaman çıkacak diye, ta öteden çıkardı sonra. Karabatak gibiydi. Babam çıplak yüzmeyi de severdi. Hele balığa çıktığında, kayıkla açılır, dayanamaz, soyunup atlardı suya.

DELAL

Babamın Antalya dönemini pek sevmedim ben. Aylarca yanımızda yoktu çünkü... Yaz tatilini çok güzel bir yerde geçirmek iyiydi de, Antalya benim için babamla daha az vakit geçirmek demekti.

Antalya'nın son dönemlerinde öğleden sonraları masaya oturur, Ermenice yazılar yazardı. *Marmara* gazetesine göndermeye başladı sonra bu yazıları. Orada değişmeye başlamıştı babam...

1996 *Agos*'un kurulduğu yıldı; ben de üniversiteye başlamıştım. Okuldan çıkar, *Agos*'a giderdim. *Agos*'ta daha güzeldi babam. Oraya daha çok yakıştırırdım onu. Gazeteye gider gitmez Ermenice yazılar tutuştururdu elime, al sen bunları bilgisayara geçir diye. Daha ilk sayı çıkmamıştı bile.

SERA

Babam ne zaman *Agos*'u kurdu, biz bir daha yazları Antalya'ya gitmedik. Ben ilkokul sonuncu sınıftaydım o zaman. O çocuk aklımla babama çok kızmıştım, düşünebildiğim tek şey, "*Agos* olmasa Antalya'ya giderdik" idi. Şimdiki aklımla düşündüğüm şey ise, "*Agos* olmasa babam yaşardı". Bunu söylemek çok üzücü aslında, çünkü babama sorsan hayatı boyunca yapmış olduğu en iyi şey *Agos*'tu. Onun çocuğu gibiydi *Agos*... Aslında çok doğru bir işti, tam da babama göreydi. Babam *Agos*'u çıkararak bu ülke için iyi bir şey yaptığına inanıyordu, çünkü bu ülkeyi çok seviyordu.

Ben yıllar sonra ilk defa Antalya'ya, eskiden yaşadığımız yerlere gittim tekrar. Antalya yollarından geçerken sanki babamı görmeye gelmişim gibi hissettim. Hele de Rachel'i olduğu yerde görünce gözlerim doldu, dükkânın isminin aynı kaldığını hiçbirimiz bilmiyorduk. Bir zaman makinesi olsa da yıllar öncesine dönüp babamı orada bulsam, dedim.

DELAL

Mamama, "O Rakel," diye seslenirdi babam. Kürtçe vurguyla söylerdi bunu... "Hanım" da derdi. Bazen de gıcık etmek için, "Şişşt karı!" diye seslenirdi. Ona takılmaya bayılırdı. Mamama çok âşıktı babam sonuna kadar. Şiirler de yazardı mamama. Oturup kaç yıl sonra aşk şiiri yazdı ona. Mamam bir keresinde babamı kızdırmak için, sen o şiiri bana mı yazdın sanki, gibilerinden bir şeyler söyleyince babam çok fena bozuldu. Sen nasıl benim sevgimden

şüphe edersin diye de günlerce burnundan getirdi mamamın. Aşkını dillendirmekten de çekinmezdi babam, hatta bizim eve ilk kez yemeğe gelen misafirlere hemen başlardı aşklarının hikâyesini anlatmaya. Babam daha ilk gördüğünde âşık olmuş da, annem buna nasıl direnmiş de...

RAKEL

Evde neşeliydi *Çutak*... Kahkahalarla, yüksek sesle gülerdi. Esprili değildi de, daha çok şakalaşmayı severdi. Karşılıklı takılırdık birbirimize. Benim bir, "Pa!" deyişim vardır. Kürtçeden gelir. Olmayacak bir şey duyduğumda, ilk tepkim, "Pa!" demek olur. "Dur hele bir, o iş hiç de öyle değil!" gibisinden. O lafımı severdi çok. Tabii bazen surat ettiği de olurdu evde. Bazen de ben ederdim. Ama fazla uzatmazdık. Bazen özür dilerdik birbirimizden, bazen de kendiliğinden barışırdık. Küslüğümüz yoktu, sarıldığımızda barışırdık. "Ne o," derdi, "suratın kıçıma dönmüş..." Gülerdik, barışırdık. Bir gün beni incitecek bir şey dememiştir.

ARARAT

Babam geçmişteki yaşanmışlıkları amcamlarla toplandığımızda ya da çok yakın bir arkadaşı misafir geldiğinde anlatırdı. Mesela Tomo Ağabeyler bize geldiğinde Tuzla Kampı anlatılırdı ya da amcamlarla okul yılları konuşulurdu... Yok, öyle keyifli gecelerde arkadaşlarına mamama olan aşkını anlattığını hatırlamıyorum. Belki de erkek çocuk olduğum için hatırlamak istemiyor olabilirim.

Babamın bana öyle çok kızdığını da hatırlamıyorum. Bir keresinde, 19-20 yaşındayken, biz Karolin'le çıkarken, aile ortamında biraz fazla samimi bir görüntü vermemize kızmıştı mesela, onu hiç unutmam. Şunları içeri getirir misin, deyip mutfağa çağırdı beni ve azarladı. Yanında sigara içerdim. İlk başlarda yanında yakmıyordum, çok üzüldüğünü gördüğüm için ama görünce de saklamazdım. Sonraları baktım biliyor artık, yanında da içmeye başladım.

Biz tartışırdık da babamla. Düşüncelerime değer verirdi ama ben çok anlatmazdım. Bunun üzüntüsünü çekiyorum. Baydzar daha çok anlatırmış, daha çok paylaşırmış babamla. Ben az konuşan biriyimdir zaten. Karolin'le de çok az konuşurum.

DELAL

Aşka inanırdı babam. Gerçek aşka... Ve bu konuları onunla konuşabilir, paylaşabilirdim. İlk defa ortaokuldayken biriyle çıkmış, gidip hemen söylemiştim babama. "Bana her şeyini anlat. Hiçbir gizlimiz olmasın," demişti çünkü bana. Hiç unutmam, bir yaz, benim sevgilim uzağa gidiyordu, ben de çok ağlıyordum evde. Mamam dayanamayıp babamı aradı *Agos*'tan. Bir çarşamba gecesiydi, biz adadaydık. Babam çıktı geldi hemen. Salonda oturuyorduk. Geldi yamma oturdu, kafamı kucağına koydu, ağla kızım ağla, geçecek ağladıkça, dedi bana. Ben bunun üzerine hıçkırarak ağlamaya başladım tabii. Sonra, biraz anlat bana istersen neler hissettiğini, dedi. Kendini ona çok mu ait hissediyorsun diye sordu. Yok, dedim başımı kaldırıp, öyle bir şey hissetmiyorum, dedim. Bunu duyunca çok rahatlamıştı babam, çünkü onun aşk tanımına göre, kendini âşık olduğun kişiye ait hissetmen gerekirdi. Ciddiye alınacak bir durum olmadığını anlamıştı.

SERA

Yıllar önce babam bana bir söz verdirmişti. Bir gün mamamla babamın yatak odalarında gizlice ağlıyordum. Bunun sebebi erkek arkadaşımla kavga etmiş olmamdı ama tabii ki evdekilere bu sebebi söylemiyordum. Babam yanıma geldi ve *kuyrüğ*imle yıllar önce her şeylerini birbirleriyle konuşacaklarına dair söz verdiklerini anlattı bana. O ana kadar da kendimce ikisinin ilişkisini hep kıskanmış olan ben, o gün bu yakınlıklarının sebebini öğrenmiştim. Babam benden de aynı sözü vermemi istedi. Ben de verdim. Ama hiçbir zaman tam olarak açık olmadım babama karşı. Yapım böyledir benim, içimde yaşarım her şeyi... Ne zaman ki erkek arkadaşımdan ayrıldım, ne kadar zor olsa da babama gittim, söyledim. Bana baba gibi değil de, bir arkadaş gibi yaklaşıp nedenini sorunca da çok sevindim; "iyi," deyip de geçebilirdi çünkü... Ayrılmamızın nedeni anlaşamıyor olmamızdı. Bunu babama söyleyince, "Bak kızım, benim gibi bir adam bul kendine, bak anana nasıl âşık oldum," demişti. O anı hiç unutamıyorum. O çocuk halimle bile dayanamayıp gülmüştüm babama. Tutmuş erkek arkadaşımla olan ilişkimi kendisinin annemle olan ilişkisiyle kıyaslıyordu.

DELAL

Ben üniversitedeyken bir Türk çocukla çıkınca annem de babam da endişelendiler. Bildikleri halde böyle bir şey yokmuş gibi davrandılar. Aramızda garip bir durum oluştu. Bunun üzerine dayanamayıp *Agos*'a gittlm bir gün ve babama, böyle davranarak yanlış yapıyorsun, dedim ve bu konuyu açıkça konuşmak istediğimi söyledim. Bana, "Kızım, hayatta her şeyi yaşamalısın, ama çocuklarınız olduğunda..." dedi ve cümlesini bitiremeden gözleri doldu. Ben şaşkınlık içinde yanına gittim, beni kucağına oturttu, sarıldık, öpüştük, konuştuk. "Kızım, ilerde çocuklarınız çok acı çeker, yoksa biliyorsun beni..." diyerek derdini anlatmaya çalıştı. Evlenmeyi düşünmediğimi, okulumu sürdürmek istediğimi söyleyince rahatladı. Sonra bana erkek arkadaşımı sordu, anlattırdı, şakalaştı. Koca kız olmuştum, üniversiteye gidiyordum artık, *Agos*'ta hâlâ kucağında otururdum babamın. Hem küçük kızı gibiydim hem de her şeyi konuştuğu bir eşiti, bir arkadaşı gibi.

HRANT

Dayımın kızı evlendi geçen hafta. Hanım soruyor: "Gidecek miyiz"? Allah Allah, lan arkadaş, nasıl gitmem, dayı kızı bu, bacı sayılır bir yerde. İyi de, bizimki niye sorar bu münasebetsiz soruyu çekine çekine? "Bir Türk'le evleniyormuş," diyor pat diye.

Aile bölünmüş ikiye, "gidelim," diyenler, "gitmeyelim," diyenler. Halamla enişte kaybolmuşlar ortalıktan, belli, onlar gitmeyecekler. Yengem gelmiş, yeğenler gelmiş, ağzımın içine bakıyorlar. Ben ise kararımı vermişim baştan, "Hadi gidiyoruz," diyorum, Malatya'dan kalabalık gelmiş ama İstanbul kalabalığına yenilmiş son parçalarıma, "Hadi kalkın," diyorum, "gidiyoruz, o bizim kızımız."

Kuruçeşme Divan'ın boğaz manzaralı havuz kenarına kurulmuş nikâh masasında, nikâh memuresi soruyor ince ince. "Siz, Armenak kızı Janet, Mustafa oğlu Yüksel'i ve siz Mustafa oğlu Yüksel, Armenak kızı Janet'i kendinize eş olarak kabul ediyor musunuz"? "Eveeeeet," diye bağırıyor gençler coşkuyla. Ve öpüyorlar birbirlerini dans boyunca.

İki ufak çocuk o esnada tam önümde soruyorlar birbirlerine: "Bu nasıl düğün lan, herkes ağlıyor." Armenak Dayıma bakıyorum, ağlıyor... Mustafa *Hınamiy*e bakıyorum, ağhyor...

Bizimkilere bakıyorum... Dünürlere bakıyorum. Çoğu ağlıyor. Hangisi sevinçten, hangisi üzüntüden belli değil.

Bu kadar da ını belirsiz olurmuş ağlamanın rengi Yarabbim!

Ağlamadım o gece... Oynamadım da. Ödünç bıraktım ileriki bir zamana.

Bundan sonrası Janet'le Yüksel'e bağlı. O ki başarırlar, her biri kendi kimliğini yaşayabilsin ve o ki başarırlar, doğacak çocukları "ana" kimliğini de doyum doyum yaşasın, kalkar gider, oynarım. O ki başaramazlar, gider bir de ben ağlarım Kuruçeşme Divan'ın havuz başında dayımın tam ağladığı yerde.

ARARAT

Babam aile kavramına çok önem verirdi. Bu konuda bir hassasiyeti de vardı. Ermenilerin azalarak kaybolacaklarından endişe ederdi. Bu yüzden çocuklarının bir Türk'le evlenmesini istemezdi. Siament Dedemden kalma bir hikâyedir bu. Çirkin bir şey olarak da görebilirsin bunu ama sadece kendi kültürünü devam ettirme isteğiyle ilgili bir şeydi, o kadar.

DELAL

Evde benden su isterdi babam. Su getirirdim ona. Ararat'tan değil de benden isterdi, kız çocuk olduğum için. Ben de itiraz etmezdim buna. Bir âdet olmuştu sanki... Sonra Boğaziçi Üniversitesi'nde okurken, feminizmle tanışınca bir gün bunun tartışmasını yaptım babamla. Bundan sonra hiç su istemedi benden. Kalkıp kendi almaya başladı.

HRANT

8 Mart Çarşamba... Kadınların günüydü. İki yıldır üç-beş genç kızımız 8 Mart Kadınlar Günü'nü "artık kutluyoruz" sloganıyla cemaatin sosyal ve kültürel yaşamının geleneksel parçası haline getirmeye çalışıyorlar. Hepsi de yüksek okul öğrencisi. Dersleri başlarından aşkın. Ama o ne hikmet, o ne güçse, şubat dediniz mi, o yıl içinde hiç görüşmeseler bile, bir bakıyorsunuz, mevsimlik turnalar gibi gelip *Agos*'un arşivine tünüyorlar. Ermeni kadınının tarihteki ve günümüzdeki işlevini araştırıyorlar, okuyorlar, yazıyorlar, ardından da bir dizi etkinliğin öncülüğüne soyunuyorlar. Övünmek gibi olmasın ama aralarında kızım Delal de var.

8 Mart Çarşamba... Kadınların günüydü. Akşamın onu... Ben bu yazıyı yazarken, onlar da Getronagan Derneği'nde hazırladıkları paneli gerçekleştiriyorlar. Geçen yıl ilk yıllarıydı. Canlarım sıkacak, onların bir daha bu tür bir çalışma içerisine girmemeleri için yeterli sebep sayılabilecek bir sürü haksız eleştiriler aldılar. Kıskançlıklara uğradılar. "Artık yılmışlardır, bu yıl cesaret etmezler," diyordum ki, daha büyük bir hırsla işe sarıldılar. Bu kez Hayganuş Mark, Sibil gibi örnek alabilecekleri kadınlarımızı etüt ettiler. Diğer kadınlara da anlatmak ve paylaşmak için kolları sıvadılar. Şimdi onlar orada, kendi aralarında kadın kadına konuşuyor, tartışıyor. Ben ise burada onları yazıyor, onları yaşıyorum.

8 Mart Çarşamba... Kadınların günüydü. "Kızım da aralarında," demiştim, adı Delal. Anası bu sabah tekrar anımsatmış, "Unutma, bugün 8 Mart, Delal'in doğum günü," demişti. Tesadüf işte, 8 Mart'ta doğdu kızım.

Masamda iki akide şekerim vardı, birini ona verdim, ısırırcasma yanaklarından öptüm. "Doğum günün kutlu olsun, kızım," dedim. Getronagan'daki panele öyle uğurladım. Kızlarım benim... "Hayatımızı istiyoruz," diyorlar. Söke söke alacaksınız kızlar, söke söke!

Doğum gününüz kutlu olsun... Kutlu olsun!

DELAL

Biz evde ideolojik bir ortamda büyütülmedik. Babam bir solcuydu ama sosyalizm, solculuk gibi konuları konuşmadı benimle. Ama sonuçta koca bir kütüphane dolusu kitapla büyüdük evde. Doğrudan ideoloji, siyaset konuşulmadı bizimle. Ama mesela çocukken Nazım Hikmet'in *Sevdalı Bulut* kitabım verdi ya da İhmalyan'ın kitabını... Sanki kendi sevdiği kitapları bizim de okumamızı ister gibiydi. 1915 olaylarını da anlatmadı hiç. Böyle konular konuşulmazdı evde. Bu konuyu ilk ne zaman öğrendiğimi tam olarak bilmiyorum. Bölük pörçük... Tarih ve gün bilmem geç oldu ama bir şey olduğunu biliyordum. Bir keresinde Isguhi Morakuyr evde anlattı köyünde olanları... Sonra üniversitedeyken, başka bir boyutta öğrendim. Osmanlı'da kadın hareketlerini araştırıyorduk, 24 Nisan orada karşıma çıktı. İçgüdüsel olarak bildiğim şeyin tarihiydi bu. Bir keresinde, babamın *Agos*'taki masasında fotoğraflar gördüm, elime alıp baktım babamın önünde, konuşmadık. Mamamla babama gidip bir şey sormadım hiç bu konuda. Zaten hepimiz aynı acıyı

içimizde hissediyorsak, niye konuşacağız ki bunu. Acıyı anlatmak mümkün mü?

ARARAT

Evde aşırı siyasi bir ortam yoktu. O gün çok ciddi bir siyasi gelişme olmamışsa, politika konuşulmazdı. Ermeni sorunu ise evdeki konuşmaların ancak yüzde onu kadardı. Vakıflara yapılan haksızlıklara dair bizimle ne konuşsun ki? Ya da 1915'te Ermenilere kim ne yaptı, biz ne yaptık? Bunlar bir ailenin konuşacağı konular olabilir mi? 1915 olayları, tehcir ya da adı her ne ise, öyle bir şey konuşulduğunu hatırlamıyorum evde. Böyle şeyler hiçbir evde anlatılmaz benim bildiğim. Ama bilinir bir şekilde... Ben de ilk ne zaman konuşulduğunu, ilk kimden öğrendiğimi hatırlamıyorum. Kimseden herhalde.

Bunları konuşmazdık ama babam başka şeyler konuşurdu evde. Evren, zaman kavramı, doğa gibi bilimsel konulardı bunlar. Onu dinlemek çok zevkliydi. Belgesel izlerken heyecanlanır, "Arrrrat, Arrrrat, şuna bak!" diye seslenir, bütün bedeniyle anlatmaya başlardı. İlgi alanı çok genişti, öyle sadece siyasetten ibaret değildi. Bazen saatlerce konuşur; felsefeden girer, edebiyat, sanattan çıkardık.

Babamın dinle ilişkisi de ilginçti. Gençliğinde Patrikhane'de de çalışmış, *hısgiç*lik yaparken vaizlik de yapmış, çocuklara Kutsal Kitap'tan parçalar okutmuş. Ama yine de dine bakışı farklıydı. Mesela mamam gündelik hayatı çok fazla dini kitaplarda yazılanlara göre yorumladığında, olur mu öyle şey diye itiraz ederdi. Annem çok fazla üstelediğinde de, "Ben sana komünizm propagandası yapıyor muyum? Sen de bana din propagandası yapma," derdi. Patrikhaneyi dinin temsilcisi olarak görmezdi. Bir çeşit koltuk orası, dinle ne ilgisi var, derdi. Din algısının kişisel bir mesele olduğunu söylerdi. Dindar değildi ama bazen dine sığındığı anlar olurdu. Bundan eminim... Sıradan bir ateist ya da pozitivist değildi. Bu konulara daha felsefi bakardı.

HRANT

Rakel dindardır. Dinin bütün gereklerini yerine getirir. Din onun hayatını büyük oranda dolduruyor. Benim için öyle değil. Ama kültürel geleneklerimizi yaşarız, onları hep yerine getiririz. Çocuklarımızla ne Rakel'in dindarlığından ne de benim

duruşumdan konuşuruz. Çocuklarımız tam istediğimiz insanlar oldular: Vicdanlı ve dürüst...

ARARAT

Babam dünyanın en doğal insanıydı. Hele ev hali bir âlemdi. Eve gelir gelmez üstündekileri çıkarır atardı. Babamı evde düşününce hep don-atlet geliyor gözümün önüne. Pijama giymeye son yıllarda başlamıştı. Yakın arkadaşlarının yanında da öyle dolaşırdı. Habersiz bir yakını geldi eve diyelim, gidip üstünü değiştirmezdi. O kadar doğaldı.

Babam çok sevmezdi misafirliğe gitmeyi. Kendi evine gelinsin isterdi. Son zamanlarda çok yoğundu zaten. Yemek davetleri önceden ayarlanıyordu artık. Ama eskiden, o keyifli zamanlarında, bizim ev arkadaşlarıyla dolup taşardı. Habersiz yemeğe gelenler, öylesine bir uğrayıp da yatıya kalanlar...

Hele *Agos*'tan önceki yıllarda, eve askerlik arkadaşları geldiğinde çok eğlenceli olurdu. Bir kadeh içer, saz çalmaya başlarlardı. Babam da saz çalıp türkü söylerdi. O sazı sonra kırıldığı için attık, yıllar sonra bir doğum gününde Baydzar'la birlikte ona yeni bir saz aldık ama neden bilmem, eline bile almadı onu.

Babam yemeye çok düşkün değildi ama yedirmeyi severdi. İçkiye de düşkünlüğü yoktu. Sohbetle içerdi. O da bir iki kadeh... Geceleri fazla çıkmak istemezdi erkek arkadaşlarıyla kafa dağıtmak için. Kırk yılda bir yapardı bunu. Yemekler hep bizim evde yensin, evimiz kalabalık olsun isterdi.

HRANT

Kalabalığı severim. Kalabalık bizim evin ilacıdır. Bir kere her yılbaşı, her bayramda bizim evde toplanırız. Severim kalabalığı... Mutluluğun tadını da iyi çıkarırım. Yani şarkı söylerim, oynarım. Coşkumu da, hüznümü de açıkça ortaya koyarım. Zaten beni insanlar genellikle aklımla değil, duygularımla severler. Duygularımı açıkça yaşarım. O benim silahım. Tabii ki her zaman oynamam, onun yapılması gereken anlar olur ve o kendiliğinden gelişir. Mesela oğlumun düğününde... Masalara çıkıp oynadım. Mürüvvet görmek, dökülen emek ve karşılığını almak... Ne güzel şeylerdir bunlar! O günlerde eğlenmek ve onun da hakkını vermek lazım. Zaten samimiysen kendini tutamazsın ki! Hak edilmiş günler, mutluluklardır bunlar. Hak

edilmiş mutluluklarda hiç kimse tutamaz beni. Ne toplumsal ayıp ne toplumsal ahlak, hiç kimse tutamaz.

ARARAT

Mamamla babamın ilişkisine çok özendim ben, onların aşkından hep çok etkilendim. Belki de bu yüzden sevgililerime ileride evlenecekmişim gibi baktım. Gönül eğlendirmedim, ortaokulda bile evlenecek kız olarak baktım çıktığım kıza. Bir de çocuğumla aramda çok yaş farkı olmasını istemedim. Genç baba olmak istedim, çocuğumu anlamak için.

Daha üniversitede okurken evlendim. İşim vardı nasılsa... Beyaz Adam'da çalışıyordum. Babama evlenmek istediğimi söylediğimde çok mutlu oldu ve sadece, emin misin diye sordu o kadar.

DELAL

Günlerden bir gün Ararat evlenmeye karar verdiğini söyledi bize. Karolin zaten eve sık sık gelip gittiği için bizden biri olmuştu. Ben Karolin'in aklına şaşıyordum, bu çocukla ne yapılır diye. Evlenmek için daha çok gençtiler ama babam hiç itiraz etmedi bu yüzden. Hep beraber toplandık, kız istemeye gittik sonra. Çok eğlenmiştim orada. Düğünde ise en çok eğlenen babam oldu. Mamamla ilk anda fırladılar halay çekmeye, sonuna kadar da pistte kaldılar. Pistte kalmakla yetinmedi babam, o kadar coştu ki bir ara masaların üstüne çıkıp oynadı. Herkesi dansa kaldırdığı yetmedi, beni de kışkışladı, git, Mehmet Altan'ı dansa kaldır diye.

ARARAT

Üniversite seçerken babamın fikrini almıştım. Benim kesin bir tercihim yoktu. Babam da Necdet Ağabey'e açmıştı bu konuyu. "Sayısal derslerin de, çizimin de iyi, mimarlık bölümünü seçmen iyi olur," demişti o da. Mezun olduğum yıl kazandım üniversiteyi. Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Bölümü'ne girdim. Ama çok uzun sürdü üniversite hayatım. Evli ve iki çocuk sahibiydim üniversiteyi bitirdiğimde.

DELAL

Babam beni ve kardeşlerimi asla üniversite eğitimimiz konusunda bir seçime zorlamadı. Okumamızla gurur duyduğunu biliyorum,

çünkü sınırlarımızı zorlamamızı severdi. Çalışkanlığı severdi. Kafamızı çalıştırdığımızı, yeteneklerimizi kullandığımızı görmek istediğini ve bunu yaptığımızda da mutlu olduğunu biliyorum. Ama bunun göstergesini diploma olarak gördüğünü hiç düşünmüyorum. Mezuniyetlerimde hissettiği, bence o çalışmanın ve emeğin meyvesini veriyor oluşunun coşkusuydu.

Babamın eğitime verdiği önemin bir diğer boyutu da şu bence: Sonuçta bizler Ermeni liselerinde okuduk, babam öyle olmasını istedi. Yıllarca süren politikalar sonucunda okullarımız eskisine göre ekonomik açıdan ve eğitim düzeyi olarak istenilen düzeyde değildi. O yüzden, bu köklü okullardan hâlâ insan yetişiyor olması onun için ayrı bir önem taşıyordu. Boğaziçi Üniversitesi'ni kazandığım zaman elimden tuttu, ilkokuluma götürdü, öğretmenlerime teşekkür etti ve eğer ortada bir başarı varsa bu sizin başarınız, diyerek onları onurlandırdı.

Benim için üniversite, doktora önemliydi, o da benimle birlikte heyecan duydu ve doğru insanlarla konuşup yolumu doğru çizmem için uğraştı. Sera kendi sevdiği alanı bulana kadar zorlandığında hiçbir zaman bir seçim dayatmadı ona ama pes etmesine de asla izin vermedi. Babam için, "Yapamam!" diye bir şey yoktu. Ne istediğini bildikten sonra her şeyi yapardı insan.

SERA

Üniversiteye girmek için çok çaba sarf etmiştim ve çabam da boşa gitmişti. İstediğim yeri kazanamamıştım. Umutsuz bir halde, hiç istemediğim, sadece puanımın yettiği bir bölüme az kalsın gidip kaydımı yaptırıyordum ki babam hızır gibi yetişti. Benim için harika bir bölüm olduğunu duyduğunu, oraya yetenek sınavıyla girildiğini, orayı çok seveceğimi söyledi. Sonra Bahçeşehir Üniversitesi'ne birlikte gidip o bölümü araştırdık. İletişim Fakültesi'ne bağlı Görsel Sanatlar ve Görsel İletişim Tasarımı Bölümü'ydü burası ve ben orayı hemen çok sevdim. O an düşündüm ki babam beni benden daha iyi tanımış, ne istediğimi ben bilmezken o bilmiş. Lise hayatım boyunca hiçbir zaman teşekkürlük ve takdirlik bir öğrenci olmamıştım ama fakültenin o bölümünde hep onur öğrencisi oldum. Bunu babama borçluyum. Bu sene o çok sevdiğim bölümden başarılı bir şekilde mezun oldum. Haziran 2009'da kep törenim oldu, o beni gördü belki ama ben ona sarılıp teşekkür edemedim.

HRANT

... Şöyle bir düşünün Allah aşkına. Kaçta kaçımız hayatta istediğimiz, sevdiğimiz bir dalda eğitim görebildik, yüzde kaçımız mecburen bir yer kazanmış olduğumuz için okumak zorunda kalmadık?

Haydi kendimi ve benim kuşağımı bıraktım ama bu açıdan sanıyorum üç çocuğuma da muhtemelen büyük özürler borçluyum. Hem kendi adıma hem de onları teslim ettiğim eğitim sistemimiz adına. Bu özrün ezikliğini şimdi küçük kızımı yüksek okulda görsel tasarım bölümüne kaydettirdiğimizde çok daha fazlasıyla yaşadım. Meğer fotoğrafçılık hayatta en sevdiği ve arzuladığı alanmış. Yuh olsun bana ve onu teslim ettiğim eğitim sistemine ki onun bu eğilimini erken yaşlarmda yakalayamadık ve önünü açmadık. Fark etseydim eğer ona fotoğraf kitapları almaz mıydım her fırsatta. Ona yeni yeni makineler taşımaz mıydım her doğum gününde. Onun elinden tutup da Ara Güler ustanın yanmda yeri süpürmesi için çırak vermez miydim?

Yuh olsun bana, yuh olsun bizlere.

SERA

Babam hayatta en çok istediğim şeyi de armağan etti bana. Bir fotoğraf makinesiydi bu... Makineyi bana getirdiği yıl birlikte geçirdiğimiz son yılbaşını yaşamıştık. O gece bana o çocuksu tavrıyla, "Sana aldığım şu havalı makineyi getir de bir fotoğrafımızı çek," demişti. Belki çok ufak bir ayrıntı ama yer etmiş kafamda. Sanırım o makineyle fotoğraf çekecek olmam onu gururlandırıyordu.

Babamın bana aldığı tek fotoğraf makinesi bu değildi aslında... Daha öncekine sahip çıkamamıştım ve arkadaşlarımla gittiğim Uludağ tatilinde kaybetmiştim. Tatile gittiğim o hafta sonu babamı hiç arayamamıştım, çünkü kaybettiğimi söylemekten korkuyordum. Ne zaman ki döndüm, babamın bana biraz surat astığım fark ettim. O yatağında uzanırken yanına gittim ve fotoğraf makinesini kaybettiğimi ağlayarak itiraf ettim. Bu yüzden onu hiç arayamadığımı söyledim ve özür diledim. Bana sarıldı, sonra da böyle bir şeye ağladığım için kızdı: "Olan şey mala olsun, boş ver kızım, üzülme," dedi. Kendimi çok şanslı hissettim ve de tabii rahatlamıştım da... Şanslı hissettim, çünkü ben iyi bir babaya sahiptim. Emindim böyle bir şey için çocuğuna el kaldıracak babalar da vardır bu dünyada. Birkaç gün sonra babamın bana neden surat astığını da öğrendim,

meğerse o da bana onu o hafta sonu hiç aramamışım diye bozulmuş. Çocuk gibi surat asmıştı bana.

ARARAT

Babamın böyle çocuksu yanları vardı. Çocuk dünyasında her şey biraz abartılıdır ya... Üzüntüler de öyledir, sevinçler de; küçük daha küçük, büyük daha büyüktür. Babam da biraz böyle bakardı hayata. Ve ben çok severdim, çok takdir ederdim onun bu yanını.

Babam Şınorhk Patrik'in yardımcılığını yaptığı sıralarda, kendisinin isteği üzerine *Marmara* gazetesi için yazdığı yazıyı gazeteye ulaştırmasını ve ertesi gün de gazeteyi açıp yazıyı gördüğünde, bunun yayımlanmasında kendi rolü olduğunu düşünerek havalara uçtuğunu anlatırdı ara sıra. Üstelik bunu yaşadığında hiç de çocuk denecek yaşta değilmiş. Bunu anlatırkenki heyecanı da ayrıca çok çocuksuydu.

Babamın çocuksu yanlarını ablamla da konuştuğumuzu hatırlarım. Mesela *Agos*'taki köşesinde Baydzar'ın doktora konusunu ele alan bir yazı yazmıştı bir defasında. Ve kızıyla ne kadar gurur duyduğunu anlatmıştı. Bu da bize çok çocuksu gelmişti. Hatta Baydzar biraz öfkelenmişti de. Yaptığı o işle uğraşan bir sürü insan varken, kendi adından gazetede söz edilmesini eşitsizlik olarak görmüş, biraz da kibirli bir tavır olarak algılamıştı bunu. Hayatın içinde bir sürü olayda yaşamışızdır babamdaki bu çocuksuluğu.

HRANT

Bugün kuzuma dair bir kıvancı paylaşmak istiyorum sizlerle. Büyük kızım Delal'i geçen yıl kimya mühendisliğinde doktora yapması için ABD'nin Indiana'sındaki Purdue Üniversitesi'ne bursla yolladık. Branşı kimya mühendisliği ama o kendi branşını tıbbın önemli bir alanına sektirmiş ve "Tıpta Optimizasyon" denilen dalda boyundan büyük bir probleme el atmış. Radyoterapi malûm... Işınla kanserli tümörlerin yok edilmesi. Tıbbın bu alanda kullandığı aletler ne yazık ki sadece tümörü değil, etrafındaki zararsız hücreleri de yok ediyor. Delal demiş ki: "Verin bana tümörün üçboyutlu halini, hazırlayacağım bilgisayar programıyla zararsız hücrelere de zarar vermeden ışınları tümöre optime ederim."

Becermiş, kuzum benim. On-on iki saatlik bir ameliyatı seksen dakikaya indiren ve zararsız hücrelere de zarar vermeyen

bir program geliştirmiş. Hocaları alıp üniversite hastanesine götürmüşler kızımı. Şimdi iki aydır orada. Birlikte programı geliştiriyor, her gün yeni aşama kaydediyorlar.

Delal'i ABD'ye gönderirken eş dost bir uğurlama yemeğinde buluşmuştuk.

Zıp zıp oynamış, şarkılar söylemiş, keyiften sarhoş olmuştum o gece. Sarhoş halimle, "Kuzum," demiştim, "Analar babalar çocuklarını askere gönderirken hop hop zıplatırlar havalara, ben ise seni üretmeye, insanlığa faydalı olmaya yollarken fırlatıyorum havalara. Ve sana güveniyorum."

Kuzum benim, koca bir bilim kadını olmuş da sarhoş babasını utandırmamış.

Delal sizin de kızınız olabilir, benim de... Ama Delal'lerin kıvancının asıl sahipleri elbette şu günlerde yaşanan mezuniyet törenleriyle tekrar yeni bir hasat veren öğretmenlerimiz olmalı. Onun üzerinde emeği olanların, şu satırlarla birlikte nasıl bir duygusal kıvanç içine girdiklerini hissedebiliyorum. Hakları, sevinçten ağlayabilirler.

Onlara bir kez daha teşekkür ediyor ve unutamadığım hocam *Baron* Vahan'm nezdinde hepsinin önünde saygıyla eğiliyorum. "*Baron*, nasıl? Bir şeyler becerdik, değil mi?"

DELAL

Babamın bu yazısı üzerine kıyameti koparmıştım. Bize hep ayrıcalıklı konumlardan uzak durmayı öğrettiği halde, bu "başarı"mı gazetesinde konu etmesi çok kızdırmıştı beni. Bu "zaaf"ın altında yatan çocuksu baba gururunu görmeme rağmen, yine de çok üzülmüştüm. O da ertesi hafta "küçük bir not" yazarak hemen düzeltmeye çalışmıştı durumu.

HRANT

Bir Not: İki hafta önceki "Kuzum Benim" başlıklı yazımda, kızım Delal'in Amerika'daki bir başarısından söz etmiştim. Kızımdan aldığım bir açıklamayı onun arzusu üzerine yayınlıyorum.

"Babacığım, yazında bana atfettiğin başarının yanlış anlaşılacağı endişesini taşıyorum. Doğrudur, bahsettiğin problemle uğraşıyorum ama o problem salt bana ait değil, o problemle uğraşanlar benden önce de vardı, benden sonra da muhtemelen

olacak, ben şimdilik o problemle uğraşan ekibin parçalarından biriyim ve elimden geleni yapmaya çalışıyorum. Başkalarının emeği göz ardı edilsin istemem. Herhangi bir yanlış anlamaya yol açmaması için bu satırlarımı yayımlarsan sevinirim."

DELAL

Babam her İstanbul'a geliş gidişlerimde mutlaka havaalanına gelirdi. Öyle tekrarlayan sahnelerde, insan resimlerdeki farkı bulun oyunlarındaki gibi değişiklilere daha fazla takılıyor sanki... Bir keresinde yine beni yolculamak için mamamla birlikte havaalanına götürdüğünde oturup konuşurken, "Saçlarındaki aklar çoğalmış, baba seni ben mi yaşlandırdım?" diye dalga geçtim ve söylediğime bin pişman oldum. Çok bozuldu. "Ne yaşlanması? Hanım, ben yaşlanmış mıyım? Saçımdaki aklar çok mu gerçekten diye?" hemen mamama döndü, destek almak istedi. Ama hayatındaki her güzelliği coşarak kutladığı gibi yaşlılığa geçişini de sonradan kutladı. Tıpkı ilk göbeklenmeye başladığında içeri çekmeye çalıştığı karnını, sonra mamamın, "Aman *Çutak* şişirme," demesine rağmen inadına şişirip şişirip yürümesi gibi. Hiç yaşlanamadı, o ayrı...

HRANT

Çok özel bir yazı olacak belki ama bazen kendini dayatıyor. Duygular birikip de taşacak noktaya geldiğinde, yakınlarla yarenleşmek kaçmılmazlaşıyor.

Eşiğine yaklaştıkça, yaşlanma psikolojisinin tedirgin edici yanının var olabileceğini iyi kötü kavrardım ama bir gün, "Yaşasm yaşlılık," diye haykıracağımı hiç ummazdım. Şimdi ise güncel sloganım oldu. "Yaşasm yaşlılık!" Evet, yaşasm, çünkü yaşlanmadan gerçek mürüvvet görmek pek mümkün olmuyor. Hele de benim gibi bu mürüvvetleri peşi sıra yaşayabiliyorsanız, haklı olarak siz de haykırabilirsiniz: "Yaşasın yaşlılık."

İlk mürüvvetimiz minik torunumuz Noramızın dünyaya gelişi... Çocuklarımızın büyüdüğü ve evi terk ederek kendi ayakları üzerinde yükselmeye başladığı, eşim Rakel'le baş başa kalıp, "Artık yalnızlaşıyor muyuz?" diye hayıflanmaya başladığımız bir süreçte yeniden çoğalışımızm müjdesi oldu Nora. Herkes ana ocağına yeniden döndü sanki. Derlerdi, "Torun bir başkadır," diye... Haklıymışlar.

KAROLİN

Nora'nın doğumu için sabahın altısında hastaneye gitmiştik Arat'la. Saatler geçtikçe aile hastaneye doluşuyordu ama babam yoktu. İşi var herhalde, diyordum kendi kendime. Öğleden sonra üçe doğru doğdu Nora. Herkes mutlu, insanlar gelip gidiyor, hastane dolup taşıyor, telefonlarla konuşuluyor... Akşam oluyor, babam hâlâ yok... Sonra bir çiçek geliyor. Koskoca cam bir vazo içinde... Kendinden önce çiçeğini yolluyor. Zaman geçiyor, insanlar gidiyor, odam boşalıyor. Neredeyse gece oluyor artık. Nihayet geliyor babam. Oturuyor karşıma, sağlığımı soruyor, başka ne diyeceğini bilemiyor ve fazla oturamadan gidiyor. O an, çok heyecanlı diye düşünüyorum. Benden ve oğlundan farklı değil ki onun da duyguları, diyorum.

Gülümsediğimi hatırlıyorum o yerinde duramayan haline. Gönderdiği çiçeğin üzerindeki kartı saklarım hâlâ, içinde şöyle yazıyor: "Kızım Karolin, bir an evvel sağlığına kavuşman dileğiyle..."

DELAL

Nora'nın doğumu sırasında tezimi yazıyordum Amerika'da. Söz verdirmiştim Karolin'le Ararat'a, sancıyı hissettiğinizde beni arayın diye. Cep telefonundan takip ettim her şeyi. Şu anda taksideyiz, şu anda doktor girdi içeri diye sürekli canlı yayın yapıyordu Ararat bana. Sonra, ama artık yeter, doktor geldi, doğum olacak, senle mi uğraşıcam, dedi ve sonraki telefonlar bizimkilerin sevinç çığlıkları... Babam tabii özel olacak ya illa, dede dedirtmedi kendine. Kendisi *Babig*, mamam da *Mamig* oldular.

HRANT

Torunumuz Nora'nın ardından büyük kızımız Delalimizin doktora mezuniyeti geldi.

Dört yıldır Amerika'nın ortasmda, kent hayatından uzak, tipik bir mahrumiyet bölgesinde, bir başına yaşıyan ve doktora tezini tamamlamaya çalışan Delal'in ınezuniyet törenine koşturduk Nora'nın doğum odasından.

Ailenin tüm kızlarını alıp götürdüm ablalarının yaşadığı o muhteşem törene... Görsünler, etkilensinler ve benzeyerek çoğalsınlar istedim.

Evet, anlatılması zor bir mürüvvetti bir baba olarak o törende yaşadıklarım.

Anlatmaya sözler yetersiz kalıyor.

Samimi dileğim... Allah tüm evlat sahiplerine benzerini nasip eylesin.

Evet dostlar... İşte böyle. Yaşasın yaşlılık.

DELAL

Babamın *Agos*'un son yıllarında evdeki hali değişmişti. Stresli olmaya başlamıştı, çoğunlukla da yorgun ve düşünceli... Yine de bazen o neşeli ve coşkulu hali ortaya çıkardı. Bizim kızları, Sera, Zepür ve Maral'ı benim mezuniyet törenim için Amerika'ya getirdiğinde yine çok mutluydu mesela. Coşkusuyla sarhoş etmişti bizi, çok şımartmış, hediyelere boğmuştu. O anlar sanki inadına yaşanıyordu. Bütün yaşadığımız tedirginlik ve gerginliğe rağmen... Babam daha ilk televizyona çıkmaya başladığında tedirginlik başlamıştı zaten ama gün geçtikçe arttı, her şey zorlaştı. Hep bir sürü duygu bir aradaydı. Tedirginliğin dışında babamı başka türlü tanıdım bu süreçte. İnsan babasını zaten sever babası olduğu için ama bu süreçte insan babamı tanıdım ve çok sevdim. 2000'lerde başladı bu durum. Televizyondaki Siyaset Meydanı programında, Ferman Ağabey'in bahçesinde hiç ağaç olmadığını anlatırken, "Ne zaman bir yerde bir ağacın meyvesini yiyecek kadar kaldık ki?" diye sorduğunda çok sahiciydi... Ama yine ilk kez o gece babam için çok korkmuştum. Canlı yayından sonra evin telefonları susmak bilmedi. Arayan herkes kulaklarına inanamadığını söylüyordu. Yine sevinç, gurur, tedirginlik bir arada...

ARARAT

Son bir iki yıla kadar, babamın televizyon konuşmalarını hep ayakta, televizyonun etrafında dolaşarak, tehlikeyi sezen bir hayvan gibi tedirgin bir yürek çırpıntısıyla izledim ben. Deli yönünü de bildiğimden, söyleyeceği bir şeyin başını belaya sokacağından tedirginlik duyardım hep. Babamın bir deli yönü vardı. Öfke, cesaret ya da coşku... Herkeste olan duyguların aşırısı vardı onda... Ancak bir delinin yapacağı şeyleri yapardı bazen. Babam haksızlığa gelemez, susmayı sindiremezdi. Öfkesini bastırmaz, haklı olduğuna inanırsa taviz vermezdi. Evde olduğu gibi, dışarıda da böyleydi bu. Zaten böyle bir ayrım yapmayacak kadar da doğaldı. Çabuk parlar, çabuk sönerdi. Ama o parladığı an, bunun sonucunu düşünmeden hareket edebilirdi. En büyük zaafı bu tür delilikleriydi. Bunu bildiğimden onu dinlerken yay gibi gerilir, oturamazdım hiç yerime. Bu yıllarca

sürdü böyle. Neyse ki, son zamanlarda bunları dizginlemeyi de öğrenmişti. Ama yine de çıktığı televizyon programlarından sonra çok da coşturmamaya çalışırdım onu. Çok güzel konuştun baba, sözünü en fazla birkaç kez söylemişimdir.

Babam şımartılmayı severdi ama ben şımartmazdım onu. Ona hiç, ben seninle gurur duyuyorum, demedim. Yapay gelirdi böyle şeyler söylemek... Sonradan çok düşündüm keşke yapsaydım diye ama yapmadım işte.

DELAL

Bir şeylerin değiştiğini görüyordum fakat şaşkınlıktan çok korku duymaya başlamıştım. Babamla hep gurur duyardım, yaptığı şeylerin yanlış olduğunu hiç düşünmezdim. Ama korkardım da... Mamamın da aynı şeyi hissettiğini bilirdim. Bunları kendi aramızda çok konuşmazdık. Korktuğumuzu dillendirsek hiçbir şey yokmuş gibi yaşayamazdık ki?

Babam da tedirginlik duyardı. Tarihte yaşananları bilip de tedirgin olmamak mümkün değildi ki... Tedirginliğine rağmen devam etti kendi yolunda. Doğru olduğunu bildiği tek yoldu çünkü...

Televizyona ilk çıktığı andan başlayarak dilini bilinçli olarak seçti. Karşısındakine derdini anlatmak için çırpınan, kırıcı olmayan, içten gelen samimi bir dildi bu. Destanları severdi babam, masalsı hikâyeler anlatmayı da... Öyle anlattı kendi hikâyelerini de... O yüzden de insanlara ulaşabiliyordu zaten... Bunu başarabildiği için de...

ARARAT

Babam bana insanların iyi ya da kötü diye ayrılamayacaklarını, her insanın hem iyi hem de kötü yanlar barındırdığını anlatırdı. Edebiyat ve sanatın bunun örnekleriyle dolu olduğunu konuşurduk. Sonra ben bir gün mahkemede Kemal Kerinçsiz'i gördüm. İşte o, bütün konuştuklarımızın reddiydi. Sırf kötülüktü. Onda iyilikten eser yoktu. Babama bunu gördüğümü anlattığımda, "O zaten gerçek bir insan değil ki," demişti. "Yaratılmış bir şey. Bir çizgi roman karakteri gibi sonradan yaratılmış."

Adada son yaz, bir yürüyüş yapmıştık. Babam, Baydzar ve ben... Baydzar'a o gün mahkemede yaşadıklarımızı anlatıyordum, "Masallardaki gibi kötü adamların dünyada olmadığını düşünürdüm ama o adamlar tam da öylelerdi," demiştim. Babam beni kesmiş, "Tam da öyleydi lan!" diye girmişti araya.

Dünyayla ilgili bir sürü derdi vardı babamın, sadece siyasetten ibaret değildi o ama somut bir alan olarak gördüğü için buradan ilerliyordu. İçinde yaşadığı şartların ona yüklediği bir misyon vardı ve o da alnının akıyla yerine getirmeye çalışıyordu bunu. Babam çok insanın sandığı gibi duygularıyla bakmazdı dünyaya. Görürdü, bilirdi ve büyük bir farkındalık içindeydi çevresine ilişkin olarak ama yine de müthiş bir inanç içinde sarılırdı yaptığı işe. Adeta bir misyoner gibi... Bu tarafına da hep hayranlık duymuşumdur ve nasıl oluyor da her şeyin bu kadar farkındayken bu gücü tekrar tekrar yeniden üretebiliyor diye sormuşumdur kendime. Hani insanlık tarihi düşünenler ve yapanlar olmak üzere iki tür insanın tarihidir ya... Babamda beni şaşırtan şey, bu ikisini aynı bünyede barıştırabilmesiydi. İnsanın genelde eylemesine engel olan bir farkındalığa sahip olmasına rağmen eylem üretebilmesiydi.

SERA

Agos'un 10. yılının kutlama gecesinde, ki bu 2006 Aralık ayının sonlarına denk gelmişti, babamla dans ettik. O anın fotoğrafları var elimde, bazen onlara bakıp ona gene sarıldığımı hayal ediyorum ve iyi ki dans etmişiz onunla o gün, diyorum. Babamın o gece keyfine diyecek yoktu, şarkılar söyledi, özellikle bir türkü söyledi ki gözlerim dolmuştu. "Uzun ince bir yoldayım, gidiyorum gündüz gece, bilmiyorum ne haldeyim, gidiyorum gündüz gece..." Bu türküyü söylerken kameraya almıştım onu, o an gözlerim dolmuştu ama kendimi tuttum ve ağlamadım. Eğer ağlasam, ne oldu diye soracaklardı; onun için endişelendiğimi söyleyemezdim ki...

Babam ne zaman televizyona çıksa, bilerek kalkardım televizyon başından, çünkü korkak yanım ağır basardı. İçime korku saplanmıştı bir kere ve gitmek bilmedi bir daha da... O programları izlememek, *Agos* okumayı reddetmek benim için gerçeklerden bir tür kaçıştı. Benim yaşamayı dilediğim gerçek, babam işten eve gelsin, kapıda onu karşılayıp sarılayım ve kirli sakallarını batırarak beni öpsün, bu kadardı işte. Ama tabii kaçmak mümkün olmadı gerçek gerçeklerden.

Babama tehditler geldiğinde, onun hakkında kötü şeyler söylendiğinde, ona karşı davalar açıldığında hep içimi bir korku kaplardı ve babamın bana bir şeyler söylemesine ihtiyaç duyardım. Çünkü bir tek o rahatlatabilirdi içimi. Bana duymak istediğim şeyleri söylerdi. Kendisine bir şey olmayacağına beni inandırmaya çalışırdı, tıpkı kendini inandırdığı gibi. Evde çok ağlamışlığım vardır, tabii babamın da bana çok dil dökmüşlüğü...

Babamı bir kere ağlattığımı hatırlıyorum. Buradan gitme ihtimalimizden bahsettiği zaman ben çok ağlamıştım. O zaman o da benimle birlikte ağlamıştı. "Ben her şeye katlanabilirim ama senin, sizin ağlamanıza katlanamam," demişti. Sonra sarılmıştık, bana korkmamamı söylemişti. Babamın beni en şaşırtan huyu, cesareti ve sevgisiydi. Yeryüzünde böyle bir insan olmasına şaşırırdım. Süper bir babaya sahiptim. Çok güçlü bir insandı ama bence içinde çok şey yaşıyordu. Belki zaman zaman onun da kendisi için endişelendiği oldu ama bize karşı hep güçlü cümleler kurdu. Ben babamla gurur duyuyorum.

Evimizin halini düşünüyorum da, çok garipti, sürekli bu ülkeden gitme ihtimallerinden söz edildi ben kendimi bildim bileli. Ama hiç kalkışamadık, hepimiz çok iyi biliyorduk, burasıydı bizim evimiz, başka nerede yaşayabilirdik ki? Her konuşmadan sonra odama çekilip gözyaşı dökerdim. Sonuç olarak bırakıp gidemedik buraları, sonunda da babamı kaybettiğimizle kaldık. Vatanımız bizi fena cezalandırmıştı onu sahiplendiğimiz için.

DELAL

Agos'un onuncu yılını kutlama gecesinde ben de vardım. Noel için Brüksel'den gelmiştim. O geceyi veda gibi yaşamadım ben. Asıl veda gibi algıladığım, geçirdiğimiz son yılbaşı oldu... Biz her yılbaşını evde aile arasında kutlarız. O yılbaşı ise yurtdışından gelmiş bir arkadaşının davetine gittik babam söz vermiş olduğu için. Pangaltı'da bir dernekteydi yemek. Beni de götürdü yanında ama takside giderken benimle çok konuşmadı, bir sürü insana telefon açıp yeni yıllarını kutladı. Özel günlerde böyle şeyler yapardı babam ama o sırada bir garip hissettim kendimi. Yemekte de durgundu, fazla konuşmadı. Yılbaşı gecesi orada ne işimiz vardı, onu da anlamamıştım zaten.

Sonra eve döndük. Kutlama evde devam etti. Nora'ya Noel Baba olacağım diye tutturdu. Noel ağacını da Nora'yla birlikte süslemiştik. Nora'yla yapılan hiçbir şeyi kaçırmak istemiyordu. Evde neşesi geri gelmişti ama nedense havada bana tuhaf gelen bir şeyler vardı.

Ocak ayının ilk haftasını da İstanbul'da geçirdikten sonra Brüksel'e, işimin başına döndüm. Ama o tuhaflık hissi beni bırakmadı bütün o günler boyunca...

O kadar zor ki konuşmak... Ben yaşadığım şeylerin acısını, tadı ve kokusunu duyuyorum anlatırken ama hiçbir zaman tam anlatamıyorum. Kendi kelimelerimin yabancısı oluyorum. Ben anlatarak

şifa bulamıyorum ki... Her günümde hâlâ babamı arıyorum. Onu özlüyorum.

SERA

Dink ailesinde gelenektir, yılbaşı gecelerini hep birlikte kutlarız. Küçükten büyüğe herkes tüm oyunlara katılır. Tüm oyunları parayla oynamak da eğlencenin bir parçası tabii. Bizim ailemizin ayrı gayrısı yoktur çünkü... Çok renkli olurdu o geceler. Sanki ailenin büyükleri küçük, küçükleri de büyük olmayı seçerdi. Oyunlarda en çok mızıkan da babam olurdu. Sanki ailenin en küçüğü oydu da naz yapıyordu bize. Babamın o muzırlıklarına, çocuksu hareketlerine güldükçe bizim de eğlencemiz artardı.

Ailemiz kalabalıklaştıkça bir formül geliştirmiştik. Kura çekiyorduk kim kime hediye alacak diye. O son yılbaşında babama hediye alma sırası bana çıkmıştı. Ona bir cüzdan ve kemer almıştım. Cüzdanı ona verirken demiştim ki: "İçine bir tek benim ve Nora'nın fotoğrafını koyabilirsin!" Nora'nın fotoğrafını anında koyduk, kendiminkini vermem nasip olmadı, on dokuz gün sonra babamı kaybettim. Üzerinde ona almış olduğum cüzdanla...

HRANT

İşte yine yeni yıl heyecanının getirip dayattığı "zaman", "hız" ve "değişim" denkleminin baskısı altındayım. Hemen her yılbaşı olduğu gibi karmaşık duygular içindeyim. "Değişim"i "zaman"a bölüyor, "hız"la çarpıyor, sonunda da, "Elde var sıfır, elde var sıfır," diye hayıflanıyorum.

Niye ki "değişim"in "hız"ına hiç ama hiç yetişemiyorum.

Şunun şurasında daha otuz beş yıl önce tanışmamış mıydım o dönemin en ilerlemiş teknolojik aleti olan siyah beyaz televizyonla. Şimdi ise iletişim ve bilişim marketlerini dolduran bin bir çeşit yeni teknolojik ürün var, adını, işlevini ve nasıl çalıştığını bilmediğim.

"Değişim" hangi "zaman"da bu kadar "hız"la aktı Yarabbim! Çok şükür ama, imdadıma yetişen bir buçuk yaşındaki torunum "Nora"m var. Kendisine aldığımız onca öğretici, onca eğitici hatta onca cicili bicili çocuk kandıran oyuncaklara inat, o kendi yarattığı teknolojik oyuncaklarıyla yakalıyor benden kaçan hızı.

Nora'yı gözlediğimde "zaman", "hız" ve "değişim" denilen denklemin cevabının sıfır olmadığını görebiliyorum. Denklemi ben çözemiyorum ama bir buçuk yaşındaki Nora çözüyor. Nerede varsa teknolojik bir düğme, Nora'nın parmağı onda! Kâh buzdolabında, kâh fırında... Kâh telefon tuşunda, kâh televizyon kumandasında.

Teknoloji ve onun değişim hızı belki benim kuşağıma hatırı sayılır bir nanik yaptı, bizim kendisine ulaşmamıza zaman olarak fırsat tanımadı, diğer bir deyişle elimizden kaçtı ama görüyorum ki Nora'dan kurtuluşu yok...

SERA

Biz mutlu bir aileydik. Ailesine ve ailesini bir arada tutmaya çok önem verirdi benim babam. Çocukluklarından beri amcamlarla birlikte hiç kopmamışlar, bizi de birbirimize öyle bağladılar. Hep birlikteyken çok renkli bir hayatımız vardı.

Ama benim babamla asıl rüyalarımda çok anım var. Bunların bazen gerçek hayattakilerden çok daha anlamlı olduklarını düşünüyorum. 19 Ocak'tan sonra bir süre hiç rüya görmedim ben. Halbuki çocukluğumdan beri çok rüya görürdüm ve rüyalarımı da hep hatırlardım. Sonunda birkaç gün sonra ilk rüyamı gördüm. Babam zili çaldı ve eve girdi. Hepimiz şaşkındık, biz konuşmadan o girdi lafa ve yerde yatanın kendisi olmadığını, bir yerde saklandığını söyledi. Rüyamda, olmasını dilediğim şey olmuştu. Babam ölmemişti, yaşıyordu. Birkaç kere daha bu tür rüyalar gördüm. Sonra aylar, hatta yıllar geçer oldu ki, artık rüyalarım da benimle zıtlaşmaya başladı; babamı görür ama sesini duyamaz oldum.

Artık hayatımda renk yok, sadece siyahlık görüyorum. Hayatımızdaki tek rengimiz babamın çok sevdiği Noramız ve tanışamadığı Naremiz. Nare'nin doğumunda babam hariç hepimiz hastanedeydik. Gözlerimiz onu arıyordu, sanki koridorda halay çeke çeke, "Nora Nare Hoy Nare," diye diye gelecekti. Ama olamadı. Naremiz siyahlar içinde doğdu. Ama Nare'nin bize bir sürprizi vardı, o büyüdükçe bazı hareketlerinin babamı ne kadar da anımsattığını anladık. Hiçbirimiz birbirimize itiraf etmedik ama belki de Nare'ye hepimiz bazen babammış gibi sarıldık.

Üstelik torun Nora yalnız da değil, yakında ikinci torun Nare de geliyor. Gerçi ben, "Nare," diye erken ötüyorum, çünkü babası başka isimde ısrarlı. Karuna diye bir isim uydurmuş... "Karun"un (Bahar) ardına bir "a" ekleyip feminen yapmış, kendince yeni bir kız ismi üretmiş. "İlle de Karuna olacak," diyor.

"Sen Nare'yi nereden uydurdun?" derseniz, Nareg'den... Kadim Ermeni isminden... Nareg'in "g"sini kaldırın, olsun size feminen bir isim. Zaten ilk mucidi de ben değilim. Ermenistan'da çokça kullanılan bir isim.

Ama pes etmiş değilim. Babiklik (dedelik) hakkım var ve torunumun adını Nare koydurmak için her türlü entrikaya başvurup elimden gelen tüm hinoğluhin baskıları uygulayacağım.

Üstelik şimdiden kendime beste de hazırlamış durumdayım. Nora'yı ve Nare'yi birlikte severken, "Nora Nare hoy Nare," diye halay da tutacağım.

"Zaman", "değişim" ve "hız" denklemini torunum ve kendi üzerimden sorgulamam boşa değil elbet. Ona baktığında ancak, çok daha net anlıyorum "değişim"in ve "zaman"ın "hız"ını. Sadece teknolojinin değil, onun hızına da yetişemiyorum artık. Çok çabuk büyüyor, çok da çabuk öğreniyor. Bütün ayrıcalıklar ona.

O artık bütün ilgimizin üstünde yoğunlaştığı tek merkez. Öncesinde oğluma misafirliğe giderdik, şimdi "Nora'ya gidiyoruz". Ya da hanım müjdeyi verip eve erken gelmemi istediğinde oğlum ya da gelinim değil sanki gelen: "Noralar geliyor". Öylesine ayrıcalıklı ki bugüne değin bir tek eşim bana *Çutak* (Keman) diye takma ismimle seslenirdi, şimdi o da başladı.

Eşimle aramızdaki özel ilişkimize balıklama girdi.

E vallahi de hoş geldi. Gerçi tam *Çutak* diyemiyor *Tutak* diyor ama... Bana doğru koşup bir, *"Tutak Babig,"* deyişi var ki değmeyin keyfime gitsin. O an işte intikamımı almış hissediyorum bana nanik yapan "zaman"ın ve "değişim"in "hız"ından.

Hanenizden torunlar eksik olmasın dostlar. Hadi bu yılm başmda onların *genatsı*na (varlığına) içelim. İçelim ve çabalayalım ki onlar mutlu olsunlar, acı çekmesinler. Ne demişti Ermeni ozan Tumanyan: *"Abrek yereğek, payts mez bes çabrek"* ("Yaşayın çocuklar ama bizim gibi yaşamayın").

"Mutlu sun baba!" Hokkosu Nora'yı tembihlemiş, o da çocuk ekonomisiyle lafi bu hale getirmiş: "Mutlu sun baba!" Sen babanın beşiğini tıngır mıngır sallarken, göz hizası, parmak ucunda masa hizasına gelen bir peri, bir pazar sabahı, kahvaltı masasında, kelebek elleriyle dürtüp seni böyle, "mutlu sun baba," derse, elbette önce tanrının bir mesajı mı diye düşünürsün. Sonra her fırsatta düştüğün hayal dünyasından çıkar, şimdi bizim mutlulukla ne işimiz var dersin, ne demek istiyor bu çocuk. En sonunda düşen jeton boğazında düğümlenir, bugün Babalar Günü ve ilk defa bir insan yavrusu, dilinin döndüğünce senin Babalar Günü'nü kutluyor ve ilk defa sen babasız bir Babalar Günü sabahı kahvaltı eden oğulsun. Gözyaşı merceği tuhaf çalışır, küçük Nora büyür, baba ufaldıkça ufalır. Islak bir ekmeği yemek tatsızdır ama düğümlenmiş bir boğazdan da böylesi daha rahat geçer.

Nora'ya tek bir şey demek geldi içimden: Benim babam senin babanı döver.

Daha ilkokul çağımdayken bile, arkadaşlarımın ağızlarını doldura doldura babalarından bahsetmelerinden hoşlanmazdım. Oysa senin hakkında anlatacak sağlam hikâyelerim vardı. İçimden, "Ulan benim babam var ya, benim babam," diye düşünür ama ağzıma getirmez, sıramı savardım. Bir oğlun babasını anlatmaktan daha iyi şeyler yapması gerektiğine inandım hep. Biliyorum ki sen de babasını anlatan bir oğul olmamdan fazlasını isterdin benim için. Oğullar babalarını yenmedikçe bir dünya nasıl ilerler? Katillerin aldıkları bir şey de çocukların babalarını yenme hakkıdır.

Ellinci gününde adını koyduğun hasadı kucakladım, geldim baba evine, "Baba, elde var iki, bak işte Karuna," diyesi yüreğim, baba evinde baba yok, babam oy. Olaydın da göstereydim sana çocuğun adı Nare mi olacakmış Karuna mı? Sen kazandın. Hasadı toprağından söküp kucağıma verdiğinde doktor, Nare daha öyle çamur, seni gördüm ilk, işte gözyaşı merceği, ben babamın beşiğini tıngır mıngır sallarken... Eyvah, dedim sonra, senin burnun bir kıza yakışır mı acaba? Nare'ye ilk bakışım öfkelidir. Yokluğunun üzerine inşa edilmiş her şeye öfke duyduğum gibi, çünkü bütün bunlar zamanı geri çevirmeyi zorlaştırıyor. Öyle saf, öyle canlı, öyle temiz, karşımda duruyor. Tuhaf bir öfke ve aşkla bağlıyım ona, hem senden yadigâr, hem yokluğunu bana anımsatan, elimde bir düğüm. Çaldı kaçtı bir kere kapımızı ölüm. Yaşam her gün Nora'nın çıplak ayak sesleri,

Nare'nin gülücükleriyle çalıyor kapımı. Torunların seni kardeşlerinle aldatıyor, ben yaşamla her gün aldatıyorum seni.

Senin babalar gününü hiç kutladım mı, hatırlamıyorum. Elbette sana tek tük bir şeyler aldığımı, sana sarılıp öptüğümü, sakallarını yanağıma sürttüğünü, kaşlarını parmaklarıma doladığımı, çenendeki çukuru, yüzündeki her çizgiyi hatırlıyorum. Ama sana hiç öyle doğrudan gelip, "Babalar Günün kutlu olsun," dediğimi hatırlamıyorum. Bizim aile ilişkilerimiz hep uzak oldu böyle klişelerden, sevgi saygı sözcüklerinden, teşekkürlerden.

Bazı arkadaşlarım anlatmıştır, bildik hikâye işte, yaşları geldiğinde babaları bunları alıp Karaköy'de bir yere götürürlermiş. Gördün mü bak ne babalar var. Oysa sen beni hiç kerhaneye götürmedin. Ergenliğimle ilgili tek hatırladığım şey, pipimle çok oynayıp oynamadığımı ara sıra sorman ve bunun makul düzeyinin ne olması gerektiği hakkındaki konuşmalarımızdır. Çok sonra bir gün aldın beni, hadi senin yaşın geldi deyip Şişli Adliyesi'ne götürdün, hâlâ yargılanıyoruz.

Ben babamın beşiğini tıngır mıngır sallarken, pireler berber, hukuk deve olmuş. Kötü adamlar etrafımızı sarmış, öyle kötü ki, kötülükleri çizilmiş karakterler olduklarını ele veriyor. O zamanlar okumuştum hayvanlar âleminden bir haberde. Maymunlar meğer konuşurlarmış, tehlike anında haberleşirlermiş; dört "pyot" üç "hak", buradan gitsek iyi olur, demekmiş.

Pyot, pyot, pyot, pyot.

Hak, hak, hak.

Baba pyot, canım hak.

Artık zamanda geriye gitme konusunda umudum oldukça az. Zaten seninle son adamakıllı konuşmamız da bu konudaydı. Ben bu Einstein denen adamın zamanda görelilik hikâyesini, çok çabalamama rağmen anlayamamış, sana sormuştum. Seninle, evren hakkındaki o güzel konuşmalarımızdan sonuncusunu yapıyormuşuz meğer. Şimdi yavaş yavaş kanıksıyorum. Nora ve Nare koşuştururken, senin o uzun kaşlarına ayakları takılıp düşemeyecekler. Seninle hiç evren hakkında konuşamayacaklar. Keşke imkân olsa da şimdi bütün klişelerle sana seslensem. Seninle gurur duyduğumu haykırabilsem, en çok da "kameraların karşısında gözyaşlarına hâkim olamadı"ğın gün... Başkaları gibi maçayı dik tutmak lazım diye düşünmeden, senin gözlerin dolarken, "İşte babam," dedim, "işte babam, çırılçıplak insan!"

"Şahadetin kutlu olsun," diye haykırdı mezarın başında yüzbinler. Şimdi yine mezarının başındayım. Babalığın kutlu olsun, *amen.*

DİNK KARDEŞLER

RAKEL

Bunların kardeşliği bir başkaydı. İçtikleri su ayrı gitmez, misali... Böyle bir içtenlik görülmemiştir. Şimdi eskilere gitmeye çalışınca ve bunları bir arada düşününce hep gülmem geliyor. Ağızlarından çıkan sözlere, ettikleri kavgalara, sonra birbirlerine sarılmalarına, her şeylerine gülersin. Öyle sahicidirler ki, birbirlerine küfreder, yetmez, analarına küfrederler. Fark edince kendileri de gülerler. Koca çocuklar gibidirler.

Bizim âdetlere bakarsan, herkesin bir baba evi vardır, değil mi? Bayramda oraya gidersin, bir özel gününde oraya gidersin. Orada toplanırsın, birlikte yemek yersin. Öyle bir baba evi yoktu bunların. Biz evlendik, babasıyla birlikte oturduk ama orası baba evi gibi değildi ki. Biz evlenince ailenin baba evi de biz olduk. Yengelerine, yani kardeşlerinin hanımlarına, "gelinim," derdi eşim. Zaten nişanlarında, düğünlerinde filan da baba evi gibi yardımcı oldu kardeşlerine. Biz ikimiz beraber, aileden yaşça daha büyük birini yanımıza alıp istemeye gittik kızları.

Ben küçücüktüm evlendiğimde. Onlar babalarıyla birlikte oturuyorlardı o zaman. Hepimiz aynı eve başımızı sokunca onlar da benim kardeşlerim, ailem gibi oldu. Tanrı'nın sözü diyor zaten, "Anneni babanı bırakacaksın, eşinle bir beden olacaksın. Yeni ailen odur," diye. Daha ötesi var mı? Tabii benim kardeşlerim onlar, benim canım ikisi de, çok severiz birbirimizi.

Onlara emeğim geçti diye bir şey söylemeye değmez. Neticede kısa süre de olsa annelik yaptım onlara ya da kardeşlik yaptım, diyelim. Abla bile diyemem, çünkü küçükleri benimle yaşıttır; kardeşlik yaptım. Zaten yetimhaneden beri tanıyorum ikisini de. Daha çocuk-

luğumda benim hayatıma girdiler. Hatta Hosrof benim Ermenice öğrenmeme bile yardımcı olmuştur. O kadar eskiye dayanır geçmişimiz. O kardeşlik durumu orada da vardı. Bütün çocuklarla bir sofrada aynı yemek paylaşılıyordu. Ekmeği olmayana ekmek uzatıyorduk. Bayram geliyor, hepimize aynı giysi dağıtılıyordu. Zaten böyle büyümüştük. Ama kardeş olmamızda bunun payı olduğu kadar o ikisinin payı mutlaka vardır. Hele biz evlendikten sonra artık iyice kardeş olmuşuzdur, çünkü onlar da bizimle aynı evde iki sene kadar birlikte yaşadılar. Yemekleri, çamaşırları derken, emeğim geçmiştir onlara da. Hatta böyle yorganı kaldırıp kontrol bile ederdim yatarken çoraplarını çıkardılar mı diye... Evin içine kadın girmiş artık, öyle eskisi gibi yatamazlar, öyle değil mi? Ben daha on altı yaşındaydım. Hatta, yaşım küçük olduğu için babamı notere götürüp imza almışlardı evlenebileyim diye. Bana bazen sorarlar, gençliğin nasıl geçti diye. Ben gençlik diye bir şey bilmiyorum, çünkü çocuktum, evlendim, büyük oldum.

HOSROF

Biz üç kardeş ailesizdik, ana babamız bir arada yaşamadı. Biz de onlarla yaşayamadık doğru dürüst. Biz sonradan aile oluşturduk. O kültürü hiç bilmeden oluşturmaya çalıştık. Bu yüzden sertti abim. Haklı olduğu zaman, bir iki tokat da patlatmışlığı vardır. Aile değildik ama aile olmayı başardık. Bunda hepimizin katkısı var ama abimin payı en fazla. Bir kere o aramızdaki en görebilendi. Bizim başımıza gelen her şeyi analiz edebilendi. Aile babamız oydu. Her ailede olduğu gibi bizde de bir sürü sıkıntılar, tartışmalar oldu ama bizim bir farkımız vardı, bizi birbirimizden hiçbir şey koparamazdı. Balıkçı sepetinden beri bu böyleydi.

YERVANT

Bizim ailemiz yoktu. Ama emeği geçenler olmuştur bize. Halamın, yani anamın bacısının bizim üzerimizde çok emeği vardır. Yetişkin yaşlarımızda babam Malatya'dan göç eden ablasıyla, bibiyle birlikte yaşarken, biz de onlarla aynı evde kaldık. O yıllarda bibimin de emeği geçmiştir bize. Tabii bunların hepsinin üzerinde de dayılarım... Anam çözemeyeceği sorunlarda daima Haygaz Dayıma danışmıştır. Hrant kime daha yakındı, bilmiyorum. Aslında akrabalarımızla bizim öyle uzun boylu fiili bir bağımız yoktu. Asıl bağımız birbirimizleydi.

Aile babası Hrant'tı tabii. Sadece yaşı büyük olduğu için değil. O gölgeliydi. Bizim başımızda hep babaydı o. Çocukluktan gelen bir şeydi bu. Lafla abilik değil, hak edilen bir şeydi. Onun üzerimizde hep bir gölgesi vardı. Biz aramızda istediğimiz kadar kavga edelim, küs olalım, onun babalığı bunların dışındaydı.

Cep yoksulluğu ile kafa yoksulluğu birbirinden farklı şeylerdir. Cep yoksulluğu için gereken çabayı döker, o kısır döngüden kurtulursun. Ama kafanın içi boşsa ne yaparsan yap nafile, yoksuloğlu yoksul kalırsın ve de dilsiz... Hrant cep yoksulluğunu daha o yaşlarda bize hissettirmemeyi bilmişti.

SİRANUŞ HALA

Üç kardeş çok severlerdi birbirlerini. Ta çocukluklarından beri böyle boy boy, üçü birlikteydi hep. Ama kavga dövüş de eksik olmazdı. Hiç unutmadığım bir kavgalarını anlatayım bak. Hosrof'la Zabel nişanlanacaklar. Biz de nişana gideceğiz. Arabada yer mi yoktu, ne? Onu bile tam anlamadım. Bir kavgaya tutuştu bu Hrant'la Hosrof. Ben korkudan Hrant'a sarıldım, onu tutmaya çalışıyorum. Ama baş etmek mümkün mü onunla? Hrant diyorum, polis geliyor, dur. O zamanlar da daha yeni kurtulmuşlar hapisten. Dinleyen mi var beni? Bu ayaklarıma bastılar hep itişirken, hep ezdiler, moranttılar. Analarının hiçbir şeyden haberi yok. O Kurtuluş'ta, nişan evinde bizi bekliyor. Büyük abim de vardı arabada. Sonunda nişan evinin zilini çaldık ki elimiz ayağımız titriyor kavganın sinirinden. Onlar da zannediyor, biz nazlanıyoruz da geç kalıyoruz.

YERVANT

Biz Dink kardeşler üç ayrı karakter, üç farklı kişiliktik. Güçlü kişiliklerdik üstelik. Gıcıklığımız da vardır. Ama hep bir arada olduk. Birlikte çalıştık, birlikte kazandık. Bu güçlü beraberliği ancak bir şey yıkabilirdi: Paylaşamamak.

Ama bizim hiç böyle bir tasamız olmadı, çünkü yetişmemiz çok ilginç. Mesela biz çocuktuk, kadın diye bir tek anamızı tanıdık götümüzün bokunu yıkayan, yemeğimizi yapan. Peşinden genç olduk, iş hayatı falan derken abim aniden evlendi. Bu defa yengemizle kalmaya başladık, o başladı bizim götümüzün bokunu yıkamaya. İkinci analığı Rakel yaptı bize. Sonra ilk çocuk geldi, biz çocuk diye onu bildik. Abimin çocuğu falan değildi ki o, hepimizin çocuğuydu.

Abim çoğaldı değil, hepimiz çoğaldık. Sonra da hep böyle devam etti işte. Yedi çocuk vardı, iki de torun geldi. Etti mi sana dokuz. Bizden kimin neye ihtiyacı olsa, o ihtiyacını alır. Şu senin payın, bu benim payım diye bir şey yoktur.

Üçümüz de farklı karakterleriz dedik ya... Bazen bir işin gidişatı için üçümüzün ayrı fikri var. Belki üçü de mantıklı. Ama abimin kafasındaki şuydu: Ben nasıl olsa abiyim, son söz daima benim. Abilik hakkı tamam da, ama en azından bu vatandaşın lafına da bir defasında kulak vereyim demezdi hiç. Dolayısıyla küskünlük de olurdu bazen. Ama ihtiyaç olunca gene dönüp gelinirdi bir araya. Öyle fazla uzun sürmezdi.

İçimizde kapalı adam yoktu. Abimin de, Hosrof'un da haline bakıp anında yakalardım ne halt ettiklerini. Mayasını bilmek denen şey bu. Bir insanın defosunu, karakterini, kişiliğini yaşayıp çözmüşsen, onun artık açıklığı kapalılığı kalmaz. İki kardeş arasındaki bir olayın çok ciddi bir noktaya çıkma ihtimali olduğu zaman, anında üçüncüsü subap vazifesi görürdü. Bu, çoğunlukla abimdi.

ARARAT

Ailenin reisi babamdı. Herkes bilirdi bunu. Ama babamla amcalarım arasındaki sevgi bambaşkadır. Bizi tanıyan herkes şaşar kalır bu sevgiye. Zaten bizde öyle çekirdek aile diye bir şey yoktur. Aile bizim için öyle anne-baba ve çocuklar değildir. Amcalarım, yengelerim, kuzenlerimin tümü demektir. Aile kelimesinin karşılığı budur. Hepimizin hayatında bu böyledir.

Bizimkilerin kardeşliği kimselere benzemez. Babam ve amcalarımın ayrısı gayrısı yoktur. Kasaları da, keseleri de birdir. Bize de öyle öğrettiler. Hiçbirimizin ayrı hesabı yoktur, ihtiyacı olan kasadan gider alır. Kimse de sormaz, ne kadar aldın diye. Zaten kimse de ihtiyacından fazlasını almaz. Bizim için aile olmanın özelliğidir bu.

Aile olmanın bir başka özelliği de babamla amcamların çocuk gibi kavga etmeleriydi. Biz ablamla nasıl sert kavgalar edip bir saat sonra barışırsak, onlar da öyle... Koca adamlar çocuk gibi olurlar. Birbirlerinin üstüne yürüyerek, "Tutmayın beni!" falan diye bağırarak kavga ederler. Sonra da hiçbir şey olmamış gibi barışırlar, sarılıp kucaklaşırlar. Bazen de kavga ettiklerini tamamen unutur, aynen devam ederler. Dişe dokunur bir şey yüzünden değil, ota boka kavga eder, ertesi gün de hiçbir şey hatırlamazlardı. Bazen onlara baktığımda, kendimi büyük, onları çocuk gibi görürdüm. Zaten bizim ailede böyle bir şey var galiba. Ana-baba ile çocuk ilişkisi tersine

dönüyor bazen. Bunlar da küçükken, mütemadiyen kavga eden anne-babalarının aralarını yapmaya çalışırlarmış. Hele Yervant Amcam adeta çöpçatan durumundaymış, ana-babasını boşanmalarından sonra kaç kere barıştırmaya kalkmış, kendi bile bilmez. O zamanlar da büyük gibi olan bunlarmış demek.

Babam, anasız babasız büyüdükleri için kardeşlerinin sorumluluğunu daha küçük yaşta yüklenmişti. Bir hayat kavgası içindeydi ve bu onda sert ve otoriter tavırlara yol açardı. Ama evrim geçirmiştir babam, olgunlaştıkça değişmiştir. Babamla amcalarımın konuşmalarında benim bile fark edebileceğim boyutlarda bir değişiklik olmuştur. Önceleri babamla çok saygılı, hatta hafif çekinerek konuşurken, yıllar içinde daha arkadaşça bir hale geldi ilişkileri. Ama yine de Anadoluluktan gelen bir büyüğüne saygı ilişkisi hep sürdü.

Yengemlere ise daha mesafeli davranırdı. Yengemler babamın geliniydiler. Dikkatli konuşurlardı onun yanında. Biz amcalarım ve onların aileleriyle oldum olası hep birlikte yaşarız. Çok yakın oturuz. Herkes gider gelir birbirine. Bir dönem ayrı yerlerde oturduk. İki amcam Kurtuluş'ta, biz Bakırköy'deydik. Ama o dönemde de sürekli bir araya gelirdik. Mamam bizi alır, Kurtuluş'a götürürdü gündüzleri. En az haftada bir birlikte büyük yemek yenirdi. Sonra babam kardeşlerini de aldı Bakırköy'e. Yazları da Kınalıada'da beraber olmaya başladık. Biz gün içinde de görürüz birbirimizi.

ZABEL

Ben Hosrof'la evlenip aileye gelin geldiğimde yıl 1984'tü ama Hrant *Ahparig*i çocukluğumdan beri tanıyordum. Biz beş kardeştik, yoksulduk. Köyden gelince, ilkokuldan itibaren yazları Kınalıada Çocuk Kampı'na verdiler beni. Ben Hrant *Ahparig*i, o zamandan bana belletmenlik yaparken tanıdım. Belletmenler içinde en çok sözü geçen, sert ve otoriter bir *Baron*'du. Kampın çocukları orada esir gibiydik. Uyuma saatin belli, kalkma saatin belli. Uykun yoksa da yatırıyorlar seni. Hiç unutmam, bir gece hava yağmurlu. Canımız sıkıldı. Biraz da korkuyoruz galiba. Ranzaları çekip birleştirdik, beraber uyuyalım diye. Hrant *Ahparig* sesleri duymuş. Elinde bir odun parçası, çıktı yukarıya, yatakhaneye. Hanginiz çekti ranzaları diye sordu. Bizde çıt yok. Birbirimizi ispiyonlamak yok çünkü. Hepimizi sıraya dizdi. Avucumuzu açtırdı, hem sağ hem sol girişti. Öyle otoriterdi. Sabahları bizi denize indirirdi. Upuzun bacaklarını açardı. Bacağının bir tarafından suya değer, öbür tarafından çıkardık. O yaz öyle geçti.

Yıllar geçti aradan. 1978'de halamın kızı Haygan, o sırada Levent'le nişanlıydı, Orhan'la tanıştırdı beni. Flört etmeye başladık. 1984'te askerden geldikten sonra evlendik. Hrant *Ahparig*'in gelini olmuştum.

Hrant *Ahparig* benim için o kamp döneminden ölümünün bir süre öncesine kadar dediğim dedik, astığım kestik bir Hrant'tır. Çok sert, aynen ismi gibi, ateş gibi, sevgisini alabildiğine veren ama kızgınlığını da bir o kadar öfkeyle kusan bir adamdı. Kardeşleriyle emreder gibi konuşurdu. Bunları nişanlılarının yanında azarlamayayım, gururları kırılır, demezdi. Benim nişanlım da benim gözümde ilahtı. Çok zoruma giderdi onun kardeşlerine bu tavrı. Ama bir şey diyemezdim, çünkü Hrant *Ahparig* iktidardı. Ondan hem korktuk hem de saygı duyduk.

Ama gözleriyle sana sevgiyle bir baktığı zaman, bütün kırıp geçirdiği her şeyi unutturabilirdi o bakışıyla. Bin kere kırsa seni ve bir kere öyle baksa, her şeyi unuturdun. O öyle bir adamdı. O, dokunmaktı. Kolunun altına alır, kırarcasına boynunu sıkardı. İçine sokardı. Biz çok sonra onun bu karakterini öğrendik. Ateşi söndükten sonra yüreğinde sevgi dolu Hrant, *ahparig* olurdu. Kızar, bağırır ama hepsi saman alevi gibi sönerdi.

Hrant *Ahparig* ailenin direğiydi. Bir gün yine üç kardeş girişmişler birbirlerine. Bağırış çağırış kıyamet! Tabii en çok bağıran da yine ağabeyleri... Baydzar da daha ilkokulu yeni bitirmiş o sıralar. Ama baba sen bizi korkutuyorsun, böyle olma ne olur, deyiverdi o küçücük boyuyla. Hemen susmuştu Hrant *Ahparig*. Böyle bir şey beklemiyordu herhalde, kötü olmuştu. O günkü kavga konusunu da hiç unutmam. Siz bir gün beni ağabey yerine koydunuz mu? Bir defa ağabey dediniz mi bana diye kükrüyordu kardeşlerine. Levent de gayet sakin, bütün mesele bu mu, bizden ağabey sözünü duymak için mi hırpalıyorsun bizi bu kadar, demişti. Ve şaşılacak şey, hakikaten de bir gün bile ağabey dedirtemedi bunlara. Ta ki 19 Ocak 2007'ye kadar... O gün ilk defa "ağabey" lafını duydum ağızlarından...

HAYGAN

Onunla 1978'de karşılaştım. Ailede ilk tanıdığım Orhan'dı, sonra Levent... O sıralar Kurtuluş'taki Maral Fotoğraf Stüdyosu'na çok sık giderdim. Güzel sohbetlerimiz olurdu. Orhan yurtdışına gittikten sonra bir gün ayaklarım beni yine dükkâna götürdü. Levent orada olacak diye biliyorum. Bir baktım, Hrant *Ahparig* otu-

ruyor içerde. Birkaç müşteri daha vardı. Ayağa kalktı ve beni çok sıcak karşıladı. Çok sert görünümlü biri ama hiç öyle değilmiş diye düşündüm. İlk orada karşılaştık. O yakın davranışı beni çok etkiledi.

Aile büyüğü olarak Hrant *Ahparig* geldi beni ailemden Levent'e istemeye. Rakel'le birlikte geldiler. Ondan sonra da onların evi, aile büyüğümün evi gibi oldu.

Kardeşlerin muazzam bir ilişkileri vardı. Bir araya geldiklerinde kavga mı ediyorlar, sohbet mi ediyorlar, oyun mu oynuyorlar, ciddi bir şeyler mi paylaşıyorlar, hiç anlayamazdık. Çok mutlulardı. Zaten onların bu sıcak birlikteliği bizi de içine aldı, kendi ailemizden kopardı. Biz üç aile etle tırnak gibiydik, birbirimize yetiyorduk. Çocuklarla da aynen devam etti bu durum.

Aslında çok sert biriydi Hrant *Ahparig*. Hepimiz çekinirdik ondan. O sertliği aileyi koruma zırhının içine almak içindi galiba. O zırhın içinde de sanki hepimiz sarhoştuk, başka hiçbir şey düşünmüyorduk. Ama işin garip tarafı, sertliğinin ani dönüşlerindeki yumuşaklığıydı. Bir tarafı ne kadar keskinse, öbür tarafı o derece yumuşak ve çok esnekti. Sinirlendiği zaman hiç kimseyi gözü görmezdi. Sevdiği zaman da öyle... O an içinden nasıl geliyorsa, öyle hitap ederdi. "Kız Haygan," derdi genelde. Çok sevinçliyse, "gelinim," derdi. Keyfi daha farklıysa sadece, "Haygan," derdi. Durumuna göre değişirdi.

ZABEL

Kardeşleri ve kardeşlerinin çocukları onun için kutsaldı. Eh, biz de gelinler olarak çakma Dinklerdik tabii... Gerçi, "gelinim," dediği zaman onu da üzerine basa basa söylerdi. Gelinim, iyi misin? Kocan seni üzüyor mu, söyle bakayım, dersini vereyim, dediği zaman onu da dolu dolu söylerdi. Ama ben çoğu şeyi sakladım ondan, çünkü hem kötü ders verirdi hem de Orhan'dan çekinirdim. İşin esası şu ki, kardeşini kendi canından öte kollardı. Gözü Orhan'ın üstündeydi. Ona ağabey değil de babaydı. Sade ona mı, bütün aileye babaydı. Hele de çocuklara... Hrant *Ahparig* ailedeki bütün çocuklara aynı davrandı. Hepsine aynı sertlikle, hepsine aynı sevgiyle... Benim evladımla kendininkini ayırdı dersem, onun orda kemikleri sızlar, ben de yukarda hesabını ağır veririm.

LUSİN

Amcam ve kardeşleri bilimkurgu filmlerindeki hava, su, toprak gibi olmazsa olmaz elementler gibiydi. Sanki bir bütünün parçaları gibi kenetlenmiş... O yüzden biz yedimiz de eksik parçalar gibiyiz şimdi. Bir türlü bütüne ulaşamıyoruz.

Bir sorun çıktığında üçünü toplanıp konuşurken hatırlıyorum hep. Dış dünyaya kapalı olurdu bu konuşmalar. Sanki hâlâ çocukluklarındaki o küfenin altında dış dünyaya karşı mücadelelerini planlıyorlardı. Ama sonunda her şey güzel olurdu. Elmanın kurdu temizlenir, yine de yenirdi elma. Asla atılmazdı. Garip bir birliktelik ve kardeşlikleri vardı. En büyükleri amcam, sonra Hosrof Amcam, sonra babam. Çok uzun seneler ben en küçüklerini Hosrof Amcam sandım. Sanırım boy farkından dolayı.

Hrant Amcam en büyükleri. Söz hakkı ve son karar yetkisi hep onundu. Ama hep bildim ki ortak kararlarının sözcüsüydü aslında. En büyükleriydi. Ve büyüğe saygı hep koşul oldu hayatımızda. Biz yedimiz de büyükten küçüğe doğru sıralandık.

HAYCAN

Amcamla ilgili hatırladığım en eski anılarım, onların Bakırköy'de şimdiki evlerinden iki sokak ötede oturdukları kira evine ait. Sera'nın doğduğu o evi ve amcamın o zaman aldığı yeşil renkli Peugeot arabayı hayal meyal hatırlıyorum. Amcamın bıyıklı halini de öyle. Biz yedi kuzen kardeş gibi büyüdük. Sera'yı ilk elime verdikleri zaman galiba iki haftahktı daha.

Amcama ilişkin en unutulmaz anımı bütün aile de unutmaz. İlkokul son sınıftayken ben de yaşıtlarım gibi atari salonlarına çok düşkündüm. O zamanlar tabii bilgisayar oyunları, *play station*'lar yok. Bir gün Beyaz Adam'dan çıktım, aldım başımı Bakırköy Meydanı'nın arkasındaki pasajda bulunan atari salonuna gittim. Önce bir iki jeton alıp bir güzel oynadım. Param kalmayınca da başladım başkalarının oyununu izlemeye. Zaman geçmiş, farkında değilim. Birden amcamın sesini duydum arkamda, "Haycan!" diye. Sert bir biçimde söylememişti ama benim ilk refleksim ne olduğunu anlamadan koşmaya başlamak oldu. Koştum koştum, yeraltı çarşısına girdim ama oraya kadar da nasıl gittim hiç hatırlamıyorum bile.

Çocukken sokakta benden hızlı koşan yoktu. Yeraltı çarşısında koşarken dönüp arkama bakıyordum. Amcam üzerinde pardösü, başında da hep giydiği o golf şapkası, elleri iki cebinde arkamdan

koşuyor. Bir yandan da, "Haycan!" diye sesleniyor bana. Bir yandan koşarken bir yandan da, nasıl oluyor da amcam bu kadar hızlı koşuyor diye şaşırıyorum. Ben gencim, o yaşlı çünkü. Neyse, ben önde, amcam arkada gece saat 10.00'u geçmiş, biz hâlâ koşuyoruz Bakırköy'de bir uçtan bir uca. Kendimi nasıl eve attığımı, banyoya girip kapıyı kilitlediğimi bilmiyorum. Yarışı kazanmıştım ama çok da korkmuştum. Galiba bundan dolayı hiç üstüme gelmediler ama ben de habersiz gitmedim bir daha bir yere.

MARAL

Biz hepimiz tek bir aileyiz. Üç kardeşin yedi çocuğu da birer kardeş. Ben ailenin üç küçüğünden biriyim. Sera ve Zepür aynı yaşta, ben onlardan bir yaş büyüğüm. Büyükler de yaşıt sayılır. Baydzar ve Ararat'a hiçbir zaman isimleriyle hitap etmedim. *Apar* (abi) ve *kuyrig*'ti (abla) ikisi bizim için. Haycan ve Lusin'e belli bir zamana kadar isimleriyle seslendik. Ta ki Hrant Amcam Antalya'da onlara da abla ve abi dememiz gerektiğini söyleyene kadar.

Yazın yıllarca aynı evi paylaştık Antalya'da. Kışları da Bakırköy'de oturduk hepimiz. Zaten Yervant Amcamla altlı üstlü otururuz.

Amcam ailenin büyüğüdür. Hep onun evinde toplanılır, yemek yenilir. Özellikle de yılbaşları... Yılbaşları herkes oyun da oynar, büyükbabamın kumar genleri yüzünden herhalde. Çoluk çocuk, tombala falan derken poker bile oynadığımızı hatırlarım. Hem de parasıyla... Hrant Amcam koca bir çocuk gibi olurdu o zamanlar. Kaybettiği zaman da mızardı, kavga çıkarırdı. Zaten kavga hiç eksik olmazdı bizde. Hem biz çocuklar arasında, hem de babamla amcalarım arasında. Bir süre küs kaldığımız zamanlar olur. Ama sessizce de barışırız. Yükselen seslerimizi ancak biz duyarız. Deliliğimiz de birbirimize. Bütün Dinklerde deli bir damar var. Küçük Nora'da bile...

Ne kadar neşelidir amcam. Ne kadar da coşkulu... Hep gülerken hatırlıyorum onu. Eşsiz bir gülüşü vardı. Çocuklarından en fazla ona benzeyeni Baydzar'dır. *Kuyrig*'te amcamın ruhu vardır sanki... Benim rol modelimdir o. Çok çalışkandı, çok iyi okudu. Ama çılgındır da!

Ararat ise ağabeyimdir benim. *Apar*ımdır. İnanılmaz zekidir. Çok derindir. Hayranlık duyduğum bir ağabeydir o. Karolin'le evlendiği zaman ne kadar üzülmüştük biz kızlar. Sera, Lusin ve ben resmen karalar bağlamıştık üzüntüden. Hüngür hüngür ağlamıştım, hiç unutmam. Yok yani, Karolin'i sevmediğimizden değil. Onlar çıkarken hiçbir sorun yoktu aramızda. Ne zaman evlenmeye kalktı-

lar, o zaman işler değişti. En sonunda üç kız oturup karar verdik düğünlerinde karalara bürünelim diye. Ve yaptık da bunu... Hrant Amcam bizi gördüğünde öyle karalar içinde, inanamamıştı gözlerine. Ne oluyorsunuz yahu, matem mi var diye çıkışmıştı bize... Ama çok iyi biliyorum ki, bir yandan da bayılmıştı bu muzipliğimize...

ZEPÜR

Ne onlar gibi babalar tanıdım, ne onlar gibi kardeşler... Hikâyelerini hep büyük bir heyecanla dinledim. Ana babalarının ayrılışlarını, sokakta kalmalarını, daha sonra Tuzla'ya gitmelerini... Bunlar şahit olmadığım hikâyeleri... Şahit olduklarım da bir o kadar güzeldi. Beyaz Adam'da oyun masası kurup oynamaları, sonra çocuklar gibi mızıkmaları, birbirleriyle dalga geçmeleri, şakalaşmaları... Balık tutarken, kim daha büyüğünü tutacak diye yarışmaları...

Kınalıada'ya ilk gittiğimiz seneler amcamlarla aynı evde kalırdık. Biz küçüklerin büyüdüğünü en kolay kabul eden amcam oldu. Gece kulübüne çıkma iznini hep ondan alırdık. Amcamın "evet"inin üstüne kimse, "hayır," diyemezdi. Bilirdik, ailemizin yöneticisi amcamdı. Babadan başka baba olur mu, demeyin. Ailemizin en büyük babası amcamdı.

Agos kurulduktan sonra her sene adaya gitmeye başladık. Miço babam ve amcamın en büyük zevki sandala atlayıp balık tutmaktı. Hatta bu işi ailece öyle benimsemiştik ki tutulan büyük balıklarla hatıra resimlerimiz bile vardır. Bu işi öyle ilerletmişlerdi ki soğuk, yağmur dinlemeden fırtınalara meydan okuyarak atlarlardı sandala. Biz de dürbünle onları izler, el sallaşırdık. Sonunda babam, amcam ve bir arkadaşları kaptan olmaya karar verdiler ve kaptanlık ehliyeti sınavı hazırlıklarına başladılar. Muzırlık olmadan hazırlık olur mu? Aralarında konuları paylaşırken bile kavga ettiler. Biri, sen çalış, ben senden kopya çekeceğim, diyor; diğeri, hayır sen çalış, diye itiraz ediyordu. Mutlu haber sınav sonuçlarının açıklanmasıyla geldi. Artık ikisi de kaptandı. Ne var ki, bu defa da babamın dilinden kurtulamayan amcam oldu, çünkü babam en yüksek puanı almıştı.

HAYCAN

Bir gün Dink ailesinin bütün erkekleri adaya gidiyorduk. Vapurda başladılar gençlik maceralarını anlatmaya; indiğimizde hâlâ kahkahalarla gülüyorduk. Tabii her biri kendi başından geçeni değil de, diğerinin maceralarını anlatıyordu. Biri diğerine takılıyordu, diğeri

ötekine. Buna benzer başka bir gün yaşadığımızı hiç hatırlamıyorum.

Amcamın en büyük eğlencesi pazar günleri Beyaz Adam'ın ofisinde kardeşleriyle kâğıt oynamaktı. Bağırış çağırış, küfür gırla olurdu aralarında.

Bir keresinde tam böyle bağırırken odaya girdim, oğlum görüyor musun şu babanların yaptığını, dedi yüksek sesle. "N'oldu ki amca?" diye sordum. Kazanıyorum, paramı vermiyorlar, dedi. Bunun üzerine, sen de onlar kazanınca verme o zaman, dedim ben de. E o zaman da oynamıyorlar, dedi çocuk saflığıyla.

ARARAT

Babam ve amcamlar kâğıt oynamaya doyamazlardı. Ama parasına değil de, eğlence olsun diye. Bunun içinde birbirini dolandırmak da vardı. Bunu da göstere göstere yaparlardı. Babam en beceriksizleriydi hile hurdada. Yervant Amcama hemen yakalanırdı, çünkü yüzü kızarırdı ve belli ederdi. Öte yandan, kâğıt oyunu sırasında hırslanmak ve kardeşleriyle kavga etmek en keyif aldığı şeydi. Roller bazen değişirdi ama genelde iki kardeş babama karşı olurdu. Hoşkin oynarlardı; Doğu'da, Malatyalılar arasında çok oynanan bir oyundur bu. Yılbaşı gecelerinde biz çocukları da alırlardı aralarına. Genelde hoşkin ve elli bir oynardık. Hayır, kadınlar oynamazdı. Oyun erkeklerin işiydi. Bir de çocukların... Mamam uyuyor olurdu zaten. O sevmezdi ama bilirdi babamın böyle stres attığını. Bir şey demezdi. Bizim ailemiz çok neşeli bir ailedir. Her anı eğlenceye çevirmeye çalışırız ve keyif alırız. Başta da babam... Babamla mutluyduk yani...

LUSİN

Büyürken Famecity oynamak en büyük eğlencemizdi. Üçü de oyunu biz çocuklar kadar ciddiye alarak oynarlar ve eğlenirlerdi. Hatta kendi jetonları bitince bizde kalan fazla jetonları araklamaya çalışırlardı. Adeta yaşayamadıkları çocukluk günlerini geri çalar gibiydiler. Bizi mi götürüyorlardı, yoksa kendilerini mi, orası biraz karışıktı.

Sonra toplu yılbaşılarımız vardı. Ben büyümeye başladığımda tabii ki dışarı çıkma isteklerim arttı. Babam, zaten bizsiz geçireceğiniz çok yılbaşınız olacak, derdi. Ben başta söylene söylene kalırdım evde. Ama evdeki şamata arttıkça unuturdum dışarıyı. Önce topluca yenen koca bir yemek... Hrant Amcam hep masanın başında, iki yanına iki kardeşini oturtur, bir onlara, bir bize sataşıp dururdu.

Gece yarısından önce amcam yok olur, *Gağant* Baba gelirdi. 10-11 yaşlarımda artık anlamıştım onun *Gağant* Baba olduğunu ama bu *Gağant* Baba'ya olan inancımı hiç eksiltmedi. Ta ki 2007 yılına kadar...

Sanırım ortaokuldaydım *Gağant* Baba hediye olarak kitap getirdiğinde. Hayallerim o zaman yıkılmıştı. Zaten kitap satıyorduk dükkânda. Nasıl bir kolaycılıktı bu; raftan indir kitapları, üstünü kaplayıp getir, çocuklara ver. Ambalajların içinde kitap olduğunu anlayınca zahmet edip elimizi bile sürmemiştik. Bir tek Ararat *apar* hediyesini açmış, kitabı karıştırınca da sayfaların arasına gizlenmiş parayı bulmuştu. Sonrasında tek hatırladığım çığlıklar içinde ambalajları yırtmamız... Dünyanın en güzel hediyesiydi o gece bana verilen. Para değil, büyüklerimin sahip olduğu duygusal zekâydı hediyem.

Sürprizli bir yılbaşımız da mamalara ehliyet aldıkları zaman yaşandı. Üç elti ehliyet almaya soyunmuşlardı. Mamam ve Zabel Yengem yerde oturup tüm gece trafik ve ilkyardım çalıştılar o yıl. Yılbaşı geldiğinde de, devletten önce eşleri verdi ehliyetlerini. Üzerinde de, "Bu ehliyet odadan odaya geçiş, pazar arabası kullanırken geçerlidir," yazıyordu.

Hediye fasıllarından sonra yılbaşı klasiği tombala başlardı. Hrant Amcam tombalanın başında bağıra bağıra numaraları okurdu. Sonra kâğıt oyununa geçerlerdi. Kâğıt oynamak özel bir yılbaşı klasiği değildi, çünkü zaten pazar günleri de dükkânda oynarlardı. Oynarken de birbirlerini itip kakarlardı. O sırada babamdan para almak için dükkâna gitmişsem, babam ve Orhan Amcam öperken Hrant Amcam genelde ısırırdı.

MARAL

Hepimizin ekmek teknesi Beyaz Adam. Küçük bir kırtasiye olarak başlıyor, şimdi yedi katlı bir mağaza. Amcamlar ve babam emekleriyle yoktan var ettiler orayı. Özellikle sezon dönemlerinde alınlarından ter damlaya damlaya çalıştıklarını çok görmüşümdür. Sezon bizim için okulların açılmasından önceki hazırlık haftaları ve okullar açıldıktan sonraki bir aylık dönem demektir. Biz on üç kişi aile boyu orada çalışırdık her sezon. Üç anne kasada dururdu. Biz çocuklar da tezgâh arkasında. Sera ve Zepür kap kâğıtlarına göz kulak olmakla başladılar bu işe. Çok küçük yaşlardan alıştırdılar bizi çalışmaya. Hatta amcam *Kuyrig*'le ve *Apar*'ı ortaokuldeyken ilk hafta okula bile yollamazdı. Hem yorucu hem eğlenceliydi Beyaz Adam. Ama

deli damarımız işyerinde de kendini ara sıra gösterirdi. Amcamın üst kattan yaka paça müşteri kovalaması mesela... Her birimizin böyle vukuatları olurdu. Amcam *Agos*'a geçtikten sonra da sezon dönemleri dükkâna uğrardı. Şöyle bir katları dolaşır, kasaları toplardı, yukarıda para sayardı. Biz de zaman geçtikçe kasiyerliğe terfi ettik tabii. Anneleri de emekli yaptık.

HAYCAN

Kendimizi bildiğimiz andan itibaren Beyaz Adam'ın eşek logosu hep gözümüzün önünde oldu. İlkokul son sınıftayken çalışmaya başlamıştım orada. Okullar açılana kadar sabahtan akşama çalışırdım, okullar başlayınca da okul çıkışında üzerimdeki formayla birlikte doğru dükkâna... Bu hayat üniversite yıllarında da böyle devam etti. Hâlâ da böyle...

Amcam zamanla Beyaz Adam'dan elini çekmeye başladı. Orayı kardeşlerine bırakıp Antalya Titreyen Göl'de Rachel Jewelery adında bir kuyumcu dükkânı açtı. Yaz tatillerinde hepimizi tam kadro yanına alırdı. "Kuyumcu amcam" da bir âlemdi doğrusu. Alman turistlerle müthiş anlaşırdı. Onlara yemek ısmarlar, esprileriyle kahkahaya boğardı. Bu kadar az yabancı dili varken insanları nasıl etkisi altına alabildiğini hâlâ çözemedim.

Amcam daha sonra yandaki dükkânı da alıp halı, kilim satmaya başladı. Dükkânın önünde kocaman iki halı yayılı halde açıkta dururdu. Ve sıcakta kimin uykusu gelirse gider, o halıların üzerine serilip uyurdu. Dükkâna halı bakmaya kim gelirse gelsin, o sıra kim uyuyorsa halının üzerinde, hiç istifini bozmazdı. Yine böyle bir gün, amcam yoğunluktan dolayı yemek yemeye fırsat bulamamış olacak, almış eline bir Adana dürüm, dükkânın yan tarafına geçmiş, orada büyük bir aceleyle mideye indiriyordu. O sırada dükkâna turist bir kadınla kızı girdi. Amcam da arkalarından seğirtti tabii. Halılara bakan kadının arkaya dönmesiyle dürümü ısırmakta olan amcamın göz göze geldiği anı unutamam. Ağzı dolu bir halde elindeki dürümü kadına doğru uzattı ve ikramda bulundu. Adeta, buyurun bir ısırık da siz alın, gibisinden... Kadın şaşkınlıkla karışık başını iki yana sallamasa, daha da ısrar ederdi bana kalırsa.

Amcam Antalya'daki bu işle de yetinmedi, daha sonraki yıllarda Alanya'nın bir köyünde inşaata başladı. Yan yana iki bina yapmıştı. Alt katları dükkân, üst katları da bizim kalacağımız mekânlar olarak düşünmüştü. Zaten amcam ne zaman böyle plan yapsa, hepimizi düşünerek hareket ederdi. Hatta ÖSS sonuçları açıklanıp Delal'in

Boğaziçi Üniversitesi'ni kazandığını öğrendiğimizde hepimiz ordaydık. Telefondan öğrenmiştik sonucu ve amcam sevinçten dört köşe, sıkı sıkı sarılmıştı Delal'e.

Burası faaliyete geçince bir de bar açtı amcam. Ortasında bir havuz, havuzda da balıklar... Gelen misafir hangi balığı istediğini söylüyor, seçilen balık havuzdan çıkartılıp mutfağa yollanıyordu. Öyle bir fiyakalı yerdi. Bir de eşeğimiz vardı Bozo adında. Amcam çok severdi Bozo'yu. Bozo geldiğinde bir bardağa bira doldurur, Bozo'ya içirirdi. Tabii akşam olduğunda Bozo sızardı çimlerin üstünde. O dönem amcamın *Pari* (Uslu) adında bir köpeği vardı. Birbirlerine çok düşkünlerdi. *Pari* kaybolduğu zaman amcam çok üzülmüştü ve bir gün köpek sahibi olursam, ona *Pari* adını vermemi istemişti.

MARAL

Antalya'da yapmadığı iş kalmadı amcamın. Kuyumculuk, dericilik, halıcılık derken en son barcılık bile yaptı. Orda da koca kollarını açar, herkese sarılırdı. Coştu muydu, çıkar ortaya, dans ederdi...

Üst üste kaç yaz gittik Antalya'ya, hatırlamıyorum. Antalya, Side derken Alanya'da da iş yaptı amcam. O zaman beyaz bir Murat arabamız vardı. Tam on dört kişi o arabaya sığışır, denize giderdik. Sera, Zepür ve ben Antalya'da çok haylazlık yapardık. Birbirimizle de çok didişirdik. Arabada cam kenarı yüzünden hep kavga çıkardı.

HAYGAN

Bir yaz çoluk çocuk Antalya'dayız yine. Bir araba ama yedi çocuk, üç de hanım, kendisi, artı annesi o arabanın içinde... Artı bir de kuzini Satenik... Hepimiz aynı arabada. Nasıl sığdığımızı şimdi düşününce benim de aklım almıyor. Arabadan önce kendisi inerdi, arkasına bakmadan dükkâna girerdi. O gün de orada yine turistler var kapının önünde. Biz iniyoruz ama inen insanın sonu gelmiyor bir türlü. Sonunda hepimiz çıkabildik dışarı, sırayla kendi önde, biz arkada, turistlerin önünden geçiyoruz. En sonunda bir tanesi dayanamadı, bunlar kim diye sordu. Adama döndü, "Alles meine Frau und Tochter," dedi Almanca. Böylece hepimiz Hrant *Ahparig*'in haremi olduk.

ZEPÜR

Antalya'da geçen çocukluğumun başkahramanı amcamdı. Gelecekteki hayatımda da öyle olacağını bilmiyordum o zamanlar...

Amcam büyük hayallerini de yanına alarak *Agos*'u kurmaya giriştiğinde, bizim de yaz tatillerinde Antalya'ya gitme hayallerimiz sona erdi. Pek de memnun kalmadık bu durumdan. Çocuk aklımızla Antalya günleri bizim için *Agos*'tan daha önemliydi tabii ki.

Amcam orada neler yapmadı ki? Ama Antalya deyince benim aklıma işten güçten çok, eşeğimiz Bozo gelir. Bir de amcamın bize kurduğu koca hamak... Bira içirirdi amcam Bozo'ya. Sonra da çakırkeyif Bozo'nun poz poz fotoğraflarını çekerdi. Evimizin altındaki barda da haftada bir gün kokteyl ile ödüllendirirdi biz üç küçükleri. En büyük zevkimiz, yakınlarda bulunan büyük otele arkadaki tellerden tırmanıp kaçak olarak girmekti. Bir defasında otelin restoranına kadar sızıp yemek ısmarlamayı bile başarmıştık. Ama nerede olduğumuzu bilmediği için bizi aramaktan deliye dönen amcama enselenince hem paparayı yedik hem de o haftalık kokteyl ödülümüzden olduk.

Denize gitmek için oradaki nehirden geçerdik. Nehirde yılan olduğunu duyunca çıplak ayaklarımızla o nehirden geçmeye korkmuş, kıyameti koparmıştık. Tabii ki o zaman da amcam yardımımıza koşmuş, sırayla bizi kucaklayarak nehrin karşısına denize kadar taşımıştı. Her seferinde amcamın kucağında nehri geçmek ne büyük keyifti. Ve ne kadar da kocamandı amcam.

HAYCAN

Agos'un kurulma süreciyle birlikte amcamı çok az görmeye başladık. Gazete çıktıktan sonra da yoğunluğu azalmadı bir türlü. Saçları da zaten *Agos*'la beraber hafiften beyazlamaya başlamıştı.

1998 yazı ben de *Agos*'ta çalışmaya başladım. İlk maaşımı da *Agos*'tan aldım. Amcam bazen sıcaktan bunalır, şortla dolaşırdı. Eski okul müdürümün *Agos*'u ziyarete geldiğinde amcamı üstünde gömlek, altında şortla karşısında gördüğü zaman yüzünün aldığı ifadeyi hâlâ unutamam.

Bir gün yaşıtlarımla sohbet ediyoruz *Agos*'ta, amcam geldi ve Haycan diye seslendi gür bir sesle, nasıl gidiyor Haycan. Ben de, iyi gidiyor amca diye cevap verdim. Şöyle bir iki saniye durdu, sonra geriye dönerken, taşaklarını yiyiiim senin, deyiverdi. Bunu da hiç unutmayacağım hayatım boyunca.

Agos'taki çalışma hayatım o yaz bitti. Ama arada uğrayıp amcamı görmeyi sürdürdüm. Ne zaman gitsem amcam odasında bilgisayara odaklanmış şekilde otururdu. Onu rahatsız etmeyeyim de kendisi beni fark etsin diye sessizce odasında dolanır, kütüphanedeki kitapları karıştırırdım. Bir süre sonra pes edip odasından çıkar, çalışanlarla soh-

bet etmeye başlardım. Sonra amcam odasından çıkar ve ulan geliyorsun buraya kadar kızlarla sohbet ediyorsun da bana uğramıyorsun ha diye fırçasını atardı. E amca odanda dolanıp durdum, fark bile etmedin beni, deyince de inanmazdı, bir fırça da bunun üzerine yerdim.

MARAL

Yazı yazmaya ortaokulda başlamıştım. Kompozisyon yarışmalarında üst üste derece alınca amcam bunu *Agos*'ta haber yapmak istedi. Bir sabah erkenden elinde fotoğraf makinesiyle eve geldi. Önlüğümü giymiş, okula gidecektim. Utandım, makineye bakamadım. O hafta aldığım ödüllerle *Agos*'a haber oldum.

Lise 1'de bir kompozisyon yarışmasında birinci olunca amcam ödül töreninde kendisine sorulan, neyiniz oluyor, sorusunu "kızım" diye yanıtladı. Babam da, bak görüyor musun, nasıl da sahipleniyor seni diye dalgasını geçti amcamla. Artık başka şansım kalmamıştı. Amcamın her hafta *Agos*'ta Ermenice yazı yazmam isteğini çaresiz kabul ettim. Ama amcama da bir hayli çektirdim. Adada o yaz aynı evde kalıyorduk. Bütün yazarlar yazılarını salı günü teslim ederken, ben küçücük boyumla genelde son geceye bırakırdım. Yazmak zorunluluk olunca, üstüne de benim tembelliğim eklenince, bir gün, ben bırakıyorum artık, deyiverdim. Ve bu konuda onu çok üzdüm. Onunla yazları *Agos*'a gitmemi isterdi. Ben de hep ertelerdim. Nasılsa daha küçüktüm. Daha çok zamanım olacaktı. Amcamı değil de, Hrant Dink'i tanımaya da çok vaktim olacaktı. O yüzden hep erteledim. Sohbetlerimizi bile erteledim.

2005 yazıydı. Sonunda kendim karar verip haftanın üç günü amcamla *Agos*'a gitmeye başladım. Ama aramızda bir anlaşma yapmıştık. Yazı yazmayacak, sadece çalışanları izleyip işi öğrenecektim. Çok mutlu oldu. İlk gün kalktık gittik. Beni Ermenice bölümüne koydu. Yaklaşık bir saat kadar geçmişti. Birden çıkıp geldi, Maral yazını yazıyorsun di mi? Sayfan hazır çünkü, dedi. Sana yazmayacağımı söyledim amca, dedim. Elini beline koydu, üzgün üzgün baktı bana. "Peki kızım," dedi ve gitti.

Amcam küsmedi bu yüzden bana. Küsmediği gibi, bir de Amerika macerası yaşattı aynı yaz... Ağustos ayıydı. Delal *Kuyrig* Amerika'da doktorasını tamamlamıştı. Bir gün amcamla adadan *Agos*'a giderken, *Kuyriğinin* mezuniyetine gelir misin? Alalım öteki iki bıdığı da dördümüz gidelim, dedi. Amcam beş gece kalıp döndü. Biz kızlar on beş gün daha kaldık. Mezuniyette *Kuyrig* diplomasını alırken, nasıl da gururlanmıştı amcam.

Sabahları *Kuyrig* okula gider, biz de evde temizlik yapmaya çalışırdık. Yemek yapmayı da bilmezdik. Amcam hemen pes edip, Rakeeel, bunlar beni aç bırakıyor diye bağırmaya başladı ve masadan kalktı. Şarap soslu et yapmayı denemiş ama hiçbirimiz yiyememiştik. Mutfakta bulduğumuz cipsle doyurmuştuk karnımızı. Ertesi sabah amcam kahvaltıda yumurta kırdı bize. Bakın nasıl yapılır, öğrenin diye şovunu da yaparak. İnanılmaz lezzetliydi. Çocuk gibi sevinirdi böyle şeylere.

Bir gün hep beraber alışverişe çıktık. Bize danışarak çok güzel spor kıyafetler aldı kendine. Ah amca inanılmaz yakıştı, çok yakışıklısın yaa, dedikçe nasıl da mutlu olmuştu. Amcamın İngilizce konuşma denemelerine kahkahalarla gülerdik. Bir gün havuza gittik Amerika'da. Yemek söyledik. Adam bir şey sordu amcama, amcam da anlamadı ama bozuntuya da vermedi, parayı uzattı. Adam soru sormaya, amcam parayı uzatmaya devam ettiler bir süre... Sanki biz konuşabiliyormuşuz gibi çok gülmüştük bu duruma. Halbuki yanlış da söylese, gayet iyi anlaşırdı yabancı dilde de...

Chicago'ya gittik bir gün günübirliğine. E artık bir gazinoya girelim, dedi. Biz dışarıda bekledik *Kuyrig*'le. Amcam girdi içeri ve rulet oynadı. Parayı kaptı geldi, bu sizin New York'a üç gün gidip gelmenize yeter mi diye sordu. Yetmez, dedi *Kuyrig*. Amcamı bir kez daha içeri yolladık. Ve tekrar kazanıp geldi. Elinde kazandığı jetonlarla gazinonun önünde bir resmi bile vardır. O Türkiye'ye döndükten sonra biz o parayla üç günlük bir New York tatili yaptık.

HAYCAN

Benim bir de Avustralya dönemim var. Oradayken hayatımdan çok memnundum ve bir tarafım hayatıma orada devam etmekten yanaydı. Tam o sıralar amcam ve Rakel Yengem orada yaşayan Ermenilerin daveti üzerine Avustralya'ya geldiler. Onlarla birlikte olabileceğim için sevinçten uçuyordum. Orada yaşarken nadiren kumarhanelere gider, kumar oynardım. Tabii ki bunu amcamla paylaşmayı düşünmüyordum. Ama büyük kumarhaneler olduğunu öğrenir öğrenmez, ilk işi gidip gitmediğimi sormak oldu. Ben de doğruyu söyledim çekinerek. Tepki vermesini beklerken, ne oynuyorsun diye sordu merakla. Bunun üzerine başladık hangi oyun daha çok kazandırır sohbetine...

Amcam kalmakla dönmek arasında kararsız kaldığımın derhal farkına vardı. Bir gün beni karşısına aldı ve bana kocaman bir aile olduğumuzu, bunun değerini bilmemiz gerektiğini, İstanbul'da

kurulu bir şirketimiz olduğunu ve en önemlisi, eğer Avustralya'da kalırsam beni görememekten endişe duyduğunu söyledi. Ben de her zaman yaptığım gibi amcama güvendim, onu dinledim ve dönmeye karar verdim. İstanbul'a varır varmaz beni aramış ve geri geldiğin için ne çok sevindim, bilemezsin, demişti. Bunun onun için taşıdığı önemi o zaman fark etmiştim.

Geri döndükten sonra çok sıkıntılı bir döneme girdim. Ve kısa süreliğine de olsa tekrar dönmek istedim Avustralya'ya. Ancak hiçbir zaman amcamın kimliğinden faydalanmak istemediğim için ona haber vermeden vize başvurumu yaptım. Askerliğim yüzünden vize başvurum reddedildiğinde amcam durumu öğrenip beni aradı. Telefondaki ses tonundan ne kadar üzüldüğünü anladım. Konsolosluğu aradı ve problemin ne olduğunu anlamaya çalıştı ve çözüm bulmak için uğraştı. Amcamın en "belalı" döneminde bile kendi dertlerini unutup benim bu kadar önemsiz durumumla ilgilenmek zorunda kalmasından çok rahatsız olmuştum. Ben de onu ve ailenin kalanını daha fazla üzmemek için kendimi toparlamayı seçtim.

LUSİN

Benim hiç anlayamadığım şey, amcamın sanki her şeyi bilmesiydi. Evet, böyle bir şey vardı. Mesela kimliğimi kaybettiğimde kimseye söylememiştim ama o biliyordu. Sadece o değil, üçü de böyleydi tuhaf bir şekilde. Mistik bir yanları vardı adeta. Defalarca yaşattılar bu tür şeyler bana.

2006 sonbaharında Kaş'a gittiğimde yine böyle bir şeyle karşılaştım. Yanına gittiğim arkadaşımın kaldığı yerin sahibi Hrant Amcamın askerlik arkadaşı Olcay çıkmıştı. Sonra günler geçti ve ben tüm Kaş'ın onun arkadaşı olduğunu anladım. O andan itibaren Kaş başka bir yer oldu benim için. Kendimi hiç yalnız hissetmedim. Orada tanıştığım insanlarla birden sanki bir bütünün parçaları oluverdik. Tıpkı ailemizde olduğu gibi Hrant Amcamın ve kardeşlerinin elinin değdiği her şey büyüyordu. Sanki Tanrı'yla anlaşmaları vardı. Onlar Tanrı'nın çocuklarıydı.

MARAL

2006 yılı olmalı. Amcam Almanya'dan Henri Nannen Ödülü'nü almıştı. Yanında para ödülü de vermişler. Yervant Amcamlarda yemekteydik bir akşam. Biz çocukları çağırdı yanına. 200'er Euro dağıttı o paradan. Verdiği parayı harcamadım. Ve hiç harcamayacağım.

Aynı yıl, aylardan kasım. Okuldan eve dönerken yüzü geliyor birden gözlerimin önüne. Eve varınca hemen arıyorum. "İyiyim canım yavrum, sen nasılsın?" diyor telefonda bana. O anda duygularım dökülüveriyor dilimden: "Seni çok özledim ve sadece sesini duymak istedim amca." Kısa bir sessizlik geliyor. Sarılıyoruz birbirimize o sessizlikte. Vedalaşıyoruz belki bilmeden. O akşam Rakel Yengeme bunu anlattığını, ne kadar mutlu olduğunu sonradan öğreniyorum.

HRANT

Öğretmenleri dikkatle izlerim mezuniyet törenlerinde. Bağbozumunda ürünlerini toplayan çiftçinin o muzaffer tebessümü ve emekçi kıvancı siner kişiliklerine. Sanıyorum mesleğin en huzur veren yanı bu olmalı. Aynısı biz aileler için de geçerli. Sanki her seferinde çocuklarımızla birlikte bizler de mezun oluruz.

Biz üç kardeş toplam ancak yedi çocuk yapabildik. Yedisinin de ilk ve orta öğretimlerini Ermeni okullarında almalarını özellikle yeğledik. Çünkü hem kendi okullarımızda öğretimin diğerlerinden daha aşağı kalmadığına güveniyorduk, hem de anadili ve kültürde eğitimin bir insanın yaşamının vazgeçilemez koşulu olduğunun bilincindeydik.

Okullarımızı bir dönem saran, hatta bir miktar şimdi de devam eden, "başarılı öğrencileri özel kolejlere kaydırma" hastalığı zamanında bize de musallat olduydu ama öneriyi getiren öğretmenlerimize elimizin tersiyle cevabımızı vermesini bildiydik: "Hayır, bizim çocuklarımız bizim okullarımızda okuyacak." İyi de yaptık.

Bu yıl Maralımızı Getronagan'dan mezun ettik, gelecek yıl da Sera ile Zepür'ü mezun edeceğiz. Yazık ki geriye başka kalmayacak.

Maral'm mezuniyet töreninde aynı dertten mustarip arkadaşım Tomo'yla bir kez daha hayıflandık, çünkü hayatımızın en büyük hatası daha fazla çocuk yapmamamızdı. Tomo'nun iki, benim de üç çocuğumuz olmasma rağmen bizlere sadece bu kadarcık bağbozumu yaşamak gerçekten yakışmıyordu. Kısır davranmıştık. Şimdi artık geriye kalıyor olanların kıvancıyla yetinmek...

IX. BÖLÜM

SON AYRILIK

"Hrant öylesine açık, kendini gizlemeyen, olduğu gibi ortaya koyan bir insandı ki, karşısındakini utandırırdı kendi kapalılığından..."

"Khent Hrant" başlıklı birinci kitabımın en zor bölümü "Son Ayrılık"ı nasıl yazacağımı düşünürken, *Agos* hayatındaki en yakını ve sağ kolu Karin Karakaşlı'nın bu sözleri geldi aklıma. Ama itiraf etmeliyim ki, yine de bu çok özel alana nasıl adım atmam gerektiği konusunda zorlanıyor ve bu bölümü yazmayı erteleyip duruyordum. Sonra bir gün kardeşi Yervant'la telefonda konuşurken yine Hrant yetişti imdadıma. Yervant, Erivan'daki bir belgesel film festivalinden yeni dönmüştü ve orada izlediği Hrant Dink belgeselinden söz ederken, "Bir kötü oldum ki, sorma," diyordu, "Abim o koca beyaz perdede gözlerimin içine baka baka anamızın ölümünü anlatmaz mı?"

İşte tam da buydu Hrant. Kardeşinden hayatını yazana kadar herkesi utandırırdı açıklığı ve içtenliğiyle...

Hrant annesinin ölümünü büyük bir acıyla taşıdı hiç kuşkusuz... Hayatındaki en değerli varlığını kaybetmişti; üstelik de beklenmedik bir anda, beklenmedik bir biçimde... Rakel'in anlattıklarından, bu sarsıcı olayın ardından Hrant'ın evde aylarca hiç konuşmadığını biliyordum. Bu suskunluk döneminde idrak ve kabul etmiş olmalı Nıvart Hanım'ın ölümünü... Ancak çok ama çok ilerde bunu en yakın dostlarıyla paylaşabildiğini de biliyordum. O noktaya geldiğinde, bununla neredeyse övündüğünü de... *Agos*'taki bir toplantıda, patrikhane ile ilgili bir tartışma sırasında yayın politikasına müdahale edildiğini düşünüp dellendiğinde, " Ben nasıl bir ananın oğluyum, siz biliyor musunuz? ... Köprüleri atar, arkama bakmadan çeker giderim," diye bağırdığı da anlatıldı bana. Ama aile dışında hiç kimsenin "ses"inin bu bölümde yer almasını istemedim.

Hrant hayattaki her şeyin kabul edilip sırtlanılabilmesinden yanaydı. Annesinin ölümünü de böyle omuzlamış ve taşımıştı. Üstünü örtmeye, gizlemeye yeltenmeden... Hrant'a göre, annesinin ölüm şekli hem bir va-

karın ifadesiydi, hem de cesaretin... Kimseye daha fazla yük olmak istemeyen çilekeş bir ananın sergilediği onurlu bir davranıştı...

Bunun böyle olduğunu bir yıl sonra ben de kardeşimi kaybettiğimde öğrenecektim.

TERZİ HAŞİM'İN GÜLÜ

SİRANUŞ HALA

Bacımın adı Nıvart, gül demektir Türkçede. Çiçek adıdır... Aile içinde Nıvart derdik ona. Tanıdıkları Güllü de derdi. Nüfus cüzdanındaki adı ise Gülvart idi. O artık gülün gülü gibi bir şey oluyor. Ama gül gibi olmadı hayatı. Çok çileliydi benim kardeşim. Hayattan çekti. Haşim'den çekti... Ana babaları vardı ama yetimhaneye koymuşlardı çocuklarını. Onlar ordayken çekti. Onlara sahip çıkamıyorum diye dövündü durdu. Çok çile çekti.

HOSROF

Annem, iç dünyasını çok bastıran, kendini kapatan ve tek düşüncesi hayat mücadelesi olan bir kadındı. Yegâne kaygısı çocuklarının karnını doyurabilmekti. Genç yaşta cinselliğe de kapamıştı kendini, hayata da... Tek kimliği olmuştu, o da annelik. Bir de nüfus cüzdanı olmuş işte. Hepsi o kadar...

Babam anneme âşıktı ama annem o duyguları tatmadı. Babama karşı bazı duygular beslemiş olsa bile, yaşadıkları yüzünden bunları inkâr eder hale gelmişti. Belki de hiçbir şey hissetmemişti, bilemem. Biz yıllar sonra bunu kendisine sorduğumuzda, sert bir şekilde, rahat bırakın beni, diyerek susturmuştu bizi.

Babam Sarkis Dink'e, "Terzi Haşim" de derlerdi. Babam annemle evlenmek istediğinde vermeye yanaşmamış aile. Her aile gibi bizimkiler de üç şeye bakmış: Mesleği nedir? İçki içer mi? Kumar oynar mı? Mesleğinde çok iyiymiş babam, terziliğiyle anılacak kadar iyiymiş. İçki sorunu da yokmuş. Ama işte o kumarı yok mu? Çok sözler vermiş bırakacağım diye ama hiçbirini tutamamış. Kumar tutkusundan kurtulamamış.

Kahve kumarı oynardı babam. Küçük oynardı aslında ama yine de ailenin geçimini etkileyecek büyüklükteydi bu. Problem de oydu zaten. Gelirinin neredeyse tamamını kumara yatırır, hatta bazen bunun da ötesinde borçlanırdı. Babam bu kumar hastalığının hepimizin hayatını etkilediğinin farkındaydı. Karısına ve çocuklarına bir şey vermekten aciz olduğunu biliyordu ve bu zaafi yüzünden de ezikti. Annem daha güçlü dururdu karşımızda.

YERVANT

Babam dünya iyisi bir adamdı. Hayatında kimseye bir kötülüğü dokunmamış. Cebinde parası olduğunda yedirip içirirmiş de. Evet, babamın kumar tutkusu hastalık derecesindeydi, kumarkolikti. Bu yüzden bizi istemeden incittiği çok olmuştur. Halbuki çok sevecendi, bizleri gerçekten çok seviyordu, ancak kumar zaafi her şeyden daha baskındı. Belki bin defa tövbe etmiştir ama nafile. Böyle büyük bir paradoksu vardı.

HOSROF

Bana kalırsa babamın iki tutkusu vardı: Kumar ve Nıvart. Anneme âşıktı babam. Yaşanan bütün acılara rağmen peşini hiç bırakmadı. Ondan vazgeçmedi, vazgeçemedi. Annem kendini ondan sakladıkça, annemin nerede olduğunu öğrenir, o bölgede dolanmaya başlardı.

Annemin yaşamının tek kilidi ise çocuklarıydı. Bizim için her şeyi yapabilirdi. Buna rağmen küçücükken yetimhaneye bırakmak zorunda kalmıştı bizi. Bu kadar çaresizdi. O sıralar bizim için en güvenilir yaşam, belki de korunduğumuz, karnımızı doyurduğumuz, geceleri uyuyabildiğimiz bu yetimhaneydi. Biz ancak hayata atıldıktan sonra anamızın ayakta kalabilmek için neler yaşadığını anlayabildik.

Anam bize karşı çok otoriterdi. Biz üç kardeş hayattan hiçbir zaman korkmadık. Ama büyüme çağlarımızda anamızdan korkardık. Bir yanlış yaparsak, bunu anamız öğrenir diye ödümüz kopardı. Yoksuldu anamız ama bu dürüst yanını güçlü tutmuştu. Eğitimsizdi, şuydu buydu ama kendi becerebildiği ölçülerde üçümüze de temiz bir şekilde elinden geldiğince sahip çıktığını bilirdik. Yetimhanede büyüdük ama annemize karşı her zaman saygı ve sevgimiz vardı.

YERVANT

Anamın ailesi birbirlerine tutkun olan ve feodal geleneklerin sürdüğü bir aileydi. Anneannem Ahçik Nine başhatun, söylediği kanundu. Ancak aileye kol kanat geren büyük dayım Haygaz'dı. Ailesi her zaman anamı sahiplendi. Yani anam isteseydi, Malatya'ya gidip ailesinin yanında daha rahat bir yaşam sürebilirdi. Ama bizi bırakamadığı için bunu yapmadı. Biz yatılıya verildikten sonra Armenak Dayım Malatya'ya geri döndüğünde, anamı da yanında götürmüştü. Ama kalamadı anam orada, çocuklarına hasretinden döndü geldi İstanbul'a ve yatılının yakınlarında bir ev tuttu. Bu, okuma yazması olmayan bir kadının İstanbul gibi bir şehirde yalnız başına vereceği kavganın başlangıcıydı. Anam kendi kararıyla attığı bu adımdan sonra artık ezik bir kadın değildi. Bir amaca yönelik mücadele eden, öfkeli, ancak kafası çok net bir kadındı. İlginçtir, anam sadece bizim yüzümüzden ağlardı. Başka hiçbir şey ağlatamazdı onu. Aslında anamı anlatırken, çocukları için gerçekten feda edilmiş bir hayattan bahsediyoruz. Ve de çocukları için akli dengesini, akli melekesini kaybeden bir kadından...

HOSROF

Küçükken böyle bir şey düşünmedik ama hayat mücadelesine girdiğimizde, hani gençliğin bir dönemi tepkilerle geçer ya, işte o yaşlarımızda babama büyük kızgınlık duyduk. Öte yandan, babam kumar zaafı dışında aslında sevgi dolu bir adamdı. Çok iyi özellikleri de vardı. Her şeye rağmen hep bizim etrafımızda olmaya çalıştı. Yetimhanede korunduğumuz düşüncesiyle o dönemde çok sahip çıkmamış olabilir. Ama biz dışarıdaki insafsız hayata çıkıp orada tutunmaya çalışırken, elinden geldiği kadar sahip çıkmaya çalıştı bize. Bizi evine aldı. Belki de hayatın içinde savrulup kendisi gibi olmayalım diye yaptı bunu.

Dolayısıyla sonradan içimiz yine de yumuşadı ona karşı. Her birimiz bunu kendi içimizde yaşadık sanıyorum. Aramızda bunu konuşup babamı eleştirdiğimizi de hatırlamıyorum. Sonuçta ne de olsa babamızdı. Kızsak da kızmasak da onun evlatlarıydık. Bir de şöyle bir şey var: Hayat mücadelesinden kafanı kaldıramıyorsan eğer, bakıp da böyle şeyleri göremiyorsun zaten. Nerde kalmış, oturup tahlilini yapmak... Ama bütün bu yaşadıklarımız hayata bir kızgınlık ya da öfke duymamıza yol açmadı. Tersine, birbirimizle kenetlenmemize, birbirimizle bütünleşerek mücadele etmemize yol açtı.

YERVANT

Babamın hatası evlenip çocuk yapmak olmuş. Bunu ben bir gün babamla açık açık konuştum da... Ezikti, sadece başıyla onaylamakla yetindi.

Ama anneme çok çektirdi. Dolayısıyla bize de... Babama her zaman kızgındık ve de öfkeliydik. Onu pek saymazdık da ama her şeye rağmen severdik. Babamızdı bizim. Baba getirisiyle çocuğa bir şey ifade eder; şayet çocuk beklentilerine cevap alamıyorsa, o zaman baba sadece sevilen insanlardan biri olur, öyle kalır. Yatılıda izne çıkmak dışında pek fazla bir beklentimiz olmadığından, babamız bizim için bir araç konumunda kaldı.

Anam hiç oralı değildi ama babam bir gün yeniden birleşiriz umudundan hiç vazgeçmedi. Ailenin çökmesinden sonra kavga dövüş bitmiş, neredeyse bir rahatlama olmuştu. O sıralar ben yatılıdan çıkmışım, annemle kalıyorum. Ortaokul zamanlarım olmalı... Babam beni görme bahanesiyle bizim eve gidip gelmeye başladı. Her gelişinde anam azarlıyor ama o pes etmiyordu. Bazen elime para tutuşturup eve gönderiyordu. Anam önce istemedi ama babamın bahanesi mantıklıydı. Bu parayı çocuklarının ihtiyaçları için veriyordu. İkna çabalarım sonuç verdi ve anam sonunda kabul etti.

Bütün bunlar babamın düzelmeye başladığına işaretti. Bir gün çok kötü hastalandım, babam duymuş bunu, panik halinde geldi, oğlumu göreceğim diye kapıya dayandı. Anam da rezil olmamak için babamı içeri aldı. Önce kavga, ardından tartışma derken, bizi konuşmaya başladılar. Daha sonra babam elleri dolu tekrar geldi eve. Bu olaydan sonra babam hafta sonları her gelişinde ben onu eve buyur etmeye başladım. Anam sesini çıkaramıyordu. Bu gidiş gelişler çoğaldı, tüm akrabalar duydu. Dayım Malatya'dan İstanbul'a geldi ve anamla uzun uzun konuştu, galiba bir daha denemesi için ikna etti onu. Usulen amcamgil ve babam eve kahve içmeye gelecekler, iki aile yeniden toplanacak, konuşacak ve işi bir olura bağlayacaklardı. O gün dayımlar, amcamlar, herkes geldi. Babam ortalarda yok. Kahvede oyuna dalmış, kendisi için hayati olan bu buluşmayı unutmuş. Anam bu olaydan sonra babamı yakınına sokmadı tabii ki...

HOSROF

Biz çocukken onları bir araya getirmeye çok çalıştık. Bu çöpçatanlık işini en çok Yervant üstlenmişti. Çok uğraştı bu konuda ama nafile...

Ailenin de araya girmesiyle birkaç kez barıştılar da... Ama en son biz ilkokul yaşlarındayken annem kesinlikle hayır dedi artık. Yaşlanıncaya kadar da bu konuda hiç taviz vermedi. Konuşmadı bile babamla. Güvenini kaybetmişti ve inanmıyordu artık ona. Babamın ölümünden kısa bir süre önce aynı evi tekrar paylaştılar ama o da ekonomik nedenlerle, mecburiyetten... Annem o zaman da konuşmadı babamla. Affetmedi onu hiç. Yaşayamadılar birlikte ama babam âşık öldü anneme.

RAKEL

Benim babasıyla ilişkim çok farklıydı, biliyor musun? Yumuşak bir insandı kayınbabam. İyi insandı. Ben öyle kumarını da bilmezdim en başlarda. Ne kazandığı, ne kaybettiği alakadar etmezdi beni. Erkekler kahveye gider ya, o da orada vaktini geçiriyor, sanırdım. Çok sonraları öğrendim sorunları olduğunu, evlatlarının ona kırgınlık duyduğunu. Derbeder bir insandı, dertliydi de. Herkesin derdi kendine. Bana hakkı geçmiştir. Evlendiğimizde bir tek o kucak açmıştı bize, evini açmıştı.

Biz evlendiğimizde bırak çeyizi, hiçbir şeyimiz yoktu. Yatacak yerimiz bile yoktu. Gittik babasının yanına. O kabul etti bizi. Feriköy'de kız kardeşiyle oturduğu o eve girdiğimizde, daha evli bile değildik. Kayınbabamla Mari bibi böyle sırt sırta otururlardı. *Çutak* kardeşleriyle babasının tarafında, ben halasının tarafında kalmaya başladık. Yatacak divan ve bir buzdolabı vardı. İki gözlü de bir ocak. Bir ev için gereken şeyler de bunlardı zaten. Bir şey bekleyen insanlar değiliz ki ikimiz de. Babası da sevdi beni, bibisi de. Kardeşleri zaten severdi. Bu kadarı da yetti bize.

Çutak'ın ise geçmişte yaşananlar yüzünden, kızgınlık demeyeyim de, hoşnutsuzluğu vardı. Bunu hissederdim ama yine de aynı evin içinde beraberken hiç tatsızlık yaşamadık. *Çutak*, Siranuş Halasına, Mari bibisine gösterdiği gibi sevgi göstermezdi babasına. Ama bize tek kucak açanın babası olduğunun da farkındaydı tabii...

SİRANUŞ HALA

Hrant evlendiğinde Feriköy'de Sarkis'le bir süre beraber oturdulardı galiba. Sonra çoluk çocuk Tuzla'dayken, babası da onlarla yaşadı diye hatırlıyorum. Anasını zaten yanına almıştı Hrant. Evet, Nıvart da oradaydı. Ama yer büyüktü zaten, koca kamp. Ev de vardı zaten. Birbirlerine değmeden yaşadılar orada bir zaman. Sonra

Bakırköy'e de geldi Haşim. Fırının sokağında bir yer tuttular ona da. Orada da öldü zaten.

RAKEL

Biz Feriköy'deki o evden ancak dört yıl sonra çıkabildik. Pangaltı'da ilk defa kira evine çıkabildiğimizde, kayınbabamı da yanımıza aldık. Onu orda bırakamazdık ki!

Nıvart Hanım'la ise yedi yıl birlikte oturduk. Daha önceleri de bir haftalığına geldiği olurdu, bir ay kadar kaldığı da... Tuzla Kampı sırasında da bizimle yaşamıştı. Tuzla'daki evde baba da yanımızdaydı. Ama birbirleriyle tek kelime konuşmadan günlerini geçirirlerdi. Nıvart Hanım zaten hiç kimseyle konuşmazdı.

VARTANUŞ YENGE

Gün görmedi Nıvart evlenince. Ağabeylerinin kolunun altına sığındı ama onlar da o zaman çok parasızlardı. Kimse doğru dürüst sahip çıkamadı ona. Bir ara biz Malatya'dayken, Armenak'la Zabel de gelmişlerdi oraya. İşte o zaman Nıvart da gelip bir zaman Armenak'ın yanında kaldıydı. Ama Hrant'tan gayri ona hiç kimse doğru dürüst sahip çıkmadı. Hrant ve ailesi Tuzla'dayken onların yanlarında kalmaya başlamıştı. Rakel çok baktı ona. Çok emeği geçti. Ama o zamanlar Rakel de çalışıyor oradaki kampta. Evde yalnızken Nıvart, şofbenden zehirlenmiş bir gün. Hosrof getirdi onu eve deli gibi bir halde... Biz o zaman Armenakların yanındaydık İstanbul'da. O da o evde bir süre hasta yattı. Beyninde bir hasar kalır mutlaka, demiş doktor zehirlenme yüzünden. Acaba ondan dolayı mı hastalandı sonradan?

HOSROF

Anamın okuma yazması yoktu ama çok akıllı kadındı. Analık duygusu çok kuvvetliydi. Aklı fikri bizdeydi, bizim başımıza bir şey gelmesinden çok korkardı. Bu yüzden de güce tapar, güçten medet umardı. Bizim abimle tutuklanışımız onun hastalığını da iyice su yüzüne çıkardı. O günlerde 12 Eylül'ün en güçlü paşası Kenan Evren'e âşık olmuştu, onun gücünün bizi koruyacağına inanıyordu. Daha önce de Hrant Küçükgüzelyan'a âşıktı. O da yetimhanenin müdürü, oranın en kudretli ismi. Yüzlerce çocuk ile birlikte bize babalık yapan kişi... Bu aşkların platonik olduğunu söylememe gerek yok herhalde.

Hrant ailede en çok anneme düşkündü. Ona özel bir bağı vardı. Babam öldükten sonra annemi kendi evine aldı. Rakel'le birlikte yıllarca onun bakımını üstlendi. Hem sevgisi hem saygısı büyüktü anneme. Onun daha iyi bir hayatı hak ettiğini düşünürdü hep.

Talihsiz bir kadındı annem. Onun da hayalleri vardı. Kaloriferi olan, her gün odun sobası yakma zorunluluğu olmadan yaşanılan bir ev, üç odalı bir ev isterdi. Kendisi için değil de, bizler için hayal ederdi bunu. Bu hayallerinin gerçekleştiği gün annem akli melekelerini kaybetmişti. Farkında değildi artık hayatın...

YERVANT

Anam akli melekelerini kaybetmişti artık. Daha önce de bir defasında az kalsın babamla birlikte kaldığı evi yakıyordu. Et pişirirken ocak tutuştu falan dediler. Bizim yüzümüzden çok çekti anam. Çileli kadındı. Nasıl anlatılır ki bunlar?

SİRANUŞ HALA

Tuzla'dan sonra daha da arttı endişeleri. Hrant'la Hosrof 12 Eylül'de askeri idare zamanında tutuklandılar ya, o zaman iyice dengesi bozuldu tabii. Artık her şeyi kuruntu yapar oldu. Saçmalamaya başladı. Aynı şeyleri tekrar edip duruyordu. Ne yaparlar çocuklarıma, kaç sene hapis verirler diye karamsar şeyler söylüyordu. Çok korkuyordu.

Sonra Bakırköy'de otururken Hrant tamamen yanına aldı onu. O sıralar ben de Bakırköy'deyim ya artık, her gün bana gelirdi oturmaya. Seni rahatsız ediyorum, kusura bakma, derdi bana. Ben de gel bacım, gel, derdim. Başka kimle dertleşsin ki! Sinirleri artık iyice bozulmuştu o zaman. Sonra hadi, derdi, gidelim de çocukları görelim... Giderdik o eski Beyaz Adam'a. Meydanda köşedeki eczanenin orda durur, uzun uzun etrafa bakınırdı. Hele bak, derdi bana, polis oradan geçiyor mu, çocuklarıma bir şey yapar mı? Kız anam, polis her yerden geçer. Hadi gel dükkâna gidelim. Bak, korkacak bir şey yok, der, götürürdüm onu dükkâna. Çocuklar da öperler analarını, biraz da takılırlardı bize, sonra dönüp gelirdik gerisin geri. Hep oğlanlarla aklını bozmuştu. Onlara bir şey olacak, onlara bir şey yapacaklar, derdi. Dedi dedi, yaptılar işte...

ARARAT

Yayam, normal bir insandı benim için, hiç garipsemezdim onun davranışlarını. Ben onu çok severdim, o da beni. Çocukları çok severdi zaten. Bütün torunlarına çok iyiydi. Ama asıl çocuklarını çok severdi yayam. Çocuklarını o kadar severdi ki, onları torunlarından bile kıskanırdı.

Üç oğluna da ayrı ayrı düşkündü ve hepsine delicesine âşıktı. Kimseyi onlara yakıştıramazdı. Kimseyi beğenmezdi. Anneme ve diğer gelinlerine karşı kötü kaynana denebilecek bir tarafı vardı. Biraz bezdirici olabilirdi. Aksi bir kadındı, söylenirdi, küfürlü de konuşurdu bazen. Lafını sakınmazdı. Tedirginliği yoktu, ayıp bilmezdi. Uluorta her şeyi söylerdi. Bu yüzden kavgalar olurdu evde, hatırlıyorum. Fazlasıyla asosyaldi. Yüz vermezdi, terslerdi. Bu açılardan, birlikte yaşanması, aynı evi paylaşması zor bir insandı.

Genelde günü kendi odasında geçirirdi. Ev işlerine filan bulaşmazdı ama öyle sürekli hizmet edilen biri de değildi. Annem gereğince saygı gösterirdi yayama, fazladan bir saygı gösterdiğini hatırlamıyorum.

Dönem dönem bizimle, dönem dönem de dedemle birlikte kaldığını hatırlıyorum. Fiziksel olarak bakıma muhtaçtı diyemem ama ruhen herhalde yalnız kalmasa daha iyi olurdu. Tabii, ben o zaman bunları böyle düşünmezdim, yayamı severdim, o kadar... Yayam çok sigara kokardı, benim için Maltepe (sigarası) kokusuydu o.

DELAL

Nıvart yayamı sahneler halinde hatırlıyorum. Film kareleri gibi... Çok sağlıklı anılar değil bunlar. Masal anlatırdı bize ama günlük hayatında küfür ettiği için, masal karakterleri de küfürlü konuşurdu. Mamam da çok kızardı ona bu yüzden. Biz de hem şaşırır hem de eğlenirdik bu masalları dinlerken. Galiba bu yüzden bu kadar iyi hatırlıyorum.

Çok sigara içerdi yayam. Maltepe cıgarasının kokusu üstüne sinerdi. Elleri sigaradan sapsarıydı. Evin içini sis bulutu kaplardı. Biz Ararat'la saklardık sigara paketlerini. O bulacak gibi olduğunda, koşup kapar ve birbirimize atardık, yayam da koştururdu arkamızdan.

Tuzla'da bizimle kaldığı zamanları hatırlamıyorum, çok küçüktüm herhalde. Ama Bakırköy'deki kiralık evdeyken, gelip birkaç ay bizimle yaşardı. Orası küçüktü, salonda yatardı yayam. Bir süre amcamlarda, bir süre bizde kalırdı. Ama daha çok bizde kalırdı galiba.

Sonra büyük eve geçildiğinde kendi odası oldu. Ve hep burada yaşadı bizimle...

Nivart yayam sert biriydi, insanları kendine fazla yaklaştırmazdı. Oğulları için deli divane olurdu. Gözlerindeki ışık değişirdi onların yanındayken. Amcamlar onunla çok şakalaşırdı. Mıncıklarlardı orasını burasını, "Kız, Nivart!" diyerek...

Kendi dünyasında yaşardı. Saçları uzunken, banyodan çıkınca saatlerce saçlarını tarardı. Sonra kestirdi ama o güzel saçlarını... Hastaneden bize ilk geldiğinde annemle babamın sağlığıyla ilgili konuştuklarını hatırlıyorum. Depresyondu sanırım, tam bilmiyorum hastalığının teşhisini.

Ben yayamı hiç hasta birisi olarak görmedim, hele aklım yitirmiş olarak hiç düşünmedim. Sonradan söyledikleri halde yine de öyle düşünmedim onu. Annem de ona akıl sağlığı olmayan biri gibi davranmazdı hiç. Aksi biri olarak görürdü, o kadar... Depresif halinin farkındaydım, odasından çıkmazdı. İlaç alırdı ama ne tür ilaç aldığını bilmiyorum. Bir yeri ağrısa doktora gitmek isterdi hemen. Terliğini sürüyerek yürürdü. Fiziksel olarak da değişime uğramıştı son zamanlarda. Hiç bakmaz olmuştu kendisine. Çok zayıf değildi, normal yerdi ama hep yemiyorum diye şikâyet ederdi. Ölsem de kurtulsam, derdi bazen.

ARARAT

Ben yayama farklı bakıyordum, yayamın herkese ters gelen huyları bana hiç tuhaf gelmezdi. Farklı bir insanlık hali olarak görürdüm bunu. Şimdi geriye dönüp baktığımda, onu oturduğu yerde başı öne eğik, hafifçe sallanırken görüyorum. O halde saatlerce düşünür, belki de kurardı... Bilmiyorum... Ama ben hasta olarak da görmezdim yayamı, o benim için farklı bir karakterdi. O yüzden, hasta, depresif ya da deli gibi kelimeler aklıma gelmezdi onunla ilgili olarak... Belki deli tanımına girecek davranışları da vardı ama ben öyle bakmazdım ki ona... Bir de delilik olumsuz bir şey değildi benim için, delilik bir karakter yapısıydı.

RAKEL

Babanın ölümünden sonra gelip temelli yerleşti yanımıza kayınvalidem. Bu evi aldıktan sonra kendi odası da oldu artık ve sürekli bizimle kaldı. Çocuklar mı anlattı bunları? Evet, çok aksi bir kadındı. Zordu tabii, onunla birlikte oturmak. Onun varlığını bilmek bile

zordu, işin doğrusu. Evin içinde de zordu, dışında da. Sadece bana karşı değil, herkese karşı öyleydi.

Hastaydı kayınvalidem. Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'ne yatırılmıştı. Bir ay kadar kalmıştı orada diye hatırlarım. Genelde hayatından şikâyetçiydi ve memnun olmazdı hiçbir zaman. Sık sık doktora giderdi. Doktor kontrolünde aldığı belli ilaçlar vardı.

Benim bu yüzden bütün yaşamım boyunca ruhsal mücadelelerim oldu. Tanrı'nın sözünü bilirdim. Aksi karakteri de kabullenmem gerektiğini bilirdim, karşımdakiyle bir olmasam bile onu kabullenmem gerektiğini de bilirdim. Bu yüzden de kendi iç dünyamla çatışırdım. Allah'ın sözüyle kendi iç dünyam savaşırdı. "Sizin savaşınız görünen ordulara karşı değil, görünmeyen ordulara karşıdır," der Allah'ın sözü. Ben de kendi içimdeki orduyu görürüm ve iç dünyamda bir savaş veririm. Yaşadığımız sürece de bu savaş bitmez zaten... Kayınvalidem bizde kalırken, ben robot gibi olurdum. İç dünyam birbirinden kopar, tutmaz olurdu. Mutfakta çalışırken düşünürdüm kendi kendime: "Ben neden korkuyorum ki, bu korku şeytandandır o zaman," derdim. Çünkü, "Ben büyüğüm. Ben dünyayı yendim. Siz de benimle yenin," diyor Yüce Tanrı... Eğer bende korku varsa, demek ki şeytandan pay vardır bende, daha yenememişimdir onu diye düşünürdüm. Bu korkuyu benden al ve defol, derdim şeytana. Çünkü İsa'nın çocuğuyum ben, senin yerin yok bende. Kendi kendimle böyle cebelleşirdim. Böyle iç konuşmalarım olurdu. İşte böyle dayanmaya çalıştım yıllarca.

ARARAT

Dedem bizle oturmadı yayam gibi... Bizde kalmazdı, ayrı evi vardı ama Bakırköy'de dolaşırken görürdüm onu. Daha iyi hatırladığım bir dönem olmasından mı bilmiyorum ama okul çağımda daha sık gördüm sanki. Sonradan fotoğraflarda dedemin Tuzla Kampı'nda bizimle birlikte olduğunu da gördüm ama çok küçüktüm, hatırlamıyorum bunu.

Dönerci dedemdi o benim, bana döner alırdı hep. Güzel döner yapan bir yer vardı, oradan döner alıp getirirdi öğlenleri ben dükkândaysam. Alıp gezdirirdi de bazen. Böyle şeyler hatırlıyorum.

Yok, hiç ezik bir insan gibi görmezdim dedemi. Beni çok severdi, öyle hissederdim. Ben de onu çok severdim. Uzun boylu ve zayıf yapılıydı. Yakışıklıydı benim dedem. Ev ortamında dedemle birlikte olduğumuzu hatırlamıyorum, hep dışarıda hatırlıyorum onu.

Babamı dedemle birlikteyken çok izleme şansım olmadı. Dedem bizim evde çok bulunmadı çünkü. Ama dostçaydı herhalde ilişkileri. Babamın dedemi anlatırken hep içindeki sevgiyi hissederdim. Üç kardeş aralarında konuşurken, dedemin bazı huylarını anlatırlardı mesela. Kâğıt oynarkenki mimiklerini taklit ederlerdi. Ama bunu alay ederek değil, sevgiyle yaparlardı. Hiçbir şey saklayamadığını, saklamaya kalktığında nasıl çuvalladığını anlatırlardı.

Dedemin kumar sorunuyla ilgili olarak bana çok şey anlatılmadı, yayamla ayrılmalarının nedeninin kumar olduğu gibi şeyler de anlatılmadı. Gerçi ben biliyorum her şeyi ama bunlar çok konuşulmadı evde. Ben dedemi tanıyordum. Bu da yetiyordu zaten. Ben üçüncü bir insanla ilgili fikirlerimi başka birinin anlattığıyla değiştirmem. Sonuçta o benim dedemdi; ben onu tanıyordum ve seviyordum.

Dedem kendi evinde yalnız başınayken ölmüş galiba ama tam hatırlamıyorum bunu. Neden hatırlamadığımı da bilmiyorum.

DELAL

Sarkis Dedem uzun boylu ve yakışıklıydı. O küfür etmezdi yayam gibi...

Sabah okula giderken yolumu keser, bana harçlık verirdi. Ben sinir olsam da, istemesem de, o verirdi yine de. Yayamla beraber olmadıklarını biliyordum, aralarındaki gerginliği de...

Hastaydı ve hep öksürürdü dedem. Sera'nın vaftiz günü öldü. Törenden sonra yemeğe gitmiştik, ben telefonda öğrendim öldüğünü. Amcam arayıp söylemişti. Evde yalnızken kalp krizi geçirmiş. Niye bu kadar yalnız öldü diye bir kızgınlık oluştu içimde. Belirli bir hedefi olmayan bir kızgınlık...

HOSROF

Babamla anam son dönemde bizim hatırımıza birlikte yaşamaya başlamışlardı. Bakırköy'de bir ev tutmuştuk onlara... Babam rahatsızdı. Bir hafta önce doktora götürmüştük onu. Doktoru bir dilaltı ilacı yazıp vermişti. Bu haplardan banyoda, yatak odasında, cebinde, anında ulaşabileceği her yerde bulundurması gerekiyordu, kalp krizi tehlikesine karşı... Her gün uğrayıp bir yokluyorduk onu. O gün de Sera'nın vaftiz töreni vardı Narlıkapı Kilisesi'nde. Kiliseye gitmeden bir uğra, demişti abim bana. Gittim ki, babam koltukta öylece oturuyor. Pijaması da üzerinde... Televizyonun yanında da

ilacı duruyor. Uzanamamış... Ben uyuyor zannettim önce. Ölümle ilk kez karşılaşıyordum. Neden sonra anladım.

RAKEL

Sera'nın vaftiz töreniniydi. Vaftizden sonra aldık kucağımıza, üstünü giydirmeye götüreceğiz. Ben kilisenin içinde bir an tökezledim, düştüm. Bir şey olmadı çok şükür... Sonra çıktık kiliseden. Herkes evine gitti. Bizde âdettir, vaftiz babasıyla yemeğe çıkılır. Çocuklarımızı da götürdük. Yemekteyken aldık haberi... Kayınvalidem vardı törende ama babası hasta olduğu için gelememişti. Böyle oldu işte ölümü... *Çutak* üzüldüyse de fazla belli etmedi bize, doğal davrandı.

SİRANUŞ HALA

Nıvart bir hafta yattıktan sonra çıkmıştı hastaneden. Deli değildi öyle benim kardeşim. Sinirleri bozuktu. Hastaneden çıkınca bana geldiydi. Banyo yaptırdım ona. Bir gece kaldı bende. Sonra kalktı gitti yine Hrant'ın yanına...

O günü ben yeni dönmüştüm köyden. Bana telefon açtı, düşmüş, ayağını burkmuş, onu anlattı. Bacım gelsene, üç gündür seni bekliyorum, dedi. Doğru oraya gittim. Hatta Vartanuş da gidiyormuş onu görmeye, yolda karşılaştık, öyle girdik içeri...

Nıvart odasındaydı. Ben sabahtan kalktım, balkondan baktım. Kendimi aşağı atacaktım, dedi. Arabanın üstüne düşer de ölmem diye atmadım, dedi. Sakın öyle bir şey yapma, dedim. Bak sen öyle bir şey yaparsan çocuklarını hapis ederler, dedim. Mahsus dedim böyle, korksun diye... Banyoya soktuk sonra. Bir güzel yıkadık. Üstünü giydirdik. Tırnaklarını kestim. Rakel evdeydi ama Harbiye'ye gidecekti Arat'ın okul toplantısı için. Bir işim var, onu yapıp geri geleceğim, sonra da seni alıp köye götüreceğim, dedim bacıma. Değişiklik ona iyi gelir diye düşündüydüm. Yatağına yatırıp üstünü de örttüm. Çıktım evden... Ben köşeyi dönmüşüm ki kendini atmış balkondan aşağı. Öyle bir şey olacağını bilsem bırakıp dışarı çıkar mıydım hiç. Akşama alıp götürecektim onu...

VARTANUŞ YENGE

94 yılıydı Nıvart öldüğünde... Biz de artık İstanbul'a geldiydik o zaman. İki yıl önce de ağabeyi Haygaz'ı kaybettiydik. O gün

Güllü'nün düşüp ayağını burktuğunu duymuştum. Gidip bir göreyim, dedim. Hrant'ın yanında kalıyordu. Kalktım gittim. Torunum da yanımdaydı hatta... Niye gelmedin bize hiç, dedim. Ben yol iz bilmiyorum, arabaların altında ezilirim, dedi. Benim çocuklarım yetim kaldı, onlara bir şey olmasın, dedi. Beni tekrar hastaneye yatıracaklar, dedi. Ben de yok, dedim, niye öyle olsun, düşünme öyle şeyler, dedim. Sonra banyo yaptırdık, üstünü giydirdik. Bu hayattan kurtulayım artık, dedi. Kendimi atacağım ama Hrant merak eder, üzülür, dedi. Maral'a mektup yazdırdım kimse üzülmesin diye, dedi. Kimse sorumlu değildir diye, dedi. Söyleme böyle şeyler, dedim. Görümcem de vardı yanımızda. Kahvaltı etmemişti, bir şişe süt aldık ona. Sütünü içirdik. Yatırdık onu tekrar. Sonra biz kalktık, öğleden sonra gelip seni köye götüreceğim, dedi görümcem. Rakel de benim bir yere gitmem lazım, dedi. Sonra biz çıktık.

RAKEL

Biz Antalya'dan yeni dönmüştük daha. O da bizimleydi orada. Kaç yaz üst üste bizimle beraber gelmişti. Okullar açılacaktı artık; biz de İstanbul'a dönmüştük. O gün küçük kızlar da bizim evdeydi. Hala ile yenge de uğradılar. Beraber bir şeyler yedik. Bir ara halaya söylemiş, ben kendimi öldüreceğim, intihar edeceğim diye. O da çok üzülmüş, geldi bana anlattı, böyle böyle diyor, diye... Ben de üzülme, kaçtır söylüyor böyle şeyler. Yapar mı hiç? dedim. Biraz da bizi üzmek için böyle konuşuyor, dedim. Onu teskin ettim. Sonra hala ile yenge çıktılar evden. On dakika geçti geçmedi, banyoya girdim hazırlanmak için. Arat'ın okul kaydı için telefon gelmişti, oraya gidecektim. Dişimi fırçalıyordum. Kapı çaldı. O yakındı kapıya. Nasılsa açar dedim, bakmadım. Tekrar çaldı kapı. Bakan yok. Hep o bakardı kapıya telefona. Yoksa mı dedim bir an, fırladım banyodan. Baktım ortada yok. Anlık oluyor bunlar zaten... Kapıdan alt kat komşumuzun sesi geliyor, Rakel *Kuyrig* hemen aşağı in diye bağırıyor ses... Daha inerken anladım. Dua etmeye başladım. Herkes toplanmış başında. Ve hepsinin gözü benim üzerimde. Nasıl dua ediyorum, bilemezsin. Ben ne yapacağım Yüce Tanrım, diyorum. Yardım et bana diye yalvarıyorum. Belki de şimdi, "sen suçlusun," diye aklından geçiriyordur hepsi, diyorum. Herkes dikilmiş orada bana bakıyor ve ben dua ediyorum.

MARAL

Altı yaşlarında olmalıyım. Yazmayı yeni öğrenmiştim. Sera ve Zepür henüz yazamıyorlardı. Bunu çok iyi hatırlarım. Çünkü yayamın son cümlesi benim elimden, benim çocuk harflerimden kâğıda döküldü. O sabah Rakel Yengemlerdeydim. Evde başka kimler vardı, tam hatırlamıyorum. Yayamın üstünde o gün de beyaz atleti vardı. Benim yanıma geldi, kâğıt kalem verdi ve bir şey yazmamı istedi. Tek bir cümleydi sadece: "Oğullarımdan hiçbir kötülük görmedim." Bunu yazdırdı bana, çünkü okuma yazması yoktu yayamın. Ben de ne anlama geldiğini bilmeden yazdım. Sonra eve telefon geldiğini hatırlıyorum. Telefonda konuşurlarken ilk defa duydum "vefat etti" kelimesini. Ne anlama geldiğini bilmiyordum. Sadece evde bir telaş vardı. Arat'ı gözleri kanlı bir şekilde hatırlıyorum. Sera ve Zepür'e gidip, "Yayam vefat etmiş," dedim. Onlar da ne demek olduğunu bilmiyorlardı bunun. O yazdığım cümlenin bile neden yazıldığını anlayacak yaşta değildim. Cümleyi çok net hatırlıyorum, çünkü birçok kişi sordu bunu bana. Ve ben o cümleyi tekrarladım yıllarca. Biz o kâğıdı hiç bulamadık. Polisler geldi, sordular, aradılar, bulamadık. Yayam bana mı vermişti, ben mi bir yere koymuştum, yoksa kendisi mi bir yere kaldırdı, bilmiyorum. Ama o kâğıttaki çocuk harflerimi çok net hatırlıyorum. Anlamını ise her geçen gün, yayamın hikâyesini dinledikçe daha derinden keşfediyorum.

HAYCAN

Beyaz Adam'daydım. Kitap taşırken amcamların komşusunun kızı geldi ve Hrant Amcamla konuşmaya başladı. Amcamın yüzü değişti birden ve derhal dışarı fırladı. Ben kaldım dükkânda. Ne olduğundan habersiz, öyle bekliyorum. O sırada okuldan arkadaşlarım geldi ve amcanların oturduğu yerde yaşlı bir kadın intihar etmiş, kendini aşağı atmış, dediler. Tabii o an her şeyi anladım ve dışarı fırladım. Tam kapıda amcamla karşılaştım. Geri gelmişti. Nereye gidiyorsun diye sordu. Galiba yayama bir şey olmuş, dedim. Dermansız bir halde, gitme bir yere, burada kal, dedi. Ben de bir köşeye çekildim ve ağlayarak babamın gelmesini bekledim. Amcam tekrar dışarı çıkmış, şuursuzca dolanıyordu sokaklarda.

DELAL

Ben evde değildim, dershanedeydim o gün. Eve dönerken yolda babama rastladım. Öyle okuldan konuşuyordum, bir şeyler anlatı-

yordum yan yana giderken. Hızlı hızlı yürüyordu. Hiç konuşmuyordu. Ona yetişmeye çalışıyordum. O biliyordu herhalde ama bir şey söylemedi bana. Eve girdik birlikte. Babam kapıyı açar açmaz, içerdeki kalabalıktan anladım bir şeyler olduğunu... O an öğrendim.

ARARAT

Beyaz Adam'daydım. Yoğun dönemiydi kitapevinin. Okulların açılmasına yakındı. 7 Eylül'dü. 1994 yılı... Yalçın (Oşin) Ağabey verdi bana haberi. Babam ve amcamlar dükkânda değildi ben öğrendiğimde. Eve gidip görmek istemedim yayamı o halde. Kaçtım dükkândan. Hava almaya sahile gittim. Akşam eve gittiğimde babam amcalarımla bizim evdeydi. Onları gözlemlediğimi hatırlıyorum. Her biri evin bir köşesine çekilmiş, sessizce ağlıyordu. Üçü de birbirinden ayrı yaşıyordu acısını ama o ayrılıkları içinde bile o kadar birdiler ki...

O gün olayla ilgili kimseye bir şey sormadım. Sonra da sormadım. Dolayısıyla nasıl olduğuyla ilgili pek bilgim yok. Evde konuşulmadı bu, çünkü konuşacak bir şey de yoktu.

Ben bunu depresyondaki bir kadın intihar etti ya da hasta bir kadın intihar etti diye algılamadım. Yayam öldü, intihar etti diye algıladım.

O zamanlar on beş yaşlarındaydım ama o yaşta kendimi adam zannediyordum. Her şeyin farkında olduğumu düşünüyordum. İyi olmadığını biliyordum yayamın. İlaç aldığını da biliyordum. Ölümünün nasıl olduğuyla nedense fazla ilgilenmedim ama o ana nasıl sürüklendiğini ve o anı merak ettim sadece. O andaki duygularını, içinden neler geçtiğini bilmek istedim. Ama kimseyle konuşamadım bunu.

Daha sonraki yıllarda bunu düşündüğümde ise, yayamın o noktaya nasıl geldiğiyle de çok fazla ilgilenmedim artık. Çünkü hayatla ve yaşamakla ilgili herkesin farklı bir problemi olabilir. Sonuçta bir insan hayatına son verme kararı alabilir. Bu hayatı çok da sevmeyebilir. Ben hayatı mutlak olarak olumlu bir yere koymadığım için bir insanın yaşamamayı tercih edebileceği fikri bana normal gelebiliyor. Neden o yolu seçmemek gerektiği, insanın yapısıyla ilgili. Çevresine karşı duyduğu sorumluluk duygusuyla ilgili... Yayamın bunu yapmasının sebebi de etrafa karşı sorumluluk duygusunu kaybetmesiydi herhalde. Belki de kendisine ihtiyaç duyulmadığını hissetmiş olmasındandı. Çok alıngandı çünkü, çok da kurardı. Belki de benim düşünemediğim bambaşka bir nedeni vardır bunun. Neyi bilebiliyoruz ki tam olarak?

SİRANUŞ HALA

Döndüğümde bir de baktım, evin önü ana baba günü. Zabel de duymuş galiba, benimle birlikte yürüyordu eve doğru. Ama bir şey de söylemiyor. Kapıda Hosrof'u gördüm. Yüzü bembeyaz. Sokmuyor beni eve. Sonra bir girdim ki, içerde Hrant, ellerini yüzüne kapamış, mama bunu bana yapmayacaktın diye ağlıyor.

DELAL

Babam üzüntüsünü saklamadı. Neyse öyle davranırdı hep zaten... Babamın sessizliğini hatırlıyorum. Günler, haftalar süren bir sessizlik... Ben de yayama kızmıştım evlatlarının halini görünce. Bu evlatlara bu da yapılır mı diye...

Biz babama her zamanki gibi davrandık. Annemle konuşmadığını fark ettiysek de, biz her şey normalmiş gibi davrandık. Babam bizimle konuşurdu ama çok dalgındı. Bazen ne dediğimizi duymayacak kadar dalgındı, tekrarlamamız gerekirdi. Üzüntüsünü paylaşıp konuşmadı bizimle. Her şeyi konuşmak gerekmez, çocuk da olsan anlıyorsun insanların üzüntüsünü, anlıyorsun halinden.

RAKEL

Bu olaydan sonra suskunluğa gömüldü eşim. Hiç konuşmadı benimle. Aylar sürdü bu durum. Ben de bekledim. Çok ağırdı tabii... Ama dua ettim ve bekledim.

YERVANT

Olayı duyduğumuzda burada, Beyaz Adam'daydık. Yine böyle sezonumuzdu. Ben piyasaya çıkmıştım, mal peşindeydim. Telefon geldi bulunduğum yere. Yalçın Abi'ydi galiba arayan, hemen gel diye. Hemen ayrılamayınca bulunduğum yerden, galiba ben bir telefon açtım. İkinci bir konuşma daha oldu. O zaman, annen balkondan düştü, dediler. Fırladım, eve geldim. Geldim ki düşmemiş, kendini atmış. Abim yoktu geldiğimde. Zaten kafamda o kısım bulanık. Annem de yoktu artık. Gördüğüm sadece kandı.

HOSROF

O gün Beyaz Adam'daydım. Yalçın Abi'ye telefon geldi. Bana onun söylediğini hatırlıyorum da nasıl söylediğini hatırlamıyorum.

Koşarak gittim abimin evine. Anam sokakta yatıyordu. Başı abimin kucağındaydı. "Anam anam," diye ağlıyordu abim. "Bana bunu yapmayacaktın," diye ağlıyordu... Çok sonraları, bir konuştuğumuzda, aslında daha Antalya'dayken buna teşebbüs etmişti ama o zaman adını koyamamıştım bunun, demişti abim. Meğer anam bir gün, üzerinde elbiseleri, sırılsıklam çıkagelmiş. Abim şaşırmış onu öyle görünce, nereden geliyorsun, nedir bu halin diye sormuş. Anam da, hava çok sıcaktı, dayanamadım, suya girdim, demiş. O gün de denemiş anlaşılan. Ama abim anamın yüzme bilmediğini bildiği halde üstüne varmamış o gün... Bunu ancak çok sonraları anlatabildi bana. Uzun zaman hiç konuşamadık birbirimizle...

HRANT

Anamın adı Nıvart'tı. Bana anamı anlat deseler, bir kokuydu, derim. Tarifi yok o kokunun, anamın kokusu o. Kimseninkine benzemez.

Canına kıydı benim anam. Evimizin balkonundan aşağı attı kendini. Altıncı kattan...

O gün işteydim. Öğle saatlerinde bir telefon geldi. Hemen eve gel diye. Anladım kötü bir şey olduğunu. Dükkândan fırladığım gibi koşmaya başladım. Çok yakındı ev... Bir baktım, evin önünde insanlar toplanmış. Sokağın ortasında biri yatıyor. Üstünü gazeteyle örtmüşler...

Gazeteyi kaldırdım... Anamı gördüm orda. Kanlar içinde...

***

SİRANUŞ HALA

Nıvart geldi bana bir gün, bacım bir rüya gördüm, dedi. Hrant'ı gördüm rüyamda, dedi. Denizin üstünde iki tane tahta... Böyle uzun iki tahta, dedi. Hrant ayaklarını koymuş bunların üstüne, böyle kollarını açmış duruyor, dedi. Sonra o denizin üstünde uçarak denizi aştı gitti, dedi. Aman bacım, dedim, ne güzel bir rüya görmüşsün, Hrant büyük adam olacak, dedim. Dünyaya sesini duyuracak, dedim. Deniz gibi büyüyecek, denizi aşacak, dedim. O zaman o ayağının altındaki tahtalar ne diye sordu. Ee, dedim, sıkıntıyı da ayağının altına almış işte... Demek ki buymuş. Bacım ta o zamandan görmüş her şeyi. Uçtu gitti Hrant... Dünyaya da sesini duyurdu.

İKİNCİ KİTAP

BARON HRANT

SUNUŞ

Hrant'ın ikinci kitabı olan *Baron Hrant*, bir anlamda onun "ikinci hayat"ını anlatıyor. Çeyrek asır boyunca kullandığı Fırat Dink adını geride bırakarak yeniden asıl adına, Hrant Dink'e dönüş yapmış olması bile, bu "ikinci hayat" tanımlamasını geçerli kılmak için yeterli aslında.

Bu dönemde, adıyla birlikte kişiliğinde de bazı değişimler söz konusu... Birinci hayatına damgasını vuran *Khent*'lik durumlarının yanı sıra bir başka özelliği belirmeye başlıyor. Kimliğinden hareketle sahiplendiği davasını kamuoyunda görünür kılarken, giderek ustalaşıyor ve gazetesi *Agos*'taki *Baron* lakabının hakkını veriyor.

Ama yine de iki hayatı arasında bir kopuştan çok bir devamlılık, bir süreklilik var. Çünkü o, bugününü inşa ederken geçmişiyle bağlarını koparmıyor, tam tersine, yeni gittiği her yere tüm hayatını gururla taşıyor.

Hrant bu kitapta hayat bilgisiyle donanmış olarak hayallerinin peşinden giden bir adam artık... Ve sanki "işadamı Fırat Dink" olarak ekmek kavgası verdiği bütün o yıllar boyunca hayatıyla hayalleri arasındaki o boşlukta gereğinden fazla oyalanmış gibi, bir hışım gerçekleştirmek istiyor o vakte kadar yapamadıklarını.

Hayallerine ulaşmanın ilk adımı kendi kimliğine geri dönüş ise, ikincisi ait olduğu Ermeni toplumunun kolektif kimliğini sahipleniş... Bunu yaparken hareket ettiği yer de yine kendi gerçekliği... Bakışını köklerinin yattığı yere çeviriyor ve yüzyıl öncesinden bereketi çalınmış, suskun ve küskün toprağını görüyor.

Patriklik çevresinde aynı bakışı paylaşan bir grup arkadaşı ile birlikte sabanı kavrıyor. Ve toprakta suyun aktığı, tohumun filizlendiği, bereketin fışkırdığı uzun yarık demek olan *Agos* böyle doğuyor.

Hrant, *Agos*'u çıkarmaya giriştiğinde gazetecilik nedir bilmiyordu. Tek bildiği, Ermeni toplumunun kimlik hakları mücadelesinde böyle bir araca ihtiyaç olduğuydu... Bunun için gerekli deli cesareti de kendisinde vardı zaten. *Khent* Hrant'tı o!

1996 yılındayız. O yılların Türkiye'sinde 1990'lardan itibaren, özellikle Kürt hareketinin ortaya çıkmasıyla birlikte, kimlik ve çokkültürlülük tartışmaları ülkenin siyasi gündemine girmiş, yepyeni bir itiraz ortaya çıkmaya

başlamış. Değişim sürecinin başlangıcındaki ülkede, Türkiyeli aydınlar farklı kimliklerin ihtiyaç ve taleplerini aynı potada eriten, yepyeni bir demokrasi anlayışını tartışmaktalar artık.

Dolayısıyla Hrant'ın durduğu yerden baktığı Ermeni kimliği ve Ermeni sorunu, *Zeitgeist* denilen zamanın ruhuyla da birebir örtüşüyor. İşte bu noktadan itibaren de Hrant'ın "ikinci hayatı" çizgisel bir zaman akışından çok, tematik bir bütünsellik içinde ilerlemeye başlıyor.

Hayatının bu ikinci döneminde yaşadıklarında eşzamanlılık artıyor. Tematik süreçler birbirini beslerken, iç içe yapılanarak sarmal bir düzende gelişiyor. Bu nedenle ikinci kitabın bölümlerini süreç ve edim ifade eden mastar ekiyle, "Bakmak, Dokunmak, Görmek, Bilmek" olarak adlandırmak en doğrusu gibi göründü bana.

Bu süreç ve edimlerin hepsi de birbiriyle iç içe. Hrant sorunlara bakarken, aynı zamanda da o sorunları yaşayan insanlara ve toplumlara dokunuyor. Bu bakış ve dokunuşlardan kendi görüşünü üretiyor, oradan da kendi sözünü eyliyor. Hikâyeleriyle dolaşıyor, onları paylaşıyor; anlattıkça öğreniyor, öğrendikçe daha çok görüyor, gördükçe daha da çok biliyor. Ve belki de bu yüzden bu kadar fazla dokunuyor.

Agos'un bu ilk yıllarında sadece bakıyor Hrant. "*Agos*'un Merceğinden" diyerek Ermeni toplumuna bakıyor önce. Ve Türkiye'de azınlık olmanın ne demek olduğunu anlatmaya başlıyor usul usul. Varlığını unutmaya zorlanmış Ermeni toplumuna varlığını hatırlatırken, Hrant Dink'i de var ediyor.

Agos'un penceresinden Türkiye devletine de bakıyor. Ermeni vakıflarının mülksüzleştirilme sorunundan başlayarak devletin azınlıklar politikasını mercek altına alıyor.

Türk toplumuna da bakıyor tabii ki. Hem Türk toplumunda Ermeni sorununa ilişkin bilgi ve hassasiyet eksikliğine bakıyor hem de Türkiye'nin demokrasi konusundaki yetersizliğine... Atalarının suskunluğa mahkûm edilmiş hikâyesinin Türk insanından da esirgendiğini görüyor. Ve bu boşluğu doldurmayı davası kılarak geçmişe dair o bilgiyi kendi yaşam öyküsünden damıtarak aktarıyor. Bunu yaparken asla yargılayıcı, incitici ya da kınıcı değil. Çünkü aklıyla gördüğünü yüreğiyle seslendirmeyi biliyor. Ve belki de bu yüzden bu kadar fazla dokunuyor.

Hrant Dink bir şifacıydı aslında... Şifalı bir dokunuştu... Dokunduğu insanlar ya da toplumlarda değişime yol açarak, onları dönüştürerek şifalandırıyordu. Ve her şifacı gibi, bunu yaparken kendisi de şifalanıyordu.

Bir şifacı olarak bütün bedeniyle çalışırdı Hrant. Sevdiklerine dokunur, elini dizlerine koyardı. Yetmedi, koca kollarıyla sarıp sarmalardı. Olmadı, ortaya fırlar, dev gibi cüssesiyle içinden geldiğince oynardı. O kadar sahiciydi ki, onun bu sahiciliği, gören gözlerden yüreklere akardı.

Bir şifacı olarak sözüyle de çalışırdı Hrant. Yüreklerin kilidini çözebilir ve yüreğini ona açabilenlerin içindeki o en saf, en bozulmamış yere dokunabilirdi. Bu nedenle çok etkileyici, bu nedenle çok etkiliydi...

Hrant'ın yaşamöyküsü bir anlamda bu dokunmaların da hikâyesi... Bu dokunmaların kendisinde ve dokunduklarında yol açtığı değişim ve dönüşümlerin hikâyesi... Kamuoyunda yeni bir bakış ve yeni bir ses olarak yüreklere, vicdanlara dokunurken, kendisinin de giderek Türkiye'nin önde gelen bir aydınına, bir kanaat önderine dönüşmesinin hikâyesi.

Tek tek bireylere dokunurken, kimliklere de dokundu Hrant. Türkiye Ermenisi'nden Diaspora'dakine atladı, Ermeni'nin derdini Türk'e anlattı, Türk'üyle Kürt'ünkini birbirine aktardı, dahası bir gayrimüslim olarak İslamcı'nın sesini laik-solcunun duyması için de çalıştı. Kısacası, hem bu topraklardaki insanlara kulak verdi hem de dokunduklarına, "duy ötekini," dedi.

Hrant, Türkiye'nin aydınlarına da dokundu. Hem onlardan etkilendi hem de onları etkiledi. Onlarla birlikte dokunduğu yeni Türkiye'yi *Pariluys* diye selamlarken, kendisini bu değişim ve dönüşümün parçası kıldı.

Hrant, Ermeni cemaatine ve Türkiye toplumuna dokunarak başlattığı yolculuğunu yurtdışındaki Ermeni dünyasına açılarak sürdürdü. Diaspora'dan sonra Ermenistan'a da dokundu, yeni buluşmalar, karşılaşmalar yaşarken, onlara da dokunduğu bu yeni Türkiye'yi anlatıp durdu. Türkiye'de bir Ermeni olarak verdiği mücadeleyi, Ermeni dünyasında da bir Türkiyeli olarak yürüttü.

Dokundukça görüyordu Hrant. Ve özgün görüşlerini "fildişi kule"de değil, kendi yaşam pratiği içinde oluşturuyordu. Ama "ya o tehlikeyi çok sevmişti, ya da tehlike onu..." Bu yüzden de tabu konulara dokunması kaçınılmazdı.

Ermeni dünyasında bir Türkiyeli olarak, Ermenilerin "travma"sını görüyordu, Türkiye'de bir Ermeni olarak da Türklerin "paranoyası"nı... Ermenilerin "soykırımın ikrarı" konusundaki ısrarını da görüyordu, Türklerin inkârını da... Hem Ermeni dünyasının sığ kıyılarını görmeye başlamıştı ve hem de Türk devletinin derin sularını... Dahası, her iki tarafın kendisine biçtiği "öteki" rolüne rağmen yapıyordu bunu.

Hrant Dink bir "görücü"ydü. Çocuksu bir merakla bakan gözlerinde bilgece bir görmüş geçirmişlik de gizliydi. Zaten kişiliğinin birbirine zıt iki özelliği, çocuksuluğu ile bilgeliğiydi. Hrant, mücadele arkadaşlarının gördüklerini de gördü, göremediklerini de... Kehanete varan bir uzak görüşlülükle Türkiye'nin siyasi arenasında bugün yaşananların ipuçlarını daha o zamandan gördü.

İşte bütün bunları görüyor olmasını, dahası bir Ermeni olarak görüyor olmasını çok gördüler ona.

Hrant Dink bir "görücü" olduğu kadar bir "bilici"ydi de... Daha Sabiha Gökçen haberinden sonra İstanbul Valiliği'ne çağrılıp uyarıldığı gün bilmeye başlamıştı. Ülkücüler harekete geçirilip gazetesi *Agos*'un önü "Ya sev ya terk et" sloganlarıyla inletildiğinde daha çok bilmişti. Ermeni kimliği üzerine yazdığı yazısından alıntılanan bir cümledeki ifade yüzünden hakkında "Türklüğü aşağılama" suçlamasıyla dava açıldığında daha da çok... Bunların kendisine Ermeni olduğunun unutulmadığını hatırlatan zincirin halkaları olduğunu hep bildi.

Ama yine de iyimserliğini korumayı sürdürdü, çünkü masumiyetine güveniyordu. Yargılanma süreci birbiri ardına açılan davalarla bir sürek avına dönüştürüldüğünde, dahası, duruşmalardan birinde açıkça linç girişimine maruz bırakıldığında bile aklanacağına dair inancını hep korudu. Ta ki mahkûmiyet karan kesinleşinceye kadar... İşte bu noktadan sonra başka bir şeyi daha bilir oldu Hrant. Bir Ermeni olarak yaşadığı ülkesinde "Türk düşmanı" olarak damgalanmanın neye malolacağını bildi. Hele ki maruz bırakıldığı tehditler oğlu Arat'a yöneldiğinde... Yaklaşmakta olan kara bulutlar ışığı kesmeye geliyordu artık... Bunu da bildi. Son iki yazısı, bilmekten korktuğunun bilgisiydi.

Bu son istasyonda bile hâlâ bakmayı ve dokunmayı sürdürüyordu Hrant. Gördüğünü de paylaşıyordu, bildiğini de...

Yaşamın kıyısında durduğu yere baktı. "Güvercin tedirginliği" içinde sağına soluna çevirdiği boynuna dokundu. Ölümün gölgesini gördüğü an, vurulacağı yeri de bildi.

Ve işte bu yüzden bu kadar fazla dokundu.

X. BÖLÜM

BAKMAK

BARON HRANT'IN AGOS'U

HRANT

Agos, sabanın toprakta açtığı uzun yarık... Suyun aktığı, tohumun filizlendiği ve bereketin fışkırdığı yer...

Agos, Ermeni toplumunun içinde bulunduğu şartların zorladığı bir yayın olarak doğdu. Cemaatimiz için artık sadece Ermenice yayımlanan gazeteler yeterli olmuyordu, çünkü büyük çoğunluğu oluşturan Anadolu Ermenileri sadece Türkçe bildikleri için Ermenice basım izleyemiyorlardı. Bu da Ermeni toplumu içinde ciddi bir iletişim kopukluğuna yol açıyordu. Ayrıca, kapalı halde yaşayan Ermeni toplumu, artık kendisini dışarı açmak da istiyordu.

Bunların da ötesinde, kendimizi savunabilmemiz gerekiyordu, çünkü toplum dışarı farklı anlatılıyordu. Bu dönemde Ermeni kelimesi küfre dönüştürülmüştü; kimi PKK ile ilintilendiriyordu, kimi ASALA ile ilişkilendiriyordu. Ermeniler olarak, evin içine kapanmış bir solucan gibi, medyada bizim hakkımızda söylenenleri dinliyorduk ve hiçbir şey yapamıyorduk. İçimizden isyan ediyor, bağırıyor, yalan diyorduk ama bunu yüksek sesle dile getiremiyorduk. Artık bunu yırtmak gerekiyordu...

Dönemin Patriği II. Karekin Kazancıyan, bir gün beni arayıp yanına çağırdı. O günkü *Sabah* gazetesinde yayımlanmış yine böyle bir haberi gösterdi. Haberde bir Ermeni din adamıyla Abdullah Öcalan'ı yan yana gösteren bir fotoğrafa yer veriliyor, altında, "İşte belge, Ermeni ve PKK işbirliği!" diye yazıyordu. Patrik Hazretleri benimle birlikte odasına çağırdığı birkaç arkadaşa bu yalan haber karşısında ne yapabileceğimizi

sordu. Ben de görüşlerimi söyledim ve "Artık susmaym ve bir basın toplantısı yapm," dedim. Riskli bir işti ama yerli ve yabancı basının katılımı sağlandı ve çok başarılı olundu. Bunun üzerine, artık basın toplantısı yapmakla yetinmeyelim, bir gazete çıkaralım, dedik. Böylece *Agos*'u çıkarma işine soyunduk.

Temel hedeflerimizden biri, Ermeni toplumunu büyük topluma açmaktı. Bir pencere, bir kapı olabilmekti...

ANNA TURAY

Agos'un kuruluşuna giden yolun başlangıcı 1994'teki Patrikhane ortamıdır. O dönemde Patrik Karekin II'nin vekili olarak Mesrob Mutafyan basınla ilişkileri yürütüyordu. Biz ona destek vermek için gönüllü olarak bir araya gelmiş, küçük bir gruptuk. Hrant da vardı aramızda... O dönem Türk basınında PKK ile mücadele konusu gündemi neredeyse işgal etmişti ve ideolojik olarak PKK ile Ermeniler arasında bağlantı olduğu kanısı yerleştirilmeye çalışılıyordu. Toplumdaki bu yanlış Ermeni imajını düzeltmek için Patrikhane bünyesinde bir basın komisyonu oluşturduk. Gazetelerdeki yalan haber ve yorumları tekzip eden metinler kaleme alıyor ve bunların basında çalişan arkadaşlarımız kanalıyla yayımlanmasını sağlıyorduk.

Hrant çok heyecanlı, cesur, radikal ve biraz da bıçkın biriydi. Ben de heyecanlı biriyimdir ama Patrik vekilinin yanında kendimi biraz daha resmi ifade etmeye özen gösterirdim. Hrant bana dangul dungul gibi görünmüştü biraz ama birkaç toplantıdan sonra düşünceleriyle de ön plana çıkan birisi olduğunu anlamıştım. Ayrıca, ben de bazen dangul dungul davrandığım için bu hallerine sonradan alıştım. Birlikte çok çalıştık, çok da olumlu işler yaptık. Ben *Cumhuriyet* gazetesinden geldiğim için basındaki meslektaşları iyi tanıyordum. Hrant ise çok girişkendi. Kısa zamanda ülkedeki ilerici gazeteci ve aydınlarla yakın ilişkiler kurduk. Onları Ermeni toplumu hakkında bilgilendirmeye, röportajlar vermeye başladık. Basın kurulu olarak yürüttüğümüz düzenli çalışma, bizi yavaş yavaş kendi sesimizi duyuracağımız bir gazete çıkarma fikrine götürüyordu.

LUİZ BAKAR

1993 yılından beri Ermeni Patrikhanesi'nin basın sözcülüğü görevinde bulunuyorum, aslen avukatım. Hrant'ı ilk kez Getronagan Okulundan Yetişenler Derneği'nde görmüştüm. Sonradan *Agos*'un isim babası da olan ortak bir gazeteci dostumuz vardı: Rupen Ma-

şoyan... Dernekte hafta sonları edebiyat toplantıları düzenliyordu. Bir gün orada Hrant çıktı ortaya. Hem gözü pekti hem de esprili... Sonra basın komisyonunda tekrar karşılaştık. O sıralar *Marmara* gazetesine *Çutak* imzasıyla edebiyat eleştirileri yazıyordu. Patrikhane ile daima yakın ilişkiler içinde olmuştu. Patrik Şınorhk Kalustyan'ı baba diyecek kadar çok sevdiğini söylerdi. Patrik II. Karekin ile de çok yakındı. Patrik vekili olarak Patrikhane'nin dünyevi yüzünü temsil eden Mesrob Mutafyan ile daha çok arkadaşlık ilişkisi içindeydi. Basın komisyonu fikrini birlikte oluşturmuşlardı, *Agos* fikrini de yine birlikte geliştirdiler. Patrik II. Karekin Antalya'da bir konuşma yapacaktı. Hrant'ın da bir dükkânı vardı orada. Biz kalktık hepimiz kalmaya gittik oraya. Gazete çıkarma fikri ilk orada ortaya atıldı diye hatırlıyorum.

HARUTYUN ŞEŞETYAN

Ben basın komisyonunun dördüncü üyesiyim. Mühendisim ve inşaat işiyle uğraşıyorum. O zamanki Patrik vekili Mutafyan'ın telefonu üzerine Patrikhane'ye gittiğimde, diğerlerini yıllardır tanıyordum. Hrant'la ise ilk kez orada karşılaştım. Hrant yağız, atılgan ve cesur bir Anadolu delikanlısıydı. Çok sade bir insandı, daha sonra çok önemli ve büyük fikirleri çok sade bir şekilde ifade edebildiğini de gördüm. Doğal bir insandı. Dolambaçlı yollara girmezdi. El hareketlerine, jestlerine varana kadar öyleydi.

Agos'un temelleri Patrikhane'de atıldı da denebilir ama sadece mekân olarak... Mesrob Srpazan bizden yardım isteyip de basın kurulu olarak toplandığımızda, kendi aramızda konuşurken ortaya çıktı bu fikir.

ANNA TURAY

Biz cemaatin kendini ifade etmekte yetersiz kaldığının farkındaydık. Ermeni cemaati, Türkiye kamuoyu tarafından doğru tanınmadığı gibi, kendi içinde de bir iletişimsizlik yaşıyordu. Ayrıca, hem Türkiye'deki diğer cemaatlerle arasında kopukluk vardı hem de Diaspora Ermenileriyle bir başka tür iletişimsizlik...

Bu, özellikle de Anadolu kökenli Ermeniler açısından geçerliydi. Bunu aşmak için bir gazete gerekiyordu. Böyle bir gazete isteği hepimizde vardı. Bir kişi değildi *Agos*'un fikir babası.

Hrant başlangıçta haftalık dergi fikrini savunmuştu. Günlük gazete zaten gerçekçi değildi. Manşete çıkaracağınız haberiniz olmaz-

sa, günlük gazete fikri çok zor iştir. Bunu yapacak kadar aydınımız da yoktu cemaatte. Haftalık yapmaya karar verdik bu yayını ve daha rahat okunması için de gazete formatını uyguladık.

HARUTYUN ŞEŞETYAN

Bir haftalık gazete çıkarma fikriyle Luiz'in Bostancı'daki evinde toplanmıştık. Gazetenin ismi de tartışıldı o gün. Mutafyan *Selam* ya da *Merhaba* gibi bir isim önerdi, Ermenice *Parev* olsun, dedi. Aramızda tartışırken, sessizce bizi dinleyen değerli ağabeyimiz Rupen Maşoyan, "Çocuklar neden *Agos* ismini düşünmüyorsunuz?" dedi. Biz ne anlama geldiğini bilmiyorduk. *Agos*'un ismini o hediye etti bize. Rupen Bey bize, *Agos*'un yayın hayatına başlamasından sonra da yardımcı oldu, editörlük yaptı, köşe yazısı yazdı.

Agos tam bir fikir birliği içinde yola çıktı. Hrant Dink, Anna Turay, Luiz Bakar ve ben kurucuları oluşturduk. Ermenice sayfalarımızın sorumluluğunu Sarkis Seropyan üstlendi. Kurucular dışında *Agos*'un ilk çalışanı Seropyan'dı.

SARKİS SEROPYAN

Ben ısı teknisyenliği yapar, soğuk hava odaları imal ederdim. Tam emekliliğe hazırlanırken, bir gün Hrant'tan, biz bir gazete çıkaracağız abi var mısın diye teklif geldi. Hemen kabul ettim. Çünkü hem bu fikir aklıma yatmıştı hem de Hrant'a güveniyordum. Aklına koyduğunu yapardı bizim *Khent*. Eh ben de onun gibi biraz deliydim tabii... Yoksa yetmiş yaşımdan sonra ne işim vardı mahkeme koridorlarında?

Agos'un isim babası entelektüel çalışmalarıyla kendini göstermiş, yayıncı ve matbaacı Rupen Maşoyan'dı. Türkçe ve Ermenicede ortak kullanılan bir köy deyişi olan *Agos*, "sabanın toprakta açtığı ve içine tohum konulan, sulandıkça bereket fışkıran yarık" demektir.

Çok beğenmiştlk bu ismi ama Hrant gene de bir referandum yaptı. Bir gün *Agos*'u hazırlayan yazar takımı daha gelmemiş, böyle erken bir saatte temizlik için gelen gönüllü kızlar camları siliyor, yerleri temizliyorlar. Hrant bu gençleri topladı ve "Gazetenin ismi *Parev* mi olsun, *Agos* mu?" diye sordu. *Parev*'i herkes biliyor tabii, *Agos* ne demek, dediler. Anlattı Hrant. Bunun üzerine *Agos* olsun, dediler. Hiç unutmam, parmak kaldırtarak referandum yaptı Hrant.

DİRAN BAKAR

Avukatım. Yıllarca özellikle Azınlık Vakıflarına yönelik '36 Beyannamesi diye bilinen davalarla boğuştum. *Agos*'un kuruluş aşamasında tartışmalar sürerken, Hrant, daha fazla oyalanmak istemiyorum, hadi artık, bir an önce çıkaralım gazeteyi, deyince iş ciddileşti ve bir de yazı işleri müdürü bulunması gerekti. O akşam kurucu arkadaşlarla yine toplantıdayız. Hâlâ yazı işleri müdürü bulunamamış. Baktım saat gece yarısını geçmiş, tamam, ben olurum, koyun adımı künyeye, dedim.

LUİZ BAKAR

Daha işin hukuki evrakları yeni toplanıyordu. Hazırlık aşamasındaydık. Yazışmalar filan yeni başlamıştı ki, Hrant aniden, gazete çıkıyor, dedi. Biz inanamadık. Yeter artık, sorumluluğu ben üstleniyorum, çıksın bu gazete, dedi ve can havliyle çıkardık ilk sayıyı.

SARKİS SEROPYAN

Cahil cesareti vardı bizde. Dedim ya, başımızda bir *Khent* vardı. Dolapdere Caddesi'nin üstünde, bir binanın üçüncü katında bir yer kiraladık ve hemen çalışmaya koyulduk. Altı ay sonra, ocak ayında bir prova sayısı yaptık. Bedava dağıttık. Nisan ayında da ilk sayımızı çıkarttık.

Gazetenin bu ilk dönemi tam bir karamboldü. Ortalık hiç güllük gülistanlık değildi. Herkes birbiriyle kavga ederdi. Biz de çok kavga ettik Hrant'la. Ne acıdır demeyeceğim. Ne tatlıdır ki hep haklı olan Hrant çıkardı sonunda. Çünkü çok uzak görüşlüydü, çok iyi koku alırdı ve analizleri hep doğru çıktı. Her haksız çıktığımda ondan özür diledim. Bir gün olsun, ben sana dememiş miydim diye böbürlenmedi. Normaldir, gibisinden gülümserdi sadece...

HRANT

***Agos*, sabanın açtığı uzun yarık... Türkçede karşılığı "arık", "ark" ya da "hark"... Elinizde tuttuğunuz bu sayı ile artık yeni bir "agos" açıldı.**

Eteğinde sevginin, barışın, yaratıcılığın, dayanışma ve gelişmenin tohumlarını taşıyanlarım, onları "agos"a serpmekte yarışacaklarını biliyorduk. Ama bu kadar kısa sürede, payımıza bu kadar büyük bir ilgi ve sevginin düşeceğini hayal etmeye cesaret edememiştik.

***Agos*, uzun ve zorlu bir yolun henüz çok başında. Bu yolu kat ederken bize güç verecek tek şey, yalnız olmadığımızı, sizin de bizimle yürüdüğünüzü bilmek olacak. Bu gazetenin hazırlanması sürecinde bize verdiğiniz desteğin, bütün bu yol boyunca sürmesini diliyor, *Agos*'un ürününü, bereketini ve kıvancını birlikte paylaşmayı umuyoruz.**

ANNA TURAY

Ermenice sayfaların sorumlusu Seropyan'dı ama *Agos* tabii ki esas Türkçe ağırlıklıydı. Aydınlardan toplanacak makalelerin sorumluluğunu Arus Yumul aldı. Sandy Zurikoğlu kültür sanat sayfalarının editörlüğünü üstlendi.

İmtiyaz sahibi olacak kişinin yasal olarak temiz bir sicile sahip olması ve cemaat içinde tanınması gerekiyordu. Avukat Diran Bakar gönüllü oldu, *Agos*'un sahibi ve yazı işleri müdürü olarak girdi künyeye. Cemaatin ileri gelenlerinden Setrak Davuthan'ın yanı sıra Harutyun Özer ve Yetvart Danzikyan da yazılarıyla katıldılar grubumuza. Yetvart Danzikyan İletişim Yayınları'nda editörlük yaptığı için ayrıca Türkçe sayfalarda da katkıda bulundu. Profesyonel gazeteci dostlarımızdan Ümit Kıvanç ve Cengiz Turhan özellikle sayfa düzeni, logo, mizanpaj konularında yardımcı oldular.

HARUTYUN ŞEŞETYAN

Luiz Bakar cemaat ileri gelenlerini tanıdığı için reklamları o alırdı. Cemaate ilişkin davaları takip ettiği için de güzel manşetler çıkardı onun getirdiği haberlerden... Harut Özer idari konularda da çok yardımda bulundu. Ben işin finans yönüyle ilgilenirdim. Ermenice sayfaları da okur, Seropyan'a yardım ederdim. Hepimiz çarşamba günleri gelip yazıları yeniden düzeltirdik. Kemal Gökhan gelir gider, karikatür çizerdi. Ragıp Duran çevirileri yapardı. Nuran Ağan'ın bütün hafta hazırladığı sayfa düzeni tasarımlarını Ümit Kıvanç tekrar düzeltirdi son gün. Asıl cinnet çarşambaları yaşanırdı.

Bizim iki de çok önemli dış destekçimiz vardı. *Cumhuriyet* gazetesinden Leyla Tavşanoğlu ile Türkiye'nin en büyük mizanpajcısı Ali Acar...

Finansman işini kimseye bağımlı olmamak için kendi aramızda halletmeye karar verdik. Daha sonra bunu abone sistemiyle destekledik. İlk olarak *Cumhuriyet* gazetesinde bastırdık gazeteyi. Bir süre para da ödemedik. İdare Müdürü Sadun Sönmez çok yardımcı oldu bize orada.

Ortaklar olarak Hrant, Luiz, Anna ve ben para koyduk. Çoğunu Hrant koydu tabii. *Agos* çıkmaya başlamadan önce yapılan toplantılarda genel yayın yönetmeni kim olsun diye uzun uzun tartışıldı. Ama kimse kabul etmek istemedi. Hrant, sadece yazı yazayım, ismim künyede hiç yer almasın, diyordu aslında. Mecburen kabul etti bu görevi.

ANNA TURAY

İlk aşamada genel yayın yönetmeni Hrant Dink oldu. Hepimizin başka meslekleri olduğu için bu görevi Hrant üstlendi. Başyazarımız yoktu. Türkiye'de başyazar dendiğinde aklımıza Oktay Ekşi gelirdi; o yüzden başyazı köşesi anonim bırakıldı. Sonra bir gün Hrant kendiliğinden bir köşe yazdı 7. sayfada. Adını da "Birdirbir" koydu köşenin. Ümit Kıvanç'la top oynuyorlardı bağıra çağıra... O sırada çıktı köşenin adı...

Ümit çok zor bir insandı, Hrant da aklına eseni düşünmeden söyleyen biri... Ben ikisini uzun süre tanıştırmadım, biliyor musun? Birbirlerini yerler diye korktuğum için bütün yazıları hazırladıktan sonra bir pazar günü kalkıp Ümit Kıvanç'a götürdüm. O da logodan başlayarak, bütün gazetenin sayfa sayfa mizanpajını yaptı. Ama sonra Ümit ve Hrant tanıştılar ve çok sevdiler birbirlerini. Bağrış çağrış, inanılmaz bir diyalog oluşturdular.

HRANT

Soranlar çok oldu "köşenin adı niye Birdirbir?" diye.

Üzerinde çok düşünülmüş, matah bir buluş değil. Günün birinde kendiliğinden, yaşamın içinden geldi ve "pattadanak" oturdu işte.

İlk sayımızın son sayfa rötuşlarını yapıyorduk. Nuran, "Hraaaant, hadi köşenin adını söyle de sayfayı kapatayım," diye yırtınırken biz az ötede Ümit, Cengiz ve Yeto'yla, gazetenin antrenman sayfalarından yuvarladığımız kâğıt bir topla, üç karışlık kalede penaltı atışı yapıyorduk. Akşama kadar çakıldığımız sandalyeden henüz kurtulmuştuk, oynamak istiyorduk çocuklar gibi. Bir ara, "hadi birdirbir oynayalım," dedik, hani şu çocukluğumuzda, gençliğimizde sıkça oynadığımız oyun var ya, işte onu. Ama izin vermiyordu Nuran. Kolumuzdan çekiştirip bizi başka bir oyuna, "gazetecilik oynamaya" çağırıyordu. Oturttu da bilgisayarlarımızın başına. "Burada oynayın şimdi

birdirbirinizi," dedi ve "Hadi köşenin adını söyle," diye tekrar sordu. "Birdirbir," dedim birdenbire.

Tatlı oyundur birdirbir. Eğilirsiniz... Arkadaşınız üstünüzden atlar hoopp diye. Normal şartlarda bir başına zıplayamayacağı kadar sıçrar sizi dayanak yaparak. Hele de çok kişi bir arada oynuyorsanız, tadına doyum olmaz birdirbirin. Siz eğilirsiniz, onlar atlar; onlar eğilir, siz atlarsınız.

Agos'taki "gazetecilik oyunumuz" da "birdirbir" oyunu sanki. Sırt verdik birbirimize. Sırt vermek istedik cemaatimize. "Hadi," dedik "gelin biz eğilelim, siz atlayın üstümüzden. Erişelim bir başımıza erişemeyeceğimiz mesafelere". Samimiydik. Kimileri katılmadı bu oyunumuza. Hedefimiz yüksek bulundu belki. Biraz daha eğilmemizi mi istediler yoksa? Kimileri hiç yanaşınadılar, kendilerini yaşlı hissettiler. Zıplamanın, oynamanın, sıçramanın artık kendilerinden geçtiğine inanmışlardı belli ki.

Biz yan yana gelebilenler büyük bir coşkuyla oynadık oysa. Birbirimize sırt verdik namusluca. Ne sırtımızdan biri atlarken onu yanıltıp kıçüstü oturttuk ne de biz atlarken birilerini çökerttik. Hatalarımız, kusurlarımız olmadı mı? Çook... Ne var ki bunlar ne olmayan cinliğimizin ne de olmayan hinoğlu hinliğimizin eseriydi. Çocuk saflığımızdan ve çocuk heyecanımızdan kaynaklanıyordu her şey... Hatalarımız da sevaplarımız da...

Ve bugün bakıyoruz ki bizim oyun olarak algıladığımız şey çok ciddi boyutlara varmış. Üç-beş kişi ile başladığımız oyunumuza katılanların sayısı altmışa, "İki bini tuttursak iyidir," dediğimiz tirajımız dört bine, üç kişilik maaşlı personel sayısı yirmi beşe ulaşmış; Türkiye yetmemiş, dünyaya açılmış. Basının ve medyanın ilgi odağı, başvuru kaynağı olmuş.

"Birdirbir" aşamalı bir oyun. Önce bir kişi eğilir, sonra iki kişi, sonra üç, derken çoğalır, uzar gider gidebildiği kadar.

Ve işte biz de geldik oyunun yeni aşamasına. Bu kez "ikidiriki"yi oynayacağız artan coşkumuzla.

Katılm siz de bu oyuna, inanın çok zevkli ve bir o kadar da erdemli.

ÜMİT KIVANÇ

1996'ymış. Hatırlamıyorum tarihi. Çok zaman oldu, diyebilirim yalnızca. O zaman tanıştık. Ne istediğini bilen, nasıl yapacağını bilmeyen biriydi Hrant. İstediği benim de isteyeceğim bir şeydi, yardı-

ma gittim. Gazeteyi tasarlarım, iki hafta çıkmasına yardımcı olurum, dedim.

Sanırım dört-dört buçuk ay geçirdim *Agos*'ta. Herkes yeniydi, herkes tecrübesizdi. İki günlük işi dört-beş günde yapabiliyorduk, gece yarılarına kadar çalışıyor, boyuna sabahlıyorduk. Daha önüne koyduğum logo alternatifleri arasından seçme yaparken kapışmaya başladık. Öyle bir inatçıydı ki!

Ben çoğu işte sinir bozucu bir profesyonelimdir. Kusur, biliyorum, gözüm işi görür, işi yapanları görmeyebilir. Oyun değildi, düpedüz gazete çıkarıyorduk. Dost ve düşman gözlerin üstünde olduğu bir gazete... Mükemmeliyetçilik, dakiklik gibi takıntıların elinde tutsak olan ben, sabaha karşı birden, o ana kadar yaptığımızı heba etmeye yol açacak bir taleple ortaya çıkan acemi genel yayın yönetmenine kızıp duruyordum. Gazeteyi şu saate kadar göndermezsek basılamayacağı gibi acı gerçekleri öğrenmeye niyetli gözükmeyen, "Baba sen halledersin yaa..." diye yanaklarımı sıkıştıran bu adama, "Oğlum sen şehirli Ermeni falan değil, Türk köylüsüsün," diyordum birinci ayın sonunda. Daha sonra, onun "sözde Ermeni" olduğunu da dilime doladım. Birçok insana öyle tanıştırdım: "Hrant Dink. Sözde Ermeni," diye.

ANNA TURAY

Agos'un ilk yılları gazetenin kimliğini oluşturma ve gazeteyi oturtma çabaları ile geçti. Ermeni cemaatinin ileri gelenlerini oluşturan muhafazakâr kadro gazeteyi memnuniyetle karşılamadı. *Jamanak*'ta *Agos*'un çıkışı haber bile yapılmadı, çünkü var olan yapıya karşı çıkıyorduk biz. Ayrıca, rekabetten de korktular. Ağırlıklı olarak Türkçe yayımlanıyor olmamız da huzursuzluk yarattı, çünkü kapalı toplum geleneği sarsılıyordu. *Agos*'un devletin gazetesi olmasından, ardında kim bilir hangi maddi desteklerin bulunuyor olmasına kadar her türlü dedikodu üretildi. Yayına başladığımızda "*Agos* uzun sürmez," diyenler çoktu.

HRANT

İlk karşılaştığımız problem, cemaat içerisindeki muhafazakâr basındı. Ermenice basının bize duyduğu antipatiydi. Bize altı ay, bir sene ömür biçenler oldu. *Agos*'un çıktığını haber yapmayanlar bile oldu. Biz Türkçe yayın yaptığımız için geri adım atmış olduk bazı insanların gözünde. Oysa biz Türkçeyi

de kullanarak bu toplum için iyi şeyler yapılabileceğini anlatmaya çalışıyorduk...

Agos yaklaşık 28 bin Dolar civarında bir ana sermaye ile kuruldu ve bu kadarcık sermaye sadece kurucu arkadaşların öz katılımıyla sağlandı.

Hepimizin bir araya gelmesiyle ve kimin ne kadar imkânı varsa o kadar katılmasıyla ana sermaye sağlandı ve *Agos*'a borç olarak giren bu paralar belli bir süre sonra herkese aynı şekilde iade edildi. *Agos*'u kuranlar sadece emeklerini ve bilgilerini katan insanlar değil, onun sermayesini de sağlayanlardı. Ve çok şükür, *Agos* o gün bu gündür ne tek bir adresten maddi yardım istedi, ne de maddi yardım aldı. Tirajıyla ve kendisine gelen ilanlarla ayakta kalmayı başardı...

Agos'un ilk günden itibaren kurumlarla, özellikle de Patriklik makamı ile ilişkilerine de değinmek gerekir. Bunu yapmak şart; çünkü o dönemde *Agos*'u "Patriklik makamının gazetesi" olarak lanse etmeye çalışanların çabaları hâlâ belleklerde. Oysa *Agos*'un Patriklik makamı ile manevi destek dışında iddia edildiği manada herhangi bir ilişkisi yoktu, hiç de olmadı.

Agos'un yayın hayatına atılışını manevi olarak destekleyenlerden biri dönemin patriği Karekin II Hazretleri olmuş, kendilerine yapılan tüm "engelle" telkinlerine rağmen, böylesi bir yola tenezzül etmemiş, aksine "*Agos*'u Tanrı'nın Ermeni halkına bir Zadik armağanı" olarak lanse etmişti.

Patriğin yanı sıra, bir Türkçe gazetenin gerekliliğini vaaz edenlerin başında Mesrob Srpazan geliyordu. Ermenice bilmeyen kesimlere ulaşılmasının şart olduğunu her defasında vurgulayan Mesrob Srpazan da kiliselerde Türkçe vaazlar vererek bu yönde önemli adımların atılmasında rol oynuyor, bunun yanı sıra Patriklik bülteni *Lıraper*'i Türkçe ağırlıklı olarak yayın hayatına geçiriyordu.

Agos iki ruhani liderin o dönemde kendisine vermiş olduğu manevi desteği şükranla anımsar ve o dönemde yayılmaya çalışılan ve "*Agos*'un Dünya Kiliseler Birliği'nden temin edilen maddi destekle kurulduğu"na kadar varan pis söylentilerin aksine, sadece bu kesimden değil, başka hiçbir kurumdan da bugüne kadar finansal bir destek görmediğini bir kez daha anımsatır.

ANNA TURAY

Türkçe ağırlıklı yayın yapıyor olmamız tepkilere yol açtı. Halbuki bu gerekliydi: İstanbullu Ermeniler büyük ölçüde dış ülkelere göçmüştü ve cemaatimizin çoğunluğunu Anadolu'dan gelmiş olanlar oluşturuyordu uzun zamandır. Anadolu'daki öğretim kurumlarımız da çoktan kapatılmış olduklarından, gelenlerin çoğu Ermenice bilmiyordu. Öte yandan, İstanbul'da çıkan yayınlar Ermeniceydi ve çoğunlukla edebiyatçıların elinde olduklarından, kapalı bir çevreye sesleniyorlardı. Bu da ister istemez cemaat içi kurumlardan bir uzaklaşma getirmişti. Biz herkese ulaşabilecek, genç ve dinamik, güncel ve dünyadaki gelişmelerin Türk basınındaki gelişmelerle birlikte ele alınacağı bir gazete amaçlıyorduk. Bunun için Türkçe ağırlıklı olmalıydı gazetemiz. Bu da içine kapanmış olan toplum geleneğinin sarsılması demekti ve gazeteyi de aşan bir kimlik tartışmasını beraberinde getirdi.

HRANT

Arıyorum, tarıyorum, Ermenice bilmeyen ve öğrenmek isteyen yetişkinler için bir tek yayımlanmış kitap bulamıyorum. Niçin yok? Talep mi yok acaba?

Anadolu'dan İstanbul'a Ermeni göçü, 30-40 yıl öncelerine kadar uzanır. Ondan önce İstanbul'da yaşayan Ermenilerin hemen hepsi Ermeniceyi su gibi konuşan ve yazan bir kuşak olmuştur. Ancak Anadolu'dan gelen gariban ne yapsın? Kendini zor kurtarmış oralarda. Dilini kurtaracak okulu mu kalmış, kilisesi mi kalmış ki İstanbul Ermenisi'nin ayarmda anadilinin sahibi olsun?

Yine de İstanbul'a gelir gelmez çocuklarını göndermişler Ermeni okullarına. Onlara da iyi kötü Ermenice öğretilmiş bir ölçüde. Ama Ermenice bilmeyen yetişkinler için "Pratik Ermenice öğrenme kılavuzu" türünden bir kitap yazılıp, bastırılıp, çoğaltılıp bu insanlarm hizmetine sunulamaz mıydı? Bu niçin yapılamamıştır bugüne dek? Yazılması mı zordu? Yoksa bu insanlar hiçbir zaman kaale mi alınmadı? "Ölen ölmüş, biz kalan sağlara bakalım" mantığı ile mi hareket edildi? Ya da...

Agos gazetesini çıkarma girişimimiz esnasında, hatta yaymı sürdürdüğümüz şu aşamada dahi kimi çevrelerin dolayh-dolaysız çelmeleri ve bunu yaparken insaf smırlarını hayli taşan karalamaları, insanın aklında belkilerle yüklü ilginç sorular doğuruyor doğrusu. Ermenice, bu çevrelerce bir sermaye ve aynı

zamanda bir meta olarak kullanılmıştır çoğu kez ve bu sermaye paylaşılmak istenmemiştir. İstanbul'da Ermenice kullanımının bugünkü düzeyine inmesinin ana nedenlerden biri de işte bu tüccar zihniyettir. Söyleyin bakalım, hangi kapitalist razı olur, sermayesini başkalarıyla paylaşmaya.

Bu iddiamın nesnel verilerini cemaatimizin son elli yılda yetiştirmiş veya yetiştirememiş olduğu yazar, çizer, edebiyatçı, gazeteci vs. sayısında bulabilirsiniz pekâlâ. Yok işte. Yetişmemiş. Ya da yetiştirilmemiş.

***Agos*'u çıkarmamızın bir nedeni, gençler için entelektüel bir mutfak oluşturmaktı; bu toplum içinden sosyal bilimci, entelektüel yetiştirmekti.**

KARİN KARAKAŞLI

Gençlik Kitapevi'nin düzenlediği bir öykü yarışmasında ödül almıştım. Ödül törenine gelmişti Hrant Dink. Tanışır tanışmaz da yeni bir gazetenin oluşmakta olduğunu anlatmaya koyulmuştu. Daha sonra gelip *Agos* için bir söyleşi de yaptılar benimle ve *Agos*'un tanıtım kokteyline davet ettiler. *Agos* dört haftalıktı daha... Bundan bir hafta sonra da ben Dolapdere'deydim. Bir Cuma günüydü; o haftanın gazetesi çıkmıştı ama herkes hâlâ bir şeylerle uğraşıyordu.

Benimle ilgili söyleşi altıncı sayıda yayımlandığında orada çalışıyordum artık ve haber yazmayı öğreniyordum. Ümit Kıvanç mizanpajı oturtmaya çalışırken, bir yandan da Nuran Ağan'ı yetiştiriyor; Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink de gazeteciliği öğrenmeye çabalıyordu.

LEDA MERMER

Esayan Lisesi'nde son sınıftaydım. Okuldan *Agos* adlı bir gazeteden aradıklarını ve üniversiteye hazırlanan gençlerle röportaj yapmak istediklerini söylediler. Gazetenin yeri Dolapdere'deydi, ofis mobilyaları bile yoktu. Normal bir ev nasılsa öyleydi. Zaten orada bizimle söyleşiyi yapan da gazetenin patronu ve genel yayın müdürüydü. *Baron* Hrant, daha o ilk gün, senin heyecanın gözlerinden okunuyor, bizimle çalışmak ister misin diye sordu bana. Gazetenin dizgi işinde buldum kendimi. Ümit Kıvanç yetiştiriyordu teknik servisi. Teknik servis dediğim de Nuran Ağan ve ben... O sırada grafik kursuna da devam ettim. Bir süre sonra da hem görsel tasarıma, hem dizgiye başladım.

ARİS NALCI

Şimdi *Agos*'un haber müdürüyüm. *Baron* Hrant'ı ilk 1996'da Getronagan Lisesi'nde okurken ve *Pandora'nın Kutusu* dergisini çıkarırken tanıdım. *Agos*'tan arayıp bizimle röportaj yapmak istediklerini söylemişler; biz de kalkıp Dolapdere'deki fareli *Agos*'a gitmiştik. Röportajı da bizzat Hrant Dink yapmıştı.

Lisedeyken benim için *Agos* babamın paskalyada eve getirdiği Türkçe bir gazeteydi. O zamanlar okuldan dolayı Ermenice gazete okumayı sevmezdim. Ermenice lisede çok zor öğretilirdi; ağdalı bir dildi, materyal yoktu ve kitaplar eskiydi. Hatta en sevmediğimiz ders Ermeniceydi. Ailede ne kadar konuşuluyorsa o kadar öğrenirdiniz anadilinizi. *Marmara* ve *Jamanak*'ın dili de o okul Ermenicesinin devamı demekti biz gençler için. Sonra onlar da revize ettiler kendilerini ama mesela hâlâ bir patrik demek için bir paragraf sıfat yazılıyor. Çocuk o bir paragrafı okurken, gerisini okumak istemiyor zaten. Benim Ermenicem *Agos*'ta çalışmaya başladıktan sonra düzeldi.

Neyse, o röportajdan sonra ben gidip Beyaz Adam'da çahşmaya başladım harçlığımı çıkarmak için... Beyaz Adam ile *Agos* bağlantısını bilmiyorum tabii o zamanlar. Bir gün bir de baktım Hrant Dink orada. Beni hemen hatırladı. Neler yapıyorsun bakalım diye yanıma geldi. Eli ağırdı zaten, alır böyle şılap diye omzunuza koyardı. Kurtul kurtulabilirsen artık o koldan.

Fotoğraf çeker misin diye sordu. Ben bir ara Manuel Çıtak ve Ara Güler'in yanında çalışmaya çalışmıştım; sonra da kendi kendime takılıyordum işte. Peki dedim. Yukarı çıktık, fotoğraf makinesini elime verdi. Bizim arşivdeki Arman Tayran ile Sevan Ataoğlu da o zaman muhabir, onları işaret etti ve bunlarla takılacaksın, nereye giderlerse sen de gideceksin, dedi. Böylece *Agos*'un fotoğrafçısı oldum.

Agos'un Pangaltı'daki ikinci yerinde arşiv falan derken, yazı işleri mutfağına girdim. Uzun süre orada çıkardık gazeteyi, Sebat Apartmanı'na 1999'un sonunda geçtik. Uzun lafın kısası, ben gazeteci olmayı *Baron* Hrant sayesinde öğrendim.

KARİN KARAKAŞLI

Hrant Dink gençlere çok inanan biriydi. Ermeni toplumunun gençlerini doğru dürüst eğitemediğini düşünüyor ve eğitim sorununu sorgulayan yazılar yazıyordu. Öte yandan da *Agos*'u gençlerin yazı yazmaktan çekinmeyecekleri bir yer haline getirmeye çalışıyor-

du. Ermenice yayınlanan üç sayfamızda, gençlerin ilgisini çekecek haberlerin yer almasına önem veriyordu. Seropyan, Gobelyan ve Maşoyan'la sürekli cebelleşir, abi şu edebi ve bol tumturaklı üslûptan vazgeçin, anlaşılır başlıklar atın, derdi.

Beni de ilkokul Ermenicemle bu sayfalarda pat diye köşe yazarı yaptı. İlk başlarda çok zor yazıyordum. Sonra Ermenice dil ve edebiyat dersleri de almaya başladım ve bu teşvikle aslında her şeyi yapmanın mümkün olduğunu gördüm. Sonra *Agos*'un Türkçe sayfalarında "Cumba" adlı bir köşe verdi bana. Diran Bakar'ın ayrılmasından sonra da yazı işleri müdürlüğü yaptım yıllarca. Hrant Dink sizde sizin bile varhğını henüz bilmediğiniz cevherleri görür ve onların ortaya çıkmasını sağlardı.

SARKİS SEROPYAN

Hrant bütün samimiyetimize rağmen kalabalıkta, herkesin içinde benimle, 'Siz,' diye çoğul konuşurdu. Hatta bana *Baron* lakabını o takmıştı. *Baron* Ermenicede "bey, beyefendi" demektir. Aslında Fransızların bir asalet unvanıdır ama biz Ermenilerde erkek hocalara, öğretmene *Baron* diye hitap etmek geleneği İstanbul'da hep olmuştur. Fakat bu *Baron* deyimi solcular arasında pek sevilmeyen bir deyimdi. Mesela Ermenistan'daki komünistler arasında bir deyim vardır, birine *Baron* dediğiniz zaman, "Biz o *Baron*ları 1917 yılında ahıra bağladık," derler. Yani, "bana *Baron* deme, yoldaş de," gibilerinden... Dolayısıyla, bu *Baron* lafını başta yadırgadım ben. Ama sonraları bayağı bir hoşuma gitmeye başladı. Kısa zamanda Hrant da *Baron* oldu *Agos*'ta. Burada çalışan gençlerin ona başka türlü hitap etmeleri mümkün değildi. Bunun tek istisnası Karin'di. Onun da yaşı bizden çok küçüktü tabii ama yeteneği ve çalışkanlığıyla kısa zamanda Hrant'ın sağ kolu olmuştu.

KARİN KARAKAŞLI

İlk zamanların *Agos*'u birkaç kuşağı bir araya getiren tam bir aile ortamıydı. Hrant zamanla kütüphanesinin büyük kısmını *Agos*'a taşıdı. Bilgiyi herkese ulaşılır kıldı.

Dolapdere'deki ilk yerimiz 60 metrekare bir alandı ve mobilyalarımız avukat Luiz Bakar'ın haciz koyduğu bir evden alınma yemek masası ile sandalyelerinden ibaretti. *Agos*'ta zaten hiçbir zaman ofis ortamı olmadı, ne başlangıç döneminde ne de sonrasında. Hrant, içinde bulunduğu her ortamı ev olarak yaşadı ve yaşattı.

1996 yılının Mayıs ayında Pangaltı'da Saksı Han'ın en üst katına taşındık.

Burası hazır giyim atölyelerinin ağırlıkta olduğu bir handı. Asansör sık sık kumaş balyaları ile bizim gazetelerin yükünden arızalanır, yedi katı nefes nefese çıkardık. Kış oldu mu tavandan sular akar, fareler cirit atardı. Eldivenlerle, şapkalarla otururduk içerde. Herkesin ayağının altında bir elektrik sobası olurdu; kimi sandalyelerin bir kenarı yanıktı bu yüzden. Yerlerde halılarımız vardı. Hrant, büyük boy bir tanesini 1997'nin ilk günü omzunda taşıyıp getirmişti hatta. Sonradan Sebat Apartmanı'na geçip de benim de küçük bir odam olunca ilk iş, eliyle küçücük bir halı sermişti. "Bu da Karakaşlı'nın boyuna uygun kibrit odası," diye dalgasını geçerdi. Kendi odası ise hep loştu. "İn," derdim ben oraya, çünkü bazen gerçekten "inine çekilirdi." Odasındaki her şey eski ve ahşaptı. İsviçre'den getirdiğim inek çanlarını odanın girişine asmıştı. Onlar sık sık öterdi. Ermenistanlı bir ressamın giderken bıraktığı Anadolu tabloları vardı duvarlarda. Ayrıca Patrik Şınorhk başta olmak üzere topluma hizmeti dokunmuş ruhanilerin, William Saroyan'ın, Hagop Mıntzuri'nin, yaşlı bir Ermeni ninenin fotoğrafı... Dört bir yanda at heykelleri vardı. Kütüphane yığın yığındı. Her yer karman çorman olur, sonra bir perşembe günüyle gazetenin bitişini fırsat bilen Hrant büyük bir bahar temizliğine girişirdi.

Çalışma yerinin ev gibi olması tamamen onun yaydığı havayla ilgiliydi. O, Anna *Mayrig* dediği için mutfağa bakan Anna *Mayrig* herkes için Anna *Mayrig* oldu. Yemeğin içerde pişmesi, herkese bir kap yemek verilebiliyor olması çok önemliydi Hrant için.

ANNA *MAYRİG*

Ben *Agos*'a girdiğimde gazete bir yaşında ya var ya yoktu. On sene ömrüm geçti burada. İyi günümüz de kötü günümüz de... Evi gibiydi burası. Kahvaltısını bile burada ederdi. Keyifliyse, "Anna *Mayrig*," kızmışsa, "Kız Anna," diye bağırırdı. Kızdığında herkese bağırır, esip esip gürlerdi. Hiç unutmam, bir sabah Leda geç kalmıştı biraz. Kapıya bir yumruk attı, buzlu cam aşağı indi. Sonra da kapısını çarptığı gibi odasına kapandı saatlerce. Bir azarlardı, sonra şöyle omzuma vurup severdi. Kahve, çay, yemek, hepsi benim üstümdeydi. Haftada bir ayakkabısını boyamaya da beni yollardı. Ayakkabı gelene kadar da çorapla gezerdi. Pantolon, ceket, kravat, ne varsa kızlara, gidin alın, derdi. Sonra da benim çaydanlıktan su alır, tıraşını olur, bir güzel giyinir çıkardı. Giderdi toplantısına.

Misafiri geldiğinde kahveleri yapmamı isterdi. Midesine dokunduğu için kendisi kahve içmezdi. Çok çay içerdi ama onu da açık içerdi. Bulgur yemezdi, "tavuk yemi," derdi. Menemen isterdi. Tavuklu pilav yaptıysam etlerini ayırır, çocuklara dağıtırdım. Kemiklerini, bana sakla,' derdi. Sonra da onları önüne çeker, teker teker kemirirdi. En çok patates yemeği yerdi ama tanesinden çok ekmeğini banıp yemeyi severdi. Yemeğini bitirdikten sonra tepsinini hep kendi taşır, kendi getirirdi mutfağa.

LEDA MERMER

Agos, Saksı Han'dayken *Baron* Hrant gazetede sabahlardı. Yerler taştı orada, kendi odasında halıfleks vardı. Yerde yatardı. Bir gün geldik, bir baktık ki Kemal Gökhan'la ikisi yerde sarılmış yatıyor. Burada, Sebat Apartmanı'nda da çok sabahladı ama yerde değil, kendi koltuğunda. Bir de ayrılamadığı battaniyesi vardı. Arka tarafta ona sarılır, yere uzanırdı çok yorgun olduğunda. Son anda bir yere gitmesi icap ettiğinde giyilmek üzere gömleklerin, kravatların asılı durduğu bir askılık da vardı odasında.

Tıraş olurdu *Agos*'ta, hatta bazen duş bile alırdı. Burası eviydi onun. Bir gün Erkan Oğur geldi, Civan Gasparyan'la çalmak için. Hava da çok sıcaktı. Şort atlet oturuyordu *Baron* Hrant. Çorapları da vardı ayağında ve de ev terliği... O şekilde karşıladı Erkan Oğur'u. O da tabii kibar adam, hiç bozuntuya vermedi.

Biz komik bulurduk bu hallerini. Çok ilginçti aslında, ciddiyeti ve sertliğiyle hepimizin çok çekindiği *Baron* Hrant öyle şeyler yapardı ki, komik olurdu bizim gözümüzde. Arada acıktığında, Anna *Mayrig*'e menemen yaptırırdı. Hepimiz yerdik aynı sahanın içinden...

Baron Hrant kendisiyle her şeyimizi konuşup paylaşabilirmişiz gibi bir elektrik yayardı. Çok çapkın kızsın, derdi bana, keşke bir kızım da senin gibi olsa, derdi. Eskiden ben biraz daha kokona gibi giyinirdim. Bana, sen İngiliz gibi giyiniyorsun, derdi, Karin de daha Hintli gibi diye yorum yapardı. *Agos*'ta kadınların çalışması hoşuna giderdi. Televizyon hep açık olurdu. Haber kanallarını izlerdi. Öğleden sonraları da at yarışlarını... Atların koşturmasını izlemek en büyük tutkusuydu. Ayrıca, at yarışı oynama işini de hiç aksatmazdı. Öğleden sonra bir şey sormaya gitsek altılı ganyan oynarken bulurduk onu.

KARİN KARAKAŞLI

Bu at yarışı daha çok Sebat Apartmanı'nda ortaya çıktı galiba. Ya da biz o zaman fark ettik bunu. Dünyanın en önemli misafiri de gelse, onu odasında bırakır, benim odama gelir ve at yarışı kuponunu yine doldururdu.

Hrant Anadoluluğunu, köylülüğünü gurur olarak yaşayanlardandı. Hayat çok giriftleştiğinde, bazen köylü yanımı özlüyorum, derdi. Hayvanlarla bağının kopmasından çok muzdaripti, eşeğini çok özlediğini söylerdi. Bozo, Antalya'daki eşeğiydi. Fotoğrafını çektirmişti onunla, bir kanepede sohbet edercesine yan yana otururken... Sevdiklerine gösterirdi.

Saksı Han'dayken bir de gri, minik bir faremiz vardı. Adını "Mıgır" koymuştuk. Özellikle çarşamba geceleri ortaya çıkar, yerdeki taşların üstünde "cırrrrt" diye kayardı koştururken. Karşı camın penceresine konan güvercinlerimiz vardı. Onları da keyifle seyrederdik. Bunaldığımızda ön taraftaki geniş balkon imdada yetişirdi. Ama Hrant kenarlara oturmamıza çok kızardı. Sonradan annesinin ölümü dolayısıyla böyle bir tepki verdiğini öğrendim.

Hrant'ın doğal deliliğinde güleceğimiz çok şey olurdu. '96 yazında çok ısınacağı tuttu. Ortalıkta şortla dolaşmaya başladı. O sırada da yeni bir genç kız çalışmaya başlamıştı bizimle. Kız çekinerek bana bir gün, *Baron*'a söyler misin Karin *kuyrik*, üstüne bir şey giysin, babam gelirse bu durumu kolay anlatamam, demişti. Aniden bir misafir gelince, "çok affedersiniz," diyerek üzerini giyinirdi. Bu doğallıkta yaşayan biriydi o. Ve sabah vakti, gün öncesinin havasız ve sigara dumanlı mekânına girdiğimiz zaman gülümserdi: "Geldik yine *Agos* kokulu bu yere. Biraz kül, biraz duman, o benim işte..."

ANNA TURAY

Hrant amatör bir ruhla yürütüyordu *Agos*'u. İşin ruh kısmı iyiydi de amatörlük kısmı çok yorucuydu. Aylar geçmiş, hâlâ bir sistem oturtulamamıştı. Bu beni çok yıpratmaya başlamıştı. Profesyonel olarak gazetecilik yaptığım *Cumhuriyet* gazetesinden boş vakit bulduğumda *Agos*'a koşuyor ama orada karşılaştığım dağınıklık, daha doğrusu kaos karşısında fazla bir fayda sunamıyordum. Hrant'la habire tartışmaya başlamıştık. Hepiniz beni burada tek başına bırakıyorsunuz, sonra çarşamba günleri gelip son dakikada ahkâm kesiyorsunuz, derken o da haklıydı ashında...

Hrant yazı işlerinde okuldan yeni çıkmış tecrübesiz gençlerle çalışmayı seçti. Etrafında üniversite mezunu gençlerden amatör bir ekip oluşturdu ve süreç içinde yetiştirdi onları. Bu arada kendisi de yetişti tabii...

Bu gençlerden biri de Karin Karakaşlı'ydı. Karin birkaç yabancı dili olan, iyi eğitimli ve çalışkan bir gençti. Basın sayfasından sanat sayfasına, köşe yazarlığına ve yazı işleri müdürlüğüne kadar birçok görev üstlendi. Hrant'ın sağ kolu oldu. Hatta 2000'li yıllarda Hrant Türkiye'de önemli bir figür haline gelip *Agos*'a eskisi kadar zaman ayıramaz olunca, Karin uzun süre tek başına yüklendi *Agos*'u.

KARİN KARAKAŞLI

Agos'un kuruluş aşamasında bütün bu kaotik ortam içersinde, el yordamıyla bir kimlik arayışı süreci de yaşanmaya başlandı. Buna hem Hrant'ın hem gazetenin kendini arayış dönemi diyebiliriz. Bu amaçla Ermeni toplumundaki tüm değerlerin ortaya çıkarılmasına girişildi. Cemaat yaşamı ele alındı; dinsel yortular, Ermeni tarihi, kültürü, sanatı ve diline yönelik paylaşımlar hep büyük hevesle yapıldı.

Hrant için Türkiye toplumunun Ermeni algısını sarsmak da bir diğer önemli hedefti. Bu noktada ders kitaplarındaki düşmanca yaklaşımlardan başlayarak, üretilmiş ne kadar toplumsal önyargı varsa, hepsini o güne kadar bir Ermeni'den duyulmasına alışık olunmayan cesur sorularla sorgulamaya girişti.

HRANT

Birçoğunuzun geçmiş yaşantısında bugün artık tatlı bir nostalji olarak sürekli dile getirdiği bir azınlık öyküsü olduğundan eminim. Yeri geldiğinde bu azınlıklarınızı iç çekerek anımsadığınızdan ve özlediğinizden de asla kuşkum yok.

"Benim babamın ustası bir Ermeni'ydi...", "Bizim mahallenin Mari Yayası çok güzel pilaki yapardı, parmağımızı yalardık...", "Asker arkadaşım Kevork'la kan kardeşi gibiydik..." türünden samimi anlatımlar eminim günlük sohbetlerinizden de hiç eksilmiyordur.

Öyle ki bizler bu nostaljik samimi okşamalarınızla aslında bizleri tokatladığınızın farkında olmadığınıza da çoktan alıştık.

Hatta kendimizi sizlerin antikaları gibi görmeye de...

Hatta hobiniz olmaya da...

Ne var ki derinleşmemiş ve sadece yüzeyde kalmış bu merak da bir tür bencillik.

Asıl soru şu:

"Niçin kayboldular?"

KARİN KARAKAŞLI

Bizim kurumlarımıza yaşatılan sorunlardan Türk kamuoyunun da haberi yoktu ve her şey oldubittiyi yapanın yanına kâr kalıyordu. Hrant için el konulan mülkler sorunu kişisel bir mücadele alanıydı. Onun dilinde hiçbir sorun hukuksal, anlaşılmaz ya da karmaşık değildi, çünkü en kurumsal meseleleri sıradan insanın hayatını etkileyen boyutuyla ele alabiliyordu. Hrant sözünü bizzat kendi hayatından üretti. Çocuk emeğiyle oluşumuna el verdiği, yetişkinliğinde idaresini üstlendiği Tuzla Çocuk Kampı'na el konulmasıyla başlamıştı kendi mücadelesinin hikâyesi. Oradan hareketle vakıflar üzerinden yürütülen devlet siyasetini en çıplak haliyle ifşa etti. "Yetim hakkı" saydığı haksızlıkların telafisi için çalıştı.

Hrant'ın *Agos*'u öğrenmeye ve paylaşmaya çok hevesli, hata yapmaktan korkmayan haylaz bir çocuk gibiydi. Başta '36 Beyannamesi'yle Ermeni vakıfların elinden alınmış mülkler olmak üzere Ermeni toplumunun kurumsal tüm sorunlarını geniş kamuoyunun bilmesini sağladı.

DİKRAN GÜLMEZGİL

Ben ilkokulu Karagözyan Yetimhanesi'nde okumuştum. Şimdi, çocukken yetimhanesinde barındığım Karagözyan Vakfi'nın yönetim kurulu başkanıyım. Bu, onuncu senem...

Bir hayalim vardı: Karagözyan Vakfi'nın devlet tarafından istimlâk edilmiş menkul ve gayrimenkul mallarını geri alıp bu vakfi hak ettiği maddi duruma getirmek... Bunun için çok büyük çaba gösterdim. Göreve geldiğim zaman vakfa ait mülk üzerinde bir otopark ve halk pazarı vardı. Otoparkın içinde de çok cüzi bir kira veren bir kadın, bir hanım ağa 25 yıldır çöreklenmiş, oturuyordu. Eski yönetimleri tehditle sindirebilmişti. Önce onu mahkemeye verdik, mafya falan derken bizimle çok uğraştılar ama neticede tahliye ettirdik. Pazarcılarla ise uzun toplantılar yapıp onlarla da anlaştık, helalleştik. Altı sene uğraştıktan sonra, 2006'da her şey tamamen çözüldü. Bu süreç boyunca Hrant, *Agos*'uyla hep mücadelenin içindeydi. Yaptığı haberler ve yazdığı yazılarla bu mücadeleyi yürekten destekledi.

Karagözyan Yetimhanesi Vakfı'na ait arazinin "istimlak teşebbüsü" son otuz yılda azınlık kurumları aleyhine Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce açılan sayısız dava dosyalarını satır satır incelememize vesile oldu. Aman Allahım, nasıl olmuş da tüm bu davalar bu haliyle sonuçlanmış? Devlet buna nasıl müsaade etmiş? Cemaat yöneticileri nasıl olmuş da bu kadar çaresiz kalmış? Anlaşılır gibi değil. Nasıl olmuş da hesap soran olmamış? Hayret ki hayret...

İşte ağızları hayretten açıkta bırakacak, insan dimağını durduracak bir örnek:

"Görülüyor ki, Türk olmayanların meydana getirdikleri tüzel kişiliklerin taşınmaz mal edinmeleri yasaklanmıştır. Çünkü tüzel kişiler gerçek kişilere oranla daha güçlü oldukları için bunların taşınmaz mal edinmelerinin kısıtlanmamış olması halinde, devletin çeşitli tehlikelerle karşılaşacağı ve türlü sakıncalar doğabileceği açıktır... İşte bu görüşten hareket edilerek (...) yabancı gerçek kişilerin Türkiye'de satın alma veya miras yolu ile taşınmaz mal edinmeleri mümkün kılınmış olduğu halde, tüzel kişiler bundan yoksun bırakılmışlardır."

Yukarıdaki satırlar Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun Balıklı Rum Hastanesi aleyhine almış olduğu bir kararın ilamından... Daha sonra Rum, Ermeni, Yahudi, tüm azınlık kurumlarının mallarına musallat olan zihniyetin, "içtihat" olarak sığındığı ve yirmi beş yıldan beri de sayısız azınlık vakfı malını bir bir elden alan karar işte bu!

Burada değinmek istediğimiz asıl konu vakanın hukuksal yorumu değil. Bizim itirazımız, nüfus hüviyetlerinde T.C. yazan vatandaşların "Türk olmayan"lar olarak değerlendirilmesine ilişkin. Bu bölücülüğe nasıl izin veriliyor? Biz Türkiye Ermenileri veya diğer Hıristiyan azınlıklar bu ülkede Türk vatandaşı mıyız, değil miyiz? Asıl soru bu. Yargıtay kararına göre değiliz, yabancıyız. Öyleyse her gün, her sabah okullarımızda bizlere tekrarlatılan "Türküm, doğruyum, çalışkanım" andı ne demek oluyor? Bunun adı başlı başına bölücülüktür beyler, hem de tam anlamıyla bölücülük.

Şimdi düşünebiliyor musunuz! Bu Yargıtay kararına dayanarak ortaya azınlıklardan biri çıksa, "Yahu ben Türk değilim,"

dese, bu ülkeyi yöneten erk o kişiyi apar topar alıp içeri tıkmaz mı, sürüm sürüm süründürmez mi?

İyi de kendileri nasıl bu ayrımcılığı yapabiliyorlar? Hem de, "bağımsız yargı, bağımsız yargı," diye tutturduğumuz adalet mekanizmasının en üst kurulu, oybirliğiyle bu yorumu nasıl yapabiliyor? Bu çelişkiyi kim açıklayacak? Kime sorsak acaba?

DİRAN BAKAR

Agos'ta Ermeni cemaatinin en büyük sorunlarından biri olan bu '36 Beyannamesi konusunda Hrant'la omuz omuza mücadele verdik. Ben öyle sık uğramazdım *Agos*'a ama bizim vakıfların ellerindeki mülklere ilişkin bir dava gündeme gelirse mutlaka Hrant'la ya gazetede ya da ofisimde buluşur, görüşürdük. Hrant *Agos*'ta bunları haber olarak yayımlar, haberleri benim ve diğer avukat arkadaşların demeçleri ile mutlaka desteklerdi. Bu da yetmez, kendi köşesini de bu konuya ayırırdı.

'36 Beyannamesi sorunu çok çetrefilli bir konu: Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 1912'de çıkan bir kanunla tüzel kişiliklerin mal edinmesine izin verilmiş. Sonra Cumhuriyet döneminde, 1936'da Vakıflar Kanunu yürürlüğe girdiği zaman, cemaat vakıflarından mal beyannamesi vermeleri istenmiş. Bu beyannameden sonra 1968'e kadar vasiyetname suretiyle mal almış vakıflar. Yani biri ölünce malını vakfa bırakıyor, tapuda da vakıf adına tescil ediliyor. Uygulama böyleymiş.

Sonra nedense bu uygulama rahatsızlık uyandırıyor. Cemaat vakıflarının gelişmesi istenmediği için mal ve mülk edinmeleri zorlaştırılıyor. Önce vakıfların "hükmü şahsiyeti yok," diyorlar. Tüzel kişiliğin olmaması demek mevcut değil demek. Bu tabii çok mantıksız... Yeni bir gerekçe bulmaları gerekiyor.

Cemaat vakıfları, zamanında üç beş kişinin bir araya gelerek oluşturduğu anonim vakıflar olduğu için bir vakfedeni yok. Halbuki vakfeden bir senet yapar, bu senette o vakfın ileride taşınmaz mal edineceğine dair bir madde varsa, o cemaat vakfi mal edinir; böyle bir açıklık yoksa edinemez. Ancak cemaat vakıflarının böyle bir senedi yok. O zaman ne yapalım? Mal beyannamesi senet yerine geçsin, demişler. 1936 Beyannamesi'nde, "ileride de mal edinebiliriz," diye bir madde de yok tabii, çünkü senet değil, mal beyannamesi. İşte bu gerekçeye dayanarak Yargıtay tarafından 1974'te verilen içtihat emsal teşkil etti ve vasiyetnamelerin iptali yoluna gidilerek Ermeni, Rum ya da Musevi, bütün cemaat vakıflarının tapuya kayıtlı yerleri

için dava açılıp geri alındı. Hrant'ın büyüdüğü Tuzla'daki Çocuk Kampı da böyle geri alınıp sahibine verildi.

HRANT

Devletten onay beklemeksizin kilise veya vakıf işleri yürütülemez mi?

Yürütülür gibi gözükür başlangıçta. Kimse de ses çıkarmaz belki. Ancak yürümediğini günün birinde anladığınızda ise iş işten çoktan geçmiş olur. Örnek mi? Aklıma geleni değil, Tuzla Çocuk Kampı'nda yaşadığımı anlatayım isterseniz.

Onaysız, iyi kötü idare ediyorsun vakfı. Günün birinde bakıyorsun, kapında bir mahkeme celbi. Genellikle de Vakıflar Genel Müdürlüğü'yle ilintilidir. İdare ettiğin vakfı dava etmiştir şu ya da bu nedenle. Gidersin mahkemeye. Hâkim yetki belgeni sorar. "Vermediler efendim," dersin. "O halde niye geldin," der. "Bari bir avukata vekâlet vereyim," dersin. Bu kez noter bastırır: "Yetki belgeni göster."

Biri vermez, biri sorar, derken bir bakarsın dava bitmiş, mal gitmiş...

DİRAN BAKAR

Agos'un kurulduğu 1996'da bu uygulama tüm hızıyla yürürlükteydi. Azınlık vakıfları yeni mülk edinemiyorlardı. Vasiyetname, yani bağış yoluyla mülk edinmeleri de söz konusu değildi. Üstelik 1936'dan 1974'e kadar edindikleri taşınmaz mallar da geri alınıyordu. Dahası, mülklerin restorasyonu bile bin bir bürokratik izin sonrası güçbela yapılabiliyordu. İşte *Agos* tüm bu sıkıntıları ilk elden duyurdu.

Biz hukukçular kendi içimizde içtihat, mevzuat, Lozan diye yıllarca mücadele ettik ama asıl önemlisi *Agos* aracılığıyla bu büyük haksızlığı kamuoyunun öğrenmesiydi. *Agos* hem bu davaların haberlerini kovaladı, hem '36 Beyannamesi "kurbanlarının" elden giden mallarının envanterini tuttu, hem de vakıf yönetimlerinin konuya asılmasını sağladı. Bunu da bu çocuk, bu Hrant yaptı işte.

HRANT

"Tüm cemaatin temel ve ortak kurumları" olarak nitelendirdiğimiz beş vakfımızın yeni yöneticilerini, dört yıllık bir süre

için tekrar seçeceğiz. Bu seçimler bir ölçüde cemaatin "genel seçimleri" olarak da kabul edilebilir.

Bizim fotoğraf belli. Cemaat yapımızın duvarına çakmışız bir kez ve bir daha da onu değiştirmeye çalışanın vay haline.

Halihazırda görev yapan yöneticilerin, kendi aralarmda buldukları, kendileriyle birlikte çalışabilecek bir-iki yeni elemanla takviye edilmiş "tayin sistemi" gibi bir usulü "seçim" adı altında götürüyoruz.

Şimdi de şöyle bir fotoğrafı göz önüne getirin: Müthiş bir seçim hazırlığı var. İnsanlar gruplaşmış; iki, belki de üç liste var ortada. Propaganda çalışmalarını yapıyor, adaylarmı tanıtıyorlar. Kimi zaman birbirine yakın gruplar yan yana geliyor, ortak ittifaklar kuruluyor.

Böylesi bir rekabetin olması doğal olarak seçimlere katılımı da artırıyor. Kıran kırana bir seçim hazırhğından sonra da siz, biz, hepimiz gidip kuyruğa giriyor, oyumuzu veriyor ve yeni yöneticilerimizi seçiyoruz.

Bize hayli yabancı bir görüntü, değil mi?

Ben bu seçimlere tüm heyecanıyla, salt seçmen olarak katılmak isteyen biri olarak ne istiyorum ve ne yapacağım? Özetleyeyim:

Öncelikle seçim öncesinde bölgemdeki kiliseme gidip seçmen listesinde adımın bulunup bulunmadığını kontrol edeceğim ve eğer yoksa, "Yazın bakalım kardeşim benim adımı da," diyeceğim, bu biiiir.

Eşimi, çocuklarımı, akrabalarımı, dostlarımı, arkadaşlarımı her gördüğümde, "Sen de gidip seçmen listesinde ismini kontrol ettin mi? Etmediysen hadi git, ismini yazdır," diyeceğim, bu ikiii.

Seçim günü yine eşimi, dostumu, çoluğumu çocuğumu, tanıdığım herkesi seçim sandığına götürmek için canla başla çalışıp sandıklarda oy kullanmaları için dürtükleyeceğim, bu da üüüç.

Ve de seçimlere kadar her hafta bu köşemde seçimleri yazacağım bu da döört. Benden bu kadar... Çünkü bir şeyi çok iyi kavradım, katılımm artmasıyla cemaatim kazanacak.

Kime mi oy kullanacağım? O da seçilmek isteyenlere kalmış.

Efendim, bu pazar biz ailecek cicişlerimizi giyip kilisemize gideceğiz ve oylarımızı kullanacağız. Bir bayram havasında... Ardından bendeniz arabama atlayıp, bölge bölge seçim sandıklarını dolaşıp resimler çekeceğim akşama kadar... Keyif

edeceğim. Halkımın kalabalık katılımının yaratacağı ümitlerin aleviyle cıgaramı yakıp derin derin çekeceğim...

Haydi, cicişlerinizi giyin... Pazara bayram var.

KARİN KARAKAŞLI

1997 yılındaki vakıf yönetimleri seçimleri Hrant Dink'in *Agos* gazetesi ile giriştiği ilk seçimler oldu. Giriştiği, diyorum, çünkü *Agos*'u haftalar öncesinden seçim atmosferine soktu. Hazırladığı özel seçim haberleri, farklı listelerin temsilcileriyle yaptığı röportajlarla toplum yaşamının nabzını tutmakla kalmadı, bazen o nabzı bizzat belirledi. Hrant'ın coşkusundan etkilenip adaylığında ısrar edenlerden, sivil gücü ilk kez hissedenlere kadar herkes gazeteye doluşmaya başlamıştı. Hrant'ın röportaj diye başladığı görüşmeler bir süre sonra kendisinin konuştuğu ikna vaazlarına dönerdi.

Bu ilk seçimler sırasında bütün *Agos* çalışanları Hrant'ın o sevinç kahkahası ya da öfke patlaması biçiminde ortaya çıkan coşkusunu bolca yaşadık, çünkü onun için seçim atmosferi toplumdaki bezgin durgunluğa son vermek ve toplumu silkelemek için bulunmaz bir fırsattı.

HRANT

Gazete çalışanları bana "patron" demeye başladılar son son. Halbuki ne kadar da uyarmıştım onları. Gazetede genel yayın yönetmeni oldum olalı başıma gelecekleri önceden çok iyi biliyordum. Karar verme erkine kim sahipse bir ölçüde o iktidar oluyor. Tehlikeli bir gelişme bu. Çok önceden sezip işin ciddiyetinin farkına varsanız da ister istemez bu durumla baş başa kalıyorsunuz. Alışkanlık başlıyor diğer ortak çalıştığınız kişilerle aranızda. Nihai kararı siz veriyorsunuz; o zaman bir ölçüde özgürlüklerini de yitiriyor yanınızdakiler. Size tabi oluyorlar. Dudağınızdan çıkacak iki kelime biçimlendiriyor her şeyi. Ve bir gün muzip bir arkadaşınızın ufak bir kâğıt parçasına yazdığı güncel bir slogan silkeliyor sizi: "Sen bizim babamızsın, sen ne dersen o olur."

LEDA MERMER

Agos, cemaat vakıflarının seçimleri gibi önemli konularda söz sahibi olmaya başlamıştı ve *Baron* Hrant'ın cemaat üzerindeki etkisi de giderek artıyordu ama gazetenin içindeki curcuna devam edi-

yordu. Özellikle sayfaların bağlandığı, gazetenin baskıya hazır hale getirildiği çarşamba geceleri *Agos*'ta toplanan yayın kurulunda kimi zaman büyük kavgalar kopardı.

Kavgaya alışmıştı *Agos* çalışanları ta başından beri... Hatta daha önce çalıştığımız yerde Bimen Zartar diye bir muhabirimiz vardı bizim, ondan bir habere gitmesini istemişti *Baron* Hrant. O da gitmemişti galiba, geri gelince, yapamadım, dedi. Anında ayakkabısını fırlamıştı kafasına. Ama atik davrandı Bimen. Kaçtı gitti odadan. Ertesi gün gazeteye geldiğinde kafasına kask takmıştı. Hrant *Ahparig*, ne olur fırlatma bir daha, diyerek girmişti toplantıya. Başta *Baron* Hrant, hepimiz gülmekten yerlere yatmıştık. Kimse alınmazdı onun bu hallerine, kızardı ama çabuk geçerdi kızgınlığı. O kızgınlık anlarında cam çerçeve inmişliği de vardır. Ama özür de dilerdi bazen.

Kendisi o kadar çalışırdı ki, aynı adanmışlığı bizden de bekler, bulamayınca da bazen üzülür, genellikle de kızardı. Bizimle şakalaşırdı da çok. Patron- işçi gibi konuşmazdı hiç. Biz yine de *Baron* Hrant derdik ona tabii ki...

KARİN KARAKAŞLI

Agos gazete değil, tekke gibiydi. Sanki tekkeler kapatılırken bunu unutmuşlardı bir kenarda. Giren çıkan belli olmazdı. İlk baştan itibaren bir gazete olmasının yanı sıra gayri resmi bir danışma merkezi gibi de görev yaptı. Tezini hazırlamaya gelen öğrenciler, yazı dizisi görevi verilmiş gazeteciler, yabancı gazetelerin muhabirleri ve "Abi benim nenemin köyü eskiden Ermeni köyüymüş, bir bakıversene," diye gelenler eksik olmazdı. Paketleme işinde yardıma otistik çocuklar da gelirdi. Bir nevi sığınma eviydi. İşsiz, evsiz Ermenistanlılar, çocuklarıyla açıkta kalmış kadınlar...

Hrant'ın eski "mahpushane arkadaşları" da eksik olmazdı. Burayı kendine mesken edinmiş tatlı delilerimizle Hrant'ın kendi deli ruhunu yansıttığı bir mekândı *Agos*.

ARİS NALCI

Agos'un delileri çoktu. Hâlâ öyledir, burada çalışıyorsa delidir zaten. Hangimiz akıllıyız ki! Hrant Dink, kim olursa olsun herkesi istihdam edecek bir yer bulurdu. Delilerin mekânı olarak bilinirdi *Agos*. Ben ilk geldiğimde bir Azniv *Kuyrik* vardı mesela. O büyüktü bayağı. Eşi yoktu, bir çocuğu vardı. Ağır bir depresyon geçirmişti ve hiç konuşmazdı. Arşivde Arman'la saatlerce karşılıklı gazete kupür-

leri keserlerdi. Başkaları da oldu böyle. Deli, dedimse, akılsız değil, içlerinde bizden çok zekileri de vardı.

Agos, Hrant Dink'ti. Bir insanı alırken onun yanında ne kadar çalışıp çalışmayacağını seziyordu bence. Arman'a sürekli bağırır, kızardı, oğlum ne biçim tarıyorsun bu gazete yazılarını diye. Ama Arman'ın hiçbir zaman buradan gitmeyeceğini de bilirdi. Biz de biliriz bunu, çünkü o arşiv odasının belkemiğidir. Kendi kafasına göre yaptı arşivi. Bir tek o biliyor içerdeki düzeni...

Delilerle beraber çalışmayı öğrendik biz. Bir süre sonra giderler, çok geçmeden yenileri gelirdi. Mevlânâ gibiydi *Baron* Hrant. "Kim olursan ol gel. *Agos*'un kapısı sana açık. Ne olursan ol, işe yararsın," der gibiydi. Çekiyordu delileri buraya. Sonradan öğrendiğime göre, zaten *Khent* derlermiş ona çok yakın arkadaşları...

HRANT

Gazete kalabalık. Milletin yarısı ayakta. Çalıyor kapıyı yaşlı bir adam. Kızlar, ön büroda 6-7 kişi harıl harıl çalışıyor. "Çalışın guşlar, çalışın," diyor. Geçiyor aralarından. Talin, "Kimsiniz? Kimi istiyorsunuz?" diyor. Hiç oralı değil, giriyor içeri. Koltuklardan birinde yığılmış olan pardösüleri topluyor, atıyor bir köşeye. Çöküyor koltuğa. Hepimiz birbirimize bakıyoruz "hangimizin adamı" diye. Tanıyan yok. Bakıyor gözümüzün içine. "Aferin," diyor, "gazetenizi okudum, çok beğendim, bir gelip göreyim, dedim." "Sağol dayı," diyorum. Çalıştığımızın farkında ama umursamıyor. Umursamaya da niyeti yok. "Neredeydiniz siz yavrum?" diyor, ekliyor.

"Çalışın guşlar, çalışın."

Anlatıyor Krontes. Dur durak bilmiyor. Kesmesem keseceği yok. Hissediyorum, aldım başıma belayı, tatlı belayı. Yolcularken, "yine görüşürüz," diyorum. O dünden hazır. Ha unutuyordum, dört çocuğu var Krontes'in. Çocuklardan birinin adı Nâzım Hikmet, diğerinin ise Sayat Nova. Bu kadarı herhalde yeter Krontes'i anlatmaya. Şimdi artık günde bir iki telefon da ediyor.

Dedim ya, aldım başıma tatlı belayı... Anlattıklarma bir şeyler ekliyor sürekli, ama biliyorum, onun derdi başka. Telefonda bizleri dinliyor gizliden. Koşuşturmamızı izliyor. Telefonu kapatırken, "hoşça kal" falan dediği de yok.

"Çalışın guşlar, çalışın,"

"Ötüşün guşlar, ötüşün," diyor sadece...

KARİN KARAKAŞLI

Eylül ayı geldi mi Hrant'ın esnaf ruhu kabarır, Beyaz Adam Kitapevi'ne kaçardı. Akıllısı delisi, hep birlikte gazeteyi onsuz çıkarmayı öğrenmeye başlamıştık. Birkaç hafta hiç ortalarda görünmez, sonunda bir çarşamba gecesi çıkageldiğinde, "Elinize sağlık," derdi. Güveniyle gönlümüzü almasını bilirdi.

HRANT

Ortam hayli hareketli, ben ise uzun süredir yazamıyorum. Bu nedenle de okurlarımdan özür diliyorum.

Duyduğum kadarıyla da cemaatte "*Agos*'tan ayrıldığıma" ilişkin bir de dedikodu türemiş. Sevinenler de olmuştur herhalde... Sevinçlerine çomak sokacağım ama kusura bakmasınlar, böyle bir durum yok. Özel işlerim çoktu, bir müddet yazmaya vakit ayıramadım, hepsi o kadar.

İşte yine burada, kendi köşemdeyim. "Kendi köşemdeyim," dedim ama eski köşemde olmadığımın da farkındayım.

Uzun süre yazmamanın cezasını çekiyorum sanırım. 11. sayfadaki yerimi yeni yeteneklerimizden Ayda'ya vermiş bizim sayfa sekreteri Leda. Beni de gazetenin son sayfasının son satırlarına doğru itelemiş.

Malum, o köşemde sütunum dikineydi, burada ise enine.

Leda'nın gerekçesi de bir hoş...

"Sen orada öyle çok dikine dikine yazıyordun. Al sana enine bir köşe, şimdi burada biraz daha geniş ol, engince ne yazacaksan yaz."

Huylu huyundan vazgeçer mi?

Şimdi bana enine bir köşe verdiler diye ben dikine yazmaktan kaçınacak değilim.

LEDA MERMER

Baron Hrant başkasına söz geçiremeyince çok sertleşirdi. Başkasının dediğini de kabul etmezdi kolay kolay. Ama bir diktatör gibi de yönetmezdi *Agos*'u. Sonraları yazı işleri ile teknik servis toplantılarını da birleştirdiğinde, ben de girmeye başladım toplantılara. O zaman gördüm içerde neler olup bittiğini... *Baron* Hrant herkese sorardı görüşünü. Haklısınız, der, sonra da kendi bildiğini okurdu. Aslında onun dediklerine pek karşı çıkan da olmazdı. Ama oylamaya da koyardı. Demokrattı yani kendi çapında...

Ama dediğim gibi çok sert bir yanı da vardı. Herkesin ondan ödü kopardı. Galiba en çok da ciddiye aldıklarıyla bağrışırdı. Bana hiç kızmadı. Daha çok şakalaşırdı benimle. Biraz da kızı gibi görürdü galiba. Kadınlara küfretmezdi zaten. O sadece çok sevdikleriyle küfürlü konuşurdu aslında.

Ama *Agos*'ta özellikle de sayfaların bağlandığı çarşamba günleri büyük kavgalar kopardı.

Ağustos 97'de yayın kurulunda ciddi kopmalar yaşandı. Yine bir çarşamba günü çıkan tartışma sonrası Anna Turay ve Yetvart Danzikyan *Agos*'tan ayrıldı. *Baron* Hrant o cuma hayatında ilk kez gazeteye gelmedi.

ANNA TURAY

Kuruluşundan tam bir yıl sonra ayrıldım *Agos*'tan. Üslup farkı ve kişilik çatışması yüzünden ayrıldım. *Agos*'un bir iktidar odağı olacağı belli olmaya başlamıştı. Ben burada gazetecilik yapılmasını istiyordum, cemaatin yönetilmesini değil. Bu tavrı profesyonelce bulmuyordum. Ayrıca, bizim aramızda başlarda var olan o demokratik anlayışın değiştiğini düşünüyordum. Tartışmalar hemen kişiselleşmeye başlamıştı.

Bizim tartışmalarımızın temelini oluşturan bir diğer şey de kadrolaşma meselesiydi. Hrant daha çok okuldan yeni çıkmış tecrübesiz gençlerle çalışmayı tercih ediyordu. Bir süre sonra elindeki insan kaynağının yetmeyeceği belliydi. Ama şunu önemle vurgulamak isterim: Ben sadece profesyonel açıdan, genel yayın yönetmeni olarak sergilediği tutumlar yüzünden anlaşamadım onunla...

Ben ayrıldıktan sonra, Hrant özellikle 2000 yılından itibaren *Agos*'la birlikte kendini de oluşturdu; belli bir aşamadan sonra herhangi bir ulusal gazetede yazı yazabilecek düzeyde bir köşe yazarına dönüştü. Ayrıca onun *Agos*'ta ele aldığı konular Türkiye'de konuşulur, tartışılır oldu. Sadece konuşmacı olarak katıldığı toplantılarda değil, televizyon ekranlarında da başarılı bir siyasi figür olarak dikkat çekmeye başlayınca *Agos*'a eskisi kadar zaman ayıramadı. Karin Karakaşlı yüklendi uzun bir süre *Agos*'u tek başına. Büyük sorumluluk üstlendi ama sonra o da bıraktı kendi mesleğine ağırlık vermek için... Sonra Sevan Ataoğlu vardı, o yardımcı oldu. Aris Nalcı büyümüştü artık, o götürdü. Ama sonuçta gazetenin başlangıçta oluşturduğu rutinini kıramadı Hrant. Kadrolaşma meselesini halledemedi.

Ben küserek kestim *Agos*'la ilişkiyi. Hrant da, neden gidiyorsun diye sormadı tabii. Ben de onun tavrına saygı duydum ve ayrıldım. Şimdi geriye dönüp baktığımda, her şey çok üzücü tabii ki...

HRANT

Önce kendimden başlayayım... Hrant Dink ve *Agos* ilişkisinden. En yoğun uyarıldığım husus esas olarak bu noktada.

Öyle ki, çoğu dostlarım, *Agos* demenin, Hrant Dink demek olduğu şeklinde genel bir algılamanın var olduğunu, bunun da bir gazete için hiç iyi olmadığını dile getirirler.

Bu çok haklı ve gerçekçi bir eleştiri... Ne var ki bu benim tercihim değil, kaçmılmazım oldu. Kaçmılmazımdı çünkü *Agos*'un ilkelerini ve hedeflerini yaşama geçirmek ve sürekli kılmak özel bir çaba, özel bir inat ve özel bir cesaret gerektiriyordu ve bunun gönüllülüğü de başımdan itibaren bana düştü.

İtiraf etmeliyim ki karakter olarak ekip çalışmasından ziyade bireysel çalışmaya daha yatkın biriyim. Bu olumsuz yanım, iyi bir yönetici olamayışımı da beraberinde getirir. Bunu bildiğimden olsa gerek, hiçbir zaman, hiçbir yerde, hiçbir kuruma yönetici olmak istemem.

Esasında *Agos*'a genel yayın yönetmeni olmaya da ta başından bu yüzden itiraz ettim. Yönetmek benim işim değildi.

Ben sıkı çalışırdım, yaratırdım ama iyi yönetemezdim. Ama işe birlikte başladığım arkadaşlara derdimi anlatamadım.

Agos'un muhakkak bir an önce hayata geçmesi ve iyi bir noktaya gelmesi telaşıyla yüklüydüm. İşimi bir kenara bırakıp bu ideal için çalışabilirdim. Ama arkadaşlarımm durumu benimle aynı değildi. Onların benim kadar kendi işlerini bir kenara koyabilme şartları yoktu. Şartlar benim öne geçmemi zorluyordu. Dediğimi gibi, kaçınılmaz yaşandı ve ister istemez "*Agos*'un şefi" konumuna taşındım.

Keşke iyi bir yönetici de olabilseydim.

Keşke başından itibaren birlikte çalıştığım arkadaşlarımın hepsi hâlâ *Agos*'un ve benim yanımda olabilseydi.

Bunu başaramadığım için üzgün olduğumu söyleyebilirim belki, ancak şunu da itiraf etmeliyim ki giden herhangi bir kişinin ardından pişmanlık duymadım.

Fazlasıyla kafasının dikine giden ve bildiğini okuyan biri olduğum için de, birlikte çalıştığım arkadaşlarım sürekli değişti.

Zaten de başımdan itibaren tek bir şeyi ilke edinmiştim.

Agos'un kapısı herkese açık olacaktı.
Gelene de... Gidene de...

ÜMİT KIVANÇ

Birlikte çalıştığı insanları çok kızdırabilen bir yöneticiydi. Hiç mi hiç sistematik değildi. Disiplin altına girmekten doğal bir güdüyle kaçar görünüyordu. Kalkıştığı işin her gün, her gece, hele gazetenin hazırlandığı günlerde her dakika, onu nasıl bir cendereye sokacağını öngörmemişti.

Öngörmemişti, derken, nasılını kastediyorum, yoksa cenderenin ne olduğunu çoktan biliyordu zaten.

İşte bu sayede, aslında pek kısa bir zaman içerisinde, yoktan, derli toplu bir gazete yaratmayı başardı.

Agos'a, hele başlangıçta, çok kişinin emeği geçti. Onlar olmasa bu gazete çıkamazdı, denebilecek çok insan var. Ama _Agos_'un ruhu Hrant'tı. Bu kelimeye yüklenebilecek bütün anlamlarla buna inat mı demek gerekir, azim mi? Bilmiyorum. Ama _Agos_'u yaşatanın Hrant'ın direnci olduğu inkâr edilemez.

ARİS NALCI

Ben ilk zamanlar çok korkardım ***Baron*** Hrant'tan. Aman bir şey diyecek diye ödüm kopardı. Ortada büyük bir yuvarlak masa var ve herkes buraya oturup çay içiyor, okuyor... ***Baron*** Hrant da geliyor ve gazete okuyor burada. Ve ben de böyle suspus vaziyette karşısında oturuyorum! Sonra ***Baron*** Hrant bilgisayarın olduğu küçük odaya giriyor. Yazılarını orada yazıyor.

Baron Hrant'ın dediği dedik. Bunu hemen anlıyorsunuz. Çünkü herkesle tartışıyor. Nuran Abla ile atışıyorlar, şakalaşıyorlar. Anna _Kuyrig_le birbirlerine giriyorlar. Bunlar aslında kavga mı ediyorlar, birbirlerine mi takılıyorlar, anlamıyorsunuz, çünkü hep bağrışıyorlar. Bir yerden sonra anlaşılıyor ki, zaten o bağrış çağrışmış insanları bir arada tutan. Öyle çıkıyor gazete... Bir süre sonra anlamaya başlıyorsunuz, kim kime bağırdığında, neden bağırıyor, sitem mi ediyor, kızıyor mu? Ama ben anlayana kadar ***Baron*** Hrant dışındaki bütün kurucular gittiler.

SARKİS SEROPYAN

Hrant'ın _Khent_'liği, kısa zamanda çok fire vermemize de mal oldu, çünkü bizimkiyle çalışmak hayli zor işti. Yola ilk koyuldu-

ğumuz arkadaşlardan gidenlere üzüldüm elbet ama bir yandan da devam etmek zorundaydık. Hem *Khent* dediysek, Hrant da öyle ne yaptığını bilmiyor değildi. *Khent*, biraz da akıllı deli demektir. Hrant dışardan baktığında, deli saçması işler yapıyor görünse de ne yaptığını çok iyi biliyordu. Sezgileri çok kuvvetliydi. *Agos*'un hem Ermeni toplumu hem de Türkiye için önemli hale geleceğini daha başından biliyordu. *Agos*'u kendisiyle bütünleştiriyordu çünkü... Bana hep, bak göreceksin, *Agos*'tan önce, *Agos*'tan sonra olacak. İnsanlar *Agos*'u bir milat olarak kabul edecek, derdi. Hrant belki çok az yanıldı ama yanılgılarından biri de bu oldu. İnsanlar, "*Agos*'tan önce, *Agos*'tan sonra," demiyor. "Hrant'tan önce, Hrant'tan sonra," diyorlar. Çünkü milat kendisi oldu.

HRANT

Türkiye Ermenileri olarak, 1915'te yediğimiz büyük darbenin ardından, "elimizde kalanı korumayı" temel felsefe edinip bugüne kadar hep öyle geldik. Bir ölçüde doğaldı bu... Başkaca bir şey yapmamız da olanaksızdı. Lozan Antlaşması'yla, biz azmlıklara tanınan, "koruma-yaşatma" ve "geliştirme" hakkımızm sadece "koruma ve yaşatma" kısmına mecalimiz yetti. "Geliştirme hakkımız"a yeltenme cesaretini aklımızdan bile geçirmedik, geçiremedik.

İyi de, atalarımızm bize bıraktıklarını ne yaptık? Onları koruyabildik mi? Yoksa maddi-manevi açıdan bize ne kaldıysa tümünü harcadık mı, tam bir mirasyedi zihniyetiyle hâlâ harcıyor muyuz? Sırayla bakalım isterseniz.

Zengin bir tarihti bize bırakılan atalarımızdan... Lakin biz o tarihi, bırakın okullarımızı, evlerimizde bile okumaya çekinir olduk. Kaçımız Ermeni ulusunun tarihi hakkında çocuğuna bir şeyler anlatabildi. Kaçımızm evinde tarihimizi anlatan kitaplar var oldu? Hadi anladık... Türkiye'de yaşıyorduk ve Ermenilerle Türkler arasındaki "kara tarih" hakkında bir şeyler konuşmak, okumak ya da yazmak tehlikeliydi. Bu anlaşılabilirdi. İyi ama bizim tarihimiz sadece Türklerle ilişkilerimizden mi ibaretti? Bizim mitolojimiz yok muydu mesela?

Zengin bir edebiyattı bize bırakılan atalarımızdan... Müzikti, kültürdü, sanattı. Ne kattık bu mirasm üzerine son seksen yıl içerisinde. Nesini koruyabildik? Koruyabildiklerimiz hâlâ bir ilkokul müsameresi seviyesinin üstüne çıkamayan kültürel etkinliklerimiz değil mi? Çapı şu küçücük cemaat yaşantımı-

zm dışına çıkabilmiş kaç edebiyatçı, kaç müzisyen, kaç sanatçı yetiştirdik? Bugün bile bu alanlarda övündüğümüz değerlerimizin hep geçmişimizin insanları olduğunu, yenilerin parmak sayısı kadar az olduğunu görmüyor muyuz?

Zengin bir dildi bize bırakılan atalarımızdan... Hepimiz dövünmüyor muyuz, "Artık çocuklarımıza okullarımızda anadilimizi yeterince öğretemiyoruz," diye. Öğretsek bile çocuklarımıza anadillerini konuşma alışkanlıklarını verebiliyor muyuz?

Maldı, mülktü kalan atalarımızdan... Söyleyin Allah aşkına, hangi kişi ya da kurum, bırakın Cumhuriyet öncesini, "Cumhuriyet sonrası cemaat kurumlarının malları şunlardı, şimdi bunlar kaldı," diye bir envantere sahip? Yedirilenin, kaptırılanın, satılanın hesabını kitabını bilen var mı? Bugünün elde olanın tam hesabını bilen var mı?

Bir nüfus kalmadı atalarımızdan bize miras... Önce nüfusumuzu kökten kaybettik. Ardından da, yavaş yavaş kalanları... Cumhuriyet'in başlangıcında 300 bin olan nüfusumuz, bugün en az bir milyon civarında olması gerekirken 60 binlere düştü. Anlayacağınız, nüfusumuzu da harcadık bir iyice... Ya da harcanmasına müsaade ettik.

Bir de sayıları az da olsa, yiyiciler, namussuzlar, kanı bozuklar vardı atalarımızdan bize miras kalan... Her şeyi yedik bitirdik ama onları bir türlü bitiremedik. Velhasıl dostlar, asırlar boyunca, "gıdım gıdım" biriktirilen bir serveti, kısa süreçte "hopur hopur" tüketen bir kültürün şımarık mirasyedileri konumundayız sanki. Cepten yiyiyoruz hâlâ...

KARİN KARAKAŞLI

İlk yıllardaki öğrenme ve arayış dönemlerinden sonra gazetenin çizgisi giderek oturmaya başladı. Başta Hrant olmak üzere hepimiz, gazeteye acemilik günlerinde destek veren profesyonel arkadaşlardan çok şeyler öğrendik ve Hrant da giderek Ermeni toplumunun meselelerini kamuoyuyla paylaşma konusunda ustalaştı. Bir yandan kendi toplumunu da eleştirmekten geri durmuyordu. Hrant, atalarının birikimiyle, sanattan ticarete, zanaattan siyasete pek çok alanda öncü olmalarıyla gurur duyardı ama eski güzel zaman nostaljileriyle yetinmeye de hiç niyeti yoktu. O zengin tarih, daha ışıklı bir gelecek için ilham vermeliydi hepimize. Kim olduğumuzu, nelere kadir olduğumuzu bilmeli ve buradan güç üretmeliydik. Yılgınlık Hrant için en olumsuz ruh hallerinden biriydi. Hayatı boyunca azınlık

psikolojisindeki bu yılgınlıkla mücadele etti, bunu eleştirdi. Bizzat kendi varlığıyla da başka türlü bir duruşun mümkün olduğunu kanıtladı hepimize.

Hrant, Ermeni kimliği konusunda kendi toplumuna kendini hatırlatırken, onu iyice bir silkelerken, bir yandan da bu kimliğin varlığını unutmuş gözüken Türkiye toplumuna seslenmeye başladı. Ve ilginçtir ki, bu ilk dönemlerde Ermeni meselesini hiçbir zaman tarih terminolojisi ile gündeme getirmedi. Türkiye'de azınlık kimliğiyle yaşamanın ne olduğunu anlatırken, kendi küçük hikâyelerinden, yaşanmışlıklarından, gözlemlerinden hareketle yaptı bunu.

HRANT

"Yalnızlık paylaşılmaz," demiş Özdemir Asaf.

Durağım Açıkhava Tiyatrosu. Büyük bir müzik şöleni var orada. Adını da ne güzel koymuşlar öyle!

Lirik Tarih.

Programda ne ararsanız var. Türkiye'nin tarihine ve bugününe sığmış tüm kökenler kendi kültürlerini yansıtan müzikleriyle ve oyunlarıyla art arda resmigeçit yapıyorlar. Türk'ü, Rum'u, Yahudi'si, Çerkes'i ve daha birçok değişik ama aynı bahçenin ortak değerleri, güzel bir manzara oluşturuyorlar sahnede. Heyecanlanmamak elde değil.

Ancak bu duygularım kursağımda kalıyor program ilerledikçe. Biz Ermeniler yokuz bu bahçede.

Yazık çok yazık! Adam mı bulamadılar yoksa?

"Ben çıkar söylerdim be!" diye haykırmak istiyorum oracıkta. Kalabalığa bakıyorum. Herkes mutlu... Ya ben?

Ben yalnız.

Yürüyorum kırgın adımlarla şimdi. Mısralar, nağmeler dökülüyor dudaklarımdan kendiliğinden.

"Firkatin aldı bütün neşe vü tabım bu gece," diyor Bimen Şen yalpalayan adımlarımın es temposuyla.

"Ben kulunum sen efendimsin benim," diyor Nigoğos Ağa dişlerimin keman gıcırtısıyla.

"Bilmem ki safa neşe bu ömrün neresinde," diyor Levon Hancıyan burun direklerimin si bemol sızmtısmda.

"Gamzedeyim deva bulmam," diyor Tatyos Efendi göğüs kafesimi zorlayan ut sesleriyle.

Ve, "Kimseye etmem şikâyet ağlarım ben halime," diyor Kemani Serkis Sucuyan Efendi gözyaşlarımın şırıltısmda.

Şimdi ne yapmamız lazım. Bizi dışlayanlara uzun uzun Ermenilerin müzikte, tiyatroda, mimaride ve her türlü sanatta bu ülkeye yaptıkları hizmetleri sil baştan anlatmamız mı gerekiyor yoksa? Anlatacağız tabii, hem de hiç bıkmadan, hiç usanmadan. Ama gelin önce şu lirik yalnızlığımızı paylaşalım başta.

KARİN KARAKAŞLI

Agos'un kuruluş dönemindeki en büyük başarısı içine kapanmış Ermeni toplumunu kökünden silkelemek oldu. Ermeniler için yaşam çıtasını yükseltti bir anlamda. İkinci yılın sonuna geldiğimizde sadece Ermeni toplumu içinde olanları, kurumsal sorunlarımızı kamuoyu ile paylaşan değil, bizzat toplumuna, "Hadi gelin değişelim," diyen bir ses de yükselmeye başladı gazeteden. Bu Hrant'ın ruhu, Hrant'ın sesiydi. Hrant, nerelerde dönüşüm gerektiğini bir bir saptıyor, coşkusunu okullardan vakıflara, derneklerden kiliselere, her kesime, her yaştan Ermeni'ye yaymaya çalışıyordu. Bir tür devrimdi bu. Bir cesur deli, tek başına koca düzeni değiştirmeye talip olmuştu.

HRANT

Bugün de öyle midir bilemiyorum ama bir zamanlar Anadolu dendi mi, mahallesi delisiz bir yöre düşünülmezdi. Anadolu kültüründe her kasabanın, her köyün, neredeyse her mahallenin muhakkak bir delisi vardı. Tıpkı bizim Malatya'nın Deli Gaffar'ı gibi. Eski tren yolu çevresine yayılmış, Çavuşoğlu ile Salköprü mahallelerinin ortak delisiydi o... Esnafın eğlencesi... Kadınların zararsız belalısı... Çocuklara gelince, şöyle söyleyeyim... İyinin dostu, kötünün de canavarıydı Gaffar... Taşlayanı taşlar, oynaşanla akranlaşırdı.

Bugün orta ve eski kuşak Malatyalılara, "Nasıl bilirdiniz Gaffar'ı?" diye sorduğunuzda, eminim hepsi de aynı sevecen hasretle anımsar onu. En başta da Gaffar'ın o "herbir şeyi ortada" halini tabii. "Esnafın eğlencesiydi," demiştim ya, boşa etmedim o lafı.

Bakın o zamanın çarşı esnafı, sanki marifetmiş gibi, nasıl ballandıra ballandıra anlatır Gaffar'ı: "Garibanı alır, önce bir güzel giydirirdik. Giyinince kendine süzüle süzüle bir bakardı ki deme gitsin. Boşuna giydirmezdik ama... Asıl derdimiz ona giysilerini yırttırmaktı. 'Ulan Gaffar o geydiğin ölü malı,'

dememizle başlardı üstünü başını yırtmaya... Ortada anadan doğma kalırdı öyle... Biz giydirir, salardık komşuya, onlar yırttırırdı; komşu giydirir, salardı üstümüze, biz yırttırırdık. Böyle, eğleşirdik işte. Ama Deli Gaffar bu... Laf anlar mı? Adı üstünde, deli işte... Çırılçıplak kaldı mı, kalmazdı öyle yerinde... Bu kez gider, mahallede kıza, kadına gözükürdü. Kadınlar da taşlar, kovalarlardı, 'de kına' (denksiz) diye."

"Şimdi bu Deli Gaffar hikâyesi de nereden çıktı?" diye soracaksınız. *Agos* iki yaşını tamamladı ya, ne bileyim, Deli Gaffar'ı anımsadım işte. Kimilerine göre *Agos* da bu cemaatin delisi değil mi yani? Doğrusu biz de zaten "mahallenin delisi" sıfatını gönülden kabullenmişiz. Bunun gereklerini de elimizden geldiğince yerine getirmeye çalışıyoruz, iki yıl boyunca "akıllı deli"yi oynamaya çalışmadık mı? İyi kötü bir şeyler başarmadık mı?

Biliyorum, şimdi yine soracaksınız, "Peki ama Deli Gaffar'ın üstünü başını yırtıp delirmesiyle *Agos*'un bağlantısı ne?" diye. *Agos*, "hareketsiz bir cemaatin hareketli gazetesi olma" çabasını ne kadar başarabiliyor? Doğrusu biz kendi adımıza memnunuz. Ancak, bizzat bizi bugünlere getiren cemaatin kendisi, hareketsiz ve bir ölçüde de ölü ise çeşitli konulardaki sorgulamalarımızı, "Aman ha, karıştırmayın, elleşmeyin!" diye geçiştiriyorsa, kendi üzerindeki ölü giysisini bize de giydirmeye yelteniyorsa, Gaffarlaşmazsmız da ne yaparsınız?

Bizler cemaat sistemimizi, eğitim yaşantısından kurumlarımızın diğer tüm alanlarınm ınekanik ve dinamik yapılarına kadar, sorgulamaya ve düzeltilmesi için katkıda bulunmaya çalıştıkça, önümüze çekilen seti, bize sunulan ölü elbisesi olarak nitelendiriyoruz. Kimse giydirmeye teşebbüs etmesin... Yırtar, parçalarız... Masum çıplaklığımızı da sonuna kadar koruruz.

Agos'u bugünlere getiren, bizi baştan aşağı yaratan cemaatin bu vurdumduymazlığı karşısında çıldırmamak mümkün değil. Deliliğe ama akıllı deliliğe razıyız ve bunu da seve seve yapıyoruz zaten. Yeter ki bizi Gaffarlaştırmasmlar.

AGOS'UN MERCEĞİNDEN

HRANT

Bu köşedeki adam aslında bir yazar değil. Hele hele gazetecilikle üç yıl öncesine kadar uzaktan yakından bir ilgisi olmamıştır. Çok okumayı sevmekten başkaca bir iddiası yoktur. Dilbilgisi kurallarının ihlali, bozuk cümleler, en fazla tashih hataları hep onun yazısında olur. Genellikle konuştuğu gibi yazar, edebiyatçı yanı güçlü değildir. Ne yazarlığın tekniğini bilir, ne de bu mesleğin okulunu okumuştur. Kaptığı köşeye dikkat etmek bile bu konudaki iddiasızlığının bir ölçüsüdür: "Devam sayfasının köşe yazarı". Devam sayfası dediğiniz, ana sayfalardan artakalmış fazla yazıların sıkıştırıldığı sayfa değil midir? Her hafta yaptığı şey, sayfa sekreterinin yazı fazlalarını ve ilanları sayfaya yerleştirdikten sonra kendisine bıraktığı boş alan kadarını bir şeyler karalayarak doldurmaktan ibarettir. Sayfa sekreteri, "İşte bu kadar yazacaksın," der, o da o hafta o kadarcık yarenleşir okurlarıyla. Yer kalmadığında yazı yazınadığı çok olmuştur.

Bu köşedeki adamın hali böyleyken logosunda kâh "birdirbir" oynaması, kafasına esince de logosuna "Şapparig" oturtması normal karşılanmalıdır. Hani bir laf var ya, "Delidir ne yapsa yeridir," diye... E vallahi o laf bu köşedeki adam için edilmiştir. Oysa yazarlık ciddi iştir. Önce oturaklı bir köşe adı gerektirir. Şimdi de tutmuş "Şapparig" diye anlamı belirsiz bir kelime türetmiş, getirip hinine oturtmuştur. Ama ne yapsın ki, bu garip lafı bu garip kul kendi üretmemiştir. Ümit Kıvanç denen usta yakıştırmıştır. Onun da kabulüdür. "Şapparig" ne midir?

Bu köşedeki adamı yakından tanıyanlar bilir. Pervasızın tekidir. İnsanlarla ilişkisinde ölçüsüzdür. Sevdi mi kötü sever, sövdü mü kötü söver. Özellikle "can" bildiği dostlarıyla karşılaşmasın, "Canı karpuz çekmiş Diyarbakırlı" gibi onlara sarılıp "şapur şupur" öpmesi pervasızlığının çok önemli bir işaretidir. Orada birileri varmış, orası ciddi bir yermiş, ırgalamaz. Tüm köylülüğü ve "Celloluğu"yla "Hemcins-karşı cins" demez, şapur şupur öper. Bastırır göğsüne canlarını doyasıya... Hesapsızca.

Yaşça küçükleri ona *Ahparig* (Ağabey) diye hitap ederken, Ümit Kıvanç bu pervasızlığından ötürü, "Şapparig," der kendisine. İşte bu adam bundan böyle yine bildiğince, yine hesapsızca, sevdiklerini şap şap öpecek, dövüşeceklerine de şap şap sövecektir köşesinde... Şapparigce...

ÜMİT KIVANÇ

Hrant disiplin sevmez biriydi, evet... Ama sorumluluk denen şeyin düşüncesinden çok duygusuna sahip olmasa, o sırat köprüsünde kendi isteğiyle sırtına aldığı yükü bu kadar kollayarak nasıl yürüyebilirdi?

Hrant'ın bu yükü tarif edişi ve üslûbu, Türklerin Ermeni meselesini, Ermenilerin Türklerle meselesini çözebilmesi için, görebildiğim kadarıyla, şimdiye kadar ortaya çıkmış biricik sahici imkândı.

Televizyon tartışmalarında, onu köşeye sıkıştırmaktan başka amaç gütmeyen kıt akıllı zalimlere bile laf yetiştirmeye çabalarken gözlerinin dolup sesinin titremesi de bu üslûbun doğal parçasıydı, gece vakti gazete genel yayın yönetmeni odasından şort-fanilayla çıkıp terliklerini sürüye sürüye gelişi de.

Yakaladığını şap diye öpmesi de. Genellikle de kızdırdıktan kısa süre sonra...

Böyle bir anda ona, "Sen *ahparig* değil, şappariksin!" deyiverdim bir gün...

KARİN KARAKAŞLI

Üçüncü yılımıza girerken, gazete artık bir nevi cemaat temsilciliğine dönüşmüştü. Yabancı gazeteciler, siyasi parti temsilcileri, sivil toplum örgütlerinin yöneticileri *Agos*'a Hrant'la görüşmeye geliyorlardı ve ben de kendimi bir anda Hrant'ın İngilizce ve Almanca çevirmeni olarak bulmuştum. İster konsolos, ister gazeteci olsun,

konuğuyla nasıl birebir temas sağlayabildiğini görür, şaşakalırdım. Bir de bakmışım, Hrant elini karşısındakinin dizine koymuş, samimiyetle meram anlatıyor. Onun yanına gidip de görüşmeden çarpılarak çıkmayan tek bir insan görmedim.

Yalnız bu görüşmeler uzadıkça, bedelini yine biz *Agos* çalışanları öderdik. Zaten çok ağır yazar, yazıyla oynaşmayı severdi. Kendi köşe yazısını en sona bıraktığı için de onu beklemekten gazeteyi bir türlü bağlayamazdık. "Birdirbir" diye başladığı köşeyi ikinci yıl "İkidiriki", üçüncü yıl "Üçdürüç" yaptı. Sonunda da "Şapparigçe" adı altında yazmaya başladı.

Hrant'ın buluşlarından biri de *Agos*'un Merceği'nden sayfasıydı. Bazı sayılarda gazetenin arka sayfasını kamerayla fotoğraf çeken bir adam logosu ile özel röportajlar için kullanmaya başladı. Biz bu logodaki kalın kaşlı adamı kendisine benzettiği için seçtiğini düşünür, bu parlak buluşuna çok gülerdik. Hrant bu sayfada eğitim kurumlarımızın yönetici ve öğretmenlerini, vakıf idarecilerini, hayırseverleri konuk ediyor, onlarla birlikte toplumun sosyal yapısına bakıyordu. *Agos*'un Merceği'nden bakarak gördüklerinden de patriklik, kiliseler, vakıflar, okullar, mezunlar dernekleri ve hastaneleri ile Ermeni toplumunun ilk ciddi envanterini çıkardı, başarılarını ve sorunlarını ilk elden saptamış oldu.

Agos'un ilk büyük sınavı patriklik seçimi oldu, çünkü uzun bir mücadeleye tanık olan bu seçim, devletin azınlık siyasetine dair de derin ipuçları taşıyordu.

LUİZ BAKAR

Vakıf seçimlerinden sonra yeni bir seçim daha gündeme geldi bizim cemaat için. Mart 1998'de *Agos*'un kuruluşuna verdiği destekle bizler için ayrı bir önem taşıyan Patrik Hazretleri II. Karekin vefat etti. Bunun üzerine cemaatte patriklik seçimi telaşı başladı. İki aday çıktı ortaya: Birincisi Şahan *Srpazan*; ikincisi de *Agos*'un kuruluşuna giden yolda birlikte çalışmış olduğumuz Mesrob *Srpazan*...

Agos'un adayı tabii ki Mesrob Mutafyan'dı. Onu seçtirmek için canla başla çalıştık. Ve diyebilirim ki, *Agos* olarak ilk kez Patrikhane seçimleri sırasında kendi gücümüzün farkına vardık.

SARKİS SEROPYAN

'98 patriklik seçimleri Ermeni toplumu açısından çok zor geçti. Başpiskopos olmaları hasebiyle Şahan Sıvacıyan ve Mesrob Mutaf-

yan doğal adaydı. Ama işin içine Türkiye Devleti'nin de adaylardan biri için ağırlık koyması girince, Ermeni toplumu içinde devlete yakın duranlar Mesrob *Srpazan*'a karşı tavır aldı. Bunun üzerine işler karıştı tabii. Devletin taraf tutuyor gibi ortaya çıkması, patriklik seçimini başından itibaren siyasileştirdi.

Hrant'ı tutabilene aşk olsun artık! Zaten hayatında karşılaştığı haksızlığın hesabı yok. Bir coştu, pir coştu... *Agos* sayesinde Mesrob Mutafyan'ın ömründe göremeyeceği desteği elleriyle sundu ona. Patrik seçilmesinde büyük rol oynarken, Ermeni cemaati içindeki kir pası da çıkardı ortaya.

HRANT

Azınlıklar aslında kaderlerini sadece azınlık polisinin eline terk etmiş değildir. Cemaat içinden bazı kişilerin, öteden beri devletin şu ya da bu organıyla kurdukları muhabbetten edindikleri cakayı cemaat içinde sermaye olarak kullandıkları da bilinir. Aylar öncesine kadar, adını sıkça işittiğim ama kendisiyle hiç tanışmadığım biri kalktı bir gün *Agos*'a geldi. "Vay, demek Hrant Dink sensin ha!" dedi ve devam etti, "Bak ben seni izliyorum ha, beğeniyorum da, eğer herhangi bir yerle, devletle, polisle bir işin olursa, çekinme bana söyle, anında halledilir, sen merak etme." Öteledim kibarca. Bugüne değin de bir kez daha selamlaşmadım. Denir ki, "Cemaat içinde bu tiplerden birkaç âdet hep bulunur..."

Efendim, biz azmhklarm çoğunluktan önemli bir farkı da en ufak bir işimizde karşımızda "Azmlık Masası" dediğimiz, Emniyet içinde oluşturulmuş bir birimle temasa geçme zorunluluğumuzda aranabilir. Bir vakfa yönetici mi seçileceksiniz? Oradan geçeceksiniz. Seçim mi yapacaksınız? Dernekte bir çalışmanız mı var? Pasaport mu alacaksınız? Hep oradan geçeceksiniz.

Devletin azınlıklarıyla kurduğu temasm kolları, yolları ve bürokratik mekanizması, karşılıklı olarak şüpheye ya da ürkmeye açık konumundan çıkarılabilirse, "caka taşeronu" kişilerin bu alanda cirit atmaları da önlenmiş olur.

Şimdi deniyor ki, patrik seçimlerinde bu "cakacılar" büyük rol oynuyor. Eğer bu cakacılar radikal sağ basını da kullanarak cemaate "höt höt" çekerek, sandıkta istediklerini yaptıracaklarını sanıyorlarsa... Ne diyelim? Buyursun, devam etsinler... Bu cemaat bu "höt hötleri", evet belki biraz ürkek, belki bi-

raz üzülerek izler ama sandık önüne konduğunda da bir başına kaldığı odada, bütün kampanya süresince yapılan bunca hakaretin hesabını sandığın içine atacağı bir oyla halleder. Olay bu kadar basittir aslında...

SARKİS SEROPYAN

Bizim sindirilmiş cemaatimiz '98 patriklik seçimlerine kadar kendi iç meselelerinin açıkça konuşulmasına alışkın değildi. Seçimin *Agos* gibi Türkçe yayımlanan bir gazetede konu edilmesi, zaten büyük şaşkınlık doğurmuştu. Bunun bir de büyük gazetelere aksetmesi eski korkuları hortlattı.

Bir de baktık, Türk basınındaki bazı kalemler devletin Patrik Vekili Mesrob Mutafyan'a karşı olduğuna dair telkinler yaymaya başladı. Hemen sonra bizim cemaat içinde bunlara yakın çevreler üstü açık/kapalı tehditler savurmaya girişti. Dedikodular, fısıltı gazeteleri aldı yürüdü.

HRANT

Ertuğrul Özkök'ün 26 Ağustos tarihinde *Hürriyet*'te "Ermeni cemaatinin zor seçimi" başlığıyla kaleme aldığı makale, paragrafları kısa kesilmiş, cümleleri tamamlanmamış, satır araları boş kalmış bir yazı görünümündeydi.

Özkök, "Devlette Mutafyan hakkında bazı olumsuz raporlar var," diyerek, yabancısı olmadığımız bir tespitte bulunuyor. Bu raporların içeriğini ise Mutafyan'ın Erivan'la ilişkilerinin gereğinden fazla olması, Ermeni meselesinde sivri bazı görüşler ileri sürmesi oluşturuyor. Özkök'ün burada eksik bilgi olarak bıraktığı, bu ihbarların kimler tarafından yapıldığı konusu. Eğer bunlar incelenirse biz inanıyoruz ki, ihbarlarm altından, doğrudan cemaat içinden, sayıları da "birkaç"ı geçmeyen ve hep aynı kişileri işaretleyen imzalar çıkacak. Peki, bu ihbarcılar kimler? Kimler olacak, "Ermeni Susurluğu'nun Dalton biraderleri."

Özkök'ün yazısında Ermeni cemaatine yönelik, amacını aşan ve bir ölçüde gözdağı şekline bürünen kısımlar da var. Bunlar yazının çeşitli bölümlerine serpiştirilmiş. Bir araya topladığımızda şöyle diyor Özkök: "Azınlık cemaatlerinin de devletle maraza çıkarmayacak kişilere yönelmesinde hem kendi huzurları hem de yaşadıkları bu ülkenin huzuru açısından yarar var...

Biz istediğimizi yaparız mantığı ile cemaatin devletle ilişkilerinde kapanması zor yaralar açacak bir tutum üzerinde ısrar edilmemeli"...

Bu cemaat yirmi yıldan fazla bir süredir iç içe yaşadığı ve kendi içinden yetiştirdiği bir ruhanisine bu ülkeye zarar getirecek eğitimi veya terbiyeyi verecek kadar gaflet ve dalalet içinde olabilir mi? Ayrıca, "maraza çıkaracak kişi" tanımlaması da erken ve haksız bir falcılıktır.

Mutafyan ve Sıvacıyan Başepiskoposlar dışında üçüncü bir yol, üçüncü bir şahıs öneriyor Özkök. Neyi değiştirecektir bu? Cemaat yıllardır birlikte yaşadığı iki ruhanisinin yerine, yurtdışından bir başka kişi üstünde uzlaşırsa, cemaat ya da devlet muhtemel sorunlar açısmdan kendini daha mı güvenilir bir konumda görecektir?

SARKİS SEROPYAN

Hrant, Patrik Şınorhk Kalustyan'ı çok severdi, çünkü Patrik Şınorhk'un sahip çıktığı Anadolu Ermenilerinden sayardı kendini. Yeni patrik seçimlerinde Mesrob Mutafyan'ı desteklemesi arkadaş olmalarının yanı sıra biraz da Patrik Şınorhk'la başlayan bu sahiplenmenin Mutafyan'la da devam edeceğine inanmasındandı. Mutafyan seçilirse Ermeni toplumu İstanbullusu ve Anadolulusu ile tam olarak kaynaşabilir diye düşünüyordu. Şınorhk Patrik ile *Mesrob Srpazan*'ı ister istemez karşılaştırmaya başladı. Mesrob Mutafyan aleyhine yayılan söylentiler ve bazı Ermeni dükkânlarına ve vakıflarına maliye baskınları yapıldığı haberleri eklenince daha da alevlendi Hrant. O dönem patrik adayı Mesrob *Srpazan*'ın oy pusula rengi mordu. Hrant da niçin "mor"u seçtiğini anlatan bir destek yazısı yazdı.

HRANT

Bugün cuma... Gece yarısmın saat dördü. Niye uyku tutmadı ki beni? Rakel de kalkmış... Gece kahvaltısına oturmuşuz bir nevi. Uzun süredir sohbet de edemiyorduk iş güç sebebiyle... Hay Allah, nereden anımsadık eski günlerimizi şimdi? Rakel mi başladı ilkin "Babamız" Şınorhk Badriark'ın bizi everişini anlatmaya? Başlık parasmda nasıl da pazarlık yapmıştı ama "Patrik babam" kayınbabamla?

İyi de Mesrob *Srpazan*'ın ne işi var şimdi bu sofrada? "Patrik Baba"mızm başlattığı, "Anadolu Ermenisini de adam ye-

rine koyma" geleneğini, onun devam ettirmesinden mi yoksa? "Rakel, gecenin bu saatinde, bu ne duası kızım?" "Duam gözyaşlarınadır *Çutağım.*"

O an farkında değiliz belki ama biz kendi kendimizi sorguluyoruz sanki. Sahi biz niye morlaşmıştık böyle?

Sebebi, elbette şu son altı ay yaşadıklarımızda arayacaktık. Salt bir patrik seçimiydi, her şey iyi gidiyordu başta. Eğer araya başka fukaralıklar sokuşturulmasaydı tabii... Ve işte bir gün, hemen her gün "Ermeni" lafını küfür olarak kullanan o malum gazete ve televizyondan başladı saldırılar. O gün bu gün bir direniş hareketi içindeyiz. Çok uykusuz, çok gerilimli günler yaşadık. Yaşadıklarımızın büyük çoğunluğunu da elbette etrafımıza bile yansıtmadık.

Onların tek bir amaçları vardı. Cemaati ürkütmek ve o dayatmayla ne pahasına olursa olsun kişisel hırs ve kin duydukları Mesrob *Srpazan*'ı patrik seçtirmemek. Devleti alet ettiler pervasızca. "Sopa" diye çıkardılar karşımıza ama yutmadık. Bir yandan da "mor"laştık...

Sahi niye "mor"laştık?

TGRT'den ve Türkiye gazetesinden ilk saldırılar başlayınca üzüldük... Betimiz benzimiz sapsarı kesildi ilkin. Günler geçip de sefil saldırılar ve çirkinlikler arttıkça, olanlar karşısmda utandık, yüzümüz kızardı bu kez...

Her şeyin üstüne bir de o "Ceviz kabukları", "Maliyecilik oyunları" gelince, bu insanlarla aynı soydan oluşumuzdan utandık... Utancımızdan morardık... Morardıkça "mor"laştık...

LUİZ BAKAR

Patriklik seçimini dışardan gelen bütün müdahalelere rağmen, ezici bir farkla Mesrob *Srpazan* kazandı. Seçim sonuçları kadar önemli olan bir şey daha vardı. O da Türkiye Ermeni toplumunun ilk kez seçimlere rekor düzeyde bir katılım göstermiş olmasıydı. Ermeni cemaati hiçbir baskı altında kalmadan kendi isteğini kabul ettirmişti. Bu katılımı, doğrudan doğruya kampanya boyunca büyük bir gayretle çalışan *Agos* sağlamıştı. Patrikhane seçimlerinde Mesrob *Srpazan* 16 000 oy gibi yüksek bir oranla seçilince sevincimiz çok büyük oldu.

DİRAN BAKAR

Patriklik seçimi sonrasında *Agos*'un başına beklenmedik bir olay geldi. Kasım '98'de 130. sayımız toplatıldı. Buna gerekçe olarak Yervant Özuzun'un 57 yıl önceki Varlık Vergisi uygulamasını eleştiren bir yazısı gösteriliyordu. Bu durum *Agos*'u toy zamanında yakalamıştı. Belli ki *Agos*'ta Türkiye'nin azınlık siyasetine ve giderek Ermeni meselesine ilişkin farklı tavır ortaya konulması rahatsızlık uyandırmaya başlamıştı. Hrant'ın bu dönemdeki tek endişesi okurları ve Ermeni toplumunu tedirgin etmemekti.

Agos'un o dönemdeki sorumlu yazı işleri müdürü olarak gidip ifade vermek de bize düştü. Hrant ve Yervant'la birlikte kendimizi, "halkı ırk ve bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etmek" suçundan Devlet Güvenlik Mahkemesi'nde bulduk. Orada, halkı gelirine ve mal varlığına göre vergilendirmek yerine ırk ve din farklılığı gözeterek sınıflara ayıran bu uygulamanın yanlışlığını, haksızlığını dile getirdik. Türkiye'de Varlık Vergisi uygulaması sırasında başta Aşkale olmak üzere zorunlu çalışma kamplarına gönderilen gayrimüslim mükelleflerin yaşadıklarını anlattık. Ve asıl bunların "Türkiye için bir kayıp olduğunu" belirttik. Savunmamız etkili olmuş olmalı ki, savcının beraat talebi ve yargıçların oybirliğiyle verdiği kararla beraat ettik.

HRANT

Başlangıçta *Agos*'a üç ay, olmadı altı ay, daha sonra bir yıl gibi ömür biçenler herhalde hayal kırıklığına uğramıştır. Bu köşedeki adam hiç unutmuyor, hakkında olumsuz yazı yazdığı kişinin telefonda kendisine, "Ben sizin altı ay sonra boyunuzun ölçüsünü görürüm, kapatıldığınızda kaçacak delik arayacaksınız," dediği günü. Umursamadı bu gevezeleri. Doğru bildiği yolda gitti. O gün bugündür gazetenin yayın hayatını da kazasız belasız sürdürdü. Son olarak da, bildiğiniz gibi, *Agos* DGM'de yargılandı ve beraat etti. "Bu köşedeki adam" der ki: "DGM beraati *Agos*'un rüştünü ispat ettiği, diğer bir ifadeyle de iradesinin test edildiği en ciddi deneyimi oldu."

SARKİS SEROPYAN

Hrant patriklik seçimlerinden ve özellikle de *Agos* için verilen toplatma kararından sonra açık açık Ermeni cemaati içinde Patriklik

çevresinde kümelenmiş kesime veryansın etmeye, "Ben dönen dolapları da, kim olduğunuzu da biliyorum," demeye başladı.

Agos ve Patriklik arasındaki ihtilaf 1998'den 2007'ye kadar sürdü. Çok uzun bir zamana yayıldı. Bazen durulur gibi oldu, bazen de çeşitli olaylarla tırmandı. Patrik 2. Mesrob seçimler sırasında devlet nezdinde kendisine karşı iftira kampanyası yürütmüş olanlarla seçimlerden hemen sonra kucaklaştı. Hrant şaşırmıştı. Böylece, bunların seçimler sırasında yaptıkları yanlarına kâr kaldı. Mutafyan hiçbir şeyin hesabını sormadan bunları aklamış oldu. Bu da Hrant'ın çok ağrına gitti.

HRANT

Mesrob *Srpazan* ile patrik seçildiği günün akşamı Kazaz Amira'nın üst salonunda mutluluktan ağlaşmamız, o günden bu yana son kucaklaşmamız oldu. O gün kendisine, "Badriark Hayr," diyebilme şerefine erişmiş ve seçimde karşı gruptan olanlara da önem vermesini belirtmiştim. Aynı duyguları *Agos*'ta, "Gün, kazananların sevinçlerini sergileme günü değil, gün üzülen kardeşlerimizin üzüntülerini dindirme günüdür," diyerek dile getirmiştim.

O günden itibaren de artık Patrik Hazretleri'nin yanında fazla gözükmemeye özel özen gösterdim. Sonuçta toplumun nezdinde patrik seçilişinde *Agos*'un katkısı zaten fazlasıyla konuşuluyor, Hrant Dink için, "O da artık sivil patrik olur," yakıştırmaları yapılıyordu. Patrik Hazretleri bu söylemlerden rahatsız olup ters bir ruh haline girebilirdi; iyisi mi biz haddimizi bilmeli, köşemize çekilmeliydik. Çevresini kendi seçeceği kadrolara bırakmak, bizim ise mesafe ve temas dengesini hep aynı düzlemde koruyabileceğimiz gazeteci konumumuza çekilmemiz daha doğruydu. Bundan böyle sadece kendileri bir iş için çağırdığında makamlarına gidiyor ve sadece gazeteci kimliğimizle huzurunda yer alıyorduk.

EFRİM BAĞ

Ben Kumkapı Meryemana Kilisesi Vakfı'nın üç dönem başkanlığını yaptım. Daha önce de bir dönem Yönetim Kurulu üyeliğim var. Biz hem *Agos*'un çıkışını destekledik hem de 2. Mesrob'un patrik seçilmesini. Daha o zaman ayrı gayrı yoktu. Hatta hiç unutmam, Hrant, Mutafyan'ın patrik seçildiği gün, Kazaz Amira Salonu'nun

orta yerinde diz çökerek, "Allahım, şükürler olsun!" demişti, gözlerinden yaşlar akıyordu. Mutafyan'ın seçilmesinde *Agos*'un öyle büyük payı vardı. Ama ne olduysa oldu, seçildikten hemen sonra değişti patriğimiz. Seçimler sırasında karşısında olanlarla yakınlaştı. Önceden bizim Meryemana Kilisesi Vakfi'nın toplantılarına katılırken gelmez oldu, beni bile istemedi.

HRANT

1999 Ekim'inde Patrik Hazretleri'yle yeni bir kırgınlık vakası yaşıyorduk. Eçmiadzin'de başpatriklik seçimi vardı ve Patrik Hazretleri'nin de bu seçimlere aday olarak katılacağı dünya basınında yer alıyordu. Patrik Hazretleri'nin bu tutumunu tasvip etmediğimizi şu sözlerle dile getirdik: "Türkiye Ermenileri olarak patriklik makamının da Eçmiadzin Başpatriklik makamı kadar saygın ve kutsal bir makam olduğuna inanıyoruz. Dolayısıyla yakın geçmişte ortaya konan halk iradesini kaale almayacak bir gelişmeyi tasvip etmiyoruz."

Bu gerginliklerin sonucunda Hrant Dink'in patrik ile bir iktidar yarışma girdiği ve toplumu parçalamak için kolları sıvadığı saptırması topluma enjekte edilmeye başlandı...

Ben ne patrik olmak ne de bir başka sivil konumda iktidar olmak istiyorum. Ayrıca, iktidara yakın durarak itibar kazanmayı hiç istemiyorum. Bunu isteseydim eğer, Patrik Hazretleri bana yazdığı mektupta, "Ben patrik seçildikten sonra bir kere bile kapımı çalmadın, yanıma gelmedin," serzenişinde bulunmazdı herhalde.

Patriği devirmek için toplantılar yaptığıma ilişkin söylentiler üretilmesine de gerek yok. Bu yönde bugüne değin herhangi bir toplantı yapmadım. Eğer bir gün yapmaya niyetlenirsem, bilinsin ki bunu da en açık şekliyle bu sütunlardan yazar, öyle harekete geçerim.

Ben Patrik Hazretleri için sadece kendi oyunu vermiş bir kişi değil, toplumun büyük bir çoğunluğunun da bu yönde davranmasının sebeplerindenim. Bu ağır bir sorumluluk ve bunun bilincindeyim. Patriği seçtiğimiz gün ne kadar doğru bir şey yaptıysak, bugün onun bazı tasarruflarını ve duruşlarını eleştirirken de aynı doğruyu yapıyoruz.

LUİZ BAKAR

1999 Ekim'inde Ermenistan'daki Eçmiadzin Başpatriklik seçimlerinde bizim Patrik Hazretleri'nin de adaylığını koyacağı söylentisi çıkınca çok kızdı Hrant. Yeni seçilen, üstelik de seçilmesinde *Agos*'un büyük rol oynadığı Patrik II. Mesrob'un hırsının göstergesi olarak algıladı bunu. Ama patrik de hiçbir zaman, seçime gidiyorum deyip, adaylığını koymadı ki! Olabilirdi ama olmadı. Bir söylenti olarak vardı böyle bir şey, öyle de kaldı. Ben Hrant'ı Patrikhane eleştirilerinde fazla sert buluyordum. Sorunlar vardı tabii ki... Hrant sorunların tespitinde haklıydı ama çözüm yollarında gerçekçi değildi.

EFRİM BAĞ

Ben bu tartışmalara yakinen tanık oldum. Hrant, Patrikhane'nin bazı tasarruflarını eleştirmeye başlamıştı. Herkesin yıllardır görüp de sustuğu şeyleri çıkıp açıkça söylüyordu. Kelimenin tam anlamıyla bazı çevrelerin tekerine çomak soktu. Cemaatte "sivilleşme" istedi, okul ve kilise yönetimlerini birbirinden ayıralım, dedi. "Şeffaflık" istedi. Harcamalar şeffaf olsun, hatta okullarımız için *madağlar*'da toplanan bağışlar tek bir havuzda biriksin, oradan dağıtılsın, böylece parası az olan okullarımızın da eğitim giderleri karşılanabilsin, dedi. Çünkü bizim cemaatte öteden beri zengin ve yoksul vakıflar sorunu vardı. Bunları aramızda konuşurduk da... Ama Hrant'ın bunları gazetesinde açık açık yazması, Patriklik ve çevresinde rahatsızlık yarattı. Hrant aleyhinde dedikodular aldı yürüdü.

HRANT

"Tabu konular"m tartışmaya açılması zor olduğu gibi, bu tartışmaları kendi zemininde tutmak ve başka mecralara kaymasma engel olmak da hayli zor. Nitekim *Agos*'un düzeni sorgulaması ve kimi alanlarda yeniden yapılanmalar önermesi, üstelik de "sivilleşme" ve "şeffaflaşma" gibi, "cemaat" kavramı ile özdeşleşmiş ve tüm uzuvlarıyla dini bir toplum görüntüsü kazanmış kapalı bir toplum yapısına ters gelecek önerilerde bulunması, bazı kesimleri rahatsız etti. Bu kesimler, "Nasıl yapalım da, 'okul ve kilise yönetimlerini birbirinden ayıralım', 'kiliseyi ruhanilere, okulu da sivillere bırakalım,' diyen Hrant Dink'in aslında patrik ile bir iktidar mücadelesi yaptığını, sivil bir yapı kurmak isteyerek toplumu parçalamaya çalıştığını topluma aşılamaya çalışalım," telaşına girdiler bile.

İlk hamlelerine her zaman olduğu gibi yine kalleş bir yöntemle başladılar. Kapalı toplumun en güçlü yayın organı olan fısıltı gazetesiyle ve kapalı internet iletişimleriyle Hrant Dink'in "pasaportunu aldıktan sonra değiştiğini ve bu sivilleşme ve şeffaflaşma olayıyla fazlasıyla ilgilenmeye başladığını,", "toplumu parçalamaya çalıştığını,", "muhbir bir it," olduğunu, "Emin Çölaşan'ı da geçen bir Çölajanı," olduğunu yaymaya başladılar. Hrant Dink'in patriği devirmek için biri Kınalıada'da, biri Şişli'de toplantılar yaptığını ve bir örgüt kurduğunu uydurarak toplumda, "Eyvah parçalanıyor muyuz?" endişesini hâkim kılıp yazılarımda dile getirdiğim söylemlerin içeriğini boşaltma gayreti içine girdiler. Bu birkaç kişiden ikisinin halihazırda Patrik Hazretleri'nin danışmanları olduğunu belirteyim ve onlara verdiğim önemi bu noktada keseyim.

Üç çocuk büyüttüm, üçü de yetişkin ve en az benim kadar onurlarına düşkünler. Onların, eşimin ve kardeşlerimin, sonuçta da beni yakından tanıyan dostlarımın ve akrabalarımın bu toplum içinde her zaman başları dik dolaşacakları bir çizgide kaldım, öyle de kalacağım.

RAKEL

Patrikhane ile olan meseleye çok üzüldüm tabii ki. Nasıl üzülmem? Her imanlı insan, her gerçek Hıristiyan üzülür buna. Bir yandan da biliyordum ki, eşimin meselesi Patrikhane ile değildi. Ama eskiden yakın arkadaşı olan patrikin doğru davranmadığını düşünürdü. "Kuruma her zaman saygı gösteririm ama dost meclislerinde patrikle bir araya gelmem," derdi. Bazen derdim ki: "Git, patrik olarak değil, bir arkadaş olarak konuş onunla. Gerekirse yumruklaşın birbirinizle ama böyle uluorta yazarak yapma bunu..." Beni anlamıyor, derdi cevap olarak. Patrik seçildikten sonra değişti o, derdi...

2. Mesrob daha patrik vekiliyken imanlı, gerçek bir Hristiyan dini liderin olması gerektiği gibi vaaz ediyordu. Onu seçenler isteyerek, bilerek seçti. Biraz da *Agos* sayesinde seçildi diyebiliriz. Bu kadar istekle seçilmiş bir patrik daha bir sene bitmeden baktık ki, Ermenistan'da Vehapar seçimlerine girmeye kalktı. Bu anlaşılır bir şey değildi. Belki birileri sevinç duyacaktı, bizden biri gitti Eçmiadzin'in başına geçti diye... Ama küçük bir cemaat olarak liderini kaybetmek de doğru olmazdı. Ayrıca, patrik de kendisinin seçilmesini istemeyenlerle çok kol kola girdi. Hadi o da anlaşılır, küçük bir cemaatsin, reddedeceğin kimse olmaması gerek. Kucaklayıcı

olmak gerek. Ama nasıl anlatayım, dostuna dirsek gösterecek kadar da olmamalı bu kapsayıcılık.

ARARAT

Babamın yazılarında ele aldığı "sivilleşme" ve "şeffaflaşma" hakkındaki düşünceleri Patriklik ile ihtilafının esas boyutuydu. Eğitimin sekülerleşmesini, kilise vakıflarının ellerini eğitimin üzerinden çekmesini savundu. Kilisenin kilise olarak kalmasını istedi. Ama bu söylediklerinin düşünce boyutu tartışılmadı. Cemaatte Hrant Dink-Mesrob Mutafyan çekişmesine indirgendi bu, bir liderlik kavgası gibi görüldü.

Ben babamın Ermeni cemaatinin seküler lideri olduğunu söyleyemem. Cemaatin onu çok sevdiğini söyleyebilirim. Cemaatte bir hayranlık vardı Hrant Dink'e, kimsenin söyleyemediğini söylüyor diye. Ama korku da vardı, işin doğrusu. Bu adamın dedikleri bir gün geri döner, beni de çarpar diye huzursuzluk duyardı cemaat.

Dolayısıyla, onun arkasından yürüdüler, diyemem. Oysa lider arkasından yürünen adamdır. Ermeni toplumu Hrant Dink'in arkasından yürümedi. Babam yalnız bir adamdı. Çünkü devrimciydi. Söyledikleriyle, yazdıklarıyla bizim cemaati de dönüştürmeye çalıştı. Bizim cemaatimiz ise sindirilmiştir. Alışık değildir ortaya çıkıp derdini anlatan bireye. Hakkını savunandan, bunun kavgasını verenden korkar. Vakıflar konusu mesela, bütün cemaatin sorunuydu ama bir tek babam anlattı bunu kamuoyuna.

Hem ulusal basında hem de tüm dünyada bir sivil cemaat sözcüsüne dönüşmüştü. Öyleydi, çünkü başka konuşan kimse yoktu. Keşke olsaydı, çünkü bu durum Patriklik çevresinde giderek daha fazla rahatsızlık yarattı. İşte bu rahatsızlık da Patriklik ile Hrant Dink çekişmesinin ikinci boyutunu oluşturdu.

RAKEL

Çok şeyler söylendi eşimin patrik ve onun çevresi ile yaşadığı sorunlar konusunda. Bilen bilmeyen konuştu. Sanki birbirlerine karşı liderlik mücadelesi varmış gibi anlamlar yükleyenler oldu. Öyle söyler bazıları ama Hrant Dink, Ermeni cemaatinin sivil lideri değildi. Hiç öyle olduğunu düşünmedim, çünkü cemaat tarafından öyle bir kimlik verilmemişti ona. Kendisi de seçimle gelen biri olmadığından, böyle bir şey iddia etmedi. İçlerinde öyle hissedenler olabilir ama ayrı mesele...

Zaten biri gazeteci, biri patrik... Birinin öbürünün yerini tutacak durumu yok ki yarışa girsinler. Hrant Dink adının Türkiye'de ortaya çıkması, kendi toplumunun hakları için verdiği mücadele yüzündendir. Bunun patriğin şahsını rahatsız etmemesi gerekirdi. Eğer öyle olmuşsa, büyük bir hatadadır diye düşünebilirim ancak. Bu din adamlığına yakışmaz diye düşünürüm.

Eşimin sivilleşme, şeffaflaşma gibi kavramları ortaya atması, Patrikliği bir kurum olarak rahatsız etmek için değil, her konuda şeffaflık istediği içindi.

Eşimin patrik ve çevresi için yazdıklarında sert bir dil kullandığını ben de görüyordum. Ben de isterdim daha yumuşak yazmasını.

Bunu neye benzetiyorum, biliyor musun? Bazen kendi kendime, çocuklarıma karşı çok acımasız davranmışım diye düşünürüm. Ve buna çok üzülürüm. Neden diye baktığımda, şunu görürüm: Çocuklarına sert davranıyorsun, çünkü hatalarını gördüğün zaman, senin yakıştırmadığını onda görmek istemiyorsun. Eşim sertti Patriklik konusunda, çünkü o da öfke duyuyordu yakıştırmadığı şeyleri onlarda görmekten. Kendi parçası bu hataları yapsın, sığdıramıyordu bunu içine, kabul edemiyordu. O kadar yakını hissettiği için, o kadar kızıyordu onlara. Ben buna bağlayabilirim ancak.

MELKON KARAKÖSE

Seçildikten kısa süre sonra kimi meselelerde Patrik 2. Mesrob ve Hrant arasında görüş ayrılığı baş gösterdi, karşılıklı tartışmalar oldu. Ben her zaman aralarını bulmak istedim. Bunun için çabaladım. Ama ne mümkün?

Hrant birçok konuda haklıydı aslında. Ama bizde Patriklik makamı hem ruhani hem cismani olarak çok kutsaldır, tek liderimiz patriktir. Hiçbir zaman o makamın küçük düşürülmesini istemeyiz. Hrant da bunu bilirdi ama bazen çok sinirlenince kaleminin ölçüsü kaçardı.

Cemaatin "sivilleşme"si konusunda ben de Hrant'la aynı fikirdeydim, hâlâ da aynı fikirdeyim. Sivil bir heyete ihtiyacımız vardı. Patrik Hazretleri, her şeyin zamanı var, diyerek bu işi duraklattı. Bunu yaparken de biraz sert davrandı. Ama şimdi düşünüyorum da Patrik 2. Mesrob'un hastalığı o zamanlar başlamış demek ki, diyorum.

Hrant'ın dobra dobra konuşması ve yazması cemaatin bir kesiminde büyük rahatsızlık yarattı. Yazılarıyla bir anlamda cemaati disipline ediyordu; yanlış yapanlar, Hrant bunu öğrenir de kendilerini duvara vurur, lime lime eder diye korkardı.

Patriği seçmiş olan kitle ise gizliden gizliyle Hrant'a hak verse de aleni olarak ortaya çıkıp ona destek olmadı.

Sonra Hrant cemaatte "sivilleşme" ve "şeffaflaşma" istedi. Patriğin her konuda yetkili olmasına karşıydı; ben de aynı görüşteydim. İsmi önemli değil ama o makamın her konuda karar mercii olmasının yıpratıcı olduğunu düşünüyorduk. Patriğin yükünü alacak bir sivil heyet olmasını arzu ediyorduk. Devletin buna izin verip vermeyeceği de bir soru işaretiydi ama zaten iş o noktaya bile gelemedi.

Sivil heyet bugün hâlâ bir ihtiyaç. Ama patrik dışında bir otoritenin tesisi için devletin de desteği şarttır. Devlet ise politikası gereği sadece Patriklikle muhatap olmak istiyor. Bir zaman var olan heyetimiz sonradan lağvedildi. Bu alanda halen boşluk var. Dolayısıyla, ben Hrant'ın sivilleşme tezini o zaman da destekliyordum, bugün de bunun arkasındayım. Şeffaflaşma da sadece Patriklik değil, bütün vakıf harcamalarının denetlenebilir olması açısından önemliydi. Hrant ayrıca okul ve kilise yönetimlerinin birbirinden ayrılarak eğitim kurumlarımızın da sivilleşmesini istiyordu.

HRANT

Türkiye Ermenilerinin bugün en önemli sorunu, kendi okullarında öğrencilerinin daha kaliteli, daha çağdaş bir öğrenim görebilmelerini sağlayacak gelişmeyi yaşama geçirememiş olmasıdır.

Okullarımızda eğitimin çağdaş gereksinmelerini çoktan beridir ıskalamış olduğumuzdan, öğrencilerimizin yarıdan fazlasını yabancı kolejler ve özel okullara kaptırmış durumdayız. Mezun edebildiğimiz öğrencilerimizin de ancak üçte birini üniversitelere sokabiliyoruz.

Çocuklarımızın geleceğini 'Bizim okullarımızın asli görevi dilimizi ve kültürümüzü korumaktır," anlayışına kurban eden sınırlayıcı ve muhafazakâr zihniyet yıllardan beri toplum üzerindeki etkinliğini koruyor. Ama yazık ki Ermenice dil öğretimimizin hali ortada. Okullarımızdan mezun olan öğrencile-

rimiz ne Ermeniceyi doğru dürüst konuşabiliyorlar ne de iki satır yazı yazabiliyorlar.

Dünya yeniden yapılanırken, Türkiye yeniden yapılanırken, Türkiye Ermeni toplumunun kendi yaşam sistematiğini bu muhafazakâr ve bireylerini harcayan klasik düzeniyle sürdürmesi düşünülemez. Toplum, çocuklarının geleceğini, geçmişte kalmış hamasi edebiyata kurban etmeyecek bir sivilleşmeyi ve şeffaflaşmayı sistematiğinin merkezine oturtmak zorunda.

Yeniden yapılanma çerçevesi içinde günün gereklerine cevap verebilecek bir düzenlemeye gidilmesi gerekiyor. Bunun için ilk yapılacak iş okul ve kilise yönetimlerini birbirinden ayırmak.

Peki, kilise ve okul yönetimlerinin ayrımı mümkün mü? Elbette, yeter ki istensin.

LUİZ BAKAR

Hrant 2000 yılından itibaren "sivilleşme" diye bir kavram ortaya attı. Güzel de nasıl değiştireceksin sistemi "sivilleşme" talep ederek? Vakıflar Kanunu var ortada. Bu kanuna göre, bütün okul ve kurumlarımız vakıflara ve kiliselere bağlanmış. Bunların hepsi de manen Patrikhane'ye bağlı. Bunu değiştirmek mümkün mü? Sistemi sorgularsın tabii ki ama değiştiremezsin... Patrik bu vakıfların yönetimine karışamaz diye bir kural yoktu; doğru. Ama Patriklik Ermeni cemaatini temsil eden bir iktidar odağı sonuçta... Patrik bazen hoşuna gitmeyen vakıflara tavır koyar, onların bağış yemeklerine katılmayı reddederdi mesela. Patrik orada olmayınca bağış falan da toplanamazdı. Bu da doğru... Bunlar tabii ki eleştirilir. Ama eleştirinin dozu da önemli... Bunları konuşurduk da aramızda. Ama dinlemezdi ki!

HRANT

Türkiye Ermeni toplumunun bir temsiliyet ya da muhataplık sorunu yoktur, sadece ve sadece sivilleşme sorunu vardır. Bu sivilleşme ise yeni bir formel ya da biçimsel örgütlülükten önce zihinsel bir değişime tekabül eder.

Sonuçta bu toplumun yeterince sivil örgütü zaten var, ancak sorun şu ki, onlar artık yeterince sivil duruş sergileyemiyorlar. Hastane yönetimlerinden tutun, yirmiyi aşkın vakfa, yirmiyi aşkın spor kuruluşuna, müzik korosuna, sportif derneklere kadar, pek çok kurumsal ve de görünüşte sivil yapılanma mevcut.

Ama sorun şu ki, onlar Patrik Hazretleri'nden izinsiz kimseyle konuşamıyor, kimseye demeç veremiyor, kimseyi misafir kabul edemiyor, etkinlik gerçekleştiremiyorlar.

Onlar çaresiz durduğu ve sivil bir duruş sergileyemediği içindir ki, Patrik Hazretleri kilise vaazında dahi, Büyük Perhiz döneminde bir tiyatro kolumuzun Hisseli Harikalar Kumpanyası'nı oynamasını ağır bir üslupla eleştirebiliyor. Düşünün bir kez, Diyanet İşleri Başkanı'nın ya da Başbakan'ın ya da Cumhurbaşkanı'nın Ramazan ayında tiyatro oynanmasını eleştirdiğini.

Haydi, bir daha düşünün bakalım!

Düşününce göreceksiniz ki, burada sorun, sivil ya da ruhani bir temsiliyet sorunu değildir. Burada sorun, bir zihniyet sorunudur. Hangi laik toplum, hangi çağdaş toplum, hangi sivil toplum böylesi bir söyleme yeltenen kişiye kendi dini ya da içtimai lideri de olsa, itiraz yükseltmez.

Ama işte ortada, herkes suspus... Sivil örgüt çok ama sivil duruş yok...

LUİZ BAKAR

Bu "sivilleşme" kavramına aklım yatmadığı gibi, Hrant'ın Patriklik makamının harcamalarına dair ileri sürdüğü "şeffaflaşma" kavramını da hiç kabul edemedim. Hrant, Patriklik makamının harcamalarını lüks bularak eleştiriyor ve hesapların açık ve şeffaf olmasını talep ediyordu. Eski köye yeni âdet yani! Aramızda bu yüzden oluşan görüş ayrılığı gerginliklere yol açmaya başladı ve sonunda ben bir yazısından dolayı küstüm Hrant'a. Benim patrikle birlikte Ankara'ya gitmemi eleştirmişti. Tamam, ben *Agos*'a destek veriyorum ama Patrikhane'nin de basın sözcüsüyüm. Nasıl gitmeyeyim? 2001 yılında patlayan bu ihtilaf son noktayı koydu. Ben de ayrıldım *Agos*'tan...

KARİN KARAKAŞLI

Agos'tan zaman içinde çok insan gelip geçti. Hrant, "kervan yolda düzülür" mantığıyla hareket eder, o güzergâh üzerinde kervana katılmak isteyen herkesi içeri alırdı. Ama öfkesini denetleyemediği için çok insanı da kırmıştır. Kırıcı olduğu kadar özür dilemesini, içtenlikle gönül almasını bilir ve bunu ertelemeden, hemen yapardı. Bugün özellikle pek geçerli olan "siyaseten doğru" yaklaşımlara da

pek itibar etmezdi. Bir hatası da varsa, "Her şeyi bok ettim, değil mi?" diyecek ilk insan yine kendisiydi.

Öte yandan, çok da kırılgandı. Yapı olarak fikir tartışmalarını sever, açık sözlülükten hoşlanırdı ama burada da ince bir denge vardı. Kendisine daha mesafeli olanların eleştirilerini kolaylıkla kaldırırdı da çok yakınındakilerin sözlerine aşırı hassas, hatta alıngan olabilirdi.

Sertti, hatta kırıcı olabilirdi ama kavgalı olduğu bir insanın başına bir şey geldiğini duysun, her şeyi bırakır, koşardı yanına... Patrik 2. Mesrob'un konvoyu kaza geçirdiğinde, hastanede yanına ilk koşanlardan biri oydu. Gerek patrik gerekse Patrikhane Basın Sözcüsü Luiz Bakar için içten bir başyazı da yazdı. Dayanamayıp kimi aşırı duygusal ifadeleri çıkarmıştım yazıdan. Sonra *Agos* adına çiçek yollattı hastaneye. Ama maalesef bu jestleri ondan değil, benden bilindi.

DİRAN BAKAR

Biz yolumuza devam ediyorduk ki, bir süre sonra ikinci toplatma kararıyla karşılaştık. 2001 yılındaki vakıf seçimleri döneminde *Agos* ikinci kez toplatıldı. Toplatma kararının gerekçesi, bu defa 12. sayfada Hrant Dink imzasıyla yayımlanan yazıydı.

HRANT

Türkiye'nin en sevdiği tarihlerden biri 23 Nisan ise, en sevmediği de 24 Nisan olmalı. Birincisi Meclisimize kavuştuğumuz ve geleceğimizi çocuklarımıza emanet ettiğimiz gün, diğeri ülkemizin dış âlemde karşılaştığı en büyük sorunun, "Ermeni Soykırımı"nın simgesel günü.

Ermeni dünyasının Türkiye'ye karşı sistematik hale getirdiği tepkinin doruk noktasına ulaştığı gündür 24 Nisan. Ermeni tarihinde "en kara gün" olarak kabul edilir. Dünyanın neresinde olursa olsun Ermeniler pankartları kapar, sokağa dökülürler. Özellikle İstanbul'daki Ermeni aydınların, yazarların, sanatçılarm, öğretmenlerin, avukatların, doktorların, mebusların teker teker evlerinden alındıkları, götürüldükleri ve birkaçı dışında bir daha da geri dönmedikleri gündür 24 Nisan 1915.

Birkaç gün sonra da Osmanlı İmparatorluğu smırları içinde gerçekleştirilen, kimilerine göre "Ermeni Soykırımı"nın, kimilerine göre "Ermeni Soysürümü"nün, Türk resini tarihine göre de "Ermeni Tehciri"nin başlangıç tarihidir.

Bir Türkiye Ermenileri suskun kalır 24 Nisanlarda.

Onlar ne yürüyebilir ne de atalarının anısına anıtlar dikebilirler.

Nedenleri anlaşılırdır. Her şeyden önce korkar, çekinirler elbet. Biraz çocuklarına kötü anılar aşılamamak kaygısı da vardır bunun içinde. Ve her ne kadar kendileri, küfür niyetine kullanılan "Ermeni" söylemiyle pervasızca rencide ediliyor olsalar da, her ne kadar Anadolu'da Ermenilerin marifeti olarak sunulan sıra sıra toplu mezar, televizyonlarda iskelet tefrikalarına dönüştürülüyor olsa da, her ne kadar bunların arasında Ermenilere ait bir tek toplu mezar bulunmamış olsa da, birlikte yaşadıkları toplumu rencide etmemek için ağızlarma bile almazlar 24 Nisanlarını.

Ama bu, "Atalarını o günlerde bıraktılar, unuttular," demek de değildir. Onları yaşatmayı sırtlanırlar günlük yaşamlarında, dillerini, kültürlerini her gün koruma çabası verirken. Güçlerinin yettiğince de taşırlar geleceklerine yiğitçe...

KARİN KARAKAŞLI

Hrant'ın 24 Nisan'ın Ermeniler için ne anlama geldiğini anlattığı yazısı, esasen tehcir kararından önce, 24 Nisan 1915'te Ayaş'a sürülen ve kendilerinden bir daha haber alınamayan İstanbul'daki Ermeni aydınlarına yönelik Ermenice kaynak bir kitaptan bilgiler veriyordu. Hrant bu yazısını, "Dünyanın her tarafında 24 Nisan, Ermenisi, yabancısı herkes tarafından anılıyor ama Türkiye'de hiçbir şey yapılmıyorsa, önce belki de buradan başlamalı. Ermenisiyle Türküyle insanlarımızın 24 Nisan'da yaşanan acılara saygısını göstereceği anma toplantıları düzenleyebildiğimiz noktada sorun da zaten büyük çapta çözülmüş olacaktır... 23 Nisan'ı birlikte kutladığımız gibi, 24 Nisan'ı da birlikte andığımız gün bu sorun, sorun olmaktan çıkacaktır," diyerek bitiriyordu.

HRANT

Vakıf seçimlerinden iki hafta önce kaleme aldığım "Bir gün... 24 Nisan" başlıklı yazımdan ötürü gazetemiz bir kez daha Devlet Güvenlik Mahkemesi Nöbetçi Hâkimliği'nin kararıyla toplatıldı ve ben DGM'de tekrar ifade vermeye çağrıldım.

Seçim öncesi okurumuzu telaşa düşürmemek için olayı haber bile yapmadık. Ne var ki toplatma kararının ardında yine

bir gariplik seziyordum. Nitekim aynı yazım aynı hafta *Aktüel* dergisinde de yayınlanmış ve *Aktüel* için herhangi bir toplatma kararı verilmemişti.

Agos için bu ilk toplatma kararı değildi. İkincisiydi. İlkinde dikkatimizi çeken ve bizde kuşku uyandıran bir durumu hafızamızın bir köşesine kazımıştık. Beraat ettirildiğimiz celsede mahkeme salonunda bulunan cemaatin çok tanınmış simalarından biri için, "Bu adamın burada ne işi var?" sorusunu hepimiz sormuştuk. Adam tıpkı bir fındık faresi gibi usulca mahkeme salonuna girmiş, bir köşede mahkemenin sonucunu beklemiş, beraat kararıyla birlikte suratı bozarıp gitmişti. Biz de "hımmm!" çekmiştik.

Doğrusu yine işin içinde bir iş olduğunu seziyordum. DGM Savcısı'na ifade vermeye gitmeden bir gün önce kapımı çalan o yaşlı kadının verdiği bilgiler sezgimi doğrulamaya yetiyor da artıyordu. Beni bir köşeye çekiyor, "Oğul n'olursun dikkat et, kendi aralarımda konuşuyorlardı, tanık oldum ve dayanamadım geldim, senin işini iki güne kalmaz bitireceklermiş, bir yazı mı ne yazmışsın sen, aman yavrum, n'olursun dikkat et," diyor, üstüme de duasını okuyup gidiyordu. Sezgilerimde yanılmamıştım, cemaatin fareleri, sıçanları, cardonları yine boş durmuyorlardı.

Ertesi gün savcının yanına gittim. Hiç konuşmadım, işin aslını anlayıp söyleyeceklerimi sonuna doğru söyleyecektim. Ne var ki benim konuşmama gerek de kalmadı. Savcı işin aslını anlamış, yazdığım yazıda herhangi bir suç unsuru olmadığını görmüştü. Önce toplatma kararıma itirazımı değerlendirdi ve toplatma kararım kaldırdı. Daha sonra beni hiç konuşturmadan ifademi kendi yazdırdı, bana sadece imza attırdı ve "Bu tür şeyler ne yazık ki basın dünyasında sık yaşanıyor, üzülmeyin," diyerek yolculadı.

Ne diyebilirdim ki? Bir kez daha bu toplumun kemirgenlerine yenik düşmemiştik, bana kalan kâr buydu.

SARKİS SEROPYAN

Cemaat dediğin böyledir işte... Sindirilmiş olduğu için sinsileşenler de vardır içinde. Karşısında dobra dobra duramayacağı adamı arkasından dolanarak düşürmeyi dener. Gammazcıdır yani... Hrant böylelerini gözünden tanırdı. Yola çıkarken bunların hamlelerini de hesaba katmıştı. "Boşver abi," derdi, "sıkma canını. Biz işimize bakalım..."

LORA BAYTAR

Ben *Agos*'a 2000 Kasım'ında girdim. Yüksek lisans yapmaya başlamıştım ve iş arıyordum. Bir yakınımın aracılığıyla Hrant Dink'ten alınan randevuya isteksizce gittim, çünkü *Agos* o zamanlar benim gözümde küçücük bir cemaat gazetesiydi. *Baron* Hrant'la karşılıklı oturduk. O gün itibariyle hayatımın değiştiğini söyleyebilirim. Ermeni kültürü içinde büyümemiştim ben. Dedem Müslüman olduğu için Ermeni okullarına alınmadık biz. Türk okullarında Ermeniydik ama Ermeni okullarında da okuyamıyorduk. *Agos*'la tanışana kadar sadece bir Ermeni arkadaşım olmuştu. Dili bilmediğim gibi, kültürü de tanımıyordum. O günkü konuşmamızda tezimin konusunu sordu *Baron* Hrant. Antik Yunan mimarisi üzerine çalışacağımı söyleyince, Ermeni mimarisini önerdi. Sonra Ermenice öğrenmem için gönüllü eğitmenlik yapan Muşeğ Nacar'a gönderdi beni. Ve tabii ki daha o ilk gün hemen Karin'le de tanıştırdı. Bir saat içinde Karin'in odasında *Agos* ciltlerini karıştırmaya başlamıştım bile. Bir ay Arman'ın yanında gazete taraması yaptım. Sonra bir gün yanıma geldi, *Agos*'un bir mutfak olduğunu söyledi. Burada pişersin, dedi. Ve o gün bugün ben *Agos*'ta *Agos*'la pişer oldum. Derken grafik öğrenmem için de bana yol gösterdi. Kendimi hem gazete sayfalarını hem de Karin'in devrettiği kültür-sanat sayfalarının editörlüğünü yaparken buldum. *Baron* Hrant'ın Ermeni olup da kendi kültüründen uzak yaşayanlara nasıl el uzattığının en somut kanıtlarından biriyimdir herhalde...

MAYDA SARİS

Ben *Agos*'a geç katılanlardanım. *Agos*'un Sebat Apartmanı'nın üst katındaki yerine ilk gittiğimde 2001 yılıydı. Gidiş o gidiş... Önce Lora Baytar ile birlikte kültür-sanat danışmanlığı yaptım. Gazeteye haftada bir uğrarken, kültür-sanat sayfasında köşe verdiler bana; orada Ermeni ressamları tanıtmaya başladım. Derken yazı işlerine geçtim. Şimdi de yayın koordinatörlüğü yapıyorum.

Ben geldiğimde Sarkis Seropyan Ermenice sayfaları yürütüyordu. Karin Karakaşlı da yazı işleri sorumlusuydu. Bugünkü yazı işleri kadrosundan Aris vardı ama o sıralar çok gençti daha. Aksel Çiğdem vardı bir de... Diğerleri sonradan katıldılar. Teknik servisin sorumlusu Nuran Ağan gitmişti o zaman. Sonra tekrar geri döndüyse de o sıralar Leda Mermer yürütüyordu teknik işleri. Kurucuların hepsi zaten gitmişti.

Agos'un erkek çalışanı azdı. Yıllar içinde yeni kadın arkadaşlar da katıldı aramıza. Çarşambaları gazeteyi gece yarısına doğru bitirirdik. *Baron* Hrant gazete bağlandıktan sonra hepimizi alır, teker teker evlerimize bırakırdı. Görev edinmişti bunu da... Kartal marka araba kullanırdı. Önceleri nar kırmızısıydı arabası, sonra lacivert olmuştu. Zaten tozdan pek rengi de belli olmazdı. Arabasının içi de darmadağınıktı. Kapısını kilitlemez, tangır tungur kullanırdı.

Çoğumuz Kurtuluş'ta oturuyorduk. Bazılarımız da Bakırköy'de. Kelimenin tam anlamıyla evlere servis yapardı. Hava çok soğuk olunca da kaşkol sarardı kafasına, peşmerge gibi olurdu o zaman. Bir seferinde yine geç saatte çıkmışız gazeteden. Kurtuluş tarafında bizi polis durdurdu. Sadece kızlar var arabada. Peşmerge kılıklı *Baron* Hrantımız da direksiyonda... Kimlik istedi polisler. Nereye gidiyorsunuz diye sordular. *Baron* da tutup, kızlarla işimiz bitti, evlerine bırakıyorum, demez mi? O kadar doğal bir halde söyledi ki, polisler de aynı doğallıkla, "tamam," dediler. Biz inanamadık böyle bir şey söylediğine, çünkü anında başka bir konuma düşmüştük. Sonra hepimizi bir gülme aldı. Kahkahalar içinde dağılmıştık evlerimize...

Baron Hrant'ın bir ilginç özelliği de renk körü olmasıydı. Trafik ışıklarına takıldığımızda, kırmızıyla yeşili birbirine karıştırmaya başladı mıydı, bu sefer ona takılma sırası bize gelirdi tabii... Bu şamata içinde bütün yorgunluğumuzu unuturduk.

HRANT

Gelin sizinle "renkçilik" oynayalım bugün. Renk körüyüm ben aslında. Tanrı vergisi, kul ne yapsın? Bir türlü ayıramıyorum kırmızıyı yeşilden, yeşili kırmızıdan. Uzun yıllar ehliyet de alamadım bu yüzden. "Göz sınavı"ndan çaktım sürekli. Meğer önüme konan kitapta aynı ton renkleri öylesine yan yana dizmişler ki, bir şekli ya da bir sayıyı gösteriyormuş. Ben "balık" demişim kuşa, "ev" demişim ağaca.

Dahası, "ne güzel yeşil gözlerin var," diye pot kırdığımı anımsıyorum, ela gözlü yârime iltifat ederken. "Bu ne renk? Bu ne renk?" diye, babalarıyla eğlenen çocuklarımın "renkçilik" oyununu unutamıyorum bir türlü. Ben karıştırdıkça renkleri basıyorlardı kahkahayı... Yıllar sonra *Agos*'ta mesaiden sonra evlerine bıraktığım çalışına arkadaşlarımın trafik ışıklarındaki halim karşısında yaptıkları şamata da bundan pek farklı değildi...

LORA BAYTAR

Benim *Agos*'a girdiğim sıralar, yayın kurulu toplantıları bütün *Agos* çalışanlarının katılımıyla yapılırdı. O toplantılarda cemaat ilişkilerinden insan ilişkilerine çok şey öğrendik. Toplantılar büyük bir doğallık içinde geçerdi. *Baron* Hrant her gelen telefona cevap verir ve istediği kadar konuşurdu. Bizlerin orada olması onu rahatsız etmezdi. Küfürlü de konuşurdu bazen. Kimseden gizli saklı bir konu yoktu gazetede. Hatta bazen gazeteye çekim yapmaya gelenler bile toplantılara girer, onların yanında her zamanki gibi yapılırdı toplantılar.

En büyük konumuz patrik olurdu. O hafta gazetede Patriklikle ilgili bir yazı yer alacaksa, toplantı saatlerce sürerdi. Bir konuda fikir ayrılığı varsa, herkese teker teker görüşü sorulurdu. *Baron* Hrant ayrı görüşte olanları ikna etmeye çalışırdı. Ederdi de tabii... Toplantılarda Sevan'a [Ataoğlu] kızar, hiddetlenir, bağırır, çağırır, hatta bazen üstüne bir şey fırlatmak istiyor gibi yapardı. Bu sanki oyunun bir parçası gibiydi, çünkü aslında gazetede yapılan hatalar hiçbir zaman büyütülmezdi. Hiç unutmam, vakıf seçimleri zamanıydı. *Baron* Hrant'ın Bedros Şirinoğlu'yla yaptığı bir röportaj birinci sayfadan verilmişti. Tam gazete baskıya gidecekken Şirinoğlu röportajı geri çekince son dakikada gazetenin birinci sayfası değiştirildi. Ama değişen sayfa matbaaya gidecekken, bir yanlışlık oldu ve eski haliyle basıldı gazete. Ve bu hata, ancak 3000 küsur gazete *Agos*'a geldiğinde fark edildi. *Baron* Hrant hatayı yapan arkadaşa hiç kızmadı ve gazete yeniden baskıya gitti.

Gerçekten büyük bir aileydik biz: *Agos* ailesi...

KARİN KARAKAŞLI

Agos o yıllarda türlü aksilik ve yoksunlukları bile keyifle yaşayabildiğimiz bir yerdi. Yağmur yağsa damımız akar, her pazartesi *Agos* buz kestiğinden kışın atkı, şapka ve eldivenlerle otururduk. *Agos*'un abone ve reklam işlerini yürüten Talin Çortan Garibgün, "felaket anları"nda ilk başvurulacak insandı. Elektrik kesildiğinde, asansör bozulduğunda Hrant bir hışım odasından çıkar, "Çortan, elektrik idaresini aradın mı?", "Çortan, ne zaman gelecek tamirci?" diye kükrerdi. Sabırsızdı. Kendisi geç kalabilirdi ama bekletilmekten hoşlanmazdı. Röportaj verirken sıkılıverirdi. Birden ayağa kalkar, ellerini çırpar, "Bitti beyler!" deyiverirdi.

Konuşma dilinde de, yazı dilinde de deyim kullanmayı severdi. Birini "karpuz gibi canı çeker", "Adapazarı kabağı gibi oyar"dı. Bir

şeyi "havsalası almaz" ya da "anlamakta zorlanırsa" mutlaka bağıracak demekti. "Hayret bir şey!" derdi bir de... "Allahım Yarabbim, hayret bir şey!!!"

Hrant Dink'in kamuoyunda tanınır hale gelmesiyle içerde de günlük hayatımız değişmeye başladı. O ilk zamanlardaki kadar şakalaşamaz olmuştuk artık. Hrant'ın yükü giderek ağırlaşmıştı. *Agos*'un yanı sıra önce *Yeni Binyıl* gazetesinde başlayan köşe yazarlığı sonraki yıllarda *Birgün* gazetesinde de devam etti.

Hrant bu dönemde Türkiye aydınlarına açılırken *Agos*'u da onlara açtı. İlerici ve demokrat çizgideki bu kişileri Ermeni kimliği ve azınlık meseleleri gibi konulara aşina kılarken, kendisi de onlarla birlikte Türkiye'nin meseleleriyle ilgilenmeye başladı. Ve giderek bu aydınların bir kısmını *Agos*'un yazar kadrosuna dahil etti.

BASKIN ORAN

Hrant daha *Agos*'un kuruluş aşamasında telefon ederek yazmamı istedi benden. O sıralar başka gazeteye yazmakta olduğum için kabul edemedim teklifini ama gönül bağımı göstermek için ilk sayıya bir yazı yolladım.

Sonra 2000 yılında, *Agos*'un kuruluşundan dört yıl sonra Hrant'ı aradım ve beni hâlâ istiyor musun diye sordum. Üçüncü sayfanın sağ üst köşesini senin için saklıyordum, dedi. Sonra, yalnız çok para veremem diye ilave etti. Çok şaşırmıştım, çünkü para vereceği aklıma bile gelmemişti.

Sürekli yazmaya başlamadan önce de okurdum *Agos*'u. Bana her hafta yollardı. Son derece içten ve dolayısıyla nahif bir gazeteydi. Tam olması gerektiği gibi bir cemaat gazetesi... Bu yıllarda Hrant'la görüş alışverişimiz hep sürdü. Gazeteye ilişkin değerlendirme ve düşüncelerimi yazardım ona. Sadece Patriklik konusunda dinlemeye yanaşmazdı beni. O konudaki görüşlerinde eleştiri kabul etmezdi.

TANER AKÇAM

Hrant'la *Agos*'un hazırlık aşamasında da, *Agos*'u çıkarttıktan sonra da sürekli ilişki içindeydik. Sonra ben 1997'de, aldığım tehdit mektupları nedeniyle, Türkiye'de yaşayamayacağımı anladım ve Almanya'daki akademisyenlik hayatıma geri dönmek zorunda kaldım. Bir gelişimde *Agos*'a yazmamı teklif etti Hrant, çok para veremem ha diye de ekledi. Hemen kabul ettim. Köşemin başlığını "Arada Sırada" koyduk. Çünkü düzenli yazamıyordum. Buna çok

kızardı Hrant. En son görüşmemizde bile, "Yazılarını düzenli yaz, kovarım ha!" diye takılmıştı bana.

Agos'un sayfalarını bana açmasını çok önemsemişti o zamanlar. "Oğlum, sana Türkiye'de *Agos*'tan başka yerde yazı yazdırmazlar. Bunu yaparak bir risk alıyorum," derdi. Böylece *Agos*'un Ermeni olmayan ilk yazarı oldum.

Yazılar karşılığında para almadım. Bir anlaşma yaptık. Benim Ermeniceden Türkçeye çevrilmesini istediğim kitaplar vardı. Bunların çevirisini yaptırıyor, parayı oraya harcıyorduk. Sonuçta benden yana zararlı çıktı. Bana vereceğinden çok daha fazla parayı çevirilere harcadı.

Almanya'daki akademisyenlik yıllarımdan sonra ABD'de yaşamaya başlamıştım. Ama aramızdaki coğrafi mesafe büyüse de biz daha çok yakınlaştık. Önemli konularda hep birbirimize danışırdık. Türkiye'de her gelişimde yanına uğramasam olmazdı.

ŞAFAK PAVEY

1997'de Hrant'ın önerisi üzerine yazmaya başladım *Agos*'ta. 1996'da başıma o kaza geldiğinde, daha o yaz yazmaya başlamamı istemişti benden. Hemen yazamadım tabii. Biraz toparlandıktan sonra başlayabildim. Böylece *Agos*'un ilk Türk yazarı da ben oldum. Her hafta çarşambaları baskı günüydü. Ben de o gün yazardım yazımı. Köşemin adı "Gurbetten Yazılar"dı, çünkü o dönem tıbbi nedenlerle yurtdışına gitme durumum çıkmıştı. 1998'de İngiltere'de tedavim sürerken, hem *Agos*'a yazıyor hem de okula gidiyordum.

2004'te Tahran'ın Birleşmiş Milletler Dış İlişkiler sorumlusu ve sözcüsü olana kadar da sürekli yazdım. Birleşmiş Milletler'e girince artık kendimize ait görüş bildirmemiz yasak oluyor, o nedenle ben de yazılarımı bitirmek zorunda kaldım. Ama o tarihe kadar, dünyanın neresinde olursam olayım, yazıları aksatmadım.

AYDIN ENGİN

Hrant'la daha *Agos*'un kuruluş sürecinde uzun uzun konuşurduk. "Haydi, bir rakı içelim. Ben de sana danışayım," derdi ve Boncuk'ta bulurduk kendimizi. Ama bu danışmalar çoğu kez mizanpaj, baskı, dizgi, dağıtım gibi teknik konularla sınırlıydı. İçerik konusuna girmeye kalktığımda ise hemen frene basıyordu. Bir gün tepem attı, "Ulan Kürt sorunu üstüne yazıyoruz, konuşuyoruz da Ermeni sorunu üstüne niye konuşmayacakmışız," diye diklendim.

Çelebice gülüp, "Abicim, Kürt sorunu ortalıkta. Kürt olmasak da kimin nerede durduğu belli... Ama Ermeniler kapalı kutudur. O yüzden sen bulaşma bu konulara," diye tavrını koydu.

Hrant, *Agos*'ta yazmamı gazetenin ilk sayısından itibaren istedi. Ancak o sıralar *Cumhuriyet* gazetesinde çalışıyordum. *Cumhuriyet*'ten ayrıldıktan sonra *Birgün* gazetesinin kuruluşunda etkin görev aldım. Hrant'la ilişkim burada tersine işledi ve ben *Agos*'un değil ama o benim önerimle *Birgün*'ün yazar kadrosuna katıldı.

Birgün gazetesindeki önce yöneticilik, sonra da köşe yazarlığı görevlerimin bitmesinden sonra, "Abi artık mazeretin kalmadı, otur şu benim bilgisayarın başına ve başla artık yazmaya," dedi. Öylece başladım.

BASKIN ORAN

Agos'un yazar kadrosuna katıldıktan sonra telefonla sık sık görüşmeye başladık. Hiç aksatmadan yazdım köşe yazımı. Günceli dikkate alan, akademik bilgisi olan bir gazeteci gibi yazdım.

Bir kere yazıma müdahale etti, o da etti denemez aslında. Ben diasporaya verip veriştiren bir yazı yollamıştım. Sivriydi. Hatam şuradaydı ki, diasporayı bir bütün olarak ele alıyor ve yükleniyordum; o zamanlar diasporayı öyle sanıyordum çünkü... Telefon edip bu noktaya temas etti ve birçok insanın boş yere alınacağını ama gene de ısrar edersem, yazıyı olduğu gibi koyacağını söyledi. Bunun üzerine anafikri değiştirmeden, üslubu biraz yumuşattım, oldu bitti...

AYDIN ENGİN

Agos bir cemaat gazetesiydi. Ama cemaat gazetesi denince etliye sütlüye karışmayan bir gazete kastediliyorsa, hayır, *Agos* bu değildi. Sessiz ve suskun Ermeni cemaatini derinden sarsan bir "cemaat gazetesi"ydi ve bu, Türklerin, Ermeni olmayanların kolay kolay fark edebileceği bir şey de değildi.

Bana gelince, okurlarının hemen hemen tümünün Ermeni olduğunu bildiğim için bir süre sonra Ermeni cemaati üstüne düşündüklerimi yazmak istedim. Patrikhane'nin cemaatin dini temsilcisi olduğunu, Ermenilerin bu makam dışında sosyal, kültürel ve özellikle siyasal temsilciye ihtiyaçları olduğunu vurgulayan birkaç "Tırmık" yazdım. Patriklik bundan hiç hoşlanmadı. Cemaatin önde gelenlerinden sayılan bazı vakıf yöneticileri de hoşlanmadı. Hrant yine devreye girdi ve "Abi yazdıkların doğru. Altına imza atarım. Ama

yazan sen, yani bir Türk olunca etkili olmuyor. Sen Kürt sorununu yaz, demokratikleşme sorununu yaz, AB'yi, Kıbrıs'ı yaz. Ama Ermenilerin iç sorununu bana bırak, " diye uyardı beni. Haklıydı. *Agos*'ta yazdığım "Tırmık"larda bir daha Ermeni cemaatinin içişlerine değinmedim.

ŞAFAK PAVEY

Yurtdışında yaşarken arada İstanbul'a geldikçe *Agos*'a hep uğradım. Bugün tam bağımsız dediğimiz, çok sınırlı imkânlarla, kimselerden maddi destek görmeden çıkarılan bir gazeteydi. O yüzden etik yanına da çok saygı duyardım. Bunca sıkıntıya rağmen gazetenin ayakta kalışı ancak Hrant'a duyulan sevgi ve inançla açıklanabilir. Benim ziyaretlerim çok keyifli geçerdi. Gazetenin doğrudan çalışanı olmadığım için hep özel bir konumum vardı. Karin de benim yazı işleri müdürümdü. Takılırdık Karin'le birbirimize, kuş gibi gelip toplantılara konuyorum diye. Öğle zamanına denk gelirse gazetedeki patates yemeğini yer, bir yandan da o haftanın konularının belirlendiği tartışmalara katılırdım. Hrant yöneticiden çok, herkese sahip çıkan bir baba gibiydi gazetesinde de. Gırgır, şamatalı bir aile ortamı vardı.

AYDIN ENGİN

Hrant'ın *Agos* hali tek sözcükle anlatılacaksa "berbat"tı. O bir "artizan"dı. Yani modern bir işletme ve iş yönetiminden çok uzak bir usta idi ve çırakları, haydi bilemediniz kalfaları vardı. Bütün işler, bütün kararlar onda kilitleniyordu.

Bunun yanlışlığını, işbölümü yapmasını, karar almada gençlere sorumluluk ve inisiyatif vermesini defalarca öğütledim. Ama dinlemedi. Ancak Hrant, Ermenilerin farklı ve cesur sesi olarak önce Türkiye'de, sonra dışarıda tanınınca, sık sık yurtdışına gitmesi gerektiğinde zorlanmaya ve bundan yakınmaya başladı. Ama bildiğini okumaya da devam etti.

MASİS KÜRKÇÜGİL

Agos bir fenomendi. Bunu böyle kabul etmek lazım. Ve bunu Hrant başardı. Bunu da kabul etmek lazım... Hrant olmasa *Agos* da olmazdı. Bu kadar basittir bu. Bunu becermiş olması, neredeyse bir mucizedir. Sadece Türkiye açısından değil, dünya açısından da

böyledir bu. Bilebildiğim kadarıyla, bu kadar nevi şahsına münhasır başka bir örnek yoktur bir azınlık yayını olarak... Hem cemaatin vaftizinden düğününden bahsedeceksin, hem Nâzım Hikmet'ten, hem Patrikhane seçiminde taraf olacaksın, hem Türkiye'deki genel seçimlerde sosyalist bir partiyi destekleyeceksin. Bunları kimse tasavvur etmemiştir; kendisi ne kadarını önceden tasavvur etmiştir, onu da bilemiyorum. Ama yapmıştır işte. *Agos* bir orkestra olmuştur; Hrant da birbiriyle yan yana gelebileceğini düşünemeyeceğin aletlerden uyumlu ses çıkartabilen bir maestro... Belki aleti çalanlar da şaşırıyorlardı çıkan sesten. Bizim Sarkis Seropyan'a sorsak mesela, sen bu gazeteye geldiğin zaman diyelim Baskın Oran'la yan yana sayfalarda bulunacağını tahayyül etmiş miydin diye, eminim ki etmemiştir. Ötekilerin zaten haberi yoktur ne olup bittiğinden. Okur desen, bu gazeteyi almıştı almasına ama böyle bir şeyi sipariş vermemişti ki o da... Dediğim gibi, *Agos* her şeyiyle bir fenomendi. Çünkü Hrant bir fenomendi. *Agos*'u çıkarmak da akıllı bir insanın yapacağı iş değildi. Bir çılgın yapabilirdi ancak bunu... O yaptı işte...

AYDIN ENGİN

Unutulmaması gereken bir nokta da, Hrant'ın *Agos*'u Türkiye'deki azınlıklar meselesinin mücadele aracı haline getirirken, sol duruşundan taviz vermemesiydi. Hrant bir solcuydu. Kendini yenilemeyi başarabilen, zamanın ruhunu doğru okuyabilen bir solcuydu. Bu, onun bir zamanlar içinde yer aldığı TİKKO'nun temsil ettiği sol gelenek açısından kolay bir şey değildi. Hrant, Ermenistan'ı tüm zorluklara rağmen bizlerden daha iyi izleyebiliyordu. O yüzden Sovyet sisteminin ve Ermenistan üstünde Moskova etkisinin ve hatta baskısının sonuçlarını daha somut görebilmişti. Nitekim yazacağı bir yazı ya da bir toplantıda yapacağı bir konuşma üstüne sohbet ederken ona, "Öyle deme, şöyle de," gibisinden itirazlar ettiğimde, benim TKP (Türkiye Komünist Partisi) geçmişimi bildiğinden, "Tabii, alışmışınız tepeden emir vermeye, vur bakalım şu garip Ermeni'nin tepesine," diye takıldığı olurdu hep. Hrant sol çizgi olarak ÖDP'li (Özgürlük ve Dayanışma Partisi) sayardı kendini. Hatta ÖDP'den milletvekili adaylığı bile söz konusu olmuştu. Türkiye'de Ermeni olmak zordur, hem Ermeni, hem aydın olmak daha zordur. Hem Ermeni, hem aydın, hem sosyalist olmak çok zordur. O zor olanı seçmişti.

MASİS KÜRKÇÜGİL

Daha 1999 seçimlerinde *Agos* çok açık bir şekilde seçimlerde ÖDP'den yana bir tutum aldı. Hrant gazetenin arka sayfasını tamamen ÖDP adaylarına ayırmış ve o zamanki genel başkanı Ufuk Uras'la yaptığı uzun bir mülakatı yayımlamıştı.

Hrant açıkça sosyalist olduğunu ve ÖDP'ye yakın olduğunu söylerdi. Partinin daha kuruluş aşamasında partililerle ilişki içindeydi. ÖDP'nin Türkiye'nin tabu konularına ilişkin olarak aldığı özgürlükçü tutum sadece Hrant'ta değil, genel olarak Ermeni cemaatinde sosyalizmle ilişkilenmiş hemen hemen bütün arkadaşlarda bir umut yaratmıştı. Hatta Maçka Sosyal Tesisleri'nde bazı Ermeni arkadaşlar ÖDP ile bir dayanışma etkinliği düzenlediklerinde, Hrant da gelmiş ve konuşma yapmıştı. Ayrıca '99 seçimlerinde Hrant'a ÖDP'den milletvekili adaylığı teklif edildiğini, kendisinin bunu kabul etmediğini de gayet iyi biliyorum. *Agos*'un başındayken böyle bir angajmanı doğru bulmadığı için kendi yerine Tatyos'u (Bebek) önermişti.

Hrant'ın ÖDP ilişkisini parti militanlığı gibi değil, genel olarak bir solcu aidiyeti içinden okumak daha doğru olur.

HRANT

Ben sol görüşlü ve ilkeleri olan bir insanım. Bu ilkelerim de öyle bugünden yarına değişecek ilkeler değil.

Her görüşüne katılmasam da yüzde birlik Özgürlük ve Dayanışma Partisi hâlâ kendimi oraya ait hissettiğim tek parti. Genel seçimlerde ÖDP'ye oy verdim, iyi de ettim. Verdiğim oyla da partimin baremini ancak %1'e çıkarabildim... Ne yani, her zaman ortaya çıkıp "Elhamdülillah bu ülkenin %99'u Müslüman," diye nutuk atanların ve beni o %1'lerin içine öteleyenlerin arasına mı gireydim?

Ben hep "azınlık" değil miydim?

UFUK URAS

Hrant'la ÖDP'nin kuruluşundan önce tanışıyorduk zaten... Kuruluşumuzdan itibaren, siyasi kampanyalarımız ve özellikle de seçimler sırasında Hrant'ın desteğini hep aldık ama bizimle organik bir ilişkisi olmadı. Ben genel başkanlığım sırasında azınlıkların farklı partilerde kendilerini ifade etmelerine imkân tanınması konusuna çok önem verdim ve farklı siyasi kimliklerden mümkün olduğunca

çok sayıda insanın partimizin çalışmalarında yer almalarını hep değerli gördüm.

Hrant'ın ÖDP'den beklentileri vardı. Özellikle de azınlıklar, çokkültürlü ve kimlikli Türkiye için yürütülen demokrasi mücadelesi ve siyasetin sivilleştirilmesi konularında yoğunlaşırdı beklentileri. Seçimlerde aldığımız yetersiz sonuçlar onun moralini hiç bozmazdı. Ama partinin kendi içindeki fraksiyonların kavgası yüzünden, kendi kimliğini tahkim etmeyi başaramamasını sert bir şekilde eleştirirdi. Parti içinde geçmişe değil, ileriye bakılmasını ve somut politika yapılmasını isterdi. AB sürecini hep önemsemişti. Kendisine yaptığımız milletvekili adaylığı teklifini de gazeteci kimliği yüzünden ve zaman ayıramayacağı gerekçesiyle kabul etmemişti.

Ermenistan'daki siyasi parti ve aydınlarla kuracağımız ilişkilerden başlayarak bir dizi konuda Hrant'ın görüşlerine hep başvurdum. En son, Mayıs 2006'da Danıştay'a yapılan saldırı sonrasında onu yine aramıştım ve karşılıklı olarak ülkenin gidişatına ilişkin kaygılarımızı paylaşmıştık. Bunun ardından Kadıköy'deki "Bir arada yaşamı savunalım" etkinliğimize gelmiş ve çok mutlu olmuştu. Sonra da çoğu kez olduğu gibi yalnız, tek başına vapura binip karşıya geçmişti.

HRANT

Şu Tanrı'nın işine bakın ki, kimine göre İslam referanslı, kimine göre hâlâ şeriatçı, kimine göre hâlâ takiyeci, kimine göre Cumhuriyet ve laiklik düşmanı bir parti Avrupa Birliği gibi bir yola başını koymuş yegâne parti konumunda... Yine şu işe bakın ki, AKP'nin kabul görüşü sadece Türkiye içinde çoğalmıyor, dünyanın kanı da giderek AKP'ye daha fazla ısınıyor.

Bu çok haksız bir tespit değil, çünkü bugün Türkiye'de değişimin tek temsilcisi olarak bu parti gözüküyor, diğerleri asılınışlar statükonun bir sağından bir solundan, "Değişmezük," deyip eriyorlar...

Yanlış anlaşılmasın, kendi adıma haddini bilen ve her zaman %1 azınlık olmayı beceren kesimdenim ve de o nedenle olsa gerek, kurulduğundan beri %1'lik ÖDP'deyim.

Ama ÖDP'li olmam kör olmamı da gerektirmiyor. Turnusol kâğıdı işte ortada. Musevisi, İsevisi, "İslamcı bir parti"den medet bekliyor.

Acaba bu işe Sol ne diyor?

MASİS KÜRKÇÜGİL

Hrant güzel bir solcuydu... Ben Hrant'ın ana hatlarıyla gençlik hülyalarına bağlı kaldığını düşünürüm. Onu genç tutan ve yaşatan da budur. Bu gençlik hülyalarını hayatının sonuna kadar kendisiyle birlikte taşımıştır. Bu kısaca şu demektir: "Bana o yıllarımı geri verseler yine aynı şeyleri yaşarım." Hrant bir sosyalist olarak moral angajmanından hiç vazgeçmedi. Bu yüzden de o, benim için gerçek bir devrimcidir. Onun sosyalist devrimcilik anlayışı her şeyden önce bir gelecek tahayyülü ve buna uygun bir aidiyet duygusu ve mücadele biçimidir.

Hrant, Türkiyeli bir Ermeni olarak, kendi sorunundan, yani Ermeni meselesinden hareket eder görünse de aslında bu toplumda en iyi bildiği şey olan kendi yaşadığı insanlık halinden hareket eder. Onunki, bütün ezilmişlik türlerine karşı çıkan bir zihniyettir. Bu yüzden Kürt meselesine de hassasiyet gösterir, üniversitede başörtülü olduğu için okuma hakkı engellenen kızların sorunlarına da... Irak'taki Amerikan müdahalesine de karşı çıkar. Bu örnekleri çoğaltmak mümkün. Ama esas olan, onun her zaman eşit ve adil bir dünya ve Türkiye istemesiydi.

HRANT

Türk-Ermeni ilişkisizliği üzerine yıllardır karalıyorum, dil döküyorum. Her seferinde Türkiyeli bir Ermeni olarak kaldım. Değişik adreslere konuşmak durumunda kalırken özellikle iki noktaya özen gösterdim. Birincisi hitap ettiğim adrese karşı eleştirel durabilmeye, ikincisi bu adresleri birbirine karıştırmamaya.

Ne yazık ki aynı özeni hitap ettiğim adresler çoğunlukla göstermediler. Avrupalılarla konuşurken Avrupalıları eleştirdim ama bu eleştirilerimden Ermeniler ya da Türkler kendilerine pay çıkarıp kendi sorumluluklarını boşladı. Türklerle konuşurken Türkleri eleştirdim ama buradan da Avrupalılar ya da Ermeniler kendilerine pay çıkarıp kendi hatalarını örtmeye çabaladı. Tabii, Ermenilerle konuşurken de Ermenileri eleştirdim ama bundan da özellikle Türkler kendilerine pay çıkarıp kendilerini avuttu. Diyeceğim o ki çok yerildim, çok övüldüm. Çoğunlukla aynı kesimlerdi öven ve yerenler. O kadar da çok, bir yerdiler bir övdüler ki, ne zaman öveceklerini, ne zaman yereceklerini şaşırdılar. Sanırım, bu benim gibi biri için bundan

böyle de kaçınılmaz bir handikap. Ama ne çare ki bu duruma karşı benim samimi olmak dışında başkaca da alabileceğim bir tedbir yok. Adresler beni şaşırsa da ben adresleri şaşırmayacağım... Hepsi bu.

Asıl yazacağım tabii 24 Nisan. İşte yine haftasmdayız. Ermeni halkı yine tarihsel acısıyla baş başa. Yine tüm performansını bu acısını kendisiyle paylaşacak olanları aramaya ve bulmaya harcıyor. Türkiye dışmda yaşayan Ermenilerin her karşılaştığımızda, "Ne oluyor Türkiye'de, yoksa soykırımı kabul edecekler mi?" diye sorması ve ümitli bir cevap beklemesi boşa değil.

Duyduklarmda bir Türk'ün varlığını ki gerçeği kabul etmiş, dünyanın öteki köşesinde de olsa yanlarına çağırıp konuşturmak istiyor, onun kabul edişini gözyaşları içinde dinliyorlar. Bu arayış değil, bir ayin sanki... Gördüklerinde bir Türk'ün varlığını ki acılarını paylaşmış... Deyin ki o İsa Mesih... Büyük kurtarıcı gelmiş... Ona dokunmak, ona sürtünmek bir çimdik niyetine... Ve bir de dua elbet... "Söyle ya Rabbi bu hakikat mi, gerçeği kabul eden bu Türk, gerçekten Türk mü?"

Ermenilerin bu ruh halini Türk ulusu ne zaman anlar? Ne zaman hisseder? Yaşadığımız süreç ne yazık ki bu soruya, "Yakın bir zamanda," diyebilecek bir cevaba sahip olmadığımızı gösteriyor. Ama, "Hiçbir zaman," denecek bir cevabı da hiç hak etmiyor. Evet, artık hiç kuşku yok ki farklı bir süreçteyiz ve bu süreci kendi dirençleriyle birlikte yaşıyoruz. Bir yanda artık tarihle hesaplaşmak, yüzleşmek ve demokratlaşmak isteyen yeni bir direnç, diğer tarafta bu hesaplaşmadan ve yüzleşmeden son derece korkan eski direnç.

Şu muhakkak ki artık bu eskimiş direncin şansı ilelebet devam etmeyecek. Bugün için her ne kadar toplumun zihni refleksini blokaj altında tutuyor görünseler de, bir gün elbette bu blokaj da yıkılacak. Türkiye demokratikleştikçe gerçeği görecek, gerçeği gördükçe demokratlaşacak. Ve eğer bir ibadetse bu bekleyiş... Ki, benim nezdimde öyle... Türk'ü, Ermenisi fark etmez... Ortak dillerimiz bir gün... Demokrat bir "Amin" de çekecek.

AGOS DİYE BİR DÜNYA

HRANT

Etolog Desmond Morris, *Sevmek Dokunmaktır* adlı kitabında, gittikçe kalabalıklaşan dünyamızda birbirimize nasıl dokunamaz hale geldiğimizi ve bu "dokunulmazlığın" tehlikelerini anlatır. Bazen sırta indirilen dostça bir şaplağın ne kadar insani bir davranış olduğunu ve değer kazandığını uzun uzadıya anlatan Morris, bunun aslında sevginin göstergesi olduğunu savunurken şöyle der: "Dokunma en temel duyumuzdur – duyuların anası olarak adlandırılır. Ne yazık ki, üstelik fark etmeksizin, gittikçe daha az dokunur kişiler olmakta, gittikçe birbirimizden uzaklaşmaktayız."

Morris'in, dokunmayı ve dokunulmayı sevgiyle özdeşleştirmesine katılıyoruz. Ve eğer seviyorsanız... Ama gerçekten seviyorsanız, "Dokunun", "Dokunulmaktan da kaçınmayın" diyoruz:

Korkmayın, dokunun!

AYDA TANİKYAN

En sevdiğim öğrencim Hrant'la ortaokul mezuniyetinden sonraki ilk karşılaştığımızda, *Agos* gazetesini çıkaran bir dava adamı olmuştu artık. Ben ise Fransa'nın Nice kentindeki Barsamian Okulu'nun müdiresiydim. O ilk buluşmamızda seneleri Çiçek Pasajı'nın bir masasında ufaladık, geçmişi düne çevirdik. İstanbul'a gelişimi *Agos*'ta haber yapmış olduğundan, sınıf arkadaşlarından birkaçının sitemi üzerine tekrar geldiğimde bir gece tertip etti. Üç Horan Kilisesi'nin yan sokağında, Boncuk denen yerde ağırladı he-

pimizi. Bundan sonra da her Türkiye'ye gelişimde onu mutlaka ziyaret ettim. Bu ziyaretlerimin mekânı, onun hem işyeri hem de evi gibi yaşadığı *Agos*'uydu. Cemaatten kulağıma gelen menfi, müspet her konuyu kendisi ile uzun uzun konuşurduk. O da bana açıklamalar yapmaktan hiç gocunmazdı. Öyle şeyler söylüyordu ki, yüreğime dokunmakla kalmıyor, kıvançtan ve gururdan patlayacakmış gibi nefesimin kesildiği durumlar yaşatıyordu bana.

Yine bir *Agos* ziyaretimde Atom Egoyan'ın Cannes'daki film gösterisine davet edildiğinden fakat gitmekte kararsız olduğundan bahsetti. Aynı gün seyahat etme ihtimalimiz üzerine ısrar ettim. Belki de karar vermesinde etkili oldum ve Nice'e birlikte uçtuk. Böylece onu uğurlamaya gelen oğlunu da gördüm havaalanında. Oğlun senden yakışıklı, dedim. Sevindi. Evlenmek istiyor, dedi. Eh, dedim, babasının oğlu. Acelesi olmalı onun da senin gibi... Nice'de çok meşguldü Hrant, yine de koşuşturmaları arasında okulumu ziyaret etmeye vakit ayırabildi.

Hrant ortaokul yıllarında duygularım belirten bir talebem değildi. Ama altmışıma yaklaşırken, ilk *Agos* ziyaretimde birdenbire beni kollarında havalandırıp herkese, "İşte benim büyük aşkım!" diye ilan etmişti. Ben de talebelerime âşıktım, bugün nasıl torunlarıma âşıksam... Ama Hrant'a olan sevgim sonsuzdur.

AYŞE ÖNAL

Hrant'la nerede ve nasıl tanıştığımızı, gün olarak hatırlamam çok zor. Ama dostluğumuz çok eskilere dayanır. Biz 12 Eylül Darbesi'nden çıkmış, sakıncalı, işsiz-güçsüz solculardık. Hrant'ı o sol meclislerde görür, adını bilmeden merhabalaşırdım. Onu bizim gibi sanır, çoluk çocuk sahibi bir adam olarak ekmek kavgası yürüttüğünü bilmezdim.

Sonra nasıl dost olduk, hiç hatırlamıyorum ama bir gün bana, "Biliyor musun, ikimizin ortak bir noktası var," dediğini hiç unutmadım. "Neymiş o?" diye sorduğumda "Sende acılı bir kadın suratı var, bende de acılı bir adam suratı. Bunu seni ilk gördüğümde fark etmiştim," diye devam etmişti. "Hadi oradan." diye kızmıştım ona. Beni aşağılıyor gibi gelmişti. Ben güzel bir kadın değildim. Hani böyle ince ve bakımlı... Solculuğun gazıyla da iyice hırpani görünümlü, parkalı filandım işte. Hoş bir kadın olma iddiam yoktu ama yine de çok bozulmuştum Hrant bunu ilk söylediğinde. Anlamamıştım çünkü ne demek istediğini. Galiba kızım Şafak'ın başına gelen kazadan sonra ilk kez idrak edebildim bunu. Geriye dönüp

baktığımda, gerçekten de haklı olduğunu düşündüm Hrant'ın. Yüzümüzde hep acı ve hüzün vardı bizim. İkimiz de yoksul aile çocuklarıydık. Benzer hayatlardan geliyorduk. Bizi daha üst sınıftaki insanlardan ayıran ortak bir şey vardı. Bizi gören "İstanbullu değil, Anadolulu," derdi. Bizi birleştiren şey de buydu.

Hrant hakiki bir Anadoluluydu. Kimseye para ödetmezdi mesela.

Hiç unutmam, *Agos* çıkmadan önce bir gün kalkıp İshak Bey'e [Alaton] gittik birlikte. İlk kez ben tanıştırdım onları. Zaten Hrant çok severdi İshak Bey'i ve gazete fikrini açtı ona. İshak Bey de ben bu konuda size para yardımı yaparım, dedi. Hrant hemen atıldı ve biz buraya para istemeye gelmedik, dedi. Para konusunda acayip katı duvarları vardı. Sonra yemeğe götürdü İshak Bey bizi. Ama Hrant aç olmasına rağmen, şimdi yedim diye yalan söyledi. Kendisinden zengin birine asla yemek ısmarlatmazdı. Başkalarını da anlar mıydı bilmem ama benim param var mı, yok mu hemen bilirdi. Daha *Agos*'a adımımı atar atmaz bunu anlar, saatler sonra yanından çıktığımda paltomun cebinde gizlice sıkıştırılmış para tomarları bulurdum.

Bizim arkadaşlığımızda şefkat daha başından hep Hrant'tan geldi. O zamanlar solcular arasında öyle dokunma, sıcaklık, sevgi gösterme gibi âdetler yoktu. Hatta ayıp kaçardı böyle şeyler. Ama Hrant öyle mi ya! Konuşurken dayanamaz, dokunurdu insana. Ayaktayken elini omzuna koyar, otururken dizine... Koca kollarıyla sarılır, sımsıkı kucaklardı. Yanlış anlaşılır diye düşünmezdi hiç.

Bunu kadın-erkek anlamında söylemiyorum tabii ki. Yoksa Rakel'den başka biri yoktu onun hayatında. Bu dünyada en çok Rakel'i sevmiştir o. İkinci olarak da Orhan (Armenak) Bakır'ı derim ben. En alakasız konularda bile durup dururken ondan söz ederdi. Sanki adını anmak bile iyi gelirdi ona. Armenak ve TİKKO konularına girmek istemiyorum ama ona olan sevgisi bilinsin isterim.

Hrant çok sevdiklerine dayanamazdı. Hele çocuklara hiç... Şafak'ın başına gelen kaza yüzünden perişan olduğunu bilirim. Bir türlü gelememişti onu görmeye... Şafak tedavi gördükten sonra tekerlekli sandalyedeyken artık, bir Paskalya günü Rakel'in boyadığı renkli Paskalya yumurtalarından getirdiler. Küçük Sera'yı da almışlardı yanlarına. Hrant, kazadan beri ilk o zaman bakabilmişti Şafak'ın yüzüne... Şafak'la ikisi benim dedikodumu yapmaya bayılırlardı, beni beğenmediklerini yüzüme bile söylerlerdi.

Hrant beni şişko bulurdu ve *Agos*'a onu görmeye gittiğimde Anna *Mayrig*'e, sakın buna bir lokma daha yemek verme diye tem-

bih ederdi. Benim alınıp kırılmamam ona rahatlık sağlardı ve o da bunu severdi.

Bizim dostluğumuz öyle siyasi falan değildi. Beni bir kadın gazeteci olarak ciddiye alır mıydı, onu bilmem. Ama şunu açıkça söyleyebilirim ki, ben en yakın kadın arkadaşıyım Hrant'ın, benden başkası da yoktur.

HÜLYA DEMİR

Ben Hrant'ın Fırat olduğu dönemler, onun üniversiteden arkadaşıydım.

Aradan yıllar geçti. Belge Yayınları'nda çalışıyordum ve Türkiye'deki azınlık sorunu ile ilgili kitaplar yayımlamıştık. Sonra İnsan Hakları Derneği'nde çalışırken, bir Azınlıklar Komisyonu kurduk ve bu konuyla daha da yakından ilgilenmeye başladım. Bir gün bir yemek düzenlemiştik. Yemeğe davet edilenler arasında azınlık meseleleriyle ilgili bir solcudan söz ediyorlar, Ermeni cemaatinden Hrant Dink gelecek, diyorlar. Ben tabii hiçbir bağlantı kurmuyorum. Derken içeri bizim Fırat girmez mi? "Ne Fırat'ı? Ne Hrant'ı? Kimsin sen?" diye bağırdığımı hatırlıyorum. Ama o hemen beni yıllar öncesindeki gibi kucakladı, sarıp sarmaladı. Nasıl şaşırdığımı anlatamam, hepimiz 12 Eylül dönemi sonrası solcu gençlerdik. Ve birbirimizden gizlimiz saklımız yoktu.

Niye gerçek kimliğini gizledin benden diye bir şeyler geveledim. Sonra konuşuruz, dedi. Ama hiçbir zaman yapamadık bunu.

O gece Hrant orada o güzel konuşmalarından birini yaparken ben bir kenarda ağlıyordum. Hem şok içindeydim hem de eski arkadaşımla gurur duyuyordum.

Sonraki süreçte Hrant'la yeniden görüşmeye başladık. En çok da ikinci evi olan *Agos*'a gider gelirdim.

Bir gün Bakırköy'deki evine davet etmişti bizi. Rakel olağanüstü yemekler yapmıştı. Yemekte Etyen Mahçupyan ve rahmetli karısı Elâ da vardı. Oral (Çalışlar) ve İpek Abla (Çalışlar) da vardı. Daha yeni meşhur oluyordu Hrant o zamanlar. Bütün akşam memleket meseleleri konuşulmuştu. Ama nedense hep erkekler konuştu; kadınlar erkeklerden ayrı oturdu ve konuşmalara katılmadılar. Çok sıkıldığımızı hatırlıyorum. İpek Abla feministtir, bilirsiniz. Çok kızmıştı o gece...

Hrant, eşim Rıdvan'la (Akar) dostluğu koyulturken bana küçük kız muamelesi yapmaktan bir türlü vazgeçmedi. Rıdvan onun esas adamı olurken ben hep kıskandım. Ne yaparsam yapayım beni hiç

muhatap almadı siyasi meselelerde. Hiç unutmam, TÜSİAD'ın *Görüş* dergisine "Azınlıklar Dosyası" yaparken Hrant'a başvurmuş ve "Yardım et ve ne olur beni ciddiye al artık," demiştim. Başta Karin Karakaşlı, tüm *Agos* çalışanları çok yardımcı olmuştu o zaman. Ama o beni hep insani ilişkileri içinde konumlandırdı ve bana sadece "Kız!" dedi. Hatta bazen de, "küçük kız!"... Bir türlü büyüyemedim onun gözünde...

Hrant çok dokunurdu bana, hatta dayanamaz, saçlarımı okşardı. Biraz da kıvır kıvır, kara saçlarım yüzünden kızı Delal'e benzettiği için beni çocuğu yerine koyardı. Lisansüstü tezimi yazıp kitap olarak bastırdığımda, *Agos*'ta bununla ilgili tanıtım yazısı yazdı sonunda ama bana olan davranışını hiç değiştirmedi.

İPEK ÇALIŞLAR

Hrant maço muydu? Elbette. Ama kadınlara karşı himayeci bir tavrı vardı diyerek geçiştirmek istiyorum bu meseleyi. En yakın arkadaşları aslında Hrant'a göre daha fazla maço idiler. Belki de gündemindeki sorunların ağırlığı yüzünden kadın sorununu küçümsemeyi tercih ediyordu. Yaşamaya devam etseydi, kadın sorununu da önemli dertleri arasına mutlaka koyacaktı diye düşünmek istiyorum.

Hrant'ı *Agos* çıkarken, 1996 yılında tanıdım. Önce gazetenin tiryakisi oldum, sonra da Hrant'ın. O sıralar *Cumhuriyet*'in pazar ekini hazırlıyordum. *Agos*, çıkarttığım derginin sayfalarına durmadan sızar oldu.

Hrant'ı dinlerken hafizam fırtınaya tutulmuşçasına yerinden oynar, kendimi bir tür Indiana Jones gibi hissederdim. Bizim bilmediğimiz "şeyler" bilirdi. Yaşandıktan sonra unutulmuş, unutturulmuş onca olay olabileceğini aklımın ucundan bile geçirmemiştim. *Latife Hanım* ve *Halide Edib* kitaplarını yazmaya karar verişimde, Hrant'ın hafizamda estirdiği o rüzgârın da rolü oldu.

Hrant'ın o kocaman kalbi eşi Rakel'le çarpardı. Rakel'den söz ederken sesinin tonu değişirdi. Bizi evine yemeğe davet ettiği ilk günü hatırlıyorum. O akşam güzel, kocasına âşık ve mutlu bir kadınla tanıştık. Birbirinden şahane yemekler yedik. Arkadaşlığımız yıllar içinde pekişti. Rakel'den çocuklara, kardeşlere, gelinlere kadar uzandı.

Rakel'le aşklarının tanığı olan Tuzla Çocuk Kampı'nın hikâyesini defalarca dinledik. Arat'ın düğününe gittik, Delal'in mezuniyet sevincine ortak olduk, Sera'nın büyümesini gözledik...

Beyoğlu'nun ünlü meyhanesi Boncuk'ta senede birkaç kez "şerefe" toplantıları düzenlerdi. Bir bakardık, karşımızda ünlü bir Ermeni şarkıcı. Bir bakardık, ünlü bir Ermeni keman virtüözü. Civan Gasparyan'ı da ilk kez Boncuk'da tanıyıp dinlemiştik. Özel geceleri bizlerle paylaşmak Hrant'ı çok mutlu ederdi. Kınalıada'daki yemeklerde Sarkis Usta'nın oğlu Ğazaros'un gece yarısı makarnaları, zeybek oyunu ve çocukluk anıları ziyafetlere unutulmaz bir lezzet katardı.

Hrant'la hiç mi kavga etmedim?.. Tabii ki ettim. Bir gece Hrant, Orhan Pamuk ve Oral bana, "Gel," bile demeden buluştuklarında çok kırılmıştım. Gecenin bir yarısı yaptıkları ayıbı fark edip telefonla, yarım ağız, sen neden gelmedin, dediklerinde ikisini de incitmek için elimden geleni yapmış, seslerini bile duymak istemediğimi söylemiştim onlara. Sevdiğim üç insan tarafından ekilmiş olmak çok ağırıma gitmişti.

Latife Hanım kitabını yazarken Hrant'la sık sık İzmir Yangını üzerine konuşuyorduk. Ben ona okuduklarımı anlatıyordum, o da kafasını kaşıyordu. Ancak kitap yayımlandıktan sonra İzmir Yangını'na ayırdığım sayfaları çok yetersiz bulmuş ve canı sıkılmıştı. "Hani yangın?" diye ters bir sesle hesap sorduğu an, aramızda ciddi bir kavga çıkmıştı. Yangın gibi ciddi bir mesele varken, bir kadının hayatına ağırlık vermem onu çıldırtmış, çok mutsuz etmişti. İtalyan Yokuşu'nun başında, cep telefonumdan, kitabın *Latife Hanım*'ın hayatına dair olduğunu anlatırken, nasıl zorlandığımı hâlâ hatırlarım. "Bir kadının hayatından ne olur ki!" diyordu. Belki de beni kızdırmak için mahsus yapıyordu. Ben de sinirlenip *Latife Hanım*'dan *Agos*'ta söz etmezsen daha memnun olacağım, diyerek telefonu kapamıştım.

Yaz sonu Delal'in mezuniyeti şerefine Dink ailesinin Kınalıada'da 2006 Eylül'ünde verdiği büyük ziyafete kadar da küs kalmıştık.

Ama onunla ilgili unutamadığım anım çok başkadır. 2004 Mart'ında *Agos*'un açıktan saldırıya uğradığı günlerdi. Tam o sıralar benim de *Cumhuriyet* gazetesindeki işime son verilmişti. Bir grup kadın *Agos*'a, Hrant'a geçmiş olsun ziyaretine gittik. Saldırılardan çok tedirgin olmuştu. Ama yine de benim işten atılmış olmamla yakından ilgilenmiş ve "Gel, *Agos*'ta çalış," demişti her zamanki içtenliğiyle. Gözümden düşen bir damla yaşı yok etmeye çalışıp kendisine teşekkür etmiştim.

Ben Hrant'ı 12 Eylül dönemindeki solculuk yıllarında Fırat olarak tanıdım. Beyaz Adam'ın kuruluş yıllarıydı ve Kadıköy, Bakırköy ve Osmanbey olmak üzere üç şube faaliyetteydiler. Eşim Ayşe (Zarakolu) o dönem Türkiye'nin tek ilerici dağıtım şirketi olan Cem-May Dağıtım'da çalışıyordu ve Beyaz Adam, hem ders kitabı ihtiyaçlarını hem de sol yayınları buradan karşılıyordu. Başlarda ödemelerde sıkıntı yaşanmış olsa da bunu aralarında çözmeyi başardılar.

12 Eylül Cuntası'nın ASALA saldırıları bahanesiyle bütün Ermenileri takibe alınması için karar aldığı bir dönemdi. Yaratılan korku ortamında, Ermenilerden yurtdışına çok göç olmuştu. Bu ortamda Ermeni olarak üç şubeli bir kitapevi açmak cesaret işiydi, çünkü 12 Eylül aynı zamanda kitap düşmanıydı. Evlerde kitapların yakıldığı, kitabevlerinin kitaplarını denize attıkları bir zamanda, Hrant'la Ayşe cesarette ve dayanışmada birbirleriyle buluştu.

Sonra biz 1993'te Yves Ternon'un *Ermeni Tabusu*'nu yayımladık. Türkiye'de "Ermeni Soykırımı"ndan bahseden ilk yayındı bu. Ve bu tarihten itibaren Hrant'la muhabbetimiz daha bir kardeşleşti. Bu kitabın hem Diaspora'da hem de ülke içinde deprem gibi bir etkisi oldu. O kitabın dağıtımını bir günde yapıp ardından da yayınevi çalışanları olarak birbirimizle helalleştiğimizi hatırlarım. İnsanlar kitabı gelip almaktan korkarken, Kirkor Kolukısa, Sarkis Çerkezyan ve Hrant Dink Ermeni toplumu içindeki kitap dağıtımını üstlendi. Savcılık, Ayşe'nin tutuklanmasını isteyince, yine sol mücadele yıllarımızdan arkadaşım Taner Akçam aracılığıyla Vahakn Dadrian'la tanıştık ve savunma çerçevesinde onun *Jenosit-Uluslararası ve Ulusal Hukuk Açısından Soykırım* adlı kitabını çıkarmaya karar verdik. Bu kitap da hemen yasaklandı. Ternon'un kitabından dolayı iki yıl hapis gibi çok ağır bir ceza verdiler Ayşe'ye.

Bu davalar basında hiç yer almadı ama Hrant o dönem yayımlamaya başladığı *Agos*'unda bunların takipçisi oldu. Ben de çıkışından itibaren *Agos*'un müdavimlerindendim. O kadar ki, *Agos* çalışanları bana uzun sakalımdan dolayı, Ermenice rahip demek olan *Vartabed* diye takılıyordu.

Hrant, yayınevimizin yirminci yılı vesilesiyle, 1997 yılında yaptığı bir konuşmada, Ayşe'ye hitaben, sana çok şey borçluyuz, çünkü sen bizim içimizdeki kini aldın, demişti. Çok duygulanmıştık biz de.

Yıllar sonra, 2005 yılında Sabiha Gökçen olayının yol açtığı baskı ortamında İnsan Hakları Derneği Başkanı arkadaşımız Eren Keskin'in girişimiyle, kendisiyle dayanışma adına verilen Ayşe Nur

Zarakolu Düşünce ve İfade Ödülü'nü aldığında duygulanma sırası ona gelmişti. Ayşe'nin anısına verilen ödülü aldığında yaptığı o konuşmayı hiç unutmadım.

TANER AKÇAM

Ben 12 Eylül'den sonra siyasi nedenlerle yurtdışına çıkmış, 1993'e kadar da Türkiye'ye dönmemiştim. Bu arada *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* başlıklı kitabım 1991'de İletişim'den çıkmıştı. Yayınevinden Fahri Aral, "Yahu, bizim Ermeniler seninle tanışmak istiyor," deyince, Fahri'nin kapı komşusu Hayk ve Payel tanıştığım ilk Ermeniler oldu. "Seni bizim deli oğlanla tanıştıralım," dediler, "kitapçıdır". Deli oğlan Hrant çıktı... İlk buluşmalarımızdan aklımda kalan, bitmez tükenmez sorularıyla anamı ağlatmasıdır.

Hrant'a ve İstanbul Ermenilerine ilişkin ilk anım, beni "vaftiz" etmeleridir. "Vallahi bu işi normalde şarapla yaparlar ama biz rakıyla yapacağız," dediler. Ermeni Kilisesi'nde büyük bir "vaftiz töreni" düzenlediler. Çok kalabalıktı. Oyunlar oynandı, yemekler yenildi, eğlenildi. Hrant bunun baş örgütleyicilerindendi.

Artık Türkiye'ye gidip gelmeye başlamıştım. İstanbul'da olduğum zamanlar, Hrant'ı her gün aramazsam, gazeteye uğramazsam kızardı bana. *Agos*'taki odasında yanında saatlerce oturturdu. Gideceği yere de sürükler götürürdü. Yurtdışına çıkarken, her seferinde son gecemi Hrant'ın evinde geçirirdim. Uçak saati sabah 5:50'de idi. Uyumazdık ikimiz de. Arkadaki televizyon odasında karşılıklı uzanır, sabaha kadar konuşurduk. Hrant elinde televizyon aleti, bir programdan ötekine atlardı gece boyunca. Masanın üstünde hep Rakel'in İncil'i dururdu.

AYDIN ENGİN

Benim 12 Eylül hikâyem herkesinkinden biraz farklıdır. Ben daha askeri darbeden önce hapisteydim. Fikir suçundan kesinleşmiş cezam vardı. Derken nasıl olduysa, bir yanlışlık yaptılar ve cezaevinden tahliye ettiler beni. Bu fırsatı kaçırmayıp derhal yurtdışına çıktım. Dolayısıyla, askeri darbe sonrası ülkenin bütün sol aydınları içeri alınırken ben dışarıdaydım. Siyasi göçmenliğim tam 12 yıl sürdü. Yıllar sonra çıkan kısmi af yasasından yararlanarak Türkiye'ye döndüm. Hapishaneye yollanmak üzere uçaktan indiğimde, karşımda polisle beni karşılamaya gelmiş bir grup solcu buldum. Çoğunu tanıyordum. Arkadaşlarım, meslektaşlarımdı. Tanımadıklarımdan

biri, genç, esmer, yakışıklı bir delikanlı yanıma yanaştı. "Ben senin yazılarınla büyüdüm abi," dedi. "Sana hoş geldin demek için geldim. Adım Hrant Dink..." Polis memurları, "Açılalım beyler, yolu açalım beyler," dediği için tanımadığım Ermeni delikanlının sadece elini sıkabildim, konuşamadan ayrıldık. Ben Hrant'la ilk kez böyle tanıştım. *Agos*'un kuruluş sürecinde geldi, yine buldu beni. Sonrası hep *Agos* ailesi işte...

BASKIN ORAN

1995 yılıydı. Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki telefonum çaldı. Bir ses, "Ben Fırat Dink, İstanbullu bir işadamıyım, Ermeni'yim," diye başladı söze. "Bu haftaki yazınızda biz Ermenilere yapılan haksızlıkları anlatmışsınız. Bizi çok mutlu ettiniz, teşekkür etmek için aradım," diye devam etti ve birdenbire sesi titremeye başladı. Benim de elim ayağım boşaldı. Bir süre böyle gitti, karşılıklı bir şeyler söylemeye çalıştık. Sonunda buluşmaya söz verdik, kapattık.

Bu konuşmadan sonra İstanbul'a ilk gidişimde onu aradım. Evinde yemeğe çağırdı. Tam bir Halil İbrahim sofrası donatmıştı Rakel. Daha o gün bana gazete çıkarma projesinden bahsetti. *Agos*'ta yazmaya başladıktan sonra da her İstanbul'a gittiğimde onu arar oldum. O da Ankara'ya geleceği zaman mutlaka arardı. Böyle böyle sıkı dost olduk. İstanbul'daki buluşma mekânımız *Agos* değilse eğer, mutlaka Boncuk olurdu.

Aramızda çok sıcak bir ilişki vardı. Onu genellikle, "Sayın Genel Yayın Yönetmenim, arz-ı ubudiyet eylerim," diye arardım; o da o sırada yanında birisi yoksa, "Hastir lan!" der, sonra hatırımı sorardı. Ama o beni arıyorsa, "Baskıncığım, nasılsın?" derdi önce. Küfür konusunda daha çok su koyuveren bendim. O da en çok, "Hastir!" derdi, git, başıma tebelleş olma kabilinden. Müeddep adamdı doğrusu. Benim tahrikimle bozardı ağzını, sonra hemen toplardı.

Çok duygulu, hatta duygusal bir insandı Hrant. Bunu hissetmeyen olduğunu sanmam. İnsanı kucakladı mı, kundak gibi sarardı. Ama işin doğrusu, Feyhan'ı benden de çok severdi.

FEYHAN ORAN

Hrant'ı ilk '97 yılında Baskın'la birlikte gittiğimiz İstanbul'daki bir sempozyumda gördüm. İlk tanıştığım andan itibaren şöyle dolu dolu bir, "Feyhancığım!" dedi ve ben onu sanki hep tanımışım gibi

hissettim. Bu duygu öylece sürdü gitti. Ben birdenbire öyle çok sokulabilen bir insan değilim; bu yakınlık hissi tamamen Hrant'ın karakteri ile ilgili. Öyle bir kavraması, kucaklaması, koruması vardı ki... Alır insanı, böyle göğsünün içine sokardı. Sen de kendini dünyanın en güvendeki insanı hissederdin.

İstanbul'a her geldiğimizde buluşurduk. Önce bizi *Agos*'ta karşılar, odasında oturturdu saatlerce. *Agos*, onun eviydi zaten. Ev haliydi... Sonra kolumuzdan çekiştirir, alır Rakel'e götürürdü bizi. Rakel'in donattığı unutulmaz sofraları da paylaştık birlikte, Boncuk'ta erkek erkeğe oturdukları meyhane sofralarını da...

Ankara'ya telefon açtığında, Baskın'la iş güç konuştuktan sonra, "Hadi seninle işim bitti, şimdi Feyhan'ı ver," der, sonra da bana, "Bu adam seni üzüyor mu? Öldürürüm onu seni üzerse. Bana söyle yeter!" diye takılırdı.

Hrant başlı başına duyguydu. Saçının telinden ayak tırnağına kadar duyguydu adam. Bilimsel toplantılarda da çok izledim onu. Herkes önündeki kâğıttan okur, büyük laflar ederken, onun mutlaka duygusal bir hikâyesi, bir anısı olurdu anlatacak. Onunla yakalardı insanların ruhunu. Kimi insanı yaşadığı acılar, sıkıntılar keskinleştirir. Hrant'ta tam tersiydi bu. Çektiği acıları başkası çekmesin diye uğraşan insandı, yoksulları, mazlumları, güçsüzleri ve tüm sevdiklerini kollayan, zarif bir ruhtu.

Kötülük yanına uğramamıştı onun. Hiç unutmam, bir gün Hrant ve Baskın televizyonda Hulki Cevizoğlu'nun Ceviz Kabuğu programına katılmışlardı. Mehmet Gül de vardı. Sinirden su şişesini ekrana fırlattığımı hatırlarım. Hrant o gece bize gelecekti. Ertesi gün saat onda yolcuydu. Hırsından gelemedi, o kadar kötü olmuştu ki, "Sokaklarda gezeceğim, biraz rahat bırakın beni," demişti. Ama eğer o an Mehmet Gül'ün ölüm tehdidi aldığını bilse, ilk yanına koşacak olan kişi olurdu. Bundan da adım gibi eminim. Bir iyilik inancı vardı sanki onda. Dini duyguları çok güçlü değildi. "Bizim dışımızda bir gücün olduğuna inanıyorum ama onun adının ne oluğunu bilmiyorum," derdi. Yoksa öyle Müslümanlık, Hıristiyanlık gibi kurumsal dini yapılarla işi yoktu. Ama ben ona inançla bir isim koyabilecek olsam, peygamber, derdim.

ORAL ÇALIŞLAR

Agos'un ilk çıkacağı sıralar *Cumhuriyet* gazetesinde çalışıyordum. Hrant'la ilk kez Anna (Turay) tanıştırdı beni. "Ben Fırat Dink," diye elini uzatmıştı bana. Kendini Fırat diye tanıştırmıştı ama daha

sonra bana kartvizitini verirken, "Aa, burada Hrant yazıyor! " diye kendi adına kendi şaşırmıştı. Daha ilk görüşmede kanım kaynamıştı ona. Benden *Agos*'a yazmamı istemiş, ben de ilk sayıya bir yazı vermiştim.

Agos çıkmaya başladıktan üç-dört ay sonraydı herhalde, bizi ilk kez evine yemeğe çağırmış ve o gece Rakel'e aşkını anlatmıştı. Doğallığı ve sıcaklığıyla çarpmıştı İpek'le ikimizi...

1999 yılında Apo davasından yargılanırken ben, en büyük destekçilerimden biri de Hrant oldu. Böyle böyle pekişti arkadaşlığımız ve hayatta en sevdiğim adamlardan biri haline geldi. Hatta gelip yargılandığım bu davaya ilişkin röportaj da yaptı benimle *Agos* için. Hemen her duruşmaya gelirdi. Ve ben onun hiçbir duruşmasına gitmedim, biliyor musun?

FERHAT KENTEL

Hrant'la tam olarak ne zaman tanıştığımı hatırlamıyorum ama 1996'da Helsinki Yurttaşlar Derneği (HYD) ofisinde, *Agos*'tan bahsettiğini, anlamının "suyolu, ark" demek olduğunu söylediğini hatırlıyorum. *Agos* gazetesini kurmasından çok kısa bir süre sonra olmalı, çünkü benim henüz gazeteden haberim yoktu. HYD'ye üye olmuştu Hrant, toplantılara gelip gidiyordu. Daha sonra HYD komisyonlarının birçoğuna da katıldı ama benim aklıma çakılan "azınlıklar" komisyonunun bir toplantısında, uzun uzun Tuzla Kampı'nı anlatması oldu. Toplantıya katılan 6-7 kişi için birer dosya hazırlamıştı. '36 Beyannamesi'ni, Yargıtay'ın "yabancı vatandaş" abukluğunu icat ettiği o meşhur kararı anlattı. Tuzla Kampı'nı elleriyle, tırnaklarıyla yoktan var ettikten sonra buranın nasıl elierinden alındığını anlattı. Öksüz bir çocuk gibi anlattı nasıl ikinci kere öksüz bırakıldığını... Tam bir duygu diliyle konuşuyordu. Bu, acayip bir suçluluk duygusu yaratmıştı bende. O zamana kadar bilmemenin getirdiği bir suçluluk duygusu... Hrant'ın anlatırken sesi titredikçe, kırıldıkça, bizim de gözlerimiz dolmuştu. Ne diyeceğimizi bilemiyorduk ama beceriksizce bir şeyler söylemeye çalışıyorduk.

2001'de TESEV bünyesinde Türk ve Ermeni gençlerinden oluşan 15-20 kişilik bir grupla birlikte bir diyalog projesi başlatılmıştı. *Agos* çevresi ve tabii ki Hrant da dahildi buna. Bu projenin bir parçası olarak, Füsun Üstel, Günay Göksu Özdoğan, Karin Karakaşlı ve benden oluşan bir grubun üstleneceği bir araştırma yapma fikri doğdu. Türkiye'de Ermeniler üzerine bir araştırma... Çok uzun toplantılar, sohbetler, iç dökmelerle süren bir süreç başladı. Proje

ekibinden herkes birbirini öğreniyordu. Birbirimizi daha yeni tanıyorduk. Hatta projenin adını da kendi aramızda hem Türkçe hem Ermenice olarak "*Gamurç*-Köprü" koyduk. Hepimiz Ermenilikle-rimizi ve Türklüklerimizi, hafızalarımızı ilk defa bu kadar ayrıntılı konuşuyorduk.

Hrant her aşamada bize yardım ediyor, sahip çıkıyordu. Ancak yavaş yavaş garip bir durum ortaya çıkmaya başladı. Biz öğrenmenin ve keşfetmenin aşkıyla araştırmayı bitiremez hale geldik. Habire yazıyorduk ve yeni şeyler öğrendikçe dağılıp duruyorduk. Sonra yavaş yavaş Hrant'tan yarı şaka yarı ciddi, "Ya, hadi artık bitirin şu araştırmayı!" diye fırçalar ve sitemler gelmeye başladı. Beceremedik, o hayattayken bitiremedik.

Kitabı çıkaramamış olmak ona verilen bir sözü tutamamak gibi bir şeydi. Hepimiz çökmüştük. Sonra araştırma acıya dönüştü. Bir yandan ağlayıp bir yandan inatla bitirmeye giriştik. Kitap bitip *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat, Birey, Yurttaş* adıyla yayımlandıktan sonra onu her düşündüğümde, hep o kırık sesi ve acılı yüz ifadesinin yanı sıra, gülümseyen yüzü de gözlerimin önüne geliyor, biraz olsun suçluluğumdan sıyrılmayı başarabiliyorum.

ALİ BAYRAMOĞLU

Hrant taşa dokunsa ısıtan bir adamdı. Tanımlanması zor bir sıcaklığa sahipti. Onu anlatmak hiç kolay değil... Hastalığımda hiç yanımdan gitmeyen bir eli vardı. Tahlil raporlarımı alır, oraya buraya gönderir, bir yerlere telefon eder, çırpınır dururdu benim için... Onun sıcaklığı kendisi uzakta da olsa, insanı tebessüm ettirecek kadar yakında bir sıcaklıktı. Hrant'ın insanlığı kelimelere sığmaz. Onun bir dokunması yeterdi. Dokunduğu zaman, kucakladığı zaman seni, onu hissetmemen, sevmemen mümkün değildi.

Hrant ayağını yere bastığı zaman bile sıcaklık yayardı. Konuştuğu zaman ta içerden bir yerlerine dokunurdu insanın. Tıpkı ancak bir şairin, bir müzisyenin dokunacağı gibi...

Bu güçlü dokunma sana kafa tutmaya başlıyorsa tabii ki yakar. Bu dokunma, toplum adına devlete ciddi hesap sorarsa yakar. Bu dokunma kendi cemaatinin otoritesini sorgularsa yakar. Ya da topluma vicdanını hatırlatırsa yine yakar. Hrant'taki böyle bir yakıcılıktı işte... Ne mutlu bana ki, ben hep onu şifacı sıcaklığından nasiplenenlerden oldum.

Ben Hrant'la ilk nasıl tanıştığını hatırlayanlardanım. Bizi Ayşe Önal tanıştırmıştı. Yeni Demokrasi Hareketi yılları olmalıydı, yani *Agos*'u çıkarmaya başladığı yıllar... Mecidiyeköy civarında bir otelde Ayşe beni ortak bir Arap dostumuzla, *el-Hayat* gazetesinin Lübnanlı köşe yazarı Hazım Saghiyeh ile buluşturmak istemişti. Masada bir başkası daha vardı. Hiç söze girmeden bir saat dinledi bizi. "Bu, Kürt'e benziyor, anlaşılan Ayşe bölgemiz insanlarından bir yelpaze sunuyor bana," diye geçirmiştim aklımdan.

Hazım ayrıldıktan sonra Kürt sandığım adam Ermeni çıktı. O sıralar adını orada burada duyar ya da görür olduğum Hrant Dink! Telaffuzu ilginç, sonu "yan"la bitmeyen, pirinç bir çanağa tokmakla vurulduğunda çıkan bir ses gibi, Dink sesi kulağıma geleli beri, belleğimde yer etmişti.

Konuşma birkaç dakika içinde şakalaşmalara, karşılıklı tatlı iğnelemelere dönüştü. Ancak kırk yıllık dostların cesaret edebileceği rahatlık içinde... Ayrılırken de şapur şupur öpüşüyorduk artık.

Sonraları çeşitli toplantılarda sık sık karşılaşır olduk. Her seferinde omzuma bir şaplak indirerek, "Hadi oğlum yürü gidiyoruz Telemak'a," diyen sesi hâlâ kulağımda... Hrant, eskilerin "dağ gibi" dediği bir adamdı fiziki özellikleriyle. Uzun boylu, iri kemikli, enine boyuna yapılı... Heybeti bile insana güven verir, o, "hadi," dedi miydi, "hayır," diyemezdin ona. Yol boyunca şakalaşarak, birbirimize takılarak giderdik söylediği yere.

Yıllar içinde daha iyi tanıdım onu. Hrant ömrümde rastladığım en sahici insandı. Hilesiz hurdasız. Dosdoğru. Ta kendisi... O haliyle bizlerin hayatına anlam veren ve daha sonra hayatın gerçekleriyle hayli örselenen idealizmi en saf haliyle cisimleştirmişti. Ona yakın olmak, kendimizi arındırmanın, yaşadığımız tarih diliminin sürekli ve baş döndürücü değişiklikleriyle bizim kuşağın payına düşen o adeta kaçınılmaz kir ve pası arındırmanın aracıydı. Ve galiba tam da bu nedenle onun varlığına ihtiyacımız vardı.

En son İnsan Hakları Derneği'nin bir toplantısında konuşmacıydık yine birlikte. Hrant'tan sonra söz alan Perihan Mağden, konuşmasının bir yerinde, pek de konuşmanın gidişatıyla ilişkisi yokken, "Aslında," dedi, o her zamanki çarpıcı ironisiyle, "Türkiye'de bir Ermeni sorunu falan da yoktur. Hrant Dink sorunu vardır, o kadar." Hepimiz kahkahayı koyuvermiştik. Hrant ise sanki yarası deşilmiş gibi, yüzüne acı bir tebessüm yayılmış, oturuyordu yanı başımda.

Hrant'ı hep bir mitoloji kahramanı gibi gördüm ben. Yaptığı işle Prometheus'u hatırlatıyordu bana. Küçültülmüş, birkaç on bin kişiye indirilmiş bir cemaati, bu ülkenin geçmişinden alıp sorunlu tarihinden geçirerek bugüne sevgiyle bağlamak gibi akıl almaz bir işi, tek bir birey olarak sırtına yüklemişti. Ve bunu Türklerle el ele yapmaya kalkışmıştı. Ama o, bu muazzam yükü de yolda yürürcesine sevecen bir sereserpelik içinde taşıyordu.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant sokakları severdi. Daha çocukluğu ve gençliğinden itibaren ne zaman sokağa çıkacağı, ne zaman eve döneceği belli olmayan, bazen de evi olmayan biriydi o. Ama "sokak çocuğu" değildi. Zihninde hep bir fotoğraf vardı. Dedesiyle ilgili bir fotoğraftı bu... Dedesi kitap okurken, Hrant da kucağında oturmuş, ona bakıyor... Bu, onun kökleriyle, geldiği kültürle ilgili bir değeri ifade ediyordu. "Sokak çocuğu"ndan ziyade 'sokağın çocuğu'ydu Hrant. Dahası, sokağı şekillendirmeye kalkan birisi, sokağın efendisiydi. *Agos* da bir sokaktı onun için. Oraya da kendi damgasını vurma kavgası yaşadı.

İkimiz de ilk defa ne zaman tanıştığımızı hatırlayamazdık. İlk karşılaşmamızda birbirimizin hakkında ne düşünmüştük, çıkaramazdık. Birisi sonra, bize bir mektup yazdı, sizi ben tanıştırdım diye. O zaman hayal meyal hatırladık tabii, bir sergi açılışında tanıştırıldığımızı... *Agos*'un ilk yılları olmalı. Daha önceden adını duymuştum. *Agos*'un Yayın Yönetmeni Hrant Dink diye... Sonra Hrant benimle bir söyleşi yapmak için aradı. '98'den sonraydı. O zaman ilk kez geldim *Agos*'a.

2000 yılından sonra iyice yoğunlaştı ilişkimiz. Sonra ne zaman oldu, nasıl oldu bilmiyorum ama son dönemde hayattaki en yakın arkadaşımdı Hrant. Sanki bir anda yoğunlaşmış olan ve o yoğunluk içinde geçmişi silmiş bir bağımız vardı. Arkadaşlığımızı kendi irademizin dışında bize "verilmiş" bir lütuf gibi yaşadık ve tadını çıkardık.

Biz sokaklarda saatlerce yürürdük. Yürürken de daldan dala atlayarak konuşurduk. En ciddi konulara da öyle girerdik ve zamansızlık gibi bir şey yaşardık ister istemez. Uzun süreler susardık mesela, sonra bir süre geçer, o bir şey söylerdi. Bir hikâye de anlatabilirdi, birisinden de bahsedebilirdi, Türkiye-Ermenistan sınırının açılması konusundan da... Annesinin trajik ölümünü de anlatabilirdi. Ama ben sormazdım ona geçmişte neler yaşadığını, o anlatırdı. Ben Hrant'la röportaj da yapmadım hiç. Yaşarken birbirimizi tanıdık biz.

Daha doğrusu yürürken... Tom Sawyer ve Huckelberry Finn gibiydik. Biraz da Steinbeck'variydi ilişkimiz...

Çok sıcak bir adamdı, çabuk kaynaşırdı insanlarla ama çok sağlam duvarları da vardı ve onların arkasına geçebilmek ancak izin verirse, o da çok ender, mümkün olabilirdi.

Hrant'ın bütün o kalabalık görüntüsüne karşın yalnız bir tarafı vardı. Ve yalnız kaldığında ortaya çıkan bir hüznü de... Bunu bilebilmen için senin yanında yalnızlaşabilmesi gerekirdi. Senin de onunla uzun zaman geçirmeyi ve yalnızlaşmayı bilmen gerekirdi.

Öte yandan, her insan Hrant'a keyif verirdi. Bir botanikçinin çiçeklere bakması gibiydi onun insana bakışı. Sıkılmazdı bu çiçeklere bakma halinden. Hrant insanları etkilemekten hoşlanır ve onların önünü açardı. İnsanları merak ederdi çünkü... Sokaktaki ağacın yaprağından kovuğuna kadar gezdirmesini bilirdi insanı. O bakımdan flörtçüydü. Erkeklerle bile flört ederdi. Duygulu bir adamdı. Duygusuz insanları duygulu hale getirirdi. Sağaltıcıydı... Hrant'ı izledikçe, yanında oldukça, ondan gelen sağaltıcı etkiyi fark etmemek mümkün değildi. Onun yanında insanlığını hatırlayan herkes gibi benim de yüreğim genişledi bu yıllar içinde. Aramızdaki birkaç yaş ve esas olarak karakter farklılığı nedeniyle "büyük kardeş" olan ben, ailelerdeki ilk çocuğun hafif içe kapanık, ketum, asosyal halinden çıkarak biraz "küçük kardeş"e benzemeye başladım. Onun kendinden emin, rahat ve en önemlisi, haşarı dürüstlüğünden nasibimi aldım. Ancak yüreğim tam genişlerken kaybettim o yüreği...

DİLEK KURBAN

Ben "Ermeni meselesi"ni çocukluğumdan bu yana bir şekilde bilirdim. Dedem anlatırdı babasından duyduklarını. Dersim'de nehirlerin kırmızı aktığını, Ermenilerin topraklarından koparıldıklarını, dedemin babasının yıllar sonra 1920'lerde, Dersim'i terk etmek zorunda kalıp yerleştiği Bingöl'ün Liçik Köyü'ndeki evimizin asıl sahibinin de Kıpo adlı bir Ermeni olduğunu... Bu hikâyeler üzerinde kafa yormazdım çok. Bilirdim, o kadar...

Hrant ile yollarımız, Amerika'da Columbia Üniversitesi'nde hukuk doktorası yaptığım sırada kesişti. Aralık 2003'tü. Pera Palas'taki bir sempozyumda Hrant'ı görünce kendimi tanıtmış, azınlık hakları üzerine çalıştığımı söylemiştim. İlgilenmiş ve *Agos*'a davet etmişti beni. *Agos* dünyasıyla ilk temasım, böyle oldu. Bir gazeteden ziyade, bütün yolların onun odasına çıktığı bir mekândı orası. Karin ile birlikte röportaj yapmışlardı benimle.

Hrant'ın varlığı umut vericiydi. Beni Hrant'a çeken, neredeyse gerçek olamayacak kadar sahici ve dosdoğru olmasının yanı sıra, bir Anadolu Ermenisi olmasıydı. Onu bir mucize olarak görmüştüm.

Köydeki evimizin eski sahibi Kıpo Amca'yı öldürmüşlerdi ama Hrant'ın ailesi bu topraklarda kalmayı başarmıştı. Hrant'ın benim için anlamı, babamın doğduğu topraklar ile yeni baştan kurduğum ilişkiydi. Dedemin köyünün Ermenice eski isminin "küçük göl" demek olduğunu Hrant'tan öğrenmiştim. Alevilerin Ermeni toplumunun hafızasında özel bir yeri olduğunu da... Hrant ile gönül bağımız vardı. İkimizin de ailesi, isteği dışında gelmişti İstanbul'a. İkimiz de pek de buralı değildik aslında.

Sonraki buluşmamız Almanya'daydı. Columbia Hukuk Fakültesi'nden aldığım araştırma bursuyla bir sınır kasabasında yazıp çiziyordum. O sıralar yolu Berlin'e düşünce, arada, Hamburg'da buluşmuş, bütün gün sokaklarda gezip konuşmuştuk. O sıralarda Türkiye'ye dönmekle Avrupa'da kalmak arasında kritik bir eşikteydim. Hrant, TESEV'in teklifini kabul etmem gerektiğini söylemiş, Etyen Bey'in birlikte çalışacağımız için heyecanlı olduğunu anlatmıştı. " Korkma gel," demişti, "çok güzel şeyler yapacağız hep birlikte." Günün sonunda beni ikna etmişti.

2004 yazında hukuk doktoramı bitirip Türkiye'ye döndüm. TESEV Demokratikleşme Programı'nın yöneticisi olarak çalışmaya başladıktan bir süre sonra, Aralık 2005'te, İstanbul'da azınlık hakları konulu bir konferans düzenlemeye karar verdim. Sorun şuydu ki, Türkiye'deki gayrimüslimleri neredeyse hiç tanımıyordum. Devlete olduğu kadar cemaatlerine de mesafeli bakabilen, içeriden ama eleştirel bir bakışa sahip konuşmacı bulmakta yardıma ihtiyacım vardı. Tabii ki yine Hrant yetişti yardımıma. TESEV konferansı, birlikte yaptığımız "güzel işlerden" biri oldu. Neredeyse her gün telefonda konuşuyorduk. Tanımadığım insanları aradığımda Hrant'ın ismini vermem yetiyordu; bütün kapılar açılıyordu bana.

Toplantı sırasında, aramızdaki en coşkulu, heyecanlı, telaşlı, öfkeli, neşeli, umutlu, umutsuz olan yine ve tabii ki Hrant'tı. Öylesine sıcak, insana dair, insana değen bir konuşma yapmıştı ki... Şimdi geriye baktığımda, görüyorum ki o tarihte Hrant'ın "Türklüğe hakaret" etmekten mahkûm olmasının üzerinden sadece iki ay geçmişti. Oysa ne o söz etmişti bundan, ne ben dahil diğer konuşmacılar. Nasil da gizlemiş içine itildiği cehennemi, nasil da görmemişiz Hrant'ı yanı başımızdayken...

Konferansın birinci gününde, öğle yemeğine çıkmak için asansör beklerken, Hrant ile yine hararetle sohbet ediyorduk. Asansör geldiğinde içerisi çok sıkışıktı ama, "Haydi biz de binelim," demiştim. Biz binince asansör ötmüş, Hrant inmişti. O dışarıda, biz içeride kalmıştık. Asansör kapısı kapanırken, başı eğik, yüzünde o hafif acı, hafif muzip ifade, bize bakmış ve "Hep böyle olmuştur zaten," demişti. Hrant'ı öldürdükleri gün, ilk o görüntüsü geldi aklıma. Bir kez daha, biz kalmıştık içeride, giden Hrant olmuştu.

ELİF ŞAFAK

Kimi insan gökkuşağı gibidir. Uzaktan bakınca gayet parıltılı, renkli ama dokunması imkânsız, yaklaşması imkânsız. Kimi insan ise vaha gibidir, uzaktan bakınca bir türlü bütünüyle anlaşılmaz, tam anlamıyla bilinmez ama yaklaşınca ve tanıyınca görülür derinliği, zenginliği. Hrant böyleydi. İnsanları severdi. Bu toprakları severdi. Yüreğinde hissederdi. Kültürünü, mutfağını, hikâyelerini, ezgilerini, türkülerini...

Ben onunla tanıştığımda, bundan uzun seneler evvel, en çok duygusallığına şaşırmıştım galiba. Onun dünyasında, *Agos*'unda kahve içmiştik beraber. Bana çocukluğunu anlatmıştı. Gözleri dolmuştu anlatırken...

O günlerde ilk defa pasaport almıştı hayatında. İlk defa dünyayı gezebilecekti. Çocuk gibi heyecanlıydı. Meraklıydı. Duygusaldı. Başkasının acısına ağlayabilir, kimsenin derdine kayıtsız kalmazdı. İnsanlar birbirlerini bir tanısalar, aynı masa etrafında buluşsalar, herkesin herkesi sevebileceğine inanırdı.

FETHİYE ÇETİN

Hrant Dink'i, daha avukatı olmadan yıllar önce katıldığı bir televizyon programında görmüştüm ilk. Türkiye'deki azınlıklarla ilgili bu programda doğru sözlülüğü ve cesaretiyle çok etkilemişti beni.

Sonra 1999 yılında, İnsan Hakları Derneği İstanbul Şubesi'nin Azınlıklar Komisyonu için '36 Beyannamesi'yle ilgili çalışmaya başladığımda, avukat Diran Bakar ile ziyaretine gittik onun. O zaman Hrant'ın da bir avukat gibi dosyalara hâkim olduğunu fark etmiş ve çok şaşırmıştım.

2002-2003 yıllarında Barış İçin Tarih İzleme Grubu'yla birlikte ders kitaplarındaki milliyetçi ve ırkçı örnekler üzerine yürüttüğümüz çalışma sırasında, Hrant'a başvurduğumda da aynı şeyi yaşa-

dım. İlk ve orta öğretimde okutulan sayısını bilmediğim kadar ders kitabını önüme yığdı. Buyur çalış, dedi. O dersini her zamanki gibi çok iyi çalışmıştı.

Agos'taki odası normal bir oda olmadığı gibi, Hrant da öyle masasında oturan, normal biri değildi. Gelir diz dize karşıma oturur, konuşurken de dayanamaz, elini dizime koyardı.

2000 yılında anneannem öldüğünde avukat dostum Luiz Bakar'a *Agos*'a ilan vermek istediğimi söyledim. "Onun adı Heranuş'tu" başlığıyla verdiğim bu ölüm ilanında, anneannemin yaşarken buluşamadığı Ermeni akrabalarını bulmayı ümit ediyordum. Şubat ayıydı, Hrant *Agos*'ta ilanın çıkmasından hemen sonra beni aradı. "Yahu Fethiye, okurlar arayıp duruyorlar gazeteyi. Telefonda kadınlar ağlıyor," dedi. Bu ilandan sonra da artık arkadaşım olmuştu.

Birkaç ay sonra Kadıköy'deki büroma giderken yine aradı beni. Gel *Agos*'a Fethiye, akrabalarınla görüşeceksin, dedi. O an sanki oraya çakıldım ve bir süre yerimden kımıldayamadım. Geri döndüm, tekrar bindim vapura, sonra da taksiye. Bir yerlerde indim arabadan ve koşarak gittim *Agos*'a. Hrant ellerini kollarını açarak geldi, bana sarıldı. Ve ağlaşmaya başladık. Coşkusunu anlatamam. O gün anneannemin Amerika'daki akrabaları *Agos*'u aramış. Hrant da telefonlarını kaydetmiş. İngilizce de bilmiyor, *Agos*'taki gençlerden birini yanına almış, aratıyor. Bizi illa ki görüştürecek.

Sonunda anneannemin yıllar önce yitirmiş olduğu kız kardeşiyle ilişki kurmayı başardık. O an tek kelime edemedim, Hrant konuştu benim yerime. Altüst olmuştum. Derken konyak ve çikolata çıkardı Hrant, birlikte kutladık bu kavuşmayı.

Sonradan bu öyküyü yazmayı düşündüğümü söyleyince çok yüreklendirdi beni. Kitapla ilgili ilk yazı da *Agos*'ta çıktı.

Anneannem aslında Hrant'ın savunduklarını bir biçimde hayata geçiren bir kitap oldu. Ermeni sorununu, ölenler değil de geride kalanlar üzerinden anlatmak Hrant için çok önemliydi. Düşünsene, okullarda sana okutulan milliyetçi bir müfredatla büyüyorsun. Sana sürekli olarak başka bir tarih anlatılıyor. Ve sonra bu hikâye karşına çıkıyor; senin özbeöz anneannenin hayatını öğreniyorsun ve bütün bir resmi tarih anlatımı ve ideolojisi ortasından yarılıp kırılıyor, çünkü senin ailen olan insan senin düşmanın olamaz ki...

NİLÜFER GÖLE

Hrant bize gerçek insan hikâyelerini, acılarını fısıldıyordu. Türkiye toplumuna, bizlere azar azar bellek kazandırmaya çalışıyordu.

Bağırmadan, kulağımıza fısıldarcasına Ermenilerin bu topraklardaki varlıklarını hatırlatıyordu. Böylece onu duyanların, yeni nesillerin Ermenilerin yok edilişlerine umursamaz kalmalarını imkânsızlaştırıyordu.

Onunla ilk tanışmamız, benden *Agos* için röportaj istemesi üzerine oldu. Söyleşimiz karşılıklı muhabbete dönüştü. Ardahan'ın Göle'sinden yeni dönmüştüm. Kars'tan ve Ani'den, o coğrafyadan konuşmaya başlamış, sonra Türkiye'den Avrupa'ya uzanmıştık.

Hrant'la tanışıp zaman içinde dost olmadım, onunla zaten "dostluk", yandaşlık hissettiğim için tanıştım. Önemli olan, dostluk kapısından girdikten sonra onun gösterdiği ev sahipliğinin kıymetini bilmek, cömertliğini ve inceliğini hak etmekti.

Kasım 2004 tarihinde Etyen ve Ali ile birlikte Diaspora Ermenileri ile buluşmak için Paris'e geldiklerinde Hrant'ı yeniden gördüm. Onu nereye yemeğe götürsem, nasıl memnun etsem diye düşünüyordum. Baktım, bizim nesil entelektüelleri gibi Fransız yemeği yemek, keyfetmek umurunda değildi. İtalyan uyar diye düşündüm ama olmadı, çünkü makarnayla da ilgilenmedi, sebze istedi. O zaman kendi topraklarından uzakta yaşamasının ne kadar zor, hatta imkânsız olduğunu gördüm. Sonra Cafe Flor'da sohbet ettik. İlginç bir adamdı Hrant. Nerde olduğu önemli değildi; meselesinin, davasının peşini bırakmıyordu.

Her sene İstanbul'da dostlarıma verdiğim yılbaşı yemeğine katılırdı Hrant. En son 1 Ocak 2007'de bir araya geldik. O akşam çok sıkıntılıydı; birbiri ardına açılan davalardan, mahkûmiyet kararlarından ve tehditlerden çok bunalmıştı. Ve bizler onun etrafında koruma çemberi oluşturamamıştık. Genelde o bizleri kucaklar, korur, bizlere önem verdiğini hissettirirdi. Ben o gece beceriksizce de olsa bir iki cümleyle bunu ona hissettirmeye gayret ettim sanıyorum. Ama çok yetersizdi bu... Yetersiz kaldık hepimiz...

Hrant yaşarken bize iyileşme fırsatı sundu. Türk kimliğinin geçmişinden kaynaklanan körlüğünü bırakabilmesi, vicdan sahibi olabilmesi için Ermeni sesine kulak vermesini istedi. Ermenilerin de geçmişlerinden kaynaklanan nefretlerinden kurtulabilmeleri için Türklerle konuşmaya başlamalarını... Kendi böyle yaptı. Farklı kişiler, inançlar, milletler arasında muhabbet bağları kurdu. Onun etrafında sevgi bağları, yemek sofraları, düşünce platformları, milletler ötesi halkalar oluştu.

JEAN KEHEYAN

Hrant Dink'i 1991 yılının Haziran ayında tanıdım. *Liberation* gazetesi için, Anadolu'daki Ermeni varlığının izleri üzerine bir röportaj hazırlığındaydım. Türkler ile Ermenilerin ilişkilerinin düzelmesi için uğraş veren arkadaşlarım bu kalem ve inanç adamıyla ilişki kurmamı tavsiye etmişlerdi.

Hrant'la *Agos*'taki bürosunda buluştuk. İlk bakışlar ve karşılıklı ilk sözcüklerden sonra anladım ki, genç yaşına rağmen Hrant benim için hayatta hiçbir zaman sahip olamadığım büyük ağabey olacaktı.

Hrant'la karşılaşmadan önce Türkiye hakkında ben de basite indirgeyici görüşlere sahiptim. Ama daha ilk karşılaşmamızda bir siyasal bilgiler profesörünün ciddiyeti ve analiz yeteneğiyle beni ikna ederek zihin dünyamı kendi kültürümün ak ve kara mürekkebinden arındırmıştı. Beni, öksüz ve yetim anne babamın Anadolu topraklarından, üzerinde "geri dönemezler" damgalı bir mülteci pasaportuyla ayrıldıkları an örülmeye başlamış ve kendimi bildim bileli sırtımda taşıdığım bir kaderin, Ermeniliğin yükünden az da olsa kurtarmıştı.

Böylece Türkiye'ye çok kez gidip geldim. Çelişkili görünebilir ama İstanbul'da kendimi evimde gibi hissediyordum. Hrant sayesindeydi bu. Hrant, Ermeni sorununun karmaşıklığı üzerine çok geniş bilgisiyle gerek Türk kardeşleri, gerek Diaspora'daki kardeşleri için olağanüstü bir rehberdi.

Ermeni sorununa ilişkin bakış açımla bu dosdoğru adamın inançları önce ters düştü. Ancak Türk toplumuyla iyi ve doğru bir ilişki kurabileceğimi kısa zamanda anladım. Mademki bu toplumda onun gibi Ermenilerin gerçeğini ve acısını anlatan gazeteler kurabilen, bunları yaşatabilen ve bunlarda yazabilen insanlar vardı, bu mümkün olabilirdi.

Böylece her zaman temas halinde kalacağımıza, hayatımızı tarih ve bellek için verilen bu mücadeleye adayacağımıza yemin ettik. O benim ağabeyim olmuştu, ben de onun Canosu...

JOOST LAGENDİJK

2002 ya da 2003 yılı olmalı. Avrupa Parlamentosu'ndaki Türkiye delegasyonunun başkanı olarak göreve başladığım 2002 yılından itibaren, Türkiye ziyaretlerim sırasında görüştüğüm, ülkedeki gelişmeleri konuştuğum aydınlardan oluşan bir grubum vardı. O dönemde Brüksel'deki asistanım Ali Yurttagül, aralarımda Cen-

giz Çandar, Mehmet Ali Birand ve Osman Kavala gibi isimlerden oluşan bu gruba bir kişinin daha katılmasını önerdi: Hrant Dink. Hrant ile tanışmak üzere *Agos*'a gitmeye karar verişimiz böyle oldu.

Agos'un hareket ve kalabalık eksilmeyen ofisine gittiğimizde bizi dar bir koridorun sonundaki loş bir odaya aldılar. Türkiye Ermenileri hakkında başladığımız konuşma ifade özgürlüğü ve insan hakları konularıyla sürdü. Hrant karşısındakine çok sıcak bir duygu veriyordu. Sizi kendi dünyasına kabul ettiğini hemen anlıyordunuz. Ayrılırken kolumdan tuttu, dostça sarıldık. Biraz şaşırdım, çünkü ilk defa tanıştığım bir insanla bu kadar kısa sürede bu kadar samimi olmak benim gibi bir Batılı için çok da alışıldık bir durum değildi.

Daha sonraki Türkiye seyahatlerimde de Ali ile beraber Hrant'ı *Agos*'ta ziyaret etmeye devam ettik. Avrupa Parlamentosu'nda tanıdığım Ermenilerden çok farklıydı Hrant. Parlamento'nun "soykırım"ı tanıması için uğraşan, mümkün olduğunca daha fazla parlamenteri bu konuda ikna etmeye çalışan bu tatsız lobicilerden açıkçası çok hoşlanmıyordum. Onlar da zaman içinde benden nefret etmeye başladı, çünkü konuştuğum her yerde onların bu baskıcı çabalarının sadece Türkiye'deki aşırı milliyetçileri güçlendirdiğini anlatıyordum. Hrant da Diaspora Ermenilerinin bu ters tepen taktikleri konusunda benimle aynı fikirdeydi.

Onun temel noktası Türkiye'nin "soykırım"ı tanıması değildi. Bu, zaman içinde Türkiye gerçek bir demokrasiye kavuştuğunda gerçekleşebilirdi. Ancak, hangi isimle anılırsa anılsın 1915'teki kıyımın Ermenilerin yüzyıllık kültürlerini bu topraklardan silip attığını çok açık bir şekilde ifade ederdi. Onun tarzı asla Brüksel, Paris ya da California'daki Ermeniler gibi değildi. Bağırmaz ya da tehdit etmezdi ama sesindeki o acı hepsinden daha fazla ikna ediciydi.

2005 yılının Aralık ayında, Orhan Pamuk davasından iki gün sonra Türkiye ile AB arasındaki en sembolik ihtilaf konularından biri olan Heybeliada Ruhban Okulu'nu ziyaret etmiştik. Vapurda o günkü gazeteleri gösterdi bana Hrant. Bir gün önce yaptığım konuşma ilk sayfaları kaplamıştı. Konuşmamda Türk ordusunun PKK ile savaşı sürdürme arzusunda olduğundan söz ediyordum. Ciddi bir ifade ile "Başına iş açacak bu konu," diyerek uyardı beni. Haklıydı. Gerçekten de iki gün sonra aşırı milliyetçi avukat Kemal Kerinçsiz şikâyetçi oldu ve "Türklüğü aşağıladığımı" iddia ederek savcıların hakkımda dava açmasını talep etti. Hrant'ı ölümüne dek rahat bırakmayacak olan meşhur 301. madde beni de bulmuştu.

O gün adada birkaç aşamalı bir proje önerdi bana Hrant. Önce, Avrupa Parlamentosu'nda bütün dünyadan Ermenilerin katılacağı bir toplantı organize edilecekti. Ermeni katılımcıların listesini Hrant hazırlayacaktı. Biz de Avrupa Parlamentosu olarak onları davet edecek ve toplantının masraflarını üstlenecektik. İkinci aşamada benzer bir toplantıyı dogmatik olmayan Türklerle beraber yapacaktık. Ve son aşamada da Türkler ve Ermenileri bir araya getirerek var olan çıkmazdan nasıl çıkılabileceğini tartışacaktık. Oysa Ermeni Diasporası bizim bu toplantıları düzenleme gerekçemizi ikna edici bulmadı. Diaspora'nın daha başlangıçtaki bu olumsuz tavrından dolayı proje suya düştü.

Hrant'ı son kez 2006 yılının Kasım ayında Lahey'de bir lokantada gördüm. Hrant'ın bize söz verdiği düğün yemeği olan o gece boyunca Nevin'in abisi gibi davrandı, ben de onun yeni kayınbiraderi olmuştum. Nevin'le ilişkimiz duyulduğunda Hrant bize hafifften bozulur gibi yapmıştı. Ona neden haber vermemiştik? Bilmesi gerekirdi. Bu tamamen Hrant'a özgü bir şeydi: Onun dünyasının bir parçası olduğunuzu, sizi düşündüğünü ve değer verdiğini size hissettirmeyi çok güzel becerirdi. Bunu bizi kendisinden ayıran boşluk ve zamana rağmen hâlâ da yapmayı beceriyor.

NEVİN SUNGUR

2000 yılında, *Haberci* programı için Ermenistan'a gitmeye karar vermiştik. Yanı başımızda olmasına rağmen hiç bilmediğimiz, daha doğrusu bize yalan yanlış öğretilen bu ülkeyi tanımak, insanları ile tanışmak, oradaki hikâyeleri dinlemek, görüntülemek istiyorduk. İlk kez o günlerde çaldım *Agos*'un kapısını.

Hrant'la konuşurken gergin olduğumu hatırlıyorum. Ermenistan'a gidiş nedenimizin siyasi değil tamamen insan hikâyeleri bulmak olduğunu anlatmak gibi bir çabaya girmiştim nedense. Yanlış anlasın istemiyordum ama neyi yanlış anlayacaktı onu da pek bilmiyordum. Hrant ise hemen anladı ne istediğimi. Önce kitaplar, dergiler çıkardı. Sonra da Sarkis (Seropyan) Abi'yi çağırdı içerden. Erivan'daki kebapçılardan başlayarak, Ermeni müziğini, Civan Gasparyan'ı, Sevan Gölü'nü, Gümrü Depremi'ni anlattılar bana. O gün *Agos*'tan sayfalarca bilgi, onlarca isim ve telefon numarasının yanı sıra 8 yıl sürecek bir dostluğun da sıcaklığı ile ayrıldım. Birkaç ay sonra hazırladığımız belgeselin Ermenistan bölümü yayınlandı televizyonda. Yaptığımız iş Hrant'ın da hoşuna gitmiş olacak ki, bir

iki gün sonra *Agos*'un arka sayfasının tamamını bizim programa, Ermenistan'dan insan öykülerine ayırdı.

Bundan sonra başladı yakınlaşmamız. Bir gece Rakel'in müthiş yemeklerinden tatmamız için evine davet etti, ailesiyle tanıştırdı bizi *Haberci* ekibi olarak. Çocukluğunu, büyük aşkı Rakel'le nasıl karşılaştıklarını, nasıl hasretler çekip birbirlerine sahip çıktıklarını anlattı hüzünle. Başka bir sefer Fransa'dan gelen Ermeni bir müzisyen arkadaşımız için Boncuk'a gittik hep beraber. Gece tek masada birkaç kişi ile başladı, ilerleyen saatlerde bütün masalar Hrant'ın arkadaşları ile dolmuştu. Türkçe, Yunanca, Ermenice, Fransızca şarkılar hep bir ağızdan söyleniyordu. Hrant'ın zaman zaman gözleri doluyor, duygulandıkça şarkılara daha gür eşlik ediyor, dostlarına daha bir içten sarılıyordu.

2006 yılının Nisan ayı hayatımın dönüm noktası oldu. Joost ile (Lagendijk) ilişkimiz birkaç ay önce başlamıştı, ama durumun hassasiyetinden dolayı kimselerle paylaşmadık bu haberi. Ancak duyulması uzun sürmedi. 23 Nisan sabahı uyandığımda, neredeyse bütün gazeteler bizden bahsediyordu. Derken telefonlar gelmeye başladı. İlk arayanlardan biri de Hrant'tı. "Kız ne yaptın sen?" dedi önce bir abinin kardeşine hesap sorar tavrıyla: "Neden bizim haberimiz yok bu işten?" Telefonda olmasına rağmen yüzünü, o kocaman gülüşünü görebiliyordum adeta. "Joost'u çok severdim, şimdi damadımız oldu daha da sevindim," dedi. O gün aynı zamanda doğum günümdü. Akşamki partiye Hrant ve Rakel'i davet ettim. Bu sefer Joost ile "kız tarafı" olarak görüşeceklerini söyledi. Ve öyle de yaptı hep. Hrant bu "kız tarafı" oyununu çok sevdi. Evlenmeye karar verdiğimizde ise ilk öğrenenlerden biri oldu Hrant. Ancak düğüne gelemeyecekti, çünkü Amerika'ya gitmesi gerekiyordu. Düğün yemeğimizi Lahey'de yemeye karar verdik. Hollanda'nın uluslararası yardım kuruluşlarından Oxfam Novib'in Pen Awards adıyla her yıl baskı altında görev yapan gazetecilere verdiği ödül o yıl Hrant'a veriliyordu. 18 Kasım 2006'daki ödül törenine katılmak için Rakel ve Delal'le beraber Lahey'e gelecekler, biz de Brüksel'den onlara katılacaktık. Ödül töreni sonrasında hemen yakınlarda bir yerdeki bir Yunan lokantasına gittik. Joost'a ilk sorusu "Bizim kıza iyi bakıyor musun?" oldu. Sonra bana "Bak sana iyi davranmazsa haberim olsun," diyerek hafif bir gözdağı verdi "damada". Gecenin devamında Türkiye'den, AB'den, Ermeni ve Türk meselelerinden, hayattan, evlilikten, mutluluktan, yorgunluktan, umutsuzluk ve umuttan konuştuk. Güzel şaraplar içtik, çok güldük, böyle bir gece geçirdiğimiz

için çok mutlu olduk. Gecenin sonunda yine kocaman sarıldı bize ve yüzünde yine kocaman bir gülümsemeyle "Türkiye'de görüşürüz damat," dedi. Görüşemedik...

FATMA MÜGE GÖÇEK

Hrant'la Mart 2002'de, Ann Arbor'daki Michigan Üniversitesi'nde Ermeni ve Türk akademisyenlerin katılımıyla düzenlediğimiz atölye çalışmasında tanıştık. Açıklığı ve sıcaklığıyla çarpmıştı beni. Hatta, "Hrant, senin ağabeyin, kardeşin filan var mı Allah aşkına, onlar da senin gibiyse ne olur tanıştırıver beni," demiştim de koca kahkahasını patlatıvermişti.

Hrant yaptığımız çalışmadan çok etkilenince daha sonraki toplantılarımıza da büyük bir şevkle katıldı, böylece hem Amerika'da hem de Avrupa'da bir araya gelmeye başladık. Akademik dünyada Hrant'ı izlemek çok ilginçti, çünkü onun için önemli olan kavramlar değil, onların ardında saklı anlamlar ve duruşlardı. Beni en çok etkileyen özelliği, en bağnaz ve önyargılı insanlara bile insanca yaklaşarak onlarla diyalog kurabilmesiydi. Hümanist yaklaşımın cismani haliydi. Birlikte çok yedik, içtik. Hem gülüp eğlendik hem de ciddi konuştuk. En çok da yaptıklarımız ve yapacaklarımızdan söz ettik.

Sonra onu kendi dünyasında, *Agos*'unda ziyaret ettim. Ve Türkiye'ye her gidişimde mutlaka yaptım bunu. Çalışma arkadaşlarıyla koca bir aile oluşturmuştu. *Agos* dünyasına dışardan her girdiğimde, beni de heyecanla karşılayıp kucaklar, ailesinin bir parçası kılardı. *Agos*'un ve hepimizin sevgili *Baron*'u Sarkis Seropyan'ı benimle tanıştıran ve Anadolu'daki Ermeni varlığını ve Ermeni yapıtlarını incelemek için beş yıl süreyle her yıl yaptığım gezilere onun da katılmasını sağlayan yine Hrant oldu. Böylece sadece araştırmalarımı değil, dünyamı da renklendirdi. Anadolu'ya, toprağına âşık bir adamdı Hrant. Anadolu sevgisi olan herkesi o da sever, sevdiği herkesi de birbirine katarak çoğaltırdı.

En son 2006 yazında Büyükada'da buluşmuştuk. Onu ilk kez eşi ve torunuyla birlikte görüyordum. Gerçek aşklarının yanında ne kadar da huzurluydu Hrant!

Halbuki biz Amerika'da, birbiri ardına açılan davaların seyrini izledikçe ne kadar kaygılanıyorduk onun için. O yaz tekrar Amerika'ya davet ettim onu, ailesiyle birlikte gelip istediği kadar kalabileceğini söyledim. Verdiği cevap hâlâ aklımda... "Ahh nerde?" dedi gülerek, "Türkiye'den birkaç günden fazla ayrılınca, sudan çıkmış balığa dönerim ben. Yurdum, yuvam hemen gözümde tütmeye başlar. Bak-

sana, buradaki Diaspora Ermenileri bile hâlâ Türkiye'yi sayıklıyor. Ben nasıl ayrı kalırım ülkemden, topraklarımdan?"

CEM ÖZDEMİR

Hrant'la ilk kez 90'lı yılların ikinci yarısında, İstanbul'daki bir konferansta tanıştık. Bana hemen "bebeği" *Agos*'u anlatmaya başladı. Daha o zaman kendisini Türkiye'nin demokratikleşme hareketinin bir parçası olarak görüyordu. Ve daha o zaman Türkiye-Ermenistan sınırının açılması ve sınırın iki yanındaki insanların birbirini tanıması en büyük hayaliydi. Sonra ne zaman İstanbul'a gelsem onu ziyaret eder oldum, o da Berlin'e her geldiğinde beni aradı. Türkiye'yi geçmişi ve bugünüyle azınlıklar politikası açısından değerlendirmemde bana bir pusula oldu Hrant.

Agos'taki odasında buluşurduk. Ben işyeriyle böylesine bütünleşmiş başka kimse tanımadım.

Hrant anlatmakla biter mi? Yine o günlerde Patrik II. Mesrob Mutafyan ile tanışmak istediğimi söyledim. Beni vapurla Patrikhane'nin Kınalıada'daki konutuna götürdü. Ama kapıdan içeri girmedi. Patrikhane'nin yaz kampının avlusunda çocuklarla oynayarak oyalanmayı tercih etti. O sıralar ne patrikle arasındaki ihtilaftan haberim vardı, ne de bir yetimhanede büyüdüğünü ve çocukları her şeyden çok sevdiğini biliyordum.

Türkiye'de AKP'nin ilk kez iktidara geldiği 2002 yılının Ekim ayında *Die Welt* gazetesine yazacağım bir yazı için tekrar İstanbul'a geldiğimde, birbirinden bağımsız iki randevu ayarlamıştım: Birincisi Yaşar Kemal'le, ikincisi Hrant Dink'le... Hrant bunu öğrenince, o güne kadar tanışmamış olduğu Yaşar Kemal'le kendisini buluşturmamı istedi. Çırağan Oteli'nde bir araya geldik.

Usta yazar Yaşar Kemal 50'li yıllarda *Cumhuriyet* gazetesi için hazırladığı röportaj dizileri için gittiği Van'da görmüş olduğu Akhtamar Kilisesi'ni anlatmaya başladı. Şimdilerde restore edilmiş olan kilise o zamanlar varlığını kimselerin hatırlamak dahi istemediği bir medeniyetin harabe halindeki kanıtıydı. Orada harıl harıl çalışmakta olan ameleleri gören Yaşar Kemal, *Cumhuriyet* gazetesinin patronu Nadir Nadi'yi harekete geçirmiş, valinin devreye sokulmasıyla, muhtemelen son kalıntıları da ortadan kaldıracak olan bu çalışma durdurulmuştu.

Laf lafı açtı ve kısa zamanda hararetli ve melankolik bir sohbete daldılar. Doğduktan hemen sonra ayrı düşmüş ve birbirlerine yeni kavuşmuş ikizler gibiydiler. Benim oradaki varlığımı unutmuş bir

halleri vardı. Bir ara Yaşar Kemal nihayet bana döndü ve "Bu adamlar çok acı çekti," dedi. Hrant, "Abi vallahi kökümüzü kazıdınız bizim," diye atıldı derhal. Yaşar Kemal'in bu sözlere tepkisi çok kısa oldu: "Doğru söylüyor." Ayrılırken birbirleriyle sarmaş dolaştılar. Yaşar Kemal'in son cümlesini bugün gibi hatırlıyorum: "Bu deli çocuğu çok sevdim. İyi ki bizi bir araya getirdin be oğlum..."

Ben Hrant'ı düşündüğümde, hep onun "Su Çatlağını Buldu" hikâyesini hatırlarım. Benim için o, Mevlânâ, Yunus Emre ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin temsil ettiği Anadolu Hümanizması'nın devamıdır. Bu topraklara bir daha onun gibisi gelir mi, bilmem.

ADALET AĞAOĞLU

Ben Hrant'ı Türkiyeli aydınlar olarak oluşturduğumuz "Acil Demokrasi ve Barış" masalarımızda tanımıştım ilk kez. Katıldığı toplantıda herkesten farklılığıyla çarpmıştı beni. İçten yaklaşımına, onurlu duruşuna vurulmuştum. "İşte solcu insan!" demiştim kendi kendime. Sonra başka karşılaşmalarımız da oldu ve her seferinde daha da pekişti bu duygum.

Hrant'ı tanımak bana iyi geldi. Eski duygularımı tamir etti. Daha New York'taki öğrencilik yıllarımızdan kalma olumsuz anılarım vardı benim. O yıllarda, sonradan Diaspora Ermenilerinden olduklarını öğrendiğim bir çiftle tanışmış, arkadaş olmuştuk. Çok yakındık birbirimize, hayat biçimlerimiz bile aynıydı. Ama maalesef üç ay boyunca Türkçe bildiklerini bile saklamışlardı bizden. Derken bir gün, "Siz faşistsiniz! Bize de zaten neler neler yaptınız," deyiverdiler birden. Neye uğradığımızı şaşırmıştık. Biz o vakte kadar tarihimizin bu acı sayfaları hakkında hiçbir şey bilmiyorduk ki! Ama bunu onlara anlatabilmek mümkün değildi. Küstüler bize... O kadar üzülmüştüm ki, oturup "Babaları Adına" adlı bir oyun bile yazdım o zaman. Bunu hiçbir yerde yayımlamadım sonra, çünkü tamamen tepkiseldi yazdıklarım. Daha sonra çok yakın iki diplomat arkadaşım ASALA tarafından vurulduğunda, tepkinin de ötesinde olumsuz duygularla yüklenmiştim ne yazık ki...

İşte 2000'ler Türkiye'sinde karşımıza çıkan Hrant Dink, bütün bu olumsuz duygularımı tamir etti benim. Yaklaşımı çok farklıydı. Kullandığı dil bambaşkaydı. Özel bir insandı. Hrant çok kuvvetli bir iz bıraktı üzerimde. Davalar sürecini de yakından takip ettim ve masumiyetinden bir gün bile kuşku duymadım. Mahkûmiyet kararını öğrendiğim gün, kalktım yanına koştum hemen. Ona olan desteğimi göstermek için koştum. Onun yaralarını sarmaya yetme-

miştir ama çok duygulandığını bugün gibi hatırlıyorum. *Agos*'a ilk gidişimdi bu. Şimdi de gidiyorum *Agos*'a ama artık anma günlerinde... Duruşmalarına da gidiyorum hiç sektirmeden. Sağlığım elverdiğince de gideceğim.

PINAR SELEK

2001 yılının başıydı. Cezaevinden çıkalı bir hafta olmuş olmamıştı. Davamı takip eden Avrupalı bir parlamenter, Türkiye'ye gelmişken benimle görüşmek istemiş, Beşiktaş'ta randevulaşmıştık. Ben tek kişi beklerken iki kişi geldi randevuya. Hrant parlamenterin benimle buluşacağını duymuş, takılmıştı peşine.

Sanki eski arkadaştık, bana yöneltilen sorulara bazen kendisi cevap veriyor, sonra kocaman gülerek, "Değil mi ya?" bakışı atıyordu.

Sonra biz ikimiz konuştuk. En çok cezaevini sordu. İlgiyle dinledi. Anlatarak, söz söyleyerek etkilemeyi becerdiği gibi, gözlerinin içine bakarak dinlemeyi de iyi biliyordu.

Beni *Agos*'a davet etti o gün. Gittiğimde kapıda karşıladı. Gazeteyi dolaştırıp herkesle tek tek tanıştırdı. Yemek yedik, kahve içtik, falına baktım ve bol bol konuştuk. Çenem düşüktür benim. Ama bu konuda o da fena değildi. Onu hep dinlemek istediğimi hatırlıyorum. Bir huzur duygusuna rağmen gözlerimin yaşardığını da...

Ben heyecanımın paylaşıldığını hissedince peşini bırakmam, sarılırım. O da sarılıyordu. Ama başka sarılıyordu. Sahiplendiğini göstererek, güvenle sarılıyordu... Muazzam bir duyguydu.

Bazen o aradı, bazen ben gittim çatkapı. Davam çok gündemdeydi o zamanlar, yaşadığım haksızlık genelde büyük bir duyarlılık yaratıyordu. Ama Hrant'la bunları pek az konuştuk. Tanımıştık birbirimizi.

Şiddet dünyasında temiz bir yol ararken ama sürekli darbe yiyerek yürümeyi sürdürürken, elini avucumda bulmuştum. Aklıma düşenleri *Agos*'a koşup ona anlatırdım. Kimi zaman heyecanlanıp, "Harikasın anacım... Tam da böyle devam etmek lazım," der, kimi zaman kaygılı gözlerle öğütler verirdi.

Bir gün kafamda tasarladığım bir kadın barış eylemini paylaşmak için kapısını çaldım. "Bunu bir Ermeni kadınla birlikte örgütlemeliyim. Feminist ve bu işe yürek koyacak bir Ermeni kadın. Yardımcı olabilir misin?" diye sordum. Karin Karakaşlı'nın adını söyledi bana. Gazetenin bütün yükü onun sırtındaymış. Birlikte nasıl çalıştıklarını anlattıktan sonra kalktı, içerlerde Karin'i aramaya gitti. Bir telefonla odasına çağırabilirdi oysa. Ama Hrant bu! Elinden tutup getirdi

içeri. Benim de elimi tuttu. "Sizi birbirinize emanet ediyorum. Yapacağınız çok şey var, biliyorum," diyerek birleştirdi bizi.

Yine aynı zamanlardı... Bir gün cezaevinde başladığım, çıkar çıkmaz tamamladığım çalışmayı eline tutuşturdum. Türkiye'nin savaş ve barış tarihini anlattığım kitabı inceledi, sonra başını kaldırdı, "Barışamadık be Pınarım," deyiverdi. Bu sözü kitabımın adı oldu: *Barışamadık...*

ECE TEMELKURAN

"İyi, giderim. Nasıl yapacağız?"

Hrant, *Agos*'taki dip odasında "Mesela sen bi' Ermenistan'a gitsen..." diye başlayınca böyle demiştim. "Tamam canım, her şeyi ben ayarlayacağım zaten"le girişti işe. Telefonlar etti. Tuhaf, Hrant'ı ilk kez Ermenice konuşurken görüyordum. Böyle olunca tanıdığını sandığın insanda daha önce görmediğin bir kapı aralanıyor. O zamana kadar sen, o kapının orada olduğunu biliyorsun ama şu işe bak, ilk kez görüyorsun. Zaten işte ondan sonra hep böyle bir duygu yaşandı. Bu Ermeni meselesi buradaydı, gözümün önünde, niye ben bu işle ilgilenmemiştim, niye bir şey hissetmemiştim. Tabii, üstten biliyorsun, entelektüel bir mesele olarak diyelim, ama sana değen bir tarafı yok. Niye yok, o da ayrı mesele.

Gittik velhasıl, döndük Erivan'dan. Bu sefer Hrant "Haydi," dedi, "bir yemeği hak ettin."

Sonradan öğrendim, Karin anlatmıştı, Hrant yazı dizisini görünce, okuyunca gözleri dolmuş, bana işte gıyabımda bir ton güzel söz söylemiş. Sonra gittik yemeğe, bu sefer tutturdu:

"Sen bir de Fransa'ya git. Bak güzel olur. Diaspora şu bu..."

Yine Hrant ayarladı, isimler verdi. Yine bir yazı dizisi yaptık. Bu iki yazı dizisi ilktir Türkiye'de. Sağ olasın Hrant!

Ondan sonradır işte Hrant'la bir rakı içtik. O gece bir başka kapı aralandı. Hrant ilk kez başka bir tonda konuştu benimle. Meselenin kendine dair olan tarafını anlattı. Rakel'i anlatı mesela. Nasıl âşık olduğunu... Yazdığı ve sonra aptal bir bilgisayarın çöküşüyle kaybettiği uzun hikâyesini anlattı.

O geceden sonra meselenin rengi değişti benim için. Artık arkadaşımın acı çektiği bir mesele oldu Ermeni meselesi. Sonra da Amerika diye başladı bu sefer: "Sen bir de Amerika'ya git. Ben yine ayarlarım. Sen zaten sonra bunları kitap yap."

Öyle olamadı. Hrant'ı öldürdüklerinde, Amerika'ya gitmem sanıyordum. Ne bileyim, her şey anlamını da yitirdi gibi oldu. En

derin ve en geniş anlamıyla söylüyorum bunu. Sonra, bir tür sözünü tutma hissiyle yola çıktım tekrar, ABD'ye gittim. Hrant zaten peşimi bırakmadı bir türlü. *Ağrı'nın Derinliği* kitabını ona adamamın nedeni de budur.

ŞAFAK PAVEY

Hrant benim masal babamdı, çünkü insan kendine bir baba düşlerse babasının Hrant olmasını ister. Annem Ayşe Önal'ın yakın arkadaşıydı. Çocukluk yıllarımda, daha dokuz-on yaşlarımda, Saroyan hikâyelerinden hayatıma girmiş ve bir daha da gitmemişti. Daha doğrusu, o zamanlar beni yüreğine almış ve bir daha da hiç bırakmamıştı. Ben onunla zamanı yaşamanın imtiyazını hep hissettim üzerimde. Onu üzecek, incitecek bir şey yaparım da o kimselere el değdirmediği vakur kalbini kırarım diye içim titrerdi.

Ne çok şey öğrendim masal babamdan ben! Hayatını bir ustanın çırağına anlattığı gibi anlatırken bana, gerçek hayatı da öğretti. Gedikpaşa Yetimhanesi'nden başlayıp Tuzla Kampı'na, sevdası, sevdalısı Rakel'den sımsıcak kardeşlerine, çocuklarına derken, bir de baktım, çocukları kardeşlerim olmuş, ailesi ailem.

Yuvası *Agos*'ta ise yazar yaptı beni. Yazı dünyasındaki ilk patronum oldu. 1997 yılında yazmaya başladım. 1996'da bütün sol tarafımı kaybettiğim o kaza olmuştu ve daha o yaz yazmamı önermişti masal babam. Her şeyin masallardaki gibi olmasını isterdi çünkü.

Kazadan hemen sonra protez bacak yapmak için İsrail'de bir doktor bulunmuştu bana. II. Dünya Savaşı sonrası kamplardan kurtulanları toparlayan, Legion D'Honneur Madalyası almış birisi. Özel bir protez maddesi bulmuş, onu önce bende denemek istemişti. Bunun üzerine İsrail'e gittim. Bu süreçte Hrant en başından beri yanımızda oldu ve sabırla yazı için hazır olmamı bekledi. İsrail'deki tedavim sürerken doktorum beni on beş günlüğüne Türkiye'ye gönderdi. Dönüşte bacağımı takacaktı. Ama doktor iki hafta içinde kanserden öldü. Hastalığını bile bile son ana kadar benim için çalışmış ve bacağımla ilgilenilmesini de bizzat vasiyetine koymuş. Bunu öğrendiğimde altüst olmuştum. Yaşadıklarımı anlatan bir şeyler yazıp Hrant'a, "Al sana bu ilk yazım," diye verdim. İşte böyle başladık. Hatta bu ilk yazıya koca bir sayfa ayırdılar *Agos*'ta. "Bundan sonra sana artık cep harçlığı da veririm," dedi bana. Arat da o dönemde cep harçlığı istemeye dalardı odadan içeri. Ben de yanına gittiğimde Arat'ı taklit eder, "Baba, cep harçlığımı verecek misin?" diye takılırdım.

Saroyan'ın öykülerinde bir Ermeni baba vardır. İşte ben o babayı Hrant'ın sesinde, ellerinde, kendi çocuklarıyla olan ilişkisinde buldum. Masal babam İngiltere'de tedavim sürerken de hiç bırakmadı beni. Ne zaman bir sıkıntımız olsa atlar gelir, "Gel kız, seni bir yerlere götüreyim," derdi. Herhalde kendisi de çok sıkıntılı zamanlardan geçtiği için sahipti bu özel duyarlığa. Bir şey konuşsak da, konuşmasak da o zor zamanları hep birlikte geçirirdik.

En büyük işlerinden biri bana koca aramaktı. "Bizim kızımız," dercesine bir sahiplenişi vardı beni. Rakel'le ilişkisinde bile aşkın yanı sıra bir sahiplenme, bir babalık yönü görmüşümdür hep. En çok da çocuklarıyla olan ilişkisi etkilerdi beni. Delal master için Amerika'ya gitmeden önce bir gün evlerine uğradığımda kızının bir fotoğrafı önünde ağlarken görmüştüm onu.

Agos'taki odasının duvarlarında asılı fotoğraflar ne çok şey anlatırdı masal babamın dünyasından. Hepsi de siyah-beyaz... Tehcir yollarına düşmüş bir anne kız mesela. Sonra 1900'lerden kalabalık bir Ermeni ailesi fotoğrafı Anadolu'dan... Koca bıyıkları ve koca şapkasıyla William Saroyan ve hemen yanı başında efendice gülümseyen Hagop Mıntzuri... Şınorhk babasının resmi de asılıydı duvarda. Bir de Ara Güler'in objektifinden Karin Karakaşlı...

KARİN KARAKAŞLI

O fotoğraf benim için büyük sürpriz olmuştu. İlk öykü kitabım çıktığında Hrant, Ara Güler'den randevu ayarladı kapak fotoğrafı için. Ona beni kim bilir nasıl anlattıysa, Ara Abi karşısında bir buçuk metrelik boyumla beni bulunca, "Hiç bu kadar küçük bir yazar da tanımamıştım," diye şakalaşmıştı.

Boyumun posumun ufaklığı aramızda hep espri konusuydu ama Hrant, daha o yaşlarımda benim kendime vermediğim değer ve saygıyı hissettirmişti bana. Fotoğraf basıldığında da çerçeveletip karşı duvarına astı. "Gördün mü bak, Mıntzuri ile dede torun gibi oldunuz Karakaşlı," diye takılır, arada da, "Acaba yerini mi değiştirsem şu resmin, ölülerin arasında kaldın," deyip gülerdi.

Hayatımın en önemli anlarında hep yanımda buldum onu. Bu da aslında bütün sevenlerinin ortak sözüdür. En önemli anlarında sevdiklerinin yanındadır Hrant. Başını çevirir ve onu görürsün. Doğumda, ölümde, düğünde, cenazede, hastanede, kendine tahammülün olmadığı ya da kendinle en gurur duyduğun günde onu bulursun yanı başında. Aile olur sana. Ama iş kendi sıkıntılarına geldiğinde kabuğuna çekilir, kendi yarasını kendi yalayan o çok

sevdiği hayvanlara benzer. Kimselerin dokunamadığı bir yalnızlığı vardır, içindeki esas derdi susan, asil bir ketumiyeti. Bu yüzden, bunaldığında kimse yanına yaklaşamazdı. Odasına kapanır, volta atardı saatlerce. Bakışları da boşalırdı sanki, ürkerdin o bakıştan ve ancak o izin verirse dokunabilirdin ona.

Bana ilk görüşmemizde, "Burası işyeri değil, senin dünyanı genişleteceğim," dediğinde havalı bir söz gibi gelmişti dedikleri. Oysa zamanla aslında sadece bir gerçeği tarif ettiğini anladım. Varlığından öğrendiğim insan oldu. Ve pek çok şey gibi bu özelliğini de çoğul olarak kullanabilirim. İnandığı, sevdiği herkese hayatın sınırsızlığını öğretti. Sadece ona bakman yeterliydi ilham almak için.

Hayalleri vardı. Hem de büyük hayalleri... Çevresindeki insanları bu hayallere ortak etti hep. Ve insanlara hayallerin gerçekleştirilebilir olduğunu gösterdi. Onun yanında güçlenirdiniz, çünkü size sizin kendinize inandığınızdan da çok inanır ve içinizdeki en güzel insanı ortaya çıkarırdı. Ortaya çıkan her eserden, tamamlanan her işten sanki bir bebeğin doğumu müjdelenmiş gibi kıvanç duyardı. Ellerini çırpar, "Oldu bu iş," derdi. Yüzünde, yüzünden taşan koca bir gülümseme... Sevdiklerinin emeğine bu kadar safiyetle sevinen başka hiçbir insan görmedim bir daha.

Onun, karşısındaki insana inanarak çıkardığı cevherlerden Ermeni gençler de nasiplendi. Kimi *Agos*'ta çalıştı, kimi bambaşka işler yaptı ama konuşarak, tartışarak; sevişerek, didişerek oluşturdukları kimliklerde Hrant'ın hep büyük payı oldu. Ormanımızdaki gölgeli çınar oldu yeni filizlere. Bir ormanımız olduğunu da onunla fark ettik zaten.

MARKAR ESAYAN

Benim gibi pek çok Ermeni gencinin kendini ifade etmek istediği muhalif, dinamik, dikenli, dik, dünyalı, taze bir zemin bizlere Hrant Dink ve arkadaşları sayesinde *Agos*'la sağlanmış oldu. İlk sayısından itibaren heyecanla izlediğim bu gazetede ben de yer almak için can atıyordum. Yazıp da biriktirdiğim bir sürü makalem vardı. Bir sürü itiraz, dert içimden dışarı çıkmayı bekliyordu.

İlk yazımı çizgili bir dosya kâğıdına yazıp faksladım *Agos*'a. Sene 1997.

Yayımlandı! O yazıyı *Agos*'un sayfalarında gördüğüm gün, benim en mutlu olduğum anlardan birisiydi. Sonraki yazılarım da yayımlandı. Derken bir gün gönderdiğim bir yazı çıkmayıverdi gazetede.

O kadar kızmıştım ki, "Bir daha yazmayacağım," dedim. Ama bir hafta Oşin (Çilingir) Ağabey'in köşesini okurken yazının bir yerine itiraz ettim içimden. Yazdım, faksladım, yayımlandı.

İşyerime bir telefon geldi ertesi gün. "*Agos*'tan arıyoruz," dedi ahizenin berisindeki ses. "Hrant Bey sizinle görüşecek." Hrant'ın o benzersiz, çatallı, sıcak sesi yükseldi ahizeden. "Neredesin oğlum? Biz bu gazeteyi sizin gibi gençler sahip çıksın diye kurduk. Neden tembellik ediyorsun, neden yazmıyorsun?"

"Basmıyorsunuz da ondan," dedim birden. "Evlat, gazetelerde olur böyle şeyler, yer olmaz, daha acil bir haber gelir. Sen bunlara takılma, yaz, gönder yazını." "Bana gazetede bir köşe verirseniz yazarım," dedim bu kez, kendi cesaretime kendim şaşarak... Anlatmaya devam ediyordum bir yandan da. "Cemaat ile ilgili bir yazı dizisi planlıyorum mesela. Yayımlanıp yayımlanmayacağını bilmeden bunu nasıl yapabilirim ki!"

"Her hafta hiç aksatmadan yazmaya söz veriyor musun?" diye sordu bunun üzerine. "Söz," dedim. "Verdim gitti," dedi o da. "Ama bir aksat, gözünün yaşına bakmam, alırım köşeni geri."

Ben sözümde durdum, hiçbir yazımı aksatmadım. O da sözünde durdu, ona muhalefet ettiğim yazılarımı dahi bastı, bir gün bile bana müdahale etmedi. Hrant Dink'in benim üzerimdeki emeği büyüktür.

Onu en son, katledilmeden üç hafta evvel, *Agos*'un onuncu yıldönümünü kutladığımız gece gördüm. Eşimle birlikte bizi kendi yanma oturtarak onurlandırmıştı. O gün aynı zamanda eşim Natali ile evlilik yıldönümümüzdü. O gece sahneye fırlayıp bizi tebrik etti ve hiç unutmayacağım şu sözleri sarf etti: "Markar gibi genç meslektaşlarım bayrağı bizden alıp daha ileriye götürecekler."

O benim gibi pek çoklarının hayatında belki bize bile fark ettirmeden çok büyük izler bıraktı. Ve yokluğu da yama tutacak türden bir acı değil. Ama ben ve benim gibi üzerinde emeği olanlar, gazetesinin önünde onu öldürenlere inat, ondan emanet aldığımız barış bayrağını taşımaya devam edeceğiz. Sözümüz sözdür çünkü...

ROBER KOPTAŞ

Hrant Abi benim ve benim yaşımdaki Ermeni gençleri için her zaman çok önemliydi, her zaman gözümüzün önündeydi ama sonuçta bizim hiç ortak mesaimiz olmamıştı. Bir defasında, Bilgi Üniversitesi'nde düzenlenen Ermeni Konferansı'nda karşılaştığımızda, yaptığım işleri takip ettiğini, iyi yolda olduğumu söylemiş,

"Aferin," demişti. Gelecek vaat ettiğini düşündüğü gençlere bunu sıkça yapıyor, insanlara cesaret vermeyi seviyordu.

Benim *Agos*'un yazarları arasına katılmam geç tarihlerdedir. Aras Yayıncılık'ta editör olarak çalışıyordum. 2006'nın Mayıs ayıydı sanırım, bizi bir toplantıya çağırdı Hrant Dink. Tomo Abi, Ardaş Abi ile birlikte *Agos*'a gittik. O gün bize, üzerinde yoğun bir baskı olduğunu, çevirtip yayımlamayı düşündüğü, 1915 öncesinde Ermenilerin Türkiye'de nerelerde, hangi koşullarda yaşadığını anlatan bir kitabı, alacağı tepkiler nedeniyle basmaya çekindiğini, kitabı bizim yayımlamamızın daha iyi olacağını söyledi. O gün onun için çok endişelendiğimi hatırlıyorum. Zaten o sıkıntılı görüşmeden sonra *Agos*'ta yazmayı düşünmeye başladım. Böylece, bir nebze de olsa destek olabilirdim. Köşenin adı Krikor Zohrab'ın öykü kitaplarından biri olan "Hayat Olduğu Gibi" oldu. Bir pazartesi günü arayıp randevu istedim. Hemen bu akşam gel, dedi. Gittim. Uzun uzun konuşacağımızı düşünmüştüm ama sohbetimiz iki dakika sürdü. Aklımdakileri kısaca anlattım, hemen, "Tamam," dedi. Hatta içerde çalışmakta olan tasarımcı arkadaşımız Leda'ya seslenip hazırlık yapmasını söyledi. "Getirdiğim yazılara baksaydınız," dedim. Güldü, bakmadı. Yalnız, çok cüzi bir telif ödeyebiliriz, ona göre, dedi. Telif alacağımı hiç düşünmemiştim ama bu hoşuma gitti.

Artık *Agos*'a dışarıdan yazı gönderiyordum her hafta. Çarşamba akşamları gazete bağlanırken birkaç saatliğine uğruyor, çıkan sayfalar üzerinde tashih yapıp yardımcı olmaya çalışıyordum. O dönemde fazla görüştüğümüz söylenemez. Ben akşamları gittiğimde o genellikle işini bitirmiş oluyordu. Yazılarım hakkında ne düşündüğünü çok merak ediyor ama sormaya cesaret edemiyordum. Maalesef, yazdıklarımı sevip sevmediğini hiç öğrenemedim.

HAYKO BAĞDAT

Hani herkes onun koca kollarıyla insanı sardığından bahsediyor ya, bizimki daha farklı bir hikâye. 2003'te Ermeniler hakkında bir radyo programı yapmaya başlamıştım ve beni fark etsin diye uğraşıyordum içten içe. Ama Patrikhane'nin gençlik örgütlenmesi tarafından düzenlenen bir davette görev aldığımdan olsa gerek, beni de patriğin mümini ya da onun deyişiyle, "mürit"i olarak adlandırdıkları arasına sokunca çok kızmıştım ona.

Bu kızgınlık gösterisi yıllarca sürdü. 2006'da Ermenice radyo kurma projesi büyük tartışma yaratınca ben de nihayet ilk defa *Agos*'a gittim. Bugün baktığımda, evet yuh olsun bana. Ona da aşk

olsun! O gün "Hayko," dedi, "ben okuyorum seni, merak etme. Tamam, oldun sen artık, gel *Agos*'ta yaz." Çaktırmadım. "Tamam abi," dedim, "çok isterim, tabii ki yazarım." Ben çaktırmadım ama o çaktı galiba ne zamandır beklediğim helalleşmenin verdiği heyecanı... *Agos*'a ikinci gidişimde onu vurmuşlardı.

GARO PAYLAN

ASALA'nın eylemlerinin en yoğun olduğu ortaokul yıllarımda evimize sürekli bu memleketi terk etmemizi telkin eden tehdit mektupları gelirdi. Akrabalarımızın en az yarısı geri dönmemek üzere yurtdışına çıkmıştı. Derken mamam sokakta bana, "Kaya," demeye başladı. Kendisi de Sirarpi değil, "Serpil" oldu. Yazları babamın dükkânına çalışmaya gittiğimde, Avedis de orada "Halis"ti artık.

Agos ve Hrant Dink ile tanıştığım günlerde, onun en çok Ermeni sözcüğünün küfür olmaktan çıkması için yaptıklarına çarpıldım. Adı Hrant olarak veriyordu mücadelesini.

Hrant Abimin yine böyle kimlik konusundaki bir yazısını okuduğum günün ertesinde işyerime gittim ve çekmecemdeki yalnızca yabancı müşterilere verdiğimiz Garo Paylan yazan kartlarımı masanın üzerine koydum. Masanın üzerindeki Kaya Paylan kartlarını ise çöpe attım.

Hrant Dink'in *Agos*'u kurduğu yıllarda ben de Ermeni vakıflarında görev almaya başlamıştım. O dönem, cemaatteki sivilleşme tartışmaları yoğun bir şekilde devam ediyordu. Tam da bu tartışmanın en hararetli döneminde, yöneticisi olduğum okulun müdürü, bir televizyon röportajında, "Ermeni Okulları Patrikhane'ye değil, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır," dedi. Aynı akşam Patrik 2. Mesrob vakfımızın başkanını arayıp müdürün işine son vermemizi emretti. Bu dayatmaya şiddetle karşı çıktım. Ancak çok yalnızdım. Üzerimde büyük bir baskı vardı. Durumdan Hrant Abimi haberdar ettim. Çok net bir şekilde arkamda durdu. Haftalarca bu konuyu manşet yaptı. Sonunda Patrikhane geri adım attı.

O lanet güne kadar, onlarca kez benzer mücadelelerde onu hep yanımda buldum. Onun varlığı, benim bu mücadelelerde olabilme ve tutunabilme sebebim oldu. Hâlâ da öyledir.

SAYAT TEKİR

Agos'a ilk uğramaya başladığımda lise öğrencisiydim, 1999 yılıydı. Hiç unutmam, Ermeni Dili ve Edebiyatı dersimin dönem ödevi

için Sarkis Seropyan ve Yervant Gobelyan'dan yardım istemiş ve onların kütüphanelerinde çalışmıştım.

O zamanlar *Agos*'ta Ermenice bölümü ile Hrant Dink'in odası yan yanaydı. Kısa boylu oluşumdan mı, yoksa *Agos*'un tahta yer kaplamasında Hrant Dink'in kösele ayakkabılarıyla çıkardığı tak tuk koşuşturma seslerinden mi bilemiyorum ama onu ilk gördüğümde, Hrant Dink dedikleri şu uzun boylu koşuşturan adam olmalı diye düşündüğümü çok iyi hatırlıyorum.

Sonraki yıllarda onu sık sık Ermeni kimliği ile öne çıktığı televizyon programlarında izledim. Biz genç nesiller için örnek teşkil ediyordu o duruşuyla. 2006'da radyo programı yaparken de onun örnek varlığı benim için belirleyici oldu. Solcu bir Ermeni olma konusunda yazılarından ve sohbetlerinden çok şey öğrendim. 2005 ve 2006'nın 24 Nisan döneminde Beşiktaş Öğrencievi'nde Sosyalist Umut ve Öğrenci Muhalefeti adıyla düzenlediğimiz etkinliklere kendisini panelist olarak davet etmiştik. Dinleyicilerin büyük çoğunluğunun üniversite öğrencisi olması onu çok mutlu etmişti. 2006'daki panelin sonunda aceleyle Beşiktaş İskelesi'ne yollanmak üzere tam kapıdan çıkarken, arkadaşım ona iskeleye kadar eşlik etmemiz gerektiğini, bu dönem çok tehdit aldığını söylemişti. Hrant Abi koşarak yanına geldiğimizi görünce şaşkınlıkla, "Hayrola," diye seslendi. Ben de, "Sana koruma çekiyoruz abi," dedim. O an yüzündeki gülümseyişi hiç unutmam. İşin aslı, o kendisine bir şey olmayacağı yönünde bizi hep kandırmıştı. Ama Öğrenci Muhalefetiyle Boğaziçi Üniversitesi'ndeki kantin sohbeti sırasında kendisine karşı yaratılan kampanyadan bahsediyordu artık. Yargılandığı davalardan birinin ertesi günü onu aradığımda destek amacıyla mahkemeye gittiğimizi ama içeri giremediğimizi anlatmış, neler olduğunu sormuştum. Desteğe geldiğimizi duyunca ses tonu değişmişti. O ses tonu da bana ilk kez "uzun boylu, koşuşturan adam"ın sandığım kadar kırılmaz, yıpranmaz olmadığını düşündürmüştü.

19 Ocak sonrasında Nor Zartonk gençlik hareketini oluşturduğumuzda, 2006'daki panelde kendisine, aldığı tehditler ile ilgili sorulan soru üzerine söyledikleri hep kafamda yankılandı durdu: "Bana niye bir şey yapsınlar ki? Ben ne yapmışım ki?"

ÜMİT KIVANÇ

Agos'un temiz pak bir şekilde çıkmasına katkıda bulunduğum için on yılı aşkın zamandır gizliden gizliye gurur duyuyorum. Öbür

tarafta, "Hele gel bakalım, sen ne iyi işler yaptın dünyada?" diye sorduklarında, ilk ağızda sayacağım şeylerden biri budur.

Uzun zamandır *Agos*'la ilgilenmiyordum. Çünkü bana göre nihayet bir yerde bir iş halledilmiş, rayına oturmuş, gidiyordu. Başlangıçta bir ucundan tutmuş olanların pek çoğu olmadan da gazete çıkıyor, sürüyordu. Yaşıyordu.

Başlayamadan bitmiş, yarı yolda kalmış, akamete uğramış, uğratılmış onlarca girişimin içinde yer almış biri değilseniz, bu duyguyu anlayamazsınız. Size ihtiyaç duyulmuş bir işin siz olmadan da sürebiliyor olması, hayata karşı tam anlamıyla bir zaferdir, benim gibi, mütemadiyen ambulans, itfaiye vs. rollerine çıkmış biri için.

Arkamı dönmüştüm. *Agos* orada, Hrant oradaydı. Yaşıyorlardı işte.

Şimdi biri yaşıyor.

Masasının üstü Hrant kadar dağınık birinin böylesine ölümcül bir siyaset hattında bu kadar dosdoğru yürüyebildiğine inanmak zor.

Şöyle düşünebiliriz belki: Her şeyi de o kadar ince ince planlayıp yapmıyordu, içinden öyle geliyordu. Tam da bu yüzden eşi zor bulunur cinsten bir enerji yayılıyordu ondan etrafa.

Hrant'ı kaybettikten sonra onun samimiyeti üzerine çok laf edildi. Buna verdiğim anlam yukarıdaki gibidir.

Hrant ve *Agos* birlikte yaşıyorken Türkiye daha zengindi, daha da zengin olabilirdi. Artık sadece biri yaşıyor.

Agos'a omuz vermeye çalışıyoruz şimdi. Orası hemen hep kalabalık. Ama içeride bir gürültü eksik. Kahkahası da, bağırıp çağırması da koridorları, odaları dolduran biri eksik.

Ve bu eksiklik nasıl hissediliyor, biliyor musunuz? Tarif edemem.

Hrant'ın inadı bari kalmış olsun koridorlarda...

HRANT

***Agos*'un ilk sayısını 1996 *Zadik*'inde yayınlamıştık...**

5 Nisan 1996'ydı tarih ama biz 5 Nisan'ı değil de hep *Zadik*'i kaale aldık. O yıl hangi tarihe rastlıyorsa *Zadik*, o gün doğduğumuzu kabul ettik. Diğer bir deyişle, doğumumuzu "Diriliş"le eşleştirdik.

İşte yine bir *Zadik* ve işte *Agos*'un onuncu yılını tamamlayıp on birinci yılına girdiği günler.

Geçen on yıl içerisinde *Agos*'un önüne hedef olarak koyduğu birçok noktada başarılı olduğumuzu gururla dile getirebiliriz. Özellikle iç sorunlarımızın Türkiye kamuoyunun sorunu

haline dönüştürülmesinde, bu sorunların ulusal basına taşınmasında, siyasi ve akademik dünyanın yanı sıra tüm toplumun dikkatine sunulmasında önemli başarılar elde ettik.

Şu hususu gönül rahatlığıyla dile getirebiliriz: "Bugün artık Türkiye Ermeni toplumunun herhangi bir sorunu yok ki Türkiye kamuoyunun bilgisine taşınmamış olsun."

Diğer bir başarımız ise, yine Türkiye kamuoyu nezdinde 90'lı yılların başında neredeyse bir küfre dönüştürülmüş olan "Ermeni" kelimesini kendi gerçek anlamına ve itibarına ulaştırmamızdı.

Bugün artık, Türkiye Ermeni toplumunun bireyleri kendi kimliklerini çekinmeksizin ifade etmede ve bunun gururunu yaşamada sanırım *Agos*'a çok şey borçlular.

Agos'un, Ermeni toplumunun içinden Türkiye toplumuna açtığı pencere, sadece içeriyi dışa taşımada değil, dışarıyı da içe taşımada büyük rol oynadı.

Yurttaşlığımızın içine Ermeniliğimizi, Ermeniliğimizin içine de yurttaşlığımızı oturttuk.

Sadece kendi sorunlarımızla iştigal etmedik. Sadece kendi sorunlarımızı Türkiye kamuoyunun dikkatine sunmadık, Türkiye'nin sorunlarını da Türkiye Ermenilerinin sorunu haline dönüştürdük.

Sonunda hep birlikte şunu çok net algıladık ki, sadece kendi sorunlarımızın çözümüyle cennet yaratamayız. Beraber yaşadığımız insanların özel sorunları, bizlerin sorunları haline dönüşmedikçe bizlerin de sorunları çözüm bulmuyor. Bulsa da anlamı kalmıyor.

Bugün eğer Ermeni sorununun bir tabu olmaktan çıkması söz konusuysa ve bu ülkenin içinde tarihi sorgulayan, merak eden ve gerçekleri artık görmeye başlayan ciddi bir kesim oluştuysa, bunda *Agos*'un varlığının da önemli rolü oldu.

Sadece sorunlarımızın, sadece tarihimizin konuşulmasıyla da sınırlı kalmadı başarılarımız. Toplumsal taleplerimizi ve beklentilerimizi de dile getirerek, bu taleplerimizin gerçekleşmesi için mücadele ettik.

Gerektiğinde siyasi tavır almaktan hiç çekinmedik. Çünkü siyaset bizim de hakkımızdı ve biliyorduk ki siyaset yapmadan toplumun düzelmesini sağlamak mümkün değildi.

Bu bilinçle Türkiye'nin Ermenistan sınırını açması yönündeki taleplerimizi, hep yüksek sesle dile getirdik.

Bu bilinçle Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesinin hep yanında olduk.

Bu bilinçle demokrasi taleplerimizi, ifade özgürlüğü taleplerimizi dile getirdik.

Agos'un, Türkiye'deki demokrasi yanlılarının yanında yer alan bu duruşu, onu sadece Türkiye içinde değil, Türkiye dışında da ilgi odağı haline getirdi. Öyle ki, dünyanın dört bir yanına dağılmış Ermeni dünyasının örgütlü ve örgütsüz kesimlerinin dahi dikkate aldığı, değer verdiği ve muhatap kabul ettiği bir konuma erişti. Özellikle Diaspora Ermenilerinin en örgütlü, en aktif ama en sert duruş sergileyen kesimlerinin dahi *Agos*'un görüşlerine gösterdiği bu ilgi, kuşkusuz sadece bir meraktan kaynaklanmıyordu. Bu görüşler ve söylemler onları da derinden etkiliyor ve hatta giderek değiştiriyordu.

Evet, sevgili *Agos* okurları. İşte size bir on yılın kısa muhasebesi. Ve on yılın ardından yine bir *Zadik* günündeyiz.

"Her şey ne kadar çabuk geçti!" demeyeceğiz, çünkü çabuk geçmedi. Zor günlerdi. Ama değdi.

Bundan sonra da muhtemelen benzer günler yaşayacağız. Ama değecek. İtiraf edelim ki hiçbir dış zorluk, hiçbir dış baskı bizi içten yediğimiz fiske kadar yaralamadı. Ama andımız olsun ki, ne kadar bizi toplumumuzdan dışlamaya çabalasalar da biz o kadar içinde kalacağız. Dünya âlem bir kez daha bilsin ki, *Agos*, Türkiye Ermeni toplumunun bağrından çıktı, o toplumun kucağında yaşamaya da devam edecek.

Her şeyin daha iyi olması dileğiyle...

"Krisdos haryav i merelots." (İsa Mesih Ölülerden Dirildi)

XI. BÖLÜM

DOKUNMAK

TÜRKİYE'DE BİR ERMENİ

HRANT

Türkiyeliyim... Ermeniyim... İliklerime kadar da Anadoluluyum.

Bir gün dahi olsa, ülkemi terk edip geleceğimi "Batı" denilen o "hazır özgürlükler cenneti"nde kurmayı, başkalarının bedeller ödeyerek yarattıkları demokrasilere, sülük misali yamanmayı düşünmedim.

Kendi ülkemi de o türden özgürlükler cennetine dönüştürmek ise temel kaygım oldu.

Ülkem Sivas için ağlarken ağladım. Halkım çeteleriyle boğuşurken boğuştum. Kendi kaderimi ülkemin özgürlüğünü yaratma süreciyle eşledim.

Şu anda yaşayabildiğim ya da yaşayamadığım haklara da bedavadan konmadım, bedelini ödedim, hâlâ da ödüyorum.

Ama artık...

Birilerinin "Bizim Ermenilerimiz" pohpohlamalarından da, "İçimizdeki hainler" kışkırtmasından da bıktım. Normal ya da sıradan yurttaş olduğumu unutturan dışlanmışlıktan da, boğarcasına kucaklanılmaktan da usandım.

Ne 24 Nisanlarda yürüyebildim ne de atalarımın anısına anıtlar dikebildim. Ama ne onları o günlerde bıraktım ne de bugünlerde taşlaştırdım.

"Onları yaşamımda yaşamayı" sırtladım... Gücümün yettiğince de yaşatarak taşıdım. Bu taşımama sekte vurmaya "Ne?" ya da "Kim?" yeltendiyse onlarla amansızca boğuştum.

Tabii ki atalarımın başına gelenleri biliyorum. Buna kimileri "Katliam", kimileri "Soykırım", kimileri "Tehcir", kimileri de "Trajedi" diyor.

Atalarım Anadolu diliyle "Kıyım" derdi...

Ben ise 'Yıkım' diyorum.

Ve biliyorum ki eğer bu yıkımlar olmasaydı, bugün benim ülkem çok daha yaşanılır, çok daha imrenilir olurdu.

Yıkıma sebep olanlara da, maşa olanlara da lanetim bundandır.

Lakin lanetim geçmişedir.

Elbette tarihte olan biten her şeyi öğrenmek istiyorum ama o nefret, ne menem bir rezillikse o... Onu tarihteki karanlık inine bırakıyor, "Olduğu yerde kalsın, onu tanımak istemiyorum," diyorum.

Benim geçmiş tarihimin ya da bugünkü sorunlarımın, Avrupa'larda, Amerika'larda, sermaye yapılması zoruma gidiyor. Bu öpmelerin ardında bir taciz, bir tecavüz seziyorum. Geleceğimi geçmişimin içinde boğmaya çabalayan emperyalizmin alçak hakemliğini kabul etmiyorum artık.

O hakemler geçmiş çağlarda arenalarda köle gladyatörleri birbiriyle vuruşturan, onların vuruşmasını büyük bir iştahla seyreden, sonunda da kazanana, yaralmm işini bitirmesi için başparmaklarıyla işaret veren diktatörlerin ta kendileridir.

Bunun için de bu çağda, ne bir parlamentonun hakemliğe soyunmasını kabul ediyorum ne de bir devletin.

Gerçek hakem halklar ve onlarm vicdanlarıdır. Benim vicdanımda ise hiçbir devlet erkinin vicdanı, hiçbir halkın vicdanı ile boy ölçüşemez.

Benim tek isteğim, canım Türkiyeli arkadaşlarımla ortak geçmişimi alabildiğine etraflıca ve de o tarihten hiç de husumet çıkarmamacasına özgürce konuşabilmek.

Bunu bir gün tüm Türklerle Ermenilerin de kendi aralarmda konuşabileceklerine yürekten inanıyorum. Özellikle de Türkiye ile Ermenistan'm kendi aralarmda da her bir şeyi rahatlıkla konuşabilecekleri ve düzeltebilecekleri ve onlar konuşurken, benim ilgisiz üçüncülere dönüp, "Size de artık üç nokta düşer," diyeceğim günleri iple çekiyorum.

Bu da bendenizin ruh halidir...

Arz ederim.

AYŞE ÖNAL

Hrant gerçek bir Anadoluluydu. Bu topraklara yüreğinden vurgundu. Bu gürül gürül sesinin kaynağı da buydu.

'94 yılı olmalı, *Agos* çıkmamıştı daha... Kanal 7'de televizyon programı yapıyordum. O zaman, "Türkiye'de Ermeni, Yahudi ve Rum Olmak" diye bir program yaptık. O gün Hrant ilk defa televizyona çıktı ve çok sade, çok yalın konuştu. "Bu topraklarda biz de yaşıyoruz. Neden bizim de var olduğumuzu bilmek, anlamak istemiyorlar," diyerek bir Ermeni arkadaşının hikâyesini anlattı.

Ben de programda Erzurumlu olduğumu, orada çocukluğumdan bildiğim bir Ermeni mezarlığı bulunduğunu, annemin "Onlar da burada yaşamışlar. Onlar için de dua okumak lazım," diyerek oranın önünden geçerken Elham Suresi okuduğunu söyledim. Hrant'ın gözleri doldu ve "Bizim için Elham okuyan bir kadın... Bu bile yeter bize," dedi. O çok ünlü "Ferman'ın Dermanı" hikâyesiyle insanlara Türkiye'de Ermenilerin de var olduğunu hatırlattı ve insanların vicdanlarına ekrandan dokunarak onları ağlattı. Yayın bittikten sonra genelde küfür bekleriz ama inanılmaz tebrik telefonu geldi. Hrant'ın kim olduğunu öğrenmek istiyorlardı.

HRANT

Tehcir zamanı, "Hazırlanın gideceksiniz," diye ferman yayıldığında, tabii ki herkesi, "Ne yaparız, ne götürürüz?" telaşı almış. İhtiyar köylü sanki başka bir dünyada yaşıyor. Onda telaş yok. Oturmuş buğdayla samanı birbirinden ayıran düvenin çakmak taşlarını onarıyor, keskinleştiriyor. "Yahu," diyorlar, "gidiyoruz işte. Düveni de götürecek değilsin ya... Artık ne uğraşıyorsun onun tamiriyle?" "Olsun," diyor, "yolcuysak yolcuyuz... Biz ekini ektik, elbet birileri de gelip biçecek. Peki ekin ortada mı kalacak? Elbet birisi de bu harmanı savuracak. Adam gelince bu düveni bozuk mu bulsun yani?"

Benim Ferman diye bir arkadaşım var. Siirtli, Ermeni. Yaşamı boyunca sürgünlere uğramışlar, malum, tarihsel nedenlerle... Şimdi Marmara Ereğlisi'nde bir yazlığı var, bir de bahçesi. Lakin bahçede bir tek ağaç yok. Ekmiş domatesi biberi, mısırı ayçekirdeğini, misafirlerini onlarla avutuyor. "Niye bir tane ağaç dikmezsin yahu," dedim ki bin pişman oldum sorduğuma. "Dikmem arkadaş," dedi ve başladı sürgün hikâyesini anlatmaya. "Ne ekeceğim lan!" dedi. "Ne zaman ağaç ektiğimde meyvesini yiyebildim ki? Domates günlük, çıkarıyorum, yiyorum, bitiriyorum." İşte ruh halimiz bizim...

Hrant benim Flash TV'de yaptığım "Bizim Medya" adlı bir programa çıkmıştı. 97-98 yılları olmalıydı. Bu programda İstanbul'da yayımlanan diğer azınlık gazetelerinin temsilcileriyle birlikte azınlık gazeteciliğinin sorunlarını tartışmıştı. Ama Türkiye kamuoyunun önünde parlaması asıl ATV'de Ali Kırca'nın Siyaset Meydanı programıyladır. Bu, "Azınlıklar... Kaybolan Renkler" başlıklı bir programdı. Ve Rum, Yahudi, Ermeni azınlıklardan vatandaşlarımızı konuk ediyordu. Hrant bu programda ilk kez Tuzla Kampı'nın 12 Eylül döneminde ellerinden alınışını anlattı. Her zamanki samimiyeti ve sahiciliğiyle anlattı bunu. Herkesi çok etkiledi. Azınlık vakıfları konusu birdenbire bir adamın acısı oluvermişti. Bu konuları hiç bilmeyen Türk seyircisi şaşkındı. Ermeniler ise ağlıyordu.

HRANT

Ben Ermeniyim. Doğuştan o külfetle doğuyorum. Anamdan babamdan bu kimliği ahyorum ve onu devam ettirmek gibi ek bir görevim var. Türkiye'deki Ermeni cemaati de bu ek görevini layığıyla yerine getirmeye çalışıyor.

Nedir? Lozan maddelerine göre bize denilmiş ki, siz kendi okullarınızı kendi paranızla idare edeceksiniz. Gerekirse size devlet de yardım edecek... Şimdi benim burada anlatmak istediğim şey şu: Ben yetimhanede büyüdüm. Biz üç kardeş yetimhanede büyüdük. Bir gün Tuzla'da dümdüz bir araziye götürdüler bizi. Kilise satın almış, parasını vermiş, devletten izin almış... Burası biz yetimhanedeki çocuklar için yazlık bir kamp yeriydi. Hepimiz orada çalıştık, çocuk halimizle ağaçlar diktik, bina diktik, kocaman bir kamp yeri yaptık. Orada ağaçlar büyüdü, biz büyüdük. Orada benim gibi bir yetim kız tanıdım. Onunla evlendim. Orada çocuklarımız oldu. Orası artık benim için tabiri caizse bir hayvanın barınağı gibi kendi yarattığım bir alan, bir korunak, yuva oldu. Büyüdüm, yönetici oldum ve eşimle birlikte orayı idare etmeyi başladım. 30 yıl içinde 1500 öğrenci geldi geçti Tuzla'dan. Bir gün baktık, sarı bir kâğıt geldi. Açtık, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun bir kararı. Azınlık vakıfları 1936 yılında vermiş oldukları beyannameler dışında bir daha mal alamazmış meğer. Biz size yanlışlıkla izin vermişiz. Mal eski sahibine geri verilecek, diyor kâğıtta. Bizi oradan attılar. Ve orası şimdi bir harabe...

Şimdi ben tarihi ne yapayım? Benim bugün yaşadığım önemli... Ama gene de umudumu belirteyim. Demokratikleşmeye giden bir ülkede, bunun için mücadele eden insanlarla birlikte, önünde sonunda biz bu işi becereceğiz. Demokrasiyi ithal etmek falan da değil, demokrasiyi adam gibi kendimiz üreteceğiz. Benim söylemek istediğim budur...

MARİ *MAYRİG*

Eh valla o programı izleyen bütün Ermeniler ağladı, hepimiz ağladık. Kulaklarımıza inanamadık. Birbirine telefonlar edenler oldu gece boyunca. Televizyonu açın, yoksa seyretmiyor musunuz diye...

Şimdi bak, bizimkisi tarihte başına gelenler yüzünden çok sinmiş bir toplumdur. Ya da, sindirilmiş, diyelim. Kendi arasında bile konuşmaya çekinir, nerde ki öyle televizyonlarda çıkacak konuşacak. Bu Hrant hem konuşuyor hem de güzel konuşuyor. Alıyor sazı eline. Öyle ezilip büzülmeden, eşit olarak konuşuyor. Derdini, sıkıntısını anlatıyor. Sözü kuvvetli yani... Hem de boyu posu yerinde. Duruşu sağlam. Valla biz yaşlılar iftihar ettik, gençler de, "Tam da benim söylemek istediklerimi söylüyor," dedi. Hepimiz hem şaşırdık hem sevindik. Sonra daha çok çıktı televizyonlara Hrant. Sözünü hiç esirgemiyordu artık. O zaman da biraz korktuk. Hatta sana söyleyeyim; iki türlü korktuk. Bazıları Hrant için korktu. Bu çocuğa kötü bir şeyler yaparlar şimdi diye. Bazıları da kendileri için. Bu çocuğun konuştuklarından, kabak bizim başımıza da patlamasın diye... Doğrusu bu işte...

AVEDİS DEMİR

Hrant bir Ermeni olarak benim söylemek istediğim her şeyi korkusuzca söyleyen tek kişiydi. Sadece Türklerin vicdanlarını harekete geçirmedi o, Ermenilere de çok şey öğretti. Hrant için Türk milliyetçiliği de, Ermeni milliyetçiliği de aynı şeydi. İki halkın milliyetçiliğin hastalıklarından kurtulmasıydı onun derdi. Hislerimize tercüman oldu bizim. "Belge mi arıyorsunuz, belge benim!" dediği an, büyüklerimden dinlediğim bütün hikâyeler cisme büründü benim gözümde. Tek bir cisme... Hrant Dink denen adama...

HRANT

Hani derler ya, "Bir kitap okudum, hayatım değişti," diye... Benim de, "Bir konuşma yaptım, hayatım değişti," diyesim geliyor işte...

Geçen hafta katıldığım Siyaset Meydanı'nm ardından yaşadığım tebriklerle, teşekkürlerle dolu şu son birkaç günde, 10 Ocak '97'de o zamanlar adı "Birdirbir" olan bu köşede "İlahlara illallah" başlığıyla yazdığım bir yazımı anımsadım. Bir bölümünü tam da böylesi günlerde hep birlikte paylaşmakta yarar var.

"Doğu toplumlarmı, Batı'dan ayıran önemli bir özellik de 'kahraman' ve 'ilah' yaratmasmdaki farklılıkta aranmalı. Bizim önemli özelliğimiz kolay yüceltip bir o kadar rahat alçaltabilmemiz ilahlarımızı... Ve işi gücü bırakır, kurtarıcılar bekleriz asırlar boyunca hep... Kurtarıcılar beklemeyin, kendi kendinizin ilahı olun..."

Efendim, hepiniz sağ olun. Sayısız telefon ve faks mesajlarıyla bana ulaşan ya da gazeteye gelen cemaat üyelerine en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Yeni bir şey değildi aslında söylediklerim. Bu köşede defalarca dile getirdiğim konulardı. Tek değişiklik, bu kez seslendiğim kesim salt cemaatle sınırlı değildi ve yaptığım konuşma, içinde yaşadığımız büyük toplumun tüm kesimlerineydi.

O kesimlerden gelecek tepkiler ayrı bir önem taşıyordu. Ne mutlu bize ki gelen tepkiler de hayli olumluydu.

"Kilitli vicdanları" yoklamıştık o gece.

BANU GÜVEN

NTV'de azınlıkların uğradığı ayrımcılığa dair ilk programımızı Hrant'ın yardımlarıyla kotarmıştık. Bize isimler önerdi. Karin'le de bizi o tanıştırdı. Ermeni gençlerinin içinde yaşadıkları cemaatin üzerine çöken o suskunluğu yırtmaları Hrant için çok önemliydi. Bu yüzden onların televizyona çıkıyor olmalarından havalara uçmuştu. Bu bir ilkti. Yaptığımız program, katılımcı Türk ve Ermeni gençlerin karşılıklı olarak kendi deneyimlerini ve algılarını aktardıkları ilk tartışma programı oldu ve büyük ilgi gördü.

KARİN KARAKAŞLI

Yurtdışındaki "Ermeni Soykırımı Yasa Tasarıları" konusunun yine Türkiye'nin gündemini işgal ettiği bir dönemdi. Hrant böylesi zamanlarda artık haber ve tartışma programlarının vazgeçilmez ismi olmuştu. Derken NTV'den Banu Güven, Mirgün Cabas'la yaptıkları program için bu kez sözü gençlere bırakmak istediklerini söyledi. *Agos*'tan Sevan Ataoğlu ve Maral Balımoğlu ile birlikte bu programa katılmamız, Hrant için mutfaktan yetişen gençler rüyasının gerçekleşmesi demekti. O akşam kendisi de yine bir başka televizyon programına davetliydi. Bizim programa gelen olumlu eleştirileri gururla paylaştı. Hele de Füsun Üstel ve Günay Göksu Özdoğan gibi akademisyenler *Agos*'a gelip bunun üzerinden bir ortak çalışma yapılmasını önerince, TESEV bünyesinde düzenli toplantıların yapılmasına ön ayak oldu.

ORAL ÇALIŞLAR

Hrant sonraki yıllarda çok çıktı televizyon programlarına. Ve giderek geliştirdi kendini. Söyledikleri daha da derinleşti. Daha ikna edici olmaya başladı. Ekrandaki gücünü sahiciliğinden alan bir konuşmacıydı. Hiç unutmam, onunla ve Etyen Mahçupyan'la birlikte Kanal 7'de çıktığımız bir programda Dışişleri'nden üç büyükelçiyle birlikte Ermeni sorununu tartışmıştık. İlginç olan, Hrant'ın yakınlarına karşı zaman zaman sert çıkışları olduğu halde, televizyona çıktığında yumuşak ve ikna edici bir üslûp sergilemesiydi. Zamanla yumuşaklığının yanı sıra beden dilini de kullanmaya başladı. Hatta değişik kanallarda Kemal Kerinçsiz, Mehmet Gül gibi hasımlarıyla da tartışır hale geldi ve üstünlük sağladı.

BASKIN ORAN

Hrant bir gün telefon etti. Televizyonda "Ceviz Kabuğu" programına katılmayı kabul etmiş. Üstelik de Papa Eftim'in torunu Sevgi Erenerol, Beyazıt Meydanı'ndaki öğrenci katliamıyla adı anılan Mehmet Gül ve adını şimdi hatırlayamadığım MHP'li bir milletvekili adayı ile birlikte. Programı yapan da Hulki Cevizoğlu! Bu takımla programa çıkacak, benim de kendisini yalnız bırakmamamı istiyor. Mecburen çıktık. Hayatımda hiç bu kadar kötü birkaç saat yaşamamıştım. O kadar ki bir an Mehmet Gül'ün bana saldıracağını hissettim ve ne yapacağımı bile hesapladım. Bizimki hâlâ gayet

sakin götürmeye çalışıyor, programı ve bu azılı tayfayı ikna etmeye çalışıyor. Programdan tek parça olarak çıktığımıza sevindiğimi hatırlıyorum.

ŞİNASİ HAZNEDAR

Hrant Dink'in adını televizyon programlarına çıkmasıyla duymaya başlamıştık. *Agos*'u ilk çıktığı zamanlardan beri izlerdik. O yıllar Türkiye'nin siyaseten kutuplaştığı yıllardı. Biz de farklı siyasi geçmişleri olan dört demokrat olarak 1999'da Trabzon Empati Grubu'nu oluşturmuştuk. Trabzon, milliyetçi reflekslerle hareket eden ve milliyetçi aktörlerin siyaseten güçlü olduğu bir kent olduğu için, Empati Grubu'nun faaliyetleri Türkiyeli aydınların ilgisini çekiyordu. Biz o zaman Türkiye'nin AB üyeliği konusunda bir etkinlik yapmaya karar verdik ve Hrant'ı da davet ettik. Sanıyorum, ilk kez Türkiye çapında bir toplantıda konuşmacı oluyordu.

ALİ DEĞERMENCİ

Hrant Dink'in, Trabzon Empati Grubu olarak Haziran 2000'de düzenlediğimiz sempozyumda yaptığı konuşmanın konusu "AB Sürecinde Dil ve Etnitise" idi. Salonu dolduran yüzlerce kişi pürdikkat onu dinliyordu. Toplantıya gelenler arasında aşırı milliyetçi kesimden dinleyiciler de vardı. Hrant Dink konuşmaya başlar başlamaz "ASALA'yı anlat" şeklinde laf atmalar başladı. Onu da anlatırız, olur, diyerek onları yatıştırdı. Konuşmasını bildik nahif dili ile yaptı. Trabzon'daki Ermeni kilisesinin ahır olarak kullanılmakta olduğunu anlatırken vicdan sahibi herkesin içi sızlamaya başladı. Konuşmasını tamamladığında salonda büyük bir alkış tufanı koptu.

HRANT

Anadolu'nun eski halini bilenler ve şimdiki haline tanık olanlar Türkiye'nin gerçekten bir değişim süreci yaşadığını rahatlıkla görebiliyorlar.

O tanıklıklardan birini, yirmi kadar akademisyen ve gazeteci arkadaşımızla birlikte geçtiğimiz hafta sonunda Trabzon'da yaşadık.

Bilindiği gibi Trabzon muhafazakârlığı ve tutuculuğu ile tanınmış bir kentimiz. Trabzon'da yapılacak "Avrupa Birliği'yle Uyum Sorunları" başlıklı paneller zincirinde "Dil ve etnisite

konusu da tartışılacak," dediklerinde, "Doğrusu bu insanlara ne anlatabilirim, beni ne kadar dinleyebilirler?" kaygısına kapılmadım değil.

Konuşmanın genel çerçevesini Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde, bir arada yaşamayı öğrenmenin gerekliliği üzerine kurdum, önceki yanlışlıklardan ders çıkarılmasının önemi üzerinde durdum.

Trabzon halkı, karşısında ilk kez Ermeni kimliğini açıktan ifade eden Türkiyeli bir insanın dilinden, hiç de alışık olmadığı saptamalar ve düşünceler duyuyordu. Dolayısıyla "Karabağ'ı anlat", "ASALA'yı anlat" şeklindeki kimi laf atmaları da empati ile karşılamalıydım. Öyle de yaptım. Kendilerine verilmesi gereken cevapları da hiç sakınmadım. Ancak tutulan üslûp bu tür gergin ortamlarda tansiyonu düşürmeye fazlasıyla yetiyor. Sanıyorum bunu da iyi başardık. Arkadaşlarımızla verdiğimiz cevaplar salondaki dostlarımızı da silkelemiş olmalı ki, daha sonra birbirimizi ayakta alkışladık.

İşte böylesi bir ortamda gözlerimizin dolmasını ya da yürekten gözyaşları dökmemizi engellememiz de hiç gerekmiyordu.

Aslında birbirimizi alkışlarken, birbirimize de ağlıyorduk.

ALİ BAYRAMOĞLU

Trabzon'daki toplantı Hrant'la birlikte katıldığımız ilk etkinlikti. O dönemde Hrant'ın Trabzon'a gelmesi müthiş bir meydan okumaydı. Birincisi, Trabzon denince 1997'de Rum Ortodoks Patriği Bartholemeos'un bulunduğu geminin limana yanaşmasının Ülkücüler tarafından engellenmesi, Pontus meselesi, misyonerlik faaliyetleri akla gelirdi. Orası azınlık konularında yeniden siyasallaşmaya başlamış, son derece gergin bir kentti. İşte Hrant böyle bir yere gitmeyi göze almıştı.

İkincisi, Empati Grubu çok da empatiyle karşılanmıyordu Trabzon'da o dönemde. Devlet-İslam ya da Devlet-Kemalizm tartışmaları zaten tepki görürken, bir Ermeni'nin oraya konuşmacı olarak davet edilmesi iyice fazla gelmişti. Konuşmasına müdahalede bulundular, laf attılar. Fakat Hrant her zamanki gibi son derece duygusal bir konuşmayla oradaki insanlara değmeyi bildi, sözlerini Anadoluluk temasıyla bitirdi. Yuhalanarak başladığı konuşmayı alkışlarla sona erdirdi. Hatırlıyorum, toplantıya giderken havaalanında tedirgin olduğunu söylemişti ama ayrılırken çok memnundu.

ORAL ÇALIŞLAR

Biz o toplantıya Hrant'la birlikte gitmiştik. Koyu renkli bir Kartal steyşın arabası vardı. Hepimizi doldurdu içine... Akın Birdal, 28 Şubatçı paşaların andıcı yüzünden vurulalı çok olmamış, daha yeni ayağa kalkmıştı o sıralar. Onu da aldık arabaya. Bir de Bakır Çağlar vardı. Hepimiz Hrant'ın arabayla gittik ta İstanbul'dan Trabzon'a...

Bu toplantı format olarak geleneksel Hrant Dink toplantılarının ilki oldu. Yani konuşmasının başlangıcında tepkiyle karşılanıyor, ikinci aşamada sessizleşiyor topluluk, üçüncü aşamada da alkış kopuyor. Katıldığı toplantılarda karşı taraf çoğunluksa, genellikle böyle seyrederdi süreç.

ESER KARAKAŞ

Sempozyum boyunca iki kez sözlü saldırıya uğradık; ikisinde de Hrant'ın oradaki mevcudiyeti bahane edildi. Hrant'ın sonu sevimsiz de noktalanabilecek bu tacizler sırasında takındığı serinkanlı ve yatıştırıcı tavrı beni çok etkilemişti. Hatta daha sonraları onu "peygamber kumaşlı adam" olarak nitelendirmeme ilk kez bu toplantıdaki tutum ve davranışlarının yol açtığını söyleyebilirim.

ALİ BAYRAMOĞLU

Trabzon'da bir de Hrant'la şehri dolaşmamızı hatırlarım. Her yerde Ermeni izi arardı. Binaların üzerindeki simgeleri tanırdı. Trabzon'da 1915'te yaşananları ilk defa orada ondan öğrenmiştim. İnsanların hamamlara sokulduğunu, hamamlarda kitlesel olarak öldürüldüğünü... Epey bir yürümüştük sokaklarda Ermeni meselesi konuşarak...

Sonraları çok düşünmüşümdür bu toplantıyı. Hrant o gün orada konuşurken Hrant'ın katili olacak Ogün Samast on yaşlarında bir çocuk olmalıydı. Acaba o da kitabevinde etrafımızı saran o çocuklardan biri miydi, o gün oralarda dolanmış mıydı diye çok aklımdan geçirmişimdir.

HRANT

İstanbul, Ankara ve İzmir'den elliyi aşkın kişi, İnsan Hakları Diyarbakır Şubesi'nin konuğuyuz. İnsan Hakları Haftası'nı Diyarbakır'da karşılıyoruz.

Diyarbakır'ın süratle artan nüfusu, yoksulluğu da beraber artırmış. "Olağanüstü Hal"in olağan hali Diyarbakırlının soluduğu havaya da sinmiş. Hava kurşun gibi ağır.

Otuz yıl aradan sonra Diyarbakır'a gidişimin pasaport alışıma denk düşmesine takılıyor Mehmet Altan. "O pasaportu sana Diyarbakır için vermediler, haberin olsun," diyor muzipçe.

İki günlük paneller boyunca salon ağzına kadar dolu, yerel televizyon sürekli canlı yayında.

Saf halimiz en iyisidir, deyip o halimle çıktım Diyarbakırlının karşısına.

Büyüklerimin ellerinden öptüm, küçüklerimin gözlerinden...

Anadolu'nun yüzyıl önceki halini anlattım Diyarbakır'da. Üreten bir yerleşik halkın yarattığı zenginlikleri anımsattım. Yedi dilde eğitim yapan yüksekokullarm varlığını, şarapçılığın, ipekçiliğin, zanaatın erişmiş olduğu o günkü düzeyin eğer o acı olaylar yaşanmasaydı bugün hangi noktalarda olabileceğinin resmini çizdim.

Tehcire giderken acele etmeyen, "Dur oğul, elbet birileri gelip şu ekini biçecek," diyerek kırık düveni tamir edip toprağını öyle terk eden dedelerimizin öyküsünü anlattım. Ve sordum: "Nerede o düven, gelin önce o düveni bulalım, gelin önce o düveni tamir edelim."

Geçmişte onca acı yaşanmışlıklara rağmen, birilerinin empoze etmeye çalıştığı gibi, Ermenilerin çok büyük çoğunluğunun Türk-Kürt düşmanlığı istemediklerini de vurguladım konuşmamda. "Yalanım varsa boynum altımda kalsın," dedim içimden geldiğince, benim gibi düşünenlerinizin adına...

Toplumu Ermeni travmasıyla besleyenlerin haksız bir davranış içinde olduklarını anlattım Anadolu lisanıyla. Anadolu halklarının barışı ve birlikte yaşama azmini tekrar üretebilmeleri için elimden geleni ardıma koymama yeminimi bir kez daha tekrarladım onların huzurunda. Haçımı çıkarırcasına...

SEZGİN TANRIKULU

Biz Hrant'la ilk 1990'lı yılların insan hakları mücadelesi ortamında tanışmıştık. Diyarbakır temsilcisi olduğum Türkiye İnsan Hakları Vakfı ve İnsan Hakları Derneği 2000 yılında bir konferans düzenlemeye karar verince Hrant'ı da davet ettik. Burada yaptığı

konuşmada bir Anadolulu Ermeni olarak seslendi Kürt halkına ve barış için mücadele edeceğine yemin etti. Çok etkileyiciydi. Savunduğumuz görüşlerin birbirine ne kadar yakın olduğunu, derdimizin ne kadar ortak olduğunu, ilk bu vesileyle fark ettim.

Diyarbakır Barosu başkanlığı yaptığım yıllarda da 2002'den itibaren hakkında açılmaya başlanan davaları yakından izlemeye aldım.

HRANT

Aylar önce Şanlıurfa'da Mazlum-Der'in düzenlediği İnsan Hakları Paneli'ndeki konuşmamda, "Türkiyelilik" kavramı üzerine yaptığım vurgulama ve saptamalar nedeniyle Şanlıurfa Savcılığı'nca aleyhimde kovuşturma açılmış, Şişli Cumhuriyet Savcılığı'nca da ifadem almarak Şanlıurfa'ya yollanmıştı. Kovuşturmanın sonucu hakkında henüz bir bilgim yok. Savcılık dava açacak mı, açmayacak mı, ileriki günlerde göreceğiz.

Şanlıurfa'daki panelde "Türkiyelilik" kavramına değinişim, gelen bir soru üzerineydi. "Siz Ermeniler," diyordu soruyu soran, "okullarınızda 'Türküm, doğruyum çalışkanım' andını söylüyor musunuz, söylüyorsanız ne hissediyorsunuz?"

Ermeniler adına değil ama kendi adıma şöyle dedim:

"Evet, bizim okullarımızda da her daim bu andı bize söyletiyorlar. Çocukluğumda bu andı söylerken ne hissettiğimi anımsamıyorum ama şimdi hissettiğim şu: Doğruyum, çalışkanım ama Türk değilim. Türkiyeli bir Ermeniyim."

Bunu söylerken Türkleri aşağılamak gibi bir niyetim yok. Derdim sadece kendi ruh halimi yansıtmak. Atatürk'ün "Ne mutlu Türküm diyene" sözünde kullandığı kucaklayıcı "Türk" kavramıyla, daha sonra bu kavrama yüklenen ırkçı ve etnik anlamlar sizce aynı mı?

Ulusal birliğimizin Türkçülüğe ihale edildiği bunca deneyimin ardından benim gönül rahatlığıyla kendimi Türk olarak görmem mümkün mü?

Birincisi, bu ülkede biz Ermeniler her ne kadar okullarda, "Türküm doğruyum, çalışkanım," desek de sürekli "öteki"yiz; ikincisi de, 'Türkçü Türklerin kendilerinden olmadığımızı sürekli vurgulayan dayatmaları neredeyse bizim lokmamızın katığı. Demek ki artık bu "ne mutluluk"tan kimsenin bana pay ayırmaya niyeti yok. Gayrı, bizlere eşit birer Türkiye Cumhuriyeti Yurttaşı olduğumuzu hissettirecek yeni bir kavram gerekli.

Hazır Türkiyelilik ve ulusal bütünlük kavramları tartışmaya açılmışken, hadi bir soru da benden: Söyleyin Allahaşkına, şu ulusal marşımızdaki o mısra ne öyle: "Kahraman ırkıma bir gül..."

Denecektir ki "Mehmet Akif Ersoy, bu ırk kelimesini senin algıladığın manada kullanmamış, kafiye tutsun diye millet manasında kullanmıştır."

Kabul edelim ki öyle. Ama ben öyle algılamıyorum ki. Benim bildiğim ırk, sosyolojik bir terim olmasının yanı sıra aynı zamanda biyolojik bir terim ve her iki karşılığında da canlıları ve insanları biyolojik ve sosyolojik farklılıklarıyla birbirinden ayırmaya yarar. Birleştirmeye değil. Dolayısıyla da, ulusal marşta ırkı telaffuz etmek, birleştiriciliği değil ayrımcılığı, üstelik de ayrımcılığın en şiddetlisi olan ırkçılığı çağrıştırır.

ALİ BAYRAMOĞLU

2002'de Hrant'la Urfa'ya Mazlum-Der'in bir toplantısı için gittik. Aramızda Oral Çalışlar ve Mete Tunçay da vardı. Laiklikten Kemalizm'e, Kürt sorunundan kimlik ve aidiyetlere, Türkiye'nin insan haklarını kuşatan bütün sorunlarının konuşulduğu çok yönlü bir toplantıydı. Hrant orada yaptığı konuşmasında "Türkiyelilik" kavramını irdelerken, okullarda çocuklara söyletilen "Andımız"dan İstiklal Marşı'ndaki bazı dizelere kadar çeşitli örnekler sıralayarak, Türkiyeli bir Ermeni olarak yaşadığı duygusal ikilemi anlattı. Hayat boyu, "Türküm, doğruyum..." diye tekrarlasa da bu "Türklük" kavramının kendisine bir alan tanımadığını söyledi. Burada esas tabu, Türklerin bile eleştirmesinin hoş karşılanmadığı kalıplaşmış ifadelerin bir Ermeni tarafından sorgulanıyor olmasıydı. Bu nedenle Hrant hakkında "Türklüğü aşağıladığı" gerekçesiyle dava açıldı. Bu, Hrant'a 301. maddeden açılan ilk davaydı. Ama o hiç istifini bozmadı. O yıllarda kamuoyunun tanıdığı bir isim haline gelmeye başlamıştı artık. Türkiye'yi dolaşmaya, o toplantıdan bu toplantıya koşturmaya devam etti.

HRANT

Oral Çalışlar ve Zeynep Oral ile birlikte Malatya'dayız. İlk durağımız halen on civarında Ermeni ailenin yaşadığı ve kadim bir yerleşim merkezi olan "Ermeni Mahallesi", diğer adıyla benim de doğduğum yer olan Salköprü Mahallesi.

Mahallenin en belirgin yapısı olan tarihi Surp Yerortutyun Kilisesi'nin etrafında dört dönüyorum ama nafile, içeriye girmek mümkün değil. Çocukluğumun bu kutsal mekânı artık kapısı ve pencereleri de taşla örülmüş ve ziyarete kapatılmış durumda. Mahalle sakinleri, kilisenin ziyaretçilere kapatılarak, daha fazla yıpratılmasına engel olunduğu kanaatinde. Mahalle muhtarı ise kilisenin restore edilip müze ya da kültür merkezi haline getirilmesine ilişkin çalışmalar yürüttüğünü, ancak bir sonuç alamadığını söylüyor. Malatya'da halen Ermenilerin yaşadığını, müze ya da kültür merkezi yerine bir ibadethane olarak tekrar açılmasını dile getiriyorum muhtara.

Salköprü Mahallesi'ni adımlıyoruz dostlarla. Geniş Ermeni mezarlığının üç yanından yol geçiren belediye, altını oyduğu için yüksek mezarlık duvarlarının yıkılmasına sebep olmuş... Belediyenin yıktığı bir diğer yapı ise mezarlığın girişinde cenazeye son görevin sunulduğu ibadethane. Malatyalı Ermenilerin belediyeden beklentisi mezarlıktaki ibadethanelerinin bir an önce yapılması...

ZEYNEP ORAL

2003 Temmuz'unda bir hafta sonu. Malatya'nın Arguvan ilçesinde ilk kez Arguvan Türkü Festivali düzenlenmiş. Arif Sağ aklıyla bin yaşasın! Festival çerçevesinde yer alan "Demokratikleşme ve Çokkültürlülük" başlıklı panelde üç konuşmacıyız: Hrant Dink, Oral Çalışlar, bir de ben... Çok heyecanlıyız, çünkü Malatya doğumlu Hrant, ilk kez Malatya'ya geri dönüyor, çocukluğunun izdüşümüne kavuşacak, nicedir görmediği akrabaları görecek... Hrant hiç durmadan konuşuyor, çocuklar gibi şen şakrak! İşte o sokağa geldik. O önden gidiyordu. Derken zınkdadak durdu. Yetiştik, biz de durduk. Sustu. Biz de sustuk. Duymak, bilmek başka, gözle görmek başka. Gördüğümüz, önce gözümüzü, sonra yüreğimizi acıttı. Kapısı pencereleri taşla örülmüş tarihi Ermeni Kilisesi... Bir zamanlar yörenin en görkemlisi, şimdi harabeden beter! Durduk. Konuşmadık. Konuşamadık. Gerisin geriye, hala kızı Lüsyen Hanımların bahçesine gidip kurulduk. Hanımeli ve güller arasında, kayısılar, ikramlar... Kilise? Kentte hiç kilise kalmadığından, burada yaşayan Ermeni ailelerin, çocuklarını evlendirmek ve özel günler için İstanbul'a gittiklerini öğrendik. Hrant bizi o bahçede bırakıp başka bir akrabasıyla Ermeni mezarlığına gitti... Geri döndüğünde daha da suskundu. Orda da yıkım... Sarılıp sarılıp bin kez vedalaştık akrabalarla. Arguvan'a yola çıktık.

Panelde Oral konuyu küreselleşme ve Avrupa Birliği çerçevesinde, Hrant azınlıklar açısından, ben de kadın hakları açısından ele aldım. Çok kalabalıktı, sorular bitmek bilmedi. Gerilimler yaşandığını da hatırlıyorum. Sonra dağ köylerine vurduk. Kızık Köyü'nde 91 yaşındaki Sadık Dede'nin türkülerini dinledik. "Burada söylerim türküyü, Eymir Köyü'nden duyulur" diyordu. Akören, Eymir ve Güngören köylerinde oyalandık. Köylerde Hrant neşesini buldu, yine çenesine vurdu, anlattı durdu... Sonra akşam oldu. Kömürlük Köyü'nün muhtarı Haşim Güler'in evinin damında sofralar kuruldu. Üstümüze yıldızlar yağarken sohbete ve Hrant'ın da katıldığı türkülere doyamadık. Önümüzde uçsuz bucaksız Malatya Ovası, yüreğimizde daha güzel bir Türkiye umudu... .

HRANT

Gayrı güneş doğuyor ve bu toprakların insanları kendi dillerinden artık, "Günaydın," diyor. Bir günaydın da benim Ermenicemden. "*Pariluys.*" *Pariluys* ey güzel yurdum.

Bir yanda devletin radyosundan ve televizyonundan, "dostlar alışverişte görsün" yaklaşımıyla da olsa Anadolu dillerinde yayınlar yapılıyor, Zana ve arkadaşları özgürleşiyor...

Bir yanda duduk ustası Civan Gasparyan Türk televizyonundan Türk halkına Ermeni halkının barış ezgilerini iletiyor... Ermenilerin acılı günlerini konu edinen bir film ilk kez Türk televizyonunda gösteriliyor...

Pariluys* ey güzel yurdum, *pariluys.

Kuşkusuz bunlar yıllardır tabulaşmış ve bir türlü aşılamamış sorunlarımızın tam çözümü değil. Ancak bu yakalanan tarihi süreç, yıllardır yaşanan acılardan tümüyle kurtulmanın en önemli fırsatı.

Bir tarafta, "Ateşkese son veriyoruz, tekrar savaşacağız," diyenler; bir tarafta, "Hayır, artık silah, kan ve gözyaşı istemiyoruz," diyenler.

Türkiye'nin aydınlarının ayırım yapmaksızın şimdi artık çok önemli bir görevi var.

Doğu'dan ve Batı'dan aydınların artık yel gibi esmesi gerekiyor. Geçmiş deneyimlerimizde benzerini pek gösteremediğimiz bir ortak akılda, ortak vicdanda buluşmamız ve insanların barış istemini yaşama geçirmek için kolları sıvamamız gerekiyor. Demokrasi gemimiz geri dönülmez bir yola girdi.

"*Pariluys* Türkiyem... Günün aydın olsun."

Hrant kendisini solcu olarak tanımlardı. Ama esas olarak devrimciydi o. *Agos*'la birlikte Türkiye'de azınlık olmanın ne anlama geldiğini anlatırken, Ermeni sorununun yanı sıra Kürt sorununa da sahip çıktı. Avrupa Birliği üyeliği olsun, başörtülü kızların üniversiteye girememe sorunu olsun, Türkiye'nin demokratikleşme sürecinin bütün tabu konularında radikal bir şekilde söylerdi söyleyeceğini. Ben de aynı şeyleri düşünürdüm ama sol kesimi dengelemek adına hesaplar yaptığım için daha dikkatli konuşurdum. Hrant ise bir solcu olarak, "ben bir AB fanatiğiyim," demekten bile kaçınmazdı.

Türk solunun Ermeni meselesine bakışındaki sakatlığı da Hrant'tan öğrendik biz. Solun bu konuları görmezlikten geldiğini, o noktaya kör baktığını o anlattı bize. Sol olarak Kürt meselesiyle ilgilenirdik, 6-7 Eylül olaylarını bilirdik ama Ermeni meselesini bilmezdik. 20 Kur'a Askerlik, Varlık Vergisi... Bunları da doğru dürüst bilmezdik.

Hrant bunları *Agos*'un ilk sayılarından itibaren yazarak ve anlatarak hepimize öğretti. İlginç olan, Türkiye'de sadece solcular değil, İslami kesimin temsilcileri, liberaller, hepsi de Hrant'a kulak verdi. O olağanüstü ikna ediciliğiyle ve hakiki bir adam olmasıyla hepimizi etkiledi ve değiştirdi. Hrant, içinde yer aldığı sol kesime de yeri geri geldiğinde mesafe koyar ve sol aydınların sınıf mücadelesi kavramını seslendirmelerine karşın, kimlikler konusundaki suskun durmalarını kıyasıya eleştirirdi.

HRANT

Ben solun içerisinden gelen biriyim. Ama itiraf etmem gerekir ki, bize kimliklerimizin ne kadar boş şeyler olduğunu öğreten de, dayatan da solun sekter zihniyetinin ta kendisi oldu. "Ne gereği var kimliğe, hepimiz aynıyız..." Hayır, bize aynılığı sol dayattı. Sekter sol dayattı. Oysa keşke, "Hayır, farklı olmak daha iyi bir şey," diyebilseydik. "Niye aynı olacağız ki?" diyebilseydik. Ama diyemedik... Sol terminolojiye sahip Cumhuriyetçilerin her gördüklerinde bana söyledikleri şu: "Hrantçığım, aslında biz kardeşiz. Bizim çocukluğumuzda böyle sorunlar mı vardı? Biz komşuyduk, ne güzel yaşıyorduk..." Ama işte, şimdi o çok iyi yaşadığımız günlerin bedelini ödüyoruz. Çünkü sizin o çok iyi komşular gibi yaşadığınız, bizim Ermenilerin ne güzel köfteler, pilakiler yaptığı günler, sizin tatlı sandığınız o gün-

ler, aslında çok acı günlerdi. Biz birer birer eksiliyorduk. Ama, "kardeşiz, aynıyız," diyenler bizleri kendileri ile aynı sandıkları için, farklı olanları kaybettiklerinin farkında bile olamıyordu.

Farklılığı zenginlik olarak algılıyorsanız, ona göre yurttaşlar yaratırsınız. Eğer tehlike olarak alırsanız, ona göre... Alevi sorunu da, türban sorunu da bir kimlik sorunudur. Ve iddia ediyorum, Türkiye'nin yaşadığı bütün sorunlar kimlik meselesi etrafında dönen, hatta onun içine bıçak gibi saplanan konulardır. Her farklılıkta ayrı bir kimlik, ayrı bir koku var. Ben burada sınıf ve kimlik mücadelesinin aslmda beraber yürümesi gerektiğini düşünüyorum. Kimlik mücadelesi, sınıf mücadelesinden bağımsız yürüyemez. Ama smıf mücadelesi de kimlik mücadelesinden korkamaz ve yok sayamaz. Türkiye'de de, dünyada da artık bu böyle... Sol bunu artık içselleştirmeli, kendi mevcudiyetinin temel parçası saymalı.

AYDIN ENGİN

İkna edici üslûbuyla milliyetçi kesimi bile etkilemeyi önemseyen Hrant, solcu olduğunu iddia edip de kimlikler ve aidiyetler sorununa uzak duran sosyalistlere veryansım etmekten kaçınmazdı. Ona göre, sadece sınıf mücadelesinden söz ederek ve emekçileri savunarak solcu olunamazdı. Başta azınlıklar, Türkiye'nin ayrımcılığa uğrayan bütün kesimlerinin sorunlarına sahip çıkmak gerekirdi. Çünkü Hrant için solculuk her şeyden önce bir vicdan meselesiydi.

HRANT

Çok olağan karşılıyorum milliyetçi kesimin ruh halini. Ne dediklerini anlıyor, karşıma çıktıklarmda nasıl davranabileceklerini kestirebiliyorum. Ne yapsmlar, "öteki"ne düşmanlığın suyu ve güneşiyle büyümüşler yıllarca, öyle var olmuşlar. Yapılabilecek tek şey, ya onlarla hiç tartışmamak ya da tartışırken damarlarma basacak söylemlerden kaçınmak. Hoş, damarlarına basacak bir söz söylemeseniz de, mesela bir Ermeni olarak eşit yurttaş kimliğinizle karşılarında boy gösterip televizyon ekranlarında altta kalmayan laflar etmeniz bile başlı başına onları körüklemeye yetiyor ya! Bu ne cüret efendim! Bir Ermeni çıkacak, milliyetçiliği tescilli bir saygıdeğerin karşısında hem de hiç istifini bozmadan çatır çatır kimliğini ve eşit yurttaşlık haklarını savunacak... Elbette, "Defol git bu memleketten," diye alttan

altta çalışırlar böyleleri için. Ama olsun... Ben yine de, "Bu sağcı zihniyet daha makbulümdür," demekten geri durmuyorum.

Geri durmuyorum, çünkü beri tarafta daha tehlikeli bir güruh var ve bazen siz onları kendinizden sanabiliyorsunuz. Solcu geçiniyorlar çoğu kez, demokrat kesiliyorlar arada bir. Gerçek sınav günleri gerekiyor böylelerinin maskelerinin düşmesi için. Şu günlerde Ermeni sorunu etrafında sürdürülen tartışmalarda olduğu gibi... Ancak böylesi sınav günlerinde görebiliyorsunuz bu ülkenin solculuğuna, demokratlığına soyunmuşlarm nasıl Varlık Vergisi uygulamasını aklamaya ya da yaşanmış bir felaketi görmezden gelmeye çabaladıklarını.

Bu ülke demokratlarmm henüz yeterince tartışmadığı bir soru duruyor orta yerde. Ermeni sorunu konusunda devletin resmi tezi belli ve bunun anlaşılır yanları var. Keza sağ kesimin, devletin tezine verdiği destek de bilinen ve anlaşılan bir şey. Sahi, Ermeni sorunu üzerine Cumhuriyet tarihi boyunca sol geçinen kesim ne yazdı? Hangi edebiyatçılarımız, hangi büyük şairlerimiz yazdıkları onca dillerden düşmeyen dizelerine iki satırla da olsa bu topraklarda yaşanan bu dramı da sığdırdılar? Gerçek demokratları tenzih ediyorum elbet ama, "ne yazık ki pek yok," demekten de kendimi alamıyorum.

Herkesin notunun belli olması açısından, böylesi tabu tartışmalar gerçek sınavlara dönüştü. Milliyetçilerin alacağı not zaten belli, şaşırmıyoruz. Asıl çakanlar, bizim sözde demokratlar...

ALİ BAYRAMOĞLU

Hrant 90'ların ortalarından itibaren Türkiye'nin meseleleriyle ilgilenmeye başlamıştı. Sorunların demokratikleşmeyle çözülebileceğine yürekten inanıyordu. Bu eğilim o dönemin dinamiklerinden önemli ölçüde beslenmekteydi. Ama yine hepimizin bildiği gibi Hrant, *Agos* gazetesinde Ermeni hassasiyetini temsil ederek ortaya çıkmıştı. Burada esas mesele, bu hassasiyet ile demokratlık arasındaki bağı nasıl kurduğudur. Bu çok önemlidir. Hrant hem Ermeni kimliğinin içinden konuşuyor hem de Kürt kimliğinden İslam kimliğine kadar bütün diğer kimliklere dair söz üretebiliyordu. Bu anlamda gerçek bir demokrat olunabileceğini hepimize gösterdi.

Kaldı ki şu çok büyük bir çelişki olmalıdır: Gayrimüslim olmak kuvvetli bir durumdur Türkiye'de. Kendini kuvvetli bir şekilde "öteki" hissediyorsun çünkü... Ve Türkiye'nin zihniyet dünyasında

İslam değerleri ve simgelerinin hâkim olduğu oranda, bununla ilişkin çok barışık olamıyor. Bütün gayrimüslimlerde vardır bu. Hrant bunu hem yaşayan hem de aşmaya çalışan bir bireydi. Farklı bir kimliğin savunmasını yaparken, başörtüsünü bir tehdit olarak görmeyip bir hak olarak savunabilmek çok önemlidir. Bir gayrimüslim düşünce adamı olarak Etyen de yapardı bunu tabii; ama Hrant aynı zamanda da *Agos*'la, çıkışlarıyla, duruşuyla bir aktivistti. Bir aktivist olarak bunu yapması daha da önemlidir.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant'ı siyasi çizgi olarak, solculuktan milliyetçiliğe, oradan da demokratlığa gelmiş birisi olarak görürdüm ben. Ama bu süreci yaşarken, her dönemindeki bağlarını devam ettirmiş ve geldiği yere bunları koruyarak gelmişti. Son dönemdeki siyasi bakışı, yazısının altına okumadan imzamı atarım, diyecek kadar yakındı bana. Bu değişim sürecinde Hrant hepimizden, Mehmet Altan'dan, Cengiz Çandar'dan, Ali Bayramoğlu'dan da etkilendi. Sıkı bir demokrat oldu. Ama Ermeni kimliği üzerinden oluşturduğu siyasi duyarlılığı hep sürdürdü. Biz Hrant'ı etkilediysek, o da bizi etkiledi tabii. Bu ülkede Ermeni meselesinin gündeme gelmesinde etkili oldu. Bir Ermeni olarak ben mesela, durduğum noktada, bu konuyu siyasetin sıcak meselesi olarak görmezdim. Bu, Hrant sayesinde oldu. Tabii burada Türk akademisyenlerin ve gazetecilerin katkısını da özellikle vurgulamak lazım. Taner Akçam'ın kitapları bu dönemde çevrilmeye başlandı. Bir tarihçi olarak Halil Berktay'ın sesi bu dönemde duyuldu. Ayrıca medyada Kürt meselesi ciddi bir tartışma konusuydu.

Yepyeni bir demokrasi anlayışı, bir karşı koyma, bir itiraz ortaya çıkıyordu. Birden fazla kimliğin itirazını aynı potada eriten yepyeni bir demokrasi anlayışı... Medyada yeni bir kapı aralanıyordu. Kimlikler konusu televizyonlardaki tartışma programlarında hararetle tartışılıyordu. Bu kapıdan o sıcak ve farklı sesiyle girdi Hrant. Bu kapı onu da medyatik yaptı. İnsanlar onu dinlemeyi sevdi.

Bu çokkültürlü ve kimlikli dünya, Ermeni meselesini de dinlenebilir kıldı ve Ermeni meselesini sıcak gündeme taşıyan Hrant böyle geniş bir perspektife kaydı. Hrant son dönemde sadece Ermeni meselesinden bahsetmiyordu artık. Başörtülü kızların da yanındaydı, Alevilerin de, Kürtlerin de.

Hrant Türkiye'nin bütün tabu konularına değindiği gibi, laiklik-İslam tartışmasına da girdi. Ve bu konuda da bir demokrat aydın olarak doğru siyasi duruş sergiledi. Hrant'la İslami kesimin televizyon kanalı olarak bilinen Kanal 7'de çıktığı televizyon programlarında defalarca birlikte olduk. Farklı kesimlerin sözcüsü olarak nitelendirilsek de benim sözümü o tamamlardı, onun sözünü de ben... Öyle bir düşünce paralelliği vardı aramızda.

Hiç unutmam, azınlıkların tartışıldığı, misyonerlik faaliyetlerinin eleştirildiği günlerdi. Bir televizyon programında birlikte konuşmacıydık. "Hayır arkadaşlar," diye söze girmiş ve "Türkiye'nin yüzde 99'u değil, yüzde 99,9'u Müslümandır. Hâlâ neden korkuyorsunuz?" diye de çıkışmıştı.

Hrant sadece solcuların, sadece liberallerin ve hatta "geleneksel sol"un değil, Müslüman dindarların da itibar ettiği ve görüşlerinden yararlandığı özgün bir düşünce insanı figürüne dönüşmüştü. Başörtüsü hakkı ihlallerine, siyasi yasaklara, irtica kampanyalarına ve son zamanlarda ideoloji haline gelen "laikçilik" paranoyasına ortalama bir dindardan daha keskin tavırlarla karşı çıkabilen bir aydındı o. Başörtü yasakçılarına "çağdaş yobazlar" diyecek kadar içeriden ve yüksek volümlü bir sesti.

HRANT

Kızının mezuniyet törenine giden ama başı kapalı olduğu için törene alınmayan ananın o anda yaşadıklarının nasıl bir ruh hali olabileceğini diğer analara bırakayım.

Ben daha ziyade kendimi babanın yerine koymaya çalışıyorum. Olayın görüntülerini izleyen için "yerine koyma"nın da gereği yoktu. Eğer şu kadarcık dahi bir insanlığınız kalmışsa, zaten siz o olmalıydınız ve onun içinde kopan fırtına sizin içinizde de gürlüyor olmalıydı.

O anda ben o babaydım ve yaşadığım onun yaşadığı kadar büyük bir depremdi. Babanın kızının mezuniyet formasını çekerek, "Gel kızım, madem bizi almıyorlar, sen de gel, gidelim buradan," dediği sahne, sanki depremden kaçışın ta kendisiydi.

Delal kızımla eşim geldi aklıma o an. Kızım Amerika'da okuyor, önemli bir aksilik çıkmazsa ağustosta doktorasını tamamlayacak, kısmet olursa anasıyla birlikte gideceğiz mezuniyet törenine. Şimdiden o mezuniyet töreninin heyecanı içinde-

yiz... Ama işte o baba ve ana, böylesi bir kıvanç paylaşımmdan anlamsız bir sebeple mahrum kaldı. Niye bilmem, o an kendimden de utandım. Kadının başörtüsünü alıp Hıristiyan eşimin kafasma geçiresim ve içeri dalasım, ardından da, "Hadi gelin, bizi de dışarı atın," diye bağırasım geldi...

Kendilerine, "Biz laikiz," diyen laikçiler sürekli dini siyasete alet edenlerden yakınıyor ama galiba asıl, dini siyasete alet etmeye çalışanlar onlar. Yaşlı başlı anaların başlarıyla uğraşan bu işgüzârları laik kesimlerin dışlaması da şart. Aksi takdirde yobazlık dedikleri kavram dindarları terk edip asıl bu kesime musallat olacak. Sonuçta da bizim laikçiler birer çağdaş yobaz olup çıkacaklar...

Çağdaş ve demokratik bir düzeni yok etmeye yeltenecek her tür tasalluta olduğu gibi, dinci kesimden gelecek siyasi müdahaleye karşı da sonuna kadar mücadele ederim. Ama bu mücadelenin adresini asla şaşırmayacağım gibi, bedelini de hiçbir günahsızdan çıkarmam. Hele de kızının mezuniyet törenine katılacak bir anaya, "Çıkar başmdakini, yoksa içeri giremezsin," terbiyesizliğinde hiç bulunmam.

Bu tutumlarıyla eğer laikçiler baş açıklığını çağdaşlık, baş kapalılığını da yobazlık olarak yutturmaya çalışıyor ve "ya çağdaşlık ya da yobazlık" ikilemi arasmda toplumu bir seçime zorluyorlarsa bunun doğru bir yol olmadığını artık kabul etmeliler.

Asıl tehlike, başı açık sözde çağdaşlarm yobazlığıdır.

ORAL ÇALIŞLAR

Hrant Ermeni meselesini Türkiye'nin gündemine taşırken, laik kesim-İslami kesim arasındaki çatışmadan Kürt meselesine ve Avrupa Birliği üyeliğine kadar ülkenin demokratikleşmesine dair bütün meselelerine eğilmeye başlamıştı. Bunu yaparken tabii ki Türkiye'deki aydınların hepsinden belli ölçülerde etkilendi. Demokrat Türk aydınları ne yaşıyor, ne kavrıyorsa Hrant da o camianın bir parçası olarak aynı pozisyonu benimsedi. Ama bence asıl biz Hrant'tan etkilendik. Ermeni meselesini biz ondan öğrendik, öğrenmenin de ötesinde, içimizde hissettik.

Bütün bunlar devletin tabu konularıydı. Bu anlamda hepimiz rahatsız ediciydik. Hrant'ın ise bizlerden bir farkı vardı. O bir Ermeni'ydi. Bir Ermeni olarak, bu tabu konulara dair söz üretince devletin bam teline dokunmuş oldu.

DİLEK KURBAN

2005 yılında TESEV için azınlık hakları konulu bir konferans düzenledim. Gayrimüslim, Kürt ve Alevilerin Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana nasıl mülksüzleştirildiklerinin ve kimliksizlikleştirilmeye çalışıldıklarının hikâyesini, akademisyen ve uzmanlarca "dışarıdan", bu sorunları günbegün yaşayan azınlıklarca da "içerden" aktarılmasını amaçlıyordum. Bu iki günlük konferansın gerçekleştirilmesinde Hrant'la birlikte çalıştık. Konuşmacılar arasında Sami Selçuk, Baskın Oran, Dilek Güven, Rıdvan Akar, Roni Margulies, Mihail Vasiliadis, Herkül Millas, Etyen Mahçupyan, Zafer Toprak, Mehmet Ali Gökaçtı, Mesut Yeğen gibi isimler vardı. Ve tabii ki Hrant da...

HRANT

Azınlıklar ve onların azalması, devletin ve Cumhuriyet hükümetlerinin istisnasız hepsinin temel hedefi oldu. Bu azalma, bazen insanın, bazen de mülkün azalmasına tekabül eder. İnsanı azaltırsanız, onun mülkiyeti ortada kalır, mülkiyeti azaltırsanız, insan ortada kalır. Ve bu ortada kalmışlık, devletin ya da devletin güdümlendirdiği toplumun çok kolay kendisine hedef alacağı bir çıplaklığa varır.

"Azal(t)ma" kendiliğinden yürüyen bir karar gibi algılanmamalı, devletin idari bir kararı, politik bir tercihidir. Bu ülkede rahmetli Ayşe Nur Zarakolu, Yves Ternon'un *Ermeni Tabusu* adlı kitabını yayımlamaktan yargılandı. Dava kin, nefret ve kışkırtma suçlamasıyla açılmıştı. Hâkimin verdiği beraat kararı ibret vericidir: "Zaten Türkiye'de kışkırtılacak sayıda Ermeni kalmamıştır." Bu örnek, azal(t)ma tercihinin, devlet politikasının, onun yargısının, hatta onun hukukunun ne kadar temel bir unsuru haline geldiğini çok net gösterir.

70'li yıllarda, Kıbrıs olaylarının sıcak dönemiydi... Azınlık kurumlarının mülkiyetinin azaltılması yargıya ihale edildi ve Yargıtay o inanılmaz kararları aldı. Biz azınlıkları hukuk kararlarında "yabancılar" olarak nitelendirdi ve kurumlarımızın mülklerini elimizden aldı.

Peki Türkiye Cumhuriyeti Devleti, azmlıkları azaltma politikasını kendi toplumuna nasıl anlattı? Türkiye'de azınlıklar sürekli güvenlik konsepti içerisinde değerlendirildi. Onlara yapılan haksızlıklar topluma meşru bir gereklilik olarak algıla-

tıldı ve bu algıla(t)ma halen sürüyor. Son zamanlarda, evet, azınlıklara bakışta bir farklılık var gibi gözüküyor: "O kadar azaldılar ki, daha fazla azalmasınlar, antikamızı kaybedeceğiz." Hani ispatlayacağız ya, "Türkiye çokkültürlü" diye dışarıya... Bartholemeos'u, Mesrob II'yi cüppeleriyle gösteririz, "İşte var onlar, yaşıyorlar, özgürler," deriz, olur biter. Hatta Başbakanımız gider, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nde şu kadarcık odada minik bir müze açar, bütün dünyaya gösterir ne kadar çokkültürlü olduğumuzu. Yani anlayacağınız onlar azaldıkça varlar. Bir tür müzelik halklara dönüştük...

50. yılını yaşadık 6-7 Eylül'ün. Kaç tane 50. yılı olacak 6-7 Eylül'ün ki, bu devletin yetkililerinden biri, Cumhurbaşkanı, Başbakan çıkıp da azınlıklarından özür dilesin? Bu acı ve inkâr edilmez olayın 50. yılında bile, bugün ülkeyi AB'ye sokmaya çalışan hükümetin bir yetkilisi çıkıp, özrü de bırakalım, iki cümle edip üzüntü belirtmeyi kendine yediremedi.

Özet olarak şunu anlatmaya çalışıyorum. Azınlıklara bakıştaki zihniyet, İttihat Terakki'den beri, devletin içine yerleştirilmiş yansımasını hükümet olmuş her iktidarda az ya da çok bulmaktadır. Türkiye'nin en önemli sorusu olduğuna inandığım bir soruyu her zaman birbirimize sormamız gerekiyor: "Biz bunları azalttık, mülklerini ellerinden aldık. Ne kazandık, ne kaybettik?"

MURAT BELGE

2005'in Mart ayında, NTV kanalında, Oğuz Haksever'in düzenlediği, Ermeni sorununun tartışıldığı bir programa katılmıştım. Hrant Dink de konuşmacılar arasındaydı.

Bu programlarda, malum, sık sık reklam arası veriliyor. Masada oturanlar orada kalıyor ve konuşma bir biçimde devam ediyor. Tabii, evinde televizyon izleyenlerin bu konuşmalardan hiç haberi olmuyor.

İlk arada, bir Daşnak lafı atıldı ortaya. Hrant da, ben de, Daşnak'a hiçbir sempati duymadığımızı söyledik. Bunun üzerine, adını hatırlamadığım, ama ASAM üyesi olduğunu söyleyen emekli diplomat, "Zaten ben korkuyorum. Bunlar çok kötü adamlar. Bir gün sizi vuruverirler," yollu bir şeyler söylemeye başladı. İfrit görmüş gibi oldum. Yıllardır bu cephenin adamlarından devamlı böyle imalı, kinayeli, ölüm tehditleri duymaktan bıkmıştık artık. "Evet," dedim, "öldürülme keyfiyeti bu memlekette hep vardır. Bu seferinde, 'Daş-

nak yaptı' mı diyeceksiniz?" Buna bir cevap alamadım. Emekli diplomat Daşnak konusuna dönmedi, söyleyeceğini söylemişti.

Sanırım o bağlamda asıl hedefi Hrant Dink'ti. Programın sonuna doğru Şükrü Elekdağ, "ne kadar demokrat ve hoşgörülü, çoksesli bir toplum" olduğumuzu anlatmaya başlayınca ben de dayanamadım ve "Evet, çoksesli bir toplumuz," dedim, "o kadar ki, 'Vurulursun, suçu da Daşnaklara kalır,' tehditleri bile açık açık yapılabilir ülkemizde..."

ETYEN MAHÇUPYAN

Çok ilginç günlerden geçiyorduk. Hrant'a *Agos*'ta yazdığı meşhur "Ermeni Kimliği" yazı dizisinde yer alan bir cümle yüzünden 301. maddeden dava açmışlardı. Tam da bugünlerde ikimiz birlikte TBMM'ye davet edildik. Türkiye Büyük Millet Meclisi AB Uyum Komisyonu ile Dışişleri Komisyonu'nun 5 Nisan 2005'te TBMM binasında ortaklaşa gerçekleştirdiği ve Ermeni Sorunu'nun ele alındığı bu toplantıda otuz kişi civarındaydık. Bizi dengelemek üzere de Gündüz Aktan, halen Ermeni araştırmalarının başında olan Ömer Lütem ve bir dönem Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) üyesi de olan Levon Panos Dabağyan davet edilmişti... Şükrü Elekdağ'ı da hatırlıyorum... İkimiz de bu kişilerin davetli olduğunu bilmiyorduk ve oraya gittiğimizde anladık... Oraya gitmeden önce bu daveti iyimserlik vaat eden bir gelişme olarak değerlendirmiştik. Bunun bir ilk olduğunu ve belki de bir diyalog yolunu açabileceğini konuşmuştuk aramızda. Herhalde böyle bir iyimserliğe muhtaçtık diye düşünüyorum şimdi geriye dönüp baktığımda. Gerçi Hrant'ın davası başlamıştı ama bu davetin dava ile ilgisi olduğunu düşünmüyorduk ve onu etkileyeceğini de bekliyor değildik. Öte yandan, asıl inisiyatifin AKP'lilerden geldiği de açıktı...

Toplantı sonrasında da epey keyifli olduğumuzu hatırlıyorum. Kendimizden memnunduk ve söylediklerimizin meclis çatısı altında 85 yıldan beri söylenmediğinin farkındaydık. Karşı tez olarak öne sürülen fikirler kolaylıkla çürütülebilecek türdendi ve oradan "tartışmanın galibi" olarak çıkmak, ama daha önemlisi, milletvekillerinin merak ve istekle bizi dinleyip anlamaları ikimize de iyi gelmişti...

HRANT

Biz Anadolu topraklarında üç bin, dört bin yıldır yaşayan bir halktık ve bir gün artık bu topraklardan yok olduk. Bu

topraklarla ilişkimiz kesildi. Bir halkın kültürü, uygarlığı yaşadığı alanla birebir ilişkilidir ve köküyle ilişkisi kesildiği zaman o halk, halk olmaktan çıkar.

Bugün Diaspora'nın hâlâ kökünü 1915'te arayışının temel nedeni budur, çünkü ondan sonra bir yerde kök salamamıştır. Size "Ermeni kalma çabası" diye bir çabadan bahsediyorum. Bunun ne demek olduğunu anlayamazsınız, çünkü bu topraklarda Türk olarak kalma çabası diye bir ruh halimiz yok.

Ermeni halkı kendi atalarının çok ciddi bir haksızlığa uğradığını ve bu haksızlığın tanınmadığını düşünüyor. Peki, Ermeni halkının bu duruşu çok onursuz bir duruş mu? Bir insanın kendi atalarına yapılmış olan bir haksızlığın hakkının peşinde koşması onursuz bir duruş mu? Bunu Türkiyelilere sormak durumundayım ama Ermeni dünyasına gittiğimde, Diaspora'yla konuştuğumda da, "Bir Türk, eğer soykırımı reddediyorsa, siz onun o reddedişinde ille bir onursuz duruş mu arıyorsunuz?" diye de soruyorum. Karşınızdaki insan, soykırımın gerçekten çok kötü bir olgu olduğunun, ırkçılık olduğunun farkında ve ırkçılığı ve soykırımı reddettiği için kendi atalarının da ırkçı ve soykırımcı olamayacağını düşünüyor. Bu, onurlu bir duruş değil mi? Ermenilere de bunu söylüyorum.

Bence her iki taraf birbirinin bu onurlu duruşunu algılayabilir.

Evet, Sayın Erdoğan ve Sayın Baykal yeni bir açılım sergiledi ama bu yeni açılım beraberinde yeni bir üslûp da getirmeli. Mesela, Türk Tarih Kurumu Başkanı çıkıp da, "Ermenilerin de bildikleri bir toplu mezar yeri varsa gelsinler, göstersinler, ben onu açarım," diye bir beyanat veriyorsa bu, Ermeni halkının ruh haliyle dalga geçiliyor demektir. Bu şekilde iskelet tefrikası üzerinden gidilemez. Dolayısıyla tarihe bakmak değil, tarihe "nasıl bakmak" gerektiği çok daha önemli. Bu bakış, belge gerektirmez, etik ve vicdan gerektirir.

Üslûp dışında ikinci mesele de şudur: Tarihi ve siyaseti birbirinden ayırmak gerekir. "Önce tarihi konuşalım, çözelim, ondan sonra sizinle ilişki kurarız," diyemezsiniz. İlişki kurmadan hiçbir şey konuşamazsınız. Ermenistan'ın mesajı da aslında budur. Onlar, "Bizim bir ön şartımız yok. Ön şartsız ilişki istiyoruz," diyorlar. Bence bu, bozulan ilişkileri tekrar üretebilecek ilk adımdır.

Avrupa geçmişte bu halkların birbirlerini tüketmeleri için çabalamıştır, bugün ise Avrupa'nın aynı halkların tekrar birbir-

leriyle ilişkiler üretmeleri için çabalaması gerekir. Yapabileceği en sorumlu davranış parlamentolara soykırım yasa tasarısı getirmekten ziyade böyle bir işe soyunmaktır.

Bize gelince... Tarihi siyasetin önüne getirmeyelim. Önce siyaseten Ermenistan'la ilişkilerimizi çözelim ve bir an önce bu iki halkın birbiriyle normalleşmesinin yolunu açalım.

Burada da yine elimizi vicdanımıza koyarak düşünmemiz lazım. Ben Erzurum'da ya da Ağrı'da, yakınlarını geçmişte yitirmiş o insanların acısını yürekten paylaşıyorum ve anlıyorum. Bakınız, bu ülkede insanlar, Ermeniler tarafından kendi yakınları öldürüldü diye anıtlar dikebiliyor ve törenler yapabiliyorlar. Ben de Türkiyeli bir Ermeniyim ve ben de atalarımı kaybettim o acılı günlerde. Türkiye Ermenisiyim, bu ülkenin yurttaşıyım ama ben kendi atalarımın acısını anamıyorum.

Oysa bu ülkede, Türkiye Ermenileri, 24 Nisan'da kendi atalarını kaybettiklerini anabilirse buna dünyanın ve Diaspora'nın ne diyebileceğini düşünebiliyor musunuz? Orada yaşanacak kırılmanın ne olabileceğini biliyor musunuz? İnanın, ben buraya bunun için geldim ve size çok teşekkür ediyorum. Hiç olmazsa bunları size ifade edebildim ve bunun vaazını sonuna kadar yapacağım.

ORAL ÇALIŞLAR

Hrant için Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi adeta bir misyon haline gelmişti. Bunun için de tıpkı yurtdışında katıldığı toplantılar gibi Ermeni meselesinin tartışıldığı bir toplantının Türkiye'de yapılabilmesi önemli bir adım olacaktı. Bir gün heyecanla çıkageldi. "Eylül'de çok müthiş şeyler olacak!" dedi. Ne olacak, diye sordum. "Ermeni meselesi konusunda Türkiye'de bir konferans toplanacak. Bu tarihi bir olay! Bir ilk! " dedi.

HALİL BERKTAY

2005 yılı 1915'in 90. Yıldönümü olacaktı. Bu konuda 2004 sonlarından itibaren düşünmeye başlamıştım. Yurtdışında Chicago'da, Michigan'da düzenli olarak yan yana gelen akademisyenler olarak artık Türkiye'de de bu konuda bir toplantı düzenlenmesini gerekli ve önemli buluyorduk. Mete Tunçay, Edhem Eldem, Selim Deringil ve Çağlar Keyder'le bunu konuştum. Sabancı Üniversitesi Tarih Bölümü'ne de meseleyi açtım. Sonuçta organizasyon Sabancı

Üniversitesi'nden Cemil Koçak, Akşin Somel, Hakan Erdem ve ben, Boğaziçi Üniversitesi'nden Selim Deringil, Edhem Eldem, Çağlar Keyder ve Nükhet Sirman, Bilgi Üniversitesi'nden de Murat Belge olmak üzere bir organizasyon komitesi oluşturduk. Daha en başından bu organizasyonun Türkiye Türklerinin resmi inkâr ideolojisi ve milliyetçilik dışında gerçek bilimsel vicdanın sesini yükselttikleri bir toplantı olmasını istedik. Tarih olarak da mayıs ayını öngörmüştük.

Ama tabii kıyamet koptu. Bu kıyametin başını özellikle CHP ve emekli büyükelçi Şükrü Elekdağ çekti. Derin devletin organize milliyetçi tepkisi CHP içinde başladı ve zamanla o dönemin Adalet Bakanı Cemil Çiçek üzerinden AKP de dahil başka alanlara yayıldı. İlk tepkiler üzerine toplantıyı sonbahara erteledik. Bu arada o zamana kadar kimsenin adını bilmediği Kemal Kerinçsiz ve Büyük Avukatlar Birliği Derneği adlı bir aşırı sağcı kuruluş, bir idare mahkemesine başvurup konferansı durdurma kararı almaya kalktılar. Eşi görülmedik ölçüde bir hukuk dışı girişimdi.

MURAT BELGE

"İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" toplantısının Boğaziçi Üniversitesi'nde yapılması, İstanbul'daki bir idare mahkemesi tarafından, bir kişinin muhalefet şerhiyle durduruldu. Konferansın karalanması için kamuoyunda yükseltilen, "Konferansı düzenleyenler bu işin ehli mi" ya da "başka türlü görüşleri olanlar niçin çağrılmadı" türünden itirazlar, iki hâkim sayesinde maalesef bir mahkeme kararı düzeyine yükseltilebildi. Bu toplumda, demokrasiye direnişin böylesine güçlü olmasının yanı sıra, demokratik süreci durdurmak için girişilen işlerin de bu derece gözü kara (Böyle bir kararı yazabilmek, altına imza atabilmek!) olabilmesi gerçekten ürkütücü idi.

Elekdağ korosu, akademik hayatın nasıl bir şey olduğunu pek az bilen Türkiye yurttaşlarına bunu konferansın bir kusuru olarak göstermeyi başarabilir. Akademik hayatın içinden konuşanların bu demagojiyi telaffuz etmekten kaçınmamaları ise vahim bir durumdur, çünkü genel bir doğrultuyu benimsemiş bir grup insan, o doğrultuyu genişletmek üzere toplanır, konuşur. Konuşulması söz konusu olan konunun temelini sorgulamaktan yana olanları böyle bir toplantıya çağırmayı düşünmezsiniz. Bir başka çeşit toplantıda bunu da düşünebilirsiniz tabii. Ama onun mahiyeti çok farklıdır. Akademik dünyaya uygun olmaktan çok, bir televizyon kanalının tartışma

programına uygun düşer. Akademik bir toplantı ise böyle akla kara nitelikte tartışmalar yapmaktan çok, bir çizgiyi derinleştirmeyi, geliştirmeyi hedef alır.

HRANT

Konferanstan bir gün önce hazırlık komitesiyle birlikte toplanmış, son ayrıntıları gözden geçirmiştik. Ne var ki daha evimize varmadan, İstanbul trafiğinin ortasında aldığımız bir son dakika haberi, "buranın Türkiye olduğunu, Osmanlı'dan kalma entrikalarm hiç bitmeyeceğini" bir kez daha gösteriyordu. İstanbul 4. İdare Mahkemesi, konferansın yapılmasını durduruyor ve kararı 22 Eylül Perşembe günü, tam da mesai saatinin bitiminde, Boğaziçi ve Sabancı Üniversiteleri yetkililerine tebliğ ediyordu.

Benimle ilk dalgasını geçen taksideyken arayan oğlumdu. O da cuma günü bayilere verilen *Agos*'u perşembe akşamından okuma şansına sahip olanlardandı ve haklı olarak, "Babacığım, bu kadar süratle kendini çürüten bir yazı kaleme aldığın için Guiness Rekorlar Kitabı'na geçebilirsin," diyordu.

Bu erteleme kararıyla en büyük kaybı yine Türkiye verdi. Bindiği dalı kesmek bu olsa gerek. "Tarihimle yüzleşmeye ve bu tarihi konuşmaya hazırım, Ermenistan'la ortak tarih komisyonu kuralım," diyerek Ermenistan'a meydan okuyanlar, ne yazık ki bu yiğitliklerini kendi akademisyenlerine gösteremedi. Özellikle Adalet Bakanı Cemil Çiçek'in inanılmaz sertlikteki suçlamaları iç dünyamızm belleğine, dış dünyanın da kayıtlarına geçti. Ne yazık ki bir kez daha Türkiye karşıtlarının ekmeğine yağ sürüldü. Sonuçta, Türkiye içindeki AB karşıtları, AB içindeki Türkiye karşıtlarma inanılmaz bir pas attı. Adalet Bakanı'nın ters pası doğrusu müthişti. Kendi kalesini doksandan gördü.

HALİL BERKTAY

Ama biz sağlam durduk. Konferans katılımcıları, akademisyen ve aydınlar Cumhurbaşkanı, Başbakan ve bazı bakanlara dilekçeler yazarak, son aylarda ortaya çıkan ifade özgürlüğünü tehdit eden gelişmelerden duydukları kaygıyı dile getirdi ve bu bağlamda yazar Orhan Pamuk, Prof. Baskın Oran ve gazeteci Hrant Dink'e açılan ceza davalarını da hatırlattılar.

Başbakan dahil herkes konferans için verilen mahkeme kararını tartıştı. Konferans için, "Bizi arkadan hançerliyorlar," demiş olan Adalet Bakanı sonunda yer değişikliği önerdi. Mahkeme, üç üniversitenin birlikte düzenlediği konferansı durdurma kararını, şans eseri sadece Boğaziçi ve Sabancı Üniversiteleri'ne tebliğ etmiş, Bilgi Üniversitesi'ne tebliğ etmeyi unutmuştu. Bunun üzerine biz de toplantıyı Bilgi Üniversitesi'ne taşıdık. Toplantının bir gün gecikmeyle gerçekleştirilebilmesinde, o zamanki Sabancı Üniversitesi Rektörü Tosun Terzioğlu'nun ve Bilgi Üniversitesi Rektörü Aydın Uğur'un bilim özgürlüğü ve demokrasi adına verdikleri inanılmaz mücadeleyi de mutlaka anmak gerekir.

HRANT

24-25 Eylül tarihlerinde konferans nihayet yapılabiliyordu. İdare Mahkemesi'nin aldığı yanlış karar, Türkiye'nin çok büyük bölümünde, "bu kadar da olmaz" noktasında demokratik bir ittifaka yol açmıştı.

Salon dışında yaşanan yumurta-domates komedisi ise işin tuzu biberiydi. Sonuçta hiç de fena bir eylem değildi. Bir yanıyla ortamın gerginliğini hiçleştiriyordu. Üstelik Murat Belge'nin dediği gibi, "25 yıl önce, bu gibi şartlarda kurşun ve bomba atanların bugün çıtayı domates-yumurtaya indirmesi dahi Türkiye demokrasisinin vardığı bir ilerlemeydi ve hiç de fena değildi."

CENGİZ ÇANDAR

Bilgi Üniversitesi'nin giriş kapısının karşısında bize saldırmayı alışkanlık haline getirmiş o malum grup toplanmış, "vatan hainleri" sloganları atıyordu. Hiç aldırmadan kapıya doğru ilerlerken önümü bir radyocu kesti, kısa bir demeç almak istedi. Sözü uzatınca televizyon kameramanlarından oluşan bir ordu etrafımıza üşüştü. Son cümlemi söylerken havada bir ıslık sesi duydum. Bir iki saniye içinde önüme, sağıma soluma düşmeye başlayan yumurtalardan birini sırtıma yemiştim.

Yumurta yağmuru altında yürümeye devam ettim. Binaya girdiğimde Hrant'la burun buruna geldik. "Bitti oğlum," dedim gülerek, "Bu konferans bitti! Sırtıma yumurta yedim ve bütün kameralar bunu çekti. Şimdi sansasyon meraklısı medyamız bunun üstüne atlayacak ve konferansta neler konuşulduğuyla hiç ilgilenmeyecek!"

Hrant, ne bu takılmama karşılık verdi ne de olayın nasıl cereyan ettiğine ilişkin soru sordu. Kolumdan tutarak, "Yürü, gel," dedi ve tuvalete soktu beni. İtiraz etmeye çalışırken, lekelenmiş gömleğimi üzerimden sıyırmış ve musluğun altında yıkamaya başlamıştı bile. Bir yandan da kendi üzerindeki ince gri-mavi kazağı çıkarıyor ve bana giydirmeye çalışıyordu.

Herkesin gözünde konferansın gerçek sahibi oydu. En başta da kendisi için böyleydi bu. Konferans yüzünden yumurtalı bir saldırıya hedef olmam, onu adeta konuğu önünde mahçup düşürmüştü ve derhal gördüğüm "zarar"ı gidermeye koyulmuştu. Ya da Hrant, Hrant olduğu için o kadar iş güç arasında tam da Hrant gibi davranıyor, yine Hrantlığını yapıyordu.

HRANT

Konferansın en önemli işlevlerinden ikisi üzerinde durmak istiyorum.

Birincisi, iç dinamizmimizle ilgili ve özeti de şu:

Cümle âlem bilmeli ve görmeli ki, Türkiye'de Ermeni sorunu üzerine konuşmak artık sadece resmi söylemin tekelinde değildir. Türkiye'de özgür sorgulama yapabilen ve kendini resmi söylemin blokajmdan kurtarabilen aydınlar mevcuttur. Bu aydmlar bugüne değin yürüttükleri bu bireysel özgür duruşu ve sorgulama cesaretini bu kez birlikte özgür duruşa ve birlikte sorgulamaya doğru kanalize edebilecek kararlılıktadır.

Türkiye içinden çıkacak böylesi bir ortak sorgulama teşebbüsünün asıl etkileyeceği kesim, hiç şüphesiz sadece dış dünya değil, özellikle de Ermeni dünyasmm sert ve katı kesimi olacaktır. Türkiye'yi değişmez bir mutlaklık olarak algılayan ve hiçbir zaman demokratik açılımlar sergileyemeyeceğini savunan, Türkiye'den ümidini kesmiş Ermeni dünyası için bu ortak çıkış, her ne kadar içeriğiyle ve sonucuyla onlarm arzu ettiği anlamda bir sonuç sunmasa da onları bir hayli şaşırtacak ve giderek de yumuşatacaktır.

Konferansın ertelenme sonrası bu yeni görüntüsünü bu gerçeğe göre oturtmak lazım: "Türkiye'nin imajmı düzeltme ve vaziyeti kurtarma konferansı."

Diyecek fazla sözüm de yok ashnda. Bu benim ülkemin gerçeği.

Ne diyeyim... Sırtım feda olsun.

Konferans sırasında ABD'de "asılsız Ermeni iddialarını yalanlamak" için kurulmuş olan Turkish Forum'un yöneticilerinden Fatma Sarıkaya, Amerika'dan "milli görev duygusuyla" gelip salondaki yerini almış ve açılış oturumundan itibaren toplantıyı sabote etmek amacıyla elinden gelen her türlü densizliği yapmıştı. Aynı gün, Hrant'ın da, "Dünyada ve Türkiye'de Ermeni Kimliğinin Yeni Cümleleri" başlıklı bir konuşma yapması bekleniyordu. Oysa o tamamen içten gelen bir üslûp ve olanca samimiyetiyle "Su Çatlağını Buldu" hikâyesini anlattı. O nefis konuşmasından sonra Fatma Hanım'ın Hrant'la sarmaş dolaş birlikte ağladıklarını bugün gibi hatırlıyorum. Toplantıdan sonra, "Yahu Hrant, ne yaptın o kadına öyle?" diye sorduğumda, "Vallahi ben bir şey yapmadım, o kendisi geldi, boynuma sarıldı," demişti. Aradaki buzdağlarının erimesi için Hrant'ın olanca samimiyetiyle o dayanılmaz hümanizmini ortaya koyması yetmişti.

HRANT

Dünden beri "soykırım" kelimesi üzerinde gidiş gelişler yaşandı. Baskın Oran'la Taner Akçam'ın Erivan'dan kalan hesaplaşması biraz burada da nüksetti: "Sosyal bilimde soykırım kavramı var mı, yoksa hukuksal bir terim mi?"

Doğrusu siz bu tartışmaya devam edin, hiçbir mahsuru yok ama geride başka bir şey var, koca bir halk bu tartışmayı nasıl algılıyor ve o bahsettiğiniz kelimeyi acaba nasıl içselleştirmiş?

Bir Ermeni halkı var bugün dünyanın dört bir yanına savrulmuş ve bunların kafasında içselleştirilmiş bir kavram var, bir tarih var. Nezaket edip adını size söylemeyeyim ama ne olduğunu anlatayım isterseniz... Adını sonra siz koyarsınız...

Canlı ile canlı varlık alanı arasındaki ilişki yaşamın ta kendisidir. Bu, bütün canlılar için böyledir; bitkiler için de, hayvanlar için de, insanlar için de. Canlı kendi canlı varlık alanıyla vardır, onun dışında yoktur. Eğer onu oradan alıp bir yerlere altın tepside de taşısanız, onun varlık alanıyla ilişkisini, kökünü kesiyorsunuz demektir. Tehcir böyle bir şey işte... Üç bin yıldan beri bu topraklarda yaşayan, bu topraklarda kültür, uygarlık üreten insanlar yaşadıkları topraklardan şu ya da bu sebeplerden ötürü koparıldı ve dünyanın dört bir yanına savruldular. Ölenler, kalanlar ve savrulanlar...

Kendi devletini kurmuş bir halk düşünün ki, bugün hâlâ varlığını ve kimliğini koruma savaşı veriyor. İşte Ermeni kimliğinin gerçek durumu budur...

Yaşanmış bir öyküyle bitireyim sözü:

Sivas'ın bir kazasından yaşlı bir bey telefonla aradı bir gün. Dedi ki: "Oğul, aradık seni bulduk. Burada yaşlı bir kadın var, herhalde o da sizden. Kadın Allah'ın rahmetine kavuştu. Yakınını falan bulursan gönder, gelip alsınlar ya da biz burada namazımızı kılıp gömelim."

Beatris Hanım diye biriymiş, yetmiş yaşında. Fransa'dan oraya tatile gitmiş.

Aradım, on dakika içinde buldum yakınlarını, sonuçta biz birbirimizi biliriz, çok azız çünkü. Gittim dükkânlarına, sordum: "Böyle birini tanır mısınız?"

Dükkândaki orta yaşlı kadın döndü, "O benim anam," dedi. Fransa'da yaşadığını, senede üç dört kere Türkiye'ye geldiğini, gelince de doğrudan köyüne gittiğini söyledi. Durumu anlatınca ben, hemen kalktı yola koyuldu.

Ertesi gün telefon açtı bana. Anasını bulmuştu. Ağlıyordu. Naaşı getirip getirmeyeceğini sordum. "Abi, ben getireceğim de burada bir amca var bir şeyler söylüyor," dedi. Telefonu ağlayarak amcaya verdi. Kızdım amcaya, neden ağlatıyorsun kadını diye.

"Oğlum, bir şey demedim... Kızım anandır, malındır ama bana sorarsan bırak kalsın, burada gömülsün... Su çatlağını buldu, dedim."

İşte o anda döküldüm ben. Anadolu insanının ürettiği bu deyişten, bu algılamadan döküldüm. Evet, su çatlağını bulmuştu.

Doğrudur, Ermenilerin hakikaten bu ülkede, bu topraklarda gözü var, çünkü kökümüz burada bizim. Ama merak etmeyin, bu toprakları alıp gitmek için değil, bu toprakların gelip dibine girmek için...

ERMENİ DÜNYASINDA BİR TÜRKİYELİ

HRANT

Dünyanın hemen her yerinde Ermeniler yaşar. Bu yayılmanın merkezi Anadolu'dur. Başlangıcı 1850'lere dayanan, o dönemde ekonomik nedenlere ve bireysel tercihe dayalı göç, 1915'te yayınlanan "Tehcir Kararı"yla zorla göç ettirmeye dönüştüğünde, dünya, Anadolulu bu insanların gurbetine çoktan dönüşmüştür. Sağ kalabilenlerin zamanla önce İstanbul'a, ardından da tüm yeryüzüne akışı ise Cumhuriyet dönemimizde yaşanandır. Anadolu Ermenileri şimdi tüm dünyayı kapsayan ve "Diaspora" diye adlandırılan bir alan içinde hâlâ Anadolu'da yaşarlar. Diaspora'ya, "Anadolu'nun dünya hali" de diyebiliriz rahatlıkla...

ALİ BAYRAMOĞLU

Hrant bütün siyasi düşünce ve çizgisini esas olarak kendi pratiğinden yola çıkarak kuran ve geliştiren bir adamdı. Dolayısıyla bunu oluşturmasında kendi değmelerinin, dokunmalarının rolü oldu. Zaten Hrant'ın öyküsü, esas olarak onun yaşadığı karşılaşmalardır. Diaspora'ya ilişkin o tamamen özgün düşüncelerini geliştirmesi de pasaport alıp yurtdışına çıkmaya başlamasıyla ve oradaki insanlara değebilmesiyle mümkün oldu. Bu hayatının ancak son beş yılında gerçekleşti, çünkü çok uzun zaman pasaport alamadı Hrant. Ve çok dertliydi bu konuda. Pasaportunun verilmemesinin güvenlik soruşturması ile ilgili olduğunu söylerdi. Solculuk günlerinden kalma ya da politize bir Ermeni olmasıyla ilgili bir takıntı vardı muhtemelen...

HRANT

Ben hayatımda hiç adam öldürmedim. Bir örgüt mensubu olarak hiç yargılanmadım. Hayali ihracat veya vergi kaçakçılığından da mahkûm olmadım. Siyasi nedenlerle yargılandığım tüm davalarımdan beraat ettim, hiçbir mahkûmiyet yemedim. Hiçbir mahkeme hakkımda, "Yurtdışma çıkamaz," diye bir karar da vermedi.

Ama İçişleri Bakanlığı bana bugüne değin pasaport vermedi. Sakıncalıymışım. Sakıncalılığımm gerekçesi ise bana hiç söylenmedi.

Her neyse, tüm bu haksızlığa rağmen, itiraf etmeliyim ki halimden şikâyet edecek bir konumda da değilim. En nihayetinde burası benim memleketim, fazlasıyla yetiyor zaten... Bu haksızlığın giderilmesi için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurmamı telkin eden avukatlarıma da kulak asmadım. Yurtseverlik aşkıma yenilip, "Gerek yok," dedim hep.

"Lanet olsun o pasaporta, eğer Avrupa Mahkemesi'nin kararıyla alacaksam. Verecekse bu devlet versin, vermeyecekse de vermesin, kimseye yalvaracak değilim." Bu konudaki düşüncem bundan ibarettir...

TANER AKÇAM

Agos'u çıkarttıktan sonra Hrant'ın en büyük problemi pasaport alamamaktı. Esenyurt Belediye Başkanı Gürbüz Çapan ile görüştük bu konuyu. O çok uğraştı Hrant'ın pasaport alabilmesi için. Olmadı. "Ancak İçişleri Bakanlığı düzeyinde uğraşılırsa olur," dendi. Saadettin Tantan İçişleri Bakanı iken görüştü onunla Hrant, gene olmadı. Hep bir yerlerde takılıyordu bu pasaport işi. Vermiyorlardı bir türlü...

ORAL ÇALIŞLAR

Hrant pasaport alamamasını çok dert ederdi. Geçmişte yargılanmış, mahkûm olmuş, hapis yatmış olanlar dahil hepimiz almıştık pasaportlarımızı. Ama her nedense ona vermiyorlardı. Sonunda bir gün, "Hakkımı yasal yoldan arayacağım. Mahkemeye gideceğim," dedi ve gerçekten de gidip dava açtı. "İlk duruşmada hâkimin tavrı olumlu gözüküyordu fakat önündeki dosyadan çıkan zarfı görünce değişiverdi," diye anlatmıştı bunu. "O zaman İdare Mahkemesi'ne gidelim. İtiraz edelim," diye tepki göstermiştim. "Ama pasaport

talebimi reddettiklerine dair hiçbir belge vermediler ki elime. Bir açıklama bile yapmadılar. Neye dayanarak itiraz edebilirim ki?" derken yüzünde beliren o çaresizlik ifadesini hâlâ hatırlarım. En büyük üzüntüsü de o sıralar Amerika'da doktora yapmaya başlayan kızını gidip görememekti.

HRANT

Kaçıncı kezdi bu pasaport dairesine başvurduğum, anımsamıyorum. Her seferinde beni Merkez'e, "Masa 5" dedikleri bölüme havale ediyorlardı. Gidiyordum "Masa 5"e, "Hakkınızda Ankara'ya yazdık cevap bekliyoruz," diyorlardı sürekli. Haftalar geçiyor, aylar geçiyor, bir türlü gelmiyordu cevap. Nihayet başvuru sürem de dolduğundan müracaatım zaman aşımına uğruyor, yatırdığım pasaport harçları da yanıyordu. Haydi sil baştan, tekrar müracaat, tekrar harç parası, tekrar "Masa 5"... Ama gelmiyor, cevap gelmiyordu işte.

Dayanamadım bir keresinde artık. Verdim İçişleri Bakanlığı'nı mahkemeye. O da sürdü uzunca bir süre. Yine beceremedim, kazanamadım davayı. Nasıl kazanabilirdim ki? Mahkemenin İçişleri Bakanlığı'ndan istediği savunmayı görme hakkım bile yokmuş meğerse. 12 Eylül sonrası Kenan Evren yönetimince getirilen anti-demokratik bir uygulama ile bu hak da alınmış elimden. İşe bakın. Seni suçluyor bir taraftan, "Ama sen bu suçlamanın gerekçelerini bilmeyeceksin," diyor diğer taraftan. Danıştay'dı, şuydu buydu derken koyverdim ipin ucunu.

Bir de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvuru hakkım mı ne varmış. Avukatım ısrar ettiyse de, "Boş ver yahu oraları," dedim. "Adam gibi verirlerse versinler, elbet bir gün verirler..."

İki yıl önce miydi ne? Televizyonda bir akşam "pasaport alamayanların pasaportları verilecek" diye bir haberin de gazlamasıyla yine koştum, başvurdum. Bu kez aradan bir ay geçtikten sonra o güne kadar hiç yapmadıkları bir şeyi yaptılar ve bir yazı verdiler. "Bilmem hangi pasaport kanununun şu maddeleri gereği ve İçişleri Bakanlığı'nın şu salahiyetleri nedeniyle sana pasaport vermeyeceğiz." Eh bu kez bir ilerleme vardı doğrusu. En azından bir kâğıt tutuşturmuşlardı elime. Ardaş Abim de, en gangster bir vesikalığımı alıp kâğıdın sağ üst köşesine yapıştırmasın mı, üzerine de kocaman bir "sakıncalı" yazısı yazaraktan... "Al bunu git çerçevelet, diploma niyetine çalışma masanın arkasına as," dedi muzipçe. Öyle de yaptım vallahi.

AYŞE ÖNAL

Benim Hrant'tan duyduğum kadarıyla bir dosyası vardı Emniyet'te ya da MİT'te. Bir zamanlar bütün solcuların, hepimizin vardı da o bizden farklı olarak bir de üstelik Ermeni'ydi. Ben hayatımda Hrant kadar şu toprağı seven başka bir insan görmemiştim. Ama fark etmiyordu işte...

Hrant bu pasaport meselesine önce üzülürken, sonra iyiden iyiye kızmaya başladı. İlerki yıllarda herkesi tanıyan bir gazeteci olduğumda, sık sık bu konuyu açar ve "İçişleri Bakanlığı'ndakilere söyleyelim de sana pasaport versinler artık," derdim. Ama o hep reddetti bunu. Onlar vermiyorsa ben de yalvar yakar olmam, dedi. Derken bir gün pasaportu ayağına geldi. Kelimenin tam anlamıyla böyle oldu. O gün tesadüfen *Agos*'taydım. Yine takılıyordum ona bu pasaport meselesinden dolayı. O da benimle, "Senin pasaportun tabii ki olur. Sen satılıksın zaten!" diye dalgasını geçiyordu. İşte o sırada bir kurye geldi Hrant'a. Açtı zarfı. Ve, "Buyur bakalım. Benim de var artık!" diye uzattı pasaportunu bana. Bu kadar şakalaşma arasında bu da şaka gibiydi sanki... O kadar sevinmişti ki, "Tamam işte! Sen de uşaksın artık!" laflarımla bile kızdıramamıştım onu. 2001 yılıydı. 12 Eylül askeri döneminin üzerinden yirmi yıldan fazla zaman geçmişti. Ve ilk kez pasaportuna kavuşmuştu Hrant.

Bundan sonra sık sık yurtdışına çıkmaya ve "Pasaportum Cebimde Gayrı" başlığıyla son sayfa yazılarını döktürmeye başladı.

TANER AKÇAM

Hrant nihayet pasaport alınca ABD'ye de gelme imkânı çıkmıştı. Ben de hemen Michigan'a, Ann Arbor Üniversitesi'ne davet ettim onu, tüm akademisyenlerle tanıştırdım. İngilizcesi hemen hemen yok denecek kadar azdı, bu nedenle toplantıda katkısı çok olamadı, anlamadı da aslında nelerin konuşulduğunu. Çevirmen aracılığıyla takip edebildi sunulan tebliğleri. Ama yine de boş durmadı tabii. Toplantıya katılan akademisyenlerle bol bol röportajlar yaptı, sonra hepsini *Agos*'ta sırayla yayımladı. Bu çok iyi oldu.

Kendisi atölye sonrası düzenlenen açık oturumda konuşmacıydı. Türkçe konuştu. Ann Arbor'daki bu ilk toplantı Hrant için dünyaya açılan bir pencere oldu.

HRANT

İki haftadır Amerika ve Kanada'da Diaspora Ermenilerinin arasındayım. Görerek bilgilenmenin o sihirli büyüsü, kendini yine gösteriyor işte. Bir kez daha anladım ki, ne okumak, ne dinlemek... Hiçbiri bu denli güçlü değilmiş... Varsa yoksa görmek. Birçok ilki bir arada yaşıyorum. Başımda da elbet ilk kez yurtdışına çıkmış olmam geliyor. Elli yaşına değin evde kaldıktan sonra nihayet cinselliğin tadına varmış bir geç kalmışın abartılı duyguları içindeyim belki... Bağışlayın ama itiraf etmeliyim ki tadına diyecek yok.

Başdöndürücü bir turdayım hâlâ. İlkin Chicago üzerinden Detroit, oradan Michigan Üniversitesi'nde süren dört günlük toplantılar, ardından Kanada'ya geçiş. Sonra tekrar ver elini New York, Boston, Chicago...

Bunların içinde Michigan'da gerçekleşen ve yüzyılın başındaki Türk-Ermeni ilişkilerini ele alan bilimsel çalışmadan söz etmek isterim. Adını özellikle anmak istediğim kişilerin başında Michigan Üniversitesi Sosyoloji Bölüm Başkanı ve toplantıların düzenleyicisi Fatma Müge Göçek geliyor. Kendisi kamuya açık son günkü toplantıda, özellikle Türk izleyicilerden gelen kışkırtıcı söylemleri tam bir bilim insanı kimliğiyle savuşturarak toplantının tatsız bir sonla kapanmamasında önemli rol oynadı. Keza yine Chicago Üniversitesi'nden Ronald Suny ortamın gerginliklerini esprileriyle azaltıp partneri Müge Hanım'a bu zor görevinde hayli yardımcı oldu.

FATMA MÜGE GÖÇEK

Mart 2002'de, Michigan Üniversitesi Ann Arbor'da gerçekleştirdiğimiz WATS (Workshop on Armenian Turkish Scholarship) adlı atölye çalışmasının ikincisine çeşitli ülkelerden Ermeni ve Türk akademisyen ve aydınların yanı sıra Hrant'ı da davet etmiştik.

Bunun nedeni, atölyemizde Diaspora ve Ermenistan Ermenileri olduğu halde, Türkiye Ermenilerinden kimsenin olmaması idi. Bu da Türkiye Ermenilerinin görüşlerinin dile getirilmemesi gibi büyük bir eksiklik doğuruyordu.

Pasaport meselesi yüzünden, toplantıya katılıp katılamayacağı son dakikaya kadar belli değildi. Ama sonunda gelebildi ve tam da tahmin ettiğim gibi, toplantıya çok önemli bir katkısı oldu. Özellikle Diaspora Ermenileri ilk defa bir Türkiye Ermenisi ile diyalog kurma şansına sahip oldular.

RONALD SUNY

Biz ilk kez 2000 yılında Chicago Üniversitesi'nde Türk ve Ermeni tarihçi ve sosyal bilimcileri 1915'i tartışmak üzere bir araya getiren bir atölye çalışması başlatmıştık. Bu çalışmanın ikincisini, 2002 yılında Ann Arbor'daki Michigan Üniversitesi'nde düzenlediğimizde, kamuya açık son oturuma katılmak üzere bilimadamlarının yanı sıra gazetecileri de davet etmeye karar verdik. Türkiye'den gelen katılımcılar arasında *Agos* adlı Türkçe-Ermenice haftalık gazeteyi çıkaran Hrant Dink de vardı.

Hrant gerçek bir yurtseverdi. Türklerin, Kürtlerin, Ermenilerin, Yahudilerin ve Rumların birlikte barış içinde yaşayabilecekleri bir Türkiye hayal ediyordu. Tahammül edemediği tek şey, bu halkların geçmişte paylaşmış oldukları acılı tarihin reddiydi. Dolayısıyla, içinde yaşadığı topluma eleştirel bir yaklaşımı vardı.

Toplantının kamuya açık oturumunda yaptığı "Su Çatlağını Buldu" konuşmasıyla hepimizi derinden etkilemişti. Alışık olduğumuz akademi dünyasının dilinden çok farklı bir dildi bu. En girift meseleleri, yüreğinden geldiği gibi anlatmasını biliyor ve bu dilde herkesi birleştirebiliyordu.

BASKIN ORAN

Hrant'ın ilk yurtdışı seyahatine, Mart 2002'de Michigan Üniversitesi'ndeki Ermeni Konferansı'na birlikte gittik. Biz, yani ben, Feyhan, Hrant İstanbul'dan birlikte bindik uçağa. Uçak tenhaydı, yan yana oturduk. İlk anlattığı şey şu oldu: Bir gün önce çekmiş fitilli kadife takımını üstüne, kalkmış gitmiş havaalanına. Güvenlik kontrolünden geçmiş ve ilk kez alabildiği pasaportunu görevliye uzatmış. "Tamam, geçebilirsiniz," denince de, "Yok ben yarın uçacağım da, bir pürüz falan var mı, onu anlamaya geldim," demiş. Tabii, yol boyunca dilimizden kurtulamadı. Bir de yemek zamanı geldiğinde, hostes tepsileri dağıtırken eğilip sormaz mı, "Yemeğin parasını şimdi mi veriyoruz, yedikten sonra mı?" diye. Yine güldük tabii. Ama acı acı güldük. Adama o zamana kadar pasaport vermemişler ki... Nereden bilsin uçakta yemeğin ikram olduğunu!

HRANT

Michigan Üniversitesi'nin yer aldığı yüz elli bin kişilik Ann Arbor, kelimenin tam anlamıyla bir üniversite kasabası. Büyük çoğunluğunu üniversite öğrencileri, öğretim üyeleri ve çalışan-

larının oluşturduğu kalabalık nüfus, geniş bir alana yayılmış durumda. Kasabada yaşam tamamen öğrenciler üzerine endeksli. Muhtemelen sömestr tatillerinde tam bir sessizliğe bürünüyordur. Kasaba kırmızı tuğladan yapılı fakülte binalarıyla, kampüsleriyle ve öğrencilerin kaldıkları ahşap evlerle hoş bir görüntü cümbüşü içinde. Bize kışın görmek nasip oldu, eminim baharlarda yeşillenen ve çiçeklenen çevresiyle doyumsuz bir manzara sunuyordur.

Toplantı için kasabaya ilk gelen bir gün öncesi sabahından Cengiz Çandar olmuş, aynı gün öğleden sonra gelenler ise Baskın Oran, eşi ve ben olduk.

Taner Akçam sempozyumun yükünü çekenlerden... İki gün boyunca havaalanından hepimizi bir bir topluyor, Ann Arbor'a taşıyor.

Bir süreden beri Michigan Üniversitesi'nde edebiyat dersleri veren Ahmet Altan'ın otele gelerek bizleri alması ve evinde ağırlaması o günün akşamının hoş sürpriziydi. Ahmet'i Michiganh bir öğretim görevlisinden ziyade, gözlerden uzak bir köşede yeni kitabını yazan sotaya yatmış biri havasında gördüm. Belli ki yine yakında bomba bir eser patlatacak.

En ciddi konuları dahi "ti"ye alabilen ve konuşulur hale getiren o muzip yapısıyla Ermeni sorununu Michigan'da konuşmaya gelişimize hmzırca takılıyor.

"Tarihte Ermeniler'in başına gelenin tek bir nedeni var. Çünkü siz Ermeniler yürümeyi bilmiyordunuz!"

Cengiz'in ondan hiç aşağı kalır yanı yok...

"Tam da öyle," diyor lafı tamamlarken... "Bunlar hep elleriyle iş görmeyi, ince sanatla uğraşmayı bellemişler, ayaklarını çalıştırmayı unutmuşlar, doğrusu İttihatçılar bu açıklarını kötü yakalamışlar!"

Türk resmi tezini eleştirmek için bundan daha güzel bir üslup bulunabilir mi?

CENGİZ ÇANDAR

Hrant'ın kimselere benzemez yanlarından biri de en büyük hassasiyet gösterdiği konuda bile en olmadık şakaları kaldırabilir oluşuydu. İnsanı bir kere sevdi miydi, o koca yüreğine aldı mıydı, samimiyetinden asla gocunmaz, sözlerinde art niyet aramazdı. Şaka bir yana, Diaspora Ermenileriyle Ann Arbor'daki bu ilk temasında, dokunmadık insan bırakmadı Hrant. Bunların arasında Ermeni ta-

rih yazımının dev isimleri olarak kabul edilen Vahakn Dadrian ile Richard Hovannisian da vardı. Türkçeye *Jenosid* olarak çevrilmiş *The History of Armenian Genocide* adlı eseriyle soykırım çalışmaları konusunda otorite sayılan Vahakn Dadrian, üç gün süren kapalı toplantılar boyunca Türkiye'ye ağır eleştiriler yöneltmekten geri durmazken, yine de Hrant'ın sıcaklığından ve samimiyetinden bol bol nasiplendi.

HRANT

Michigan'da Vahakn Dadrian'ı tanıyabilmiş olmaksa kuşkusuz hayatımda önemli iz bırakacak. Oturumlar dışında saatlerce tartıştık. Kimi konulardaki farklı bakış açılarımızı tüm çıplaklığıyla dile getirdik. Kendisine sorduğum, "Eğer tercih etmek durumunda kalırsan Türkiye'nin soykırımı mı kabul etmesini, yoksa demokratikleşmesini mi öncelikle seçersin?" sorusuna önce cevap vermedi. "Gel eve, konuşuruz," dedi. Ben ona kendi tercihimi bekletmeksizin söyledim; Türkiye'nin demokratikleşmesinin benim için birincil ve vazgeçilemez seçenek olduğunu dile getirdim ve onu ısrarla Türkiye'ye davet ettim.

VAHAKN DADRIAN

Daha Hrant Dink ile tanışmadan önce *Agos* gazetesini biliyor ve takip ediyordum. Yayın hayatına yeni atılmış gazetenin medeni ve dengeli çizgisi seneler öncesinde o zamanlar şahsen tanımadığım Hrant Dink hakkında zihnimde gayet olumlu bir imaj oluşmasına sebep olmuştu. Ermeni meselesi üzerine yapılan konferanslarda ise bu imajın gerçeğe tekabül ettiği ortaya çıktı. Dink, Michigan Üniversitesi'nden bir yıl sonra Minnesota Üniversitesi'ndeki atölye çalışmamıza da katılacak ve Ermeni meselesindeki hassas ve dengeli tutumunu bir kez daha sergileyecekti.

CENGİZ ÇANDAR

Son gün Hrant'la ikimiz kamuya açık toplantıda atölye çalışmalarını özetledik ve soruları cevaplandırdık. Burada ilginç olan, bu bölüme katılanların çoğunun Türklerden oluşması ve onlardan gelen kuşkucu hatta saldırgan tavırları göğüslemek zorunda kalmamızdı.

Daha önceki oturumlarda söz alan Diaspora temsilcileri ise öyle olumsuz bir Türkiye tablosu çizmişlerdi ki, biz Türkiye'den gelen-

ler söz ettikleri ülkenin bizim yaşadığımız ülke olduğundan zaman zaman kuşkuya kapılıyorduk. Hrant, tüm konuşmaları dikkatle dinliyor ve Diaspora sözcülerinin Türkiye Ermenilerinden, "Türklerin elinde rehine kalmış zavallılar," biçiminde söz etmelerine ve onları önemsemez bir yaklaşım sergilemelerine içerliyordu. Birikti, birikti ve sonunda patladı. Heyecanını gayet iyi yansıtan o yüksek, söylev sesiyle, "Bakın," dedi, "siz her gününüzü Amerikalı, Kanadalı, Fransız, Arjantinli, nerede yaşıyorsanız oralı olarak yaşıyorsunuz, sadece her yılın 24 Nisan günü Ermeni oluyorsunuz. Biz ise Türkiye'de yılın her günü Ermeni olarak yaşıyoruz, sadece 24 Nisan günü Ermeni olduğumuzu unutmamız icap ediyor. İşte aramızdaki fark bundan ibaret..."

BASKIN ORAN

Toplantıda Türk tarafının konuya, "Ne yapmışız? Kim yapmış? Asıl onlar bize yaptılar!" diye yaklaşmayan akademisyenlerden oluşmasına karşılık, Ermeni tarafında Diaspora'nın radikalliğiyle tanınmış akademisyenleri dikkat çekiyordu. Bununla birlikte, bir kişi dışında katılımcıların hiçbiri Türkleri açıkça suçlayan bir üslûp kullanmadı. Konunun ve ortamın kırılganlığına özen gösteren, ölçülü bir tutum sergilendi. Hatta radikal diye bilinenlerden Prof. Hovannisian son derece olumluydu ve "Hep kötü şeylerden bahsetmekten bıktım, burada iyi şeylerden bahsedeceğim," diyerek, tehcir sırasında Ermenilere yardım eden Türkler üzerine bir bildiri okudu. Bol tartışma vardı ama zerre kadar kavga gürültü çıkmadı. Diğer yandan, Ermeni tarafı jenosit (İngilizce *genocide*) sözcüğünü (konferansı düzenleyen E Müge Göçek'in deyişiyle, "*G-word*"u) karşı tarafa mutlaka telaffuz ettirmeyi amaçlayan bir üslûp izledi, Türk tarafı ise bu sözcüğü kullanmaya yanaşmadı.

Diaspora'nın en çok dikkatimi çeken tavrı şuydu: Sürekli olarak 1915 hakkında konuştular, bugüne hiç gelmediler ve Türkiye Ermenilerinden söz ederken onları da Diaspora'dan saydılar.

Konferansa sunulan en önemli bildiri, Ermenistan'ın eski cumhurbaşkanı Ter Petrosyan'ın Türkiye yakını politikalarının mimarı Gerard Libaridian'ınkiydi.

FATMA MÜGE GÖÇEK

Hrant toplantıda Diaspora Ermenilerine şöyle seslendi: "Biz ata topraklarımızda kılıç kınında olsa bile yaşıyoruz, dolayısıyla bizim

önceliklerimiz sizinkilerden farklı. Biz sizin gibi soykırımın tanınması üzerine odaklaşmıyoruz, Türkiye'nin demokratikleşmesini önemsiyoruz. Zira ancak demokratik bir Türkiye Ermeni meselesine daha sağlıklı yaklaşabilir." Diaspora Ermenileri ilk defa böyle bir Ermeniyle tanışıyorlardı. Ayrıca, bizim Türkiye'den toprak isteğimiz, olsa olsa altına girecek bir adam boyu toprak olur, diyerek Diaspora Ermenilerinin toprak talebi konusuna yepyeni bir açılım getirdi. Bunu yaparken de yalın bir dille çok iyi bir hatip olunabileceğini hepimize gösterdi. Ondan çok etkilendik. Hrant da bizim atölye çalışmamızdan çok etkilendi ve bundan sonra Minnesota'da, Salzburg'da yaptığımız bütün atölye çalışmalarına heyecanla katıldı ve bizi hep destekledi.

HRANT

Amerika'dan Kanada'ya geçtik ve Kanadalı Ermenilerle buluşma faslını hem Toronto'da hem de Montreal'de doya doya yaşadık. Her iki kentte de düzenlenen toplantılarda İstanbul Ermenileri, Diaspora, Ermenistan, Türk-Ermeni diyaloğu ve benzeri konularda görüşlerimizi salonları dolduran topluluklarla paylaştık. Doğrusu, beklemediğim ve şaşırtıcı bir ilgiydi. Salondaki herkes görüşlerimi paylaşıyor muydu? Kuşkusuz hayır ama sanıyorum karşılıklı olarak birbirimizden etkilenmiştik. Bu da şimdilik yeterliydi...

Avustralya'nın Melbourne ve Sydney kentlerindeki Türkiye Ermenilerinin ısrarlı çağrıları üzerine pasaportu bir kez daha cebe koyup yola çıktık.

9 Mart Pazar akşamı Sydney'in spor kulüplerinden birinin geniş salonunda ilk toplantımızı gerçekleştiriyoruz.

Adı konferans ama daha ziyade bir gazeteci kimliğimle canlı haberler aktarıyorum onlara. Türkiyeli Ermeniler, Türkiye dışından Sydney'e gelmiş diğer Ermeni milliyetçi kesimler tarafından hor görülmüş hatta bir ölçüde "Türkleşmiş Ermeniler" olarak nitelendirilmişler. Silkinmelerini, örgütlenmelerini ve kendilerini ispatlamaya çalışmalarını öneriyorum.

Türkiye Ermenileri olarak yapılan haksızlıklara karşı nasıl direndiğimizi, niçin Türkiye ile Ermenistan arasında diyalog istediğimizi, Türkiye demokrasisinin aldığı mesafeyi işliyorum cümlelerimde. "Ermeni soykırımı" konusunda dahi Türkiye toplumunun önemli bir kesiminde başlayan empatik yaklaşımı basından ve akademik çevrelerden örneklerle sunuyorum.

Konuşmalarım moral veriyor onlara. Yorgun ama mutlu olduğum günlerden biri daha sonuçlanıyor işte...

Avustralya'da kaldığımız iki hafta içinde tüm okulları ziyaret etme ve öğrencilerle söyleşme olanağı buluyoruz.

Okullardan birindeydi... Öğretmenlerden biri bir karton üzerine harita çizmiş, öğrencilere nereden geldiklerini öğretiyor. Kimi Suriye'den, kimi Lübnan'dan, kimi İran'dan, kimi Bağdat'tan... O haritanm bir eksikliği olduğunu anımsatıyor ve hepsinin Anadolu'dan geldiğini anlatıyorum çocuklara.

TANER AKÇAM

Hrant, Diaspora ile ilişkilerine çok önem verdi. Bu ilişkileri kurmak için ülkeden ülkeye dolaştı. Diaspora'ya "Türkiye'nin önemini" anlatmak istedi hep. Diaspora'daki örgütlerin Türkiye'nin demokratikleşmesi sorununa kayıtsız kalmalarına çok ama çok öfkeleniyordu. "Bu iş ancak Türkiye'de biter," diyordu. Bunu çok sık tekrarlar olmuştu. Türkiye'nin demokratikleşmesini her şeyin başı ve sonu olarak gördüğü için, Diaspora'dan da Türkiye'deki demokratikleşme sürecini desteklemelerini istiyordu.

HRANT

Avustralya'dan sonra Los Angeles'tayız. Los Angeles değil de sanki Los Armenos. Los Angeles'm da içinde yer aldığı California eyaletinde neredeyse yarım milyona yakın Ermeni'nin yaşadığı belirtiliyor. Bunun da yüz bine yakınını Ermenistan'dan gelenler oluşturuyor.

Los Angeles'ta ilki Zaralılar Derneği'nin, diğeri de Bolsahay Derneği'nin düzenlediği iki ayrı toplantıda, halkla buluşma ve söyleşme olanağı buluyorum. Havadaki turna misali bizden onlara, onlardan bizlere haber ve hasret taşıyorum.

Anadolu'dan Diaspora'ya dağılışları asrı aşan Anadolu Ermenileri hemen her gittikleri yerde kendi aralarında bir tür kümeleşme, ardından da örgütlenme çabası içine girdi. Bu örgütlenme biçiminin temelini "baba ocağı" olarak tercüme edebileceğimiz "aynı memleketten olma" oluşturdu. İki yıldan beri, bizim Sivas'ın Zaralı Ermenilerinin de, merkezi Amerika'nın Los Angeles'ında olan örgütlü bir yapısı var. Kendimi şanslı hissettiğim diğer bir an ise Diaspora Ermeni basınının önemli kalemleriyle tanışma olanağı bulduğum toplantı oluyor. Örne-

ğin Krikor Şenyan... Hemen her kesime karşı tarafsız duruşuyla tanınan ve haksızlıklara karşı muhalefet etmeyi canı pahasına sürdüren bu usta gazeteci, uslanmaz yazıları nedeniyle birkaç yıl önce Taşnaklar tarafından ölümüne dövülüşünün bedeninde bıraktığı izleri gururla taşıyor...

TANER AKÇAM

Hrant, Diaspora'nın ABD veya üçüncü bir devlete güvenerek Ermeni sorununu çözme çabalarını yanlış buluyordu. Bu nedenle çok dostu olduğu gibi çok da düşmanı oldu.

Hrant'ın Diaspora örgütleri ile özel bir problemi yoktu. Taşnaklarla ve onların katı siyasi çizgisi ile sorunu vardı. Bunu da açıkça söylüyordu.

Hâlâ 1915 travması altında olan Diaspora aslında Türkiye'de ne olup bittiğini fazla anlamıyor ve bilmiyordu. Hrant onlara, tarihte takıldıklarını hatırlatan tuhaf bir yaratık gibiydi. O 2000'lerin Türkiye'sinden konuştukça, Diaspora ona 1908 sonrasını hatırlatıyordu. İçlerinde Hrant'ın devlet tarafından yollanan bir ajan olduğunu düşünen kişiler bile çıkmadı değil hani... California'da bir toplantıda yüzüne de söylediler bunu. Ama bunlar adları bile anılmaya değmeyecek birkaç kişi idi.

HRANT

Birkaç yıldan beri Amerika'daki değişik üniversitelerde Türk ve Ermeni tarihçilerin, akademisyenlerin ve aydınların katılımıyla sağlanan buluşmaların üçüncüsü bu kez de Minnesota Üniversitesi'nde yapıldı. 27-30 Mart 2003 tarihleri arasında yaklaşık 50 kişilik bir grubun katılımıyla gerçekleşen atölye çalışmalarında tebliğler bu kez, "Şiddetin Vektörleri: Savaş, İhtilal ve Soykırım" üzerineydi.

Toplantılara sinen genel hava, taraflar arasında ilk yıllardaki çekingenliğin artık tamamıyla ortadan kalkması ve giderek gelişen normalleşme görüntüleriydi.

Bu yılki toplantılar, tarih konuşmalarının yanı sıra tarafların diğerine göre kendi duruşlarını sorguladıkları, "kimlik" ve "öteki" kavramlarının ele alındığı tebliğlere de sahne oldu. Benzeri atölye çalışmalarının Türkiye ve Ermenistan'daki üniversitelerde de gerçekleşmesi herkesin ortak temennisiydi.

TANER AKÇAM

2003 Mart'ında Minneapolis, Saint Paul'daki Minnesota Üniversitesi'nde WATS adı altında gerçekleştirilen atölye çalışmasının üçüncüsünde yine Hrant'la beraberdik. Bu toplantılardan çok etkilenmişti. Ve böyle bir konferansın mutlaka Türkiye'de de yapılması gerektiğini söyleyip duruyordu. Nitekim 2005 yılında İstanbul'da ilk Ermeni Konferansı'nın toplanmasıyla bu rüyasını da gerçekleştirecekti.

ORAL ÇALIŞLAR

2003 yılı Haziran ayından başlayarak küçük bir grup solcu, Müslüman ve demokrat aydın "Doğu Konferansı" adı altında bir araya geldik. Aramızda Hrant da vardı. Aslında bu, Amerika'nın Irak işgaline tepki göstermek için komşu ülkelerin aydınlarıyla bir dayanışma kurulması fikrine dayanıyordu. Bu çerçevede birbiri ardından geziler düzenlendi ve Suriye, İran, Lübnan ve Mısır'a gidildi. Sonunda da Ermenistan'a... Gidilen ülkelerden de anlaşılacağı üzere, Hrant'ın bu projede yer almasının gerçek nedeni, buralarda yaşayan Ermenilerle temas kurma isteğinden kaynaklanıyordu.

HRANT

Bir süredir değişik eğilim ve kesimden arkadaşlarla Doğu'ya doğru yol almaya başladık. Aramızda İslamcısı var, komünisti var, liberali var, Hıristiyan'ı var. Kimimiz siyasetçi, kimimiz gazeteci, kimimiz yazar, kimimiz öğretim üyesiyiz.

Şu ana kadar İran, Suriye, Mısır, Lübnan ve Ürdün'ü dolaştık. Gittiğimiz her ülkede siyasilerle, akademisyenlerle, iktidarla, muhalefetle ve halkla görüşüyoruz.

Doğu'yu Batı referansh kaynaklardan değil de gayrı kendisinden öğrenmeye ve tanımaya çalışıyoruz.

Anlayacağınız, temiz ve samimi bir "Doğu yoldaşlığı" bizimkisi.

Ama bir o kadar da tehlikeli, çünkü yanhş anlaşılmamız da çok mümkün.

Tarihin dönüm noktalarından birindeyiz. Dünyanın önünde önemli bir tehdit söz konusu...

Birileri dünyayı algılamamızı biçimlendirmeye ve Batı ile Doğu'yu birbirine karşıtlık içinde tanımlamamızı sağlamaya

çalışıyor. Bize düşen görev, bu karşıtlığın içinden nasıl çıkılabileceğini üretmek...

Yolumuz uzun...

ETYEN MAHÇUPYAN

Doğu Konferansı fikri küçük bir grupla başladı, solcularla Müslümanları bir araya getirme projesiydi ama belki de bu iki grubun kaynaşmasını sağlamak üzere az sayıda demokrat da davet edildi. Seyahatler çok keyifliydi ve her seyahate de farklı kesimlerden çok sayıda insan katıldı. Ancak kısa bir zaman içinde amacımızın ne olduğu konusunda iki farklı görüş ortaya çıktı. Bir grup Batı'ya karşı ortak bir Doğu kimliği üretmeyi hedef olarak gördü. Diğer grup ise Doğu'nun kendi içindeki gerilimleri ve farklılıkları da görmeyi hedefleyen bir bakışı savundu. Bu, daha demokrat bir yaklaşımdı...

Konferans gezileri boyunca, kelimenin tam anlamıyla Ermeni "av"ına çıkardı. Gidilen her yerde neredeyse otobüsten iner inmez bir Ermeni bulurdu. Şaka bir yana, onun bu projeye katılmasının en önemli nedeni 1915'te Der Zor'a sürülmüş ailelerin izini sürmekti...

HRANT

Doğu Konferansı'yla "Doğu'nun Paris'i" olarak nitelenen Lübnan'ın başkenti Beyrut'a, şimdilerde Doğu'nun en istikrarlı başkenti sayılan Amman'a, İran ve Suriye'ye gittik. Buralarda fırsat buldukça gruptan kaçıp Hıristiyan mahallelere daldım.

Suriye'de Eski Şam denilen ya da Bap Toma (Toma Kapısı) olarak adlandırılan bölge tamamen Hıristiyanlara ait. Şam'daki yegâne Ermeni Kilisesi ve okulu da burada... Yaklaşık on bin kişi yaşıyor buralarda. Eskiden daha çokmuş. Ama 1946'da Ermenistan'ın çağrısıyla çok sayıda Ermeni bu ülkeye göçmüş. Suriyeli Ermenilerin ve de diğer gayrimüslimlerin bugüne değin devlet ve yönetimleriyle herhangi bir sorunları olmamış. Aralarında dolaştığınızda işyerlerindeki Ermenice tabelalarından tutun da sokaklara taşan dini ayinleriyle kendi kompartımanlarında gıpta edilecek bir özgürlük havasındalar ilk bakışta. Ne var ki, ayrıntılara indikçe bu memnuniyetin tıpkı bizdeki gibi bir miktar vitrine çıkarılmış abartı olduğunu anlayabiliyorsunuz.

Birkaç örnek vereyim. Azınlık okullarında Ermenice dil dersi, bizdeki gibi dört saatle sınırlı. Ermeni tarihini orada da res-

mi ders olarak okuyamıyor öğrenciler. Üstelik bizdekinin aksine, okul müdürleri Arap, müdür yardımcıları Ermeni.

Ermeni nüfusu Şam'da altı bin, Halep'te altmış bin ve tüm Suriye'de yüz bine ulaşmasına rağmen, Suriye'de Ermenice basın yok, Ermenice radyo yok, Ermenice televizyon kanalı yok. Sadece dini önderliğin haftalık bülteniyle yetiniyor tüm Suriye Ermenileri.

Niçin olmadığını sorguladığımızda ise adı cumhuriyet de olsa "monarşik bir İslam devletinin" dini alanda göstereceği hoşgörünün aynısını ulusal veya etnik farklılıkları öne çıkaracak taleplerde göstermeyeceğini ve gerekirse çok sert tedbirler alabileceğini hissedebiliyorsunuz hemen. O nedenle bu tür taleplerde bulunmayı akıllarından bile geçirmiyor azınlık gruplar.

"Farklılığını yaşa ama farklılığını anlatma" düsturuyla hareket ediyor Suriye yönetimi. Bu yüzden olsa gerek, nüfus kâğıtlarında din hanesi bile yok.

MUSTAFA KARAALİOĞLU

Doğu Konferansı için gittiğimiz Suriye gezisinde ben de vardım. Bütün gezinin en renkli karakteri oydu. Otobüsle şehirden şehre yol alırken ya bağıra bağıra türkü söyler ya da ön taraftaki koltuğunda oturup dışarıyı seyrederken dalıp giderdi. O zaman kimse çekip çıkaramazdı onu, o daldığı yerden...

Bazen de arka koltuklarda fasıl başlardı. Herkes biraz bildiği şarkıdan katılırdı fasıla. Bir noktadan sonra vokaller karışıp sesler çatlayınca espriyi patlatırdı birisi, "Hoop arkadaşlar burası biraz fazla dink oldu!" diye... Ardından ön tarafa dönüp Hrant'a muzip muzip gülerdi fasılcılar...

HRANT

Suriye gezisi boyunca çocukluk günlerimi de hatırlayıp durmuştum. Efendim, kendimi bildim bileli, iki konuda hiç yetenekli olamadım ben. Birincisi, elimin resme, çizime yatkın olmayışı...

Bir zamanlar, coğrafya dersi hocalarının çok sık başvurdukları bir sınav şekliydi. Hoca sınıfa girer, duvardaki Türkiye haritasını indirir, "Hadi bakalım çocuklar, kalem kâğıt çıkarın ve kafanızdan Türkiye haritasını çizin," derdi. Öğrencisiniz nihayet... Devlet büyükleriniz gibi "jeopolitik, jeostratejik" kaygı-

larınız yok, tek derdiniz ise alacağınız not. Elinizin ayarı benimkisi gibi bozuksa, beyin objektifiniz hiç sınır tanımıyorsa, ne yaparsınız? Ya çok verir, ya çok alırsınız. Ben de öyle yapardım... Kâh bir kalemde Yunanistan'ın topraklarına dalar, kâh bir kalemde kendi topraklarımızdan Suriye'ye şöyle kocaman bir parça katardım. Hep de sıfır alırdım.

İkinci yeteneksizliğim de sesimin müziğe hiç yatkın olmayışı. Karganın "gak" tonunda, bet bir ses benimkisi. Lakin canım çekmeye görsün, hiç çekinmeden içimden geldiği gibi türkümü yakarım, "onunmuş, bımunmuş" demeden. Hele bir de gözlerim dolup burun deliklerim sızlamasın... Tutamazsınız beni. Notaların sınırı biter artık, yırtarım perdeleri, sesimin çektiği yerlere iner, çıktığı yerlere tırmanırım. Sesim de harita çizemeyen elime dönüşür sanki. Ölçüsüzleştikçe özgürleşir...

İPEK ÇALIŞLAR

Doğu Konferansı adını verdiğimiz grupla Lübnan ve Ürdün'den sonra İran'a da gittik. Tahran, İsfahan, Kum kentlerini de dolaştık Hrant'la birlikte.

Hrant'ı yolculuk boyunca hiç gözümden ayırmazdım, sözünü kaçırmak istemezdim. Gezilere elinde notlarıyla gelir, gideceği mahalleyi, süreceği izi başından bilirdi. Gördüğü yerleri *Agos*'a yazmak için durmadan sorular sorar, fotoğraflar çekerdi. Yolculuğa kalabalık çıksak da Ermeni mahallelerine yalnız başına gitmeyi severdi.

Tahran'da yine böyle bir keşif gezisi için topluca bindiğimiz otobüsten inmek istediğinde, onu bırakmamak için çok tezahürat yapmış ama dinletememiştik. Hrant'ın gidişinde öyle bir iştah olurdu ki, hep birlikte peşine düşmek isterdik. O gittiği yerden elinde kitap torbaları ve telefon numaralarıyla dönerdi; gidip bulduğu Ermenileri ballandıra ballandıra anlatırdı.

Tahran'da kaldığımız hafta tam bir gün boyunca ortadan kayboldu. Bu kez yalnız değildi, Etyen'i de katmıştı yanına. Döndüklerinde anlaşıldı ki, Tahran'ın göbeğinde Ermenilere ayrılmış bir vaha vardı. Bu devasa alanda İran İslam Cumhuriyeti'nin kuralları geçerli değildi. İçki serbestti, kızların da başı açıktı. Bu yasaksız vahada şahane bir gün geçirmişlerdi. Gözlerinde yıldızlar dolanan Hrant, kahkahasını her zamankinden daha gevrek atıyordu.

İsfahan'da Ermeni mimarların inşa ettiği köprüler, büyük meydan ve çevresi hepimizi çok etkilemişti. Bir grup, Hrant'ın peşine takılıp Ermeni mahallesi Julfa'ya da gittik. Kenti yüzyıllar önce kuran Er-

menilere İranlılar armağan olarak bu mahalleyi vermişlerdi. Hrant oradaki Ermeni Kilisesi'ne bağışlar yapmış, ne kadar hediyelik eşya varsa hepsinden alıp kocaman bir torbayla geri dönmüştü.

ORAL ÇALIŞLAR

O zaman İran'da "Reformcular"ın hükümette oldukları bir dönemdi ve biz de İran Dışişleri Bakanlığı'nın misafirhanesinde kalıyorduk. Oraya bizimle temas kurmak için hapisten yeni çıkmış İranlı aydınlar geliyordu. Hepsi de sıkı rejim muhalifiydi. Adamlar daha başından, "Bize bunu yutturamazsınız. Bu pasif Amerikan-karşıtlığından biz zaten bıkmışız," diye kestirip attılar.

Doğu Konferansı'nda daha başından itibaren bir görüş ayrılığı yaşanıyordu zaten. "ABD'nin Irak işgaline karşı bu ortak zemin basit bir anti-emperyalizm üzerinden değil, aynı zamanda demokrasi üzerinden de kurulmalı. Demokratikleşme hedefi içermeyen buluşmaların bir manası da yoktur," diyen bu grubun başını da Hrant çekiyordu.

ETYEN MAHÇUPYAN

Doğu Konferansı'nın başından beri iki grup arasında varolan gerilim, İran seyahatinde büyük bir kırılmaya yol açtı, çünkü İranlı aydınların en solcularının bile Batı karşıtı olmadığı, hatta Amerikan yanlısı oldukları görüldü. Bu, birinci grup için bir yıkım oldu. İşin esas dinamosu onlar olduğu için de proje tavsadı.

Hrant bu tartışmada ikinci grupta yer alıyordu.

ORAL ÇALIŞLAR

Mısır gezisinde ise ilginç bir şey oldu. Türkiye'deki televizyon kanalları sürekli Hrant'ı arıyorlardı. Sabiha Gökçen tartışması kamuoyunun gündemindeydi artık ve Hrant'tan görüş almak istiyorlardı. Ben de endişeleniyordum konuşup başını belaya sokacak diye. Ama biliyorum, konuşma, desem, dinlemeyecek beni, aranmak hoşuna gidiyor besbelli. "Oğlum, cep telefonundan konuşunca sana dünyanın parası yazıyor. Batarsın valla! " diye korkuttum gözünü. Parayla pulla alakası olmadığı için tabii, ne kadar yazdığı hakkında da en ufak bir fikri yoktu. Ancak bu şekilde engel olabildim her önüne gelene konuşmasına...

Sonra biz İstanbul'da da bir Doğu Konferansı topladık. Orada Hrant'ı hiç hatırlamıyorum mesela. Belki de ilgisini yitirmişti bes-

belli, çünkü aramızda bazılarında bayağı ulusalcı eğilimler olduğu ortaya çıkmıştı artık...

ETYEN MAHÇUPYAN

Doğu Konferansı kapsamında Ermenistan'a da gittik. Hrant için bu seyahatin diğerlerinden çok farklı bir anlamı vardı, çünkü iki tarafın karşılaşması ve Türklerle Ermenilerin birbirini doğrudan tanıması onun için çok önemliydi. Zaman zaman kendisini arada kalmış hissettiğini de düşünüyorum. Ama yine de esas olan bizatihi bu karşılaşmanın gerçekleşmesiydi. İnsani düzlemde bireysel eşiklerin aşılması, sanki uzun zamandır beklediği bir müjdenin belirtisi gibiydi. Sürekli kendinden memnun, gülümseyen ve enerjik halini anımsıyorum...

Bu gezide Hrant'ın sol kesimden bazı arkadaşları da vardı. O zaten hep farklı kesimlerden Türklerin Ermenistan'a gitmesini ve bu karşılaşmayı yaşamalarını isterdi. Eçmiadzin'e gidildi ve Başpatrik II. Karekin'le görüşüldü. Erivan'da bir akşam, yemeğe bir yere gittik. Orada çalan bir grup vardı. Konservatuar öğrencileriymiş hepsi. Onlardan bir parça istedi Hrant. Baktık, Çırpınırdı Karadeniz'i söylüyorlar ama Ermenice sözlerle... Meğer bu türkünün sözleri Azeri şair Ahmed Cevad'a, bestesi ise Ermeni aşuğ Sayat Nova'ya aitmiş. Nasıl mutlu olmuştu Hrant, nasıl coşku duymuştu! "*Sari* (dağlı) Gelin" türküsünü söyledi sonra. Gruptakiler de "Sarı Gelin" olarak Türkçe eşlik ettiler ona.

Hrant için karşılaşma tam da buydu işte. Kendinin sandığın birçok şeyin "öteki"ne de ait olduğunu anlamak...

ŞİNASİ HAZNEDAR

Ermenistan gezisinde Erivan Devlet Üniversitesi'ni de ziyaret ettik. Orada rektörün ve Şark Enstitüsü başkanının hoş geldiniz konuşmalarından sonra, Türkoloji Bölümü'nden bir öğrencinin kalkıp hepimizi "1915'te yapılan Ermeni soykırımı"nı anmak için saygı duruşuna davet etmesiyle neye uğradığımızı şaşırdık. Kalkmasak saygısızlık sayılacak, kalkarsak bu oldubittiyi kabul etmiş olacaktık. Bir kısmımız oturmayı sürdürdü, bir kısmımız isteksizce ayağa kalktı. Sonrası daha da ilginçti. Çünkü Hrant bu dayatmayı çok sert bir şekilde protesto etti: "Biz Doğu Konferansı olarak buraya entelektüel bir çaba için geldik. Saygı duruşu istediğiniz bu insanlar arasında "soykırım"ı kabul edenler, özür dilemek gerektiğine inanan insanlar olduğu gibi, bu konuya ilişkin kuşkuları olan insanlar ve

bunu kabul etmeyen insanlar da olabilir. Biz burada militan bir tavırla karşılaştık. Değişik görüşteki insanların tümünü aynı davranışa zorlamak hiç de doğru değil."

Hiç unutmadığım bir anım da Taşnak Partisi Genel Merkezi'ni ziyaretimiz sırasında yaptığımız toplantıda onların toprak ve tazminat talepli sertlik yanlısı yaklaşımlarına karşı Hrant Dink'in yaptığı öğretici konuşmaydı. Büyük bir sabırla, toprak talebinin olanaksızlığını, iki ülkenin birbirinin acılarını anlaması ve sınırın açılması gerekliliğini anlatan bir karşı cevap vermişti. Yaşananların "soykırım" olup olmadığı tartışmasını da, "Ben yaşananları tüm açıklığıyla ortaya koyuyorum, benim için adı önemli değil bunun. Siz nasıl adlandırırsanız adlandırın, ne derseniz deyin," diye kestirip atmıştı. Hrant'ın "soykırım" konusundaki yaklaşımı hep buydu. Birlikte katıldığımız hiçbir toplantıda yaşananları "soykırım" olarak ifade ettiğine tanık olmadım.

HRANT

Doğu Konferansı'nın son seferinin öncekilerden önemli farklılıklar taşıyacağı daha başından belliydi. Bugüne değin hep büyük çoğunluğu Müslüman olan komşularımızı ziyaret etmiştik, şimdi ise neredeyse tamamı Hıristiyan olan bir ülkeye gidiyorduk. Üstelik bu ülke Ermenistan'dı ve kendisiyle devletimizin herhangi bir diplomatik ilişkisi olmadığı gibi, sınırlarınız da kapalıydı.

Türkiyeli aydınların hemen hepsinde ortak algılayış şu ki, Türklerle Ermeniler arasında tarihin ördüğü bir duvar var ve bu duvarı aşmak bugünden yarına gerçekleşecek gibi durmuyor. Peki, sadece tarih mi ağır olan? Hayır, asıl önemlisi bugünün ağırlığı. Ermenistanlının asıl bugünkü tutumu nedeniyle Türkiye'ye duyduğu güvensizlik çok daha önemli. Tarihten gelen güvensizliği asıl katmerleştiren ve tazeleyen Türkiye'nin Ermenistan'ın bağımsızlığından beri sürdürdüğü olumsuz politikanın ta kendisi.

Başpatrik Karekin II. Hazretleri'nin ekibimizi kabulü ve gösterdiği nazik misafirperverlik, gazeteci arkadaşların sokaktaki insanla gerçekleştirdikleri samimi sohbetler, Yerevan lokantalarında müzik eşliğinde geçirdiğimiz sıcacık üç akşam yemeği, hoş ve tatlı anılar olarak kalacak belleklerimizde.

Şu sıralarda Avrupa Birliği çevrelerince 17 Aralık kararıyla birlikte dillendirilen iki temel konu, biz Türkiyeli aydınları bir

çıkış yolu bulmaya kendiliğinden zorluyor. Bunlardan biri tarih konusunda ortak ve empatik bir dil bulmak, ondan daha da önemlisi Ermenistan'la diplomatik ilişki kurulmasını ve sınırın biran önce açılmasını sağlamak.

Doğu Konferansı olarak bugüne değin nereye gittiysek ayağımız hep uğurlu geldi. Birincisi Suriye'ydi ve Türkiye'yle ilişkiler ekşiydi, şimdi bal şeker oldu. Keza Mısır ve İran'la ilişkiler de giderek daha gelişti. Şimdi bu kez de Ermenistan'a ayak bastık. Umarız uğur getirmişizdir.

ALİ BAYRAMOĞLU

2004 Kasım'ıydı. Hrant'la Etyen, Marsilya'da Diaspora Ermenileriyle bir buluşma toplantısma davet edildi. Toplantıyı düzenleyen, Fransa'nın önde gelen muhalif isimlerinden Jean Keheyan'dı. Hrant için bu bir ilkti, ilk kez bir Türkiye Ermenisi olarak Diaspora Ermenileriyle bir araya geliyordu. Hem Fransa'yı hem de Fransızcayı bilen biri olduğum için, beni de bu yolculuğa ikna ettiler. İkisi önce Strasbourg'a gidip Avrupa Parlamentosu'nda bir toplantıya katıldılar. Sonra Paris'te buluştuk üçümüz.

HRANT

Marsilya Konferansı'nda ve konferans dışında görüştüğüm Diasporalı Ermeni aktivistlerden edindiğim izlenimleri şöyle özetleyebilirim:

Fransız Ermenileri Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesine kesinlikle karşılar. Türkiye'nin 150 yıldır değişmeyen ve değişmeyecek bir yönetim tecrübesine sahip olduğuna ve hatta bu tecrübeyle Avrupa Birliği'ni dahi avucunun içine alabileceğine inanıyorlar. Türkiye'de yaşanan son demokratik gelişmeleri bir aldatmacadan ibaret görüyor ve bunun sadece Avrupa'nın gözünü boyamak için yapıldığını dile getiriyorlar. Özellikle Türk Ceza Yasası'ndaki 305. maddenin gerekçesinde yer alan "Ermeni soykırımını dile getirmenin suç sayılacağına" ilişkin ifade, şu an hararetle atıf yapabildikleri en büyük kozları.

Birçoğu Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasının Ermenistan'a bir şey kazandırmayacağına, aksine Türkiye'ye çok yarar sağlayacağına inanıyor.

"Soykırım"ın kabulü konusunda ise hayli farklı duruşlar var. Büyük ve sessiz çoğunluk Türkiye'nin "soykırım"ı kabul etme-

sini, kendilerinin rahatlaması açısından gerekli görüyor ve bu kadarla yetiniyorlar. Önemli bir aktivist kesim, "soykırım"ın tanınmasıyla yetinmeyip taleplerini tazminat ödenmesine kadar taşımaya niyetli. Toprak talebi ise en sert aktivistler için bile hayal, böyle bir talebin bu zamanda geçerliliğini yitirmiş olduğunun farkındalar. Belli ki Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan'ın, "Bizim Türkiye'den toprak talebimiz yok," sözü bu kesimin belini tamamen kırmış.

ALİ BAYRAMOĞLU

Önde gelen bir Diaspora merkezi olan Marsilya'ya yaptığı çıkarma Hrant için büyük önem taşıyordu. İki Türkiye Ermenisi'nin yanlarına bir Türkiyeli Türk'ü alıp oraya gitmelerini ve konuşma yapmalarını büyük bir başarı olarak değerlendirmişti.

Paris'e döndükten sonra kaldığımız otelde yine bu Marsilya konusunu açtı Hrant. Bu toplantının etkisinin çok büyük olduğunu, sonuçlarının daha sonra ortaya çıkacağını anlatıyordu heyecanla. Birden Etyen'e döndü ve "Benimle bir olup beraber kavgaya bir girsen, buraların altını üstüne getiririz," dedi coşkuyla...

ETYEN MAHÇUPYAN

Marsilya'da Taşnaklar bizimle toplantı dışında da konuşmak istedi ve Hrant'la ikimiz gidip görüştük onlarla. Ne kadar sert ve önyargılı olduklarını gördüğümde şaşırmıştım. Karşımızdaki insanların yüzünü iyi hatırlıyorum. Bizim kendimizden ne kadar emin olduğumuzu da... Daha o ilk toplantılardan itibaren birbirimizi tamamladığımızı düşünmeye başlamıştık. İkimiz de konuşmalarımızı yazmazdık. Konuşmalarımızın yapıları birbirinden çok farklı olurdu. Benimki daha nedensellikleri olan, onunki duygu yanı daha ağır basan, yüreklere dokunan konuşmalar olurdu...

İyi konuşma, konuşurken düşünebilenlerin işidir. Hrant konuşurken duygularının peşinden giderdi. Bu da farklı biçimde etkili oluyordu. İyi konuşma, kendini sınamayı gerektirir. Hrant'ın konuşmasında belki duygu görülürdü yüzeyde ama duygunun bağlantıları çok zekice ve samimi bir kurguyla kurulu olurdu. Dinleyici de bunu görürdü. Hrant doğuştan siyasetçiydi ve bu özelliğiyle kitleleri avucunun içine alabilirdi. Az rastlanır bir etkileme gücü vardı...

Sonuçta biz Diaspora'da kendiliğinden bir ikili olduk. Diasporadakilerin ezberini bozmaya, onları şaşkınlığa uğratmaya başladık.

ALİ BAYRAMOĞLU

Daha Paris'te oteldeyiz. "Çok katı bir Ermeni milliyetçisi gelecek," diye haber verdi Hrant. Lobide otururken gerçekten de garip kılıklı bir adam zuhur etti. Hrant'la Ermenice konuşmaya başladılar. Ben de karşılarında oturuyorum ama söylenenlerden tek kelime anlamıyorum tabii ki. Derken adam gözlerini dikti bana, kötü kötü bakmaya başladı. Türk olduğum için herhalde diye düşündüm. Ses tonlarından aralarında sert bir konuşma geçtiği belliydi. Adam gittikten sonra, "Ne oldu?" dedim Hrant'a. "Tehdit etti beni," dedi. "Yazdığına, söylediğine dikkat et! Davaya çok zarar veriyorsun," demiş adam.

HRANT

İyi ki tüm Avrupa'nın hali Fransa'nınki gibi değil. Aksi takdirde böyle bir Avrupa'da yaşamaya değmez, çünkü Fransız Ermenileri gerçekten de bizim anladığımız anlamda demokrat değiller. Demokrasiyi sürekli kendilerine yontan bir anlayışları var.

Marsilya'daki konferansta dile getirilen görüşler, bunun ne ucube bir çokkültürlülük ve demokrasi anlayışı olduğunu ortaya koyuyor. Hayli Fransızlaşmış Ermeni bir din adamı bakın nasıl hayıflanıyor:

"Biz bunca yıldır altı milyon Cezayirli Müslümanı entegre edemedik, onlara Fransız isimleri bile aldıramadık. Şimdi 80 milyon Türk'le nasıl başa çıkacağız?" Aşırı derecede etkilendim bu sözden. Söz sırası bana geldiğinde de taşı gediğine yerleştirdim: "İyi ki siz Türkiye'de yaşayan çoğunluğa ait değilsiniz, eğer öyle olsaydınız vay biz gayrimüslimlerin haline... Demek ki bizi Müslümanlaştırmak ve de isimlerimizi dahi değiştirmek için elinizden geleni ardınıza koymazdınız."

ETYEN MAHÇUPYAN

Benim hafızam çok güçlü olmadığı için, birlikte çıktığımız bu gezilerin tarihlerini, tek tek her toplantıda kim ne demiş gibi bilgileri somut olarak hatırlayamıyorum. Daha çok belirli fotoğraf kareleri ile duygular var bende bu yolculuklardan geriye kalan...

Peki, biz ne zaman Hrant'la aynı yatakta yattık? Marsilya'da mı, Paris'te mi? Köhne bir otel odasında kalmıştık. Yatarken ışığı kapatmadı o gece... Kapatır mıydı acaba evde? Yoksa hep ışık açık mı

uyurdu? Çocukluğundan kalma bir korku muydu bu acaba? Bilemiyorum. Ama bütün gece horladı. Bütün gün zaten onu dinlemiştik. Gece de böyle devam edince, gece gündüz hiç susmamış oldu.

ALİ BAYRAMOĞLU

Marsilya'ya ilk gittiğimiz gece Rakel'in dayısının oğlu Saro karşıladı bizi, arabayla dolaştırdı. Yukarda, tepede bir Soykırım Anıtı vardır Marsilya'da, oraya götürdü. Taşnakların merkezini gösterdi. Sonra güzel bir lokantaya gittik. Çok fiyakalı deniz ürünleri vardı. Ama yiyemezdi Hrant böyle şeyler. O konuda da Anadoluluydu, öyle deniz ürünleri filan ona göre değildi. Biraz mide problemleri de vardı zaten, içki de içemezdi pek... Marsilya'dan Nice'e geçtik. Orada liseden çok sevdiği hocası *Baron* Vahan'la buluştu Hrant. Onunla sarıldı, ağlaştı uzun uzun.

HRANT

Nice'te ilk işlerimden biri Tıbrevank'taki sevgili hocam *Baron* Vahan'ı görmek oluyor. Nice'in dingin yaşamı içerisinde çok katlı bir binanın minnacık dairelerinden birinde, kendine yaşam kurduğu evinde buluşuyoruz yıllar sonra.

Sonra Nice'teki Barsamian Okulu'nu birlikte gidip ziyaret ediyoruz *Baron* Vahan'la. Hiç değişmemiş *Baron* Vahan'ın huyu... Hemen gençlerin ad, soyadı ve adreslerini alıyor bir kâğıda. Ve o kâğıt artık cebinde. Eminim o genç insanlara da günün birinde kendisinden duygu yüklü birkaç satır gidecek.

Seneye Tıbrevank'ın 50. yılını kutlayacağız İstanbul'da. *Baron* Vahan'ı da getirmek için seferber olmak istediğimizi kendisine aktarıyorum.

Çok istekli ama, "Dokunmayın bana," diyor, "ben zaten aranızdayım."

Nice'teki konumundan ve adam yerine konulmuş olmasından o denli memnun ve müteşekkir ki, Fransa'yı bir kez dahi terk etmeyi belki de kendisine sunulan olanağa ihanet sayıyor.

Bunun için de her seferinde, "Nasılsınız *Baron*?" diye soranlara, "Bomba gibiyim, Cennet'teyim," diyor.

Ve bunu öylesine güçlü bir ifade ile dile getiriyor ki onu anlayabiliyorsunuz...

Bir saksı çiçeği kadar narin *Baron* Vahan... Yer değiştirdiğinde solacak kadar kırılgan ama şimdiki yerinde de çok güzel duruyor.

ALİ BAYRAMOĞLU

Marsilya'dan dönüşte tekrar Paris'e uğradık. Martin adlı Ermeni bir şarkıcının tavernasına götürdü bizi Hrant. Orada da büyük bir gurur ve iftiharla bize ev sahipliği yaptı. Çok mutluydu o gece. Arzu'yla (Başaran) şarkılar söylediler bütün gece. Oradan çıkınca yürüyelim istedi Hrant. Arzu, Louvre'un oradan geçelim diye yolu uzattı. Sonunda Hrant'ın ayakkabıları ayağını vurdu ve ayakkabılarının üstüne basa basa saatlerce yürüdü. Ama hiç şikâyet etmedi, sesini çıkarmadı. Başında da o bildiğin kasketlerinden biri, omzunda ceketi, Paris'in orta yerinde en Anadolulu haliyle yürüdü.

Marsilya'dan trenle döndük Paris'e. Bizimki başladı Sarı Gelin'i söylemeye. Yarı Türkçe, yarı Ermenice söylüyordu. Hani Türkiye'den Avrupa'ya çalışmaya giden işçiler ova gördüler mi Ankara bozkırları aklına gelir, bozlak söyler ya, biraz öyle bir hali vardı. Üçümüz arasında en Anadolulu oydu. Bu topraklara has, bu toprakları özleyen biriydi.

NİLÜFER GÖLE

Kasım 2004 tarihinde Etyen, Ali ve Hrant Fransa'ya geldi. Hem Paris'te hem de Marsilya'da Diaspora Ermenileri ile buluşup, görüşüp çeşitli toplantılara katıldılar. O sırada ben de Paris'te buluştum Hrant'la. Diaspora'yla yaptığı temaslarda kurduğu ilişkilerden memnundu; onlara sesini duyurabildiğini söylüyordu. Beni de tekrar geldiğinde Fransa'daki Ermenilerle mutlaka tanıştırmak istiyordu. O sohbetimizde şunu görmüştüm: Hrant, Türklerin yüreğini de Diaspora'nın yüreğini de yumuşatabileceğine, sözünü duyurabileceğine içtenlikle inanıyordu. Herkesin yüreğini kendisininki gibi sanıyordu.

HRANT

Bir aya yakın yurtdışındaydım. Avrupa'nın değişik kentlerinde ve Erivan'da Ermeni Sorunu'yla ilgili çok sayıda toplantıya katıldım. Bu toplantıların önemli bir bölümünde Etyen Mahçupyan'la birlikteydik. Toplantı dizilerimizin ilki 5 Nisan 2005'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde başladı, Strasbourg'daki Avrupa Parlamentosu'nda sürdü ve nihayet Erivan'da uluslararası bir konferansla noktalandı. Araya giren Londra, Frankfurt, Stuttgart, Salzburg ve Berlin toplantıları

ise Avrupalı Ermenilerle, Avrupalı Türklerle ve bizatihi Avrupalılarla yaptığımız toplantıların diğer parçaları oldular.

CEM ÖZDEMİR

O dönemde Alman Yeşiller Partisi milletvekili olarak, Strasbourg'daki Avrupa Parlamentosu'nda bir toplantı düzenlemiş ve konuşmacı olarak Hrant Dink ile birlikte Taner Akçam ve Etyen Mahçupyan'ı da davet etmiştim. Hrant o toplantıda dinleyiciler arasında oturan bir Diaspora Ermenisi tarafından çok sert eleştirilmiş ve "Türklerin uşağı" olmakla suçlanmıştı. Ermeni sorununun doğru dürüst tartışılamadığı Türkiye'de, bunu hayatının davası haline getirmiş bir insana bu suçlamanın yapılıyor olması, çok düşündürücü gelmişti bana.

Ayrıca, toplantı öncesinde, *Hürriyet* gazetesinin Brüksel temsilcisi, davetiyelerde dostluk ve komşuluk sembolü olarak tasarlanmış olan, iç içe geçmiş Türk ve Ermeni bayrakları yüzünden toplantıya kara çalmaya çalışmıştı. Aynı gazeteci bana yıllar önce Köln'de bir Ermeni ayinine katıldığım zaman da sataşmıştı. İşte Strasbourg'daki o toplantıda halklar arasında köprüler kurmak isteyenlerin, bu köprüleri yıkmak isteyenler tarafından rahat bırakılmayacağını açıkça görüyordum. Türk ya da Ermeni olmak fark etmiyordu. Çok ilginçtir ki, bu olaylar karşısında duyduğum öfkeyi yatıştırmaya çalışan da hep Hrant oldu. Halbuki o Strasbourg'da olduğu gibi, başka pek çok yerde pek çok kez Diaspora Ermenileri tarafından suçlandı. "Suçluların ülkesi"nde yaşadığı için neredeyse Ermeni kimliği sorgulandı.

TANER AKÇAM

Hrant'ın bazı görüş ayrılıkları ve "politik tartışmalar" yüzünden Diaspora ile sorunlu olduğu düşünülür ve buna inanılır. Oysa bu doğru değildi. Diaspora örgütlerinden çoğuyla doğrudan ilişki halindeydi Hrant. Kuvvetli bir insani bağı vardı onlarla. Amerika'da yaşayan Ermeniler Türkiye'ye gitmeye korkardı. Bunun artık değiştiğini rahatlıkla söyleyebilirim. Ve bu değişimde Hrant'ın büyük payı olduğunu da...

Bundan on yıl öncesine kadar Türkiye'yi ziyaret etmeyi çok isteyip de başına iş gelmesinden korkanların haddi hesabı yoktu. "Pasaportumda Ermeni ismi var, Türkiye'ye gitsem beni tutuklarlar mı?" diye soranların da... Bunların içinde Diaspora içinde adı çok bilinen

ve Türk-Ermeni ilişkilerine katkıda bulunabilecek çapta olanlar da vardı. Hrant, "Sen onları bana yolla," derdi. Ben de bağlantıları kurar, Hrant'ın adını ve *Agos*'un adresini verirdim. Hrant onları karşılar, ya alır *Agos*'taki odasında karşısına oturtup anlatırdı ya da Boncuk'a götürür ve orada konuşurdu. Ve bu insanların her biri ABD'ye döndükten sonra gerçekten de Türkiye ve Türkler konusunda korkularını üzerlerinden atmış, tutumlarını değiştirmiş olurlardı. Hrant bir nevi "önyargı kırma makinesi" olarak işlev görüyordu.

RONALD SUNY

Hrant 15-17 Nisan 2005 tarihlerinde Salzburg'da düzenlediğimiz atölye çalışmalarına da katıldı. Salzburg'a Türkiye'den çok sayıda gazeteci ve aydın gelmişti. Hasan Cemal, İsmet Berkan, Can Dündar, Yavuz Baydar ve Ferhat Boratav hatırladığım gazeteciler arasında. Ayrıca Fransa'dan Samson Özararat ve Beyrut'tan da Khachig Mouradian vardı katılımcılar arasında. Diaspora Ermenileri ile Türkiyeli aydınlar arasında diyalog kurulabilmesi için küçük bir grup olarak başlattığımız WATS çalışmalarının yaygınlık kazanmaya başladığı önemli bir toplantıydı bu.

Hrant'la en son Stepan Astourian'ın davetiyle Ragıp Zarakolu ile birlikte katıldıkları toplantıda, 5 Mart 2006'da, California'daki Berkeley Üniversitesi'nde bir araya geldik. O toplantıda ilk kez İngilizce konuştuğu dikkatimi çekmişti, çünkü o güne kadar onu sadece Türkçe ve Ermenice konuşurken duymuştum.

HASAN CEMAL

Türk ve Ermeni tarihçi ve aydınların Ermeni meselesini tartışmak üzere başlatmış oldukları toplantıların dördüncüsünü Salzburg'da gerçekleştiriyorduk. Bir şatoda tarihçiler toplanmıştı. Biz de İstanbul'dan da bir avuç gazeteci gözlemci olarak oradaydık. Samson Özararat'la ilk kez orada tanışmıştım. Akademisyenler arasında Müge Göçek, Taner Akçam, Ferhat Kentel de vardı. Amerika ve Ermenistan'dan önemli tarihçiler gelmişti. Benim için o geziyi en anlamlı kılan şey, bu iki üç gün içinde Hrant Dink'i daha da yakından tanıyıp sevmem olmuştu. Hrant'la akşamüzerleri göl kıyısında uzun yürüyüşler yapıyorduk. Bu yürüyüşler sırasında hep o anlatıyor, ben ise dinliyordum. Her zamanki coşkusu ve heyecanıyla konuşan Hrant bildik klişelerin, sloganların, beylik lafların ötesinde bir şey yakalıyordu. İçtenliğiyle hem etkiliyor hem düşündürüyordu.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant 2005'ten sonra Diaspora'nın da iyi bildiği, tanıdığı bir insandı artık. Bu anlamda dünya çapında biriydi denebilir. Diaspora için, "Bugüne kadar Türkiye'deki Ermenilere sormadan yaptılar ne yaptılarsa ama bundan sonra bize de soracaklar artık," derdi. Türkiye'deki Ermenilerin sözünün dinlenmesi en büyük hayaliydi ve bu imajı bütün dünyaya taşıdı ve keyfini çıkarttı.

Öte yandan Hrant, Türkiye ile Ermenistan toplumları arasındaki ilişkinin, gerçekliğin en doğal hali olduğunu düşünürdü. Bu nedenle, her zaman Ermenistan ile doğrudan ilişki içinde olmanın gerekli olduğuna inandı, iki toplumun Batı'nın bastırmasıyla bir araya gelmeleri ve konuşmaları fikrinden hiç hoşlanmadı. Türkiyeli bir Ermeni olarak, kendisi gerçek bir köprü olmaya çalıştı iki ülke arasında. Ermenistan'dan gelen davetlerin hiçbirini kaçırmadı, bütün toplantılara katıldı.

HRANT

Ermenistan'da farklı görüşlerdeki Türk, Ermeni ya da yabancıların katılımıyla konferanslar, toplantılar sıklıkla yapılıyor. Son toplantı 20 Nisan 2005'te yapılan uluslararası konferanstı. Bu toplantıya Baskın Oran, Murat Belge, Taner Akçam da katıldı ve özellikle Baskın Oran'ın Ermenilere yönelik sert eleştirileri üzerine salon adeta buz kesti. Oran'a verilen cevap ve eleştiriler de bir o kadar sertti.

Ama Baskın gitti, Yerevan'ın ortasında eleştirilerini dile getirdi, cevabını aldı ve sanıyorum pek de memnun olarak döndü. Sonuçta da kıyamet kopmadı...

FEYHAN ORAN

Erivan'daki o toplantıya Baskın, ben, Rakel birlikte uçmuştuk. Hrant da ertesi akşam Salzburg'dan gelip katılmıştı. Toplantı çok tartışmalı geçmişti. Baskın, oturumlardan birinde Ermenilere hitaben, "Jenosit kelimesini kullanmayın, haklı olduğunuz davada sizi kimse bu sözcük yüzünden dinlemiyor," deyince itirazlar yükseldi. Hatta oturum başkanı Libaridian elinde mikrofonla Türkçe olarak, "Olmadı Baskın, bu olmadı!" diye müdahale etti. O sırada Taner Akçam da dinleyici sıralarından çıkıp, "Ben Baskın'a katılmıyorum. Bence bu sözcük kullanılmalı," diye araya girince, tartışma iyice

alevlendi. İşte o an çok fena oldum ben. Beynim uğuldamaya başladı. Hemen Hrant'a baktım. "Korkma bir şey yok," dedi bana, "ben buradayım". Sonra da söz alarak Ermenice bir şeyler söyledi ve ortalık sakinleşti.

Hrant bize ev sahipliği yaptı bütün gezi boyunca. Hiç unutmam, son gece toplantılarda tozu dumana katan, en keskin seslerden biri olan tarihçi Dadrian yanıma gelmiş, " Sen tulumba tatlısı yapmayı bilir misin, kuru köfte, mantı yapar mısın?" diye soruyor, ilkokulda Türkçe öğrendiği şarkıyı mırıldanıyordu. Hrant da ona sarılmış, "Abi sen bir Türkiye'ye gel. Gör bak, her şey nasıl farklı olacak," diyordu.

BASKIN ORAN

Ermenistan gezimizden ben de şöyle bir fotoğraf hatırlıyorum: Bu konferans münasebetiyle düzenlenen bir etkinlikten dönerken otobüste Hrant'la Rakel arkamıza oturdu. Hrant, Rakel'e, "Hanımım, çok şükürler olsun, neler yaşıyoruz görüyor musun, Ermenistan Cumhurbaşkanı, Dışişleri Bakanı bile benim fikrimi soruyor," gibilerinden bir şeyler diyordu. Rakel de o her zamanki mütevazı haliyle, "O kadar yükseklerde uçma, in aşağı," diyerek işi şakaya vuruyordu.

TANER AKÇAM

Nisan 2005'te Ermenistan'daki o toplantı vesilesiyle yaptığımız tüm gezi boyunca çok mutluydu Hrant. Bizim gözümüz kulağımız idi. Bunu kendisine adeta hoş bir görev edinmişti. Oradayken ne yaptığımı, nereye gittiğimi, kiminle görüştüğümü bilmek istedi. Ayrıca, kimlerle görüşme yapıp yapmayacağımıza, hangi televizyon kanalına çıkıp çıkmayacağımıza da o karar verdi. Murat Belge ile beni canlı yayına çıkarttı. Kendisi de tercümanlığımızı yaptı.

Türkiye'de herkesin öcü olarak gördüğü Ermenistan Taşnak Partisi'nin Dış İlişkiler Sorumlusu Giro Manoyan'dır. Giro, Hrant'ın yakın arkadaşıydı. Bu konferans sırasında hemen her gün, her saat Giro ile beraberdiler. Ya 24 Nisan günü ya da bir gün önce Türk gazeteciler, "Taşnaklar gösteri yapıp Türk bayrağı yakacakmış," dediler. Hemen Hrant'a gittim, durumu anlattım. Gazetecilerin bu habere atlayacakları apaçıktı. Hrant gitti, Giro ile konuştu. Döndüğünde, "Merak etme, bayrak yakılmayacak," dedi. Taşnak gençlik örgütünün toplantılara katılanlara saygı gereği bayrak yakmamalarını sağlamıştı. Ama tabii ki bu haber hiçbir Türk gazetesinde yer

almadı. Hrant böyle biriydi işte! Her adımı ile Türk ve Ermeni taraflarını birbirine yaklaştırır, varlığı ile onları birleştirirdi.

MURAT BELGE

Ermenistan-Türkiye arasındaki ilişkiler doğru dürüst bir hava trafiğinin kurulmasına izin vermediği için Erivan'da kalmayı konferanstan sonra da sürdürmek zorunda kalmıştım. Bilgisayar teknolojisinden, internetten hâlâ bir hayli uzak yaşadığım için Türkiye'deki basını izleyemiyordum. Ama çevremdeki insanlardan burada başımdan geçen basit bir olayın Türkiye'de basına epey bir malzeme çıkardığını işitiyordum.

Oysa olay gerçekten de çok basitti. Erivan, nüfusu bir milyonu bulmuş, belki geçmiş de olsa hâlâ küçük bir kent olduğu için, şehrin merkezindeki Cumhuriyet Meydanı'nda bulunan otelimizin açık hava kahvesi, bütün kent hayatının cereyan ettiği yer niteliğindeydi. Burada arkadaşlarla otururken, birdenbire, içinde "Türk" kelimesi geçen bir bağırtı duydum arkamda ve aynı anda adamın biri önümde duran şarap bardağını kaptığı gibi kafamdan aşağı boca ediverdi.

Yanımda oturan Hrant derhal ayağa fırladı, adamın üstüne yürüdü ve zavallı adam da tabana kuvvet kaçtı. Kafenin işletmecileri dökülen bardağı şişeyle telafi edip para almadılar. Islanan ceket, gömlek parasız kuru temizlemeye gitti. Güvenlik görevlileri ellerinde matbu formlarla gelip "şikâyet"imi tespit etmeye çalıştılar. Tabii ki herhangi bir şikâyetim olmadığını söyledim.

Ertesi günkü resepsiyonda Ermenistan Dışişleri Bakanı bile gelip hatır sordu. Akşam lokantada bir rastlantı sonucu ABD Büyükelçisi ve eşi ile karşılaştık. Bir şarap ikramı da buradan çıktı. Sonuç olarak, başıma geçen bir bardaktan çok daha fazlasını normal yoldan tüketmiş oldum.

Adamın meczup olduğu zaten bilinirmiş. Hrant'la düşündük taşındık, bunun bir "Türkten nefret eden milliyetçi" saldırısı, herhangi bir düşmanlık eylemi olmadığına, adamın bana duyduğu aşırı sevgiden ileri geldiğine karar verdik. Kendi kültürü içinde beni kutsal şarapla vaftiz etmek istemişti anlaşılan...

TANER AKÇAM

Yine bir akşam Dolmama adlı restorana gitmiş, hararetli bir sohbete dalmıştık. Murat Belge, Hrant, başka kim vardı hatırlamıyorum. Yan masadan kalkmak üzere olan bir çiftin vazgeçtiklerini fark

ettik. Masamıza bir şişe şarap yolladılar. Sonra da kalkıp yanımıza geldiler. Amerika'nın Ermenistan Büyükelçisi John Evans ve eşi idi. Çok uzun ve hoş bir sohbet ortamı doğdu. Konu elbette "Türk-Ermeni geriliminin nasıl çözüleceği" idi. Hrant coşmuş, durmadan konuşuyordu. "Türkiye'nin yerinde olsam, diplomatik ilişki kurulmamış olsa bile, seni 'fahri konsolos' atarım Hrant," dedim ona. "Senin fahri konsolos olmanın ne büyük bir mesaj olacağını düşünebiliyor musun?" Sözlerim çok hoşuna gitti Hrant'ın; "ben bu işi zaten yapıyorum"un ışıltısını gözlerinde okumak mümkündü. Kendisini Türkiye'nin Ermenistan'daki, Ermenistan'ın Türkiye'deki temsilcisi olarak görüyordu.

SAMSON ÖZARARAT

Hrant, Diaspora'da tanınır, sözü dinlenir bir isim haline gelirken, Ermenistan'a da gitti. Hem de defalarca... Onun en önemli özelliği herkesle konuşabilmesi, herkese dokunabilmesiydi. Oralarda burayı, buralarda orayı anlatmaya çalışırken, Hrant Dink'i anlayanlar da oldu, anlamayanlar da... Ama yaklaşımına katılmasalar da her durumda saygı duydular ona.

Bunu birinci elden söyleyebiliyorum, çünkü Ermenistan'ın Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ndeki daimi temsilcisi sıfatıyla kendisinin çok sayıda temasını sağladığım gibi, oralardaki kayda değer performansını doğrudan gözlemleme imkânım oldu.

Hrant öte yandan, tavizsiz eleştirel bakışını Ermenistan konusunda da korudu ve hem Diaspora-Ermenistan ilişkilerindeki aksaklıkları hem de Ermenistan demokrasisinin eksikliklerini göstermekten geri durmadı. Bu da çok hoş karşılanmadı tabii ki.

HRANT

Bağımsızlığının 15. yılını 21 Eylül 2006 tarihinde kutlayan Ermenistan'da, aynı günlere denk getirilen Diaspora-Ermenistan buluşmasının da üçüncüsü gerçekleşti.

"Eski Sorulara Yeni Cevaplar: 21. Yüzyılda Ermeniler" başlıklı üç günlük forumun giriş bölümünde, köylerin kalkındırılmasına ilişkin sunulan yeni proje, aslında Diaspora'nın on beş yıldan beri gösterebildiği tek becerinin tekrar talep edilmesinden başka bir şey değildi. Özellikle dış göçe maruz kalan sınır köyleri mahrumiyet bölgeleriydi ve acil katkı gerektiren köyler için Diaspora hizmete davet ediliyordu.

Diaspora'nın da talepleri vardı: Diaspora'nın seçme ve seçilme hakkı da içeren çifte vatandaşlık talebi gündeme damgasını vuran konuydu. Diaspora milletvekillerine parlamentoda kontenjan talep edenlerden tutun da, Diaspora'nın seçimlere bulundukları yerlerden katılmalarının sağlanmasına varıncaya kadar çok çeşitli talepler vardı.

Ermenistan yönetimi ise Diaspora'yı kırmadan ve incitmeden bu taleplerin karşılanmasının ne kadar imkânsız olduğunu anlatmak için yoğun çaba harcadı.

Görünen oydu ki, Ermenistan devlet mekanizması kendi egemenliğini hiç de Diaspora'ya kaptırmak niyetinde değildi. Öte yandan, Ermenistanlıların kendi aralarındaki egemenlik yarışı ise pek de demokratik bir manzara sergilemiyordu. Siyasi açıdan güçlünün daha çok güçlendiği, ekonomik açıdan ise zenginin daha çok zenginleştiği; buna karşılık muhalefetin daha güçsüzleştiği, yoksulun ise daha çok yoksullaştığı bir manzara kendisini hemen belli ediyordu.

ETYEN MAHÇUPYAN

Ermenistan'a yaptığı bu ikinci gezide birlikteydik. Hrant burada Diaspora'dakinden çok farklı bir mutluluk içindeydi. Ermenistan devletinin varlığından nasıl da gurur duyuyordu. Ermeniler keyiflerine düşkün bir halktır... Ama bezginlik içinde görmüştü onları Hrant. Durup durup bunu söylüyordu, ne kadar da bezginler diye... Ve buna çok üzülmüştü.

Eylül 2005'te Hrant'la birlikte bu kez Avustralya'daydık. Bu onun ikinci Avustralya seferiydi. Rakel de gelmişti bizimle. Organize bir geziydi bu. Hem Melbourne'de hem de Sydney'de yapacağımız temaslar önceden ayarlanmıştı. Avusturalya devleti ülkedeki bütün azınlıklara, kendi kültürlerini yaşatabilsinler diye çok geniş araziler tahsis etmiş; bunların içinde spor salonlarından kıraathanelere, yürüyüş parkurlarından piknik alanlarına akla gelebilecek her şey var. Dolayısıyla bizim Diaspora ile buluşma toplantılarımız da bu devasa alanlarda düzenlenmişti.

Oradaki manzara çok ilginçti: Avusturalya'ya göç etmiş Ermeniler piknik alanlarında mangal yapıyor, cız cız etler pişirilir ve dumanlar yükselirken, biz Hrant'la bunların arasından yürüyoruz. Yüzlerce insan var ve Hrant herkese tek tek hatır soruyor. Adeta Süleyman Demirel... Daha önceki Avustralya gezisinde tanıdığı bu insanların hepsini isimleriyle teker teker hatırlıyor ve eşin iyileşti mi, çocuğun

okulu nasıl, gibi sorular soruyordu. Böyle bir popülarite görülmüş şey değildir. Rakel ise eğleniyordu Hrant'ın bu haliyle. Çok mütevazıdır Rakel ve Hrant bu gibi durumlarda uçmaya başlayınca hemen yere indirirdi onu...

Böyle bir atmosferde yapılan toplantıda o gün tam bir siyasi lider konuşması yaptı Hrant. Özgüvenini bütün o çayıra yaydı. Kendisini dinleyen 500-600 kişilik topluluğa beni de tanıttı: "Hiç merak etmeyin. Bu adamda hepinize yetecek kadar akıl var, bende de (göğsüne vurarak) hepinize yetecek kadar yürek..." dedi.

Biz Diaspora'ya da, Ermenistan'a da defalarca birlikte gitmiş, hatta Büyük Millet Meclisi Avrupa Birliği Uyum Komisyonu'na da birlikte çağrılmıştık. Bu durumdan hoşnuttu çok. "Biz ikimiz bütün dünyaya kök söktürebiliriz," derdi. "Bu insanlara istediğimizi yaptırmak için bu akıl ve yürek yeterli," derdi.

Bana akıllı denilir ama onun kendi başına verdiği kararlar her zaman doğruydu. Dolayısıyla, benim aklımı vurgulamasının pek gereği yoktu. Bunu derken, onunla olan ilişkimde benim daha yürekli hale geldiğimi düşünüyordu. Daha Ermenileştiğime, daha dışa dönük bir adama dönüştüğüme ve bütün bunları taşır hale geldiğime inanıyordu. Beni değiştirdiğini, dönüştürdüğünü ve kendine yoldaş kıldığını düşünüyordu.

HRANT

Diaspora'ya son birkaç aydır gerçekleştirdiğim ziyaretler sonuçta göstermeye başladı ki, bugüne kadar boşuna kürek sallamamışız.

Etyen Mahçupyan'la birlikte bu kez de çok uzak bir kıtada, Avustralya'da Ermeni Diasporası'nın arasındayız.

Sydney ve Melbourne'da iki hafta süreyle değişik toplantılara katılıyor, Ermeni dünyasının değişik kesimleriyle konuşuyor ve tartışıyoruz.

Şaşırtıcı olan o ki, bu tartışmalarm en verimlileri Ermenilerin en sert kesimi kabul edilen Taşnaklarla aramızda geçenler.

Olumlu yönde bir değişim içinde Taşnaklar. Birincisi, kısa bir süre öncesine kadar Türk kelimesini ağızlarma almayı bile zül sayan bu insanlar, şimdi artık Türklerle diyaloga hazır haldeler. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girişine de sıcak bakmaya kendilerini alıştırma safhasmdalar...

Kuşkusuz, Türkiye'ye olan güvenleri henüz yeterli bir noktada değil.

Olması da beklenmemeli. Türkiye demokrasisinin yetersizliği için verebilecekleri örnek fazlasıyla var.

Ancak şu var ki, benim gibi bir demokrasi mağdurunun söyleminden bu eksikliklerin de çok olağan karşılanması gerektiğini işitmeleri onları daha da şaşırtıyor ve Türkiye'nin karmaşık fotoğrafını çözümlemelerine yardımcı oluyor.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant'la birlikte Ermeni Diasporası'nın karşısına çok çıktık. Tartışmalar döner dolaşır hep aynı noktada yoğunlaşırdı. Soru Türklerin değişebilip değişemeyeceğiydi.

Diaspora'dakiler Türklerin değişemeyeceğini, uygarlığın getirdiği tüm yeniliklere karşın, onların "öteki"ni kabullenemeyen özlerinin hep orada olduğunu söylerdi. Biz ise "Türkler" diye bir kategoriden söz etmenin yanlış olduğunu, son dönemde Türkiye'de her kesimde önemli bir değişim dinamiğinin yaşandığını, artık geçmişe ve ötekine farklı biçimlerde de bakıldığını, toplumun kandırılmaktan bıktığını örnekleriyle anlatırdık. Sonuçta karşımızdaki grubun büyük çoğunluğunun bizim fikrimize geldiğini, Türklerle ilişkideki normalleşmenin bizzat Ermeni kimliğinde bir normalleşme ürettiğini gözlemler, kendimizden memnun otelimize dönerdik. Yolda hemen her zaman sevinçli, hatta coşkulu olduğumuzu hatırlıyorum. Sanki adım adım köhnemiş kilitleri açıyormuşuz, bir toplumu ve kültürü açık havaya, özgürlüğe taşıyormuşuz gibi bir duygumuz olurdu. İyimserliğimiz bir gün bile azalmadı.

TANER AKÇAM

Hrant, Ermeni dünyasının kendi arasında konuşmasını çok önemserdi; Diaspora ile birlikte düzenlenecek bir konferansta Ermeni dünyasının farklı kesimlerinin birbirlerini doğrudan dinlemelerini sağlayacak bir platform oluşturmak isterdi. Düşündüğü tarz bir Ermeni Diaspora konferansının organize edilmesi için girişimlerde de bulunmuştu. Avrupa Parlamentosu'ndan milletvekilleri ile konuşmuş, onlardan böylesi bir konferansa ev sahipliği yapmalarını istemişti. Diaspora örgütlerinin Türkiye'de yaşananlara karşı duyarsız olmalarından, Türkiye'yi ve onun insanlarını tek bir bütün blok olarak görmelerinden çok rahatsızdı. "Taner, bu iş burada, Türkiye'de halledilecek, bunu göremiyorlar," diyordu. Bir konferans düzenleyecek, Diaspora Ermenilerine "meselenin ne olduğu-

nu" anlatacak ve onları Türkiye'ye yönelik siyasetlerini değiştirmeye ikna edecekti. "Benim onlara bunu anlatmam lazım. Demokratik bir Türkiye yaratmanın, sorunun esas çözüm noktası olduğunu görmeleri lazım," diyordu.

Hrant'ın kendine aşırı güveni vardı. Bir yamyla da tuhaf bir nahiflikti bu... "Hrant," dedim, "sen bir toplantıya katılacaksın, orada bazı şeyler söyleyeceksin ve Diaspora'dakiler senin söylediklerini dinledikten sonra görüşlerini değiştirecekler, öyle mi? Buna gerçekten inanıyor musun?" "Evet," diye cevap verdi, "ben yaparım. Bunu yapacağıma inanıyorum," dedi. Böyle de bir özgüveni vardı işte...

HRANT

Yıllardır Türkiyeli bir Ermeni olarak değişik adreslere hitaben yazmak ya da konuşmak durumunda kalırken özellikle iki noktaya özen gösterdim.

Birincisi, hitap ettiğim adrese karşı eleştirel durabilmeye... İkincisi, bu adresleri şaşırmamaya ya da birbirine karıştırmamaya.

Türklerle konuşurken Türkleri eleştirdim ama buradan Ermeniler kendilerine pay çıkarıp yerdiler ya da övdüler.

Ermenilerle konuşurken de Ermenileri eleştirdim ama bundan da özellikle Türkler kendilerine pay çıkarıp yerdiler ya da övdüler.

Bu tür doğru bir duruşun eninde sonunda her kesim tarafından en doğru haliyle anlaşılabileceğine ilişkin ümidimi hiç yitirmedim.

XII. BÖLÜM

GÖRMEK

HRANT

Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden müzakere tarihi alması yaklaşıyordu. Fransız Ermenileri bu konuda "hayır kampanyası" başlatacaklardı.

Onlarm Türkiye'nin Avrupa'ya alınmaması için tek sebepleri vardı: "Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanımamış olması."

Benim ise Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne alınması için çok sebebim vardı: "Türkiyeliydim, onlar gibi Avrupalı olmak istiyordum", "Azınlıktım, onlar gibi özgürlükler ve güven içinde yaşamak istiyordum", "Ermenistanlı soydaşlarımın geleceğini düşünüyor ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesiyle birlikte Ermenistan'm da girme ihtimalinin artacağını bekliyordum."

Onları şu soruyla sıkıştırmıştım: "Eğer tercih etmek durumunda kalırsanız hangisini tercih ederdiniz? Türkiye'nin 'Ermeni soykırımı'nı kabul etmesini mi, yoksa Türkiye'nin demokratikleşmesini mi?"

Sonuçta Fransız Ermenileri dediklerini yaptı ve Sosyalist Parti'yi de Avrupa Parlamentosu için yaşanan seçim sürecinde ikna ederek Türkiye'ye AB tarafından müzakere tarihi verilmemesi yolunda bir ortak kararı kamuoyuna ilan ettiler. Bu tavırlarıyla sorumun cevabını da almış bulunuyorum. Ne yazık ki Türkiye'nin demokratikleşmesini hiç önemsemiyorlardı. Oysa demokratikleşmemiş bir Türkiye "soykırım"ı tanısa ne olur, tanımasa ne olur?

Şu anda hiçbir şey Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş süreci kadar önemli değil. Hatta Avrupa Birliği'ne girmek bile... Sonuçta yaşanan tartışmalar da gösteriyor ki, Avrupa değerleri

dediğimiz ilkelerin bir mutlakiyeti yok. İslam'ı içine alacak bir çokkültürlülükle henüz yeni tanışan ve de gerçek anlamda bocalayan bir Avrupa değerleri söz konusu. Bu gidişle AB'nin yarınları neler gösterir, nelere dönüşür, şimdiden kestirmek çok güç.

Yıllar sonra ona eriştiğimizde o artık bir kokonaya dönüşmüş olsa bile, gelin bu sevdamızdan vazgeçmeyelim. Güzelin kendisini değilse bile, ona erişme sürecimizi sevdaya dönüştürelim. Çünkü asıl güzellik bu süreçte.

ETYEN MAHÇUPYAN

2004 Kasım'ıydı. Türkiye'ye Avrupa Birliği üyelik sürecinin başlatılması için müzakere tarihi verilip verilmeyeceğine ilişkin karar 17 Aralık'ta verilecekti. Hrant, Avrupa Birliği üyeliğinin Ermeni Sorunu başta olmak üzere Türkiye'nin demokratikleşme yolundaki birçok sorununa çare olacağını büyük bir inançla savunuyordu. Bu sıralarda Ermeni Diasporası ile buluşmamız için Fransa'dan bir davet geldi bize. Bu, ikimiz için de yepyeni bir deneyim olacaktı. Ali Bayramoğlu'nu da yanımıza alarak Diaspora ile ilk temasımızı gerçekleştirmek üzere Marsilya'ya gittik.

HRANT

Etyen Mahçupyan ve Ali Bayramoğlu ile birlikte Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş süreciyle ilgili Fransa içinde yaşanan hareketli tartışmaların ortasında bulduk kendimizi.

Fransız solunun her daim muhalif kalmış ama hep haklı çıkmış yaramaz çocuğu Jean Kehayan'ın Marsilya'da düzenlediği toplantıda Fransızlar ve Fransa Ermenileriyle buluşacak, Türkiye'nin AB sürecini konuşacaktık. Ama gelin görün ki, daha biz Marsilya'ya varmadan, toplantının patırtısı kopmuş ve Marsilya Ermenilerinin sert aktivistleri toplantıya katılımın engellenmesi için elden geleni yapmıştı. Baş hedef Jean Kehayan'dı. Bu güçlü demokratın, Fransa Ermenilerinin genel eğiliminin aksine *Liberation*'a yazdığı o eşsiz makaleyle, Türkiye'nin AB'ye girişini, aklı ön plana çıkararak mükemmel bir şekilde savunması sert Ermeni aktivistleri çileden çıkarmaya yetmişti. Ateş püskürüyorlardı.

Jean'a, benim yakıştırmamla "Cano"ya.

JEAN KEHAYAN

Fransız siyasetçisini iyi tanırım. Şöyle bir inancı vardı: "Ermeni soykırımı"nın tanınması için gereken parlamenter faaliyet, her şeyden önce, seçim bölgelerinde güçlü Ermeni cemaati bulunan milletvekillerinin üzerinden yol almalıydı. Mesele onlar açısından, acılı tarihimize yönelik samimi bir bellek alıştırması olmayıp sadece seçilmeleriyle ilgili bir oy hesabıydı. Tesadüfe bakın ki, sözünü ettiğim parlamenter faaliyet, tam da Türkiye'nin AB'ye giriş görüşmelerinin en hararetli dönemine denk geldi.

İşte bu sıralar Hrant'ı Fransız Ermenileriyle buluşturmak üzere Marsilya'ya davet ettim. Diaspora ile bu ilk buluşmasında, "Türkiye'ye hayır," demeyi inanç haline getirmiş, en keskin aktivistleri buldu karşısında. Ama bu durumdan çok da şaşırmışa benzemiyordu. Yaptığı konuşmada dağları yerinden oynatacak bir beceri ve karizma sergiledi.

"Soykırım"ı ticari bir "fon" haline getirmiş olan Ermeni Diasporası'nın yöneticileri, bu ilk büyük karşılaşmanın öneminin farkındaydı. Konuşmacıların toplantıya gelmekten vazgeçmeleri için son dakikaya kadar baskı yaptılar. Hatta toplantı akşamı başka bir toplantı örgütlediler. Bizim toplantı "Anlamak için Anahtarlar" başlığını taşıyordu, onlar da bizi sabote etmek için düzenledikleri toplantılarına "Daha İyi Anlamak İçin" adını verdiler. Bu kadarı bile çok şey anlatmıyor mu?

HRANT

En üzüldüğüm nokta, tarihçi Yves Ternon'un toplantıya katılmayışı oldu. "Ben artık Türklerle bir masaya oturup konuşınam," diye haber göndermiş. Anlaşılan, iki hafta önce Venedik'teki buluşmada Türk aydınlarla arasında geçen tatsız tartışmalar bu kararında etkili olmuş. Yazık, katılsaydı eğer Yves Ternon'a, *Ermeni Tabusu* adlı kitabının Türkçeye çevrildiğinde nasıl toplatma kararı yediğini, kitapları kurtarmak, saklamak ve el altından satmak için ne gibi çabalar sarf ettiğimizi anlatıp o günlerden bugünlere gelen Türkiye'nin yaşamakta olduğu değişimleri anlatacaktım.

Ternon'un toplantıya katılmayışına gerekçe olarak, "Ben artık Türklerle bir masaya oturmam," sözü doğrusu canımı iki kez sıktı. Birincisi, "Türklerle oturmam," deyişiydi ki yanlış bir duruş. Bu sorunların çözümü için Türklerle diyalog dışında

başka bir yol yok, bu böyle biline. İkincisi de, toplantıya katılan üç kişiden ikisinin aslında Türk değil, Türkiyeli Ermeni oluşunun gözardı edilmesi...

ALİ BAYRAMOĞLU

Bu toplantı Hrant'ın Fransa'daki Ermeni Diaspora'sıyla daha ilk temasıydı. Bugün, "Hrant, Hrant," diye inleyen Fransızların çoğu, o sıralar onun varlığını gölge olarak görür ve bunu açıkça telaffuz ederdi. Hatta Marsilya toplantısında Hrant'ın konuşma yapması söz konusu olduğunda, Fransa Ermeni Federasyonu içinde buna şiddetle karşı çıkanlar çoğunluktaydı. Diaspora'nın ona tavrı böyleydi o zamanlar...

Marsilya'daki Diaspora buluşmasında salondaki tek Türk bendim. Toplantı tıklım tıklım dolu bir amfide yapıldı. Hrant, Ermenice konuştu. Önce bir siyasetçi gibi ayakta başladığı konuşmasına oturarak devam etti. Konuşurken zaman zaman elini masaya vuruyor ve sesini yükseltiyordu. Ses tonundaki iniş çıkışlardan ve beden dilinden Diaspora'nın o tarihi takıntısı yüzünden Türkleri sürekli düşman ilan eden politikasıyla ilgili eleştirel bir konuşma yaptığım tahmin edebiliyordum.

Toplantıyı düzenleyen Jean Kehayan çok düzgün bir adamdı. Daha önce Türkiye'ye gelmiş, Hrant'la tanışmış ve bize çok yakın bir siyasi bakış geliştirmişti.

JEAN KEHAYAN

Hrant'ın Fransa'daki dar kafalı Ermeni Diasporası karşısında savunduğu görüşleri biliyordum. Türkiye'ye gidip onunla tanıştığımda beni de ikna etmiş, kalıplaşmış düşüncelerimi kırmama vesile olmuştu.

Fransa'da da bir Türkiye Ermenisi ve Türkiye yurttaşı olarak, kendisinin de Avrupa Birliği üyesi ülkelerin vatandaşlarıyla aynı özgürlüklere sahip olma hakkını savundu Hrant. 1915 "Ermeni soykırımı" üzerine yalanlarla inşa edilmiş resmi Türk tarihi tezinin özgür tartışma ortamı olmadan çürütülemeyeceğini söyledi. "Tarihi, doğru güzergâha oturtmak bize düşüyor; yoksa Türkiye, tarihinin dolaplarında bu muazzam kadavra durdukça modernleşemeyecek," dedi.

O gece Marsilya'da yaşanan buluşmada Hrant, Etyen Mahçupyan ve Ali Bayramoğlu çok parlaktı, karanlık bir duruşa karşı zekâyı temsil ediyorlardı. Dinleyicilere Türkiye'nin ve Ermenistan'ın de-

mokratik geleceğinin kendileri gibi düşünenlerden geçeceği inancını aşıladılar.

HRANT

Marsilya'da Diaspora Ermenilerine aktardığımız fikirlerin özeti şuydu:

Türkiye de dünyadaki her ülke gibi değişiyor. Bu hayli yavaş bir değişim ama sonuçta bir değişim ve ne yazık ki siz bu değişimi göremiyorsunuz ya da görmek istemiyorsunuz. Değişimi görmekten korkuyorsunuz belki de, çünkü bu sizin de değişmenizi gerektirecek. Muhtemelen de asıl değişmeyen ve değişmek istemeyen sizsiniz.

Sürdürdüğünüz politikayla dile getirdiğiniz söylemler arasmda önemli bir çelişki var ve bu da ne istediğini bilmemekle ilgili bir durum. Eğer Türkiye'nin "soykırım"ı tanımasını istiyorsanız, bunun için Türkiye'nin demokratikleşme sürecine karşı çıkmamanız, aksine buna destek vermeniz lazım. Ama siz Türkiye'nin demokratikleşme sürecinin motor gücü olan Avrupa Birliği'ne giriş sürecine karşı çıkarak, aslında Türkiye'nin demokratikleşmesine ve belki de tarihiyle yüzleşmesine karşı çıkıyorsunuz.

Bu da şunu gösteriyor ki, belki de siz Türkiye'nin "soykırım"ı kabul etmesinden de korkuyorsunuz...

ETYEN MAHÇUPYAN

Avrupa Birliği'ni sonuna kadar savunurdu Hrant. Türkiye'nin AB üyesi olması en büyük arzularından biriydi, çünkü o, yarını kurmakla ilgiliydi. Bunu Diaspora karşısında da açıkça savunurdu ve ardından da o meşhur, "Sizin önceliğiniz nedir?" sorusunu yöneltirdi. Cevap çok açıktı aslında ve Hrant da bu cevabın geleceğini gayet iyi bilirdi. Buradan ikinci sorusuna geçerdi. Bunun cevabı da çok açıktı. Ardından da o vurucu tespitte bulunurdu: "Siz Türkiye'nin AB üyeliğini istemiyorsanız, o zaman tarihiyle yüzleşebilen bir Türkiye de istemiyorsunuz demektir." Bunun Diaspora'dakiler üzerinde soğuk duş etkisi yapacağını çok iyi bilirdi. Ama Hrant buydu. İnsanların sorgulamadan kabul ettikleri kalıplaşmış ezberlerin üstüne gitmeyi severdi. Bunu yaparken yıkıcı değil, yapıcıydı aslında. Diaspora için esas hedefe işaret ediyor, Türkiye'ye karşı nefret yerine Ermenistan için enerji üretmeyi telkin ediyordu.

HRANT

Buluşmaya sadece üç nedenle gittik. Birincisi, onları anlamaya; ikincisi, kendi durduğumuz noktayı anlatmaya; üçüncüsü de, belki biraz kafa karıştırmaya.

Çünkü bizlerin yapabileceği ve en sevdiğimiz şey bu: Sabit fikirleri parçalamak, kafaları karıştırmak, soru sordurmak. Peki, bunu becerebildik mi? Samyorum becerdik. Etyen Mahçupyan ve benim saptama ve vurgulamalarımız onlar açısından hiç de kabul edilebilir sözler değildi. Bizim konuşmalarımız sırasında yükselen sesler ve itirazlar muradımıza erdiğimizin ve hedefimizi yakaladığımızın göstergesiydi.

ISABELLE KORTIAN

Hrant Dink, bir put kırıcıydı. Tabuları yıkıyor, önyargıları ve ayrımcılıkları açığa çıkarıyordu. Ermeni dünyasında, geçmişle yüzleşmenin ancak kazananları ve kaybedenleri olan bir oyun olarak algılandığının altını çizen ve buna karşı çıkan ilk kişiydi. O, Diaspora'nın 1915'te can verip de mezarı bile olmayan kurbanlar karşısında talep ettiği saygıyı, Türkiye'nin AB'ye girmesine karşı çıkanların siyasi araç olarak kullanmasına da karşıydı. Diaspora tarafından hâlâ atalarına ait topraklar üzerinde yaşadıkları için "esir ya da dönek" olarak kabul edilen Türkiye Ermenileri imajını da onurlu duruşu ile yerle bir etti.

Hrant Dink bir tabu yıkıcı olarak, Ermeni dünyasının farklı kesimlerinin savunduğu söylemlerin meşruiyetini de sorguladı. Dahası, tarihe bakmak, bugünü yaşamak ve geleceği inşa etmek üzere yepyeni kavramlarla ortaya çıktı.

HRANT

Tüm bu süreç içinde sürekli kendi kendimize sorduğumuz soru şuydu: Biz kimdik? Niye bir şeyler bizim etrafımızda dönmeye başlamıştı? Biz gazeteciyken, diğer deyişle haberciyken, nasıl olmuştu da habere dönmüştük? Niçin her konuştuğumuz haber oluyordu? Niçin yurtiçinden ve yurtdışından haberciler bizi arıyor, bizi konuşturuyorlardı? N'oluyordu? İrademiz dışında bir mecraya doğru mu sürükleniyorduk? Yoksa biz, biz olmaktan mı çıkıyorduk? Bu sorularm cevapları yaşadıklarımızın ayrmtılarında gizliydi.

Şu kadarını söyleyeyim... Diasporanın sert temsilcilerinden bir grubun bir konuşmam sonrasında yanıma gelip, "Bugüne kadar sana ve arkadaşım Etyen'e hep tereddütle bakıyorduk ama konuşmanı ve düşüncelerindeki samimiyeti gördükten sonra şimdi artık bu kusurumuzu itiraf ediyoruz," demeleri bir köşeye çekilip gözyaşı dökmeme neden olmuştu. Ama varsın olsundu... Bu gözyaşları biz Türkiyeli Ermenilerin istesek de, istemesek de kaderiydi. Ama artık yağma yoktu. Bu kaderi irademiz yenecekti...

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant 'Diaspora'dakiler bugüne kadar ne yaptılarsa Türkiye'deki Ermenilere sormadan yaptılar ama bundan sonra bize de soracaklar artık," derdi. Türkiye'deki Ermenilerin sözünün dinlenmesi büyük bir hayaliydi ve bu hayali bütün dünyaya taşıdı. Ve bunun keyfini çıkardı.

Hrant'ın bütün Diaspora temaslarında günümüz Türkiye'sini doğru anlamalarına yönelik bir hedef vardı. Geleceğin nasıl belirleneceğine yönelik düşünceleri, hatta bu yolda birtakım taktikleri vardı. Dolayısıyla, siyaset vardı.

Konuşma yaptığı kitle önünde, o kitleyi dahil etmeden konuşmanın siyasetsizlik ima ettiğini çok iyi biliyordu Hrant. Ancak karşısındaki kitlenin de siyasete katılabileceği bir ortam yaratabilirse bir şeyleri değiştirmenin mümkün olduğunu da biliyordu. Bunu bilmekle kalmaz, konuşması sırasında o kitleyi söyleminin içine de çekerdi. İki kilit noktada bu tavrı takınırdı. Biri, "Sizce Türkler 1915'i biliyorlar mı?" Diğeri de, "Sizce Türkler AB'ye üye olsun mu?" sorusuydu. Bu soruyu sorarken de öylece durup bakardı onlara ve gülerdi. Ardından da şu soru gelirdi: "Sizce hangisi daha önemli? Türkiye'nin 'Ermeni soykırımı'nı kabul etmesi mi, yoksa Türkiye'nin demokratikleşmesi mi?" Bunu bir çocuğa masal anlatır gibi sorardı. Sizi yaralamak istemiyorum, der gibi bir hali olurdu.

Hrant, Diaspora'da sadece, "Bana bak," dedi toplumuna. Onu hatırladı toplum bakınca. Yüz yıllık Ermeniydi o.

HRANT

Türk-Ermeni ilişkilerinde en önemli engel olarak görülen tarih tartışmaları, bugünden yarına iki ülkenin üzerinde uzlaşı sağlayarak altından kalkabilecekleri bir sorun olmaktan şimdi-

lik uzak. Çünkü karşılıklı algılamalar ve söylemler kilitlenmiş durumda. Üstelik tarih, sadece devletlerarası değil, halklararası bir sorun. O nedenle, Türkiye ile Ermenistan'ın tarihi çözmesi, Türklerin ve Ermenilerin de çözdüğü anlamına gelmez.

Türkiye-Ermenistan ilişkisizliğinin en temel besleyicisi tarih ve tarihten bugüne taşman, karşılıklı algılamayla ilgili psikolojik duruşlardır. Saptama ağır gelse de itiraf etmek gerekir ki,Ermeniler "travma"larıyla, Türkler de "paranoya"larıyla birbirlerine nazaran iki klinik vaka konumundadır. Her ikisinin de kimliğinde diğeri "öteki"dir ve bu "ötekilik" bir tür vazgeçilemez varlık halidir.

Ermeni kimliğini analiz ederken "Türk" olgusunun bu kimlik üzerinde oynadığı tarihsel ve güncel rolün hakkını teslim etmek gerekir. Ancak Türk'ü algılamak açısından da, Diaspora Ermenileri, Ermenistan Ermenileri ve Türkiye Ermenileri arasında ciddi farklılıklar gözükür. Bu üç kesimde travmanın yarattığı hasar ve etki değişik yansımalar gösterir. Türkiye Ermenileri halen Türklerle beraber yaşar, Ermenistan Ermenileri Türklere komşudur ama Diaspora Ermenilerinin büyük bölümü Türklerden hayli uzaktır. İşte bu Türk'le tanışıklıktaki mesafe, kimlikte yaşanan travmayı da farklılaştıran temel nedendir.

Diaspora Ermenileri için Türk, o tarihte bırakıp gittikleri Türk'tür. O tarih, "soykırım"a uğradığı 1915'tir; o tarih, Varlık Vergisi'yle 'ekonomik soykırım'a uğradığı 1942'dir; o tarih, kendisine karşı "vandalizm"in yeni bir versiyonunun yaşandığı 6-7 Eylül 1955'tir. Onun nezdinde Türk "hiç değişmez olandır". O Türk'le geçmişte nasıl bir birliktelik kurulamadıysa bugün de, gelecekte de işbirliği kurulamaz. Ermenistan Ermenileri için de Türk, o tarihteki Türk'tür, ancak işte şimdi yanı başındadır. İstese de, istemese de onunla yarım yan yana yaşamak zorundadır. Türkiye Ermenileri için ise Türk zaten birlikte yaşadığıdır. Dolayısıyla Türk olgusu, Diaspora Ermenisi için öfke kabartan bir işlev görse de Türkiye Ermenisi için travmayı azaltan bir ilaçtır.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant, Ermeni meselesindeki duyarlılığını süreç içinde özgün bir görüş halinde formüle etti ve kavramsallaştırdı. Her iki toplumun da birbirine dair geçmişten gelen rahatsızlıkları için özgün kavramlar

geliştirdi ve bunları "travma" ve "paranoya" olarak adlandırdı. Ermenilerin hastalığının "travma" olduğunu söyledi, Türklerin hastalığının ise "paranoya"... Bunu da ötesinde "travma" kavramını Ermeni dünyasına ilişkin, topyekûn kullanmaktan kaçındı, bunu kendi içinde farklılaştırdı.

Türklerin "paranoya"sına ilişkin olarak yaptığı derin analize bakıldığında ise siyasi yaklaşımının daha belirgin olduğu görülür. Burada, bir sonraki adıma ve çözüme yönelik düşündüğü çok açıktır.

Hrant'ın "Ermenilerin travması - Türklerin paranoyası" biçimindeki siyasi analizini ancak bir demokrat yapabilirdi. Birlikte hastalandık, derken ve birlikte iyileşme yolunu gösterirken yeni bir siyasi hedefe işaret ediyordu.

HRANT

Türklerin "paranoya"sma gelince... Türklerin Ermeniler açısmdan duyduğu "paranoya"nın birinci ayağı toprak meselesidir. Aslmda bunun maddi şartları bugün çok sayıda nedenden ötürü gerçekçi sayılamaz. Her şeyden önce, Ermeni dünyasmm kendisinde bu yönde homojen bir talep söz konusu değil. İstisnasız her Ermeni'nin kendi tarihi köklerinin bulunduğu bu topraklara bir hasretinden söz edilebilir, ancak talebinden söz edilemez.

Ermenilere karşı duyulan "paranoya"nın ikinci ayağını ise tazminat korkusu oluşturur. Bu korkunun içinde ortak bir suçluluk psikolojisi de mevcut. Sonuçta, gidenlerin bıraktıkları, kalanlar tarafından paylaşıldı. İşte bu bile daha sonraki ortak suçluluktan kaynaklanan suskunluğunu açıklamaya yeterli. Kuvayı Milliye'nin, en fazla Ermenilerin göç ettirildiği bölgelerde örgütlenmiş olması ise elbette tesadüf değil. Cumhuriyet tarihi boyunca Anadolu'da sürdürülen "Ermeni izlerini silme operasyonu"nun ardındaki temel kaygı da budur: Onlarm bir gün çıkıp, "İşte bu bizimdi," diyebilecekleri bir iz bırakmamak...

Türklerin tarihten bugüne taşıdıkları "paranoya"ları çözümsüz bir sorun değil aslında. Bu konuda çözümün sağlanması için Türklerin Ermenilere illa açık bir tazminat ödemesine de ihtiyaç yok. Yapılabilecek çok daha makûl ve ahlaki girişimler mevcut. Türkiye ve Ermenistan'm karşılıklı dayanışma ve işbirliği içinde geliştirecekleri ortak projeler, zaman içinde tarafların tazminat beklentisini de, tazminat paranoyasını da pekâlâ ortadan kaldırabilir.

Öte yandan, kuşaktan kuşağa aktardığı "travma"sından kurtulamadıkça, Ermeni dünyasının da huzurlu bir gelecek kurması mümkün gözükmüyor.

Tarihi sürecimizin kara bir kesitine takılı kalışımızı ifade ediyor bu "travma". Ne yazık ki o kesitten bir türlü bugüne taşıyamıyoruz kendimizi.

"Ne yani o günleri unutalım mı?" diye bir soru sorulabilir elbet.

Gereksiz bir soru bu. "Travma"dan kurtulmayı ve normalleşmeyi, "geçmişi unutmak" olarak algılayanların bir yanılsaması sadece.

İnsan kendi tarihini nasıl unutabilir ki? Niçin unutsun ki?

Ancak, bir ulusun bugünü ve geleceği sadece o kara kesitten beslenerek ayakta tutulmaya çalışılıyorsa bu bir "travma" hali değil de ne?

İşte bu yüzden de doktorun, reçetenin ve tedavi şeklinin doğru seçilmesi büyük önem taşıyor. "Ermeni sorununun konuşulduğu alan, üçüncü ülkelerin parlamentoları olmamalıdır, bizzat olayların asli tarafları ve bizim topraklarımız olmalıdır," derken, tedavinin de nerede bulunabileceğine işaret etmek istiyoruz aynı zamanda.

Sadece iki halk arasında kurulacak bir diyalog bu sorunu sorun olmaktan çıkarmaya yeter mi?

Cevabım çok net: "Evet, yeter ve başkaca da bir çare yok zaten."

ETYEN MAHÇUPYAN

Diaspora ile temaslarımız sonucunda şunu gördük: Dışarıdaki Ermeni cemaati esas olarak bir adalet talebi ileri sürüyordu. Çünkü dedeleri 1910-1915 yılları arasında binlerce yıldır yaşamış oldukları topraklardan uzaklaştırılmışlardı. Dolayısıyla öfke ve adalet talebinin olması normaldi.

Ama Hrant'la ikimiz onlara şunu söylüyorduk: "Geçmişe dair adalet talep edenin, bugün de adil olması lazım. Bugün adil olmak, bugünkü Türkiye toplumuna bakıp onlar neyi ne kadar biliyor, onlar ne yaşadılar diye sormayı gerektirir. Ayrıca, geçmişte de o olaylara karşı çıkan, bu yüzden işini, hayatını kaybeden bir sürü Müslüman Türk de vardı. Bunu da bilmek gerekir."

Bunları duymaktan hoşlanmıyorlardı. Hatta kızıyorlardı da... Ama biz de yine şunu anlatıyorduk: Türkleri tanımadan iyi bir Er-

meni olunamazdı. Bu topraklarda bu kadar uzun süre beraber yaşamışsan eğer, "öteki"ni tanımadan kendin olman çok zordu. Bu yüzden de Diaspora'da doğup da Türkleri hiç tanımadan orada yaşam süren Ermenilerin bu konuda laf etmelerini eksik buluyorduk. Tabii, aynı şey tersten de geçerliydi. Ermenileri tanımadan da iyi bir Türk olunamazdı.

HRANT

Avrupa'nın değişik kentlerinde "Ermeni Sorunu"yla ilgili çok sayıda toplantıya katıldıktan sonra, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nm 20-21 Nisan 2005 tarihleri arasmda düzenlediği uluslararası konferans için Erivan'a geldim.

Erivan'a Etyen gelmemişti, ben ise sadece gazeteci olarak davet edildiğimi düşünüyordum. Oraya varıp panelin tartışmacılarmdan biri olduğumu öğrendiğimde haddimi aşan bir konumda hissettim kendimi. Karşımda onlarca yerli yabancı bilimadamı, Ermenistan Hükümeti'nin bakanları, bürokratları, yüzlerce Diaspora temsilcisi ve bir ordu kadar da yerli yabancı medya ve basın vardı. Üstelik konuşmaları Ermenistan Devlet Televizyonu başmdan sonuna canlı olarak yayınlıyor, sadece Ermenistan içinde değil, dünyaya da anmda yansıtıyordu. Bir anlamda, o anda yapacağım konuşmayı tüm dünya Ermenileri dinleyecek demekti.

Konuştuğumun özetini aktarayım:

İlkin Ermeni dünyasınm 90. yılda yaşadığı ruh halini bir Türkiye Ermenisi olarak nasıl paylaştığımı ve içselleştirmiş olduğumu anlattım. Bizim 24 Nisan anıtlarımız ya da anma törenlerimiz yoktu ama on yedi okulumuzla, otuz beş kilisemizle, atalarımızdan kalan mirasımızı Türkiye'de layıkıyla yaşatıyorduk ve bunu kimliğimizin esası haline dönüştürmüştük. Tek arzumuz tekrar Türkiye'yle Ermenistan'm, Türklerle Ermenilerin barış içinde bir arada yaşamalarım görebilmekti...

Ermeni dünyasmdan beklentimiz ise Türkiye'yi doğru okumaları ve anlamalarıydı. Türkiye toplumunun tarihe ilişkin gerçeği bilip reddettiğini düşünüyorlarsa yanılıyorlardı. Toplum kendisine ne öğretilmişse ve ne dayatılmışsa onu biliyor ve onu savunuyordu.

Dolayısıyla Türk toplumunun önündeki temel seçim şu aşamada ne inkâr ne de ikrardı, aslolan idrakti. Bu idrakin gerçekleşmesi için ise Türk halkının bilgilenme hakkını kullanma-

sı gerekiyordu. Bunun için Türk halkına yardımcı olunmalı, onun demokratikleşme mücadelesine destek verilmeliydi. Bu anlamda da Türkiye'nin "Gelin tartışalım" teklifi, Ermenistan tarafından, "Tartışmayalım ama konuşalım"a dönüştürülerek kabul edilmeliydi.

Sonuç olarak, Ermeni dünyasının geleceği Türkiye'nin geleceğine yakından bağlıydı, Türkiye'nin demokratikleşmesine katkıda bulunmak Ermeni dünyasının kendi yararınaydı. Türkiye'nin demokratikleşmesi ise esas olarak kendi içindeki iç dinamiklerin varlığı ve mücadelesiyle sağlanabilirdi, aksi takdirde dıştan gelen baskıların tarihte olduğu gibi bugün de bir yararı olmayacaktı.

Alçakgönüllüğü severim ama konuşmamın hayli kabul gördüğünü belirtmemi lütfen bağışlayın, çünkü bu kabul Ermenistan'm da, Diaspora'nın da ruh halini yansıtması açısmdan önemli ve giderek Türkiye'yle ilişki kurulmasına yönelindiğinin de bir göstergesi...

MURAT BELGE

Erivan'da, 1915'in 90. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen uluslararası konferansın katılımcıları arasında ben de vardım. Hrant orada yaptığı konuşmada, Türkiye'deki demokratikleşme mücadelesini anlattı ve buna bağlı olarak Ermenilerdeki olumsuz "Türk" algısının değişmesi gerektiğine işaret etti.

Konferans bir bütün olarak beklentilerimden iyi geçmişti. Toplantıyı düzenleyenler arasında Diaspora'dan kişiler de vardı. Ama bunlar hep var olan durumun aşılmasından ve iki toplum arasında dostluk kurulmasından yana kişilerdi. İçlerinde, on yıl öncesine kadar çok daha sert tavırlarıyla tanınan ama toplantı süresince çok makul şeyler söyleyen kimseler de vardı.

Ayrıca, Ermenistan'ın siyasi önderliğini temsil eden kişilerin toplantıdaki tavırlarını da beklediğimden iyi bulmuştum. Cumhurbaşkanı Koçaryan'ın, "Geçmişi acıyla anıyoruz, ama nefretle değil," biçimindeki kısacık cümlesi anlamlıydı. Toplantının hem açılışında hem de kapanışında konuşan Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın dile getirdiği görüşler de önemli olmanın ötesinde, olumlu bulduğum noktalar içeriyordu.

Türkiye'de, Ermenistan'ın "kıyım" olayını bahane ederek toprak talebinde bulunacağı ihtimali sık sık söz konusu edilir. Oskanyan, geçmişte Ermeni toplumunun şimdikinden çok daha geniş toprak-

larda yaşadığını, bunun bir "tarihi olgu" olduğunu, Türkiye'nin, Lozan Antlaşması'yla bugünkü sınırlarını kabul ettirdiğini, bunun da bir "tarihi olgu" olduğunu açıkça ifade etti.

VARTAN OSKANYAN

Türkiye ve Ermenistan'ın, bugün uluslararası topluluk içinde şimdiki sınırlarıyla varoldukları bir politik gerçekliktir. Komşu olduğumuz ve birbirimizle omuz omuza yaşıyor olmamız bir politik gerçekliktir. Ermenistan'ın Türkiye için bir güvenlik tehdidi teşkil etmediği, politik bir gerçekliktir. Ve son olarak, bugünün Ermenistan'ının bugünün Türkiye'siyle diplomatik ilişkilerin kurulmasını talep ediyor olması da politik bir gerçekliktir.

Kimileri, bizim Türkiye'nin AB'ye üye olmasına karşı olduğumuzu varsayıyor. Oysa biz Türkiye'nin bir AB üyesi olduğunu görmek istiyoruz. Türkiye, AB'nin bir üyesi olsun ki sınırlarımız açılsın, bizim yurttaşlarımız ve Türk biliminsanları "soykırım" üstüne daha özgür bir şekilde konuşabilsin...

ETYEN MAHÇUPYAN

Yanlış hatırlamıyorsam, Hrant o zamanki Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan ile ilk kez, benim katılmadığım bu Ermenistan ziyaretinde temas kurdu. Ve onunla özel bir ilişki geliştirdi. Oskanyan, Hrant'ı sık sık arardı ve onun görüşüne başvururdu.

VARTAN OSKANYAN

Hrant'ı ilk ne zaman ve nasıl tanıdığımı hatırlamıyorum. O hep oradaydı, hep vardı sanki. Ne zaman bir bilgiye, bir görüşe ihtiyaç duysam, ne zaman derinliğine bir kavrayış arasam, ona başvuracağımı bilirdim. O hem ordaydı hem de bu dediklerime sahipti.

Hrant, hem nazik hem dobra dobra, hem samimi hem de diplomatikti. Ve ona dair izlenimlerim hiç değişmedi, çünkü o her zaman aynıydı. Üzerindeki baskılar arttığında bile kendisi kaldı. Sadece insan olarak daha da büyüdü...

Ermeni siyaseti genellikle yerel, bölgesel ve milliyetçi özellikler taşır. Hrant, Ermeni meselesinin çerçevesini uluslararası boyutlarda çizebilen birkaç siyasi düşünür ve aktivistten biriydi. Ermeniler açısından sadece milliyetçi ve duygusal nedenlerle sürekli olarak geçmişi hatırlayarak bir yere varılamayacağını, Türkiye'nin tarihini, kimliğini ve demokratik gelişimini de dikkate almanın önemini vur-

gulardı. Yabancı düşmanlığı ile içe kapanmacılığı ve her türlü hoşgörüsüzlüğü savunanların, önünde sonunda bu illetlerin tuzağına düşmekten kurtulamayacaklarını çok iyi biliyordu ve Ermenilerin de kendilerini korumak isterken bu yanlışa düştüklerini, Türkiye halkı ile siyasetini birbirine karıştırdıklarını çok iyi görüyordu.

SAMSON ÖZARARAT

Hrant hem Ermeni asıllı bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması ve hem de gazeteci kimliğiyle Ermenistan'da ciddiye alındı. Türkiye'yi tanıması ve iyi analiz etmesi takdirle karşılandı.

Bir Türkiye Ermenisi olarak Ermenistan'da Türkiye insanını, Türkiye'nin demokratikleşmesinin önemini ve Türkiye Ermenilerinin özel durumunu anlattı durdu. Önyargıları, kemikleşmiş düşünce kalıplarını kırmak için çok uğraştı.

Hrant'da "şeytan tüyü" de vardı. Bu özelliğini sonuna kadar kullandı ve Türkiye ile Ermenistan arasındaki iletişimliğin aşılması için kendini adeta bir köprü kıldı, öyle sundu.

Ermenistan'da katıldığı toplantılarda Ermeni politikacı ve devlet adamlarıyla şahsi dostluklar da kurdu. Özellikle dönemin Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'la temaslarını kaliteli bir dostluk ilişkisine dönüştürmeyi başarmıştı. İki ülkenin diyalog kurması meselesini davası haline getirmişti. Ama bu çok zor bir işti. Hrant kadar güçlü bir adamın bile başarması çok zor bir iş...

VARTAN OSKANYAN

Hrant, Diaspora'yı, Ermenistan'ı ve Türkiye'deki Ermeni toplumunu ayrıştırırdı. Ve bu doğruydu da... Türkiye Ermenileri kesinlikle Diaspora değildir. Onlar o topraklardaki atalarının devamıdır. İster İstanbullu, ister Anadolulu, atalarının topraklarında yaşamaktadırlar. Bu anlaşılması ve saygı duyulması gereken bir şeydir. Ancak o zaman bu toplumun Ermenistan tarihi, Türkiye tarihi, Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin bugünü ve yarını gibi meselelerdeki kendine özgü yaklaşımı anlaşılabilir. Burada ayrıca bir başka husus daha var: Türkiye Ermenilerinden söz ederken, bu grubun kendi Ermeni kökenlerini yeni keşfetmeye başlayan Türkleri de kapsamaya başladığını unutmamalıyız. Hrant onların feneri ve bir ölçüde de koruyucusuydu. Onların kimliklerinin bu yeni yüzüyle barışma süreci içinde iki toplumun karşılıklı olarak birbirini anlama yolunu kolaylaştıracağını biliyordu.

HRANT

Tarihin yazılmış sayfaları yaşanmışlıklara, beyaz sayfaları ise yaşanacaklara tekabül eder. Türk-Ermeni ilişkileri açısından da işte, asırlardan gelen ve asırlara gidecek olan ortak yazgımız bir kez daha önümüzde. Atalarımız geçmişte kendilerine düşen sayfaları iyi kötü doldurdu. Asıl sorun bugün bizim bu beyaz sayfaları nasıl dolduracağımız...

Türkiye Ermenilerinin konumu birçok açıdan çok önemli. Türkiye ile Ermenistan arasındaki yeniden yapılanmaya ilişkin olarak onların sadece söyleyecek sözleri değil, yapacak çok da işleri var. Zira sorunun iki tarafını da aym ortak kimlikte birleştiren yapılarıyla Türkiyeli Ermeniler, Türk toplumunun da Ermeni toplumunun da onurunu gözetecek yeni üslubun turnusol kâğıdını andırıyor adeta. Türkiye ile Ermenistan arasında herhangi bir diyalog ortamının olmadığı bir durumda Türkiye Ermenilerinin diyalog girişimlerine katılmalarmı mahzurlu gören ihtiyatlı çevreler yok değil elbet. Oysa, Türkiye Ermenilerinin varlığına ve girişimine, asıl bu diyalogsuzluk ortamında ihtiyaç var. Varsak bugün olacağız ve duruşumuzu da tüm samimiyetimizle bugün, bu dar günde ortaya koyacağız. Sonuçta biz Türkiye Ermenisiyiz; haddimizi bilir, çapımız kadar önerir, yüreğimiz kadar konuşuruz. Kendimizi ortaya koyar ve taraflara sesleniriz: "Türkiye ile Ermenistan'm ilişkilerinin düzelmesi için eğer samimiyseniz, buyrun, bizi tepe tepe kullanabilirsiniz."

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant'la birlikte katıldığımız yurtdışındaki Diaspora toplantılarının vazgeçilmez alt temalarından biri de Türkiye Ermenileri idi. Muhataplarımız bu cemaatin "yaşanan onca olaydan sonra" nasıl hâlâ Türkiye'de ve Türklerle birlikte yaşamaya devam ettiğini sorgular ve sanki ne desek ikna edilmeyecekmişcesine davranırlardı. Bu tutumun ardında muhakkak ki yüzleşmeye korktukları özlem, yani vatan hasreti yatmaktaydı. Çünkü Ermeniler çok uzun bir dönem kendi devletleri olmadan yaşamanın sonucu olarak, varlıklarını ve kimliklerini tamamen kültüre ve bu kültürü besleyen toprağa dayamışlardı. Toprağı çekip aldığınızda kültürün de ayakları havada kalıyordu, çünkü toprak gidince geride ne su kalıyordu, ne ağaç, ne rüzgâr ve tabii ki ne de insan...

Biz bunu mümkün olduğunca dikkatli bir dille sunmaya özen gösterirdik, Anadolu insanının Anadolu dışına çıktığında artık aynı insan olmadığını söylemenin yaralayıcı olduğunun farkındaydık. Onların çalınan hayatlarını gözlerine sokmanın ne yararı olabilirdi?

Diğer taraftan, biz bu tartışmadan kaçınsak bile bir süre sonra, özellikle toplantı aralarında karşımızdaki grubun adım adım Anadolu'yu anımsamaya yönelik utangaç sorularıyla karşılaşırdık. Dedelerinin, babalarının hangi köyden geldiğini söyleyerek başlayan sohbetlerini bugünkü Türkiye'yi tanımaya yönelik sorular izlerdi. Anadolu sanki herkesin gizliden gizliye tutkuyla bağlandığı, ama üzerinde açıkça konuşmanın ve hele bu tutkuyu itiraf etmenin yasak olduğu, bir gizli aşk gibiydi. Türklerle iyi ilişkileri anlatırken hem yüzleri aydınlanır hem de bunun tekrarlanamayacak nostaljik bir durum olduğunu vurgulama gereği duyarlardı. Çünkü onlara kalırsa tüm yaşananların kıssadan hissesi, geçmişe geri dönülemeyeceği, Türklerle yeniden insani bir yakınlaşma yaşamanın neredeyse imkânsız olduğuydu.

Biz ise onların aksine, Türkiye'de yaşama isteğimizin bu toprakların havası suyuyla değil, tamamen insanıyla ilgili olduğunu, en yakın dostlarımızın, can yoldaşlarımızın Türk olduğunu söylerdik. İnandırmak çok zordu. Kuşkulu gözlerle bakar, kendimizi avutmak için böyle konuştuğumuzu ima ederlerdi.

ALİ BAYRAMOĞLU

Hrant bizlerle omuz omuza Türkiye'de demokrasi mücadelesi verirken, bir Türkiye Ermenisi olarak kendi Ermeni davasını da Türkiye'nin demokratikleşme mücadelesinin ayrılmaz parçası haline getirdi. Bunu yaparken de bizlerdeki Ermeni algısının kökten değişmesine ve hatta dönüşmesine yol açtı. O bizden etkilenirken biz de ondan etkilendik.

Hrant yurtdışına çıkmaya başladıktan sonra Ermeni dünyasına ilişkin görüşlerini doğru ve sağlam bir zemine oturttu, çünkü bütün siyasi düşüncesi ve çizgisini esas olarak kendi pratiğinden yola çıkarak kuran ve geliştiren birisiydi.

Diaspora'yı çok değerek gezdi, Ermenistan'a çok sık gitti ve bunun sonucunda kafasında canlandırdığı ve biraz da idealize ettiği o Ermenistan hülyasını zamanla daha demokrat, daha evrensel bir Ermenistan gerçekliğine dönüştürdü.

Bir süre sonra Hrant, Ermeni siyasi alanının homojen olmayıp çok parçalı olduğunu söylemeye başladı. Yani Ermenistan'dan daha

büyük, sınırları ve ulusları aşan bir Ermeni kamusal alanının varlığını gördü. Ve Ermeni dünyasının farklı kesimlerine seslenirken, siyasi söylemini hep buradan hareketle oluşturdu.

HALİL BERKTAY

Diaspora Ermenilerinin milliyetçi kesimi aslında Hrant'tan hoşlanmazdı, çünkü onlara göre Türkiye'deki bütün Ermeniler tutsak ve rehindi. Yine onlara göre, eğer Türkiye'de bir Ermeni ne pahasına olursa olsun "soykırım" sözcüğünü kabul ettirme politikasına karşı çıkıyorsa, bu onun gerçek fikri olamazdı. Mutlaka Türk devletinin sansürü altındaydı veya onunla uzlaşma içindeydi hatta ve hatta onun ajanı bile olabilirdi.

Hrant, Türkiyeli Ermeni kimliği içerisindeki duruşuyla Diaspora'nın "soykırım" tabusuna da dokundu. Hrant, Türkiye toplumunun "Ermeni soykırımı"nı öğrenmesi, anlaması, kabul etmesi ve içine sindirmesinin Türkiye'nin demokratikleşme sürecinin bir parçası olduğunu söylüyordu. Ona göre Diaspora'nın çıkış noktası olan tarihsel mağduriyetteki haklılık başka bir şey, güdülen politika ile bir tarihsel düzeltmeyi hak etmek başka bir şeydi.

Hrant aynı zamanda solculuk deneyiminden geldiği için, "mağduriyet yetmez aynı zamanda bu konuda yürüttüğün politikanın da doğru olması gerekir" biçimindeki bakış açısı onun insanlık birikiminin, tecrübesinin, dünya görüşünün çok önemli bir parçasıydı. Bütün bunları söylemek ise bu mutlakçı kesimler için "ihanet" ya da "Türk devleti ajanlığı" ile eşdeğerdi. İşte Hrant tüm bu suçlamalara, çıkışlara karşı cesurca mücadelesini verdi.

HRANT

Bugün dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın, bir Ermeni'nin asıl istemesi gereken şeylerin başında Ermenistan'ın bekası ve güvenliği, orada yaşayan insanların mutluluğu gelmeli. Ama sizin bunu istediğiniz de şüphe götürüyor, çünkü Türkiye'yle iyi ilişkiler kurulmasına da karşısınız, sınırın açılmasına da. Oysa sınırın açılması iki halk ve iki devlet arasında normalleşmenin başlamasına, sorunların azalmasına, işbirliğinin artmasına, bölgede güvenin ve huzurun yükselmesine yol açacak, bu da Ermenistan'ı istikrarlı bir ülke konumuna getirecek. Bu politikanız da gösteriyor ki, sadece duygularınızla hareket ediyor ve aklı bir kenara bırakıyorsunuz. Bu tutum üç bin yıllık

geleneği olan üretken bir halkın torunlarına gerçekten de yakışmıyor.

Şimdi aklı üstlenmenin ve Avrupa Birliği'ne girmiş bir Türkiye'nin mi, Avrupa Birliği dışında kalmış bir Türkiye'nin mi bölgesinde daha güvenli bir komşu olacağını tartmanın zamandır. Bugün Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girişi karşısında Ermeni dünyasının bu kadar ön plana çıkması, yarın Allah göstermesin, eğer Türkiye Avrupa Birliği'ne salt Ermeniler nedeniyle giremezse, bu Ermeni dünyasına ve Ermenistan'a neler kazandırır, neler kaybettirir; bunu da ayrıca düşünmek gerek...

VARTAN OSKANYAN

Hrant diyalog kanallarının açılması için Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasının gerekli olduğunu savunurdu. Biz iki halk birbirimizle konuşmaya istekli olduğumuz sürece, bu yolun barışa ve uyuma götüreceğine de bütün kalbiyle inanırdı. Hrant sözcüklerin gücüne de inanırdı. O, hayatını sözcükleri kullanarak, sözcüklerden faydalanarak, sözcüklerle cesaretlendirerek ve hatta yararlı olacağına inandığında, sözcüklerden kaçınarak yaşadı. Sınırların açılması halkların birbirine temas etmesine, birbiriyle konuşmasına, birlikte yiyip, içip şarkı söylemesine izin verecekti. Hrant buna inanırdı. Ben de bu inancı paylaşıyorum.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant'ın iki büyük hayali vardı. Daha önce de anlattığım birincisi, bir çocukluk düşüne dayanıyordu. İkinci hayali ise Ermenistan'da siyaset yapmaktı. Ermenistan'ın önünü açmak ve o ülkeyi bir yere getirmek bir çocukluk düşü değil, bölgesel çapta anlamı olan bir siyasi hayaldi.

Ama bunun oradaki politikacılar yüzünden gerçekleştirilmesi zor bir hayal olduğunu görüyor, onlara çok kızıyor ve ülkenin bugünkü durumunu Ermenistan'ın geçmişine yakıştıramıyordu. Siyaset hayalinin daha gerçekçi bir alt hayali de vardı. Bu, Türkiye ve Ermenistan'da birkaç kişilik gruplar oluşturarak, hiçbir kuruma bağlı olmadan kamusal alanda faaliyet göstermekti. Ve "Biz kimseyi dinlemeyiz, bizim sınırımız kapalı," diyen Ermenistan'la Türkiye'nin birbirine olan sınırım açmayı, iki halkı barıştırmayı, iki ülkeyi dünyaya entegre etmeyi ve böylece bu iki toplumu sağlığına kavuşturmayı amaçlayan bir inisiyatifin yürütücüsü ya da dinamosu olmaktı.

Sanki bu dünyada asıl işinin o sınırı açmak olduğu konusunda bir zihin berraklığına sahipti. Hayattan aldığı bütün o zevklerin tümünü bir tek o sınırın açılması uğruna feda edebilirdi. Neredeyse bütün o diğer zevkleri tatmak bir başka gelişe ertelenebilirdi. Buna kesinlikle razı olurdu işte, yeter ki şu sınır bir açılsın!

Belki de çektiği bunca acı, o sınırın açılması için yaşanmış bir adaktı. Belki bizzat kendisini de böylesi bir adak olarak tasavvur etmekten uzak değildi.

BELMA AKÇURA

Fransa'daki Diaspora Ermenilerinin gayretiyle hazırlanan ve "Ermeni soykırımının inkârını suç sayan" yasa tasarısının 12 Ekim 2006'da Fransız Parlamentosu'na sunulması ve görüşmeye açılması bekleniyordu. *Milliyet* gazetesinden Hrant Dink'i aradım ve bu konuda ne düşündüğünü sordum. Türkiye'de *Reuters* Haber Ajansı'na verdiği bir demeçte "soykırım" sözcüğünü kullandığı için de yargılanan Hrant, "soykırımın inkârı"nın yasaklanması konusunda da her zamanki gibi çarpıcı ve tabu yıkıcı görüşlere sahipti. "Türkiye'de, 'Ermeni soykırımı vardır,' diyenlerle, Fransa'da, 'Ermeni soykırımı yoktur,' diyenleri yargılayan yasakçı zihniyet birbirinin aynıdır. Bu yasanın kabul edilmesi halinde, Ankara'ya gidip Kızılay Meydanı'nda, 'Soykırım vardır,' diye ilan ederim, sonra da Fransa'ya gider, Concorde Meydanı'nda, 'Soykırım yoktur,' derim," dedikten sonra, "Bu yasa ortak belleğimize zarar verir. Oysa bizim Türk ve Ermeni belleğinin karşılıklı olarak birbirine aktarılması suretiyle bunu insani bir diyaloga ve ortak tarihe dönüştürmemiz şart," diye ilave ediyordu. Hrant Dink'in söyledikleri ertesi gün *Milliyet*'in manşeti olmuştu.

HRANT

Fransalı Ermenilerin ileri gelenlerinden bazılarıyla sert görüşmelerimiz oldu yine. *Liberation* gazetesine sekiz arkadaşla birlikte gönderdiğimiz bildiri canlarını bir hayli sıkmıştı belli ki... "Öldürücü bir darbe" olarak nitelendiriyorlardı bildirimizin içeriğini. "Türkiye'nin ticari ya da siyasi baskılarla yaratamayacağı bir parçalanma yarattı sizin bildiriniz. Eğer bu yasa çıkmazsa bilin ki sizin paymız büyük olacak!" diyordu onlardan biri.

Dilerim öyle olur, "soykırımın inkârını suç sayan" bu yasa çıkmaz ve Ermeni dünyası da kendi üzerinden oynanan yanlış

bir siyasetin kurbanı olmaz. Çünkü eğer bu yasa çıkarsa bugün ortaya koydukları inkârcı duruşla haksız bir noktada olanlar, bu ve benzeri yasaların engellemesiyle ifade özgürlüklerini kullanamadıkları için önce mağdur, daha sonra da bu mağduriyetin getirdiği bir haklılığa yükseltilmiş olacaklar.

Kuşkusuz şu anki sert duruşu sergileyen ve ifade özgürlüğü gibi kutsal bir hakkı dahi kısıtlamayı göze alan Ermenilerin ruh halini de anlamak gerekiyor. Bir tarafta Yahudilere uygulanmış büyük soykırımın inkârını engelleyen yasalar mevcutken, bu yasaların varlığını içine sindirmiş ve hiç de bu yasaların varlığını ifade özgürlüğü açısından sorgulamayan bir genel kabul varken, niçin aynı anlayışın ve algılamanın Ermenilerin yaşadığı felakete de gösterilmediğini haklı olarak sorguluyorlar. Bu çifte standarda isyan ediyorlar.

Çifte standart içinde olmadığımı belirtmek için bir kez daha açıklıkla ifade edeyim ki, ifade özgürlüğü tüm özgürlüklerin, insan haklarının ve evrensel ilkelerin anasıdır, o olmadan diğerlerinin zaten hiçbir anlamı olmaz. Dolayısıyla, *Holokost* da dahil hiçbir insanlık suçuna karşı mücadelenin ifade özgürlüğünü kısıtlayan tedbirlere ihtiyacı olması gerektiğini düşünmüyorum.

Soykırımlara karşı mücadelenin yolu insanların ifade özgürlüğünü kısıtlamaktan geçinemeli. Aksine, insan ancak beynindeki düşünceleri boşalttıkça yeni düşüncelere yer açar. İnsan ancak konuştukça değişir.

Fransalı Ermenilere şunları söyledim: "Şu son birkaç yıl içinde inkârcı söylemleri ilk kez kulağınızın dibinde duydunuz. İnkârcı yürüyüşleri ilk kez sokaklarınızda gördünüz. İnkârcı söylemlerle ilk kez bu kadar yakından haşır neşir oldunuz ve buna tahammül edemediniz. Oysa biz Türkiye Ermenileri yıllardır bu söylemlerin muhatabıyız. Bırakın inkârcı söylemlerle yaşıyor olmamızı, okullarımızda dahi bu söylemleri kendi çocuklarımızın beynine dikte etmeye başladılar. Peki biz nasıl dayanıyoruz? Yoksa biz, sizler kadar hassas değil miyiz? Yoksa sizler kadar Ermeni değil miyiz?"

Ama biz sonunda şunu öğrendik ki, susmak tabuysa konuşmak demokrasidir. İnsanlar inkâr ede ede ikrarı da öğrenir.

TÜRKİYE'NİN DERİN SULARI

HRANT

Türkiye, tarihle yüzleşmek konusunda, özellikle de "Ermeni soykırımı" karşısında, başlangıcından itibaren düzlüğü değil, engebeli zemini tercih etti. Günün şartları ne dayattıysa sadece ona karşı gardını almakla yetindi. Gün zorladığında, sorumluları tespit edip tutukladı, idam etti. Gün gevşediğinde, aynı sorumluları kahramanlaştırdı, kalan Ermeni mallarından onların yakınlarına bedel dağıttı. Gün geldi, konuyu tabulaştırarak engebenin çukurlarmda saklandı. Gün geldi, yabancı devletler "soykırım"ı tanıdıkça tümseklerde yalnızlaştı.

İlkin, sanki bu topraklarda hiç Ermeni yaşamamıştı. Zaten Dolmabahçe'yi de Ermeni Balyan değil, İtalyan Bali yapmıştı. "Ani" diye bir kent yoktu. "Anı" vardı. Hadi diyelim ki yaşamışlardı ama o kadar da çok değillerdi. Azlardı ama azmışlardı... Eh, öyle olunca da tabii, şefkatle göçertilmişlerdi. Sonra, ne yapalım ki, yolda hastalıktan bir miktar telef olmuşlardı. Eh, onlar da bir nevi insandı... Yazıktı tabii. Gerçi bir miktar ölmüşlerdi ama çok miktar da öldürmüşlerdi. Sonra? Sonrası yok işte. Velhasıl bir şeyler olmuştu ama o şeyler de zaten aslında asılsızdı.

"Ermeni soykırımı" konusunda Türkiye'nin bugün önündeki problem ne "inkâr" ne de "ikrar" sorunudur. Türkiye'nin temel sorunu "idrak"tir. Aslolan, Türk toplumunun tarihsel gerçekliğin farkına varmasıdır.

Bu da ancak Türkiye'deki demokrasi mücadelesinin gelişmesiyle mümkün olur, çünkü idrak sürecinde Türkiye'nin ciddi bir şekilde alternatif tarih etüdüne ihtiyacı var. Ve bunun için de demokratik bir ortam gerekli.

Türk toplumuna tarihsel gerçekliği kabul etmesi, olanı "soykırım" olarak adlandırması ve ikrar etmesine yönelik dış dayatmalar ise süreci kısaltacağı yerde uzatıyor.

Sonuçta, Türk toplumu gerçeği biliyor da inkâr ediyor değil, bildiği gerçeği savunuyor.

"Soykırım" tanımına gelince...

Bir devlet kendi yurttaşlarını, hem de savunmasızlarını, çoluk çocuk, kadın yaşlı demeden, kök saldığı ortamlardan söküp bilinmez ve bitmez yollara salıyorsa, bunun sonucunda da bir halk büyük bir bölümüyle yok oluyorsa, bugün bizlerin bu durumu izah edecek kelimeleri tercih etme kıvranışımız, insan olma özelliğimizin hangi vasfıyla izah edilebilir? "Buna soykırım mı desek, göç mü desek?" diye cambazlıklar yapacaksak, her ikisini de aynı ölçüde mahkûm edemeyeceksek, "soykırım" yerine "tehcir"i, ya da "tehcir" yerine "soykırım"ı tercih etmekle insan oluşumuzun hangi onurunun parçasını kurtarmış olacağız?

CENGİZ ÇANDAR

Hrant her zaman 1915'in Türklerle Ermeniler arasında ve kendi ülkesinde konuşulmasını istedi ve ısrarla "soykırım" sözcüğünü kullanmaktan kaçındı.

Bunu yurtiçinde ve dışında katıldığımız toplantılardan ve televizyon konuşmalarından çok iyi biliyordum. Hrant bu kavramı kullanmamaya hep özen gösterdi, çünkü Türk insanının duygularını rencide etmek istemezdi. Onun için mesele 'soykırım' sözcüğünü Türk halkının kafasına vurmak değil, halkına yaşatılmış bu felaketin acısını paylaşılır kılmaktı. Ayrıca, özel sohbetlerinde de bu kavramı kullanmazdı. Hatta bir gün bunu kendisine sorduğumda, "Ben Ermeniyim," demişti, "bu her birimiz için bir bilgidir. Bir kanaat meselesi değildir. Hiç konuşulmasa da, hiç anlatılmasa da kodlarımıza kazınmış bir bilgidir. Ama insan her bildiğini her dakika her yerde söylemez ki..."

HRANT

Yaşananları nasıl adlandırdığınız yaşananın özünü değiştirmez. Soykırım, katliam, facia, kıyım, toplu cinayet... Olanı biteni, yaşananları anlatmakta bütün bu kelimeler kifayetsiz zaten. O dönemde yaşananlar sadece ölenlerin ya da öldürenlerin tarihi değil ki.

Soykırım aslında hukuki bir terim. Ben insana ait olan bir olayın hukuki bir terime hapsedilmesini ve buradan bir sonuç, bir siyaset üretilmesini kabullenmekte zorlanıyorum. Soykırım kelimesi bana hiçbir şey ifade etmiyor. Geçmişte yaşananları anlatan gerçek cümlelere ihtiyacımız var bizim. Gerçek cümleler içinde de ölenler var, öldürenler var, sürülenler ve sürenler var, kurtulanlar ve kurtaranlar var, iyilik yapanlar ve kötülük yapanlar var, kalanlar ve dönenler var. Koca bir tarihi bir kelimenin ve bir rakamın içine hapsetmek ve insanı unutarak tarihi hukuksal bir kabul haline getirmek doğru değil. Rakam tartışmalarma girdiğinizde, tek bir insanın hiçbir şey ifade etmediğini görüyorsunuz. Bu da insanı deli ediyor.

Benim için Türkiye insanı önemli. Bilsem ki Türkiye insanı bu meseleyi "soykırım" kelimesiyle anlayacak, idrak edecek ve bu iş bitecek, bunu bir kelimeyle anlatırım. Ama biz Türkiye toplumuna bu meseleyi bir kelimeyle anlatamayız, onun duygularma bir kelimeyle seslenemeyiz. Toplumun anlayacağı bir dil bulmalıyız.

CENGİZ ÇANDAR

Hrant'ın "soykırım" sözcüğünü kullanma konusundaki hassasiyetini bildiğim için, *Milliyet* gazetesinde Derya Sazak'ın kendisiyle yaptığı bir söyleşiyi okuduğumda çok şaşırmıştım. Hrant, Derya'nın ısrarlı sorusu üzerine, 1915 olaylarını ilk kez "soykırım" olarak adlandırıyor ve bunu kamuoyu önünde açıklıyordu.

Bence Hrant'ın mahkûmiyet kararından sonra duyduğu hayal kırıklığının sonucuydu bu... Belli ki o güne kadar gösterdiği iyi niyetli çabaların karşılık bulamamasından ötürü derin bir infial içindeydi artık.

DERYA SAZAK

17 Ekim 2005 tarihinde Hrant Dink ile *Milliyet* için bir röportaj yaptım. 301. maddeden yargılandığı dava mahkûmiyet kararıyla sonuçlanmıştı ve büyük bir isyan duygusu içindeydi. Davayla ilgili sorularıma cevap verdikten sonra, konu "soykırım" meselesine geldi. "Soykırım denince toplumsal, siyasi talep başlar, duyarlılık artar. Diaspora Ermenileri de Türkiye'nin üzerine hep bu kavramla gelir. Bu trajedinin uluslararası arenada siyasal araç olarak kullanıldığı çok açıktır," diye cevap verdi ve şöyle devam etti: "Ermeni

Konferansı'nda Taner Akçam ile Baskın Oran arasında bir tartışma yaşandı, 'soykırım hukuki bir terim midir' diye... Bunun üzerine ben de, 'Sizin tartışmanız beni de, Ermeni dünyasını da ilgilendirmiyor,' dedim. 1915'te olanları bizim bir tek kelimeyle anlayacak durumumuz yok. Bugün her Ermeni için o tarihte yaşanmış olanın bir anlamı vardır. Adı da vardır, anlamı da..." Bunun üzerine, bunun kendisi için adının ne olduğunu sordum. Tek bir sözcükle cevap verdi: "Soykırımdır." Hrant Dink ilk kez bana verdiği bu röportajda soykırım sözcüğünü kullanıyordu.

ORAL ÇALIŞLAR

14 Ekim 2005 tarihinde yeni bir dava daha açtılar Hrant'a. Mahkûmiyet kararı üzerine basına yaptığı açıklamalar nedeniyle, "adil yargılamayı etkilemeye teşebbüs"ten, yani Türk Ceza Kanunu'nun 288. maddesinden açtılar bunu da.

Bu dönemde, kendisine 'Büyük Hukukçular Birliği' diyen, aralarında avukat Kemal Kerinçsiz'in de bulunduğu bir grup, Hrant aleyhine ardı ardına suç duyurularında bulunmaya ve onu mahkeme mahkeme süründürmeye başlamıştı.

İşte böyle bir siyasi atmosferde 2006 yılına girdik. Hrant hâlâ o toplantı senin, bu toplantı benim, koşturuyor ve konuşuyordu. Derken Antalya'da bir toplantıya davet edildik ve önceden hazırlanmış bir komplonun içinde bulduk kendimizi.

HRANT

Antalya Akdeniz Üniversitesi Kampüsü'ndeki açık oturumda yaşananlar tam bir Kızıl Elma tezgâhıydı. Zaten bir ay öncesinden bize yapılan davetin gizemliliğinde tezgâhın ipucu sırıtır gibiydi.

Bizi davet edenler, önce diğer katılımcıların ismini vermekten imtina ediyor, üstelememiz üzerine verdikleri isimlerden Vural Savaş'a itiraz edince de birkaç saat sonra tekrar dönüp sayın savcıyı çağırmaktan vazgeçtiklerini söyleyip bizim katılımımızı ısrarla rica ediyorlardı.

Günahı Oral'ın boynuna... Ben kendilerini çok iyi tanımadığım için Oral'a sordum ve onun, "katılalım bakalım," demesiyle uçağa bindim.

Antalya'da karşımıza çıkan ilk sürpriz, oturumu yönetecek olan kişinin emekli savcı Prof. Dr. Çetin Yetkin olmasıydı.

Oral, düzenleyicilere sert bir çıkış yapıp bunu önceden bizlere niçin bildirmediklerinin hesabını sordu. Bir ara salt bu nedenle oturuma katılmaktan vazgeçmeyi düşündük. Ama sonunda, "Efendilik bizde kalsın," dedik ve konferans salonuna gittik. Salon tıklım tıklım doluydu. Büyük çoğunluğu gençler tabii. İstisnasız, her birinin elinde birer kâğıttan bayrak... Toplantı masasının üstünde ise mikrofonumuzun önüne konmuş, çok önceden bizlere gönderilmesi gereken davetiye... Ve davetiyenin arkasında Atatürk'ün Erzurum Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmadan şu alıntılar: "Memleketimize pek çok yabancı parası akıyor ve birçok propagandalar yapılıyor. Buradaki amaç pek açıktır ki, ulusal hareketi sonuçsuz bırakmak, ulusal emelleri felce uğratmak, Yunan, Ermeni emellerini ve vatanın bazı önemli bölümlerinin işgali amaçlarını kolaylaştırmaktır. Bununla birlikte her dönemde, her ülkede ve her zaman ortaya çıktığı gibi bizde de yürek ve sinirleri zayıf, algılama yeteneğinden yoksun insanların yanı sıra aynı zamanda kişisel gönenç ve çıkarını vatan ve ulusunun zararında arayan sefiller de vardır. Şark işlerini yürütmekte ve zayıf noktaları arayıp bulmakta pek becerikli olan düşmanlarımız, ülkemizde bunları sanki bir örgüt durumuna getirmişlerdir."

Böyle bir davetiyeyle yapılan açık oturumun başlığı ise şöyle: "Orhan Pamuk ve Hrant Dink Davaları Işığında Düşünce Özgürlüğü Nedir? Ne Değildir?"

Konu başlığı böyle, davetiyenin içeriği böyle, salonun hali böyle...

Nasıl bir tezgâh ve kumpas hazırlandığı çok net ortada ama artık çok geç... Oturduk bir kez halkın karşısına.

ORAL ÇALIŞLAR

Olay şöyle gelişti. Ocak 2006'da Akdeniz Üniversitesi Atatürk Araştırmaları Merkezi'nden beni aradılar ve "Orhan Pamuk ve Hrant Dink Davalarında Düşünce Özgürlüğünün Sınırları" konulu bir sempozyuma davet etmek istediklerini söylediler. Ben de, "Orhan gelmez, zaten daha yeni saldırıya uğradı. Ama Hrant'ı arar sorarız," dedim. Sonra beni tekrar aradılar, "Orhan Pamuk gelmiyor, siz katılır mısınız?" diye sordular. Başka kim geliyor, soruma da cevap vermediler. Bunun üzerine Hrant'ı aradım. "Ben gitmiyorum, çünkü Vural Savaş'ı da çağırmışlar. Vural Savaş benim için, 'Ermenistan'dan para alıyor, bu adamı vatana ihanetten yargılamak

lazım,' diyen adam. Toplantıyı düzenleyenlere katılmayacağımı söyledim," dedi. Kapattık defteri. Birkaç gün sonra tekrar aradı Hrant. "Vural Savaş'ın katılmayacağını bildirdiler," dedi. Bu durumda gitmeye karar verdik. Ancak katılımcıların kimler olduğu sorumuza net bir cevap gelmiyordu bir türlü. Üstelik toplantıyı düzenleyen "Atatürk Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü" adından da işkillenmiştik. Antalya ÖDP yöneticilerini aradım. "Biz böyle bir davet aldık. Hrant'la geliyoruz oraya. Bir tezgâh kurabilirler. Havaalanından itibaren bizi korumaya alın," dedim. Bir yandan da sonuç olarak bir üniversite orası, ne olabilir ki diye de düşünüyorsun. Kör gözüm parmağına, bir durumda gittik yani oraya. Gerçekten de ÖDP'liler karşıladılar havaalanında bizi.

Salona bir girdik ki, içerde jandarma komutanı, rektör, Antalya belediye başkanı tam takım dizilmişler. Vural Savaş da oturuyor orada. Konferansın yöneticisi olarak da Çetin Yetkin çıktı karşımıza. Bin beş yüz kişilik salon ağzına kadar dolu ve herkesin elinde kâğıttan küçük Türk bayrakları. Bunları sallıyorlar göstere göstere... Çetin Yetkin, "Söyle bakalım Türk zehirini akıtan..." diyerek tam bir savcı edasıyla Hrant'ı sorgulamaya kalktı. Bunun üzerine ben hemen müdahale edip, "Bu şekilde konuşamazsınız, ya bu toplantıyı tarafsız yönetirsiniz yahut da bu iş burada biter," dedim. Sonra Hrant konuşmaya başladı. Çok etkileyici bir konuşmaydı.

HRANT

Damardan girdi tabii Çetin Yetkin, ilk soruyu bana sorup, "Türk'ten boşalacak zehirli kan'la ne demek istedin?" derken.

Konuşmama şöyle başladım: "Siz koca profesörsünüz, tanınmış bir savcısınız, o cümleden ne anladınız, anladığınızı salonda bulunanlara da anlatır mısınız?"

Kem küm etti, cümlenin çözümlemesini yapmaktan kaçındı. Ben ısrar edince de, "Hiçbir şey anlamadığını," söyledi. Bu da zaten benim aradığım cevaptı.

Sonra dinleyicilere dönerek, "Bu cümleyi tek başına alarak anlamanın kimse için mümkün olmayacağını, bu nedenle de cümlenin önündeki ve ardındaki cümlelere ihtiyaç duyulacağını belirtip bir kez daha o makalede "benim sorunumun Türkler olmadığını" anlattım.

Bu kez Urfa'daki davama geçip, "Kahraman ırkıma bir gül" cümlesinden niçin rahatsızlık duyduğumu sordu Çetin Yetkin. Savcı kimliğiyle koca konferans salonunu tam bir mahkemeye

çevirmiş, aklı sıra beni sorguluyor ve halkın önünde mahkûm etmeye çabalıyordu.

Ne var ki konuşmamı dinleyen ve etkilenen halk, artık onun beklediği halk değildi. Örgütledikleri halde bana tepki göstermiyor, bana karşı bayrak sallamıyor, aksine, konuşmamın bitiminde beni hararetle alkışlıyordu.

Oral'm da ifade özgürlüğünü savunan mükemmel konuşmasının etkisiyle atmosfer artık değişmişti. Bu arada söz alan eski Yargıtay Onursal Başsavcısı Vural Savaş'm gayreti de işe yaramıyordu. Sayın Başsavcı kendisini veto etmemi şikâyet ediyor ama gerekçesini açıklamaktan imtina ettiği için de o bahsi halka açıklamak bana düşüyordu.

Sayın Başsavcı'yı veto etmiştim, çünkü bir gazeteye verdiği beyanatta bana ve *Agos* gazetesine yönelik haksız ve yalan ithamlarda bulunmuş, benim sadece 301. maddeden değil, 305. maddeden yargılanmam gerektiğini söylemiş ve *Agos* gazetesini de Diaspora'nın trilyonlara varan maddi yardımıyla ayakta tuttuğumu dile getirmişti.

Son bir umut olarak, dinleyiciler arasmda olduğunu ancak o an farkettiğimiz- sayemizde ünlenen- Av. Kemal Kerinçsiz'i kürsüye çağırdı Çetin Yetkin. Onun halkı bize karşı tahrik etmeye çalışması ise ters tepen son silah gibiydi. Gençler ve halk kararını vermişti.

İfade özgürlüğünü savunan bizleri alkışlarla desteklerken, ifade özgürlüğünü bu demokrasiye çok görenleri aynı alkışlarla susturacaktı.

SEZGİN TANRIKULU

Hrant, dava ve saldırılarla bunaltıldığı dönemde dahi sözünü söylemekten bir an bile geri durmadı. Biz Kürtler için de çok önemliydi onun o sahici ve yılmayan duruşu. Mart 2006'da Diyarbakır Barosu'nun yürüttüğü "Herkes İçin Adalet" projesi çerçevesinde yaptığımız "Hukukun Üstünlüğü" seminerlerine onu da davet ettik.

Birlikte katıldığımız bu son seminerde, ayrı ayrı, beraber ya da yan yana yaşamayı değil, iç içe yaşamayı savundu. Tarihini çok iyi bilen bir Ermeni olarak biz Kürtleri de bugün benzer hatalara düşmememiz ve hep birlikte ortak bir gelecek kurabilmemiz için kardeşçe uyardı. Üstelik de bunu bu topraklarda yok edilmiş bir halkın evladı olarak yaptı. "Sen çok yaşa, Loo Hrant!" dedim içimden...

HRANT

Ben Kürt milliyetçiliği üzerine ahkâm kesemem. Sadece şunu söyleyebilirim: Bugün burada yaşananlar, çok değil 150 sene öncesinde aynı coğrafyada yaşananlara çok benziyor. Amerika'nın Kuzey Irak'taki ve Irak'taki varlığının sonucunda ortaya çıkan durum, bölge coğrafyasında yaşanan bütün gerginlikler, beslenen umutlar, geçmişte yaşananları da çok iyi yansıtıyor.

Geçmişte benim halkım da kendilerini kurtarır diye bazen Avrupalılara, bazen de Ruslara güvendi çünkü Osmanlı'nın zulmü altında inliyorlardı. Ama sonra ne olduysa, nasıl olduysa, olduğu gibi ortada bıraktılar o halkı. Aman dikkat, yine aynı şey olmasın. Aman dikkat, ele güne güvenerek bir ınilliyetçilik oluşturulmasın. Amerika geldi, Kuzey Irak'ta bakın ne güzel başardı, noktasına heveslenmeyelim. Daha zor olana bakalım. Bütün baskı ve dayatmalara, entrikalara ve zulme rağmen, ayrı ayrı ve yan yana değil, birlikte ve iç içe yaşamayı gerçekleştirelim. Birlikte özgür yaşamanın şartlarını bulalım. Ben çok dua etmem ama dua ederim ki diğeri olmasın; benim halkımın başına gelen Kürt halkının başına gelmesin.

ORHAN MİROĞLU

Diyarbakır Barosu tarafından düzenlenen bu panelde Hrant'la birlikteydik. Ahmet İnsel de vardı aramızda. Toplantıda milliyetçiliğin tartışıldığı bir siyasi atmosfer vardı. Irak işgali gerçekleşeli üç yıl olmuştu ve Diyarbakır'ın nabzı biraz da Erbil'de atıyordu. Öte yandan, Yeni İttihatçı çevrelerde, Kürt sorunundan kurtulmak için "felaket çözümünden" -yani Kürtlerin tehcirinden- bahsediliyordu ve sokaktaki linç girişimleri artmıştı.

Hrant orada milliyetçilik kavramını açıkladığı çok güzel bir konuşma yaptı. İnsanın, kendi halkının, kültürünün ve varlığının devamı için yaptığı mücadelenin milliyetçilik olmayacağını ifade etti. Öte yandan da dış dünyaya güvenerek milliyetçilik yapılamayacağını anlattı. Diyarbakır'da Hrant çapında bir Ermeni aydınının Kürtlere, aman ha, deyip ihtiyat önermesinin önemi kuşkusuz çok büyüktü. Ama salondakiler zaman zaman itirazlar yönettiler bu fikre. Oysa onun anlatmak istediği şey, koşullar nasıl olursa olsun, bir halkın kendine güvenmesi gerektiğini, başkalarına güvenerek siyasi mace-

ralar yaşamayı göze almanın nasıl da felaketlere yol açabileceğini göstermekti.

HRANT

Türkiye'de tektipleştirme yöntemi ile farklı zenginlikler yok sayılıp tek bir kimlikte eritilmeye, toplum aynılaştırılmaya çalışıldı. Bu topraklarda yaşanan gerginliklerin bu noktaya gelişinin temel nedeni budur.

Milliyetçilik ve dindarlık üzerinden birbirinden ayrışıyor gibi gözüken ve bunun üzerinden siyaset yapılan bir ülkede, bu ikisi kolaylıkla tekrar kenetlenebilir ve birbirlerinin şiddetini artırabilir diye düşünüyorum. Türkiye'de yaşadıklarımız da özetle bu.

Son zamanlarda özellikle de suni olarak yaratılmaya çalışılan, artan bir milliyetçilik var ve bu çok derin bir noktadan manipüle edilebiliyor. Derin devlet diye bir kavramdan bahsediyoruz. Ve bunu çok somut, çok teknik, çok net tanımlamalarla izah edemiyoruz. Ama hepimiz seziyoruz, var bir şey ve arada bir su yüzüne çıkıyor. O zaman da etraf milliyetçilik kaynıyor. Ama dünya şartları, artık o derinliğin su yüzüne çok da istediği gibi çıkamayacağı bir durum arz ediyor. Derin devlet kendi çıkamayınca su yüzüne, bu sefer toplumu kendi derinliğine çekiyor. Ve kendi yanında derin bir toplum yaratıyor. Benim bugün sezdiğim, gittikçe derinleşen bir toplum. Bu çok tehlikeli bir şey. Bunu sadece Türk milliyetçileri için değil, Kürtler için de söylüyorum. Bu ülkedeki herkes için söylüyorum.

ORHAN MİROĞLU

Çok anlamlı bulduğum bir şey daha vardı o toplantıda. O da Ermeni katliamında Kürtlerin oynadıkları rol konusunda Hrant'ın hemen hiçbir şey söylememiş olması. Onun yerine, beraber yaşama şansından söz etti. Ve bu şansın derin devlet tarafından nasıl da ortadan kaldırılmaya çalıştığını vurguladı. Yaptığı analizler bugüne ışık tutacak kadar kuvvetliydi. Derin devlet dünyanın muazzam değişime uğradığı bir dönemde, her nasılsa derin işleri yapamaz hale gelmiş ama buna karşılık toplumu kendi karanlık ve derinliğine çekmişti. Yani Hrant aslında Yeni İttihatçılığın toplumsal bir fikir haline geldiğini söylüyordu ve ne hazindir ki, Hrant Dink, bu İttihatçılığın toplumsal olarak da tavan yaptığı bir dönemde katledildi.

HRANT

Benim bu çözümüm size çok romantik, çok anti-sol gelebilir. Ama ben artık "yaşasın bağımsızlık" diye bağıran insanlardan değilim; bunun dünyada başımıza gelmiş en büyük bela olduğunu düşünüyorum. Ben artık "yaşasm bağımlılık" diye bağırıyorum. Hepimiz birbirimize bağımlı olalım. İşte bu yüzden Avrupa Birliği projesine sempati ile bakıyorum. Ama bence Türkiye'nin Avrupa Birliği macerasını yeterince sorgulamadık. Eğer derin devlet dediğimiz şey istemeseydi, AB süreci bugün bu hale gelemezdi zaten. Derin devlet şunu çok iyi biliyor: Avrupa Birliği'ne girmek, esas olarak ulus devletin egemenliğini bir miktar devretmesidir. Dolayısıyla, şu anda yaşananlar en hafifidir. Türkiye'de bu süreci kesmek için çok daha ağır şeyler yaşanacaktır.

Üyelik süreci, "Derin devleti nasıl etkisiz hale getiririz?" sorusunu da içermektedir. Derin devlet sadece bir bürokratik ya da militer yapı değildir. O aynı zamanda bir zihniyettir. O zihniyeti değiştirmek de bu toplumun ne kadar demokrat olacağıyla, ne kadar sivilleşeceği ile ilgili bir süreçtir.

CENGİZ AKTAR

2006 Mayısı'nda Konrad Adenauer Vakfi ile Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'nin ortaklaşa düzenlediği bir seminerde konuşmacı olarak Hrant'la birlikte Antalya'ya gittik. Oral Çalışlar da vardı yanımızda. Çok ilginç bir toplantıydı, çünkü bu seminerin yapıldığı tarih, Danıştay saldırısında öldürülen Danıştay üyesi Mustafa Yücel Özbilgin'in cenazesinin kaldırıldığı güne denk düşüyordu. Hrant burada yaptığı, "Almanya-Türkiye: Azınlıklar ve Çoğunluklar" başlıklı ilginç konuşmasında bu cinayetten hareketle "derin mühendislik" olarak adlandırdığı girişimlere dikkat çekmiş ve derin devletin ajitasyon tezgâhları üzerinde durmuştu. Ona göre bu tezgâhlar, Türkiye'nin demokratikleşme sürecini sekteye uğratmayı hedefliyordu.

HRANT

Türkiye'de azınlıklar nedir? Lozan'a bakarsanız, Türkiye'de azınlıklar dini topluluklar olarak tanımlanır. Türkiye; kiliselerinin varlığını, patriklerinin varlığını, cüppeli din adamlarının varlığını belgesellerde gösterir ama daha bu toplumların din

adamı yetiştirme sorununu dahi çözmemiştir. Bir kuşun kanadını kırarsınız, ondan sonra "uç, özgürsün," dersiniz. Eğer dini bir toplum din adammı yetiştiremiyorsa, yani kanatlarını üretemiyorsa, onun kilisesinin varlığı ne anlama gelir?

Ama gerçek sorun bu değil. Bence Türkiye'de asıl sorun, çoğunluklar içersinde yaşanıyor. Çoğunlukların sorunları çözülmedikçe de benim azınlık olarak din adamı sorunumun çözülmüş olması hiçbir anlam ifade etmiyor.

Dolayısıyla burada, kendimi de çoğunluğun içine katarak, "Biz Türkiye olarak nereye gidiyoruz?" üzerine konuşmak istiyorum.

Dün Danıştay'a yapılmış olan saldırı ve akabinde Türkiye'nin üstüne çöken ruh hali, Türkiye'nin nereye gittiğini çok net olarak ortaya koyuyor.

Biz Türkiye'deki bu siyaset mühendisliğini, siyaseti dizayn etme deneyimlerini ilk kez yaşamıyoruz. Ama şu anda yaşadıklarımız ciddi bir "derin mühendislik" diye düşünüyorum. Derindeki o yüksek mühendisler Türkiye'nin gelecek dönem siyaset yelpazesini hazırlamak için harekete geçti ve hiç yeri yokken Doğu'da Kürt sorunumu yeniden sokağa taşırdılar. Bu sorunun alevlendirilmesiyle, benim "yükseltilen milliyetçilik" olarak tanımladığım bir ruh halini Türkiye toplumunda hâkim kılmaya çalışıyorlar. Ama milliyetçilik tek başma yetmeyebilir. Bu kez laik ve anti-laik cepheleşmenin tekrar gündeme getirilmesi söz konusu.

Son olaylarm hiçbirini münferit vakalar olarak görmüyorum. Türkiye'deki o derin mühendisliğin harekete geçip önümüzdeki siyaseti -bu siyasetin içerisinde cumhurbaşkanlığı seçimi var, genel seçimler de var- dizayn ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ben bunları bir alternatif iktidar ya da AKP'siz bir siyasi düzen yaratma çabası olarak değerlendiriyorum.

Avrupalı dostlar buradayken şunu söyleyebilirim: Önümüzdeki birkaç yıl içerisinde, Türkiye'de belki çok daha hoşumuza gitmeyecek, sizi çok daha şaşırtacak, "Türkiye nereye gidiyor?"u çok daha net size sorduracak manzaralarla karşılaşabilirsiniz. Aman şaşırmayın, burası Türkiye ve Türkiye'de hiçbir değişim henüz yukarıdan aşağıya olan yönünü terk etmiş değil. Yukarıdan aşağıya değişimin empoze edilme alışkanhğı henüz bitmiş değil... Ama ümitsiz olmamak gerekiyor. Çünkü Türkiye'de dipten gelen bir değişim hevesi var.

Bir azınlık olarak tekrarlıyorum: Türkiye'de Ermenilerin sorunları, din adamı sorunu, şu bu, evet, gerçekten var. Ama Türkiye'nin esas sorunu, çoğunlukların ve azınlıkların, hepsinin birden sahip olduğu demokrasi sorunudur.

ALİ BAYRAMOĞLU

Hrant'ın gerek Kürt sorunu, gerekse Türkiye'nin bütün diğer kimlik meselelerine ilişkin siyasi duruşu ve söylemi çok etkilemiştir beni. İnsan nasıl olur da bir kimliğe bu kadar yakınken ve bir kimliğin savunusunu bu kadar içerden yaparken, aynı zamanda da o kimliğin diğer tüm kimlikler karşısında eşit olmasını savunabilecek bir tutum içinde olur? Bunu yapabilmek çok zor bir şeydir ama Hrant'ı özgün yapan şeyin tam da bu olduğunu düşünüyorum. Hrant hem Ermeni meselesini hassasiyetle taşır, hem Ermeni meselesinin içinde demokrasi ve çoğulculuğun peşinde koşardı ve hem de Ermeni kimliği ve diğer kimlikler arasında bir eşitlik arardı.

HRANT

Her günkünden daha zor bir gün... Daha gerilimli, daha çatışmalı. Sabahtan beri ülkenin değişik bölgelerinde cenazeler kaldırılıyor. Analar kan ağlıyor.

Öfke dorukta... Kana kan isteyen intikam duyguları, toplumun büyük bir kesiminde giderek aklı ve mantığı bir kenara iteliyor.

Böyle bir günün akşamında ne yapmalı? Bir meyhane köşesine sığınıp çaresizlik mi yudumlamalı? Yoksa bir türlü sindiremediğimiz çatışma kültürünün yarattığı mide kramplarıyla cehennemi rüyalara mı yatmalı?

Yapacak ne kaldı elimizde, kanser olmaktan başka? Mehmed Uzun işte... Kürt kardeşim benim, Kürt edebiyatının yılmaz neferi... Sonunda o da dayanamadı. Çaresizmiş İsveç'teki doktorları. "Sizinki tükendi ama benimki başladı," demiş Mehmed doktorlarına. "Beni mahleme götürün, ora beni yaşatır." Mehmed için Diyarbakır'a gitmek, gidip mahlede ölmek, aslmda yaşamanın ta kendisi. Şaşırır tabii İsveçli doktorlar... Ne bilsin garipler bizim mahlede ölmenin ve yaşamanm bu kadar kardeş olduğunu!

Böyle bir günün akşamında ne yapmalı?

Bir konser düzenlemiş bizimkiler. Ruhi Su'nun dostları, Sayat Nova'nın çocukları ve Kardeş Türküler'imiz... Elbirliğiyle "mahlemize âşık getirmişler".

Sevgili Mehmed, iki biletim vardı. Birini sana ayırdım. Birlikte oturduk. Ağıtlar dizdik gece boyunca, halaylar çektik birlikte. Ve bir kez daha anladık ki eskiden var olduğunu sandığımız çokkültürlülük şimdi bizim yarattığımızın yanında tam bir palavraymış.

Aslını şimdi üretiyoruz.

Eski çokkültürlülükte herkes kendi türküsünü söylerdi, şimdi sadece kendi türkümüzü değil, komşumuzun türküsünü söylüyoruz, gerçek çokkültürlülüğü asıl şimdi üretiyoruz.

Ve biliyoruz ki kolay değil onu üretmek Mehmed, meşakkat istiyor, direnç istiyor, bedel istiyor... Senin gibi... Bu toprağın tüm âşıkları gibi...

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant bu toprakların ürettiği son âşık, âşuğ, dengbejdi... Elinde sazı yoktu, kendisine hediye olarak alınan son sazına da hiç dokunmamıştı ama konuşmasının bir türkü olduğunun farkındaydı ve dinleyenlerin de kendisine katılmalarını, yüreklerindeki sazı ortaya çıkarmalarını isterdi. Bütün diğer âşıklar, âşuğlar ve dengbejler gibi Hrant'ın da bir "kitabı" yoktu. "Sözü" vardı ve sözünü de yol üzerindeki karşılaşmalar içinde buldu.

HRANT

Konser boyunca senin de, benim de gözümüz o koltuk değneklerine dayanmış, halay çekememenin ıstırabını yaşayan koristteydi.

Bizi ve bizim çokkültürlülük mücadelemizi, demokrasi mücadelemizi çok iyi anlatıyordu o delikanlının koltuk değnekleri. Ne yapalım ki bizim mücadelemiz de onun gibi koltuk değneklerine muhtaç.

Ne dersin Mehmed? Sahnede olsaydık o delikanlının bir koluna sen, bir koluna da ben girseydim; diğerlerini de peşimize taksaydık.

Ver elini ta Yerevan'a uzansaydık. Bir haber de orada uçuşsaydı. "Mahlemize âşuğ gelmiş," deselerdi. Nasıl olurdu Meh-

med, nasıl olurdu? Öyle ya, mahleyse, ora da bizim mahle. Hem "âşuğ" dediğin sıla sıla dolanmak varken çakılır kalır mı olduğu yerde?

Düşün bir kez Mehmed, Türkler, Kürtler ve Ermeniler Yerevan'da birlikte türkü söylüyor. Hem de sadece kendi türkülerini değil, birbirlerinin türkülerini. Biz koltuk değnekleri de çıkmışız ortalığa, halay çekiyoruz!

Hoş geldiniz mahlemize âşuğlar, hoş geldin toprağına Mehmed.

AYDIN ENGİN

301. maddeden hakkında açılan dava Yargıtay'da karar aşamasındayken Hrant, tam da o tarihlerdeki Danıştay saldırısında yakalanan zanlıların *Yeni Şafak*'ta yayımlanan ve sonra arkası getirilmeyen itiraflarının hesabını soracak kadar cesur ve kararlıydı. Öyle ya, adamlar, "Yakalanmasak İstanbul'da Ermenileri vuracaktık," demiş, gazete de bunu haber yapmıştı. Hrant, "Kim bu Ermeniler?" diye soruyor ve kamuoyunu, "Kayıtsız kalmayın!" diye uyarıyordu. Bugün bu uyarı yazısı bir ibret vesikası olarak önümüzde duruyor.

HRANT

Olağan ve sık tekrarlanan bir haber olsa, "Yine delinin biri aynı şeyleri zırvalamış," deyip geçerdik. Ancak, "Eğer yakalanmasaydık İstanbul'da Ermenileri öldürecektik," şeklinde yapılmış bir itirafa, bu denli kayıtsız kalınmasını nasıl açıklayacağız? "Adamı ciddiye almadılar herhalde" mi diyeceğiz?

İyi de, nasıl ciddiye almazlar!

İtirafı yapan, Danıştay saldırısını gerçekleştirmiş bir örgütün üyesi. Adamların ciddiyeti eylemleriyle sabit. Eğer öyle bir itiraf yaptıysa asıl bu itirafı ciddiye almamak akıldan ziyanlık. "Ciddiye alıp da ne yapacaklardı?" diye soranlar varsa, bu kayıtsız kalan kesimleri tek tek ele alarak cevaplandıralım.

İlk sözümüz *Yeni Şafak* gazetesine...

Hükümete yakınlığıyla bilinen bu gazetenin "içeriden temin edilen" bilgilerle diğer gazeteleri atlatarak önemli haberler yayımlaması kuşkusuz mesleki açıdan kıskanılası bir özellik.

Ne var ki böylesi atlatma bir haberi, bu biçimiyle sunduktan sonra, o kadarla bırakmanın ne kadar doğru olduğunu da *Yeni Şafak*'taki dostlarımıza sormamız gerekiyor.

Sürmanşetinize gözü dönmüşlüğü sabit birinin, "Yakalanmasaydık İstanbul'da Ermenileri öldürecektik," şeklindeki beyanatını, "Tüyler ürpertici itiraf" olarak çıkaracaksınız, bu haberinizle tüm İstanbul Ermenilerini bir tür panik içine sevk edeceksiniz, ertesi gün veya daha sonraki günlerde o bilginin devamlılığını getirebilecek herhangi bir yorumlu ya da yorumsuz yayın yapmayacaksınız. En azından haberinizin devamlılığı ve teyidi açısından Adalet Bakanı'na ya da İçişleri Bakanı'na, konuya ilişkin bir açıklamasının olup olmayacağını dahi sormayacaksınız...

CENGİZ ÇANDAR

Hrant'ın Danıştay saldırısı üzerine yazmış olduğu "Kayıtsız Kalmayın" başlıklı yazısı bu saldırıyla ilgili gerçeklerin büyük ölçüde ortaya çıktığı dönemden geriye bakıldığı vakit, tek kelimeyle müthiş diye ifade edilebilir. Danıştay saldırısı topluma "şeriat yanlısı bir saldırganın, AKP hükümetinin yarattığı ortamdan cesaret alan bir eylemi" olarak sunulmuş, toplumdaki laik-antilaik kutuplaşmasını birdenbire tetiklemiş ve öldürülen Danıştay üyesinin cenazesi, askerlerin ve yüksek yargı mensuplarıyla, ana muhalefet partisi yandaşlarının; Başbakan'ın yuhalandığı, bazı bakanların tartaklandığı bir güç gösterisine dönüşmüştü. İşte böyle bir siyasi atmosferde yazılan bu yazı, Hrant'ın siyasi öngörüsünü ve analiz yeteneğini bütün çarpıcılığıyla ortaya koymaktadır.

HRANT

Peki, basının diğer kesimlerine ne demeli?

Hemen tüm gazeteler, televizyonlar, Danıştay saldırısının ele geçen tüm ayrıntılarını neredeyse delik deşik ettiler, her bir bulguyu didik didik ederek bin türlü haber ürettiler, köşe yazarları bu üretilen haberler üzerinden yorum üzerine yorum yaptılar.

Yahu, ilaç için, içinizden bir taneniz de ını bu haberi görmedi?

Bir tanenizin de mi bu haber ilgisini çekmedi?

Hiçbirinizin mi yaym kurulunda, "Bu haberin üzerine gidelim," tartışması yaşanmadı?

Yoksa, "Zaten bu örgütler hep böyle yapar. Alışkanlık oldu bu tür örgütlerin Ermeniler üzerinden bağışıklık kazanmaya

çalışmaları. Susurluk'ta da böyle olmuştu. Her halt unutulmuş, Susurlukçuların kaç tane ASALA'cı temizledikleri kahramanlaştırılmıştı. Bu çılgın itirafçı da aynı yönteme başvuruyor olsa gerek," dediniz de bu adamlara prim mi vermek istemediniz!

Yoksa bir yerlerden, "Aman ha çocuklar, bu haberle hiç ilgilenmeyeceksiniz," diye hepinizi blokaj altına alan bir uyarı ım geldi?

Bu 'blokaj'"ı vurguluyoruz, çünkü biz *Agos* ailesine hiç yabancı değil.

Ülkücülerin *Agos* önünde yaptığı o, "Bir gece ansızın gelebiliriz" gösterisi de benzer bir blokaj yaşamıştı. O gün bu gösterilere tüm basın, tüm kameralar bütün ayrıntılarıyla gelip tanık olmuştu, ancak aynı gün televizyon haberlerinde ve ertesi gün yazılı basında, Kanal 7 ve *Özgür Gündem* hariç hiçbirinde, bir tek satır, bir tek görüntü yer almamıştı. Ve şimdi çok ınuhtemel ki bu olayda da benzer bir blokaj yaşanıyor.

Basının kayıtsızlığı böyle de, Hükümet üyelerinin, sorumlu ya da yetkili bürokratların kayıtsızlığı farklı ını?

Allah için, siz Adalet Bakanı, siz İçişleri Bakanı, siz İstanbul Valisi ya da siz Emniyet Müdürü ağzınızı açın da şu itirafçının ettiği lafa biraz açıklık getirin.

Öneınli bir şey varsa, "Tedbir alınmıştır, kimse tereddüt etmesin" ya da "Dedikleri zırvadan ibarettir kimse kaygılanmasın" türünden iki çift laf edin.

Eğer itirafçı herhangi bir kişiyi ya da adresi net olarak belirtseydi, durum bu kadar vahim olmayabilirdi. Sonuçta o adres ya da kişi için alınacak tedbirlerle tehdit bir nebze kontrol altına alınabilirdi. Ancak burada ifade edilen kesim İstanbul Ermenileri ve bu, belirsiz bir genişliği kapsıyor.

Ve biz biliyoruz ki, bu adamlar yakalandı ama onlar o kadar değil!

Tüm sorumlu kesimleri sorumluluklarının gereğini yerine getirmeye davet ediyoruz.

En azından biz kayıtsız kalmayacak ve ileride en ufak bir sıkıntı yaşandığında bugün kayıtsız kalanların yakasına yapışacağız.

CENGİZ ÇANDAR

Hrant çok uzağı görmüştü. Daha Danıştay cinayetinin hiçbir yönünün aydınlanmadığı bir sırada, bu siyasi mühendislik projesini

bir yıl sonraki Cumhurbaşkanlığı seçimleri ve seçimlerde AKP'nin iktidardan uzaklaştırılması projesiyle irtibatlandırmıştı.

Nitekim sonraki gelişmeler Hrant'ı doğrulayacak; Danıştay saldırısının Alparslan Aslan adlı faili ile Hrant'ın duruşmalarında sürekli olay çıkartıp ona hakaret eden Kemal Kerinçsiz ile daha arka plandaki Muzaffer Tekin, Veli Küçük gibi isimlerin aynı örgütlenme içinde yer aldıkları açığa çıkacaktı. Ve Danıştay cinayeti, 2007'den itibaren ülke gündeminin en üst sırasına oturan ve siyasi iktidarı devirmek amacıyla darbe ortamı hazırlama suçlamasıyla açılan Ergenekon davasının belkemiğini oluşturacaktı.

Danıştay saldırısı failinin, "Yakalanmasaydık Ermenileri öldürecektik," şeklindeki itirafı da doğrulanacak ve bütün Ermeniler adına Hrant öldürülecekti.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant sizce niçin öldürüldü? Hrant'ı "öldürülebilir bir kişi" haline getiren özelliği acaba neydi? Herhalde "soykırım" sözcüğünü kullanması yeterince açıklayıcı sayılamaz, çünkü böyle düşünen binlerce insan var artık Türkiye'de.

Herhalde Ermeni olması da değil, çünkü gene binlerce Ermeni var ortalıkta. Gene de bir Ermeni'nin "soykırım" sözcüğünü kullanması muhakkak ki şaşırtıcı ve rahatsızlık vericiydi. Çünkü Türkiye'de bizler azınlıkların çoğunluk tarafından tasvip edilmeyen bir düşünceyi böylesine rahatlıkla ifade etmesine alışık değiliz. Ancak bu bile söz konusu cinayeti mümkün kılan psikolojik arka planı açıklamakta yetersiz kalıyor. Nihayette toplumun bu kadar hoşgörüsüz veya hazımsız olduğunu söyleyemeyiz. Hatta eğer "soykırım" olduğuna inanmayan biriyseniz, aksini söyleyen birinin fazla etkisinde kalma ihtimaliniz de pek yoktur ve çok büyük ihtimalle böyle birini ciddiye almayan bir tavır sergilemeniz şaşırtıcı olmaz.

Ne gariptir ki Hrant'ın farklılığı da tam bu noktadaydı. Çünkü Hrant öylesine sahici bir insandı, fikirlerini öylesine samimiyetle anlatır, duygularını öylesine içinden geldiği gibi paylaşırdı ki, dinleyenlerde söylediklerinin "doğru" olduğuna dair yoğun bir sezgisel kabul yaratırdı. Bu kadar sahici ve sahici olduğu kadar akıllı, duyarlı ve sevgi dolu birinin kanaatinin sizinkinden daha değerli ve hakikate daha yakın olduğunu hissederdiniz. O noktadan sonra Hrant'ın söyledikleri veya savundukları da arkaplanda kalırdı. Çünkü şimdi karşınızda hamuru özel bir insan bütün heybetiyle durmaktaydı. Dolayısıyla, belki de asıl mesele bir anda böylesine ikonlaşma po-

tansiyeline sahip bu insanın kendisini bir azınlık kimliğiyle sunması ve bunu iftiharla taşımasıydı. Eğer Hrant kalitesiz bir kişilik olsaydı, onu öldürmek için bir dürtü de belki duyulmayacaktı. Ama o varlığıyla, duruşuyla ve sahiciliğiyle hepimizi az veya çok ezdi. Onu dinlemek, onun gibi olmadığımızı da kavramayı ve bu gerçekle yüzleşmeyi ima etti. Bazılarımız bu yüzleşmeden yüzlerinin akıyla çıktılar. Bazıları ise bu yüzleşmenin altında kaldı ve bunu hazmedemedi. Hrant'ın hazmedilememesi, bir karşı kimlik olarak tahayyül edilen "Türklük" üzerinden algılanınca da yaşadığımız trajik olayın arkaplanı oluşmuş oldu.

Öte yandan, Hrant gerçek fikrini ve duygusunu hiçbir zaman açıklıkla söyleyemeyen, buna karşılık kendisinden beklenen fikir ve duyguları ürkekçe sahiplenen gayrimüslim cemaatleri de bir yandan onurlandırırken, aynı zamanda rahatsız etmişti. Çünkü Hrant bu sahici duruşuyla gayrimüslimlerin de sahici olmadığını ortaya koymaktaydı. Karşılıklı kullanılan bir sahte dile çomak sokarken yaptığı şey, kimliği ne olursa olsun, her türlü insanı sahiciliğe davet etmekti.

Keşke Türkiye Hrant'la aynı sahicilikte ama karşıt görüşlerde insanları kamusal alana çıkarabilse ve topluma bu tartışmadan geriye bir tek duygusal kaynaşmanın kendisi kalabilseydi. Olmadı ve Hrant yalnız kaldı. Yalnız kaldıkça da büyüdü. Ve büyüdükçe hazmedilemez hale geldi. Bu olayda katledilen bir insan değildi sadece, sahiciliğin kendisiydi.

HRANT

Bugüne kadar doğruluğuna inandığım ana ilkeler doğrultusunda yazdım. Geçmişimi sırtlarken Türkiye toplumu ile birlikte demokratik bir ülkenin de mücadelesini verdim. Kavramların, propagandaların, tezlerin ötesinde, 1915'in insana dair o büyük acısına olanca çıplaklığı içinde sahip çıktım. Çünkü benim için tarihe bakmak hukuk ile ya da belgelerle sınırlı bir alan değil, esas olarak bir vicdan meselesidir.

Gelin bu noktada vicdanlara seslenmek üzere, sözü bir diğer aydın, mebus Krikor Zohrab'a bırakalım ve idealist avukatın 1915 tarihli son mektubuna göz atalım: "Sevgilim, bir tanem, artık bizim için son perde başlıyor. Daha fazla gücüm kalmadı. Sağ kalmazsam, çocuklarıma son öğüdüm şu ki, daima birbirlerini sevsinler, sana tapsınlar, kalbini acıtmasınlar ve beni de hatırlasınlar..."

XIII. BÖLÜM

BİLMEK

SONUN BAŞLANGICI

HRANT

Birileri karar verdi ve "Bu Hrant Dink artık çok olmaya başladı. Ona haddini bildirmek gerek," diyerek harekete geçti. Kabul ediyorum, kendimi ve Ermeni kimliğimi çok merkeze alan bir iddia bu. Abarttığım öne sürülebilir. Ne var ki benim ruhsal algılamam bu... Elimdeki veriler ve yaşadıklarım, bana bu iddiam dışında bir seçenek bırakmıyor. İyisi mi şimdi bana düşen, tüm yaşadıklarımı ve sezgilerimi sizlere aktarmak. Sonrası sizin bileceğiniz...

Öncelikle Hrant Dink'in "çok olmasına" biraz açıklık getireyim. Dink zaten epeyi bir süredir dikkatlerini çekiyor, canlarını sıkıyordu. 1996 yılıyla birlikte, *Agos*'u çıkardığından beri Ermeni toplumunun sorunlarını dile getirirken, haklarını talep ederken ya da tarihin konuşulmasma ilişkin Türk resmi tezinin hoşuna gitmeyen kendi duruşunu sergilerken, arada bir çizmeyi aştığı olmuyor değildi, ancak asıl bardağı taşıran damla 6 Şubat 2004 tarihinde *Agos*'ta yayımlanan "Sabiha Gökçen" haberi oldu. Dink imzasıyla ve "Sabiha-Hatun'un Sırrı" başlığıyla verilen haberde Gökçen'in Ermenistanlı akrabaları konuşuyor ve Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in aslında yetimhaneden alınmış bir Ermeni yetim olduğunu iddia ediyorlardı...

KARİN KARAKAŞLI

6 Şubat 2004 tarihinde Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in Ermeni asıllı olabileceğine ilişkin yazı Hrant Dink imzasıyla ve "Sabiha-Hatun'un Sırrı" başlığıyla *Agos*'ta yayımlandı.

Hrant, Sabiha Gökçen konusundaki bu iddiaya çok önem vermişti, çünkü 1915 olaylarının ağırlıklı olarak kayıpların sayısı üzerinden konuşulmasından büyük rahatsızlık duyuyor ve bu konunun artık sadece ölenlerin sayısı üzerinden değil, sağ kalanların yaşadıkları üzerinden de konuşulmasını istiyordu. 1915 olayları sırasında sağ kalan ve din değiştiren Ermeniler, sadece resmi Türk tarihi açısından değil, Ermeni dünyası açısından da bir tabuydu. Bu tabunun da çatlamasını istiyordu Hrant. Anadolu'da kayıp Ermeniler vardı. Sağ kalıp evlat edinilenler... Komşuları tarafından zorla evlendirilenler... İşte onların hikâyelerinin 1915'i konuşmak için büyük bir açılım sağlayacağını düşünüyordu. Çıkış noktası buydu. Sabiha Gökçen konusundaki iddia, ayrıca tabii ki gazetecilik açısından da değer taşıyan, çok çarpıcı bir haberdi. O dönem *Aktüel* de çok ilgilendi bu iddiayla. Hatta *Agos* ile *Aktüel*'in bunu aynı anda haberleştirmesi de gündemdeydi. *Aktüel*'de perşembe günü çıkacaktı. Ama çıkmadı. Cuma günleri yayımlanan *Agos*'ta ise Hrant Dink imzasıyla on ikinci sayfanın tamamında yer aldı.

HRANT

O sadece Türkiye'nin değil, Türklüğün de simgesel isimlerinden biri oldu. Her şeyden önce Atatürk'ün manevi kızıydı ve ondan aldığı güçle model Türk kadınını temsil ediyordu. Ününe ün katan asıl yanı ise Hava Kuvvetleri'nde ilk Türk kadın pilot olmasıydı, üstelik de Dersim İsyanı'nı bastıran kahramanlardan (!) biriydi. Sözün kısası, çağdaş Türk kadınının mümtaz bir örneğiydi.

Sabiha Gökçen üzerine sayısız yazı yazıldı, belgesel yapıldı. Ne var ki işte Ermenistanlı Hripsime Sebilciyan'ın önemli bir iddiası bunların hiçbirinde yer almadı...

Türkiye'de bir süre temizlik işlerinde çalışan ve şu sıralar tekrar Ermenistan'a dönen Hripsime Hanım'ın anlattıkları hayli ilginç:

"Sabiha Gökçen teyzemdir. Biz aslen Antepliyiz. Kökümüz Sebilciyan ailesidir. Ailenin annesi Maryam Sebilciyan'dı, baba ise Nerses Sebilciyan. Nerses 1915'teki olaylar sırasında öldü. Maryam ile Nerses'in ikisi kız, yedi çocukları oldu. Kızlardan biri Diruhi benim annemdi, diğeri de Hatun'du. İşte Hatun, Sabiha Gökçen'in ta kendisidir, yani benim teyzemdir...Annem ve teyzem Hatun, Antep yakınlarındaki Cibin'de yetimhanedeydiler. Atatürk o dönemde yetimhaneye gelmiş, şirin bir kız

çocuğu olan teyzemi görmüş ve parmağıyla işaret ederek, "Ben bu kızı istiyorum," demiş.

Atatürk teyzemi kolundan tutup çekmiş ve kucaklamış, o gitmek istememiş, ancak annemin elinden zorla çekmişler. Annem diyor ki, "O ağlayaraktan gitti, ben de ağladım ve böylece ayrılmışız. İşte o zaman ablam beş altı yaşında idi." 11-12 yaşında olduğu günlerde annem duymuş ki teyzem Atatürk'ün kızı olmuş, ismini değiştirmişler. Oysa gerçek adı Hatun imiş. İsmini Sabiha Gökçen koymuşlar. İşte ondan sonra dayılarım hep Türkiye'ye başvurarak onun hakkında bilgi istemişler... Ama hiç kimse başvurularma yanıt vermemiş. Biz de Yerevan'dan birkaç kez *Hayreniki Tzayn* gazetesine ilan verdik.

Annem diyordu ki: "Eğer kız kardeşim ölmüşse mezarımdan bir avuç toprak getirip benim mezarımın üstüne koyun ki ben de yattığım yerde rahat uyuyayım. Ancak eğer sağ ise bilsin ki akrabaları var. Annesi var, kardeşleri var, kız kardeşi var, kendisi sahipsiz değil.'"

Aslında Hripsime Hanım'ın bize anlattıkları bizler için o kadar da sürpriz değil. Ermeni dönmeler konusunda artık bu tür bilgileri sıradan vakalar olarak değerlendiriyoruz. Muhtemelen Sabiha Hanım'ın öyküsü de bunlardan biri olmalı. Sabiha Hanım'a ilişkin iddialar sadece Hripsime Hanım'ın anlattıklarıyla da sınırlı değil. Ermenice sözlü ve yazılı kaynaklarda da benzer iddialara rastlamak mümkün...

Dönmeler meselesi Türkiye'de henüz akademik ciddiyetle ele alınmamış tabu bir konu olarak duruyor. Biz ise şimdilik sütunlarımızı Ermeni dünyasının Sabiha Gökçen'le sınırlı iddialarının yazılarına ve fotoğraflarına ayırmakla yetiniyoruz.

Araştırmacılara ve akademisyenlere bir ipucu verebiliyorsak eğer ne âlâ...

ERSİN KALKAN

Biz Hrant Dink'le zaman zaman dönmelerle ve 1915 mezalimi sürecinde mecburen dönenlerle ilgili konuşurduk. O duyduklarını bana anlatır, ben de Anadolu'yu gezerken öğrendiğim hikâyeleri ona aktarırdım. 2004 Şubat'ının başında Hrant beni aradı ve Sabiha Gökçen'le ilgili bir haber üzerine çalıştığını söyledi. *Agos*'a gittim ve haberin ham halini okudum. Haber dört başı mamurdu. Aslında bildiğimiz hikâyelerin olağanüstü haliydi, çünkü Cumhuriyet tarihinde mitos haline getirilmiş birinin öyküsüydü. Sabiha Gökçen

hem ilk "Türk" kadın pilot hem de Atatürk'ün manevi kızıydı. Haber mükemmel ama tehlikeliydi, çünkü resmi tarihin temel direklerinden birinin yerinden oynamasını sağlayacak özelliğe sahipti.

Hrant'a, "Bu haberin tamamlanması gereken ayakları var. Ver bana, eksiklerini tamamlayıp haber yapayım," dedim. Sabiha Gökçen'in sırrını bilen Oktay Verel ve Cemal Kutay gibi gazeteci ve tarihçilerin bu konuda görüşlerini almayı düşündüm. Hrant, haberin önce *Agos*'ta çıkmasını, ardından da benim eksikleri tamamlayarak yazmamın daha doğru olduğunu savundu. Böylece haber 6 Şubat 2004'te, *Agos*'ta çıktı.

Hrant, Verel ve Kutay dışında Pars Tuğlacı'dan da görüş almamı önermişti. Oktay Verel önce bu konuda konuşmak istemedi ama haber yayımlandıktan sonra başka gazetelere konuştu ve bizim öne sürdüğümüz tezin tam zıddını savundu. Cemal Kutay ise Sabiha Gökçen hakkında bu tür iddialar duyduğunu ama kendisini bu habere dahil etmememizi rica etti. O sırada ben başka bir haber için İstanbul dışına çıktığımdan, editörümüz Necdet Açan, muhabir arkadaşımız Ayda Kayar'ın Pars Tuğlacı ile konuşmasını istedi. Görevden döndüğümde Tuğlacı'nın henüz bir açıklama yapmadığını öğrendim. Bunun üzerine, Hrant'la yaptığım kısa söyleşiyi de habere ekleyerek yayımladık. Bilindiği gibi haber *Hürriyet*'te manşet oldu. Birinci sayfada ve haberin devamının görüldüğü 21. sayfada benim koyduğum başlıklar aynen korunarak haber sunuldu. Haber gayet dengeli ve tarafsız bir dille verildi. Buraya kadar hiçbir sorun yoktu.

HRANT

Bu haber, Türkiye'nin en çok satan gazetesi *Hürriyet*'te, 21 Şubat 2004 tarihinde *Agos*'tan alıntılanarak manşetten verilince olanlar oldu ve Türkiye'de yer yerinden oynadı. On beş günü aşkın bir süre tüm köşe yazarları habere ilişkin olumlu, olumsuz yorumlarda bulundu, değişik kesimlerden değişik beyanatlar verildi.

Tüm bunların içinde en önemlisi ise Genelkurmay Başkanlığı'nın yaptığı yazılı açıklama oldu. Genelkurmay bu haberi yapanlara karşı, "Böyle bir sembolü amacı ne olursa olsun tartışmaya açmak, milli bütünlüğe ve toplumsal barışa karşı bir cürümdür," açıklamasıyla tepki koyuyordu. Onlara göre bu haberi yapanlar artniyetliydi, Türk kadınının miti ve sembolü haline dönüştürülmüş bir kişinin Türklüğünü birdenbire onun üstünden çekerek o kimlikte deprem yaratmaya çalışıyor-

lardı. Kimdi bu densizler, kimdi bu Hrant Dink? Ona haddi bildirilmeliydi!

Genelkurmay bildirisi 22 Şubat Pazar günü yayınlandı. Evimde, televizyon haberlerinden dinledim uzun bildiriyi. O gece çok rahat değildim. Ertesi gün muhakkak bir şeyler olacağını seziyordum. Nitekim tecrübelerim ve sezgilerim beni yanıltmadı.

ERSİN KALKAN

Sabiha Gökçen haberi yayımlandıktan sonra ilk tepki dönemin Ege Ordu Komutanı'ndan geldi. Orgeneral Hurşit Tolon yaptığı açıklamada, Ermeni olduğunu bildiği halde Sabiha Gökçen'i evlat edinen Atatürk'ün büyüklük gösterdiğini savundu. Genelkurmay Başkanlığı ise ertesi gün yayımladığı bildiride haberi sert bir dille kınadı. İkinci tepki Türk Hava Kurumu'ndan (THK) geldi. THK açıklamasında, "Bilerek veya bilmeyerek bir Türklük değeri daha yok edilmeye çalışılmaktadır," diyordu.

Atatürk'ün manevi kızlarından biri olan Ülkü Adatepe de aynı gün bir basın toplantısı yaparak Sabiha Gökçen'in annesinin "Boşnak Türklerinden", babasının ise Edirneli olduğunu açıkladı.

FETHİYE ÇETİN

Sabiha Gökçen haberini okuduğumda, "Ne güzel! Hrant, *Agos* eliyle bu konuyu Türkiye'nin gündemine taşıyor," diye düşünmüş ve sevinmiştim, çünkü benim anneannem de 1915 Felaketi'nden dinini değiştirerek kurtulabilenlerden biriydi ve gerçek kimliğini ancak ömrünün son yıllarında bana açıklayabilmişti.

Aradan bir zaman geçti. Derken *Hürriyet*, *Agos*'taki bu haberi iktibas ederek, "Sabiha Gökçen'in 80 Yıllık Sırrı" başlığıyla manşetten verdi. Ertesi gün de Genelkurmay'dan zehir zemberek bir açıklama geldi.

Genelkurmay bildirisinde şöyle deniyordu: "Sabiha Gökçen Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ilk kadın savaş pilotu olarak Türk havacılığının onursal bir ismidir. Kendisi aynı zamanda Atatürk'ün Türk kadınının Türk toplumu içinde bulunmasını istediği yeri gösteren değerli ve akılcı bir semboldür... Bir iddiayı, milli duygu ve değerleri de kötüye kullanarak bu şekilde yayımlamanın habercilik olarak nitelendirilmesini kabul etmek mümkün değildir. Burada asıl önemli olan husus, yapılan bu haber ile neyin amaçlandığıdır. Son zaman-

larda Türk medyasının bir bölümünde Atatürk milliyetçiliğine ve ulus-devlet yapısına karşı sürdürülen haksız ve temelsiz eleştiriler yanında, Atatürk milliyetçiliği yerini almak üzere sağlıklı olmayan ve tehlikeli düşüncelere bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde ve sorumsuzca yer verildiği kaygıyla izlenmektedir. Ulusal birlik ve beraberliğimizin en güçlü olması gereken bu dönemde milli birlik ve beraberliğimize ve milli değerlerimize yönelik bu tip yayımların ne amaçla yapıldığı Türk toplumunun büyük bir kesiminde artık anlaşılmakta ve endişe ile izlenmektedir. Türk milletinin birlik ve beraberliğine layık olduğu toplumsal barışa, Atatürk'ün manevi varlığına ve düşünce sistemine, Türk milletine yakışır sağduyu içerisinde sahip çıkmanın ve savunmanın, Türk Silahlı Kuvvetleri yanında her Türk vatandaşına ve bütün kurumlarına düşen açık ve seçik bir görev olduğu ortadadır..." Bu satırları okuduğumda, Hrant'ın avukatı değildim henüz ama Hrant ve *Agos* adına tedirginlik duymuştum. Yine de durumun vehametinin tam olarak farkında değildim. Bugünden bakınca bu olayın tabii ki sonun başlangıcı olduğunu görüyorum ama daha o zaman değil... Çünkü pek çok benzer olayda Genelkurmay'ın benzer açıklamaları oluyordu, biz de bundan rahatsızlık duyuyorduk tabii ki. Ama hepsi o kadardı.

HRANT

Dedim ya, bir şeyler olacağını sezmiştim... Genelkurmay bildirisinin ertesi günü sabahın erken saatinde çaldı telefonum. İstanbul vali yardımcılarından biri arıyordu. Sert bir tonla, habere ilişkin elimdeki belgelerle Valiliğe beklediğini bildirdi. "Bu çağrının hangi amaçla yapıldığını?" sorduğumda ise, "Sohbet etmek ve elinizdeki belgeleri görmek," şeklinde yanıtladı. Tecrübeli gazeteci dostlarımı aradım, bu çağrının hangi anlama geldiğini sordum. "Bu tür sohbetlerin gelenekten olmadığı gibi, bunun yasal bir prosedür de olmadığını, ancak elimdeki belgelerle davete icabet etmemin doğru olacağım" telkin ettiler.

BASKIN ORAN

Hrant Valiliğe çağrıldığında beni arayarak fikrimi sordu. Genelkurmay'ın bildirisinde doğrudan hedef alındığı belliydi. Hrant'ın *Agos*'taki Sabiha Gökçen haberinden belli ki rahatsızlık duymuşlardı. Bunları konuştuk telefonda. Bunun devamının gele-

bileceği ihtimalini de konuştuk. Ama daha o zaman bu kadarını öngörememiştik tabii ki...

ETYEN MAHÇUPYAN

Geceleri de arardı Hrant beni... Saat geç oldu demez, 11.00-12.00 de olsa aradığı, yazdığı yazıyı okuduğu olurdu. Sabiha Gökçen haberinden sonra Genelkurmay'ın yayınladığı bildiri üzerine, bir akşam saatinde aradı yine. Pazar günüydü... Bildiriyi değerlendirdik. Her zaman olduğu gibi bu konuda da fikir birliğine vardık. Bunun arkası gelebilirdi... Nitekim hemen ertesi gün yine arayarak Valilik tarafından çağrıldığını anlattı ve oraya gideceğini söyledi. Ben de, "Git," dedim tabii, "anlayalım bakalım, olay nedir?.."

MASİS KÜRKÇÜGİL

Onun yerinde başkası olsa, daha Genelkurmay'ın açıklamasından sonra Valiliğe çağrılıp ayağını denk almasının söylendiği günün hemen ertesinde yurtdışına çıkardı. Valilik olayından sonra bir akşam bir arkadaşın evinde toplanmıştık. Ev sahiplerinin dışında Ufuk Uras, Manuel Çıtak ve birkaç arkadaş daha vardı. Orada bu olayı ve rahatsızlığını paylaştı bizimle. Ben onu ilk defa o akşam öyle görmüştüm. Ama o zaman bir şey diyememiştim. Açıkçası tam olarak da algılayamamıştım durumu... Çünkü tuhaftı biraz her şey. *Agos'u* çıkarıyor Hrant, orada bir sürü sorunlarla uğraşıyor, derken gidip Anadolu'nun bilmem neresinde bir konferansa katılıyor, konuşması alkışlarla sona eriyor. Sonra dönüp geliyor, Genelkurmay bir açıklama yapıyor ve isim vermeden kendisini ima ediyor, ertesi gün Valiliğe çağrılıyor ve "uyarılıyor", sonra bir televizyon programında Türkiye'deki kanaat önderleri arasında görüşlerine başvuruluyor. Bütün bu olan biteni algılamam mümkün değildi. Bence kendisi de hep bu gelgit duygusunun içinde yaşadı.

TANER AKÇAM

Hrant, Valiliğe çağrıldıktan sonra beni aradı Amerika'dan ve başına gelenleri anlattı. "Hemen açıkla bunu," dedim. "Hayır," dedi. "Onların istediği de bu, kavga istiyorlar. Ben onlarla onların istediği kavgaya girmeyeceğim." Açıklamadı. Açıklamış olsaydı ne değişirdi bilmiyorum ama en azından kendisine karşı hazırlanan tezgâh daha önceden görülebilir, bilinebilirdi belki.

Tavsiyeye uydum ve elimdeki belgelerle birlikte vali yardımcısının yanma gittim. Hayli nazikti vali yardımcısı. İçeri buyur ettiğinde, odasında biri bayan iki kişi daha oturuyordu. Nazikçe, "Kendisinin yakınları olduğunu, sohbetimizde hazır bulunmalarında bir mahzur görüp görmediğimi," sordu. Bir mahzur görmediğimi söyleyip oturduğumda zaten ortamın nazikliğini kavramıştım. Hiç beklemeden girişi yaptı vali yardımcısı. "Hrant Bey," diyordu, "siz tecrübeli bir gazetecisiniz. Daha dikkatli haber yapmanız gerekmez mi? Sonra böyle haberlere ne gerek var? Bakın ortalık nasıl allak bullak oldu. Hayır, biz sizi biliyoruz ama sokaktaki adam ne bilsin? Bu tür haberleri başka bir niyetle yapıyorsunuz sanabilir. Bakın, şu elimdeki evrakı görüyor musunuz? Ermeni Patriği'nin bir başvurusu vardı, bazı internet sitelerinde Ermeni toplumunun bazı kurumlarına yönelik bazı densizler terör sayılabilecek girişimlerde bulunmaya çalışıyormuş. İşte biz de bu kişileri aradık ve Bursa'da bulduk, sonunda adalete de teslim ettik. Ama bakın, işte sokaklar ne gibi insanlarla dolu. Bu tür haberlerde daha dikkatli olmak gerekmez mi?"

Vali yardımcısmm bu girişle başladığı sohbete, odadaki misafirlerden erkek olan da katıldı ve ondan sonra da zaten sözü bir daha başkasına bırakmadı. Vali yardımcısının sözlerini daha da net bir üslupla bu kez o yineledi. Dikkatli olmamı, ülkeyi ve ortamı gerecek girişimlerden kaçınmamı telkin ediyordu: "Sizin yazdığınız bazı yazılardan, her ne kadar üslubunuza katılmasak da niyetinizin kötü olmadığını anlayabiliyoruz, ancak herkes bunu böyle anlamayabilir ve toplumun tepkisini üzerinize çekebilirsiniz," diyerek de beni kerelerce uyarıyordu. Ben ise haberi hangi niyetle yaptığımı anlatmakla yetindim. Birincisi, ben gazeteciydim ve bu bir gazeteciyi heyecanlandıracak bir haberdi. İkincisi de, Ermeni sorununu hep ölenler üzerinden konuşmak yerine biraz da kalanlar ve yaşayanlar üzerinden konuşmayı denemek istiyordum. Ama görüyordum ki kalanlar üzerinden konuşmak daha zordu!

Odadan ayrılacaktım ki götürdüğüm belgeleri görmek ya da almak için ısrar bile etmediklerini fark ettim. Belgeleri isteyip istemediklerini onlara ben anımsattım ve verdim.

KARİN KARAKAŞLI

Aslında biz oraya Hrant'la birlikte gittik. Beni korumak istediği için bu ayrıntıya "Niçin Hedef Gösterildim?" başlıklı yazısında yer vermediğini sanıyorum.

23 Şubat Pazartesi sabahı Hrant İstanbul Valiliği'ne gitmeye hazırlanırken, ben de seninle geleyim mi diye sordum. "Peki gel," dedi.

Valilikte ikimiz birden odaya girmeye kalkınca beni içeri almadılar. Bir süre sonra Hrant çıktı dışarı. Bir hışım, "Yürü Karakaşlı, gidiyoruz," dedi. Yolda yürürken kaskatıydı yüzü. "Ne oldu?" diye sordum. "Tehdit ettiler, aba altından sopa gösterdiler bana," dedi. Vali yardımcısının hiç konuşmamasından, o iki kişiyi doğru dürüst tanıştırmamasından ve MİT görevlisi olduğunu sandığı o adamın bir saate yakın hiç susmamasından çok rahatsız olmuştu.

HRANT

Zaten de konuşmaların içeriğinden, beni hangi amaçla oraya çağırdıkları belliydi. Haddimi bilmeliydim... Dikkatli olmalıydım... Yoksa iyi olmazdı! Hakikaten de sonrası iyi olmadı. Valiliğe çağrıldığımın ertesi gününden itibaren birçok gazetede, birçok köşe yazarı, Ermeni kimliği üzerine yazmış olduğum deneme serisinin içinde geçen, "Türk'ten boşalacak o zehirli kanın yerini dolduracak temiz kan, Ermenilerin Ermenistan'la kuracağı asil damarmda mevcuttur" cümlesini cımbızlayarak, bununla Türk düşmanlığı yaptığımı ortak bir kampanyayla dile getirmeye başladılar.

ERSİN KALKAN

Sabiha Gökçen haberi, tahmin ettiğimiz üzere büyük ses getirdi. Genelkurmay açıklaması üzerine *Hürriyet*'te ilk yazıyı yazan Ertuğrul Özkök, haberi savundu ve ırkçılığın yanlış olduğunu belirtti. Özkök'ün bu haberle ilgili duruşunda sorun yoktu ama bu arada Emin Çölaşan'ın elleri armut toplamıyordu. Çölaşan, "Sabiha Gökçen" başlıklı 24 Şubat tarihli yazısını, "Bir gün onun sırtından böyle oyunlar oynanacağı ve Ermeni ilan edileceği hiç aklıma gelmezdi. Ölmüş insanlar yalanlara, iftiralara yanıt veremez. Onların üzerinden oyun oynamak en kolay yoldur. Yazık, ayıp, günah..." diyerek bitiriyordu.

Cumhuriyet yazarı Özgen Acar ise bir adım daha ileri gidip, "Şimdi merak ediyorum! Basın-yayın ilkelerini açıklamış olan Doğan Grubu, bu haberle bağlantılı olarak sorumsuzlar hakkında acaba ne gibi işlem yapacak," diye soruyor, *Hürriyet*'in patronuna, "bu sorumsuz gazeteciyi işten atın," demeye getiriyordu. Bu konuda en insani duruş, *Yeni Şafak* gazetesinde Taha Kıvanç mahlasıyla yazan Fehmi Koru'dan geldi. Koru, bu haberin yıllarca önce *Jamanak* gazetesinde de yayımlandığını belirtiyor ve bazı yazarların Sabiha Gökçen'in Ermeni olmasından neden bu kadar gocunduğunu soruyordu.

Bütün bunlara rağmen, Hrant Dink, Sabiha Gökçen haberinin *Hürriyet*'te yayımlanmasından sonra bu denli ses getirmesinin iyi olduğunu düşünüyordu. En azından başlangıçta böyleydi bu... Haberden kısa bir süre sonra buluştuğumuzda bana, söz konusu haberin resmi tarih tezlerinin tartışılmasının miladı olacağını söyledi. Zaten ikimiz de Anadolu'da 1915'ten kalma on binlerce "Sabiha Gökçen" olduğuna inanıyorduk ama ilk defa bu mesele kamuoyu önünde açıkça tartışılmaya başlanmıştı.

ALPER GÖRMÜŞ

Hürriyet'teki Sabiha Gökçen haberi kışkırtıcı bir içerik taşımıyor, iddiayı nötr bir dille aktarıyordu, hatta içerik ve dil olarak *Agos*'takinden pek de farklı değildi. Fakat yine de *Hürriyet*'te *Agos*'ta durduğu gibi durmadı, ortalık birdenbire gerildi. Bu sonuç sadece *Hürriyet*'in yaygın ve etkili bir gazete olmasıyla ilgili olmayıp daha çok o ana kadar oluşturduğu imajıyla ilgiliydi. Bu öyle bir imaj ki, aynı metin başka bir gazetede yayımlandığında trajik bir öykü olarak algılanmışken, *Hürriyet*'te sanki küfürlü bir içeriğe sahipmiş gibi algılandı.

İlk tepki Genelkurmay Başkanlığı'ndan geldi, onu öbürleri izledi. Genelkurmay'ın "çağdaş" bir Türk kadınının, çocukluğundaki Ermeniliğinden bile rahatsız olan bu çıkışı, bir tür işaret fişeği işlevi gördü. *Cumhuriyet*'ten İlhan Selçuk 24, 25 ve 26 Şubat tarihlerinde, üç gün üst üste kaleme aldığı yazılarda Sabiha Gökçen'in Ermeni olduğunu gösteren bir kanıtın bulunmadığını öne sürdükten sonra, haberi dönemin modası "dış komplo"ya bağladı. Sabiha Gökçen'i okurlarına hatırlatırken de, "Ermenilerin ortalıkta bırakıp kaçtıkları çocuklardan sayılıyor," ifadesini kullandı. O çocukların 1915'te tehcir yollarında ölmesinler diye geride bırakıldığını görmezlikten gelen ve güya analiz yaparken, "satır aralarında Ermenileri aşağılama"

tekniğini kullanan bu neviden başka yazarlar da vardı. Mesela Hasan Pulur *Milliyet*'te 25 Şubat'ta yazdığı yazıda, Sabiha Gökçen'in sonradan devşirilmiş bir Ermeni çocuk olduğuna tanıklık eden akrabasının, "Ermenistan'dan Türkiye'ye hizmetçilik yapmak için gelen bir Ermeni kadın" olduğuna atıfla, bu tanıklığın "sayılmayacağını" ima edebilmiş ve alaycı bir dille Hrant Dink'i aşağılamaya çalışmıştı.

Dünden Bugüne Tercüman gazetesinden Emin Pazarcı ise 25 Şubat tarihli yazısında "atış serbesttir" mantığının bir örneğini veriyordu: "Sabiha Gökçen vefat edeli iki sene oldu. Neden o dönemde sesini kimse çıkarmadı da bugün bu iddialar ortaya atılıyor? Amaç ne acaba? 'Türk toplumundan lider kişilikli bir bayan çıkamaz' mesajı vermek mi? Eğer amaç öyleyse, bu yapılanın adına son derece kaba bir 'azınlık ırkçılığı' denir."

Bu arada haber sayfaları da devreye girdi. Sabiha Gökçen'in Ermeni olma ihtimalini izale edecek haberler birbiri peşi sıra geldi. İlk hamle, "Hayır, Boşnak'tı" haberiyle *Hürriyet*'ten geldi. *Hürriyet*'in "İşte soyağacı" haberi de aynı amaca matuftu. Onu *Milliyet*'in, "Ermeni iddiasını ilk uçuş tarihi çürüttü" ve *Akşam*'ın, "Gökçen Ermeni değil Bosnalı" haberi izledi. Sanki "Hayır, Ermeni olamaz" haberleri arttıkça Hrant Dink'in yaptığı "kötülük" de büyüyordu.

Derken Melih Aşık'tan, "ipsiz sapsız bir iddia" ve "saygın bir isim üzerinde kuşku yaratılıyor"; Emin Çölaşan'dan, "Ölmüş insanlar yalanlara, iftiralara yanıt veremez. Onların üzerinden oyun oynamak en kolay yoldur. Yazık, ayıp, günah..." katkıları da geldi.

AYDIN ENGİN

Basında Hrant aleyhtarı kampanya başlatıldığında bazı köşe yazarları Sabiha Gökçen haberini değil, Genelkurmay açıklamasını esas almayı seçti. *Radikal* gazetesi yazarı Mehmet Ali Kışlalı Genelkurmay'ı onaylar bir yazı yazarak *Agos*'ta çıkan Sabiha Gökçen haberinin arkasında ulusal güvenliği tehlikeye düşüren bir oyun olduğunu savundu.

Genelkurmay'ın açıklamasını eleştirir gözüken *Hürriyet* gazetesi başyazarı Oktay Ekşi ise, etnik ya da dinsel kökenin bir önemi olmadığını belirtirken, bunu tek bir koşula bağlıyordu: "Gerçek bir Türk milliyetçisi olmak, bu ulus için gerektiğinde canını vermek için gözünü kırpmadığını savaş meydanında ispat etmektir."

İlk iki gün Sabiha Gökçen haberini ve Genelkurmay bildirisini temel alan köşe yazıları, ilerleyen günlerde Hrant Dink'in şahsına odaklanacaktı.

Sabiha Gökçen meselesi Hrant Dink'i bir nefret odağı haline getirebilecek kadar "malzeme" içermiyordu. Bunu amaçlayanların imdadına, Hrant Dink'in *Agos*'ta yayımlanan sekiz bölümlük dizisinin altıncı bölümünde yer alan ve bağlamından kopartıldığında, onun kastettiğinin tam tersi bir anlama gelebilecek o meşhur cümle yetişti. Bu çerçevede altın vuruş *Hürriyet* yazarı Emin Çölaşan'dan geldi. Çölaşan, bir yazının sahibini lanetli bir insan haline getirmek istediğinde yazının neresinden nasıl bir alıntı yapılacağını ve o bölümün yazının bütününden nasıl koparılacağını çok iyi bilen bir yazardı.

Hrant Dink sekiz hafta sürmesini planladığı uzun yazısının ilk beş bölümünde, "Özellikle Diaspora'daki Ermenilerdeki Türk algısının ve düşmanlığının Ermeni kimliği üzerindeki olumsuz etkisini anlatmış, bunun 'zehirli' bir etki olduğunu ve bundan mutlaka kurtulunması gerektiğini" söylemişti. İlaveten, bağımsız bir Ermenistan'ın varlığının verdiği manevi güçle ve Diaspora Ermenilerinin Ermenistan'la ilişki kurabilmesi sayesinde Ermenilerin "Türk düşmanlığı" olarak özetlenebilecek bu zehirli duygudan arınabileceğini anlatmıştı.

İşte Emin Çölaşan, bu anlam bütünlüğünü kasten göz ardı ederek Hrant Dink'in yazı dizisinden altıncısının, içinde "zehirli kan" ibaresinin geçtiği ilk iki cümlesini alıntıladı ve 28 Şubat tarihli bu yazısında ustalıkla işi bitirdi: "Ülkemizde fikir ve ifade özgürlüğü gelişiyor, AB yolunda hızla ilerliyoruz! Her şey serbest, her şey özgür! İmam nikâhından Arapça yazıya, Türk'ün zehirli kanına kadar... AB'yi babalarının hayrına istemiyorlar."

Nasıl Sabiha Gökçen yazısı *Hürriyet*'te yayımlandıktan sonra sanki küfürlü bir içeriğe sahipmiş gibi algılandıysa, Çölaşan'ın dizi yazısının birinden cımbızla çektiği o iki cümle de aynı şekilde algılandı.

Çölaşan kadar etkili olmasa da onun kadar "hünerli" bir başka yazar da *Cumhuriyet*'ten Deniz Som'du. Som'un 24 Şubat'taki yazısına göre: "Bu görüş, ırkçılıktan başka bir şey değildir ve dünyanın en büyük faşistlerinden Adolf Hitler'in bile aklına gelmemiş bir 'damardan kan temizleme' operasyonudur!"

Som, "Ege Ordu Komutanı Orgeneral Hurşit Tolon'un içimizdeki hainlerden söz etmesi boşuna değildir" cümlesiyle de ulusalcı ve milliyetçi çevrelerin Dink hakkında daha sonra çokça kullanacağı "hain" sıfatının isim babalarından biri oldu.

YAVUZ BAYDAR

Şubat 2004'te başlayan ve giderek bir medya lincine dönüşen Sabiha Gökçen hadisesine bakıldığında, işin özü net bir şekilde belirir: Birincisi, Türkiye'de topluma egemen hoşgörüsüzlüğün, tabu sayılan konular söz konusu olduğunda, toplumun aynası sayılan acımasız ve cahil medyada bir anda nasıl bir "kişilik katli"ne dönüştüğü ile ilgilidir. Bunun potansiyel tehlikesi, zaten "Ermeni tabusu" nedeniyle barizdi. "Hedef" de Hrant Dink gibi tabu kırmaya kararlı birisi olunca, "zirve"ye çok çabuk tırmanıldı. "Kişilik katli" için işaret fişeklerinin önce Oktay Ekşi, Emin Çölaşan, İlhan Selçuk ve Mehmet Ali Kışlalı tarafından atıldığı, dönemin gazete kupürlerinden açıkça anlaşılıyor. O haftalarda ve devamında ona kişisel saldırılarını sürdürenlerin niyeti, "konunun mahiyeti" itibarıyla zaten tarih tartışmak, geçmişi sorgulamak değildi. Nefret ve öfkeyi Hrant Dink'in şahsına odaklayarak, bir düşünce adamını korkutmak, böylece gerçeğin üzerini bir kez daha örtmek için kullandılar. Bu başarılamayınca bu kez tehdit mekanizması devreye sokuldu ve Hrant'ın sonunu hazırlayan yolun taşları böyle döşendi.

ALPER GÖRMÜŞ

Bu arada sol, demokrat ve liberal çevrelerin hiç izlemediği, fakat Hrant Dink'in katlinde kullanılan lumpen-milliyetçi gençlik çevrelerinin ideolojisinin oluşmasında belirleyici bir rol oynayan milliyetçi gazeteler iyice zıvanadan çıkmıştı.

Arslan Tekin, *Yeniçağ* gazetesinde 25 Şubat'ta şöyle yazmıştı: "Hrant Dink bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıdır. Lozan Antlaşması'nın azınlıklara tanınan haklarından istifade etmektedir. Onun Türkleri sevmesini, hele Türk milliyetçiliği ile dost olmasını beklemiyorum. Ama bu kadar aleni bir düşmanlığa meyletmesi düşündürücüdür."

Orhan Kiverlioğlu, *Önce Vatan* gazetesindeki 26 Şubat yazısına "Hrant'ın Hırlayışı" başlığını atabiliyor ve "İncirdibi Protestan Okulu mezunu olup Ermenilerin koruyuculuğu maskesi altında tarihçibaşılık yaparak, Türklüğe hırlayan Hrant'ın kafasına dank edecek bir kanun hâlâ olmalı ve insan kalıbında bu maymun genleri sahibinin cismen ve şeklen yanlış kopyalanmış olduğu ortaya çıkartılarak tıbben tescil edilmelidir... Aksi halde hayvan hayvanlığımdan, insan insanlığından utanır hale gelir... Hrant'ın kimden cesaret alarak hırladığı ortaya çıkarılmalı ve garip mahlûka dersi verilmelidir,"

diyebiliyordu.

Ülkü Ocakları Genel Başkanı Alican Satılmış, 26 Şubat tarihli *Ortadoğu* gazetesinde şunu yazabiliyordu: "Aynı şeyleri biz 'Ermeni'den boşalacak o zehirli kan...' şeklinde yazsak, bunun bir yaptırımı yok mudur? AB müktesebatına, Kopenhag Kriterlerine uygun mudur, yoksa böyle bir hak sadece hainlere mi tanınmıştır? Oynanan oyun bellidir; Siyonist-Hıristiyan efendileri AKP'ye emredecek, AKP hainlere boş alan açacak, hainler de her türlü ihaneti sergileyecektir... Unutulmasın ve bilsinler ki bu devran böyle devam etmeyecektir. Tanrı Türk'ü Korusun ve Yüceltsin."

Aynı gün Ülkücülerin *Agos*'un önünde gösteri yaparak aba altından sopa gösterdikleri hatırlanırsa bu yazının ne kadar ibret verici olduğu daha iyi anlaşılır.

HRANT

Bu yayınların ardından 26 Şubat günü İstanbul Ülkü Ocakları İl Başkanı Levent Temiz'in başını çektiği bir grup ülkücü, *Agos*'un kapısına gelerek aleyhime sloganlar attı ve tehditlerde bulundu. Polis gösterinin olacağını önceden haber almıştı. *Agos* içinde ve kapısında gereken önlemleri aldı. Tüm televizyon kanalları ve gazete muhabirleri de haberdar edilmişti, hepsi *Agos*'un önündeydi. Grubun kullandığı sloganlar çok netti: "Ya sev, ya terk et", "Kahrolsun ASALA", "Bir gece ansızın gelebiliriz." Grubun lideri Levent Temiz'in yaptığı konuşmada hedef açık ve seçikti: "Hrant Dink, bundan sonra bütün öfkemizin ve nefretimizin hedefidir, hedefimizdir." Grup, gösterisini yapıp dağıldı. Ama ne hikmetse o gün ve ertesi gün, *Kanal* 7 hariç hiçbir televizyon kanalında, *Özgür Gündem* hariç hiçbir gazetede haber geçilmedi. Belli ki Ülkücü grubu *Agos*'un kapısına yönlendiren güç, basını ve medyayı da o olumsuz görüntü ve sloganların ardından, bir iki fireyle, blokaj altına almayı başarmıştı.

KARİN KARAKAŞLI

26 Şubat Perşembe günüydü, gazete matbaadan gelmek üzereydi. Hrant aradı, "Ülkücüler gelecekmiş *Agos*'un önüne, duyum aldım," dedikten kısa bir süre sonra geldi gazeteye. Onun ardından Şişli Emniyeti'nden üç komiser çıkageldi. Hrant'la görüşüp güvenliği sağlayacaklarını söylediler. Sonra da epey bir polis kuvveti bir

uçtan bir uca aşağıda mevzilendi. Derken başlarında Ülkü Ocakları İstanbul İl Başkanı Levent Temiz olmak üzere kalabalık bir grup göründü. Caddede trafik tamamen durmuştu. Grup sloganlar atarak ortalığı inletmeye başladı. Etraftaki herkes kapımızın önüne üşüşmüştü. Levent Temiz, elindeki kâğıttan okuyarak konuşmasını yaptı. "Hrant Dink bundan böyle bizim öfkemizin ve nefretimizin hedefisin," diye haykırdı. Üstüne bir de toplu İstiklal Marşı söylediler. Bütün caddeyi doldurmuş olan polis kuvveti, bu gürültüye seyirci kaldı. Bu gövde gösterisini, gösteri özgürlüğü kapsamında değerlendiriyorlardı herhalde. Bütün TV kanallarının kameraları da ordaydı ve çekim yaptılar. Emniyet Müdürlüğü'nden gelenler oldu, geçmiş olsun, dediler. Sonra onlar çekildi, biz yalnız kaldık. *Agos*'un bütün telefonları aynı anda çalıyor, görüş isteniyordu. Bizim de kendi sözümüzü söylememiz gerekir diye düşündük ve basın bülteni hazırladık. Ama değil basın bülteni, bu olayın kendisi bile hiçbir haber kanalında yer bulmadı. Sadece *Özgür Gündem* haber yaptı bu olayı. Bir de durumdan çok memnun olan *Yeniçağ*, ballandıra ballandıra bir haber yapmayı ihmal etmedi.

Akşam olmuştu, gazeteyi kapattık, indik aşağı. Tam o sırada, kaldırımda, "Sen istersen yanımdan yürüme," dedi bana Hrant. İlk defa söylüyordu böyle bir şey. Çok koydu bu cümle bana... Dinlemedim onu tabii. Birlikte Harbiye'deki Beşiktaş dolmuşlarına kadar hiç konuşmadan yürüdük, orada bıraktı beni ve gitti.

MAYDA SARİS

Ülkücülerin gelip kapımızın önünde, "Ya sev, ya terk et" ve "Bir gece ansızın gelebiliriz!" diye haykırmaları karşısında neye uğradığımız şaşırmıştık. Sonra *Agos*'a sivil polisler gelmeye başladı. Bizi protesto eylemlerinden haberdar etmeye ve güya korumaya geldiklerini söylüyor, telsizler ellerinde koridorlarda dolaşıp odalara girip çıkıyorlardı. Hrant bu çok rahatsız edici durum karşısında, "İsteyen evine gidebilir," dedi bize. Ama kimsenin bundan dolayı *Agos*'u terk edip gideceği yoktu tabii.

Sonra tekrar geldiler. "Asılsız Ermeni İddialarıyla Mücadele Federasyonu" adı altında... İstiklal Marşı söylediler aşağıda. Sanki biz başka bir ülkenin vatandaşlarıymışız gibi... Siyah çelenk bırakıp gittiler.

LEDA MERMER

Ülkücüler buraya geldiklerinde biz üst kattan seyrediyorduk her şeyi. Aşağıda İstiklal Marşı söylediler, sanki biz başka bir ülkenin vatandaşlarıymışız gibi. Sloganlar haykırdılar. Bu olaydan sonra *Agos*'a çoğu MHP'li sivil polisler gelmeye başladı. Bizim bilgisayar odasına girip oturuyorlardı, onlarla karşılıklı çay içmek zorunda kalıyorduk. *Agos*'un tadı kaçmıştı bir kere.

Bu olaydan sonra *Baron* Hrant'ın çelik yelek almasını konuştuk burada. Hiç unutmuyorum, "Beni vuran başımdan da vurur," demişti o zaman...

KARİN KARAKAŞLI

Ülkücülerin gövde gösterisi bir perşembe günüydü. O hafta sonu yakın arkadaşı Necdet Koçtürk'le Antalya'ya gitti Hrant. Cumartesi günü Şanar Yurdatapan'la bir grup aydın gazeteye geldi destek ziyareti için. Ben yalnız başıma görüştüm onlarla...

Pazartesi günü yine hepimiz gazetede işbaşındaydık. O haftanın *Agos*'unda basında yer verilmeyen bu olayı manşete taşımak üzere çalışıyorduk. O sırada "Asılsız Ermeni İddialarıyla Mücadele Federasyonu" diye birileri kapımıza geldi. Yine İstiklal Marşı okudular. Kapının önüne siyah çelenk bıraktılar. Arman da aşağı indi sonra, çelengi alıp yukarı getirdi. Hrant, "Esnafa da ayıp oluyor," dedi. Yine çok içim acıdı. Odasında volta atıyordu saatlerce.

RAGIP ZARAKOLU

Sabiha Gökçen olayını ve Genelkurmay açıklamasını izleyen günlerde *Agos*'un önünde gösteri yaparak tehdit sloganlarıyla ortalığı inletenlere karşı Şanar Yurdatapan ve Abdurrahman Dilipak'la birlikte suç duyurusunda bulunmuştuk ama buna ilişkin soruşturma tuhaf bir şekilde "izinsiz tehdit"ten dolayı değil, "izinsiz gösteri" yapmaktan açılmıştı. İlk başlarda Ülkücüler daha aktifken, sonraları *Agos*'un kapısına gelen daha önce adı sanı duyulmamış o acayip örgütlerin Ergenekon bağlantıları ortaya çıkmaya başladı. Gerek Hrant'ın duruşmalarına, gerekse Ermeni Konferansı'nın yapıldığı Bilgi Üniversitesi'nin önüne de gelen bu örgütlerin organize bir hareket olduğu anlaşıldı.

ZEYNEP TANBAY

Biz Hrant'ın arkadaşları olarak, bu ülkede ona yaşatılanlar karşısında elimizden geldiğince yanında olmaya çalıştık. Ülkü Ocakları'nın *Agos* önündeki gövde gösterisinden sonra 3 Mart 2004'te Ufuk Uras, Masis Kürkçügil ve Aydın Engin ile birlikte Hrant'ı gazetesinde ziyarete gittik. Bizi sevinçle karşıladı ve odasında ağırladı, çay içtik, sohbet ettik. O gün çok rahat ve sakin görünüyordu. Tatlı tatlı sohbet etti bizimle. Ben de atları çok sevdiğim için odasının duvarlarındaki at resimleri dikkatimi çekmişti. Uzun uzun at sevgisinden konuştuk. O kadar keyifliydi ki, oraya giderken duyduğum endişemin yersiz olduğunu bile düşünmüştüm.

AYDIN ENGİN

Hrant hiçbirimize belli etmemeye çalışıyordu ama Ülkü Ocaklı tosunların *Agos*'un önünde, "Bir gece ansızın gelebiliriz" şarkısını pervasızca söylemelerinden sonra yalnızlaştırılma sürecinin içinde olduğunu biliyordu artık. İşin ağır yanı, Türk basınının bu konudaki suskunluğuydu. İstanbul'un orta yerinde bir gazetenin önünde yapılan gövde gösterisi ve azınlıklara yönelik tehditlerde nedense haber değeri görmemişlerdi. Ülkücülerden birkaç gün sonra da ne idüğü belirsiz, "Asılsız Ermeni İddialarıyla Mücadele Federasyonu" isimli grup gazetenin önünde boy gösterip siyah çelenk bıraktı. Asap bozucu işlerdi bunlar... Hrant, bu olaylardan dolayı kendisi için değil de, *Agos* çalışanları adına üzüntü duyuyordu.

KARİN KARAKAŞLI

Gazete önündeki gövde gösterisinde haber değeri bulunmaması ve hiçbir yerde yayımlanmaması bizim için büyük şoktu. Neredeyse olayın kendisinden bile daha ürkütücüydü... *Radikal* gazetesi yazarı Yıldırım Türker'in 7 Mart'ta çıkan yazısı duygularımıza nasıl da tercüman olmuştu: "Ermeni vatandaşların, başlarına gelen saldırı ve tehdit olaylarının görmezden gelinmesi karşısında güvence duygularının tahrip olması hiç mi önemli değildir? Basın ve Emniyet bir ağızdan onlara, 'ben gerektiğinde canını korurum, yeter ki sen sesini kes' mi demektedir?"

Ondan birkaç gün önce de, 29 Şubat'ta Ayşe Önal'ın *Akşam* gazetesindeki yazısında bize sahip çıkması, yüreklerimize biraz olsun su serpmişti: "Bu makûs ülkede eşini zor bulacağınız bir adam, zor

zamanlarımın dostu, düşünce yoldaşım Hrant Dink, pavyon kabadayılarınca tehdit edildi, taciz edildi, hakarete uğradı. Ülkü Ocakları *Agos* gazetesini, çalışanlarını tehdit edip yönetmeni Hrant Dink'i alenen hedef gösterdi... Hrant, insan hakları ve özgür düşünce idealinde timsahlar tarafından parçalanacağını bilerek yola koyulmuştu... "

AYŞE ÖNAL

O olaydan sonra *Akşam* gazetesindeki köşemde bir yazı yazmış ve hatta şöyle bitirmiştim o yazıyı: "Derdim, Türkiye Ermenilerini barış bayramlarında etinden, sütünden, derisinden faydalanacağı kurbanları sanan, sopa gördüğünde de onları linçte yapayalnız bırakan Türkiye'nin yüksek ahlaksız özgürlük cemaatidir."

Bunun üzerine zıvanadan çıktılar ve doğrudan beni hedef alan hakaret dolu yazılar yayınladılar. "Hrant Dink'in metresi Ayşe Önal, koynundaki A. Önal" deme seviyesizliğini bile gösterdiler. Bunlar benim de, Hrant'ın da takacağı şeyler değildi ama Rakel çok üzülüyordu. Hrant ise bana bakıp bakıp, "Ne kadar şanssızım," diyordu. "Bari Michelle Pfeiffer gibi birini yakıştırsalardı bana. Bula bula bu Ayşe'yi buldular," diye takılıyordu. Böyleydi işte Hrant. Tedirginlik duysa da işi şakaya boğar, etrafının kaygı duymasını böyle engellemeye çalışırdı.

RAKEL

Eşimin Valiliğe çağrılmasından sonra sokaklar hareketlendirildi. Ülkücüler *Agos*'un önünde toplanıp tehditler yağdırdı. Bütün bunlardan çok etkileniyordu tabii ki. Önce çok üzülüyordu. Sonra üzüntünün yanında tedirginlik de başladı. Evde bir şey belli etmemeye çalışıyordu ama sevgiyle bakan o gözleri donuklaştı sanki. En çok da çocuklar için üzülüyordu. *Agos*'un önünde gösteri yaptıklarında, kızımız Baydzar da Amerika'dan olayı öğrenip evi aramıştı. Onu teskin ettikten sonra, "Kuzum benim," demişti, "şimdi orada yapayalnız nasıl da endişeleniyordur benim için." Çok anlatmak istemezdi sıkıntısını ama insan anlamaz mı canının halinden...

DELAL

Babamın yıllarca anlatmadığı şeyler var yaşadıklarına dair. *Agos*'la birlikte hayatındaki bazı acı olayları yazarak anlatmaya başladı ama yine de her şeyi anlatmadı. Bütün yaşadıklarını içinde biriktirdi. Ço-

cuklarım üzülmesinler diye düşündüğü için olacak, son iki-üç yılda yaşadığı sıkıntıları da anlatmadı bize. Bunları sadece mamamla paylaşırdı. Ama Ülkücülerin *Agos*'un önünde gövde gösterisi yaptıklarını sonradan anlatmıştı bana... Kendisinin içerde çalıştığını bilerek tehditler savurduklarını ve birkaç gün sonra tekrar gelip *Agos*'un önüne siyah çelenk bıraktıklarını da anlatmıştı. Kamuoyunun gözleri önünde yapılan bu açık tehditlerin basında sansürlenmesine çok kırıldığını da paylaşmıştı. Ama bunlar hep sonradan oldu...

Ben o sıralar doktora çalışmam için Amerika'daydım. Bütün bu olayları bir arkadaşımın yolladığı e-mail'den öğrendim ilk kez. Hemen panik içinde evi aradım. "Sen orada yalnızsın, sakın merak edip bunları dert etme kendine," dedi babam telefonda. "Hepsi geçti artık. Yaşandı bitti," deyip beni sakinleştirdi. Halbuki *Agos*'un önüne bırakılan o siyah çelengi görünce şok olmuş babam.

ARARAT

Aslında biz *Agos*'un kuruluşundan itibaren başına bir şey gelir mi tedirginliğini yaşıyorduk evde. Devletin Ermenilere bakışıyla ilgili bir tedirginlikti bu. Zamanla rahatlamaya başladık, çünkü Türkiye Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecine giriyordu ve babamın artık ülkenin demokratikleşmesini savunan diğer Türkiyeli aydınlardan bir farkı kalmamış gibiydi...

Sonra babamın doğrudan hedef alındığı o gün yaşandı. İstanbul Ülkü Ocakları'ndan yaklaşık elli kişilik bir grup *Agos*'un önüne gelerek attıkları sloganlarla babama Ermeni olduğunu hatırlattılar.

Babam o günün akşamı anlattı bana olup biteni. Ben olayları telefonla öğrendiğimde koşa koşa gitmiştim eve. Ve hayatımda ilk kez o akşam tedirgin görmüştüm babamı.

HOSROF

Ülkücülerin *Agos*'un önünde yaptıkları o gösterinin gecesi bize gelmişti abim. Yoksa siyah çelenk bırakıldığı günün gecesi mi? İkisi arka arkaya yaşandığı için karıştırıyor olabilirim. Çok düşünceliydi. Ağzını bıçak açmıyordu. "Bundan sonra bensiz bir yere kımıldama," gibilerinden bir şeyler söylediğimi hatırlıyorum. Onu öyle görünce ne yapacağımı şaşırmıştım. O gece zorla evine bıraktım onu. Sonrasında da her yere yanında giderek koruması olmaya çalıştım.

Bu olay abimin hedef haline getirildiğinin açık işaretiydi. O kadar kaygılanmıştım ki, bir psikoloğa başvurmak zorunda kaldım ve

abimi öldürecekler, çok kaygılıyım diye yardım istedim. Doktorun tavsiyesiyle antidepresan ilaçlar almaya başladım. Bunun haberi abime gitmiş. Bunun üzerine tamamen kapadı kendisini bana. Üzülmeyeyim, kaygılanmayayım diye hiçbir şey paylaşmaz oldu benimle bir daha.

ZABEL

Hrant *Ahparig* o gece eşimle birlikte kapıdan içeri girdi diye hatırlıyorum ben. Akşam karanlıktı geldiklerinde. İçeri girdi, üçlü kanepeye oturdu. Benim gözümle gördüğüm, bildiğim Hrant *Ahparig* değildi o akşam. Bizim gözümüzde hep çok güçlü bir adamdı, korktuğumuz, çekindiğimiz... Ama o gün onu çökmüş, böyle omuzları düşmüş bir vaziyette görüyordum ilk kez. Hani gözünün feri sönmüş derler ya, öyle. Yüzünde derin çizgiler oluşmuş, hiç konuşmayan bir insan... Rakel'i aradık hemen. Sera'yla birlikte geldiler. Ne yapmak gerektiğini konuştular biraz. Orhan ona, "Bundan sonra her yere yanında geleceğim," dedi. Ama onun konuşacak dermanı bile yoktu o gün. Sonra Sera'nın dersi var diye erken kalktılar. Orhan da onlarla birlikte çıktı evden. Arkalarından baktım camdan. Hrant *Ahparig* yürürken bile farklıydı. Böyle bir hal gelmiş, çökmüştü üstüne. Yaşayan adamı öldürmüşlerdi sanki... Sonrasında Orhan hastalandı zaten. Kafasında kurdu durdu. Sonra kuzenine gidip açılınca o da onu psikiyatra götürdü. Hrant *Ahparig* bir vesileyle bunu öğrenince hepten sustu artık. Halbuki dertleşirlerdi iki kardeş. Son senelerde neredeyse hiç ayrılmaz olmuşlardı. Birlikte değilseler, telefonla kontrol ederlerdi birbirlerini, "nerdesin?" diye. Hepsi bitti ilaç işini öğrenince...

RAKEL

Her şey o kadar üst üste geliyordu ki... O kadar üzücü şeyler yaşıyordu ki arka arkaya. Ülkücülerin *Agos*'a geldikleri gün ne dedi, siyah çelenk bıraktıkları gece nasıl davrandı, inan şimdi hatırlamıyorum. Ama bir çöküntüye girdiği gözle görülüyordu. Bütün aile görüyorduk bunu... Kardeşleriyle, kendisine yaşatılanların ne kadarını konuştuğunu bilmiyorum. Ama onları çok üzmemek için fazla anlatmadı galiba. Biliyorsun, insan en yakınlarına en suskun olur bazen. Onları korumak istediği için...

HRANT

Agos'un önünde benzer bir gösteri de birkaç gün sonra kendilerini "Asılsız Ermeni İddialarıyla Mücadele Federasyonu" olarak adlandıran grup tarafından yapıldı. Ardından da o güne değin hiçbir popülaritesi olmayan avukat Kemal Kerinçsiz ve onun başkanlığını yaptığı Büyük Hukukçular Birliği devreye girdi. Kerinçsiz ve arkadaşları Şişli Cumhuriyet Savcılığı'na giderek, hakkımda suç duyurusunda bulundu. Bu başvuruyla birlikte, Türkiye'nin itibarını bütünüyle zedeleyen 301. madde davalarına da hız verilmiş oldu. Artık benimle ilgili yeni ve tehlikeli bir süreç başlıyordu. Gerçi ben hayatım boyunca hep tehlikelerin etrafında dolaşmıştım. Ya tehlikeler beni çok sevmişti, ya ben tehlikeleri... Ve işte şimdi yine uçurumun kıyısmdaydım. Peşimde tekrar birileri vardı. Onları seziyordum. Ve onlarm Kerinçsiz ekibiyle sınırlı ve salt onlardan oluşacak denli sıradan ve görünür olmadıklarını çok iyi biliyordum...

FETHİYE ÇETİN

Ülkücülerin _Agos_'un önündeki gösterisini duyduğumuzda, "geçmiş olsun," demek, destek ve dayanışma göstermek için bazı avukat arkadaşlarla _Agos_'a gelmiş, ama o gün orada olmadığı için konuşamamıştık Hrant'la.

Birkaç gün sonra kendisi aradı beni ve _Agos_'a çağırdı. Her zamanki coşkusuyla karşıladı, sarıldı. Karin de vardı yanında. Önce Valilik olayını anlattı. Azınlıklarla ilgili Vali Yardımcısı Ergun Güngör'ün konuşmasından sonra odada bulunan ve "yakınlarım" olarak takdim ettiği iki kişi tarafından "uyarıldığını", bundan çok tedirgin olduğunu ama renk vermemeye çalıştığını söyledi. "Çıkarken birden fark ettim ki istedikleri dosya hâlâ elimde. Dönüp, benden Sabiha Gökçen haberinin kaynaklarını istemiştiniz, dedim. Ha öyle mi, dediler. O zaman anladım ki, adamların derdi haber kaynaklarım falan değil, çok başka..." diye yorumlamıştı bu olayı. Hrant o gün Valilik'ten başlayarak kendisine yaşatılan her şeyi bize özetledi. En çok da _Agos_ çalışanları için kaygılanıyordu. Sonra da Avukat Kemal Kerinçsiz başkanlığında kendilerine "Büyük Hukukçular Birliği" diyen bir grubun Şişli Cumhuriyet Savcılığı'na giderek kendisi hakkında suç duyurusunda bulunduklarını ve TCK 159. maddeden dava açılması için dilekçe verdiklerini söyledi.

O gün Hrant'ı ilk defa öyle gördüm, morali hiç iyi değildi. *Agos*'u kapatmayı bile düşündüğünü söyledi. Çok karamsardı. Karin de, o da bana vekâletname çıkardı. Ve o gün ilk defa Hrant Dink'in bir avukatı olmadığını öğrendim.

HRANT

Sungur Kardeşim,

Umarım hastalığın önemli bir durum arz etmiyordur. Gerçi satır aralarımda yüreğimizi ferahlatmaya çalışmışsın ama yine de endişelendim. İnşallah önemli bir şey yoktur.

Olan bitene gelince... İnsan bedenimizde kanser neyse toplumsal bedenimizde de milliyetçilik o. Biri insanı, diğeri koca bir milleti kemirip bitirebiliyor. Hele de ortam aşırı milliyetçilerin eline kalmışsa gayrı hastalık iflah da olmuyor, ırkçılıktan faşizme toplumsal kanserin her türüne kayabiliyor. Bu tür milliyetçiliğin yanında ise asıl kanser hafif kalıyor.

Yıllardır, "Ermeni sorunu" gibi zor konuşulan bir konu üzerine, yeni açılımlar yapmaya çabalıyorum. Hem Ermeni hem de Türkiyeli olmamın bana kazandırdığı avantajla geliştirdiğim düşünceler, şu tesadüfe bak ki, daha ziyade her iki kanadın da aşırı milliyetçilerinin hoşuna gitmiyor.

İşin garibi, çoğu kez de bir tarafa söylenmiş sözü, diğer taraf kendine söylenmiş gibi algılayabiliyor. Bu da aslında onların birbirlerine ne kadar çok benzediklerinin önemli bir kanıtı...

Ne var ki Türk ve Ermeni toplumlarının geleceğinin yeniden inşası da bu gibilere bırakılmayacak denli yaşamsal.

Agos'un ve Hrant Dink'in yazılarından hoşlanmıyorlar, çünkü ezberleri bozuluyor. Alışmışlar birbirlerinin söylemine karşı söylem geliştirmeye, almışlar birbirlerine karşı gardlarını bildik usulleriyle. Sonuçta birinin ak dediğine diğeri kara demeyi öğrenmiş, geçinip gidiyorlar işte.

Ortaya grinin de var olabileceğini söyleyen biri çıkmaya görsün, apışıp kalıyorlar. Övsünler mi, sövsünler mi, ne yapacaklarını şaşırıyorlar.

Ezberlerini mutuyorlar. Ezberi unuttukça da hırçınlaşıyorlar.

Sevgili Sungur,

Hayatımda iki kez insanlık onurum çiğnenmeye çalışıldı.

İlkinin faili 12 Eylül döneminde beni yere uzatıp kundurasının ökçesiyle parmaklarıma basa basa türkü söyleten işkencecimdi. Koğuşta sık sık türkü söylediğimi duymuş olacak ki benimle eğleniyordu.

"Dağlarına bahar gelmiş memleketimin"i çığırmıştım acıyla.

Bu yaşadığımı hiç unutmadım. İkincisini ise şimdi yaşıyorum. İnan ki birincisini çok andırıyor. Bana "Türk düşmanı" yaftasını yapıştırmaya yeltenenler tam manasıyla işkence ediyorlar ve ben de sanki onlara, "Dağlarma bahar gelmiş memleketimin"i söylemek zorunda kalıyorum.

Oysa ne güzel türküdür değil mi yanık yanık kendi isteminle söylediğinde?

Mapusluğun ve yalnızlığın türküsü... Hele de yalnızlığın.

Yalnızlık, dedim de işte tüm bunlar şimdi *Agos*'u yalnızlaştırmanın, bir başına çaresiz bırakmanın taktikleri.

Ama yine bilmiyorlar ki, bizim gibiler yalnızlaştıkça daha bir güçlenirler, yalnızlaştıkça daha bir kalabalıklaşırlar.

Sadece sen değil Sungur, etraf da telaşlanmış... Sağ olsunlar, hafta boyunca destek ziyaretine geldiler, telefonlar açtılar, yazılar yazdılar.

Kadınlar bir süredir bizim hanıma taşınmış, duaya çekilmişler.

Beni koruması için Tanrı'ya yalvarıyorlar. Belli ki benim için korkuyorlar.

Peki ya ben?

Korkmadığımı söyleyemem Sungur... Korkmadığımı söyleyemem.

Ama tasalanma hemen, ülkemi bırakıp kaçacak değilim.

Alışkınım zaten böyle yaşamaya. Bundan sonra biraz daha korka korka yaşarım... Hepsi bu.

SÜREK AVI

HRANT

Ermeni kimliğinin "Türk"ten azat olmasının görünür iki yolu var. Bunlardan biri, Türkiye'nin Ermeni ulusuna karşı empatik bir tutum içine girmesi ve nihayetinde Ermeni ulusunun acısını paylaştığını belli edecek bir anlayış sergilemesidir. Bu tutum hemen olmasa da zaman içinde "Türk" unsurunun Ermeni kimliğinden uzaklaşınasına yol açabilir.

Ne var ki bu şıkkın gerçekleşmesi şimdilik zor bir olasılık.

İkinci yol ise bizzat Ermeni'nin "Türk"ün etkisini kendi kimliğinden atması.

İlkine göre, bu ikincisi daha bir kendi iradesi ve inisiyatifine bağlı olduğundan, gerçekleşme ihtimali daha fazla. Esas olarak tercih edilmesi gereken yol da budur...

Ermeni kimliğinin sağlığını Fransız'ın, Alman'm, Amerikalının ve ille de Türk'ün "soykırım"ı kabul edip etmemesine endeksli bir durumda bırakmak, Ermeni dünyasının artık terk etmesi gereken bir hatadır. Gayrı bu hatadan uzaklaşmanm ve "Türk"ü Ermeni kimliğindeki bu etkin rolünden ötelemenin zamanı gelip de geçmiştir.

Ermeni kimliğinin çektiği bunca sancı artık yeterlidir, sancıyı bundan böyle biraz da insanlık denen âleme terk etmek gerekir.

... Kimliksel dinginliğini "Türk"ün olumsuz ve kayıtsız varlığına kilitleyen Ermeni dünyasınm, tüm ortak performansını dünya üzerinden "Türk"e baskı uygulamaya ve "soykırım"ı kabul ettirmeye ayırması, ne yazık ki kimliğin uyanışını erteleyen koca bir zaman kaybından başka bir şey değildir.

Ermeni dünyası, kimliğinin geleceğine bundan böyle öylesi kavramlar yüklemelidir ki, bu kavramlar bu ulusun körelmiş üretim yeteneğini tekrar fişekleyebilecek iticilikte olsun.

FETHİYE ÇETİN

Hrant, 7 Kasım 2003 tarihinde "Ermeni Kimliği Üzerine" üst başlığını taşıyan uzun bir yazı dizine başlamıştı. On bir bölüm sürecek olan bu dizide, Ermeni kimliğinin tarihten bugüne farklı coğrafyalarda büründüğü halleri etraflı bir biçimde ele alıyor ve analiz ediyordu. Türk-Ermeni ilişkilerinin tıkanma noktası olan 1915'den yola çıkarak yaptığı bu tahlillerde Diaspora Ermenilerini muhatap alarak farklı bir gelecek kurmanın alternatiflerini öneriyordu.

Nitekim söz konusu yazı dizisinin 7. bölümünde, Diaspora Ermenilerine kimliklerine büyük zarar veren Türk düşmanlığından kurtulmalarını ve yaratıcı enerjilerini Ermenistan için harcamalarını salık veriyordu. Buradan devamla kaleme aldığı "Ermenistan'la Tanışmak" alt başlıklı 8. bölüme de, "Türk'ten boşalacak o zehirli kanın yerini dolduracak temiz kan, Ermeni'nin Ermenistan'la kuracağı asil damarında mevcuttur," şeklindeki o cümleyle giriş yapıyordu.

HRANT

... Ermeni dünyasının kendisini "Türk"ten kurtardığında, kimliğinde bir boşluk yaşayacağını ve özellikle de Diaspora Ermenilerinin kimliksel çözünürlüğünün hız kazanacağını sananlar aldanırlar.

Ermeni kimliğinde "Türk"ten geriye kalacak boşluğu dolduracak çok daha yaşamsal bir olgu söz konusudur, o da bizatihi bağımsız Ermenistan devletinin varlığıdır...

Ermeni dünyasının geleceğini, bu minik ülkenin gelecekteki refahına ve içinde yaşayanların mutluluğuna endekslemesi, aynı zamanda kendi kimliğini rahatsız eden sancılardan kurtuluşunun da bir işareti olacaktır.

Ermeni kimliğinin "Türk"ten kurtuluşunun yolu gayet basittir:

"Türk"le uğraşmamak.

Ermeni kimliğinin yeni cümlelerini arayacağı yeni alan ise artık hazırdır:

Gayrı Ermenistan'la uğraşmak...

"Türk"ten boşalacak o zehirli kanın yerini dolduracak temiz kan, Ermeni'nin Ermenistan'la kuracağı asil damarında mevcuttur.

Yeter ki bu mevcudiyetin farkında olunsun.

Bu farkındalığın asıl sorumlusu ise Diaspora'ya yayılmış Ermenilerden ziyade Ermenistan yönetimleridir. Ermenistan hükümetlerinin sorumluluklarının bilincinde olmaları ve gereğini yerine getirmeleri aslolandır.

FETHİYE ÇETİN

Yazılarm bütününe bakıldığında, Hrant'ın ne demek istediğinin yanlış anlaşılmasının imkânı yoktu. Ama 13 Şubat 2004 tarihli yazıda yer alan bu cümleyi tek başına cımbızlayarak alıntıladılar ve iddianameye gerekçe olarak bağlamından kopardıkları bu ifadeyi sundular.

Aslında bu, Yargıtay içtihatlarma da aykırı bir durumdu, çünkü Yargıtay içtihatlarına göre, yargıç yazının bütünlüğüne ya da eserin tamamına ve bağlamına bakarak karar vermek zorundadır. Suça konu edilen "tahkir ve tezyif kastı"nın olup olmadığı da ancak böyle anlaşılabilir. Ne yazık ki burada son derece bilinçli bir biçimde Hrant'ın hedef gösterilmesi amacıyla karalanması yolu seçildi ve yargı daha en başından bunun için kullanıldı.

Hrant'a bu dava, Adalet Bakanlığı'nın izin vermesi üzerine, 16 Nisan 2004 tarihli iddianameye dayandırılarak, basın suçlarına bakmakla görevli Şişli 2. Asliye Ceza Mahkemesi'nde açıldı.

İddianamede Hrant'a ve o sırada *Agos*'un yazı işleri müdürü olan Karin Karakaşlı'ya isnat edilen suç, "Türklüğü neşren tahkir ve tezyif etmek" şeklinde formüle edilen eski Türk Ceza Kanunu 159. maddede yazılan suçtur. Bu dava süreci içinde TCK'da değişikliğe gidildiği ve 159. maddenin yerini 301. madde aldığı için, bu dava kamuoyunda "301. madde" olarak anılır oldu.

Aslında bu dava sürecini tetikleyen olay, *Agos*'taki Sabiha Gökçen haberiydi. Ama bunun üzerinden açılacak bir dava işlerine gelmezdi. Bu olayı, yani yetimhanelerden alınan Ermeni evlatlıklar konusunu büyütmek ve tartışılır kılmak istemeyecekleri çok açıktı. Bu yüzden gazetede yayımlanmış apayrı bir yazıdan tek bir cümle almak ve önyargılı bir okumayla karalama kampanyasını başlatmak yoluna gittiler.

KARİN KARAKAŞLI

Sabiha Gökçen haberinin ardından ortaya çıkan gelişmelerin şaşkınlığını yaşarken, bir gün Savcılık tarafından Hrant'la birlikte Şişli Adliyesi'ne çağrıldık.

Cumhuriyet savcısı, yazar olarak Hrant'ın ve sorumlu yazı işleri müdürü olarak benim ifadelerimizi aldı. Hrant bunun tam da barışa, diyaloğa yönelik bir yazı dizisinin parçası olduğunu ve bağlamından koparılarak cımbızlandığını anlattı. Sonra savcı benim ifademe başvurdu. *Agos*'un çıkış gerekçesinin barış dili oluşturmak ve kuruluş ilkesinin de Türk ve Ermeni halklarının diyaloğu için çalışmak olduğunu anlattım. Türk dahil hiçbir halka hakaret etmemizin mümkün olmadığını söyledim. O da bana, "Yazı işleri müdürü olduğunuz için siz de sorumlusunuz bu yazıdan," dedi. O noktada Hrant iki elini dizlerine vurdu.

Yine de ilk dönem umutluyduk. Basındaki karalama kampanyası çok kör gözüm parmağına yapılmıştı, yazının ne demek istediği aşikârdı. Dava açılmayacağından, açılsa bile 2001 yılındaki *Agos*'u toplatma kararında olduğu gibi anında düşeceğinden emindik.

ETYEN MAHÇUPYAN

O yazının çıktığı *Agos*'un baskıya hazırlandığı çarşamba gecesi beni aradı Hrant. "Bir uzun yazım var ya, onun bu haftaki bölümü şöyle başlıyor," dedi ve sonra da telefonda okudu o paragrafı. "Keşke başka türlü yazılsaymış," dedim. "Artık çıktı," dedi.

Ama yazı bahane tabii ki... Bence zaten vardı Hrant'ın diskalifiye edilmesi düşüncesi. Bu yazı fırsat bilindi. Bunun için kullanıldı.

BASKIN ORAN

Hrant bazen telefon açar, kendi yazdığı yazıları yayımlamadan fikrimi sorardı. Mesela mahkûm olmasına ve tabii hedef gösterilerek katledilmesine yol açan yazıyı da paylaştı benimle. Bu bir yazı dizisinin parçasıydı, biliyorsun. Bu dizinin daha önceki yazılarını da okumuştum. Buna rağmen dedim ki: "Oğlum, bu memleket maganda doludur, bunu anlamazlar. Bu eleştiriyi Diaspora'ya yaptığını katiyen anlamazlar, Türklere yaptığını sanırlar. Şartlanmıştır bunlar..." Nitekim aynen öyle oldu. Ve Hrant, "Türklüğü aşağılamak" yüzünden yargılandı.

ALİ BAYRAMOĞLU

Kınalıada'daydık, yürüyoruz. Kim kimdik bilmiyorum, kendimi ve Hrant'ı hatırlıyorum. Belki Etyen de vardı yanımızda. Hrant, o yazısını anlattı. "İyi halt etmişsin," dediğimi hatırlıyorum. "Ne var bunda?" filan dedi. "Başına bela olacak. Göreceksin, yanlış anlaşılacak," dedim. Derhal savunmaya geçti ama bence daha yazıyı yazdıktan hemen sonra o tedirginliği taşımaya başlamıştı bile. Ama bu Hrant'tı işte. Hrant'ın çocuksuluğu tam da buydu, yani hem yazıyor hem de bir tedirginlik duyuyor... Elini elektrik prizine sokan çocuk gibi... Hem sokuyor hem de çarpar mı çarpmaz mı, çarparsa az mı çarpar, çarpmasına hâkim olabilir miyim diye bakıyor. Bu halde olduğu daha o günkü konuşmasından belliydi. Sonrasında daha da arttı bu tedirginlik. *Agos*'un önündeki gösteriler, tehditler, gelen telefonlar, ona yönelik artan öfke, bunların hepsi hepimizi endişeye sevk ediyordu ama bunu bütün yoğunluğuyla yaşayan tabii ki sadece Hrant'tı.

HRANT

Başlangıcında, "Türklüğü aşağılamak" suçlamasıyla Şişli Cumhuriyet Savcılığı'nca hakkımda başlatılan soruşturmadan tedirginlik duymadım.

Bu ilk değildi. Benzer bir davaya zaten Urfa'dan aşinaydım. 2002 yılında Urfa'da gerçekleşen bir konferansta yaptığım konuşmada, "Türk olmadığımı, Türkiyeli ve Ermeni olduğumu" söylediğim için "Türklüğü aşağılamak" suçlamasıyla üç yıldan beri yargılanıyordum. Duruşmaların gidişatından dahi habersizdim. Hiç ilgilenmiyordum. Urfa'dan avukat arkadaşlar gıyabımda yürütüyorlardı celseleri.

Şişli Savcısı'na gidip ifade verdiğimde de hayli umursamazdım. Sonuçta yazdığıma ve niyetime güveniyordum. Savcı, yazımın sadece bir başına hiçbir şey anlaşılmayan o cümlesini değil, yazının bütününü değerlendirdiğinde, benim "Türklüğü aşağılamak" gibi bir niyetimin bulunmadığını kolaylıkla anlayacaktı ve bu komedi de bitecekti. Soruşturma sonunda bir dava açılmayacağına kesin gözüyle bakıyordum.

Ama hayret işte! Dava açılmıştı.

FETHİYE ÇETİN

İlk duruşmaya, 6 Ekim 2004 tarihinde Hrant ve Karin'le birlikte gittik. Dört beş kişilik bir grup suç duyurusunda bulunmuş, ayrı ayrı ama genellikle tektip dilekçeler vermişlerdi. Şikâyetçilerden sadece bir kişi gelmişti duruşmaya. Mehmet Soykan diye biriydi. Onun dilekçesi aslında başlı başına suç teşkil ediyordu, çünkü asıl o Ermeniliğe hakaret ediyordu. Önce o dinlendi, ardından da Karin ve Hrant... Bu duruşmada Hrant savcılığa vermiş olduğu ifadeyi tekrar etti ve yazının bütün içinde okunduğunda Türklüğe hakaret olmayıp Diaspora Ermenisine yöneltilen bir kimlik eleştirisi olduğunu vurguladı.

Ben aslında daha o ilk duruşmada şikâyetçilerin Hrant'a saldıracakları ihtimalinden çekiniyordum, çünkü 2004 yılı Şubat ayından başlamak üzere Hrant tek merkezden yönetildiği izlenimi veren gösterilerle hedef haline getirilmiş, ayrıca bu saldırılar kimi gazeteler ve internet siteleri yoluyla da sürdürülmüştü.

O gün böyle bir ihtimal gerçekleşmediği için rahatladım ama yine de sonraki duruşmalara Hrant ve Karin'in gelmelerini istemedim, ben vekilleri olarak tek başıma gitmeye karar verdim.

KARİN KARAKAŞLI

Hrant'a yaşatılan yalnızlaştırılma süreci Türk basının da katkılarıyla davalar boyunca devam etti. Bu süreç boyunca gazete olarak sadece *Radikal* Hrant'ın 301. madddeden yargılanmasına neden olan yazı dizisini aynen yayımladı, Hrant'ın düşünce özgürlüğünü sonuna kadar savundu ve mahkeme salonlarında yaşananların adını "saldırı" diye koyarak tamamen farklı bir yayın çizgisi izledi.

Hrant'ın adliye kapılarına düşürülmesinden sonra hakkındaki basın kampanyası bir ara kesilir gibi oldu. Sonra yeniden başladı. Hem de en beklenmedik şekilde... Ekim 2004'te aşırı sağcı *Yeniçağ* gazetesi bu defa da Hrant Dink'in Avrupa Birliği sürecinde Türkiye'nin yaptığı reformları övdüğü "Hoş Gidişler Ola" yazısını bahane ederek saldırdı. "Ermeni'ye Bak'" manşetiyle birinci sayfadan verilen haberde Hrant'ı "Atatürk'e dil uzatan Ermeni" olarak damgaladılar. Hrant'ın yazısının başlığının, "Ermeni katliamından kurtulan Türklerin Atatürk'ü karşıladığı Hoş Gelişler Ola Mustafa Kemal Paşa türküsünü çağrıştırdığını" ileri sürdüler. Ve buna dayanarak "kıyımı alkışlayan sözde gazeteci"nin Atatürk'ü ve kurduğu cumhuriyeti tasfiye etmek istediğini iddia ettiler. Gazeteyi görünce,

bu kadarı da olmaz diye konuşmuştuk *Agos*'ta kendi aramızda. Ama oluyordu işte.

HRANT

Yeniçağ gazetesi "Hoş Gidişler Ola..." başlıklı yazımı manşetine taşıyarak "Ermeniye Bak" başlığıyla, Atatürk'e dil uzattığımı iddia etmiş, kendi algılamasından hareketle de durumdan vazife çıkartıp ırkçı saldırılarına bir yenisini daha eklemiş.

Gerçi bu çevrelerin gözüne batmak için illa bir şeyler yazıyor olmanız da gerekmiyor. Eğer Ermeniyseniz ve bu kimliğinizle varlığınızı ortaya koymaya çalışıyorsanız, bu bile onlar açısından başlı başına isyan edilesi bir sebep olmaya yeterli.

Alışmışlar bir kez ses çıkarmayan Ermeni'ye, şimdi Hrant gibi kendi kimliğinin onuruyla hareket edenler fena geliyor gözlerine.

Her neyse... Olan biten, her anımsadığımda buruk bir acı hissettiğim, yaşanmış öyküyü bir kez daha anımsattı.

Paylaşmak isterim.

Yıl 1918, Süphan Dağı'nın eteklerinde bir köy.

Zor kaçmıştı olan bitenden. Dar sığınmıştı Pelteklerden İsmail'in köyüne.

Herkeslerin herkeslerden kaçtığı, herkeslerin birbirinin çaresizliğine sarıldığı yıllardı.

Karışmıştı köylünün arasına, yaşayıp gidiyordu işte... Zararsızdı da Allah için.

Ağılın bir köşesinde yuvalandığı karanlık sığınak, örme duvardaki iki taş arasındaki ince yarık kadardı sanki. Hani kertenkeleler olur ya o aralıkların ağzında... Hani bir ses duyarlar da birden dalarlar yarığa. Tam öyle işte. Gizlenerekten yaşar giderdi.

Arada bir gün yüzüne çıkar, yüreği insaf tutanların yanına varır, harmanın ucundan tutar, dökebildiği kadar ter döker, iki dilim ekmek yer, sığınağına geri dönerdi.

Toprağın kan kustuğu zamandı, her bir gayret azıcık daha yaşamak içindi.

Köylünün yanında yeni adı Abdullah'tı... "Allah'ın gönderdiği". Allah'ın unuttuğu bir delikte yaşayıp gidiyordu işte.

Ta ki Pelteklerden İsmail'in sondan üçüncü oğlu Memo duvar dibinde Abdullah'ı işerken görene kadar.

İsmail, eğilmiş, ferfecir gözlerini dipten Abdullah'ın "it ölüsü" çüküne dikmiş, hınzır hınzır kıkırdıyordu. Zıplamasıylan bağıra bağıra koşması bir oldu İsmail'in.

"Koşun laaan," diye bağırıyordu İsmail... "Koşun laaan koşun, Abdullah'a bakın, vallah görmişem, onunki kabuklu, onunki kabuklu."

Derler ki Abdullah'ın duvarın dibinden ağıldaki sığınağına kaçışı tıpkı bir kertenkelenin kaçışı gibiydi... Az sonra ağıla taşlar yağmaya başladı. Çoluğu çocuğu, genci yaşlısı toplanmış, ağılı taşlıyorlar, "Çık ulan gâvur, kim olduğunu anladık, çık dışarı," diye bağırıyorlardı.

Bir süre sonra bağırışlar yakınlaştı, ayak seslerine dönüştü. Ağılın kapısı açıldı.

İlk giren her daim Abdullah'ı korumuş olan Pelteklerin İsmail oldu, ardından da öbürleri.

İsmail ardındakileri durdurdu, bir adım öne atıldı.

"Nerdesin lo Abdullah gel ki seni kurtaram, uzat elini."

İsmail'in eli Abdullah'ın uzattığı ele değdi değmesine ama birden irkilerek geri çekti. Uzattığı kanlı bir deri parçasıydı. İsmail ardındakilere döndü.

"Hadin lan, bırakın garibi, çıkıyoruz."

Rahat kodular ondan sonra sünnetli Abdullah'ı... Dokunmadılar bir daha.

Çocukluğunda kertenkele avlayanlarınız bilir. Uzanıp tuttuğunuzda sadece kuyruğu kalır elinizde.

Yıl 2004, *Yeniçağ* gazetesi "Ermeniye bak" diye manşet atmış.

Birileri yine kertenkele avına çıkmış besbelli.

Ve ben şimdi - yanlış değerlendirilmesin, ürktüğümden ya da sindiğimden değil elbet- kendimi "Kertenkele Abdullah" gibi hissediyorum, iyi mi?

Mazur görün, sürüngenlik işte!

FETHİYE ÇETİN

Davanın 14 Aralık 2004 tarihindeki ikinci duruşmasında beklediğim şey oldu ve Hrant hakkında şikâyet dilekçesi verenler kalabalık bir halde duruşmada boy gösterdiler. Zebellah gibi adamlar vardı içlerinde. O gün oraya Hrant'ı dövmeye geldiklerini anladım ve iyi ki gelmedi diye sevindim de kendi kendime. Boynunda fotoğ-

raf makinesi asılı biri ikide bir, "Hrant Bey gelmeyecek mi Fethiye Hanım?" diye sorup duruyordu.

O duruşmada hiç unutamadığım bir şey oldu. "Müvekkilim bu yazıları Ermeni kimliği üstüne yazmıştır. Burada Türklerle ilgili bir husus yoktur. Yazı Diaspora Ermenileri üstüne yazılmıştır," dediğimde, hâkim sözümü kesip, "Ne Ermenileri?" diye sordu. Diaspora kavramını ve Diaspora Ermenileri ile ne kastettiğimi açıklamaya çalıştım ve hâkimden dosyayı bilirkişiye göndermesini istedim. Hrant'ın bu yazılarında neyi kastettiği, ancak önyargısız ve objektif bir okuma ile anlaşılabilirdi ve benim mahkeme yargıcı ve iddia makamı konusunda ciddi kaygılarım oluşmuştu. Hâkim bilirkişi talebimi kabul etti ve duruşma sona erdi.

Daha duruşmadan çıkarken salondakilerden bazıları, özellikle de o iriyarı adam arkamdan bağırmaya başladılar. Aynı kattaki baro odasına girdim ve bir süre dışarı çıkamadım. Ermenilere küfredip slogan atıyorlardı. Telefon edip polis istedik aşağıdan. Sadece tek bir polis geldi. Oysa sekiz-on kişilik bir grup vardı slogan atan... Yanımda polisle merdivenlerden inerken bile bunlar arkamdan bağırıyordu.

Bu olay üzerine üç avukat meslektaşım benimle dayanışma göstermek için dönüşümlü olarak duruşmaya girmek istedi. Ben de yetki verdim onlara. Hrant'a da dosyayı bilirkişiye gönderdiğimi söyledim. Hrant, "Bu davanın fazla yaygarasını yapmayalım," dedi ve biz bilirkişi raporunu beklemeye başladık. Dosya İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden üç kişilik bir bilirkişi kuruluna gitti. Kuruldaki isimleri hâkim seçmişti ve bu kuruldan son derece ayrıntılı, hukuki yönden doyurucu ve lehimize bir rapor geldi. Raporu okuyunca rahatladım, çünkü yerleşik uygulamaya göre hâkim bilirkişi raporuna uyar. Fakat bilirkişi raporuna rağmen savcı davanın mahkûmiyetle sonuçlanması yolunda mütalaa verdi.

HRANT

Evet, dava açılmıştı ama ben yine de iyimserliğimi kaybetmedim.

O kadar ki, telefonla canlı olarak bağlandığım bir televizyon programında, beni suçlayan avukat Kerinçsiz'e, "Çok heveslenmemesini, bu davadan herhangi bir ceza yemeyeceğimi, eğer ceza alırsam bu ülkeyi terk edeceğimi" dahi dile getirdim. Kendimden emindim, gerçekten yazımda Türklüğü aşağılamak gibi bir niyetim ve kastım hiç ama hiç yoktu. Dizi yazılarımın tamamını okuyanlar bunu çok net olarak anlayacaklardı.

Nitekim işte, bilirkişi olarak tayin edilen İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinden oluşan üç kişilik heyetin mahkemeye sunmuş olduğu rapor da bunun böyle olduğunu gösteriyordu.

Endişelenmem için bir sebep yoktu, davanın şu ya da bu aşamasında muhakkak yanlıştan dönülecekti...

Ama savcı, bilirkişi raporuna rağmen cezalandırılmamı istedi.

FETHİYE ÇETİN

Savcının mütalaasını verdiği duruşmada Kerinçsiz'in kalkıp savcıya, "Türk milletinin yüzünü ağarttınız," demesini hiç unutmayacağım. Bunun üzerine hâkimin odasına gidip, "Bu ne demek oluyor?" diye sorduğumda, "Siz bana güvenin," cevabını aldığımı da... Bu duruşmadan sonra kendilerine "Büyük Hukukçular Derneği" diyen Kemal Kerinçsiz ve ekibi, kalabalık bir grup olarak her duruşmada boy göstermeye başladı.

Bütün bunları Hrant'a naklettiğimde, "Ben yine de beraat bekliyorum," demişti bana.

O gün, savcının mütalaası üzerine savunma için süre istedim. Duruşma 27 temmuz 2005 tarihine ertelendi. Savunmamızı hazırladık ve hâkim önceden okusun diye iki duruşma arasında mahkemeye sunduk; temmuz ayındaki duruşmada da bu savunmayı tekrar ettik. Artık karar aşamasına gelinmişti. Ama hâkim karar vermedi ve duruşmayı araya adli tatil de girdiği için 13 Eylül 2005 tarihine erteledi. İşte bundan sonra ben ciddi olarak kaygılanmaya başladım.

Hâkim 13 Eylül tarihli duruşmada da karar vermedi, dosyayı tekrar incelemeye aldı ve bu defa duruşmayı 7 Ekim 2005 tarihine bıraktı. Bu minval üç celse geçirdik.

KARİN KARAKAŞLI

Hrant'la bana 159. maddeden açılan davanın ilk duruşmasının üzerinden bir yıla yakın zaman geçmişti. Fethiye Abla her ikimizin de beraatini talep etmişti. Benim zaten değişen yeni Basın Yasası'na göre sorumlu tutulamayacağımı ileri sürmüş, Hrant'ın da kendisine isnat edilen hakaret suçunu işlemediği için beraatini istemişti. Yalnız tuhaf bir durum vardı. Dava bir türlü sonuçlanmıyor, duruşmalar sürekli olarak ileri bir tarihe atılıyordu. Bu sırada daha da tuhaf bir şey oldu ve bu davaya ilişkin lehte çıkan bilirkişi raporu *Agos*'ta yayımlandığı için *Agos* aleyhine yeni bir dava açıldı. Ama bu arada ben

sorumlu yazı işleri müdürlüğünü Arat'a devretmiş olduğum için Arat Dink ve Sarkis Seropyan yargılandılar o davada...

FETHİYE ÇETİN

Bu süreç devam ederken, tatil nedeniyle İstanbul dışında olduğum bir gün Hrant telefon etti ve "*Agos*'ta savcının mütalaasını ve bilirkişi raporunu yayımlamak istiyorum. Ne dersin?" diye sordu. Ben de, "Türk Ceza Kanunu'nda değişiklik getiren yeni yasaya göre, herhangi bir yorumda bulunmaksızın sadece haber olarak yayımlamakta bir sakınca yok," dedim. Bir hafta sonra, savcı bizi yine çağırıyor diye aradı Hrant. Bu söylediğini *Agos*'ta yayımladıkları için yeniden soruşturmaya çağrılmışlardı. TCK'nın 288. maddesine göre, "adil yargılamayı etkilemeye teşebbüs"ten... Saçımı başımı yolacak raddelere gelmiştim.

Soruşturmadan sonra savcı TCK 288. maddeyi ihlalden yeniden dava açtı. 15 Temmuz 2005'te *Agos*'un yeni Yazı İşleri Müdürü Arat Dink ve İmtiyaz Sahibi Sarkis Seropyan aleyhine açılan bu davanın iddianamesi de okullarda okutulacak cinstendir. Bu davadan sonuçta beraat çıktı ama en azından, savcılık ifadesi ve iki duruşma yüzünden yine mahkemeye gidip gelmek zorunda kaldık.

Neyse, biz 159. maddeden açılan ilk davaya dönelim yine... Hâkim duruşmaları sürekli ileri tarihe atarken aslında karar veremiyordu ve tedirginliğim had safhadaydı artık. Sonunda Hrant'la bu durumu kamuoyuna duyurmaya karar verdik ve destek isteyelim diye konuştuk. Arkadaşlara, "duruşmaya gelin" çağrısında bulunacaktık. Hrant'ın o dönemdeki yalnızlığını çok yakından izledim.

Hrant'ın bunu gerçekten de arkadaşlarına duyurup duyurmadığını bilmiyorum. Bana duyurduğunu söyledi ama emin değilim, biliyor musun? O kendisi için kimseden bir şey istemezdi ki!

Sonunda 7 Ekim 2005 tarihinde kararın tebliğ edildiği son duruşma geldi çattı. Duruşmaya belli sayıda insan geldi, kendilerini bugün "Hrant'ın dostları" olarak adlandıran, çoğu genç insanlardı bunlar. *Agos*'dan da gelen birkaç kişi vardı. Hepsi o kadar. Kamuoyunun tanıyıp bildiği isimler pek yoktu. Hrant da katılmamıştı duruşmaya. *Agos*'taki odasında kararı bekliyordu. Sonunda mahkeme, "yazının eleştiri amacıyla yapılan düşünce açıklaması niteliğinde olmadığına, aşağılayıcı ve incitici nitelikte olduğuna" karar vererek Hrant Dink'i, "Türklüğü neşren tahkir ve tezyif etmek" suçunu işlemekten dolayı 6 ay hapse mahkûm etti. Baro odasından arayıp kararı söylemek zorunda kaldım ona.

KARİN KARAKAŞLI

Kararın açıklandığı gün *Agos*'taydık. Fethiye Abla adliyeden telefon etti. Hrant mahkûm olmuş, ben beraat etmiştim. Binadan içeri girdiğimde kararın haberi Hrant'a ulaşmıştı. Kapısı kapalıydı. İçeri girdiğimde, onu bir başma masasında dalmış otururken buldum. Aynı anda tüm telefonlar birden çalmaya başladı. O da gözündeki yaşı silip sinirden titreyen bir sesle yine meram anlatmaya... "Ben alnımda bu lekeyle yaşayamam. Eğer Yargıtay da bu kararı onarsa çekip giderim bu ülkeden," diye haykırıyordu sürekli. Devamlı sokaktaki insandan bahsediyordu. "Mahallemdeki bakkalın, dolmuş şoförünün yüzüne nasıl bakarım bu Türk düşmanı yaftasıyla?" diye sorup duruyordu infial içinde. Telefonları kapatınca, "Bu benim ölüm fermanım," dedi. O sırada oğlu Arat, kardeşleri Orhan ve Levent girdiler odadan içeri. Herkes bir an için kucaklaştı sessizce. Sonra ben onları yalnız bıraktım.

ARARAT

Ben o gün *Agos*'a gittiğimde, ağlarken bulmuştum babamı... Aslında bütün bu davalar sürecini yaşarken mahkûmiyet kararı çıkacağını beklemiyordu babam. Bir gariplik olduğunu seziyordu ama kendisinden de o kadar emindi ki... Zaten bilirkişi raporu da olumlu çıkmıştı. Eh, savcının mahkûmiyet istemekte ısrar etmesi de normaldi; savcılar hep böyle ister çünkü. Sonuçta hâkim doğru kararı verecekti. Buna samimiyetle inanıyordu babam. Belki de bu yüzden mahkûm olduğunu öğrendiğinde kahroldu üzüntüden. Çok ağrına gitti bu. "Ben insanlara ne derim?" deyip duruyor ve ağlıyordu.

HRANT

Bu karar karşısında tüm yasal haklarımı kullanacağım. Çok açık ve net söylüyorum; eğer suçum sabitlenirse, insanları tahkir edeceksiniz, sonra da onlarla beraber yaşayacaksınız, demektir bu. Hem de aynı sokak, aynı mahalle, aynı ülkede... Bu bir onursuzluktur, olmaz böyle şey. Ben bunu yapmam. Böyle bir niyetim olmadığını bu topluma anlatamıyorsam, evet, bu ülkeyi terk ederim ve giderim.

FETHİYE ÇETİN

Mahkûmiyet kararı çıkması üzerine, televizyon kanallarından haberciler *Agos*'a akın etmeye ve röportaj istemeye başladı. Hrant demeç üstüne demeç veriyordu. "Burada bana isnat edilen suç ırkçılıktır ve ben bu suçu işlemem. Ben hayatım boyunca her zaman ırkçılığın karşısında olmuşumdur," diyordu. "Yargıtay bu kararı onaylarsa giderim bu ülkeden," dedi.

Hiç kimse Hrant'ın hapis cezası alacağını beklemiyordu. Başta yazar Adalet Ağaoğlu olmak üzere bir grup aydın Hrant'la dayanışmaya geldi o gün.

ZEYNEP TANBAY

Mahkûmiyet kararının açıklandığı gün kalabalık bir grup *Agos*'a koştuk. Kurucuları arasında yer aldığı Barış Girişimi olarak yaptığımız destek ziyareti Hrant'ı çok duygulandırmıştı. Karardaki "Türklüğe hakaret" gerekçesine inat, tam da o gün ona yalnız olmadığını hissettirmeye çalışmıştık. Kimler yoktu ki aramızda? Adalet Ağaoğlu, Ali Bayramoğlu, Ayşe Erzan, Gençay Gürsoy, Yalçın Ergündoğan, Ercan Karakaş, Oya Baydar, Feza Kürkçüoğlu, Orhan Alkaya, Erol Kızılelma, Behiç Ak, Ersin Salman, Musa Çam, Ergin Cinmen, Müge Sökmen, Vecdi Sayar, Ali Uçansu, Adalet Dinamit, Neşe Erdilek ve Mehmet Baki, hepimiz yanındaydık.

O gün karşımızda her zamankinden çok farklı bir Hrant vardı. Çok üzgündü. Belli etmemeye çalışıyordu ama yıkılmış gibiydi.

ARARAT

O gün kararı öğrenen bazı yazarlar, sanatçılar, aydınlar *Agos*'a geldiler, babama destek ve dayanışma göstermek için. Aralarında ünlü yazar Adalet Ağaoğlu da vardı. Gösterilen bu aydın dayanışması çok etkilemişti babamı, özellikle de Adalet Hanım'ın kalkıp gelmesinden çok duygulanmıştı. Sonra hep birlikte aşağı inmişler ve *Agos*'un önünde televizyonlara konuşmuştu babam. Adalet Hanım'a duygulu bir şekilde sarılırken gözyaşlarını tutamamıştı. O gün o kadar gurur duymuştum ki böyle bir babam olduğu için. Bu kadar masum, bu kadar temiz! Ancak böyle bir insan nasıl görüneceğinin kaygısını duymazdı. "İşte babam," demiştim, "işte sahici insan!"

Tam da Aratçığımın anlattığı gibi oldu her şey. Ama orada kameraların önünde dayanamayıp ben sarılmıştım Hrant'a. O günü dün gibi hatırlıyorum ve inanır mısın, sıcaklığını bile duyuyorum hâlâ... Mahkûmiyet kararını öğrenir öğrenmez, kalktım koşa koşa gittim yanına. Hrant'ın masumiyetinden bir an bile kuşku duymamıştım bütün o davalar boyunca; onu o halde görünce daha da sarsıldım. Önce odasında oturduk, sonra aşağıya indik hep birlikte. Hrant yanı başımdaydı. Mikrofonlar bana da uzatılıyordu. İşte o an bir şey oldu ve Hrant'a sımsıkı sarılmamla birlikte, "Vermeyeceğim seni... Seni bizden alamazlar!" diye haykırdım. Ben hiç bağıran çağıran bir insan olmamıştım hayatım boyunca. Utangacımdır aslında. Ama nasıl oldu bilmiyorum, o ses yırtılırcasına içimden koptu. İşte o anda Hrant da gözyaşlarını tutamadı.

HRANT

Altı ay mahkûmiyetime karar verildiği haberini ilk duyduğumda, kendimi dava süresi boyunca beslediğim ümitlerimin acı tazyiki altında buldum. Şaşkındım... Kırgınlığım ve isyanım had safhadaydı.

"Bak şu karar bir çıksm, bir beraat edeyim, siz o zaman bu konuştuklarınıza, yazdıklarınıza nasıl pişman olacaksınız," diye dayanmıştım günlerce, aylarca...

Davanın her celsesinde, "Türk'ün kanı zehirlidir," dediğim dile getiriliyordu gazete haberlerinde, köşe yazılarında, televizyon programlarında.

Her seferinde "Türk düşmanı" olarak biraz daha meşhur ediliyordum.

Adliye koridorlarında üzerime saldırıyordu faşistler, ırkçı küfürlerle.

Pankartlarla hakaretler yağdırıyorlardı. Yüzlerceyi bulan ve aylardır yağan telefon, e-mail, mektup tehditleri her seferinde biraz daha artıyordu.

Tüm bunlara "ya sabır" çekip beraat kararını bekleyerek dayanıyordum.

Karar açıklandığında nasıl olsa gerçek ortaya çıkacak ve bu insanlar yaptıklarından utanacaklardı.

Ama işte karar çıkmıştı ve tüm ümitlerim yıkılmıştı.

Gayrı, bir insanın olabileceği en sıkıntılı konumdaydım.

Hâkim "Türk Milleti" adına karar vermişti ve benim "Türklüğü aşağıladığımı" hukuken tescil etmişti.

Her şeye dayanabilirdim ama buna dayanmam mümkün değildi.

Benim anlayışımla, bir insanın birlikte yaşadığı insanları etnik ya da dinsel herhangi bir farklılığı nedeniyle aşağılaması ırkçılıktı ve bunun bağışlanır bir yanı olamazdı.

İşte bu ruh haliyle, kapımda hazır bekleyen ve "Daha önce dile getirdiğim gibi ülkeyi terk edip etmeyeceğimi" teyit etmek isteyen basın ve medyadan arkadaşlara şu açıklamada bulundum:

"Avukatlarıma danışacağım. Yargıtay'da temyize başvuracağım ve gerekirse Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne de gideceğim. Bu süreçlerden herhangi birinden aklanamazsam ülkemi terk edeceğim. Çünkü böylesi bir suçla mahkûm olmuş birinin benim kanaatimce aşağıladığı diğer yurttaşlarla birlikte yaşama hakkı yoktur."

Bu sözleri dile getirirken yine her zamanki gibi duygusaldım. Tek silahım samimiyetimdi.

FETHİYE ÇETİN

Hrant'ın 159. maddeden mahkûm olması yalnızlaştırılma sürecindeki son dönemin başlangıcıdır. Umudunu kaybetmemeye çalışmış ama çok üzülmüştü bu karara. Karardan sonra benim çağrımla bazı avukat arkadaşlar da *Agos*'a geldi ve bir toplantı yaptık birlikte. Amacım, Hrant'ı daha fazla sayıda avukatla savunmaktı. Biz içeride konuşurken gelip fotoğraflarımızı çekti. Bizim *Agos*'ta toplanmamızdan mutluydu. Açıkça dile getiremese bile bu dayanışmaya çok ihtiyacı vardı. Bunu biliyorum.

HRANT

Şu çok açık ki, beni yalnızlaştırmak, zayıf ve savunmasız kılmak için çaba gösterenler, kendilerince muratlarına erdi. Daha şimdiden, topluma akıttıkları kirli ve yanlış bilginin tesiriyle Hrant Dink'i "Türklüğü aşağılayan" biri olarak gören ve sayısı hiç de az olmayan önemli bir kesim oluşturdular. Ruhen artık hep kahır çekiyordum. Televizyonlarda koca koca profesörler, benim o cümlemi tekrarlıyorlardı sürekli. Her haberde, her köşe yazısında aynı cümleyi tekrarlıyorlar ve ben

her seferinde "Türk düşmanı" olarak biraz daha fazla mimleniyordum.

Artık her sokağa çıktığımda, bana bakan bu adam benim hakkımda ne düşünüyor acaba diye kendi kendime psikolojik işkence yapmaya başlamıştım. Ne yazık ki eskisinden daha fazla tanınıyordum ve insanların, "A bak, bu o Ermeni değil mi?" diye bakış fırlattığını daha fazla hissediyordum. Ve refleks olarak da başlıyordum kendi kendime işkenceye. Bu işkenceyi anlatamam ki... Bu ruhsal işkencenin karşılığı kaç yıl hapistir, bilmiyorum ki. Bana altı ay hapis verip ertelediler de iyilik mi yaptılar, onu da bilmiyorum.

İşte bu, inanılmaz bir bedel ödemektir. İçişleri Bakanı ya da Adalet Bakanı, "Canım," diyorlardı, "hapse düşmüş bir tane aydınımız var mı 301'den?" Onlar için bedel ödemek sanki sadece hapis. Oysa asıl bu çok ağır bir bedeldi... Hep sabır çekmiştim. Beraat edeceğim ve bu insanlar kalacaklar; bunu yazanlar, konuşanlar söyledikleriyle kalacaklar. İşte o zaman, o zaman, demiştim kendi kendime. Ama o zaman hiç gelmedi, çünkü ne pahasına olursa olsun aklanmamam konusunda kararlıydılar ve Yargıtay aşamasına kadar da müdahale ettiler.

AYDIN ENGİN

Hrant mahkûmiyet kararından sonra sokağa çıkıp insanların yüzüne bakamaz hale geldiğinden yakınırken, basındaki karalamalar artarak devam ediyor, neredeyse bir linç kampanyasına dönüşüyordu. Deli olmak işten değildi!

Başta *Hürriyet* olmak üzere tüm gazete haberlerinde karar gerekçesindeki şu ifade tekrarlanıyordu: "Öyle millet vardır ki, kan dedin mi akla bu toprakların her santiminde bulunan ecdat kanı gelir." Bunları okumak da bizim kanımızı donduruyordu. Bir tekrarlanan ifade de, "Türklüğü aşağılamak suçundan mahkûm olan Hrant Dink" ya da "Türklüğe hakaretten yargılanan Ermeni gazeteci Hrant Dink" idi. Bu tanımlama artık Hrant Dink'le ilgili her türlü haberin ayrılmaz bir parçası olmuştu. Milletin beyni böyle yıkanıyor, onu hiç tanımayanların zihninde böyle bir Hrant Dink imajı yerleştiriliyordu.

Gazete haberleri bu şekilde seyrederken, kendisine ancak *Hürriyet*'in ilavesinde yer bulabilen yazar Ahmet Altan, 10 Ekim 2005 tarihli köşe yazısında bütün bu beyin yıkamalarına inat, gerçeği tüm çıplaklığıyla haykırıyordu: "Ülkede hukukla adalet arasındaki

bağ kopmuş gibi gözüküyor. Hrant Dink altı aya mahkûm ediliyor. Hem de ne mahkûmiyet! Bilirkişinin, "Bu yazıda suç yoktur," demesine rağmen ısrarla verilen bir karar bu. Bu nasıl bir hukuk sistemi? Bu toplum kendi hukukçularının elinde rehin mi? (...) Hrant Dink, "Türklüğe hakaret etmiş". Hrant'ın yazdığı yazıyı iyi niyetle okuyan herkes o yazının "Türklüğe hakaret" etmek gibi bir kastı olmadığını görür... İttihatçı güruhunun yarattığı acıları, bunu zehirli bir kan davasına çevirmeden anlattığı için mi bu insanı mahkûm edecek bu toplum? Ermenilerin çektiği acıları anlatmaya hakkı yok mu Hrant'ın? Dedelerimiz Hrant'ın dedelerine acılar çektirdi, şimdi de biz mi Hrant'a acı çektireceğiz?"

ERSİN KALKAN

Mensubu olduğum *Hürriyet* gazetesinin Hrant'ı ölüme götüren süreçte başta Emin Çölaşan olmak üzere bir kısım yazarı ve "habercileri" marifetiyle büyük sorumluluğu olduğunu biliyorum. Genelkurmay bildirisinden sonra, basının yanı sıra yargı mekanizması da harekete geçirildi ve Hrant'a, *Agos*'ta çıkan bir yazısından ötürü Şişli Cumhuriyet Savcısı tarafından dava açıldı. "Türklüğü neşren tahkir ve tezyif etmekten" açılan bu davayı birbirini takip eden yeni davalar kovaladı. Bu süreçte Kemal Kerinçsiz önderliğindeki "zinde güçler" de harekete geçirildi.

ALPER GÖRMÜŞ

Hrant Dink'in düşmanlaştırılması operasyonunun başarıya ulaşmış sayılması için bu algının faşizan-milliyetçi çevrelerle sınırlı kalmaması, merkez medyanın etkilediği geniş yığınların da algısı haline getirilmesi gerekiyordu. Doğrusu, onlar da ellerinden geleni yaptı. Sabiha Gökçen'le ilgili haberi *Hürriyet* gazetesi için kaleme alan Ersin Kalkan'ın dediği gibi, "Başta *Hürriyet* olmak üzere gazetelerin çoğu Kemal Kerinçsiz tayfasının yaptığı saldırıları kınamak şöyle dursun, bu canileri kahraman haline getirdiler." Yine Ersin'in isabetle belirttiği gibi, "Bazı gazeteciler de bu kampanya sırasında Kerinçsiz gibi görevlendirilmiş ve bu vazifelerini de hakkıyla yerine getirmişlerdir. Hrant'ın sonunu hazırlayan iklimin oluşturulmasında gazetecilerin de sorumluluğu vardır."

Bu tespitin ne kadar yerinde olduğunu anlamak için, *Vatan* gazetesi başyazarı Güngör Mengi'nin mahkûmiyet kararının verildiği günün ertesinde, 8 Ekim 2005'te yazdığı yazının bir bölümüne

bakalım: "'Eğer hakaret etmediğimi bu topluma inandıramazsam, bu ülkeyi terk ederim,' demiş. Bu kadar lafa ne gerek var? Önce maksadını aşan bir yoruma sebebiyet verdiği için vatandaşlarından özür dilesin Hrant Dink. Bavulunu toplamaya sonra karar versin. Belki gerek kalmaz!"

30 Kasım tarihinde *Milliyet* gazetesi yazarı Melih Aşık'ın, sanki Hrant yazısında "soykırım" sözcüğünü kullanmış izlenimi veren şu ifadelerinde de iyiniyet aramak pek mümkün değil tabii ki: "Hrant kardeş... Sen haksız bir mahkeme kararına haklı olarak üzüldün... Peki, 70 milyonluk bir ulusu, herhangi bir yargı kararı olmadan kendisinden önce yaşanmış olaylardan dolayı "soykırım suçlusu" ilan ederken bunda da bir haksızlık görüyor musun? Görmüyor musun?"

FETHİYE ÇETİN

Hrant'ı mahkûm etmekle de yetinmediler, kararın açıklanmasından tam bir hafta sonra 14 Ekim 2005 tarihinde yine Şişli 2. Asliye Ceza Mahkemesi'nde yeni bir dava daha açtılar. Hrant'ın mahkûmiyet kararı üzerine basına yaptığı açıklamalar nedeniyle, "adil yargılamayı etkilemeye teşebbüs"ten, yani TCK'nın 288. maddesi uyarınca açılan yeni bir davaydı bu. Düşünebiliyor musun, Hrant'ın gözleri dolarak, bir millete hakaretin ırkçılık olduğunu, kendisinin "Türklüğe hakaret" suçu işlemesinin asla mümkün olmadığını açıklaması suç sayılıyordu şimdi de... Avukat Kemal Kerinçsiz ve ekibi yine tektip dilekçelerle savcılığa koşmuşlar, savcı da adeta onların kâtibi gibi davranarak iddianame düzenlemişti. Üstelik de Hrant'ın bu açıklaması hemen bütün gazete ve televizyonlarda yer almasına rağmen hiçbirine karşı bir tasarrufta bulunulmayıp sadece haberin yayımlandığı *Agos* aleyhine açılıyordu dava...

Bu, yargıyı etkilemeye teşebbüs suçundan, yani TCK 288. maddeye dayandırılarak açılan ikinci davaydı. Hrant'ın, art arda açılan bu davalarla bunaltılmak istendiği apaçık ortadaydı.

HRANT

Beni Türkiye insamnın gözünde yalnızlaştırmaya ve açık hedef haline getirmeye çalışan derin güç, mahkûmiyetim üzerine basma yaptığım açıklamaya da bir kulp buldu ve bu kez de yargıyı etkilemeye çalışmaktan hakkımda dava açtı. Üstelik bu açıklamayı tüm basın ve medya vermişti ama onların gözüne

batan ille de *Agos*'takiydi. *Agos* sorumluları ve ben, bu kez de yargıyı etkilemekten yargılanır olduk.

"Kara mizah" dedikleri bu olsa gerek.

Ben sanığım, bir sanıktan daha fazla kimin yargıyı etkileme hakkı olabilir ki? Ama bakın şu komikliğe ki, sanık bu kez de yargıyı etkilemeye çalışmaktan yargılanıyor.

FETHİYE ÇETİN

288. maddeden açılan ikinci davanın ilk duruşmasından önce Yücel Sayman'la konuştum. Kendisi bizim baro başkanlığı seçimlerindeki başkan adayımızdı. O konuşmada, "Hrant'ı desteklemeliyiz," kararı aldık. Bundan sonra duruşmalarda güvenlik sağlanması konusunda talepte bulunmak üzere adliyeye başvurdum ve başvurunun kabulü için de bayağı uğraştım. Sonunda dilekçeyi Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gönderdiler. Bunun üzerine rahatladım biraz. Davanın ilk duruşması ertesi gün görülecekti.

YÜCEL SAYMAN

Ben TCK'nın 288. maddesi uyarınca açılan bu davaya savunma avukatı olarak girdim. Hrant'ın avukatı değildim ama kendim karar verdim davaya girmeye. Hrant aleyhine 288. maddeden dava açıldığını gazetede okuduğumda inanamamıştım. Hrant Dink TCK 301. maddeden mahkûm olmuş, bunun üzerine kararı temyiz etmiş, yargılandığı ceza maddesine ve mahkeme kararına karşı düşüncelerini temyiz dilekçesinde belirttiği gibi basına da açıklamıştı. Gazete haberinin bu kısmında bir anormallik yoktu ama bundan sonrası inanılır gibi değildi. Bunun üzerine, aralarında bazı avukatların da bulunduğu on kişi şikâyette bulunmuş ve Hrant Dink hakkında TCK'nın 288. maddesi uyarınca, "adil yargılamayı etkilemeye teşebbüs" suçundan yeni bir dava açılmıştı.

Kırk beş yıldır üniversitelerde hukuk alanında öğretim üyesiyim. Altı yıl İstanbul Barosu başkanlığı yaptım. Ama bu haber karşısında, "Bu kadarı olmaz artık!" diye bağırarak yerimden fırladığımı hatırlıyorum. Önce emin olmak istedim. 288. madde TCK'ya yeni girmişti ve bildiğim kadarıyla o güne kadar bir uygulaması olmamıştı. Ceza Kanunu'nu aldım, maddeyi okudum. Düzenleme savcı, hâkim, mahkeme, bilirkişi veya tanıkları etkilemek amacıyla alenen sözlü ve yazılı beyanda bulunan kişileri cezalandırmayı öngörüyordu. Burada adı geçen "kişi" nasıl "sanığın kendisi" olabilirdi? Sa-

nığın kendisi hâkimi, mahkemeyi söz ve beyanıyla etkilemeyecek de ne yapacaktı? "Sayın yargıç, ben sizi etkilemeyeyim, amacım sizi asla etkilemek değil ama..." diyerek mi savunma yapacaktı? O an karar verdim: Bu davada TCK 288. maddeyi ihlal etmekle suçlanan sanıkların avukatlığını üstlenecektim. Bunu sadece sanığı savunmak için değil, sanığın temel hakkı olan adil yargılamayı, demokrasiyi savunmak için yapacaktım. Hrant Dink'in avukatı Fethiye Çetin'i aradım. Sanıklar kabul ederlerse, kendisi de benim avukat olarak katılmama rıza gösterirse savunmada yer almak istediğimi söyledim. Bunun üzerine yetki verdiler bana.

FETHİYE ÇETİN

Ekim 2005'te açılan bu davanın ilk duruşması 16 Mayıs 2006'da görüldü. Duruşma günü güvenlik önlemlerinin alınıp alınmadığını denetlemek üzere erkenden adliyeye gittim. Daha o saatte Şişli Adliyesi'nin önü ana baba günüydü. Adliye binasının önüne bayrak asmışlar, pankartlar açmışlar. Tam bir provokasyon havası esiyor... Polislerle Hrant'ı adliyeye nasıl getireceğimizi konuştuk. "Taksiyle gelsin, onu garaj kapısından alalım," dediler. Hrant'ı aradım hemen telefonla. "Seropyan yurtdışında, Arat da okuldan gelecek oraya," dedi. Tek başına geldi taksiyle adliye binasının garaj kapısına; kalabalığın soluna düşen bu kapıyı fark etmedikleri için Hrant'ı polislerle garaj kapısından aldık, asansörle hep birlikte yukarı çıktık. Koridorda kalabalık bir saldırgan güruhu bekliyordu. Polis barikat kurmuş. O barikatın içinden yürüyerek duruşma salonuna ulaşmaya çalışıyoruz. Ben Hrant'ın yüzüne bakamıyorum. Nasıl küfür ediyorlar, polislerin üstünden aşıp nasıl yumruk sallıyorlar, tükürüyorlar, bilemezsin... O güzel adam bütün bunlara nasıl dayandı, hâlâ inanamıyorum.

YÜCEL SAYMAN

Duruşma salonunun bulunduğu koridorda bazılarının başında ayyıldızlı kalpaklar olan kadınlı erkekli bir grup toplanmıştı. "Şuna bak! Bir de baro başkanlığı yaptı; hainin avukatı olmuş!" sözleriyle hakaret ettiler bana. Diğer bir avukat arkadaşa şiddet kullanıldığını gördüm. Güvenlik güçleri müdahale etti. Salona girişi sağlayan bir geçit oluşturdular. İçeri girdik.

Şişli Adliyesi 2. Asliye Ceza Mahkemesi küçüktür. İçerde üç sanık, altı sanık vekili, otuzun üzerinde şikâyetçi, müdahale talebinde

bulunanlar ve vekilleri, neredeyse iç içe geçmiştik. Hrant Dink izleyici sıralarından gelen, "hain, alçak" bağırtıları arasında salona girdi. Sanıklara ayrılan bölüme gelmeye çalışırken izleyiciler arasından tükürenler oldu. Duruşma salonunun dışından gelen küfürler içerden de duyuluyordu. Duruşma böyle gergin bir havada başladı.

FETHİYE ÇETİN

Hrant duruşma salonu diye adlandırılan yerde, "Türk düşmanı!" bağrışları arasında konuşmaya çalışıyor, hayatı boyunca ırkçılığa karşı durduğunu, ırkçılık yapmasının asla mümkün olamayacağını tekrar tekrar anlatmaya çabalıyordu. Bize kalem, bozuk para fırlatıyorlardı. O arada Arat girdi duruşma salonundan. Şaşkınlıktan kocaman olmuş gözlerini babasından ayıramıyor, ne olduğunu anlamaya çalışıyordu. Onu tanımadılar herhalde... O sayede girebildi içeri.

ARARAT

Ben Karin Karakaşlı'nın ayrılmasından sonra sorumlu yazı işleri müdürü görevine getirildiğim için, bu davada babamla birlikte yargılanıyordum. İyi ki de öyle olmuş, yoksa ona neler yaşatıldığını asla bilemezdim. İnsan görmeden anlayamaz bütün bunları...

O gün mahkeme saati değiştiği için ben sonradan gitmiştim oraya. Felaket bir haldeydi Şişli Adliyesi. Polisler etrafımı sardı beni içeri sokmak için. Tam bir linç havası esiyordu. İki yanımızda on beş kişi kadar vardı, arkada da otuz kişi kadar... Sürekli küfür ve hakaret ediyorlar, yumruklar sallıyorlardı. Koridorda ise rahat yüz kişi toplanmıştı. Birine baksan dalacak halde, sivil polisler de var aralarında; anlayamıyorsun kim seni korumak için orda, kim linç etmek için... Zor girebilmiştim duruşma salonundan içeri. Hep babamı düşünmüştüm o buradan nasıl geçebildi diye...

İçerde babam sinirini bastırmaya çalışıyordu, onuru kırılmıştı. Normalde sokakta ana avrat dalacağı heriflerdi bunlar. Üstelik büyük bir haksızlığa maruz bırakılmıştı; bunu makûl bir biçimde anlatması lazımdı. Böyle bir baskı vardı üstünde. Ezik değildi ama normalde böyle durumlarda dellenirdi benim babam. Şimdi bastırmaya çalışıyordu duygularını. Tipler de zaten karikatür gibiydi. Gerçek hayatta rastlayamayacağın, kötü masal karakterleriydi. Babam bana her zaman hayatta iyi ve kötünün saf olarak ayrılmadığını, her ikisinin içinde diğerinden bir parça bulunduğunu öğretmişti. Ama işte burada iyi ve kötü net bir şekilde ayrılmış, apaçık karşımda

duruyordu. Tam dibimde kötüler grubunun temsilcisi olarak Kemal Kerinçsiz vardı. Normalde böyle tarif etmem insanları ama bunları ediyorum. Bunları koysan gerçek diye, inandıramazsın kimseyi. Gerçek hayatta yoktur çünkü böyle insanlar.

Adamlar bir de rol yapıyor; o bağırtı çağırtı da sahici değil. Dedim ya, karikatür gibiydiler. Babam normalde gülerdi böyle tiplere. Ama kulağıma eğilmiş, bana tembih ediyordu sakın gülme diye... Hayat memat meselesiydi çünkü... Oğlum aman ha, diyordu sessizce. Nefretin bana yoğunlaşmasından endişe ediyordu. Bunlar beni kafaya yazmasın diye gülmedim ben de. Anlatsan, kimsenin inanamayacağı bir ortamdı. O kadar gerçekdışıydı her şey...

AYDIN ENGİN

O duruşmada ben de vardım, çünkü Hrant'ın aleyhinde "Türklüğe hakaret"ten açılan davaya neden olan o ünlü yazısındaki apaçık Türkçe anlatımı kavramayan yargıçlara ve Yargıtay üyelerine Türkçe dersi vermek üzere gazeteciliğe bir süre ara vereceğimi belirten ironik bir yazı yazdığım için ben de yargılanıyordum onlarla birlikte. 288. maddeden açılan bu dava yüzünden Hrant, yazı işleri müdürü Arat Dink, imtiyaz sahibi Sarkis Seropyan'ın yanı sıra ben de "kadı"nın huzuruna davet edilmiştim.

Şimdi bakın, ben kıdemli bir "basın sanığı"yım. Hatta övünmek gibi olmasın ama en kıdemlilerden biriyim. Gazeteci olarak çok yargılandım, çok hapse girip çıktım, çok savcı, yargıç tanıdım, çok duruşma deneyimi yaşadım.

Ama böylesine hiç rastlamadım, bir daha da rastlayabileceğimi sanmıyorum. Avuç içi kadar olan duruşma odası daha önce avukat Kemal Kerinçsiz önderliğindeki bir "ulusalcı-milliyetçi" grup tarafından adeta işgal edilmiş. "Bitse de gitsek, şu beladan kurtulsak," diye bakınan bir savcı... Ne yapacağını şaşırmış ve ipin ucunu baştan kaçırmış bir yargıç. Kerinçsiz ve takımı kararlı. Dinleyici sırlarında oturanlar fısıltıyla bizlere küfrediyor, yargıca göstermeden tükürüyor, tükenmezkalem, metal para fırlatıyor, punduna getirip dirsek ya da tekme atıyorlar. Bu koşullar altında bizler de savunma yapmaya çabalıyoruz. Saldırıların dozu giderek arttığı halde yargıç yine de duruşmayı bitirme yoluna gitmiyor...

YÜCEL SAYMAN

Sonra davaya müdahil olma, yani katılma taleplerinin görüşmesine geçildi. Davaya katılma taleplerini "Türk unsurunun ferdi olma-

larına" ve "Türk milletinin değerlerine hakaret edenlerin cezalandırılması" isteklerine bağlıyorlardı. Görülmemiş bir şeydi bu, çünkü görülmekte olan dava, yargıcı etkilemeye teşebbüsten açılmıştı. Nasıl olur da "Türk unsurunun ferdi olmak" bu suçtan zarar görmenin gerekçesi olarak düşünülebilirdi? Nasıl bir hukuk anlayışıydı bu?

Sonuçta savcı bile katılma istemlerinin reddini talep etti. Bunun üzerine müdahale ettiler. Yine bağrış çağrış... Yargıç kararını açıklamak üzereyken bazı şikâyetçi ve şikâyetçi vekilleri yine müdahale etti ve yargıcı reddetme talebinde bulundular. İnanılması güçtü ama oluyordu. Henüz davaya katılma istemleri kabul olunmamış, bu nedenle de yargılama açısından bir sıfatı bulunmayan kişi yargıcı reddediyordu! Söz aldım ve bunu dile getirdim. Yargıç önce katılma istemlerinin reddine karar verdi, sonra yargıcı ret istemini reddetti.

Bunun üzerine kargaşa başladı salonda. Kendisi de şikâyetçi olan ve yargıcın reddini talep eden avukat, "Biz bu davaları Türk milleti adına izliyoruz. Sizi de izliyoruz, fetret devriniz bitti!" diye bağırdı. Bu sözler duruşma zaptına geçmedi. Bundan sonrası tam bir kargaşaydı artık. "Şerefsiz!" diye bağıranlar, yuhalayanlar, tükürenler...

FETHİYE ÇETİN

Yargıca, "Fetret devriniz bitmiştir!" diye bağıran avukat Kemal Kerinçsiz idi.

Bu unutulmaz duruşmanın unutulmaz simalarından birisi de oydu. Kendisi zaten (159) 301. maddeden açılan ilk davada bilirkişi kurulu raporunun Hrant'ın lehinde çıkması üzerine, o davanın bakıldığı bütün duruşmalara girmeye başlamıştı. Bu duruşmada da hem şikâyetçi hem de şikâyetçilerin avukatı olarak bulunuyordu.

İkinci unutulmaz sima ise Emekli General Veli Küçük'tü! Veli Küçük, duruşma salonunun bulunduğu koridordaki saldırgan güruh arasındaydı. Zaten duruşma salonu dediğimiz küçük bir oda... Hınca hınç dolduğu için gelenlerin çoğu koridorda bekliyordu. Sonra bunlar içerdekilerle birlikte davaya müdahil olma istemini içeren dilekçeler verdi. Hâkim müdahil olmak isteyenlerin verdiği dilekçeyi duruşmada okuduğunda ismini duydum: Meşhur Veli Küçük'tü bu... Şimdi biliyorsun, Veli Küçük de, Kemal Kerinçsiz de Ergenekon davasında tutuklu olarak yargılanıyor. Ama Hrant Dink davasıyla hâlâ ilişkisi kurulamadı bunların.

Sonunda hâkim hepsinin katılma taleplerini reddetti. Bunun üzerine iyice zıvanadan çıktı içerdeki durum. Bu noktada avukat Yücel Sayman dayanamadı, "Alçak herifler!" diye bağırdı. Hâkim

bunu zapta geçirdi ve Kerinçsiz ekibinin şikâyeti üzerine yillarca baro başkanlığı yapmış bir hukukçu bu yüzden yargılandı. Düşünebiliyor musun, bu adamlara bütün bu yaptıklarından dolayı dava açılmadı, ancak Yücel Sayman'a açıldı dava. Hukuk tarihine geçmesi gereken şeyler bunlar...

YÜCEL SAYMAN

Evet, sonunda dayanamadım artık ve "Alçak herifler!" diye bağırdım. Bu yüzden İstanbul 3. Ağır Ceza Mahkemesi'nde yargılandım ve oybirliğiyle beraatime karar verildi. Ama biz o güne dönelim. Yargıç, olayli Hrant Dink duruşmasını nihayet sona erdirdiğinde, biz sanık avukatları ve izleyiciler, duruşma salonundan polis nezaretinde Baro Odası'na götürüldük. Adliyenin önündeki öfkeli kalabalık dağılmamıştı, çıkışımızı bekliyorlardı. Bunun üzerine yine polislerle birlikte aşağıya indik. O sırada aramızdan birkaç kişi saldırıya uğradı, hatta birisinin burnu kanadı. Güçlükle kalabalığı yararak polis otobüsüne bindirildik.

AYDIN ENGİN

Duruşma odasından çıkarken bizlere, "Kansızlar gelin buraya... Hrant, Hrant, gel buraya da sana Türk kanını gösterelim!" gibi abuk sabuk tehditlerle saldırmaya başladılar. Polisler iki grubun arasına girdi. Bu arada "*Cumhuriyet* gazetesinde seni beğenerek okurdum. Meğer sen de Ermeni piçiymiyşsin!" diyen şişko bir kadın bana tükürdü. Ben eğildim, Hrant eğildi ve tükürük gitti, zavallı bir polis memurunun suratına yapıştı. Polisler bizleri ve avukatlarımızı zorbelâ bir başka odaya soktu ve kapıyı tutup saldırganların içeri girmesini önlediler. Bir saate yakın orada bekledik. Sonra Hrant ve Arat'ı asansörle binanın garajına indirip arka kapıdan kaçırdılar. Daha sonra da beni avukatlarla birlikte bir polis otobüsüne bindirdiler.

FETHİYE ÇETİN

Ben böyle bir şey hiç yaşamadım meslek hayatımda. Bu olaydan sonra Hrant'ın gözlerine her baktığımda hep o sahneyi hatırladım. Bu adam bütün bunlarla nasıl başa çıkıyor diye kahroldum. O insanların Hrant'a yaptıklarını hayatım boyunca kabullenemeyeceğim. Avukatlığımdan utandırdılar beni.

O gün oraya Hrant'ı linç etmeye gelmişlerdi. Orası dediğim yer de adaletin arandığı adliye binasıydı. Buna benzer tek duruşma te-

levizyonda gördüğüm Orhan Pamuk duruşmasıdır. Bunu söylemem ne kadar doğru bilmiyorum ama 301. maddeden yargılanan diğerlerine gösterilen ilginin Hrant'a gösterilmediğini düşündüm hep. Halbuki Hrant tanıyıp tanımadığına bakmaz, dayanışma için onların duruşmalarına gitmeye çalışırdı.

PERİHAN MAĞDEN

Hrant Dink'in hiçbir duruşmasına gitmedim. Ama o bana gelmiş. Bir gün cebimden aradı beni. Mahkememe geldiğini, habire onun mahkemelerini de basan aynı insanları görünce "bir provokasyona mahal vermemek için oradan ayrıldığını" söyledi. Duruşma salonuna giremediği, koridora çıkamadığı için mahcuptu. Yammda, yanı başımda yer alamadığı için suçluluk duyuyor, mazeretini açıklıyordu. Alabildiğine kibardı, efendiydi. Mahcubiyet sırası bana gelmişti. Ben onun hiçbir mahkemesine gitmedim çünkü. Yeterince insan gidiyordur diye düşündüm, yanında durmadım. Ama hakkında yazdım. Yargılanıyor olmasından, ayrımcılığa uğruyor olmasından duyduğum derin utancı birkaç kez yazdım. Bunu şimdi gerekçelendiriyor olmam, duyduğum derin utancı ve mahcubiyeti azaltır mı, bilmiyorum.

VİVET KANETTİ

Hrant'ın duruşmalarına ben de gitmedim. Ama 16 Aralık 2005 günü Şişli Adliyesi'nde görülen Orhan Pamuk'un duruşmasına gittiğimde, oraya dayanışma amacıyla gelmiş olan Hrant'ı gördüm ve ona yaşatılanlara tanık oldum.

O gün adliye binasında üst kata çıktığımda duruşma salonu çoktan dolmuş, kapılar kapanmıştı. Koridorda ise plastik kalkanlı polisler ve saldırgan bir yeniyetme grubu mevzilenmişti. İlk seçebildiğim tanıdık yüzler arasında avukat Eren Keskin, Oral Çalışlar, Ufuk Uras ve Zeynep Tanbay'ı hatırlıyorum. Ve bir de bağıran, sağa sola sataşan, elde cep telefonları kışkırtıcı sözlerle birilerine rapor verenler...

İtiş kakış başladığında, duruşma için Londra'dan gelmiş, Orhan Pamuk çevirmeni Maureen Freely zarzor yanıma ulaşıyor. Koridordaki uğultu, isterik sesler giderek artıyor ve aniden bir "Defol!" sesi duyuluyor. Bunu küfürlü başka "Defol!" sesleri izliyor. Seslerin kime yöneldiğini anlamak için başımı çeviriyorum ve Hrant Dink'i görüyorum. Şaşkınlıktan kaskatı kesilmiş... Kendisine yapılan sataşmalar

kesilmiyor, hareketler ve küfürler sertleşiyor ve Hrant orayı terk etmek zorunda kalıyor. Kalkanlı polisler bizi geri itiyor. Maureen ile aşağı kata iniyoruz. Hrant hâlâ orada. Adliye girişinin bir köşesinde yapayalnız duruyor. "Sakın bir yere kıpırdama, sakın dışarı çıkma. Bunların arasından geçmeye kalkma!" diyorum. "Ne yapacağım ki? Gideceğim elbet," diyor. Çıkıyor sonra, bu defa dışarıdaki güruhtan uğultu yükseliyor. Bağırtılar, küfürler, tehdit sesleri...

Habertürk kanalından telefonla arayıp "Orhan Pamuk'un duruşması nasıl geçti?" diye sorduklarında, tanık olduğum tek şeyi, yani Hrant Dink'e yöneltilen şiddeti, oradan kovuluşunu, kimsenin onu koruyamadığını, acizliğimizi, yaşanan rezaleti anlattım onlara. *Habertürk* o sırada rahmetli Ufuk Güldemir'in kurup yaşattığı kanaldı ve bu söylediklerim kesintisiz yayınlanmıştı.

BELMA AKÇURA

16 Mayıs 2006... Gazetedeyim. *Milliyet* muhabirinin istihbarat şefine anlattıklarıyla irkiliyorum. *Agos* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink'in 288. maddeden yargılandığı davanın ilk duruşmasında yaklaşık 50 kişilik Ülkücü bir grubun saldırısına uğradığını anlatıyor. Duruşmayı izleyen muhabir, "İnanmayacaksınız ama Hrant Dink'e, 'şerefsiz, hain,' diye bağırdılar... 'Gel gel, Türk kanı var, buradan geç. Burada hükümet koruyor, sonra kim koruyacak?' diyerek sataştılar. Daha neler yapmadılar ki!" diyor.

Hemen Hrant'ı arıyorum, Kemal Kerinçsiz'in giderek daha 'tehlikeli" ve "tehditkâr," olmaya başladığını söylüyorum. Oldukça sakin bir halde, "Bu yapılanlar o kadar önemli değil de, beni asıl hani şu Susurluk'taki general var ya, o korkutuyor," diyor. "Kim, Veli Küçük mü?" diye soruyorum. "Evet," diyor. "Hrant bunu yazayım mı?" diyorum. "Şimdi değil, daha sonra. Sana bu konuda anlatacağım şeyler var," diyor. Telefonda konuşmak istemediğini anlıyorum, uzatmıyorum ve kapatıyorum. Ama ilginçtir ki, gazetem de bu olayın üzerine gitmiyor. Hrant Dink'in duruşmada saldırıya uğradığı haberi birinci sayfadan görülen, "Daum'un topu taca atması", "Türkan Şoray'a vefasızlık" kadar bile yer bulmuyor. Haberin birinci sayfadan verilmemesine şaşırıyorum. "Hrant Dink'e adliyede saldırı" haberi içerden görülmüş. Haberi okurken hemen önümde oturan Ümran Avcı'ya, "Bu haber manşet olmalıydı," diyorum. Ümran, "Saldırıya uğrayanları değil, öldürülenleri manşet yapıyoruz, hâlâ öğrenemedin mi?" diyor. Bu konuşmadan birkaç saat sonra Ankara'dan gelen bir haberle irkiliyoruz. Danıştay Üyesi Mustafa

Yücel Özbilgin'in öldürülmesiyle sonuçlanan Danıştay saldırısı, bize Hrant Dink'i unutturuyor.

SARKİS SEROPYAN

Hrant saldırıya uğradığı bu duruşmadan sonra Veli Küçük ismine takılmıştı. Bunu şundan fark ettim: Birlikte yargılandığımız bu davanın duruşmalarından birine kendisi katılmamış, biz Arat'la birlikte gitmiştik. O duruşmada Kerinçsiz'i dinlerken şivesinden Makedon olduğunu düşünmüştüm. Yanında da Arap şiveli bir diğer müdahil vardı. Bunları Hrant'a anlatırken, "Dinimize söven Müslüman olsa," diye espri yapmıştım. Ama Hrant, nedense Kemal Kerinçsiz'le hiç ilgilenmeyip ısrarla o ikinci müdahil adamın kim olduğunu sormuş, onun Veli Küçük olup olmadığını öğrenmek istemişti.

AYDIN ENGİN

Hrant'ın bu duruşmada uğradığı linç girişimine ilişkin haberlerin basında "gerilim ve arbede" sözcükleriyle geçiştirilmesi dikkat çekiciydi. Aynı şekilde, saldırganların "protestocu" olarak adlandırılması da...

2006 yılı boyunca internetteki ırkçı siteler de basın ve yargıda hedef haline getirilen Hrant Dink'i "katli vacip" ilan etmeye başladılar. O sıralar yayın kurulunda Susurluk ve Ergenekon çetelerinin kilit ismi olan emekli Tuğgeneral Veli Küçük'ün de bulunduğu *Yeni Batı Trakya* adlı bir dergide Hrant'ın "Hoş Gidişler Ola" yazısı "Ermeni'nin Küstahlığına Bak!" manşetiyle veriliyordu.

"Bölgede yapılan kazılarda ortaya çıkarılan toplu mezarlarda Ermeni vahşetine maruz kalan silahsız Türk halkının dramını görmezden gelen Ermeni gazeteci Hrant Dink, Avrupa Birliği ve teslimiyetçi Ak Parti hükümetinden destek alarak Atatürk'e dil uzatmaktan çekinmedi," deniliyordu. Aynı dergi Hrant Dink aleyhindeki davaların açılmasına sebep olan avukat Kemal Kerinçsiz'i saldırıya uğrayan, mağdur taraf olarak sunuyor ve "Dink Hrant, provokatör mü, ajan mı? Bunlar bu cesareti kimden alıyorlar?" şeklinde manşetler atıyordu.

Sonuç olarak Hrant Dink'in kamuoyunda "Türk düşmanı Ermeni gazeteci" imajı perçinlendi. Bu bakış açısı sadece aşırı milliyetçi, ırkçı yayın politikalarına sahip basın organları açısından değil, kimi büyük gazeteler açısından da geçerliydi. Aralarındaki fark, büyük

gazetelerin bunu yaparken bu kadar doğrudan bir dil kullanmamalarıydı.

FETHİYE ÇETİN

Burada şunu da belirtmek isterim ki, Hrant Dink, Arat Dink, Sarkis Seropyan ve hâkime hakaret ettiği iddiasıyla Aydın Engin aleyhine 288. maddeden açılan bu ikinci dava, Hrant'ın alçakça öldürülmesinden sonra sadece Hrant Dink açısından düştü, diğer sanıklar yönünden daha aylarca devam etti. Demem o ki, babasının öldürülmesinden sonra oğlunu yargılamayı da sürdürdüler. Şişli 2. Adli Ceza Mahkemesi, ancak 2007 yılının Haziran ayında diğer sanıklar için beraat kararı verebildi.

Hrant'a 288. maddeden ikinci davayı açtıkları sırada, 159. maddeden verilen mahkûmiyet kararına ilişkin dosya daha Yargıtay aşamasındaydı. Bu arada Ceza Yasası değiştirilmiş ve 159. maddenin yerini 301. madde almıştı. Biz de 301. maddeye dayandırılarak 7 Ekim 2005 tarihinde verilmiş olan mahkûmiyet kararını hemen temyiz etmiştik. Gelinen noktada, Yargıtay Başsavcılığı hazırladığı tebliğnamesinde, tıpkı bilirkişi raporunda olduğu gibi, "suçun maddi ve manevi unsurlarının oluşmadığı" sonucuna varmış ve kararın bozulması yönünde mütalaada bulunmuştu. Bu da yeniden ümitlenmemize yol açtı tabii ki...

Ancak, Yargıtay 9. Dairesi, Hrant Dink'e verilen altı aylık hapis cezasını yerinde buldu ve 1 Mayıs 2006 tarihinde kararı onadı. 9. Daire'nin kararı daha bize gelmeden Yargıtay Başsavcılığı bu karara itiraz etti. Başsavcılığın itirazı üzerine dosya, en üst kurum olan Yargıtay Ceza Genel Kurulu'na gitti. Sinir törpüsünün sonuna gelmiştik artık. Ben o aşamada yeniden umutlanmıştım, çünkü Başsavcılığın itirazı söz konusuydu. Onama kararı nasıl olsa Ceza Genel Kurulu'nda bozulur diye düşünüyordum. Zaten üyeler arasında ilk hava Başsavcılığın itiraz dilekçesinin kabul edilip kararın bozulacağı yönündeymiş. Fakat sonra ara verilmiş ve oradaki hava nedense tamamen değişmiş. Sonuç olarak, Hrant Dink hakkında Şişli 2. Asliye Ceza Mahkemesi tarafından verilmiş olan mahkûmiyet kararı, Yargıtay Ceza Genel Kurulu tarafından 11 Temmuz 2006'da doğru bulundu ve onandı. Karar oyçokluğuyla çıktı, altı üye karara muhalefet şerhi koydu ama çoğunluk bence ileride utanç belgesi olarak adlandırılacak o karara imza attı.

HRANT

İtiraf etmeliyim ki Türkiye'deki "adalet sistemi"ne ve "hukuk" kavramına olan güvenimi fazlasıyla yitirmiş durumdaydım.

Nasıl yitirmeyeyim? Bu savcılar, bu hâkimler üniversite okumuş, hukuk fakültelerini bitirmiş insanlar değiller mi? Okuduklarını anlayacak kapasitede olmaları gerekmez mi?

Ama gelin görün ki, bu ülkenin Yargı'sı, birçok devlet adamının ve siyasetçinin de dile getirmekten çekinmediği gibi, bağımsız değil.

Yargı, yurttaşın haklarını değil, Devlet'i koruyor. Yargı, yurttaşın yanında değil, Devlet'in güdümünde.

Nitekim şundan bütünüyle emindim ki, hakkımda verilen kararda her ne kadar "Türk Milleti adına" deniyor olsa da, şu çok açık ki, "Türk Milleti adına" değil, "Türk Devleti adına" verilmiş bir karardı bu. Dolayısıyla, avukatlarım Yargıtay'a başvuracaklardı ama bana haddimi bildirmeye karar vermiş derin güçlerin orada da etkili olmayacaklarının garantisi neydi?

Hem sonra zaten, Yargıtay'dan hep doğru kararlar mı çıkıyordu? Azınlık vakıflarının mülklerini ellerinden alan haksız kararlara aynı Yargıtay imza atmamış mıydı? Nitekim işte, başvuruda bulunduk da ne oldu?

Yargıtay Başsavcısı, tıpkı bilirkişi raporunda olduğu gibi suç unsuru bulunmadığını belirtti ve beraatimi istedi ama Yargıtay yine de beni suçlu buldu.

Ben yazdığımdan ne kadar eminsem, Yargıtay Başsavcısı da o kadar okuyup anladığından emindi ki, karara da itiraz etti ve davayı Genel Kurul'a taşıdı.

Ama ne diyeyim ki, bana haddimi bildirmeye soyunmuş olan ve muhtemelen de davamın her kademesinde bilemeyeceğim yöntemlerle varlığını hissettiren o büyük güç, işte yine perde arkasındaydı. Nitekim Genel Kurul'da da oyçokluğuyla benim Türklüğü aşağıladığım ilan edildi.

FETHİYE ÇETİN

Davalar zinciri bu kadarla da kalmadı. Mahkûmiyet kararının Yargıtay'ca onandığı 11 Temmuz 2006 tarihinden üç gün sonra, 14 Temmuz 2006'da, Hrant'a yine 301. maddeden yeni bir dava açıldı. Maruz bırakıldığı durum, vicdansızlığın inanılmaz boyutla-

rındaydı artık. Sadece açılan davaların tarihleri bile çok şey anlatıyor aslında.

Açtıkları bu son davada da asıl cezalandırılmak istenen elbette yine Hrant'tı ama onunla birlikte Arat Dink ve Sarkis Seropyan'a da TCK 301'i ihlâlden dava açtılar.

Hrant'ın *Reuters* haber ajansına verdiği demeçten alınan, "Elbette, bu bir soykırımdır diyorum. Çünkü sonuçta zaten olay kendisini tanımlıyor ve adını da koyuyor. Olaylar sonrasında dört bin yıldır bu topraklarda yaşayan bir halk tamamen ortadan kaybolmuştur," cümleleri yüzünden Savcılık soruşturması açmışlardı. Bunun haber olarak *Agos*'ta yayımlanması üzerine de bu davayı açıyorlardı. Aynı haber *Agos*'un yanı sıra *Radikal, Milliyet* gibi gazetelerde de yayımlandığı halde, TCK 301. madde uyarınca "Türklüğü aşağılama" suçlamasıyla sadece *Agos*'a ve Hrant'a dava açmaları fazlasıyla manidardı.

Bu davanın daha ilk duruşması yapılamadan Hrant'ı vurdular. Hrant hakkındaki suçlama düştü, dava Arat Dink ve Sarkis Seropyan yönünden devam etti. Dahası, Şişli 2. Adli Ceza Mahkemesi, 11 Ekim 2007'de Arat Dink ve Sarkis Seropyan'ı birer yıl hapse mahkûm etti. Yani babasını vurdukları yetmezmiş gibi, oğlunu da mahkûm ettiler. Mahkeme kararında, mahkûmiyetin alt sınırı olan altı ay yerine bir yıl verilmesinin gerekçesi olarak, "Sanıkların kişilikleri ve eylemlerinin nitelikleri dikkate alındığı" belirtiliyordu. Bu da görülmemiş bir şeydi. Daha önce hiçbir basın ve medya kuruluşuna uygulanmamış olan böyle bir gerekçelendirme, aslında sanıkların Ermeni kimliğine yapılan bir göndermeydi...

Hrant'a dönelim... Bu ardı ardına açılan davalar zinciri, aslında Hrant'a diğer Türk aydınlarından farklı olduğunu hatırlatmak içindi. Bir de unutmayalım ki, düşünce özgürlüğü önündeki büyük engellerden biri olan 301. maddeden yargılanan Orhan Pamuk, Elif Şafak gibi yazarların davaları dahiyane çözümler bulunarak daha ilk celselerinde düşürüldü. Ermeni Konferansı sonrasında yazdıkları yazılar nedeniyle haklarında "Türklüğü aşağılamak" suçlamasıyla dava açılan Hasan Cemal, İsmet Berkan, Murat Belge, Erol Katırcıoğlu, Haluk Şahin gibi gazeteci ve akademisyenler de bir şekilde beraat ettirildi. Hrant Dink ise ısrarla mahkûm ettirildi. Burada devletin bir mesaj vermek istediği çok açıktı.

HRANT

Hiç işlemediğim "Türklüğü aşağılamak" suçundan altı aya mahkûm oldum. Şimdi artık son çare olarak Avrupa İn-

san Hakları Mahkemesi'ne gidiyorum. 17 Ocak tarihine kadar avukatlarım başvuruyu gerçekleştirecekler. Benim için AİHM kararı kadar ve hatta ondan da fazla Türkiye toplumunun vicdani kararı önemli... Sadece benim değil, sadece Ermenilerin de değil, tüm kamuoyunun merak ettiği ve sormaktan kendini alamadığı bir soru var. O da şu:

"Türklüğü aşağılamak" suçlamasıyla 301. maddeden hakkında soruşturma ya da dava açılan hemen herkes için bir biçimiyle teknik ya da hukuki çözüm bulundu ve bu davalar mahkûmiyete varmadan daha ilk celselerde sonuçlandı da, Hrant Dink davası konu olduğunda neden diller kilitlendi? Hrant Dink üstelik de hiç suç işlemediği bir yazısmdan dolayı, niçin altı aya mahkûm oldu?

Benzeri diğer davaların bir şekilde hafif atlatılmış olmasını kıskandığım sanılmasm. Aksine, bu davalarm ya da soruşturmaların açılmış olması dahi mağdurları açısmdan çok ağır bir bedeldir ve tüm bu davalardan yargılanan arkadaşlarm yaşamış oldukları haksızhğın ne gibi bir ağırlık taşıdığını en iyi bilenlerdenim ve paylaşanlardanım. Benim derdim, onlarm davalarında gösterilen kaygı ve telaşın Hrant Dink davasmda niçin gösterilmediğini sorgulamak ve cevaplamak.

Evet, bu cevaba hepimizin ihtiyacı var! Özellikle de benim. Sonuçta bu ülkenin bir yurttaşıyım ve ısrarla herkesle eşit olmak istiyorum.

301. maddeden yargılanma, aklanma ya da mahkûm olma bir rütbe takdimi değil hiç kuşkusuz. Dolayısıyla, onlara ceza verilmediğine göre, bana da verilmemeliydi ya da beni cezalandırdıklarına göre, onları da mahkûm etmeliydiler yaklaşımında asla olamam. Ama ayrımcılığa uğramanın tecrübeleriyle pişmiş biri olarak şu soruyu sormaktan geri duramayacağım:

"Benim Ermeni olmamın bu sonuçta bir rolü oldu mu?"

GÜVERCİN TEDİRGİNLİĞİ

HRANT

The Economist'ten Amberin Zaman var ofisimde, mülâkat yapıyor hapis kararım üzerine... Telefonlar susmuyor. Amberin'e hissettirmemeliyim gözlerimin dolduğunu, yüreğimin kabardığını.

Zaten çıkmış adım duygu sömürücüsüne. Bari dışarıya, ele güne rezil olmayayım.

Ama ne yapayım ki benim başka bir silahım yok. Biraz aklım var belki ama çokça da duygularım.

Ben ne siyasetçiyim, ne politikacı. Hayatım boyunca o an nasıl davranacağımı hiçbir zaman önceden hesap etmedim. O an ne hissettiysem öyle davrandım, öyle konuştum.

Ve de tabii, ta yüreğimin derininden, "Gerekirse bu ülkeyi terk ederim," dedim.

Söyleyin Allahaşkına, benim duygularımdan ve samimiyetimden başka bir silaha niçin ihtiyacım olsun ki!

AMBERİN ZAMAN

O garabet mahkûmiyet kararı verildi ve Hrant altı ay hapis cezasına mahkûm edildi. Mahkûmiyet kararını duyar duymaz aradım, "_The Economist_ için hemen bir haber yapalım, kamuoyu yaratalım, röportaj için geliyorum," dedim. "Tamam," dedi bezgin bir ses tonuyla. Yanına vardığımda sinirden yerinde duramıyordu. "Beni ırkçılıkla suçluyorlar. Düşünebiliyor musun, ırkçılıkla!" diyordu. Aynı cümleyi tekrarlayıp duruyor, öfke ve hüzün arasında gidip geliyordu. "Bu davayı niye açtılar sizce" sorusuyla röportaja baş-

ladım. Hrant şöyle cevap verdi: "Bence bu davayı açtırdılar. Derin devlet açtırdı. Çünkü derin devletin öteden beri benimle hesabı olduğunu düşünüyorum. Özellikle Sabiha Gökçen haberinden sonra... Bana bunu hissettirdiler zaten. Sana bunu ödetiriz gibisinden." Röportajı sürekli olarak bölen telefonlar karşısında birden canlanıyor, duygulanıyordu. Türkü, Kürdü, Lazı, Ermenisi, genci, yaşlısı, erkeği, kadını, Hıristiyanı, Müslümanı, kendisine destek vermek için arıyorlardı. Türkiye'nin dört bir yanından gelen telefonlar karşısında Hrant'ın gözlerinde yaşlar birikiyordu. Tanımadığı, bilmediği insanlardan gelen dualar, sevgi sözcükleri belli ki bu zor anında onu tam yüreğinden yakalamıştı.

RAKEL

Yaşlı *mayrikler, kuyrikler* gelip hep senin için dua ediyoruz, korkuyoruz, derlerdi. O da üzülmeyin, bana bir şey olmaz ama dua etmeye devam edin, derdi. İnanmadığını söylerdi ama dualar iyi gelirdi, bilirdim. Nasıl gelmez ki, Tanrı'nın sözü değil midir zor günlerimizde yardımımıza koşan? Bir o, bir de dostlarının yanında olduğunu hissetmek değil midir?

BASKIN ORAN

Biz Prof. İbrahim Kaboğlu ile birlikte Başbakanlık Danışma Kurulu olarak bir "Azınlıklar Raporu" hazırlamıştık. Hem raporu istediler bizden hem de raporu yazdıktan sonra 301. maddeden yargıladılar. Hatta o zaman Hrant arayarak destek vermişti bana. Diyeceğim, 301. maddeden yargılanan sadece Hrant değildi. Ama bir tek onun mahkûmiyeti tasdik edildi. Bu kadar katmerli azınlık olmanın fiyatıydı bu... Belki buna alet olanlar şu anda utanmıyorlar ama çocukları utanacaktır.

Yeri gelmişken söyleyeyim: Hrant'ın ölümünden sorumlu olanlar arasında ben de varım. Çünkü, "Mahkûmiyetim tasdik edilirse ben bu memlekette kalamam, insanların yüzüne bakamam, durmaz giderim," dediğinde onu arayıp, "Sen ne gideceksin? Onlar gitsin. Senin ataların onların atalarından kaç bin yıl önce gelmişler buraya. Onlar defolsun!" demiştim. Aramaz olsaydım.

TANER AKÇAM

Hrant aleyhine açılan davalar artmaya ve saldırılar yoğunlaşmaya başlayınca kendisi ile dayanışma kampanyası başlatmıştık. İş tam na-

sıl gelişti, hatırlamıyorum. Ya Baskın Oran ve ben Türkiye'den başlattık ve buna ABD'den katılım oldu ya da Amerika'da WATS olarak bilinen, Türk-Ermeni Akademisyenler Çalışma Atölyesi grubu tarafından başlatıldı kampanya. Epey bir katılım oldu ama tabii kimse duymadı bunu Türkiye'de. Öte yandan, Türkiye'de de demokrasiyi savunan aydınlar kendisi ile dayanışmaya girdi, yalnız bırakmamaya çalıştılar Hrant'ı... Ama yine de çok yalnızdı tabii... Nasıl olmasın ki! Bir Ermeni olarak doğrudan kendisini hedef alan bir kampanyayla karşı karşıyaydı. Ve çaresizdi.

FATMA MÜGE GÖÇEK

Ben altı yüzü aşkın Ermeni, Türk ve diğer aydınların katılımıyla internet ortamında bir çalışma atölyesi grubu oluşturmuştum. WATS olarak bilinen bu grubun genişlemesinde Hrant'ı kendisine karşı açılan davalarda desteklemek için yaptığımız iki imza kampanyasının büyük dahli olmuştu. Daha sonra, seçkin öğretim üyelerinin imzalarını içeren bu destek yazılarını Türkiye'nin o zamanki cumhurbaşkanına, başbakanına, bazı bakanlara yolladık.

Derken bir pazar günü Hrant aradı beni telefonla. Detroit'te olduğunu ve Ann Arbor'a gelip beni görmek istediğini söyledi. Buluştuğumuzda, asıl gelme sebebinin WATS olduğunu anlattı ve "Müge bu yaptığın iş çok önemli. Mutlaka bunu devam ettir, olur mu?" diyerek benden söz aldı. Hrant'a verdiğim sözü tuttuk, internet üzerinden yürüttüğümüz bu grup çalışmasını daha da geliştirdik ve yaygınlaştırdık. Çok sayıda Ermeni-Türk ortak projesi, oluşturduğumuz bu diyalog ortamında vücut buldu.

Ama maalesef bu çalışmalarımız Türkiye'deki bağnazlığı ve şiddeti önlemeye yetmedi. Hrant'ı koruyamadık.

BANU GÜVEN

Hrant, daha davalar sürecinin başlangıcında ilk kez NTV'deki akşam ana haberler programıma katılmıştı. O zamanlar bu davanın adil biçimde sonuçlanacağına inanıyordu. Mahkûmiyet kararına rağmen de bu inancını sürdürmüştü. Buna o kadar inanıyordu ki, yine bizim kanalda, "Yargıtay kararı onarsa memleketi terk ederim," açıklamasını yaptığını hatırlıyorum.

Yargıtay'ın onama kararının açıklandığı gün bütün muhabirler görevde olduğu için en yakın noktadaki kameramanımızı *Agos*'a göndermiştik. Ben ancak yayına girmeden önce bandı dinleyebil-

dim. O an çok kötü olduk bütün ekip, çünkü Hrant açıklamasının sonuna doğru ağlamaya başladı. Başka söz söylemeye gerek yoktu. Gece bülteninde o bandı yayınlamaya karar verdik. Hrant gazetesinin önünde o en sahici haliyle ekranlardaydı.

AYDIN ENGİN

Yargıtay'ın kararı onaması sözün bittiği yerdi. Bu noktada acar gazeteciler hiçbir konuda yapmadıkları fikri takibi yaparak gün boyu Hrant'a şu soruyu sorup durdular: "Hrant Bey, mahkûmiyet kararının Yargıtay'ca onanması durumunda ülkeyi terk edeceğinizi söylemiştiniz. Gidecek misiniz şimdi?"

Mahkûmiyet kararının kesinleşmesiyle basındaki linç kampanyası had safhaya ulaşmıştı artık. Özellikle ırkçı sağ basın bunu açıkça Hrant'a yönelik nefreti ortaya koyacak şekilde haberleştirdi. "Yargıtay, gerekçeli kararında Dink'in açıklamasının ifade özgürlüğü değil, galiz küfür olduğunu yazdı" gibi satırlarla ya da "Yargıtay, 'kullanılan ibarenin Türklüğü tahrik ve tezyif edici olduğuna kuşku yok,' dedi" gibi cümlelerle Hrant'ın boynuna "Türk düşmanı" yaftasını geçirdiler.

BANU GÜVEN

Hrant'ın medyadaki kampanya yoluyla hedef tahtası haline getirilmesinde, televizyon ve gazetelerin birbirinden çok da farklı yayın politikaları güttüğünü söylemek zor. Ama sonuç olarak yine de bir farklılık var. Hrant televizyonlarda kendini istediği gibi, en azından kendi cümleleriyle ifade edebileceği programlara davet edildi. Karşısında kim olursa olsun, kendisine nasıl ithamlarda bulunulursa bulunulsun, derdini kendi diliyle anlatmayı bildi. Dolayısıyla, çarpıtma ya da anlattıklarını başka bir zihniyetin diliyle yeniden yorumlama gibi bir durum ortaya çıkmadı.

Basında ise durum farklıydı, çünkü köşe yazarlarının siyasi duruşlarına göre Hrant'ın kaderini belirleyen bu süreçte yangına körükle gitmeleri pekalâ mümkün olabiliyordu.

ALPER GÖRMÜŞ

Yargıtay'ın Hrant hakkında "Türklüğe hakaret" suçundan verilen ceza kararını onaylamasından sonra *Aktüel* dergisi için bir söyleşi yaptım onunla.

Meğer bu son konuşmamız olacakmış... *Agos*'taki odasında elimi ayağımı nereye koyacağımı bilemediğim, utanç-mahcubiyet karışımı bir ruh haliyle dinledim anlattıklarını, çünkü Hrant söyleşi boyunca bütün enerjisini, kendisinin "Türklüğe hakaret" etmesinin neden imkânsız olduğunu anlatmak için kullanıyordu. Hâkimin kararına göre Hrant Dink, Türk olduğum için beni aşağılamıştı ve şimdi hayatını ayrımcılıkla mücadeleye adamış bu büyük insan karşımda, "Alper, kardeşim, ben seni nasıl aşağılayabilirim, bu nasıl bir şey? Beni nasıl bir şeyin ortasında bıraktılar, baksana!" diye isyan ediyordu. Hep bunu anlatmak için çırpındı bize...

Devlet makinesi tarafından bu kadar bariz bir haksızlığa ve insafsızlığa uğratılmış bir insan, insan kardeşleri tarafından anlaşılmak ister. Hem de sadece gözlerinden anlaşılmak ister. Böyle anlarda dert anlatmaya çalışmak bir züldür. Fakat o durmaksızın Türk kardeşlerini aşağılamasının neden mümkün olmadığını anlatıyor, anlatıyordu. O söyleşiyi hiç unutamıyorum. Karşısında küçüldükçe küçülüyordum. Söyleşi sırasında iki kez teybi durdurmak zorunda kaldım. "Alper, kardeşim, ben seni nasıl aşağılayabilirim..." diye başlayan o kısacık cümleyi bitirebilmek için iki kez mola aldı, iki molada da yaşaran gözlerini sildi.

HRANT

Hepinizin başına gelmiştir.

Bazen tüm sıkıntılar üst üste gelir.

Kendinizi çapraz ateş altında hissedersiniz.

Sağda bir dostunuz ölür, solda bir sevdiğiniz hastalanır, bu tarafta siyaseten Devlet'ten bir darbe yersiniz, diğer tarafta içinizden birinin, bir yakınınızın fiskesiyle parelenirsiniz.

Kendinizi bir köşeye sıkışmış hissedersiniz. "Yetti gayrı" diye haykırasınız gelir.

Derken girdiğiniz o sıkıntı dehlizine bir el uzanır, alır sizi, tekrar sabahın şafağına çıkarır ve kulağınıza şöyle fısıldar:

"Haydi, devam et, diren, dayan, pes etmek yok."

Son haftalar benim açımdan hep böyle geçiyor. Bir gün Devlet'in Yargıtay'ı işlemediğim bir suçla beni altı aya mahkûm ediyor, diğer gün kendi toplumum içinden sayısı az da olsa insanlar çıkabiliyor ve "Oh olsun, aldığın ceza az bile," diyebiliyor.

Bir dehlize sıkışmak işte tam da bu...

Derken eller uzanıyor size yakından ve uzaklardan.

Tanıdığınız ya da tanımadığınız.

Sağ olsunlar, imzalar topluyor, bildiriler yayınlıyorlar sizin için. Olmayan suçunuza iştirak ediyor ve alıp mücadelenin ortasına çıkarıyorlar aynı dirençle.

"Haydi devam et, diren, dayan, pes etmek yok."

Sağolun dostlar. İyi ki varsınız.

CENGİZ ÇANDAR

Hrant onca aymazlığımıza rağmen, hiçbirimize toz kondurmadı. Halbuki hepimiz onu bütün o davalar boyunca yalnız bıraktık.

Ben de Hrant'ın duruşmalarına gitmedim, onu yalnız bıraktım. Bu biraz da Hrant'ı "bizler"den biri olarak görmemden, Ermeni olduğunu unutmamdan kaynaklanıyordu. Ve çoğumuz için de geçerliydi bu.

Türkiye'de başına bela açmak, yıllardır Kürt meselesinden asker meselesine, ülkenin demokrasi yolundaki engellerine karşı mücadele veren bizler için o kadar sıradanlaşmıştı ki, Hrant'ın yargılanmasında öylesine dramatik bir yan görmemiştim. 301. maddeden Orhan Pamuk da, Elif Şafak da, Murat Belge de yargılanmıştı. Hasan Cemal, İsmet Berkan, Haluk Şahin, Erol Katırcıoğlu da... Ben zaten post-modern darbe niteliğindeki 28 Şubat döneminde bir Genelkurmay genelgesiyle yalan ifadelere dayandırılarak iftiraya uğramış, "kişilik katli"ne maruz bırakılmış bir "andıçlı" idim. Bunlar yaşadığımız ülkede ahval-i adiyeden sayılırdı. Kimi zaman tehditler alır, kimi zaman "dostluk ve barış ödülleri"ne layık bulunurduk. Olurdu böyle şeyler... Hrant da gerçek bir yurtsever ve demokrat olarak "bizler"den biriydi. Bizlerle aynı şeyi savunurdu. Ama o Ermeniydi. İşte biz bunu unuttuk. "Bizler"den biri olan Hrant'ın Ermeni olduğunu unuttuk. Hrant ise bunu hiç unutmadı ama "bizler"den biri olmayı da hep sürdürdü.

ORAL ÇALIŞLAR

Hrant'ın bu kadar sevilmesine rağmen, yalnız bir tarafı vardı. Ve ben bu yalnızlık karşısında çaresiz kaldım. Hrant'a saldırıyorlardı ve hiçbir şey yapmıyordum, yapamıyordum.

Dava süreciyle çok ilgilenmediğim gibi, duruşmalarına da gitmedim. Bir gün *Cumhuriyet* gazetesine Aydın Engin geldi ve Hrant'la birlikte saldırıya uğradıkları o duruşmada olanları anlattı. Biz hiçbir şeyin farkında bile değildik o zamana kadar. İlk kez o gün öğrendik

bunları. Öğrendik de ne oldu? Ne yapabildik ki onu korumak için? O mahkemelere gitmediğime çok pişmanım. Bunun acısını sonradan çok hissettim içimde...

ALİ BAYRAMOĞLU

Bizler daha soğukkanlı yaşarken, Hrant hepimizden çok hissediyordu hedef seçildiğini. Hepimizden çok görüyordu. Genel olarak tersi olur; kurban görmez, etrafındakiler uyarır. Hrant ise arka arkaya açılan davaların ne demek olduğunu görüyordu. Bu biraz da Ermeni olmasıyla ilgiliydi. Muhalif bir azınlık mensubu olarak yaşamanın deneyimi vardı arkasında. Bazı şeyleri hep işaret kabul ederdi. Valiliği, Ülkücüleri işaret kabul etmişti. Veli Küçük'ün duruşmaya gelmesini de öyle...

Ben Veli Küçük'ün, Kemal Kerinçsiz'in boy gösterdikleri o olaylı duruşmaya gitmiştim. Ama tam gittim de sayılmaz, çünkü kapıya kadar gidip o kalabalığı görünce döndüm. Yaşarken anlamıyor insan... Şimdi geriye baktığımızda Hrant'ın 301. maddeden mahkûm olduğu ve bu mahkûmiyet Yargıtay'ca onandığı zaman, infazına giden yolun bağıra bağıra döşendiğini görmemek mümkün mü? Ama biz bunu o zaman göremedik.

ETYEN MAHÇUPYAN

Hrant'ın duruşmalarına ben de hiç gitmedim. Böyle bir şey istemedi benden. Benim gitmem çatışma çıkmasına davet demek olurdu çünkü. O insanlar zaten kışkırtmaya, çatışma çıkarmaya geliyorlardı oraya.

Hrant'ın bana anlattığına göre, Kemal Kerinçsiz daha ayak takımıymış. Duruşmalar sırasında bağırıp çağıran, hakaret eden, olay çıkaran hep oymuş. Veli Küçük ise duruşmaya geldiği gün ona bakmış sadece. Adeta "gözüm üstünde" dercesine bakmış. Hrant bunu açık bir tehdit olarak algıladığını anlatmıştı o zaman bana.

RAGIP ZARAKOLU

Hrant, Veli Küçük ismini bana da telaffuz etmişti. Onun duruşmasında boy gösterip davaya müdahil olmayı istemesinden sonra çok endişelendiğini söylemişti. Kafasının bir yerinde sürekli olarak onu meşgul eden bir şeydi bu. Dolayısıyla Hrant son aylarda benimle konuşurken hem benimle birlikte olduğunu ama hem de bir yanıyla orada olmadığını hissederdim. Bakışları bir anda kayar, dalar

giderdi. O dönem Uluslararası PEN Yazarlar Birliği, Yayıncılar Birliği, Af Örgütü gibi heyetlerle birlikte *Agos*'a, onunla dayanışmaya gittik. Bütün bu girişimlerin onu koruyabileceğini, ona bir şey yapmayacaklarını düşünüyorduk safiyane bir şekilde. Tabii ki yetersiz kaldık.

LEDA MERMER

Yargıtay'ın mahkûmiyet kararını onaylamasından sonra *Agos*'un havası iyice ağırlaştı artık. *Baron* Hrant çok düşünceli bir hal aldı. Ve de sinirli... Kapıları çarpmaya başladı. Şakacı tavrı gitti; söylemek istediklerini anlatamıyor gibiydi. O sıralar artık *Baron* Hrant'a sürekli küfür mail'leri gelmeye başladı. Hatta bilgisayarda "küfürler" isimli ayrı bir klasör dahi açmak zorunda kaldık... "Bu ülkeyi ya sevin ya da s... gidin gibi", " Hücum borumuz çaldığında Türkiye sana dar gelir ama bir mezar sana dar gelmez" ya da " S... git Ermenistan'da yaşa. O... çocuğu genli Ermeni p... Yakında gebertecekler seni..." gibi mail'lerle dolup taşıyordu elektronik posta adresimiz. Ben bilgisayarın başında olduğum için bunların hepsini anında görebiliyordum.

Dünya gazetesinde basılıyordu *Agos* o zaman. Matbaada çalışanlar Ülkücüydü; biz bilirdik bunu. Ailelerinde Ermeni olduğunu da bilirdik, çünkü *Agos*'un basılmasını beklerken konuşurduk bu konuları hep. Mahkûmiyetin kesinleşmesinden sonra bunlara da bir hal oldu, laf dokundurmaya, sert çıkışlar yapmaya başladılar. "Ne zaman gidiyor senin patron?" diye sordu bir gün içlerinden biri. "Nasıl yani?" diyecek oldum. "Fazla barınamaz artık burada," dedi.

ARİS NALCI

Aslında *Baron* Hrant arka arkaya açılan davalar sırasında değişmeye başlamıştı da noktayı koyan Yargıtay kararı oldu.

Baron Hrant'ın önceleri kırmızı, sonraları lacivert Murat Kartal arabaları vardı. Bunları servis arabası gibi de kullanır, çarşambaları gazeteyi baskıya hazırladıktan sonra *Agos*'ta çalışan kızları evlerine bırakırdı. Bir süre sonra bu görevi bana vermişti. Ehliyetim vardı ama doğru dürüst kullanmayı da bilmezdim. Sonra bir gün, "Tamam Aris, sen alma arabayı artık," dedi bana. Ben de, "Hayırdır ağabey? Bir şey mi yaptım yine?" diye sordum, birkaç kere arabayı çarpmışlığım da olduğundan üstüme alınmıştım. "Yok, ondan değil... Yeter artık," dedi, "kötü bir zaman..."

MAYDA SARİS

Bu dönemde avukatı Fethiye Çetin ve ailesi dışında, Etyen yanındaydı en çok. Arada *Agos*'a gelip destek veren birkaç aydın oluyordu ama çok fazla değil. Çok yalnızlaşmıştı ve özellikle de Ermeni toplumundan hiçbir destek ve yardım görmemişti. Ermenilerde 1915'te yaşananların korkusu ortaya çıkıyor böyle durumlarda. Bu yüzden olacak, onlar da yalnız bırakmışlardı Hrant'ı. Öte yandan Patrikhane ile arasındaki ihtilaf bu dönemde daha da derinleşti, onlar tarafından da tamamen yalnız bırakıldı. Cenazede herkes bizimle yürüdü ama bu insanlar daha önce neredeydi? Patrikhane'deki dini töreni dolduranlar, kabristanda onu yalnız bırakmayanlar geç kalmamışlar mıydı? Çok yazık...

SARKİS SEROPYAN

Hrant "Türk düşmanı" olarak yaftalandığı o zor döneminde maalesef bizim cemaat tarafından da yalnız bırakıldı. Bütün o mahkemeler boyunca cemaatten tek bir kul gelip ona destek olmadı, benim bildiğim... Hrant bu yalnız bırakılışın arkasında Patrikliğin olduğunu çok iyi biliyordu. Bu bilgiyle adeta kahroldu. Patriğe başlangıçta çok güvenmiş olduğu için kendisini ihanete uğramış gibi hissetti. Hatta ben o dönemde ortaya çıkan mide hastalığını onun bu derdini içine atmasına bağlarım.

EFRİM BAĞ

Eski ustam Seropyan'ın bu sözleri çok doğrudur. Bizim cemaat Hrant'ı yalnız bıraktı. Herkes severdi cemaatte Hrant'ı ama sevgisini saklardı korkudan. İşin doğrusu, Patrikhane ile Hrant arasında sıkışmıştık. Kumkapı'daki Meryemana Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı olarak ben de bu sıkıntıyı çok yaşadım. Görüş olarak Hrant'a yakındım. Özü sözü doğru, dosdoğru bir adamdı. Söyledikleri de doğruydu. Ama biraz sertti işte...

Öte yandan, patrik de çok katıydı. *Agos*'a uygulanan ilan ambargosu mesela, olacak şey değildi. Hepimize, cemaatin bütün vakıflarına, bütün okullarına getirilmişti bu yasak. Ben o zaman buna karşı çıkmıştım ama dinletememiştim. "O zaman hiçbirine ilan vermeyelim; *Jamanak*'a da, *Marmara*'ya da ambargo koyalım," demiştim. Bunu uygulamıştım da... Hrant bir gün bile bu ilan konusunu sormadı bana, çok gururluydu. Bunu yapmış olmak, benim vicdanımı susturmaya yetmez tabii.

Hrant, Patrikliğin müritlerinden dertliydi. O kesim Hrant'ı sevmezdi. Ama bunun haricinde çok sevilen biriydi, çünkü maddi, manevi hiçbir menfaat gözetmez ve doğruları söylerdi.

Patriklik ezelden beri belli dönemlerde cezalandırma sistemi olarak gazetelere ilan yasağı koyardı. Hrant'ın davalarla en bunaltıldığı dönemde maalesef bunu *Agos*'a da yaptı.

Valiliğe çağrıldığı zaman yaşadıklarını bana anlatmıştı. Sonuçta Valilik devletin bir kurumu ve orada üstü kapalı tehdit ediliyorsan, bunu ciddiye alman lazım. Biz de kendisini koruması gerektiğini konuşmuştuk. "Bana diyorlar ki, bir süre buralardan git, ama ben gitmeyeceğim," demişti. Ailesinin de tehdit edildiğini anlatmıştı. Ben de, git, demedim ona ama güvenliğine dikkat etmesini söyledim. Devlete müracaat edip koruma isteyebilirdi ama bunu yapmadı.

Her insanın muhalifi vardır, Hrant'ın da vardı. Cemaat içinden de vardı ama sevenleri de çoktu. Ama cemaat Hrant'ı nasıl korusun ki? Cemaat nasıl sahip çıkacaktı ki? Ancak arkadaşça destek verebildik ona, biz silah tutan insanlar değiliz ki...

HRANT

Dışarıdakilerle mücadelemiz mahkeme salonlarında ve koridorlarında sürüyor. Kendimizi savunma aşamasındayız. Göreceğiz bakalım sonu nereye varacak.

İçeridekilere karşı da aslında yapmaya çalıştığımız kendimizi savunmaktan başka bir şey değil.

Patrik Hazretleri'nin *Hürriyet*'e verdiği beyanatta ön plana çıkardığı "Dink, Ermeni cemaatini aşağılıyor" söylemi, seçilmiş ve siyaset olarak üretilmiş bir hedef. "*Agos*'un artık cemaat gazetesi işlevini yitirdiği"ne dair söylemi de bu hedefin tamamlayıcısı. *Agos*'u yalnızlaştırma ve marijinalleştirme politikası.

Dışarıdakilerin ve içerdekilerin bu ortak politikasının söylemde de ortaklaştığını fark ediyor musunuz?

Aşağılama kelimesi örneğin. Kerinçsiz lugati. "Türk değil, Ermeniyim," dediğinizde onlara göre Türkleri aşağılamış sayılıyorsunuz. "Mürit değil, bireyim," dediğinizde ise Patrik Hazretleri'ne göre Ermenileri aşağılamış sayılıyorsunuz.

Bizim Patrik Hazretleri ile hele de ulusal basında kişisel tartışmalara girmemiz söz konusu olmaz. Ama salt polemiklere ve belli niyetlere malzeme yapılıyor diye eleştiri hakkımızı kullan-

mayacak değiliz. Bugüne kadar yaptığımız da bundan ibaret, bundan sonra da aynısını yapacağız.

Ne yazık ki Kemal Kerinçsiz şahsında dışardakilere söylediğimizi bu kez de içeriye tekrarlamak durumunda bırakılıyoruz:

Biz ne Türklüğü ya da başka bir kimliği aşağılarız ne de başkalarına Ermeniliği aşağılatırız.

KARİN KARAKAŞLI

Hrant'ın Ermeni toplumunu koruma konusundaki duyarlığı kendi toplumu tarafından kendisine gösterilmedi. Tam da devlet tarafından hedef tahtasına konduğu bir zamanda Ermeni toplumu içinde de yalnızlaştırıldı.

Bunun en sarsıcı örneği, 2006 yılı boyunca Patriklik tarafından *Agos*'a uygulanan ilan ambargosuydu. Bu ambargo 19 Ocak 2007 tarihine kadar sürdürüldü ve o gün Hrant Dink'in ölüm ilanlarının verilebilmesi için kaldırıldı.

Ayrıca Patrikliğin *Agos*'a yönelik eleştirilerinin Türk basınında yer alması, Hrant'ın davalarla bunaltıldığı döneme denk geldi. Bu eleştiriler anında *Hürriyet*'te haber oluyordu. Öyle ki sabah gazeteleri açtığımızda, "Türklüğü aşağılamaktan mahkûm olmuş" Hrant Dink'in dava haberlerinin hemen bitişiğinde, Hrant'ın ve Patrik II. Mesrob'un fotoğraflarının yer aldığı haberleri de görüyorduk. Verilen mesajın, "Bu adam, Türkiye Ermeni toplumu içinde de yalnız, arkasında duran yok, gazetesinin de Ermeni toplumu açısından temsiliyeti yok" olduğu çok açıktı. İşte tam da "Türklüğü aşağılamadığını" nefesi kesilircesine tekrarlamak zorunda bırakılmışken, bunu yaşıyor olmak, onu ta içinden, Ermeniliğinden de vurdu.

HRANT

Patrikhane çevrelerinin son zamanlarda Devlet ağzıyla konuşup bizleri "belli mihraklar" olarak nitelemesi, görüldüğü gibi, ne dediğini bilmemek değil, aksine, ne dediğini çok iyi bilmekle ilgili bir durum.

Ve de zaten bu duruş, bu zihniyet bize hiç yabancı değil. Çok gerilerden gelen bir zihniyet. 1915'li yıllarda Anadolu'nun dört bir yanında Ermeniler yok edilirken, bir bölüm İstanbul Ermenisi'nde de vardı "aman rahatımız bozulmasın" paniği... Bugün de var.

Hayır, bu konum bir rahatlığın değil, rahatsızlığın var olduğunu gösterir. Onun içindir ki bizler mücadelemizi, "Rahatımızı bozmayın," palavrasıyla değil, "Rahatımızı geri verin," gerçeğiyle yürütüyoruz. O gerçek huzuru sağlayana kadar da inandığımız yoldan dönmeyeceğiz.

Ve de tabii ki gözünüz aydın. Yargıtay'ın hakkımızda vermiş olduğu karar herkesten fazla sizi rahatlatmış olmalı. Allah rahatınızı bozmasın!

ARARAT

Babamın o son dönemde hiçbirimize söylemediği kadar çok şeyi içinde yaşadığını düşünüyorum. Kimse onunla aynı görüşte olmak zorunda değildi elbet ama Patrikliğin basın bültenleriyle kamuoyunda "Ermeni toplumunun görüşünü temsil etmediği" noktasına itelenmesi, "huzursuzluk çıkaran kesim olmakla" suçlanması çok ama çok ağrına gitti. Bu noktada patrikle ilgili son derece kişisel, insani bir hesaplaşma yaşadı ve onu kendi içinde yargıladı.

Babam sadece devlet tarafından değil, kendi toplumu tarafından da yalnız bırakıldı.

YERVANT

Sadece dıştan aldığı tehditlerden de ibaret değildi ki yaşadıkları... *Agos*'la ilgili olarak çoğu zaman cemaat içinden yapılan hamleleri de konuşuyorduk burada, Beyaz Adam'daki bu odada... O zaman bizim cemaat içinden de abime çok yüklenenler oluyordu. Gidip onu el altından şikâyet edenler, ispiyonlayanlar vardı. Bunları paylaşmıştı benimle de...

RAKEL

Ben şöyle bir şey olsun isterdim mesela. Keşke eşim "Türk düşmanı" ilan edildiğinde hepimiz, bütün cemaat çıkıp *Agos*'un önünde gösteri yapabilseydik. Hadi hepimizi bırak, 10000 kişi, onu da bırak, 1000 kişi bir araya gelebilseydik. Bizi daha ne kadar hor göreceksiniz, konuşan tek bir kişimizi bile mi çok görüyorsunuz diye sesimizi çıkarabilseydik, belki duyarlardı. Kabul edelim ki, Ermeni toplumu da çekingen davrandı. Hem korkak hem çekingen davrandı.

Son döneminde, o çok yalnız olduğu savunmasız döneminde Patrikhane tarafından da yalnız bırakıldı eşim. Cemaatin bir üyesi, bir kardeşleri olarak sahip çıkmaları gerekirdi ona. Yapmadılar.

HRANT

Benim için asıl dayanılmaz olan, kendi kendime yaşadığım psikolojik işkence.

Bazen belgesellerde seyrediyorum. Aslanlar bir sürüye saldırıyorlar ama sürüde bir tanesini tespit etmişler. Bütün saldırı o bir taneyi sürüden ayırmak ve yalnızlaştırmak ve sonra onun üzerine çullanmak üzerine planlanmış. Bu kararla beni yalnızlaştırıp hedef haline getirdiklerini düşünüyorum...

Bu işkencenin bir yanı merak, bir yanı tedirginlik.

Bir yanı dikkat, bir yanı ürkeklik.

Tıpkı bir güvercin gibiyim.

ARARAT

Ben babamın Yargıtay kararından sonra büyük üzüntü, hatta infial içinde olduğunu görmüştüm ama bana ilişkin bir tedirginlik duyduğunu hiç bilmiyordum. 2006 Nisan'ında bir hırsızlık olayı olmuştu. Paskalya bayramıydı. Karolin'le cumartesi günü kızımız Nora'yı da alıp babamlara gitmiştik. Gece orada kaldık. Pazar günü, eviniz soyuldu diye bir haber geldi. Kalktık bizim eve gittik babamla birlikte. O zaman onun bir başka türlü endişelendiğini fark ettim. Polise, "Emin misiniz? Belki hırsızlık değildir," diye sormuştu. "Bir not var mı?" diye de üstelemişti. "İyi ki bizde kalmışsınız dün gece," demişti bir de... O gün ilk kez babamın bana bakışından bir tehdit ihtimalini hissetmiştim. Meğer o sıralar babama, "Oğlunu ve Sarkis Seropyan'ı öldüreceğiz," diye de bir tehdit mektubu göndermişler. Bu yüzden o hırsızlık meselesinde başka şeyden şüphelenmiş.

SARKİS SEROPYAN

Hrant, doğrudan şahsına gelen tehditleri benimle hiç paylaşmadı. Yalnızca bir kez Arat'a ve bana yönelik tehdit mektubunu gösterdi. Zarfın sol köşesinde Bursa adresi vardı. "Mutlaka sahtedir ama bak artık mektuplara isim ve adres de koyuyorlar," dedi. Birlikte okuduk mektubu. Oğlunun adı geçmeseydi, belki o kadar da önemsemeyecekti. Ama bu ayrıntı ona çok dokunmuştu. "Ailemden ne istiyorlar," dedi. Mektupta, Arat'la benim cesetlerimizin Ankara çıkışında bir jandarma karakolunun yakınında bulunacağı yazıyordu. Çirkin bir el yazısıyla kötü bir kâğıda yazılmıştı. Hrant bundan sonraki yazı işleri toplantılarında ilk kez, "Ne yapayım, gideyim mi, siz devam edebilir misiniz *Agos*'u çıkarmaya?" diye sormaya başladı.

FETHİYE ÇETİN

Hrant bir gün bana telefon etti ve "Bana bir tehdit mektubu geldi," dedi. Adliyeye şikâyette bulunmak isteyip istemediğini sordum. İstemediğini söyledi. İnfial içindeydi. "Bana gelen tehditlerin önemi yok ama ailem ve yakınlarım söz konusu olursa o zaman başka," diye isyan ediyordu. Sonra mektubu bana gönderdi. "Hrant Dink, oğlunu, seni ve Sarkis Seropyan'ı bir daha hiç konuşmamak üzere susturacağız. Ama önce oğlunun cesedini Ankara çıkışındaki jandarma karakollarının birinden alacaksın," diye yazıyordu mektupta. Bunun üzerine ben Savcılığa başvurdum. Ama mektubu gönderen kişi tabii ki bulunamadı.

HRANT

Bilgisayarımın güncesi ve hafızası bana gönderilen öfke ve tehdit dolu satırlarla yüklü. Bu tehditler ne kadar gerçek, ne kadar gerçek dışı? Doğrusu bunu bilmem elbette mümkün değil.

Sadece ben olsam, sorun değil. Ben hayatını hep hedef olarak geçirmiş, tehlikelerin yanında yaşamış biriyim. Bu tehdit mektuplarmdan birinin Bursa'dan postalandığını ve yakın tehlike arzetmesi açısından da hayli kaygı verici bulduğumu söylemekle yetineyim. Ve tehdit mektubunu Şişli Savcılığı'na teslim etmeme rağmen, bugüne kadar herhangi bir sonuç alamadığımı da ilave edeyim...

ALİ BAYRAMOĞLU

Bir gün bir telefon geldi bana. Etyen'den mi, Hrant'tan mı, tam hatırlamıyorum. Yeni bir tehdit mektubu geldiğini söylediler bana. Bunu kendi aralarında konuşmuşlar, sonra beni haberdar etmek istemişler. Kalktım *Agos*'a gittim. Ahmet Demir imzalı, Bursa'dan gelen bir mektuptu bu. Ahmet Demir, "Yeşil" kod adını da kullanan adam... Anlayacağın, işin şakası yok. "Jandarma önünden oğlun Arat'ın, Seropyan'ın cesetlerini toplayacaksın," diye yazmış herif. Altüst olmuştu Hrant. "Kendimle ilgili tehditler önemli değil. Ama çocuğum söz konusu olunca ne yaparım?" diye tekrarlayıp duruyordu. Bunun üzerine Hanefi Avcı'yı aradım. O sırada Edirne Emniyet Müdürü'ydü. Durumu anlatınca, "Bu tehdit mektubuyla derhal Valiliğe başvursun. Dilekçe versin ve 'tedbiren koruma' istesin. Ama

bu tür mektuplardan bir şey çıkacağını sanmam," dedi. Bunun üzerine ilk kez yurtdışına gidip gitmemesi konusunu konuştuk.

FERHAT KENTEL

Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin bir toplantısındaydık. Salondakiler dışarı çıkarken, Hrant içeride kalan birkaç kişiye, "Arkadaşlar sizinle bir şey konuşmak istiyorum. Nasıl anlatacağımı da bilemiyorum," dedi. Titreyen bir sesle Bursa'dan gönderilen o tehdit mektubunu anlattı. "Bana zaten hep tehdit geliyor ama bu sefer ne yapacağımı şaşırdım, çocuğumu öldürmekle tehdit ediyorlar," dedi. Donakaldık bir anda. Sonra Hrant, bu mektup işini kimseye anlatmamamız için adeta yalvardı. Özellikle ailesinin bilmesini istemiyordu. Kendi korkusunu kendisine saklamak istiyordu. Ailesini ve çocuklarının bilmemesini isterken, aslında onları korkudan korumak istiyordu.

LEDA MERMER

Son altı ay içinde tam bir kıstırılmışlık içindeydi. Hapishanede gibiydi sanki... *Agos*'a gelen tehdit mail'lerinden iyice bunalıyor, küfrü basıyor, silin onları, diyordu. Derken, çocuklarımı düşünüyorum, dedi bir gün. Oğlunu hedef alan bir tehdit mektubu aldığını ama bunu anlatarak Arat'ı da korkutmak istemediğini söyledi. "Oğlunu Ankara yolunda infaz edeceğiz," cümlesi altüst etmişti onu. O gün ilk defa, "gitsem mi, kalsam mı?" gibilerinden bir cümle sarf etti. Ne yapacağına karar veremez haldeydi.

MAYDA SARİS

Hrant, odasında saatlerce tek başına volta attığı o dönemden sonra yavaş yavaş bizimle de paylaşmaya başladı sıkıntılarını. Tehditler zaten *Agos*'un bilgisayarına geldiği için hepimiz biliyorduk bunları. Sonra toplantılarda koruma istemesi konusunu da konuşuldu. Biz çok ısrar ettik bu konuda ama dinletemedik. Yaz gelmişti, balığa çıkmayı çok severdi. Öyle korumayla balığa çıkmak, olacak şey değil diye düşünüyordu. Ayrıca korumaya da çok güvenemiyordu galiba...

NECDET KOÇTÜRK

Bütün yaz balığa çıktık Kınalı'da. Saatlerce konuşmadan öylece otururdu yanımda. Benzeriz de birbirimize. Gözükaralık, ataklık

gibi yanlarımız aynıdır. Ama bunun dezavantajı da vardı. Onunla aynı formatta durduğunuzu görünce gelip paylaşmazdı derdini, sıkıntısını. Mesela ben çok sinirleniyordum bu 301. maddeden açılan davalara. Duruşmalara onunla birlikte girmek ve ona küfreden adamların, o Kerinçsizlerin üstüne saldırmamak için zor tutuyordum kendimi. Bunu da söylemiştim ona. Ama duruşma tarihlerini bir defa olsun haber vermedi bana. Bir delilik yaparım diye korktu belki de... Bir de cesur dururdum ya ben, hani böyle panikleyip endişelenmezdim ya, belki de bunu umursamazlık sanıp kendi tedirginliğini paylaşmadı benimle.

HRANT

Hava fena halde sıcak... Sular durgun.

Tam kırlangıç havası...

Epeyce zamandır çok şükür sandalım da var, oltam da.

Ama kabul etmeliyim ki işin ustası değilim.

Diğer kayıktakiler birer birer çektikçe kırlangıçları, kıskançlıktan çatlıyorum.

Benimki ise binde bir tesadüf... Kırlangıç gelecek de benim oltama takılacak. Üstelik takılması da yetmiyor, onu yukarı çekip kaçırmadan kepçeyle sandala almak da ayrı marifet.

Şimdiye kadar sadece iki kez iri kırlangıç yakaladım. Daha doğrusu, su yüzüne çektim. İlkini paniklemem yüzümden kaçırdımsa da ikincisinde nihayet başardım.

"Yakalanan kırlangıç gözyaşı döker," demişti ustalar. Baktım benim yakaladığım dökmüyor, livara attım. Dökseydi sanki geri mi salacaktım?

Bir de tabii çapari oltama takılan minik minik kırlangıçlar çok oldu, hiç bakmadan gözyaşı döküp dökmediklerine, her seferinde suya geri saldım onları.

Fazla bir ustalık istemiyor çapari. Ne yem gerekiyor ne başka bir şey.

Tüylü iğneleri salıyorsun denize dizi dizi, gerisi takılan takılana...

Allah ne verdiyse.

Ama Allah işte... Hep vermiyor, bazen de çaparisini o salıyor. Kulları ne verdiyse... Alıp yukarı çekiyor. Hayli kalleş bir av. Hemen her gün dünyanın dört bir yanında bu kalleş avın yukarıdan sarkıtılmış çaparileri cirit atmakta... Ve binlerce minik yavru bu çaparilere takılmakta...

Hepsi günahsız, hepsi masum... Çoğu açlıktan, çoğu hastalıktan...

Ah kırlangıçlar... Ah minik kırlangıçlar... Niçin sadece bize bırakırsınız be gözyaşı dökmeyi giderken ardınızdan? Niçin biraz da yukarı götürmezsiniz beraberinizde? Niçin biraz gözyaşı dökmezsiniz yukarı çekildiğinizde?

Niçin imana getirmezsiniz be insafsız avcınızı gözyaşınızla? Niçin salıverdirmezsiniz kendinizi tekrar aramıza?

HOSROF

2006 yazını Kınalı'da birlikte geçirdik. Sürekli balıktaydık. Gitmediği günlerde de mutlaka *Agos*'u arar, yeni bir şey var mı diye sorardı. Bilgisayara gelen mesajları okuturdu. Sonra "Silin onları," derdi. "Yine tehdit mi?" diye sorardım. "Yok bir şey," derdi. Zaten hiçbir şey anlatmıyordu bana artık. Sadece balık tutuyor, kâğıt oynuyorduk birlikte. Bütün yaz böyle geçti.

NECDET KOÇTÜRK

Yaz sonuna doğru bir gün balık tutmaya Saros'a gitmiştik birlikte. Sonra oturup kâğıt oynamak için bir yer aradık. Bulduğumuz yer tesadüfen MHP ilçe merkezinin karşısındaymış. Hrant çok tedirgin olmuş, hatta burada oturmayalım diye tutturmuştu. Ve inanır mısın, ilk o zaman fark etmiştim tedirginliğinin ne kadar büyük olduğunu. O zaman gerçekten kaygılandım. Koluna girip, burada ben varken senin kılına kimse dokunamaz, dedim. Dalga mı geçiyorsun, der gibi yüzüme baktı. O meğer nelerle boğuşuyormuş da haberim yokmuş. Bir defa çelik yelek konusunu açmış, gerçekten işe yarar mı, korur mu diye sormuştu. Ben de seni korumaz, seni kafandan vururlar çünkü diye espri yaptım. Çok kızdı bu esprime. Olacak şey mi böyle bir şey söylemek! Olacak şey mi? Ama söyledim işte...

YERVANT

Abimle gitme meselesini de konuştuk. Kendisine gelen tehditlerin arttığını anlattığı sıralar oldu bu. Hatta birkaç kez, "Al çoluk çocuğu, git Belçika'ya. Orada azıcık kızının yanında kal," diye de konuşulmuştu.

Etyen'le ikisinin can güvenliği için çelik yelek almaları konusu da bu odada gündeme geldi ve çözümü için birlikte çabaladık.

ETYEN MAHÇUPYAN

Kısa bir süre çelik yelek giydik ikimiz de... Manisa'da bir fabrika varmış, oradan getirttik hatta. Ama alışamadı ve giymeyi bıraktı. Koruma da istemedi Hrant.

Bir gün gitme konusunu açtı bana ama gitmek istemiyordu. Yurtdışında yaşayabilecek biri değildi. O gün uzun uzun konuştuk bu konuyu. "Kafanda hiçbir soru işareti yoksa burada kal ama en ufak bir tereddüt taşıyorsan, hemen git," dedim.

Hrant gitme konusunda gel-gitler yaşadı. Başkalarına, merak etmeyin bir şey olmaz, dese de ikimiz yalnız kalınca açıyordu bu konuyu. Bir ara gitmeye kendini iyice hazırladı. Ailesiyle bir toplantı yaptı. Onlara açtı konuyu. Ertesi gün beni aradı, toplantıyı anlattı ve burada kalmaya karar verdik, onlar da benim olduğum yerde yaşamak istediklerini söylediler, dedi.

HRANT

Sonra işte, tehditler iyice somutlaşmaya başladı... Kendi başıma, bir başıma kaldım. Oğluma anlatamıyorum bunları, aileme açamıyorum. Bir iki yakın arkadaşıma açtım sadece. Aldım o tehditlerden birini, dayanamadım artık, savcılığa verdim.

Sonuçta bir akşam ailemi topladım artık. Onlara hissettirmeden, gitmekle kalmak arasında bir karar vermek gerekirse ne yapabileceğimizi belirlemek istedim. Bana destek verdiler, "Sen neredeysen biz oradayız," dediler.

RAKEL

Kardeşleriyle ne kadarını paylaşırdı bilemem. Son iki sene adaya gelip giderken hep Orhan olurdu yanında. Hele son yaz ağabeyinin koruması gibi olmuştu artık. Levent ise hep Beyaz Adam'daydı ama o da hissediyordu mutlaka yaşanan sıkıntıları. Neyi, ne kadar konuşuyorlardı, bilmiyorum ki!

Bir gün adada bizim eve yakın bir yerde bir silah sesi duyuldu. Orhan nasıl paniklemişti, hiç unutmam. Endişe, korku yaşıyordu ağabeyi için, hep tetikteydi. Ama hepimiz bağlanmıştık sanki...

Bir gün Ararat'la Karolin'i çağırdık eve. Mutfaktaki masada oturduk. "Bakın çocuklar, belki gitmemiz icap eder bu ülkeden," diye konuşmaya başladı. "Sizin de hayatınızı değiştirmenize sebep olacağım," dedi. Özellikle de gelini Karolin'e bakarak, "Kızım, sevdik-

lerinden, ailenden uzaklaşmak sana zor gelebilir ama ben de sizler etrafımda olmadan zor yaşarım," dedi. O zaman Karolin çok güzel bir söz söyledi. "Baba, siz nerede olursanız ben gelirim, benim yüzümden sıkılma hiç," dedi. Sonra, "Gerekirse yeni bir yaşam şekli kurulur; biz gideriz, çocuklar gidip gelirler," dendi ve kapandı konu. Bir dahaki sefere kadar...

ARARAT

Bana gelen tehdit konusunu bilmiyordum. Hiç anlatmadı babam bana. 2006'nın yaz başı olabilir. Bir akşam eve çağırdı bizi Karolin'le birlikte. Sera, annem, babam, Karolin, ben mutfak masasının etrafında oturuyoruz. Gitme ihtimalini konuşmaya başladık. Ermenistan'a gitsek, benzer bir hayat olacak, dedik. Demokrasi açısından orası da buradan farklı değil diye konuştuk. Avrupa'ya, Brüksel'e gitmeyi düşündük sonra, çünkü Baydzar orada çalışıyor ve yaşıyordu. Babam bana dönüp Brüksel'e gidersek gelir misiniz diye sordu. Ben de, "Siz mamamla hemen gidin. Bizim gelmemizin bir anlamı yok," dedim. Benim üniversiteyi bitirmeye bir ya da iki dönemim kalmıştı. Sera da gönüllü değildi. O da okulunu bırakmak istemiyordu. Bitirince geliriz, dedim. Hatta orada ne iş yaparız diye de konuştuk. Elimizden her iş gelir, dedik. Garsonluk bile yapsak, iyi garson oluruz biz, dedik. Ama net karar çıkmadı bu konuşmalardan, havada kaldı her şey.

Bir de o masada şöyle bir şey oldu o akşam... Benim gitmemin ne anlamı var diye ısrar edince ben, "Sen öyle zannet," dedi babam. Bunun üzerine ben de, "Benim adımı kullanarak seni rahatsız ediyorlarsa korkutmak istediklerindendir seni," gibilerinden bir şeyler söyledim. Bunu, bir şey bildiğimden değil, o an öyle geldiği için, sezgiyle söyledim.

Sonunda kararı babama bıraktık. Ama bir yandan da Baydzar'a, bizim için daha büyük bir ev bakmasını söyledik. Bir dönem bir ev de arandı hatta. Sonra babam "tamam" demediği için o da kaldı... Bir de babam o sıralar kendisine verilen ödülleri almak için sık sık yurtdışına gidiyordu. Bu seyahatler de o tedirginlik havasının bir süre için de olsa dağılmasına neden oluyordu. Sanki biraz da bu yüzden erteleniyor gibiydi gitme kararı...

Bu arada sonradan öğrendiğim ilginç bir nokta daha var. Babam Ekim 2006'da Boğaziçi Üniversitesi'nden bazı öğrencilerin düzenlediği bir sohbet toplantısına katılmış. Önemsiz gibi gözüken bu toplantının, bugünden bakıldığında, vurgulanması gerektiğini dü-

şünüyorum. Çünkü burada gençlerin sorularını cevaplandırırken ilk kez devlet tarafından nasıl tehdit edildiğini paylaşmış, bunu aile ve yakın arkadaşları dışında ilk kez kamuoyuna açıklamış...

HRANT

Bugüne kadar açıklamadım daha, yazmadım da. Muhtemelen yakın zamanda yazacağım bunu, benim üzerime gelinmesinin temel nedeni nedir, yazacağım. Yaşadım çünkü. Bilmiyorum şimdi size açıklasam olur mu, ama devletin derinlerinin bana haddimi bildirme operasyonu ile karşı karşıyayım. Çünkü bana bunu kendileri söyledi.

Bir hatırlatma yapayım, isterseniz. Geçen yıl bir haber yaptım ben. Sabiha Gökçen'in, Atatürk'ün manevi kızının aslında Ermeni bir yetim kız olduğunu ve Atatürk'ün onu bir yetimhaneden evlatlık aldığını belgeleriyle haber yaptım.

***Hürriyet* gazetesi bunu manşet yaptı. Ondan sonra da Türkiye kaynadı.**

Herkes üstüme geldi. Genelkurmay bir bildiri yayınlayarak, bu haberi yayınlayan kişi ülkenin birliğine ve bütünlüğüne nifak sokmaktadır, dedi. Ertesi gün münasip bir şekilde bir yerlere çağrıldım ve bana, haddini bildireceğiz, dendi.

O günden sonra Ülkücüler yürüyüşe geçti ve kapıma dayandı. O günden sonra köşe yazarları tek tek cümlelerimi cımbızlayıp hakkımda yazılar yazdı. O günden sonra bana davalar açıldı, 301'den mahkûm oldum ve hâlâ yargılanmaya devam ediyorum. O gün bugündür haddim bildirilmeye çalışılıyor bana...

Bunu açıklayacağım yakın bir zamanda, bir yerlerde yazacağım, söyleyeceğim.

DELAL

Babamın devlet tarafından bunaltıldığı son dönemi bir yanıyla da çok tuhaftı, çünkü bir yandan da yurtdışında birbiri ardından ödüller veriliyordu ona... Yurtdışında ödül alıyor, gelip Türkiye'de mahkûm oluyordu. Hatta Cemil Çiçek bir keresinde çok garip bir laf etmişti, "Fazla şikâyet etmesinler, gidip ödülleri topluyorlar işte," gibilerinden... Çok ağırına gidiyordu bu sözler, çünkü onun en büyük derdi kendi ülkesindekilerin onu doğru anlamasıydı. O yüzden Türkiye'de Ayşe Zarakolu Ödülü'nü aldığındaki sevinci hiçbirinde

göstermedi. Bundan önce Almanya'da Henri Nannen Ödülü'nü aldığı zaman, kırmızı halıda yürüdüğünde çok etkilenmişti ama yine de yaptığı konuşmasında ülkesinin karanlık bir yer olmadığını anlatmış, Avrupa ülkelerine kendi sorumluluklarını hatırlatmıştı.

Kasım 2006'da Pen İfade Özgürlüğü Ödülü'nü almaya mamamla birlikte Hollanda'ya gelmişti. Hatta İstanbul'da uçağa binerken karşısında gazetecileri gördüğünde çok şaşırmış. "İroniye bak," diye anlatmıştı bana, "kaç numaralı kapıdan bindik uçağa, tahmin et... 301!"

HOSROF

Sonra bir gün... Kasım ayıydı artık. Eve geç dönüyordum. Yoldaydım. Abimden bir telefon geldi. O saatte beni aramazdı hiç. "Neredesin?" dedi. "Eve gidiyorum, geleyim mi?" diye sordum. Bir tereddüt geçirdi. Yok, dedi. Sonradan, galiba o gün benimle konuşmayı istemişti diye çok düşünmüşümdür.

Bir de yine kasım ayında şöyle bir olay olmuş: Abimle Rakel yine bir ödül töreni için yurtdışındayken eve iki kişi gelmiş. Kapıcının ifadesine göre, maskeliymişler. Önce polis olduklarını söylemişler, kapıcı şüphelenince de, "Ona söyle yaşatmayacağız onu," diye tehdit savurup gitmişler. Türkiye'ye döndükten sonra anlatmış kapıcı bunu abime. O da, siz merak etmeyin, diyerek kapıcıyı sakinleştirmiş... Bunu da abimin öldürülmesinden sonra öğrendim. Dedim ya, bunları hiç anlatmıyordu bana. Ararat'ın tehdit edildiğini de söylememişti. Ama böyle yaptı diye kızmadım abime. Biz onunla cezaevi paylaştık gençken. Benim ruh halimi iyi bilirdi. Başının etini yiyeceğimi, "Sen bir başına yaşayan biri değilsin. Burada sana bağlı bir ailen var. Sana bir şey olursa ne ederiz?" diyeceğimi, buradan gitmesi için onu zorlayacağımı bilirdi. Kardeşimle de paylaşmadı zaten bunları. Aileden hiç kimseyle paylaşmadı.

DELAL

Son dönemde her Avrupa'ya gelişinde durup durup kendini ikna etmeye çalışırcasına, "Aslında şurası da fena değil, burada da yaşanır be, değil mi?" diyor, mamamdan, benden onay bekliyordu. Norveç'e ödül almaya gittiklerinde, ikisi de çok etkilenmişlerdi oradan... Dönüşte Brüksel'e uğradıklarında, sana burada şöyle müstakil bir yer bakalım, demeye başlamıştı. Arada biz de geliriz, diyordu. Ben de bunun üzerine ev bakmaya başladım.

Türkiye'de kalmak istediğini zaten defalarca söyledi, yazdı ama bir taraftan da torunlarıyla yaşamak, onlarla yaşlanmak istiyordu. Hatta benim Brüksel'e yerleşme ihtimalim konuşulduğunda bile rahatsız oluyor, "Burada evlenip kalırsan, torunlarım beni tanıyamaz o zaman," diyordu. Ben de bunun üzerine, "Sanki sizin nerede yaşayacağınız belli mi?" deyince yüzü kararıyor, bunda da sen haklısın, deyip suratı asılıyordu.

ROBER KOPTAŞ

Bu dönemde, *Agos*'a uğradığım günlerde, sinirle gazetenin koridorlarında gidip gelirken, kendi kendine söylenirken görüyordum onu. Bir keresinde, "Beni köşeye sıkıştırmaya çalışıyorlar ama ben onların oyununa gelmeyeceğim!" dediğini duydum. Çok öfkeliydi, yerinde duramıyordu. Neye kızdığını bilmiyordum ama zor zamanlardı, her halinden belliydi. Üzerindeki baskılardan bunalmış bir haldeydi. Norveç'te aldığı ödül açıklanmıştı. Sevinçliydi ama bir yandan da buruktu, çünkü Avrupa'daki Türkiye karşıtı hava nedeniyle ödüllendiriliyor gibi bir hissiyatı vardı sanki... Batı ülkelerinden gelen ödüllere pek itibar eder bir hali yoktu. Koridorda bir süre gidip geldiğini ve "Oraya gittiğimde öyle bir konuşma yapacağım ki, hadlerini bildireceğim onlara," dediğini hatırlıyorum. Öldürülmesinden iki ay kadar önceydi.

RAGIP ZARAKOLU

Hrant, Yargıtay kararından sonra gitme konusunu düşündüğünü bana da söylemişti. Ama yapmadı bunu, yapamadı... Hrant'la en son Aralık 2006'da bir araya geldik. Bana açılan yeni bir davanın duruşmasına katılmam gerektiğinden, İngiltere'ye gitmek için almış olduğum biletim yanmıştı. Çok üzülmüştüm. Hrant bana hemen bilet ayarladı ve onun satın aldığı biletle gittim yurtdışına. Hayat sanki bize oyun oynamıştı. O çıkamadı ama onun aldığı biletle ben çıktım. Vurulduğu haberini de yurtdışındayken aldım.

FETHİYE ÇETİN

Yeni yıl da tatsız başladı Hrant için. Mahkûmiyet kararının Yargıtay'ca onanmasından üç gün sonra *Reuters* haber ajansına verdiği bir demeçte "soykırım" sözcüğünü kullanması ve bu yüzden açılan Savcılık soruşturmasının *Agos*'ta haber yapılması üzerine

Hrant'a 301. maddeden yeni bir dava daha açtılar. Bunun üzerine Taner Akçam *Agos*'ta bir yazı yazdı ve "Ben bu kavramı her gün kullanıyorum. O zaman bana da dava açmanız gerekir," dedi. Tabii ona da soruşturma açmakta gecikmediler. Bunun üzerine kalktı Amerika'dan Türkiye'ye geldi Taner.

5 Ocak günü Savcılık'taki ifademizden sonra Taner'le birlikte *Agos*'a gittik. Hrant'ın odasında 301. maddeden açılacak bu yeni dava için nasıl bir savunma yapacağımızı konuştuk. Ayrıca, Yargıtay tarafından onanan mahkûmiyet kararı için de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurmaya hazırlanıyorduk.

Neyi, nasıl yapacağımızı konuşurken, birden nasıl bir tedirginlik içinde olduğunu anlatmaya başladı bize. Hrant'ın yüzüne bakmaya dayanamıyordum.

Anlattı, anlattı ve "2007 benim için zor bir yıl olacak," dedi.

Bu bizim tanıdığımız Hrant değildi. Taner de, ben de bir süreliğine buradan uzaklaşmasının iyi olacağını söyledik. "Kiminle konuşsam bana gitmemi öneriyor," dedi. Ama kolay kolay gidemeyeceği de belliydi. Apar topar göndermeliydik onu. Ama beceremedik işte.

TANER AKÇAM

5 Ocak günü, *Agos*'a geri döndükten sonra Hrant'ın odasında konuşuyorduk. Onu ilk defa bu kadar endişeli görüyordum. Endişenin de ötesinde, korkuyordu artık. "Karamsarım," dedi. Bilgisayarını açarak, oğlu için gönderilen tehdit mail'ini okudu. "Aleyhime açılan davalardan korkmuyorum," dedi, "Onlarla bir şekilde baş ederim. Ama artık sokakta yürümekten korkuyorum. Yürürken insanların yüzüne bakmaktan çekiniyorum. Birisinin gelip kafama kurşun sıkmasından, gelip arkamdan bıçaklamasından korkuyorum," dedi.

Sonra, "Artık yazacağım," diye ilave etti. İstanbul Valiliği olayından başlayarak, Ülkücülerin gösterilerine ve kendisine yönelik bu tehditlere varıncaya kadar, her şeyi açıklayacağını söyledi. "Geç bile kaldın. Senin yerinde olsam, hiç durmam, hemen yurtdışına çıkarım," dedim. Bir şey söylemedi. "Çık, mayısa kadar da gelme. Eğer sorun vize meselesi ise hemen sana davetiye yollayayım," dedim. "Vize meselesi dert değil. Vizem var," diye cevap verdi. Durdu bir süre, sonra, "Biliyor musun, çıkınca memleketi çok özlüyorum. Eğer çıkarsam, bir daha geri dönemem diye korkuyorum," dedi. İşte böyle bir adama çok gördüler memleketinde yaşamayı...

ALİ DEĞERMENCİ

10 Ocak Çarşamba akşamı *Agos*'a gittim. Odasında konuşurken Hrant Abi konuyu kendisine getirdi. Çok şaşırmıştım, çünkü kendisinden söz etmeyi sevmezdi. Hiç unutmuyorum, çalışma masasında oturuyordu. Hafif sola doğru döndü. Biraz duraksadı. Başını hafif öne eğdi. "Ali, bu aralar beni rahat bırakmıyorlar," dedi. Önce MİT tarafından uyarıldığı İstanbul Valiliği'ndeki görüşmeyi anlattı. Sonra da, "Veli Küçük de benimle uğraşıyor," dedi. "Veli Küçük beni rahat bırakmıyor. Peşimi bırakmıyor. Bir şey yapacaklar bana," diye ilave etti... Daha da çok şaşırdım. Nasıl yani diye sordum. "Beni sürekli tehdit ediyor. Hatta bir ara kendisi bile beni aradı," dedi. Bunları söylerken başını bir hayli öne eğdiğini hatırlıyorum. Oda bir anda sessizliğe gömüldü. Sonra ben sadece, "Abi dikkat et, istersen bu aralar televizyonlara çıkma," dedim. "Evet, ben de öyle düşünüyorum. Ermeni soykırımını tartışmaya çağırıyorlar ama çıkmayacağım," dedi. Saat ilerlemişti. O, gazetenin son halini kontrol edecekti. Ben de müsaade isteyip kalktım. Ayrılırken sarıldık birbirimize. Son kezmiş meğer.

AYŞE ÖNAL

Son görüşmelerinden birini 17 Ocak Çarşamba günü Japonya'nın en çok satan gazetesinin Ortadoğu temsilcisi Ken Ando ile yaptı Hrant.

Ben *Agos*'un dar koridorlarında rutin hal hatır sormalarıma girişmişken, onlar çoktan röportaja başlamıştı bile. Son soruda onlara katıldım. "Ölmekten korkmuyor musunuz?" diye soruyordu Ken Ando. Hrant her zamanki bilge durgunluğuyla biraz soluklandı, sonra usulca, "Elbette korkuyorum. Ama ölüm hiçbir şeydir, eğer ölene kadar dimdik ayakta durabildiysen..." cevabını verdi.

HRANT

Kendi irademin direnişçisi olabilirdim ama herhangi bir yakınımın yaşamını tehlike altına atmaya hakkım yoktu. Kendi kahramanım olabilirdim ama bırakın yakınımı, herhangi bir başkasını tehlikeye atarak, yiğitlik yapmak hakkına sahip olamazdım.

İşte böylesi çaresiz zamanlarımda ailemi, çocuklarımı toplayıp onlara sığındım ve en büyük desteği de onlardan aldım. Bana güveniyorlardı.

Ben nerede olursam onlar da orada olacaktı. "Gidelim," dersem gelecek, "Kalalım," dersem kalacaklardı.

İyi de, gidersek nereye gidecektik?

Ermenistan'a mı?

Peki, benim gibi haksızlıklara dayanamayan biri oradaki haksızlıklara ne kadar katlanacaktı? Orada başım daha büyük belalara girmeyecek miydi?

Avrupa ülkelerine gidip yaşamak ise hiç harcım değildi.

Şunun şurasında üç gün Batı'ya gitsem, dördüncü gün, "Artık bitse de dönsem," diye sıkıntıdan kıvranan ve ülkesini özleyen biriyim, oralarda ne yapardım?

Rahat bana batardı!

"Kaynayan cehennemler"i bırakıp "hazır cennetler"e kaçmak her şeyden önce benim yapıma uygun değildi.

Biz yaşadığı cehennemi cennete çevirmeye talip insanlardandık.

Türkiye'de kalıp yaşamak, hem bizim gerçek arzumuz hem de Türkiye'de demokrasi mücadelesi veren, bize destek çıkan, binlerce tanıdık, tanımadık dostumuza olan saygımızın gereğiydi.

Kalacaktık ve direnecektik.

Bir gün gitmek mecburiyetinde kalırsak ama... Tıpkı 1915'teki gibi çıkacaktık yola... Atalarımız gibi... Nereye gideceğimizi bilmeden... Yürüyerek yürüdükleri yollardan... Duyarak çileyi, yaşayarak ıstırabı...

Öylesi bir serzenişle işte, terk edecektik yurdumuzu. Ve gidecektik yüreğimizin değil ama ayaklarımızın götürdüğü yere... Her neresiyse.

Dilerim böylesi bir terk edişi hiç ama hiç yaşamak mecburiyetinde kalmayız. Yaşamamak için fazlasıyla umudumuz, fazlasıyla da nedenimiz var zaten.

RAKEL

Bu konuşmamız sona doğruydu artık. Gitmem gerekirse, eğer gidersem, atalarım gibi gideceğim, dedi bir gün. *Çutağım*, dedim, onlar öyle gitti, çünkü mecburdular, başka çareleri yoktu, dedim. Sen gitmeye karar ver, bizim başka yollarımız da var gidecek, dedim. Ama karar vermedi, veremedi işte...

Bir gün çok kötü geldi eve. Hatırlamıyorum şimdi hangi olay üstüne olduğunu... Ama şu kadarını söyleyeyim. Ben eşimi daha önce hiç öyle görmemiştim. Kayınvalidemi hatırladım ve ürktüm. Hasta

insanın yüz ifadesi değişir. Sanki kasları sarkar. Şuur yitirmek gibi değil de, o an orda değilmiş gibi bir ifade gelir yüzüne. İşte öyle bir şey gördüm onda o gün. Çok zor bir çizgide gördüm eşimi.

Gidip usulca yanına oturdum. Canım Seram evde, ders çalışıyordu. Yine gitme konusunda bir konuşma geçti aramızda. Seram ağladı. Okulu var tabii, bırakmak istemiyor haklı olarak. Babası sonunda tehditlerin kendisini korkuttuğunu söyledi. Seram ağlıyor, ben kocamın sırtını okşuyorum. O an bir ayet geldi aklıma şimşek gibi. Diyor ki: "Eğer Tanrı bizim tarafımızdaysa bize kim ne yapabilir?" Korkma kızım, diye başladım konuşmaya. Bir yandan, "Bak Seracığım," diyorum uyaran bir ses tonuyla, "korkmanın hiçbir şeye faydası yok." Bir yandan da, sen de kendine gel, anlamında kocamın sırtını okşuyorum. "Burada bizim korkacak bir şeyimiz yok, Allah bize yardımcı olacak. Bize kimse bir şey yapamaz. Biz kimseye kötülük yapmadık, yanlış bir şey yapmadık. Her şeyden önce güçlü ve korkusuz olmamız gerekir. Bir kere aklımızı yitirirsek, ne kendimize ne çevremize faydamız kalır. Ne yaptığımızın farkında olup bilincimizi kaybetmememiz gerekir. Korkmayacaksın, çünkü Hisus bizimledir. Ağlamanın kimseye faydası yok, çare de değil," diyorum kızıma. Bu arada eşimin de sırtını ovalıyorum durmadan. Yani Sera'ya dediğimi ona demiş oluyorum aslında. Nasıl söyleyeyim ki başka türlü? Nasıl diyeyim ona, kendine gel diye. Ben de korkuyorum aslında. Ama korkarken yapmam gerekenin korkunun üstüne gitmek olduğunu da biliyorum... İkisi de kendini bıraktığında mecbur biri pehlivan olmaya. Orada da bana düştü o rol. Ne diyeyim? Keşke daha ayık olsaymışız. Keşke zorlasaymışız eşimi gidelim diye.

YERVANT

Ben gidersem öyle havaalanından uçakla falan gitmem, gidersem Malatya'dan yola çıkar, Der Zor istikametinde giderim diye yazdı son yazısında. Bu onun kendisine yapılanlara politik bir cevabıydı. Yoksa çoluk çocuğu hiçbir zaman olayın içine çekecek bir tutum takınmazdı, takınamazdı...

Zaten gitmedi de işte, gidemedi. Gidememesinin nedeni çok açık: Bu yola yığınla insanla çıktık diye düşündü. Hepsinin başı öyle ya da böyle belada... Ben gidersem, bunca insanın yüzüne nasıl bakarım diye bir duyguya kapıldı. Pasiflik diye algıladı gitmeyi, kaçmayı, sessizleşmeyi. Onu hazmedemedi. İşin aslı bu...

Bana sorarsan, abim bizim, "Çekil artık, yetti, tamam, buraya kadar" noktasına gelmememiz için, en hassas noktayı konuşmadı.

Oğluyla ilgili tehdidi bizden gizledi. Niye gizledi, diyecek olursan çünkü biz duysaydık, işin çoluk çocuğa uzandığı anda, aynı kalamazdık artık. İşin rengi değişti, noktasına gelecektik o zaman. Bunu biliyordu...

Son aylarda ben, tabii bunları bilmediğim için, Allah Allah, niye böyle dikine dikine meydan okumaya başladı diye düşünmüştüm. Sonradan Arat'a gelen tehdit hadisesini duyduğum zaman meseleyi çözdüm. Bundan sonra hedefe kendini koymaya başladı. Bunu anlatmak kolay değil de, mayasını bildiğin zaman anlarsın. Benim üzerime gelin, yaptı. Yapısı buydu abimin... Sağına soluna kötülük edilmesini engellemek için yaptı bunu. İhtimal bu da oğluna gelen tehdidin ve yaşadığı ama bize anlatmadığı, bizim de henüz bilmediğimiz başka birkaç hadisenin neticesiydi. Başladı yığınla isim ifşa etmeye. Kemal Kerinçsizler, Veli Küçükler işin gözüken kısmı. Asıl peşimde olan çok daha güçlü ve tehlikeli bir yapı diye ima ediyordu. Onlara, sizi tespit ettim, diyordu.

HRANT

Şimdi artık Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvuruyorum.

Bu dava kaç yıl sürer, bilemem. Bildiğim ve beni bir miktar rahatlatan gerçek şu ki, hiç olmazsa dava bitene kadar Türkiye'de yaşamaya devam edeceğim.

Mahkemeden lehime bir karar çıkarsa kuşkusuz çok daha sevineceğim ve bu da demektir ki artık ülkemi hiç terk etmek zorunda kalmayacağım.

Muhtemelen 2007 benim açımdan daha da zor bir yıl olacak. Yargılanmalar sürecek, yenileri başlayacak. Kimbilir daha ne gibi haksızlıklarla karşı karşıya kalacağım?

RAKEL

Son yazısını okuduğumda, *Çutağım* bunları niye dile getirdin ki, dedim ona. Niye, dedi, beğenmedin mi? Ben nasıl beğenmem senin yazdıklarını, çok güzel yazmışsın ama bunlar zaten senin bildiğin şeyler; niye bir de yazarak kışkırtıyorsun ki onları, dedim. Şeytan kendi suçlarının yüzüne vurulmasından hoşlanmaz, dedim. Ben ne yaptığımı biliyorum diye cevap verdi. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne gidiyorum ve bu benim oradaki ifadem olacak, dedi. Haftaya da yazacağım, dedi. Ben şeffaf adamım, kamuoyuyla paylaşıyorum her şeyi, dedi. Bence açık açık meydan okuyordu artık...

Kamuoyuyla paylaştı da ilk o zaman öğrendim ben yakınlarına da tehdit geldiğini... Kendisinin tehdit aldığını biliyordum ama Ararat'a tehdit geldiğini hiç söylememişti. O tehdidin var olması da gitmemesine sebep oluşturmuştur diye düşünüyorum bazen. O durumda kendisi gidip oğlumuzu burada bırakamazdı diye düşünüyorum. Ama bu da doğru olmayabilir. Belki kendisi çok kararlı olsaydı ve gitseydi, Arat da onunla birlikte giderdi. Hepsi boş artık! Her şey bitmiş, olan olmuş. Kendi kendimize yorum yapıyoruz işte...

ARARAT

Ama biliyor musun, bütün bunlar bahane... Babam gitmeyi kendisine yediremedi aslında. Çocuğunun gözüne baktı, torununun gözüne baktı. Alamadı o kararı bir türlü. Biz çabalasak belki evet dedirtirdik ona zorla ama o zaman da gittiği yerde rahat edemeyecekti. Berbat bir ruh hali bu! Ben bunu yaşadım. Biliyorsun, ben de yargılanıyordum *Agos*'un yazı işleri müdürü olarak. Babam öldürüldükten sonra beni kandırdılar ve Rober'i yazı işleri müdürü yaptılar. Sonra da bana, "Sen biraz dışarı çık," deyip gönderdiler buradan. Ben oralarda hissettim bunun ne kadar çirkin bir şey olduğunu. Baban öldürülmüş, ailen Türkiye'de kalmış ve sen yurtdışında rahat bir hayat süreceksin. Mümkün mü bu? Berbat hissediyorsun kendini. Babam yanlış yapmadı. Ben de olsam gitmezdim. Bu yüzden de pişmanlık yaşamıyorum, biz doğru olanı yaptık.

RAKEL

Gitmemiş olmamızı birkaç türlü açıklıyorum. Çok ama çok iyi niyetliydik. Hep, yok canım, mümkün değil, böyle bir şey yapamazlar, yapmazlar diye düşündük. Türkiye Cumhuriyeti'nden ummuyorduk böyle bir şey. Çünkü şunu biliyoruz ki, devlet eğer istemezse kuş uçmaz. O anlamda aldatıcı bir güven taşıyorduk herhalde. Şimdi çok iyi niyetli olmamızı bir kör nokta olarak düşünüyorum.

Bir de şu var bugünden baktığında: Valilik biliyor, İstihbarat, Emniyet biliyor. Bir Emniyet Müdürlüğü, kendi bölgesindeki vatandaşlarından sorumlu değil mi zaten? Bu kadar tehditler geliyor, bu kadar protestolar oluyor. Hadi diyelim bizim kör noktamız tuttu, Emniyet'in ve devletin de kör noktası diye bir şey mi var?

O iyimserliğin kör noktası resmen gözümüzü kör etmişti. Yapmazlar. Yaptırmazlar, mümkün değil. Zaten "soykırım"ın, geçmişin yükünü taşıyor Türkiye. Daha o temizlenememiş. Bir de kalkıp

yeniden bir Ermeni'yi öldürmek! 21. yüzyılda bu artık mümkün olamaz diye düşünüyorduk. Bunları dile getirmesek de içimizden geçiriyorduk.

Ama işte biz sanki kendimizi Allah'tan daha çok Allah saymışız. Allah uyarıyor, tehditler var. Yüreğinde korku oluşmuş. Daha niye sallanıyorsun? Sen Allah'tan daha mı Allah'sın da biliyorsun olmayacağını. Bu anlamda bazen kendi iç dünyamda tabii ki suçlayıcı ruh beni yiyor. Ama artık olan olmuş. Olduktan sonra, olana yenilmemenin yollarını da yine Tanrı veriyor...

HRANT

Tıpkı bir güvercin gibiyim...

Onun kadar sağıma soluma, önüme arkama göz takmış durumdayım.

Başım onunki kadar hareketli... Ve anında dönecek denli de süratli.

Ne diyordu Dışişleri Bakanı Abdullah Gül? Ne diyordu Adalet Bakanı Cemil Çiçek?

"Canım, 301'in bu kadar da abartılacak bir yanı yok. Mahkûm olmuş, hapse girmiş biri var mı?"

Sanki bedel ödemek sadece hapse girmekmiş gibi...

İşte size bedel... İşte size bedel...

İnsanı güvercin ürkekliğine hapsetmenin nasıl bir bedel olduğunu bilir misiniz siz ey Bakanlar?.. Bilir misiniz?..

Siz, hiç mi güvercin izlemezsiniz?

Kolay bir süreç değil yaşadıklarım... Ve ailece yaşadıklarımız.

Ciddi ciddi, ülkeyi terk edip uzaklaşmayı düşündüğüm anlar dahi oldu.

Özellikle de tehditler yakınlarıma bulaştığında...

O noktada hep çaresiz kaldım.

"Ölüm-Kalım" dedikleri bu olsa gerek...

Bütün bunlar olurken şu gerçeği de tek güvencem sayacağım.

Evet kendimi bir güvercinin ruh tedirginliği içinde görebilirim ama biliyorum ki bu ülkede insanlar güvercinlere dokunmaz.

Güvercinler kentin ta içlerinde, insan kalabahklarında dahi yaşamlarını sürdürürler.

Evet, biraz ürkekçe ama bir o kadar da özgürce...

XIV. BÖLÜM

ÖLMEK

ŞİMDİ MEZMUR ZAMANI

HRANT

Müslüman'ı, Hıristiyan'ı duaya durmuş benim için.

Biri hadis okuyor, diğeri mezmur.

Ben ne yapmalıyım şimdi?

Sol duyumu kabartıp Tanrı'dan uzak mı durayım, yoksa sağduyumu dinleyip çocukluğumda öğrendiğim mezmurları mı terennüm edeyim?

Tanımıyorum Abdülkadir Amca'yı. Diyeceğini gelinine yazdırmış.

"Oğlum" diye hitap etmesine izin vermemi rica ederek başlayan satırlarını şöyle sürdürüyor:

"Ramazan geldi ya, artık düzenli beş vakit namazımdayım ve her duamda sen de varsın. Üzülme oğlum, sana zarar gelmesin, seni korusun diye Yüce Allahıma sürekli yakarıyorum.

Güven benim dualarıma..."

Varsenik Hanım'ı ise tanıyorum, eşimin arkadaşı.

Belli ki yine toplanmışlar... Duadalar.

Bir mezmur okumak istiyor benim için telefonda. "Ne olur hiç olmazsa bir kıta," diyor ve 46. mezmurun şu dizelerini sıralıyor:

"Tanrı sığınağımız ve gücümüzdür.

Sıkıntıda hep yardıma hazırdır.

Bu yüzden korkmayız yeryüzü altüst olsa,

Dağlar denizlerin bağrına devrilse,

Sular kükreyip köpürse,

Kabaran deniz dağları titretse bile..."

Etrafıma hissettirmemeliyim gözlerimin dolduğunu, yüreğimin kabardığını. Ben devam edeyim bari içimden...

"Bir ırmak var ki, suları sevinç getirir Tanrı kentine,
Yüceler Yücesi'nin kutsal konutuna.
Tanrı onun ortasındadır,
Sarsılmaz o kent.
Gün doğarken Tanrı ona yardım eder.
Uluslar kükrüyor, krallıklar sarsılıyor,
Tanrı gürleyince yeryüzü eriyip gidiyor.

HOSROF

Biz üç kardeş ailesizdik, sonradan aile oluşturduk. O kültürü hiç bilmeden aile olmayı başardık. Bunda hepimizin katkısı var ama abimin payı en fazla. O aramızdaki en görebilendi. Koruyan, kollayandı. Bizim çobanımız oydu. Balıkçı Sepeti'nden beri bu böyleydi... Bizdeki duygu, bizdeki sevgi bir başkaydı. Her ailede olduğu gibi bizde de sıkıntılar oldu, kavgalar oldu ama bizim bir farkımız vardı; bizi birbirimizden hiçbir şey koparamazdı. Ölüm dışında hiçbir şey...

HRANT

Her şeye egemen RAB bizimledir,
Yakup'un Tanrısı kalemizdir.
Gelin, görün RAB'bin yaptıklarını,
Yeryüzüne getirdiği yıkımları.
Savaşları durdurur yeryüzünün dört bucağında,
Yayları kırar, mızrakları parçalar,
Kalkanları yakar.
"Sakin olun, bilin ki, Tanrı benim!
Uluslar arasında yüceleceğim,
Yeryüzünde yüceleceğim!"

YERVANT

Çocukluk yıllarımızdan beri beni koruyan, kollayandı abim... Bana sahip çıktığını da hiç belli etmezdi. Benimle ilgilenmez gibi yaparak ilgilenirdi. Daha üç yaşında olduğum için herhalde, bunu çaktırmadan yapardı. Ama hamam günleri o yıkardı beni, çünkü başkasına müsaade etmezdim. Abim beni çok yıkadı, bense onu bir kez... 23 Ocak 2007'de...

HRANT

Mezmurlarım vardı çocukluğumda ezbere bildiğim, hem de Ermenice. Ezbere mezmur okur, ödüller kazanırdım. Ama sanırdım ki, bunlar ben büyüyünce hiç işime yaramayacak.

Sonuçta büyüdüm ama bir türlü akıllanmadım, bir türlü uslanmadım, doğal olarak da her daim o mezmurlara mecbur kaldım. İşte gün geldi, yine mezmur zamanı...

Hey solcu arkadaşlar, hey ateist kardeşler, ayıplamayın beni 23. mezmuru mırıldansam şuracıkta biraz.

Anlayın halden... Anlayın artık... İhtiyacım var.

"RAB çobanımdır,
Eksiğim olmaz.
Beni yemyeşil çayırlarda yatırır,
Sakin suların kıyısına götürür.
İçimi tazeler,
Adı uğruna bana doğru yollarda öncülük eder.

Karanlık ölüm vadisinden geçsem bile,
Kötülükten korkmam.
Çünkü sen benimlesin.
Çomağın, değneğin güven verir bana.
Düşmanlarımın önünde bana sofra kurarsın,
Başıma yağ sürersin,
Kâsem taşıyor.
Ömrüm boyunca yalnız iyilik ve sevgi izleyecek beni,
Hep RAB'bin evinde oturacağım."

DELAL

Bizim evde hep sevgi vardı. "Baydzarik," derdi babam bana. Alır omuzlarına koyar, öyle taşırdı ben küçükken. Sırtına oturtur, yerde ellerinin üstünde dolaştırırdı. Bunu anlatırken kafasını, saçlarının sıcaklığını avuçlarımın içinde hissettim şu an... O kadar zor ki anlatmak... Ben yaşadığım şeylerin tadını, kokusunu ve acısını duyuyorum konuşurken ama hiçbir zaman tam anlatamıyorum. Kendi kelimelerimin yabancısı oluyorum. Ben anlatarak şifa bulamıyorum ki... Her günümde hâlâ babamı arıyorum. Onu özlüyorum...

HRANT

Ve ben 91. mezmurun sığınağındayım.

"Yüceler Yücesi'nin barınağında oturan,
Her Şeye Gücü Yeten'in gölgesinde barınır.
"O benim sığınağım, kalemdir," derim RAB için,
"Tanrım'dır, O'na güvenirim."
Çünkü O seni avcı tuzağından,
Ölümcül hastalıktan kurtarır.
Seni kanatlarının altına alır,
Onların altına sığınırsın.
O'nun sadakati senin kalkanın, siperin olur.
Ne gecenin dehşetinden korkarsın,
Ne gündüz uçan oktan,
Ne karanlıkta dolaşan hastalıktan,
Ne de öğleyin yok eden kırgından.
Yanında bin kişi,
Sağında on bin kişi kırılsa bile,
Sana dokunmaz.
Sen yalnız kendi gözlerinle seyredecek,
Kötülerin cezasını göreceksin..."

ARARAT

Keşke imkân olsa da şimdi bütün klişelerle sana seslensem. Seninle gurur duyduğumu haykırabilsem, en çok da kameraların karşısında gözyaşlarına hâkim olamadığın gün... Senin gözlerin dolarken, "İşte babam," dedim "işte babam, çırılçıplak insan!"

"Şahadetin kutlu olsun," diye haykırdı mezarın başında yüz binler. Şimdi yine mezarının başındayım. Babalığın kutlu olsun, amen.

HRANT

"... Sen RAB'bi kendine sığınak,
Yüceler Yücesi'ni konut edindiğin için,
Başına kötülük gelmeyecek,
Çadırına felaket yaklaşmayacak.
Çünkü Tanrı meleklerine buyruk verecek,
Gideceğin her yerde seni korusunlar diye.
Elleri üzerinde taşıyacaklar seni,

Ayağın bir taşa çarpmasın diye.
Aslanın, kobranın üzerine basıp geçeceksin,
Genç aslanı, yılanı çiğneyeceksin.
"Beni sevdiği için
Onu kurtaracağım," diyor RAB,
"Beni iyi tanıdığı için
Ona kale olacağım.
Bana seslenince onu yanıtlayacağım,
Sıkıntıda onun yanında olacağım,
Kurtarıp yücelteceğim onu.
Onu uzun ömürle doyuracak,
Ona kurtarışımı göstereceğim."

RAKEL

19 Ocak'tan bir hafta önceydi. Hatırlıyor musun, dedi, sana yazdığım aşk mektubunu? Biliyor musun, dedi, kimse yazmamıştır sevgilisine öyle bir mektup... Çıkardım kâğıdı, ben saklamışım, dedim, gel okuyalım gene. Okudu yüksek sesle. Aslında bir şiirdi o. Sevgililer Günü için yazmış bana.

HRANT

Ey Sevgilim

Ey sevgilim, ey birtanem, ey "ben" tanem!
Aç gözlerimi hadi...
Ve anımsa.
Günlük ezberimizin bozulduğu, sıradan söylemlerimizin kekeleştiği ilk göz sevişmelerimizi anımsa.
Sınırlanmış yaşantımızı ilk yırtışımızı...
Dayatılanlara, sunulanlara yenik düşmüş bakışlarımızın ilk dirilişini, direnişini...
Tarih yaratıyordu artık o gözler... Anımsa.
Yüklüydük, gayri insani yüklerin en ağırıyla...
Aşk bu, kolay mı öyle kapıp da kaçmak? Kolay mı öyle tarih yaratıp da zamanın insafına terk etmek?
Sırtlayıp taşınması gerekirdi geleceğe... Beslenmesi gerekirdi.
Azalmanın değil, çoğalmanın hücresiydi sırtladığımız... Bütün hallerimizin çekirdeğiydi.
Artık silahımız da oydu... Atom bombamız da...

Nice acılı ve zalim çalkantıların arasından hep onun sayesinde sıyrılacaktık.

Onu kaybetmemeliydik. O bizim tarihte ilk kurtarılacak ve hep kurtarılacak üretim aracımızdı.

Zamanla hesaplaşmamızda, didişmemizde, cebelleşmemizde tek kalemizdi. "Büyük dünya"ya karşı verdiğimiz mücadelede "Küçük dünyamız"dı, savunma alanımızdı, sığınağımızdı.

Ey sevgilim, ey aşkım!

Sen var ya sen, hep uğruna mücadele ettiğim barıştın, huzurdun.

Farklı olma hakkımın, eşit yaşama arzumun ve özgürlük sevdamın köküydün.

Sen benim sonradan kazandığım sosyal bir hak değil, insan olma temelimdin. Ta kendimdin, halimdin.

Sakındığımdın. Ödediğim bedellerin nimetiydin.

Hep yaşadığım ama hiç erişemediğimdin.

Sevgilim!

İnan ben seni onursuz hiçbir sevdayla aldatmadım.

Bedelin pahalıydı, ödedim... Ödeyeceğim.

Ve günün birinde sevgilim, gözlerim yorulanda...

Çağır çocukları yanına.

Aç gözlerimi son bir kez.

Onlara bebeklerimi göster ve de ki:

"Sizin babanız beni işte bunlarla sevdi."

RAKEL

Ne kadar da güzel yazmış canım benim. Bana okuduğu zaman ona söyleyemedim ona olan aşkımı. Güzel yazmışsın da diyemedim. Siyasi görüşlerle birleştirmişsin aşkı, dedim. Zaten sana yaranamadım bir türlü, dedi. Sen bana şimdiye kadar ne yazdın, hadi söyle bakayım, dedi. Ben sana ne yazacağım, ben sana hayatımı vermişim zaten, daha bir de mektup mu yazayım, dedim. Nereden bilebilirdim ki o mektubu bir gün yazacağımı?..

Ah Sevgilim!

Çutağıma eş olmak bana verildi. Bugün çok acılı ve onurlu olarak buradayım. Ben, çocuklarım, ailem ve sizler, çok acılıyız. Bu sessiz

sevgi biraz olsun bize güç katıyor, kederli bir sevinç yaşatıyor. İncil'den Yuhanna 15:13'te, "Hiç kimsede, insanın dostları uğruna canını vermesinden daha büyük bir sevgi yoktur," der.

Sevgili dostlar, bugün bedenimin yarısını, sevgilimi, çocuklarımın babasını, ailemizin büyüğünü, sizin kardeşinizi uğurluyoruz. Bugün sessizlikle büyük bir ses yükselteceğiz. Bugün derinliklerin ışığa yükseldiği günün başlangıcıdır.

Yaşı kaç olursa olsun, on yedi veya yirmi yedi, katil kim olursa olsun, bir zamanlar bebek olduklarını biliyorum. Bir bebekten bir katil yaratan karanlığı sorgulamadan hiçbir şey yapılamaz kardeşlerim.

Kardeşlerim, onun doğruluğa olan sevgisi, şeffaflığa olan sevgisi, dostuna olan sevgisi onu buraya getirdi. Korkuya meydan okuyan sevgisi onu büyüttü. Diyorlar ki: "O büyük bir adamdı." Size sorarım, o büyük mü doğdu? Hayır. O da bizim gibi doğdu. O gökten değildi, o da topraktandı. Bizim gibi çürüyen bir beden, fakat yaşayan ruhu, yaptığı iş, kullandığı üslup, gözlerindeki, yüreğindeki sevgi onu büyük yaptı.

İnsan kendiliğinden büyük olmaz. İnsanı yaptıkları büyük yapar. Evet, o büyük oldu. Çünkü büyük düşündü, büyük söyledi. Bugün buraya gelerek hepiniz büyük düşündünüz, sessizce büyük konuştunuz. Siz de büyüksünüz. Bugünle kalmayın, bu kadarla yetinmeyin.

O bugün Türkiye'de milat yaptı. Sizler de mührü oldunuz. Onunla manşetler, onunla konuşmalar, onunla yasaklar değişti. Onun için dokunulmazlar veya tabular yoktu. Kelamda dediği gibi, yüreğinden taştı. Büyük bir bedel ödedi.

Bedellerin ödendiği gelecekler Hrant'ları severek, Hrant'lara inanarak olur. Nefretle, hakaretle, kanı kandan üstün tutarak olmaz. Bu yükseliş karşısındakini kendin gibi görerek, kendin gibi sayarak olur.

Ah kardeşler, Hisus'un yardımıyla ev cennetinden ayırdılar. Göksel ve ebedi cennete kanat açtırdılar. Gözleri daha yorulmadan, bedeni daha yaşlanmadan, daha hasta olmadan, sevdiklerine doymadan kanat açtırdılar göksel cennete.

Biz de geleceğiz sevgilim. Biz de geleceğiz o eşsiz cennete. Oraya yalnız ve yalnız sevgi girer. İnsanların ve meleklerin dillerinden üstün olan, peygamberlikten üstün olan, bütün sırları bilmekten üstün olan, dağları yerinden oynatacak imandan üstün olan, varını yoğunu sadaka vermekten üstün olan, bedenini yakılmaya teslim etmekten üstün olan, yalnız ve yalnız sevgi girecek o cennete.

Orada gerçek sevgi ile bir arada ebedice yaşayacağız. Kimseyi kıskanmayan sevgi, kimsenin malında gözü olmayan sevgi, kimseyi öl-

dürmeyen, kimseyi aşağılamayan sevgi, kardeşini kendinden üstün tutan sevgi, kendi hakkından vazgeçen sevgi, kin tutmayan sevgi, bağışlayan sevgi, kardeşinin hakkını savunan sevgi, Mesih'te bulunan sevgi, bize dökülmüş olan sevgi.

Yaptıklarını, konuştuklarını kim unutabilir sevgilim? Hangi karanlık unutturabilir sevgilim? Olmuşları, olanları kim unutturabilir? Korku unutturabilir mi sevgilim? Yaşam mı? Zulüm mü? Dünyanın zevk ü sefası mı sevgilim? Yoksa ölüm mü unutturacak sevgilim? Hayır, hiçbir karanlık unutturamaz.

Ben de sana yazdım aşk mektubunu sevgilim. Bana da ağır oldu bedeli sevgilim. Bunları yazabilmeyi Hisus'a borçluyum sevgilim. Herkesin hakkını herkese geri verelim sevgilim.

Sevdiklerinden ayrıldın, çocuklarından, torunlarından ayrıldın, burada seni uğurlayanlardan ayrıldın. Kucağımdan ayrıldın. Ülkenden ayrılmadın sevgilim.

SON KAVUŞMA

SERA

19 Ocak'tan sonra bir süre hiç rüya görmedim ben. Uyandıktan sonra hatırladığım şey sadece koca bir karanlıktı. Sonunda bir gece ilk rüyamı gördüm. Zil çaldı ve babam evden içeri girdi. Hepimiz şaşkındık. Biz ağzımızı açamadan babam başladı konuşmaya ve "O yerde yatan ben değildim," dedi. "Ben yaşıyorum." Meğerse bir şey olmamış ona, bir yerde saklanıyormuş. Olmasını dilediğim şey rüyamda olmuştu nihayet.

HRANT

Beni gömmeye değil, yaşatmaya gelişinizin ilk töreni olacak bu.

Bırakın ağlaşınayı... Yoklayın yüreklerinizi... Aranızdan ayrıldığını sandığınız yürek çırpıntılarımı orada duymuyor musunuz?

Cenazemde ardımdan onurlu sözler edecekler. Sağolsunlar. Benim de size iki çift sözüm var, Halil Cibran'dan...

"Veda sizlere ve sizlerin arasında geçirdiğim gençliğe.

Daha dündü ki, sizlerle bir düş'te buluşmuştuk. Kendi yalnızlığımda bana türküler dinlettiniz ve ben de sizlerin özlemlerinden gökyüzüne bir kule kurdum.

Ama artık uykumuz kaçtı ve düş dağıldı, artık ayrılmalıyız.

Eğer anının alaca aydınlığında yeniden karşılaşırsak, yeniden bir daha beraberce konuşuruz ve sizler bana daha derin bir şarkı söylersiniz. Ve eğer ellerimiz başka bir düş'te birbirlerini bulursa, gökyüzüne bir başka kule daha dikeriz."

Ağıt toplumuyuz biz... Acıyı kazanç bellemişiz...

Siz ölüm ilanımı veredurun... Bu da benim yaşadığımın ilanıdır.

***

KORO

Hrant, "Eğer bir gün bu ülkeden gidecek olursam yürüyerek gitmeyi isterim," demişti. Tıpkı geçmiştekiler gibi. Kafileler halinde yollara dökülen, yolları ölsünler diye güneye yöneltilen kuzey yolcuları gibi... Bize o kadar dokunmuştu ki bu.

Yine bir gün Hrant, "Belki de bilmiyoruz, sözünü ettiklerimiz belki de gitmemişlerdir!" derken gözlerindeki ışığı görmüştük. Bildiği bir gizin parıltısı vardı gözlerinde. Belki de onu bu toprağa bağlayanlar biraz da o gizli kalanlardı. Bilemeyiz.

Bildiğimiz, "Diaspora büyük bir Anadolu köyüdür," diyen Hrant, büyük bir Anadolu köyü olan kalbimizin hangi tepesinde gömülü olmak istediyse oradadır bugün.

Toprağın altında ve üstündedir.

Uçmuş çatıların, sesleri kaybolmuş sokakların içindedir.

Adı vicdan olan her yerdedir.

ALBÜM

Hrant ile annesi Nvart Hanım Antalya yıllarında

Baba ocağındaki ilk yuvada babası ve Mari Halası ile

Rakel'in babası Varto aşireti lideri Siament Ağa

Siament Ağa'nın ikinci hanımı Bedro Ana

Joğvaran'ın kimsesizleri

Dink kardeşler Kimsesizler Yurdu'nda

Küçük lider

Kimsesizler Yurdu'nda koruyucu kollayıcı ağabey

Ortaokulda futbolcu

Amatör kümede futbolcu

Şınorhk Patrik ile genç Tıbrevanklı

Çutak ile Taşnak

Kavuşmaya ilk adım

Tuzla Kampı yöneticisi müzik dersinde

Kamp yöneticisi iş başında

Rakel ile havuz başında dinlenirken (Tuzla Kampı)

Solculuk yılları
(Payline ve Yetvart Tomasyan arşivinden)

Sakıncalı Piyade

Onlar ermiş muradına...

Ekmek teknesi Beyaz Adam'da kasa başında

Beyaz Adam'da belletmen

İşadamı Fırat Dink Antalya'da

Dink kardeşler

Toprağa bereket kazarken

Mutluluk sofrası

Düğün sevinci

Oğlu Ararat'la "Benim babam senin babanı döver!"

Hrant ile Bozo

Kuzum benim!

Sera'yla dans

Mari Mayrig'le paylaşılan mutluluk
(Payline ve Yetvart Tomasyan arşivinden)

Gökten düşen üç elma ve bir şeftali!

Vaftiz sonrası mutluluk

Torun sevgisi

Balık ayıklarken

Balıkcı

Rastgele...
(Foto: Mehtap Yücel, Geo dergisi için çekilmiştir)

Genç genel yayın yönetmeni makamında
(Kumru Bilici arşivinden)

Agos'ta mutluyduk

Agos bağlandıktan sonra...
(Foto: Mehtap Yücel, Geo dergisi için çekilmiştir)

Kaldırımda dimdik
(Foto: Vatan Gazetesi)

Türk toplumuna dokunurken

Ermeni dünyasına dokunurken

Agos'un önünde aydın dayanışması

Mahkûmiyet sonrası isyan (Foto: Vatan Gazetesi)

Martılarla gelen teselli
(Foto: Tempo Dergisi)

Kara bulutların gölgesinde
(Foto: Vatan Gazetesi)

"Göreceksiniz, sonunda beraat edeceğim!"

Acı tebessüm (Foto: Vatan Gazetesi)

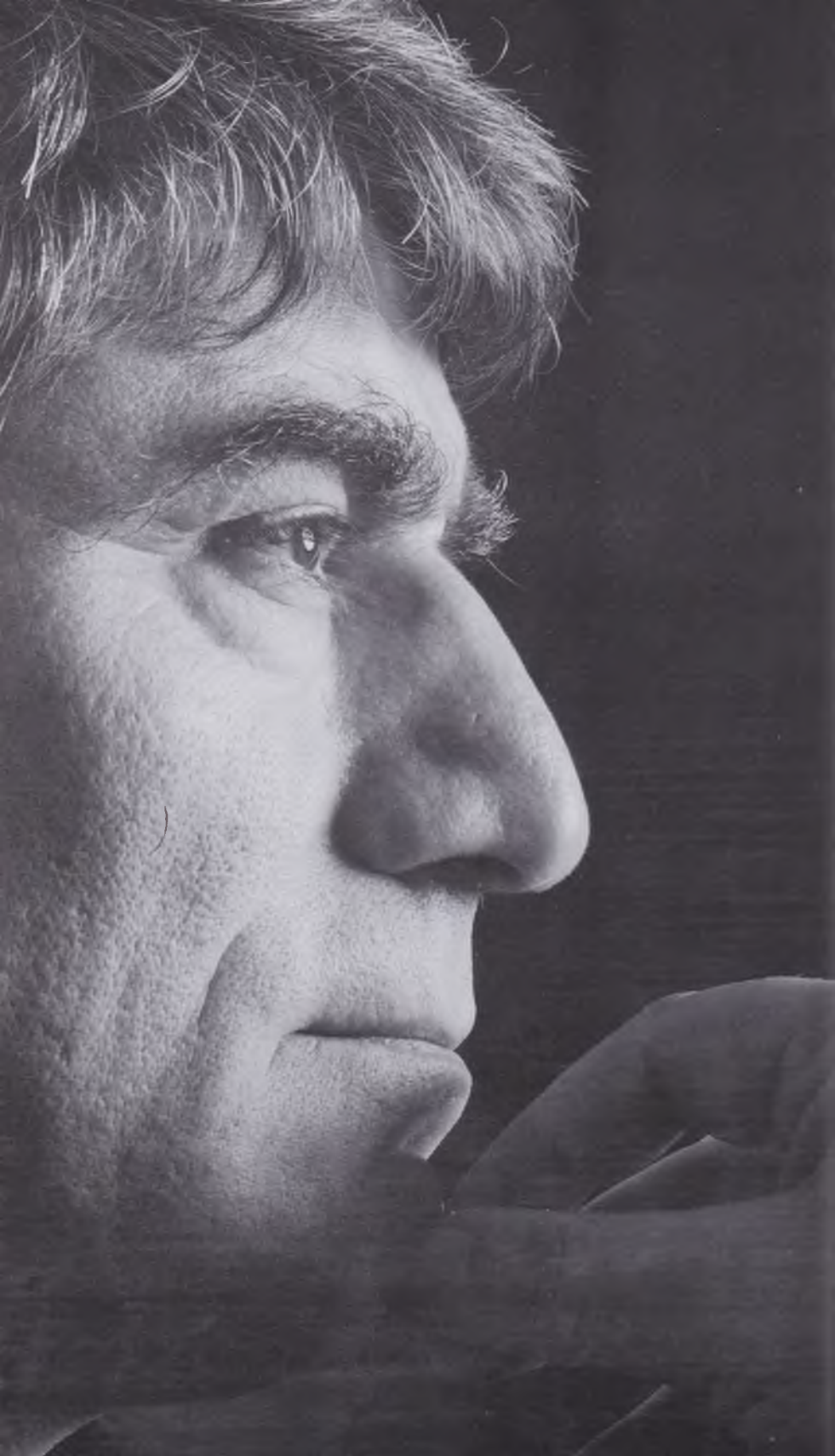
Agos'un 10.yıl kutlamasında Dink ailesi

Sonsuz Aşk

Huzura teslimiyet

KİM KİMDİR?

ADALET AĞAOĞLU	Yazar
AGOP KALDILI	Tuzla Kampı çocuklarından
ALİ BAYRAMOĞLU	Gazeteci, yazar
ALİ DEĞERMENCİ	Televizyon haber programı koordinatörü
ALPER GÖRMÜŞ	Gazeteci, yazar
AMBERİN ZAMAN	Gazeteci, yazar
ANNA *MAYRİG*	*Agos*'un aşçısı
ANNA TURAY	*Agos*'un kurucularından, gazeteci, halkla ilişkiler şirketi sahibi
ARARAT (ARAT) DİNK	Hrant Dink'in oğlu
ARİS NALCI	*Agos* muhabiri, sayfa editörü
ARMENAK ÇAKIR	Hrant Dink'in dayısı
ARMENAK YAMAN	Kuyumcu, Hrant Dink'in Kınalıada'dan arkadaşı
ARMENUHİ DİKMEN	Tuzla Kampı çocuklarından
ARTİN (KEMAL) YASULKAL	Hrant Dink'in Tıbrevanklı arkadaşlarından
ARUS TECER	Tuzla Kampı çocuklarından
ATİLLA ANAKÖK	Hrant Dink'in arkadaşı
AVEDİS DEMİR	Hrant Dink'in Tıbrevanklı abilerinden, Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nde doktor
AYDA TANİKYAN	Bezciyan Ortaokulu müdiresi, Fransızca öğretmeni
AYDIN ENGİN	Gazeteci, *Agos* yazarlarından
AYHAN AKTAR	Öğretim üyesi
AYŞE ÖNAL	Gazeteci
BANU GÜVEN	Televizyon gazetecisi
BASKIN ORAN	Öğretim üyesi, *Agos*'un ilk yazarlarından
BAYDZAR BOZUK	Hrant Dink'in Kumkapı'dan komşusu
BEDRO ANA (YAĞBASAN)	Rakel'in babası Siament Ağa'nın ikinci hanımı
BELMA AKÇURA	Gazeteci, yazar
CEM ÖZDEMİR	Almanya Yeşiller Partisi eşbaşkanı
CENGİZ AKTAR	Öğretim üyesi
CENGİZ ÇANDAR	Gazeteci, yazar
DELAL (BAYDZAR) DİNK	Hrant Dink'in kızı
DERYA SAZAK	Gazeteci, yazar

DİKRAN GÜLMEZGİL	Karagözyan Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı
DİLEK KURBAN	Araştırmacı, yazar
DİRAN BAKAR	*Agos*'un kurucularından, avukat
ECE TEMELKURAN	Gazeteci, yazar
EFRİM BAĞ	Kumkapı Meryemana Kilisesi Vakfı başkanlarından
ELİF ŞAFAK	Yazar
ERSİN KALKAN	Gazeteci, yazar
ESER KARAKAŞ	Öğretim üyesi
ETYEN MAHÇUPYAN	Gazeteci, yazar
FATMA MÜGE GÖÇEK	Akademisyen
FERHAT KENTEL	Öğretim üyesi
FETHİYE ÇETİN	Hrant Dink'in avukatı
FEYHAN ORAN	Hrant Dink'in aile dostu
GARABET ORUNÖZ	Tuzla Kampı çocuklarından
GARO PAYLAN	Yeşilköy Ermeni Okulu kurucusu
ĞAZAROS (GAZİ) ÇERKEZYAN	Çocukluk arkadaşı
HAGOP MİNASYAN	Katolik din adamı
HALİL BERKTAY	Tarihçi, öğretim üyesi
HARUT ÖZER	*Agos*'un ilk dönem idari kadrosundan, muhasebe müdürü
HARUTYUN ŞEŞETYAN	*Agos*'un kurucularından
HASAN CEMAL	Gazeteci, yazar
HAYCAN DİNK	Hrant Dink'in kardeşi Yervant'ın oğlu
HAYGAN DİNK	Hrant Dink'in kardeşi Yervant'ın eşi
HAYKO BAĞDAT	Matbaacı, radyo programcısı
HERDEM ÖCAL	Tuzla Kampı çocuklarından
HOSROF (ORHAN) DİNK	Hrant Dink'in erkek kardeşi
HÜLYA DEMİR	İstanbul Üniversitesi'nden arkadaşı, yazar
İPEK ÇALIŞLAR	Gazeteci, yazar
ISABELLE KORTIAN	Gazeteci
JEAN KEHAYAN	Gazeteci, yazar
JOOST LAGENDIJK	Eski Avrupa Parlamentosu üyesi, siyasi danışman
KARİN KARAKAŞLI	Gazeteci, yazar, bir dönem *Agos* yazı işleri müdürü
KAROLİN DİNK	Hrant Dink'in gelini
LEDA MERMER	*Agos* teknik servis ve mizanpaj sorumlusu
LEVON MİKAYELOĞLU	Tuzla Kampı çocuklarından
LORA BAYTAR	*Agos* kültür-sanat editörü
LUİZ BAKAR	*Agos*'un kurucularından, Patrikhane basın sözcüsü, avukat
LUSİN DİNK	Hrant Dink'in kardeşi Yervant'ın kızı
MARAL DİNK	Hrant Dink'in kardeşi Hosrof'un kızı
MARİ TOMASYAN (MARİ *MAYRİG*)	Tıbrevanklı abilerinden Tomo'nun annesi
MARKAR ESAYAN	Gazeteci, yazar, bir dönem *Agos* yazarlarından

MARYAM İŞLER	Tuzla Kampı çocuklarından
MASİS KÜRKÇÜGİL	Araştırmacı yazar
MAYDA SARİS	*Agos* kültür sanat editörü
MELKON KARAKÖSE	Samatya Surp Kevork Vakfi başkanlarından
MIGIRDİÇ MARGOSYAN	Yazar, Tıbrevank Lisesi eski müdürü
MİKHAİL YAĞBASAN	Rakel'in kardeşi
MURAT BELGE	Akademisyen, edebiyat eleştirmeni, yazar
MUSTAFA KARAALİOĞLU	Gazeteci
MÜGE KOÇTÜRK	Hrant Dink'in aile dostu
NECDET KOÇTÜRK	12 Eylül dönemi mahpushane arkadaşı, yakın dostu
NEVİN SUNGUR	Televizyon gazetecisi
NİLÜFER GÖLE	Sosyolog, akademisyen
OHANNES TECER	Hrant Dink'in çocukluk arkadaşı
OLCAY HALULU	Askerlik arkadaşı
ORAL ÇALIŞLAR	Gazeteci, yazar
ORHAN MİROĞLU	Yazar
OŞİN (YALÇIN) ÇİLİNGİR	Tıbrevanklı abilerinden, bir dönem *Agos* yazarlarından
PAYLİNE TOMASYAN	Hrant Dink'in aile dostu, Ermenice öğretmeni
PERİHAN MAĞDEN	Gazeteci, yazar
PINAR SELEK	Sosyolog, yazar
RAGIP ZARAKOLU	Yayıncı, yazar
RAKEL DİNK (YAĞBASAN)	Hrant Dink'in eşi
ROBER KOPTAŞ	*Agos*'un yazarlarından
RONALD SUNY	Akademisyen
SAMSON ÖZARARAT	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Ermenistan sorumlusu, işadamı
SARKİS SEROPYAN	*Agos*'un Ermenice sayfalar editörü
SAYAT TEKİR	Nor Zartonk girişimi kurucularından
SELAHATTİN ÜNSAL	Tuzla kampı bekçisi
SERA DİNK	Hrant Dink'in kızı
SEZGİN TANRIKULU	Diyarbakır Barosu eski başkanlarından, avukat
SİLVA ÖZYERLİ	Tuzla Kampı çocuklarından
SİRANUŞ YAŞGÜÇLÜKAL	Hrant Dink'in teyzesi
SÜSLÜ BAKMAZ	Can dostu Armenak Bakır'ın ablası
ŞAFAK PAVEY	*Agos*'un ilk yazarlarından
ŞİNASİ HAZNEDAR	Trabzon Empati Grubu kurucularından
TANER AKÇAM	Tarihçi, akademisyen, *Agos*'un ilk yazarlarından
UFUK URAS	Özgürlük ve Dayanışma Partisi ilk genel başkanı
ÜMİT KIVANÇ	Gazeteci, yazar, *Agos*'un kuruluş dönemi görsel yönetmeni
VAHAKN DADRIAN	Tarihçi, akademisyen
VARTAN OSKANYAN	Ermenistan eski Dışişleri Bakanı

VARTANUŞ ÇAKIR	Hrant Dink'in en büyük dayısı Haygaz'ın eşi
VİVET KANETTİ	Gazeteci, yazar
YAVUZ BAYDAR	Gazeteci
YERVANT (LEVENT) DİNK	Hrant Dink'in erkek kardeşi
YETVART (TOMO) TOMASYAN	Tıbrevanklı abilerinden
YÜCEL SAYMAN	Eski İstanbul Barosu Başkanı, avukat
ZABEL ÇAKIR	Hrant Dink'in dayısı Armenak'ın eşi
ZABEL DİNK	Hrant Dink'in kardeşi Hosrof'un eşi
ZEPÜR DİNK	Hrant Dink'in kardeşi Hosrof'un kızı
ZEYNEP ORAL	Gazeteci, yazar
ZEYNEP TANBAY	Dansçı, aktivist
ZİHNİYE CAN	İstanbul Üniversitesi'nden arkadaşı

SÖZLÜKÇE

Ahçig: Kız çocuğu.
Ahparig: Ağabey/abi.
Apar: (Ahparig'in kısaltılmışı) Ağabey/abi.
Ardıvan başdamunk: Sabah duası, ibadeti.
Azkayin: Cemaat mensubu. Daha ziyade hayırseverler, cemaat yönetiminde sözü geçen kimseler için kullanılır.
Babig: Büyükbaba/dede.
Badriark: Patrik.
Badveli: Muhterem. Ermeni Protestan din adamlarına saygı hitabı.
Baron: Bay, bey, beyefendi. Öğretmen, hoca.
Çutak: Keman.
Der: Efendi, sahip. Papazlara hitaben saygı sözü (Halk arasında '*Der*baba' olarak da kullanılır).
Dındeshayrig: Müstahdem, hademe.
Digin: Evlenmiş kadınlar için "hanım, hanımefendi".
Dzınunt: Doğuş yortusu; Ermeni Kilisesi'nde 6 Ocak'ta kutlanır.
Eçmiadzin: Ermeni Kilisesi'nin ruhani merkezi, başpatriklik makamı.
Genats: Varlık, yaşam.
Gınkahayr: (*Gınunk*-vaftiz/kutsama ve *hayr*-baba'dan) Vaftiz babası, kirve.
Giragnorya tıbrots: Pazar okulu.
Harsa: (*Hars*-gelin'den) Yenge.
Hay Dun: Ermeni Evi. Ermeni diasporasında, insanları bir araya getiren sosyal aktiviteler için kullanılan lokal, dernek gibi yapılar için kullanılır.
Hmami: Dünür.
Hısgiç: (*Hısgel*-Denetlemek/gözetmek'ten) Okullarda, yurtlarda, çocukların bakımıyla ilgilenen kimse, belletmen, etüd hocası.
Hisus Kristos: İsa Mesih.
Hisus: İsa.
Hokko: (*Horakuyr*'un kısaltılmışı olan *horkur*'un kısaltılmışı) Hala.
Horakuyr: (*Hayr*-baba ve *kuyr*-abla'dan) Hala.
Horkur: (*Horakuyr*'un kısaltılmışı) Hala.
-ig: Ermenicede küçültme eki.
Joğvaran: İbadet etmek için toplanılan yer. Bu kitapta, Gedikpaşa Ermeni Prostestan Kilisesi'nin işlevinden dolayı, daha ziyade "yurt/yetimhane" anlamında kullanılıyor.
Kahana: Ermeni Kilisesi hiyerarşisinde papaz, evlenen ve aile kuran din adamı.
Karun: Bahar.

Kavar: Taşra.
Khent: Deli.
Khoran: Kilisede mihrap.
Kuyrig: Abla.
Lusavorçagan: Aziz Krikor Lusavoriç'in kurduğu kiliseye, yani Ermeni Apostolik Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olan kimse.
Madağ: ('Kurban') Ermeni vakıflarına yardım toplamak amacıyla düzenlenen ve her sınıftan insanın katıldığı, kesilen kurban etinin ve başka yiyeceklerin paylaşıldığı sofra. 'Sevgi sofrası' diye de anılır.
Mama: Anne.
Mamig: Büyükanne/nine.
Mayrig: Anne.
Morakuyr: (*Mayr*-anne ve *kuyr*-abla'dan) Teyze.
Nakhıntrik: Yemek öncesi ara öğün. Genellikle ikindi vakti yenilen öğün için kullanılır.
Otanav: Uçak.
Oyrort: Evlenmemiş kadınlar için "hanım, hammefendi".
Puyn: Yuva.
Srpazan: Kilisede episkopos mertebesine ulaşmış ruhanilere hitap etme biçimi. Kelime anlamı 'kutlu, mukaddes, muhterem'.
Şaratrutyun: Düzyazı, kompozisyon.
Taşnak: Piyano.
Tıbir: Ermeni Kilisesi hiyerarşisinin ilk basamağı olan ruhani unvan, muganni.
Tıbrevank: (*Tıbir*-ruhban, *vank*-manastır'dan) Ruhban okulu. 1953'te Üsküdar'da kurulan Surp Haç Lisesi'nin Ermenice adıdır.
Varbed: Usta.
Vartabed: Ermeni Kilisesi hiyerarşisinde rahip, evlenmeyen din adamı.
Vehapar: Tüm Ermenilerin ruhani lideri olan Katolikos'un sıfatı
Voç: Hayır.
Yaya: Büyükanne, nine.
Zadig: Paskalya (Diriliş) yortusu. Mart veya Nisan ayında kutlanır.
Zulal: Berrak.

KAYNAKÇA

HRANT DİNK'İN GAZETE YAZILARI

I. KİTAP: KHENT HRANT

"Sırtlayıp getirenlere", *Agos*, 18 Ekim 1996.
"Meleklerin müjdesi" , *Agos*, 13 Nisan 2001.
"Kafadan atıyorum", *Agos*, 12 Aralık 1997.
"Paspas Varbed" *Agos*, 22 Kasım 1996.
"Güvercin Zeko", *Agos*, 27 Şubat 1998.
"Aşk olsun", *Agos*, 5 Temmuz 1996.
"Kumkapı'da deniz...", *Yeni Binyıl*, 11 Haziran 2000.
"Bizimkiler birer birer...", *Agos*, 16 Haziran 2000.
"Kaybolmayın çocuklar", *Agos*, 8 Kasım 1996.
"Kestimkelle", *Agos*, 9 Kasım 2001.
"Tıbrevank'm sol yanı", *Agos*, 8 Ağustos 2003.
"Sayın ki o benim babam", *Agos*, 7 Mart 2003.
"Hoşgeldiniz Srpazan Ahparig", *Agos*, 11 Mayıs 2001.
"Tıbrevank için...", *Agos*, 8 Mayıs 1998.
"Her şeyiyle bir farklıydı", *Agos*, 5 Temmuz 2002.
"Tıbrevanklılık ruhu", *Agos*, 29 Kasım 1996.
"Köylüler Armenak'a Ali Ağa deyiydiler..." (röportaj), *Agos*, 9 Mayıs 1997.
"Keşe Pıtat", *Agos*, 25 Şubat 2000.
"Bin avuç toprak sana", *Agos*, 13 Haziran 1997.
"Ya Ğode'(Ya Allah)", *Agos*, 24 Mayıs 1996.
"Tililili" , *Agos*, 10 Mayıs 1996.
"O'nu çok özlüyorum" *Agos*, 2 Mart 2001.
"Sayın ki o benim babam", *Agos*, 7 Mart 2003.
"Af buyurun ama...", *Agos*, 6 Ağustos 1999.
"İsyanımm pike uçuşları..." *Agos*, 13 Ağustos 1999.
"Hayatın sırrı" , *Agos*, 30 Haziran 2000.
"Kaybolmayın çocuklar", *Agos*, 8 Kasım 1996.
"Tuvalet korosu" , *Agos*, 2 Ocak 1997.
"Bin avuç toprak sana" , *Agos*, 13 Haziran 1997.
"Talihsiz rahibin ardından" *Agos*, 20 Şubat 2004.
"Düğüm ve Düğme" , *Agos*, 15 Aralık 2000.
"Sungur kardeşim...", Agos, 5 Mart 2004.
"Güya başarısızlara..." *Agos*, 19 Temmuz 2002.
"Devlet Babam ve ben", *Yeni Binyıl*, 27 Şubat 2000.

"23.5 Nisan", *Agos*, 26 Nisan 1996.
"Ağlayan düğünler", *Agos*, 30 Ağustos 1996.
"Kadının doğduğu gün", *Agos*, 10 Mart 2000.
"İhracatçıyız vesselam", *Agos*, 3 Eylül 2004.
"Kuzum benim", *Agos*, 5 Temmuz 2002.
"Güya başarısızlara..." *Agos*, 19 Temmuz 2002.
"Eğitimden kurtulmak", *Agos*, 9 Eylül 2004.
"Yaşasın Yaşlılık", *Agos*, 9 Eylül 2005.
"Nora Nare Hoy Nare", *Agos*, 29 Aralık 2006.

II. KİTAP: BARON HRANT

"Birdirbirin ardından", *Agos*, 4 Nisan 1997.
"Agos'tan sonra", *Agos*, 9 Mart 2001.
"Büyüklere Ermenice", *Agos*, 19 Temmuz 1996.
"Devlet Babam ve ben", *Yeni Binyıl*, 27 Şubat 2000.
"Pilaki ve nostalji", *Agos*, 24 Aralık 2004.
"Hadi açıklayın!", *Agos*, 25 Temmuz 1997.
"Ülkeler ve azınlıklar", *Agos*, 3 Mayıs 1996.
"Tayin Seçimleri", *Agos*, 14 Şubat 1997.
" İsmini Yazdır" *Agos*, 11 Nisan 1997.
"Cicişlerinizi giyin... Bayram var", *Agos*, 2 Mayıs 1997.
"İlahlara illallah", *Agos*, 10 Ocak 1997.
"Krontes Arpağ", *Agos*, 12 Nisan 1996.
"Çiller'i anla(ma)mak...", *Agos*, 13 Ekim 2000.
"10 yılın ardından (1), Daha iyi bir Agos için", *Agos*, 3 Mart 2006.
"Biz mirasyediler", *Agos*, 7 Ağustos 1998.
"Lirik yalnızlık...", *Agos*, 7 Haziran 1996.
"Mahallenin delisi", *Agos*, 27 Mart 1998.
"Bu köşedeki adam", *Agos*, 2 Nisan 1999.
"Caka Taşeronları", *Agos*, 3 Temmuz 1998.
"Fallaşan ve Affalaşan Kaygılar", *Agos*, 28 Ağutos 1998.
"Sahi Niye Morlaştık Böyle", *Agos*, 9 Ekim 1998.
"Bunun adı insafsızlık", *Agos*, 25 Ekim 2002.
"Düzeni sorgularken (5), Kilisenin hakkı kiliseye, Okulun hakkı okula" *Agos*, 13 Eylül 2002.
"Sivilleşme üzerine (1)", *Agos*, 21 Nisan 2006.
"Bir gün... 24 Nisan... ", *Agos*, 20 Nisan 2001.
"Cemaatin cardonları", *Agos*, 11 Mayıs 2001.
"'Renk körü'nden renkli sorular, *Agos*, 17 Ocak 1997.
"Biz yüzde birler...", *Agos*, 23 Nisan 1999.
"Turnusol kâğıdı", *Agos*, 29 Temmuz 2004.
"İbadetse eğer demokratlık", *Birgün*, 21 Nisan 2006.
"Dokun! Demokratikleşirsin", *Agos*, 21 Kasım 1997.
"10 yılın ardından (7) Bir Zadik günüydü yine", *Agos*, 14 Nisan 2006.
"90. yıl yazıları (1) Ruh halimdir", *Birgün*, 1 Kasım 2004
"Fermanın Dermanı", *Agos*, 5 Mayıs 1998.
"Kilitli vicdanlara", *Agos*, 10 Aralık 1999.
"Trabzon'da bir Ermeni", *Agos*, 16 Haziran 2000.

"Anadolu lisanıyla...", *Agos*, 14 Aralık 2001.
"Türkiyeli olmak", *Agos*, 12 Eylül 2003.
"Malatya Ermeni Mezarlığı'nda", Agos, 11 Temmuz 2003.
"Pariluys", *Agos*, 18 Haziran 2004.
"Sınavda çakanlar", *Birgün*, 13 Mayıs 2005.
"Çağdaş yobazlar", Agos, 17 Haziran 2005.
"90'a Ters Vuruş", *Birgün*, 27 Mayıs 2005.
"Ertelemenin dayanılmaz ağırlığı" , *Agos*, 23 Eylül 2005.
"Gelin önce birbirimizi anlayalım", *Agos*, 30 Eylül 2005.
"Diaspora... Anadolu'nun dünya hali", *Yeni Binyıl*, 20 Şubat 2000.
"Ben Hayatımda Hiç", *Yeni Binyıl*, 6 Ağustos 2000.
"Hırr... Mırr", *Agos*, 16 Ağustos 1996.
"Uzun ince bir yoldayım", *Agos*, 15 Mart 2002.
"Michigan'dan çağrı var...", *Agos*, 29 Mart 2002.
"Siz hiç kaybolmayan gökkuşağı gördünüz mü?", *Agos*, 5 Nisan 2002.
"Görmemişin geç gördükleri", *Agos*, 21 Mart 2003.
"Görmemişin geç gördükleri (II)", *Agos*, 28 Mart 2003.
"Görmemişin geç gördükleri (III)", *Agos*, 4 Nisan 2003.
"Normalleşmeye doğru", *Agos*, 4 Nisan 2003.
"Buyrun yoldaş olalım", *Birgün*, 20 Temmuz 2004.
"Iskalanmış ilişkiler diyarı: Suriye", *Agos*, 6 Haziran 2003.
"Türkümü çalan kimdir", *Yeni Binyıl*, 12 Mart 2000.
"İnadına gitmek lazım oralara", *Agos*, 17 Aralık 2004.
"Kaderimiz Fransa'ya kalacaksa...", *Agos*, 3 Aralık 2004.
"Her şeyiyle bir farklıydı", *Agos*, 5 Temmuz 2002.
"Biz, biz idik", *Agos*, 29 Nisan 2005.
"Usul hakkında (1)", *Agos*, 3 Haziran 2005.
"Diaspora sabırsız... Ermenistan sabırlıydı", *Agos*, 29 Ağustos 2006.
"Yeniden Diaspora (1)", *Agos*, 18 Kasım 2005.
"Aslolan süreç", *Birgün*, 8 Temmuz 2004.
"İnsan konuşa konuşa...", *Agos*, 19 Mayıs 2006.
"Kampusda kumpas...", *Birgün*, 24 Şubat 2006.
"Koltuk değneklerinin halayında", *Agos*, 21 Temmuz 2006.
"Kayıtsız kalmayın", *Agos*, 2 Haziran 2006.
"90. yıl anısına, 'Beni uzaklara götürüyorlar sevgili'", *Birgün*, 22 Nisan 2005.
"Sabiha Hatun'un Sırrı", *Agos*, 6 Şubat 2004.
"Sungur Kardeşim" *Agos*, 5 Mart 2004.
"Ermeni kimliği üzerine (7) 'Türk'ten kurtulmak", *Agos*, 30 Ocak 2004.
"Ermeni kimliği üzerine (8) Ermenistan'la tanışmak", *Agos*, 13 Şubat 2004.
"Ruh halimin güvercin tedirginliği", *Agos*, 19 Ocak 2007.
"Kertenkele Abdullah", *Agos*,22 Ekim 2004.
"Niçin hedef seçildim?", *Agos*, 12 Ocak 2007.
"İyi ki varsınız", *Agos*, 4 Ağustos 2006.
"10 yılın ardından (4), Biz mürit değiliz (2)", *Agos*, 24 Mart 2006.
"Bize rahatsızlık batıyor", *Agos*, 14 Temmuz 2006.
"Kırlangıcın gözyaşları", 22 Temmuz 2005.
"Şimdi Mezmur Zamanı", *Agos*, 14 Ekim 2005.
"Bedelin Pahalıydı, Ödedim", *Hürriyet Sevgililer Günü Eki*, 14 Şubat 2001.

"Yaşadığımın ilandır", *Agos*, 31 Temmuz 1998.

BELGESELLER:

Arınlı, Bülent, *Kırlangıcın Yuvası Hrant Dink'in Düşlerine...*, 2007.
Kıvanç, Ümit, *19 Ocak'tan 19 Ocak'a*, 2007.
Matossian, Nouritza, *Heart of two Nations Hrant Dink*, 2007.

TELEVİZYON, RADYO PROGRAMLARI VE KONUŞMALAR:

Nor Zartonk radyo söyleşisi, 28Ağustos 2006.
"Azınlıklar... Kaybolan Renkler", ATV Siyaset Meydanı, Aralık 1999.
"Avrupa Parlamentosu'nda Ermeni Paneli", NTV Ters Açı, 12 Nisan 2005.
"Ermeni Sorunu Tartışmalarında Son Durum", NTV Karşı Görüş, 27 Nisan 2005.
"Türk-Ermeni İlişkileri", CNN Türk Manşet, 28 Nisan 2005.
"1915 Olayları", ATV Siyaset Meydanı, 28 Nisan 2005.
Özgür Düşün Dergisi'nin düzenlediği sempozyumda "Aydın Sorgular" başlıklı konuşması, 23-24 Aralık 2006.
Boğaziçi Üniversitesi Kantin Sohbetleri, 28 Ekim 2006.
Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı'nın (TESEV) düzenlediği "Türkiye'de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli bir Yaklaşım" başlıklı konferansta Hrant Dink'in yaptığı sunum, 9-10 Aralık 2005.
Türkiye Büyük Millet Meclisi AB Uyum Komisyonu ile Dışişleri Komisyonu'nun ortaklaşa gerçekleştirdiği, Ermeni Sorunu konulu toplantıda Hrant Dink'in yaptığı konuşma, 5 Nisan 2005.
İstanbul Bilgi Üniversitesi'ndeki "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" sempozyumunda Hrant Dink'in yaptığı "Su Çatlağını Bulanda" başlıklı konuşması, 24-25 Eylül 2005.
Diyarbakır Barosu'nun düzenlediği "Hukukun Üstünlüğü" seminerinde Hrant Dink'in yaptığı konuşma, 18 Şubat 2006.
Konrad Adenauer Vakfı ile Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'nin ortaklaşa düzenledikleri seminerde Hrant Dink'in yaptığı "Almanya-Türkiye: Azınlıklar ve Çoğunluklar" başlıklı konuşma, 18-20 Mayıs 2006.
Rakel Dink'in Aşk Mektubu, cenaze töreni konuşması, 23 Ocak 2007.

HRANT DİNK'İN KİTAPLARI:

Bu Köşedeki Adam, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, Eylül 2009.
İki Yakın Halk İki Uzak Komşu, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, Haziran 2008.

DİĞER KİTAPLAR:

Ergün, Demet Bilge, Soykan, Timur, *Sapan*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, Eylül 2007.
Dink, Arat, Özdemir, Fahri (haz.), *Hrant'a... Ali Topu Agop'a At*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, Eylül 2007.
Düzel, Neşe, *Hesaplaşma*, Doğan Kitap, İstanbul, Ocak 2008.
Göktaş, Kemal, *Hrant Dink Cinayeti*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, Nisan 2009.
Tuzla Ermeni Çocuk Kampı Bir El Koyma Öyküsü, İnsan Hakları Derneği İstanbul Şubesi Irkçılık ve Ayrımcılığa Karşı Komisyonu, İstanbul, 2000.
Özdoğan, Günay Göksu, Üstel, Füsun, Karakaşlı, Karin, Kentel, Ferhat,

Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Haziran 2009.
Şener, Nedim, *Dink Cinayeti ve İstihbarat Yalanları*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, Ocak 2009.

DİĞER YAZILAR:

Akar, Rıdvan, "Cudi'li Rakel'in Masalı", *Aktüel*, 30 Aralık 1999.
Belge, Murat, "Türk-Ermeni Diyalogu", *Radikal*, 24 Nisan 2005.
Belge, Murat, "Bir Erivan Anısı", *Radikal*, 26 Nisan 2005.
Belge, Murat, "Tek-yanlı Konferans", *Radikal*, 29 Mayıs 2005.
Belge, Murat, "Tartışma ve Tehdit", *Radikal*, 31 Mayıs 2005.
Kıvanç, Ümit, "Arkamı Döndüm, Halt Etmişim", *Birikim* özel sayısı "Hrant Dink 2007-1915", sayı 214.
Mahçupyan, Etyen, "Hrant", *Zaman*, 21Ocak 2007.
Mahçupyan, Etyen, "Namus", *Zaman*, 26 Ocak 2007.
Mahçupyan, Etyen, "Hrant'ın Risalesi", *Taraf*, 29 Haziran 2008.
Matur, Bejan, "Hrant için Mektup", *Zaman*, 19 Ocak 2010.

RÖPORTAJLAR

Akman, Nuriye, "Gitmek Nasip Olmasın, Buraya Gömüleyim", *Zaman*, 17 Ekim 2005.
Armutçu, Emel, "Hayatı, Resmi Olmayan Ermeni Tarihi", *Hürriyet Pazar*, 2 Ekim 2005.
Asal, Defne, "Beni Yalnızlaştırıp Hedef Haline Getirdiler", *Chronicle*, 18 Ocak 2006.
Düzel, Neşe, "Türkiye'de Ermeni Olmayı Seviyorum", *Radikal*, 5 Temmuz 2004.
Opçin, Tuncay, "Kejesi Olmayan bir Eşkiyaydı", *Chronicle*, Sayı 2, 2005.
Ozinian, Alin, "Ben Kendi Halkımın Yaşadığı Acının Farkında Olan ve Bu Yükü Taşıyan Biriyim", *Agos*, Ekim 2006.
Uskan, Arda, "Apo'ya Neden 'Kürt Dölü' değil de 'Ermeni Dölü' deniyor?", *Vatan*, 2 Ekim 2005.

YAYIMLANMAMIŞ MEKTUPLAR VE BELGELER:

Hrant Dink'in el yazısı notlarından Armenak Bakır.
Hrant Dink-Rakel Dink-Delal Dink-Ararat Dink mektupları
"Orakel", Arat Dink, şiir.
"Unutulmaz", Hrant Dink, şiir.
"Penceremin Aptalları", Hrant Dink, şiir.
"Barış ile Sevgi", Hrant Dink, masal.

DİZİN

1 Mayıs 1977 210
12 Eylül 123, 132, 168, 170, 171, 173-178, 180, 189, 193-198, 210, 244, 258, 316, 317, 405, 407, 410, 411, 448, 479, 480, 575, 651, 675
19 Ocak 3-5, 8, 9, 11, 12, 14, 117, 224, 286, 295, 438, 617, 643, 647, 675-677
1915 272, 424, 436, 454, 469, 470, 477, 482, 485, 488, 490, 494, 516, 518-520, 524, 534-536, 550, 554, 555, 557, 562, 615, 617, 631
1936 Beyannamesi 341, 355, 357, 358, 414, 420
II. Dünya Savaşı 432
20 Kur'a Askerlik 460
23 Nisan 155, 257, 258, 389, 390, 426, 674
23. Mezmur 177
24 Nisan 257, 258, 271, 389, 390, 403, 438, 445, 470, 485, 504, 523, 674, 677
301. Madde 10, 457, 468, 535, 622
6-7 Eylül 1955 30, 460, 520
6. Filo 76
91. Mezmur 642
98 patriklik seçimleri 374, 376

A

AB 398, 401, 424, 426, 441, 452, 458, 460, 495, 496, 508, 513-517, 519, 525, 530, 542, 566, 571, 581, 602
Abacıyan, Kirkor 138
ABD 76, 277, 278, 396, 432, 475, 480, 488, 502, 505
Abdullah (Kertenkele) 71, 72, 582, 583
Abdülkadir Amca 639
Abrek yeréğek payts mez bes çabrek 287
Acar, Ali 342
Acar, Özgen 562
Acemyan, Vahan (*Baron*) 68, 88, 90, 92-94, 96, 278, 499
Açıkhava Tiyatrosu 369
Adapazarı 88, 394
Adatepe 557
Adıvar, Halide Edib 408
Afgan 61
Agos hemen her yerde
Agos'un Merceğinden 332, 372, 374
Ağan, Nuran 342, 343, 348, 366, 392
Ağaoğlu, Adalet 429, 588, 589
Ağrı 470
Ağrı Dağı 5
Ağrı'nın Derinliği 432
Ahçik (Lusiye Aşotyan/Çakır) 23-25, 27, 32, 35, 42, 50, 53, 149, 313
Ahçik türküsü 232
Ahmed Cevad 494
Ahmet (askerlik arkadaşı) 225
AK Parti (AKP) 401, 428, 543, 547, 549, 566, 602
Ak, Behiç 588

Akar, Rıdvan 407, 466
Akçam, Taner 395, 410, 411, 463, 475, 478, 480, 483, 487, 488, 489, 501-505, 509, 536, 559, 608, 629, 651
Akçura, Belma 531, 601
Akdeniz Üniversitesi 536
Akdeniz Üniversitesi Atatürk Araştırmaları Merkezi 537
Akhtamar Surp Haç Kilisesi 428
Akören 459
AKP bkz. AK Parti
Akşam 563, 569, 570
Aktan, Gündüz 468
Aktar, Ayhan 475
Aktar, Cengiz 542
Aktüel 391, 554, 610
Ala Rızgarî 210
Alaton, İshak 406
Alanya 302, 303
Aleksan *Varbed* 49
Alevi 27, 461, 463, 466
Alkaya, Orhan 588
Allah 5, 6, 16, 33, 37, 44, 66, 71, 118, 129, 132, 133, 150, 192, 193, 215, 216, 218, 269, 276, 281, 320, 368, 377, 427, 476, 530, 548, 582, 618, 622, 632, 633, 635, 673
Alles meine Frau und Tochter 303
Alman 62, 236, 576
Almanca 236, 237, 265, 303, 373
Almanya 4, 226, 307, 419, 542, 627
Almanya-Türkiye: Azınlıklar ve Çoğunluklar 542
Altan, Ahmet 483, 591
Altan, Mehmet 274, 455, 463
Altunoğlu, Garbis 97
Amerika 23, 43, 153, 280, 305, 306, 418, 421, 426, 427, 431, 433, 446, 464, 475, 481, 487, 488, 502, 540, 559, 570, 609, 629
Amerikalı 61, 485, 576
Amerikan 402, 493
Amerikan Koleji 24
Amman 490
Anadolu 20, 21, 32, 33, 35, 42, 43, 49, 64, 73, 79, 86, 87, 89-95, 101, 103, 120, 123, 131, 133, 137, 139, 141, 143, 152, 157, 164, 173, 176, 194, 214, 239, 337, 339, 347, 351, 370, 377, 390, 406, 419, 423, 427, 429, 433, 446, 452, 455, 456, 459, 468, 476, 477, 487, 521, 526, 528, 554, 555, 559, 562, 617, 648, 675
Anadolu Ermenileri 86, 87, 337, 339, 477, 487
Anadolu Hümanizması 429
Anakok, Atilla 244, 245, 249
Andımız 457
Ando, Ken 630
Ani 422, 533
Ankara 63, 412, 413, 454, 479, 531, 601, 619, 620, 621
Ann Arbor 427, 480-482, 609
Anna *Mayrig* 351, 406
Anneannem 421
Anneler Günü 75
Antalya 187, 235-241, 246, 261, 264-266, 298, 302-304, 323, 327, 339, 353, 536, 538, 542, 568
Antep 554
Antik Yunan mimarisi 392
Apeligan (Apelyan), Haço 112, 180, 181, 183, 184, 190
Apeligan, Selime 184
Apo davası 414
Arada Sırada 395
Aral, Fahri 411
Aramice 121
Arap 416, 491, 602
Arapkir 27
Aras Yayıncılık 187, 240, 242, 436
Arayıcı Sokak 34, 35
Ardahan 422
Ardıvan başdamunk (Sabah ibadeti) 44
Arguvan 458
Arguvan Türkü Festivali 458
Arjantin 485
Armaş Tıbrevankı 88, 89
Armen Kampı Marşı 22
Arpağ, Krontes 362
ASALA 132, 175, 176, 184, 191, 197, 337, 410, 429, 437, 452, 453, 548, 566
ASAM 467

Asılsız Ermeni İddialarıyla Mücadele Federasyonu 567, 568, 573
Askeri Öğrenci Yurdu 247
Aslan, Alparslan 549
Astourian, Stepan 502
Âşık Veysel 78
Aşık, Melih 563, 593
Aşotyan, Manuel 23
Ataoğlu, Sevan 349, 364, 394, 451
Atatürk 77, 192, 196, 456, 537, 538, 553-558, 581, 582, 602, 626
Atatürk Araştırmaları Merkezi 538
Atatürk Kültür Merkezi 77
Atilla 246, 250
Atlantis Uygarlığı 21, 58, 157, 173, 188
ATV 448
Avcı, Hanefi 620
Avcı, Ümran 601
Avrupa 68, 132, 134, 135, 402, 419, 422, 430, 446, 469, 501, 513, 540, 543, 627, 628
Avrupa Birliği bkz. AB
Avrupa Birliği'yle Uyum Sorunları 452
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 478, 479, 590, 605, 633
Avrupa Parlamentosu 423-425, 496, 500, 509, 513
Avustralya 251, 252, 306, 307, 486, 487, 507
Ayaş 390
Ayşe Nur Zarakolu Düşünce ve İfade Ödülü 410, 626
Azeri 494
Azınlık Masası 375
Azınlıklar Dosyası 408
Azınlıklar Komisyonu 407, 420
Azniv (*Oyrort*) 142, 144, 361

B

Babalar Günü 288
Babig (Hrant Dink için) 11, 280, 287
Bağ, Efrim 177, 380, 615
Bağdat 487
Bağdat, Hayko 436
Bahçeşehir Üniversitesi 275
Bahçeşehir Üniversitesi Görsel Sanatlar ve Görsel İletişim Tasarımı Bölümü 275
Bakar, Diran 34, 84, 342, 350, 357, 358, 379, 389, 420, 650
Bakar, Luiz 338, 340, 341, 343, 350, 374, 378, 382, 387-389, 421, 650
Bakır, Adnan 111
Bakır, Armenak (Orhan) 67-69, 97-101, 103-113, 130, 137, 168, 171, 208, 209, 406
Bakır, İbrahim 109, 111
Bakır, Kenan 111
Bakırköy 19, 20, 74, 107, 110, 132, 150, 167, 168, 170, 180, 186, 192, 219, 223, 226-230, 233, 262, 264, 294, 297, 298, 316-318, 320, 321, 393, 407, 410
Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi 320
Baki, Mehmet 588
Bakmaz, Süslü 103, 107, 109, 112
Balat 101, 102, 111, 127, 136, 137, 141, 142
Balıkçı Sepeti 20, 21, 34, 39, 41, 43, 157, 224, 291, 640
Balıklı Rum Hastanesi 356
Balımoğlu, Maral 451
Bali (İtalyan) 533
Balipaşa Yokuşu 21, 53, 56, 74
Balyan 533
Bap Toma (Toma Kapısı) 490
Barış (masal kahramanı) 219-221
Barış İçin Tarih İzleme Grubu 420
Baron (Hrant Dink için) 4, 329, 331, 337, 348, 349, 352, 353, 360-364, 366, 392, 394, 568
Barsamian Okulu 404, 499
Bartholemeos 453, 467
Baruthane Caddesi 163, 170
Başaran, Arzu 500
Başbakanlık Danışma Kurulu 608
Baydar, Oya 588
Baydar, Yavuz 502
Baykal, Deniz 469
Baytar, Lora 13, 392, 394
Bayramoğlu, Ali 415, 422, 453, 454, 457, 462, 463, 477, 496-500, 514, 516, 528, 544, 580, 588, 613, 620, 649
Beatris Hanım 476
Bebek, Tatyos 400

Bebekus Yayınları 240
Bekçiyan, Karekin (*Srpazan*) 88, 89
Belçika 133, 623
Belge Yayınları 407
Belge, Murat 467, 471, 473, 503-505, 524, 605, 612
Ben kulunum sen efendimsin benim 369
Berkan, İsmet 502, 605, 612
Berkeley Üniversitesi 502
Berktay, Halil 463, 470, 472, 529, 650
Berlin 419, 500
Beşiktaş 136, 216, 430, 567
Beşiktaş Meydanı 261
Beşiktaş İskelesi 438
Beşiktaş Öğrencievi 438
Beyaz Adam 4, 10, 150, 157, 166-171, 175, 180, 200, 203, 206, 207, 223-240, 243, 244, 247, 263, 274, 297, 299-302, 317, 324-326, 349, 363, 410, 618, 624
Beyazıt 55, 56, 193, 250, 451
Beynelmilel 7
Beyoğlu 34, 78, 154, 214, 240, 409
Beyoğlu Evlendirme Dairesi 154
Beyrut 189-191, 490, 502
Beytüşşebap 121
Beyza 258
Bezciyan Okulu 72-85, 89, 136, 138, 140, 141, 649
Biğados [Pilatus] 46
Bilgi Üniversitesi 4, 435, 471, 473, 568, 676, 677
Bilmem ki safa neşe bu ömrün neresinde 369
Bingöl 418
Birand, Mehmet Ali 424
Birdal, Akın 454
Birdirbir 343, 374
Birgün 395, 397
Birleşmiş Milletler 396
Bitlis 62, 123, 194
Bizim Medya 448
Bodrum 253, 254
Boğaziçi Üniversitesi 99, 270, 275, 303, 438, 471-473, 625, 676
Bolsahay Derneği (Los Angeles) 487
Boncuk restoran 409, 412, 426
Boncuklu Sokak 29
Boratav, Ferhat 502
Bosna 563
Bostancı 340
Boston 168, 481
Boşnak 557, 563
Bozo (eşek) 265, 303, 304, 353
Bozo (Yervant Birgül Batman) 211
Boztepe, Fikret 215
Bozuk, Baydzar 35, 36, 53
Brüksel 11, 116, 117, 132, 133, 170, 255, 260, 284, 423, 424, 426, 501, 625, 627, 628
Buca Cezaevi 109
Budala 185
Burası Muştur 184
Burda 226
Bursa 560, 619, 620
Burun *Varbed* 49
Büyük Avukatlar Birliği Derneği bkz. Büyük Hukukçular Birliği
Büyük Hukukçular Birliği 472, 536, 573, 585
Büyük Hukukçular Derneği bkz. Büyük Hukukçular Birliği
Büyük Perhiz 388
Büyükada 427

C

Cabas, Mirgün 451
Cafe Flor 422
Cağaloğlu 167, 231
California 424, 502
Can, Zihniye 206, 207
Cannes 405
Cano 423, 514
Cemal, Hasan 502, 605, 612
Cem-May Dağıtım 410
Ceviz Kabuğu 413, 451
Cevizoğlu, Hulki 413, 451
Cezayir 498
Chicago 306, 470, 481
Chicago Üniversitesi 481, 482
CHP 239, 471
Cibin 554
Cibran, Halil 647
Cinmen, Ergin 588
Cizre 124, 126
Columbia Hukuk Fakültesi 419
Columbia Üniversitesi 418

Concorde Meydanı 531
Cudi Dağı 62, 120, 125, 128, 129, 135, 258
Cumba 350
Cumhuriyet 84, 338, 342, 353, 397, 409, 413, 428, 462, 477, 562, 564, 599, 612
Cumhuriyet Meydanı 505

Ç

Çağlar, Bakır 454
Çakır, Antranik (Anto) 23-25, 32
Çakır, Armenak (Dayı) 19, 20, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 34, 37-39, 50, 51, 149, 150, 269, 313, 316
Çakır, Haygaz 19, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 51, 53, 149-151, 153, 291, 313, 322
Çakır, Janet 269
Çakır, Lusiye bkz. Ahçik
Çakır, Vartanuş 19, 27, 32, 316
Çakır, Zabel 19, 26, 28, 35, 37-39, 50, 53,
Çalışlar, İpek 407, 408, 414, 492
Çalışlar, Oral 249, 407, 409, 413, 448, 451, 454, 457, 458, 460, 465, 470, 478, 489, 493, 536, 537, 600, 612
Çam, Musa 588
Çandar, Cengiz 416, 423, 463, 473, 483, 484, 534, 535, 547, 548, 612, 649
Çandar, Tûba 118, 256, 334
Çapa (Hastanesi) 12, 13
Çapan, Gürbüz 478
Çavuşoğlu Mahallesi 29, 30, 31, 370
Çekemler 30, 31
Çelik Bilek bkz. *Teksas*
Çemberlitaş 206
Çerkes 369
Çerkezyan, Ğazaros (Gazi) 79, 82, 93, 247, 249, 250
Çerkezyan, Sarkis 79, 82, 93, 249, 410
Çetin, Fethiye 420, 421, 557, 585, 587, 573, 577, 578, 581, 583, 585, 586, 588, 590, 593-596, 598, 599, 615, 620, 628
Çetinkaya 25
Çığlık 112
Çınar, Istepan/Stepan (Murat) 67, 98, 100, 106, 111, 168, 208, 210
Çırağan Oteli 428
Çırpınırdı Karadeniz 494
Çıtak, Manuel 349, 559
Çiçek, Cemil 471, 472, 635
Çiğdem, Aksel 392
Çilingir, Oşin (Yalçın) 92, 168, 226, 227, 231, 233-236, 243, 252, 325, 326, 435
Çocuk Esirgeme Kurumu 65
Çortan Garibgün, Talin 362, 394
Çölaşan, Emin 383, 561, 563-565, 592
Çutak 63, 115, 116, 119, 136, 137, 140-146, 148, 149, 152, 153, 155, 156, 161, 162, 165, 166, 171, 175, 185-187, 189, 200, 203, 204, 217, 218, 236, 258, 264, 267, 279, 287, 315, 322, 339, 349, 378, 631, 633, 644

D

Dabağyan, Levon Panos 468
Dader Köyü 128
Dadrian, Vahakn 410, 484, 504
Dalton biraderler 376
Danıştay 401, 479, 542, 546-548, 602
Danzikyan, Yetvart 342, 364
Daşnak bkz. Taşnak
Daum 601
Davud (Peygamber) 136
Davuthan, Setrak 342
Dayıoğlu, Ahmet 214
Değermenci, Ali 452, 630
Demir, Ahmet 620
Demir, Avedis 247, 248, 449
Demir, Hülya 205, 206, 207, 208, 407, 650
Demirci, Aykvart 98, 100, 111
Demirel, Süleyman 507
Denizler 77
Denizli 212
Denizli 12. Piyade Alayı 212, 213
Der Baba 123
Der Zor 490, 632
Deringil, Selim 470, 471

Dersim 418
Detroit 481, 609
Dev-Genç 76, 77, 97
Devlet Güvenlik Mahkemesi bkz. DGM
Devlet ve İhtilal 210
DGM 379, 390
Diaspora 131, 333, 339, 410, 422-425, 428, 429, 431, 441, 469, 470, 477, 481, 483-488, 496, 497, 500-509, 514-520, 522-529, 531, 535, 539, 564, 577-579, 581, 584, 648, 675
Die Welt 428
Dikmen, Armenuhi 62
Dilipak, Abdurrahman 568
Dink (Yağbasan), Rakel *hemen her yerde*
Dink, Arat (Ararat) 12, 16, 19, 119, 120, 170, 180, 186, 192, 207, 217, 218, 223, 232, 236, 239, 243, 255, 258, 259, 262, 263, 267, 270, 274, 280-282, 293, 298, 318, 319, 324, 325, 334, 408, 571, 586-588, 595-597, 599, 602, 603, 605, 618, 619, 624, 625, 627, 633, 634, 642
Dink, Baydzar (Büyükanne) 27
Dink, Delal (Baydzar) 11, 15, 117, 124, 170, 186, 204, 212, 217, 255, 258, 260, 263, 266, 267-271, 273, 277, 278, 280, 282, 298, 302, 303, 305, 321, 326, 408, 409, 426, 433, 464, 570, 625-627, 641
Dink, Fırat 105, 106, 174, 190, 193, 197-199, 201, 206-208, 210, 213, 224, 225, 230, 232, 237-239, 245, 246, 249, 250, 251, 331, 407, 410, 412, 413
Dink, Haycan 4, 223, 256, 297-299, 302, 304, 306, 324, 650
Dink, Haygan 5, 7, 223, 232, 256, 295, 296
Dink, Hosrof (Orhan) 4-6, 10, 19-21, 30-32, 37-41, 43-46, 48-50, 52, 54-56, 59, 72, 75, 76, 78, 80, 81, 84, 89, 150, 159, 160-162, 170, 176, 189, 190, 191, 194, 210, 223, 228, 230, 245, 250, 252, 291-294, 297, 311-314, 316, 317, 321, 326, 571, 623, 627, 640, 650
Dink, Hrant *hemen her yerde*
Dink, Karolin 11, 12, 267, 274, 280, 298, 619, 624, 625
Dink, Levent (Yervant) 3, 21, 23, 28, 30-32, 34, 36-42, 44, 47-49, 51, 53, 55, 57, 72, 75, 77, 80, 81, 83, 126, 159-161, 167, 170, 210, 223, 224, 227, 229, 230, 232, 236, 251, 252, 253, 291, 294-296, 298, 300, 307, 309, 312-314, 317, 326, 587, 618, 623, 624, 632, 640
Dink, Lusin 6, 7, 9-11, 256, 297, 298, 300, 307
Dink, Lüsyen 458
Dink, Maral 7-10, 256, 265, 281, 298, 301, 303, 305, 307, 308, 323, 324
Dink, Nare 11, 286-289
Dink, Nıvart (Gülvart, Güllü) 20, 24, 28-32, 35-39, 50, 51, 53, 74, 181, 212, 259, 309, 311, 315, 316, 318, 319, 322, 323, 327
Dink, Nora 3, 11, 12, 279, 280, 284-289, 298, 619, 674
Dink, Ohannes 26-30, 32-35, 258, 259
Dink, Sarkis (Terzi Haşim) 20, 26-32, 34-38, 50, 54, 190, 192, 259, 311, 315, 316, 321
Dink, Sera 8, 11, 13, 16, 115, 213, 256, 263, 264, 266, 268, 275, 281, 284, 297, 298, 301, 303, 321, 324, 406, 408, 572, 625, 632
Dink, Yervant (Levent) 3, 23, 30, 31, 36-38, 41, 44, 47, 48, 51, 55, 72, 77, 80, 81, 83, 169, 170, 223, 227, 252, 291, 292, 300, 309, 314, 379, 623, 632, 640
Dink, Zabel 6, 8, 9, 232, 256, 292, 294, 296, 301, 326, 572
Dink, Zepür 8-11, 223, 256, 265, 281, 298, 299, 301, 303, 324, 652
Diriliş 439
Diyarbakır 25, 27, 87, 101, 111, 112, 122-125, 129, 194, 373, 454-456, 539, 540, 544, 651, 676
Diyarbakır Barosu 456, 539

Doğan Grubu 562
Doğu Konferansı 489-496
Dolapdere 13, 34, 37, 341, 348-350
Dolmabahçe 76, 533
Dolmama 505
Dostoyevski 185
Duran, Ragıp 342
Dündar, Can 502
Dünden Bugüne Tercüman 563
Dünya 614
Dünya Kiliseler Birliği 346
Dzınunt (Doğuş Yortusu) 46

E

Eçmiadzin 135, 381-383, 494, 671
Edirne 557, 620
Egoyan, Atom 405
Ekmekçiyan, Nışan 167, 168, 170
Ekşi, Oktay 343, 565
el-Hayat 416
Elazığ 123
Eldem, Edhem 470, 471
Elekdağ, Şükrü 468, 471
Elham Suresi 447
Elmadağ 34
Elmas 26
Emek Sineması 214
Eminönü 231
Empati Grubu (Trabzon) 452, 453
Engin, Aydın 396-399, 411, 461, 546, 563, 569, 591, 597, 599, 602, 603, 610, 612 649
Erbil 540
Erdem, Hakan 471
Erdilek, Neşe 588
Erdoğan, Recep Tayyip 469
Erenerol, Sevgi 451
Ergani 112
Ergenekon 602
Ergündoğan, Yalçın 588
Erivan 173, 255, 309, 376, 425, 431, 475, 494, 500, 503, 505, 523, 524, 677
Erivan Devlet Üniversitesi 494
Ermeni Dili ve Edebiyatı 437
Ermeni *hemen her yerde*
Ermeni Kilisesi 411
Ermeni Konferansı 435, 489, 568
Ermeni Meselesi 418
Ermeni Sorunu 468
Ermeni Soykırımı 389
Ermeni Soykırımı Yasa Tasarıları 451
Ermeni Soysürümü 389
Ermeni Susurluğu 376
Ermeni Tabusu 410, 466, 515
Ermeni Tehciri 389
Ermenice 22, 27-29, 33, 43, 46, 48, 62, 63, 83, 86, 87, 92, 112, 116, 117, 121, 126-128, 131, 136, 137, 141, 144, 151, 162, 179, 184, 240, 242, 266, 291, 305, 337, 340, 342, 345-350, 386, 390, 392, 410, 415, 419, 426, 431, 436, 438, 482, 490, 491, 494, 498, 500, 502, 504, 516, 555, 641, 651, 672, 674
Ermenistan 132, 133, 170, 255, 260, 287, 333, 350, 351, 382, 383, 399, 401, 417, 425, 426, 428, 431, 440, 446, 469, 470, 472, 481, 485-490, 494-497, 502-508, 513, 516, 517, 520, 521, 523-530, 537, 553, 554, 561, 563, 564, 577, 578, 614, 625, 631, 651, 675
Ersoy, Mehmet Akif 457
Erzan, Ayşe 588
Erzincan 25
Erzurum 23, 25, 26, 447, 470
Erzurum Kongresi 537
Esayan Lisesi 93, 348
Esayan, Markar 434, 435
Esayan, Natali 435
Eski Türkçe 27
Etiler 107
Evans, John 506
Eymir Köyü 459

F

Famecity 300
Fareli *Agos* 349
Feneryolu 159
Feriköy 83, 85, 104, 107, 108, 131, 151, 159, 160, 162, 163, 165-167, 170, 186, 192, 203, 209, 210, 315, 316

Feriköy Karakolu 104
Ferman'ın Dermanı 447
Fıçıcıyan, Onnik 74, 84
Fırat'ın Türküsü 232
Firkatin aldı bütün neşe vü tabım bu gece 369
Flash TV 448
Flor 27, 182, 183
Frankfurt 500
Fransa 67, 68, 84, 88, 404, 426, 431, 476, 498, 514, 531
Fransa Ermeni Federasyonu 516
Fransa İç Savaşı 210
Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 210
Fransalı Ermeniler 532
Fransız 27, 485, 513, 515, 576
Fransız Parlamentosu 531
Fransızca 27, 67, 82-84, 135, 138, 426
Freely, Maureen 600, 601

G

Gaffar (Deli) 370, 371
Gağant Baba 301
Galatasaray 81
Galatasaray Gençler Takımı 81
Gamurç-Köprü 415
Gamzedeyim deva bulmam 369
Gasparyan, Civan 352, 409, 425, 459
Gâvur Hamamı 27
Gâvur Mahallesi 240
Gedikpaşa 20, 48, 50, 53, 54, 58, 74, 75, 77, 80, 182
Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi 20, 21, 42-44, 59, 62, 125, 127, 177, 188
Gedikpaşa Protestan Yuvası 43
Gedikpaşa Yetimhanesi 58, 432
Gençlik Kitapevi 348
Genelkurmay Başkanlığı 556, 557, 562, 563, 568, 592, 626
Getronagan Lisesi 271, 308, 349
Getronagan Okulundan Yetişenler Derneği 271, 338
Gezmiş, Deniz 76, 97
Giragnorya Tıbrots (Pazar Okulu) 45
Giragos (*Der*) 63, 103, 104, 112, 121, 123, 125, 128, 143, 196
Gobelyan, Yervant 350, 438
Göçek, Fatma Müge 427, 481, 485, 502, 609
Gökaçtı, Mehmet Ali 466
Gökçen, Sabiha 334, 410, 493, 553-559, 561-565, 568, 573, 578, 579, 592, 608, 626
Göle 422
Göle, Nilüfer 421, 500
Gönülçelen 67
Görmüş, Alper 562, 564, 565, 592, 610
Görüş 408
Gregoryan 65
Guiness Rekorlar Kitabı 472
Gurbetten Yazılar 396
Gül, Abdullah 635
Gül, Mehmet 413, 451
Güldemir, Ufuk 601
Güler, Ara 276, 349, 433
Güllü bkz. Dink, Nıvart
Gülmezgil, Dikran 355, 386, 616, 650
Gülvart bkz. Dink Nıvart
Gümrü Depremi 425
Gümüşsuyu Caddesi 77
Gündüz, Garabet 155
Güney, Yılmaz 106
Güngör, Ergun 573
Güngören 459
Günlük 139
Gürses, Kemal Gökhan 352
Gürsoy, Gençay 588
Gürün 23, 25, 26
Güven, Banu 450, 451, 609, 610
Güven, Dilek 466
Güzelyan bkz. Küçükgüzelyan, Hrant
Ğhode 133

H

Habertürk 601
Hacı Bektaş-ı Veli 429
Haddeciyan, Rober 138
Hagop (kâhya) 23
Hagop (aşçı) 26
Hagopyan, Melik bkz. Raffi
Haksever, Oğuz 467
Halep 491
Halil İbrahim sofrası 412

Halkın Kurtuluşu 199, 210
Halulu, Olcay 213, 214, 225, 226, 228, 230, 307
Hamburg 419
Hamido 50
Hancıyan, Levon 369
Harbiye 132, 567
Harsa 27
Hasana Köyü 128
Haşim, Kalfa bkz. Dink, Sarkis
Hava Kuvvetleri 554
Hay Dun (Ermeni Evi) 133
Hayat Olduğu Gibi 436
Haydarpaşa 58, 129, 148, 193
Hayk 411
Hayko 80
Hayreniki Tzayn 555
Haznedar, Şinasi 452, 494
Helsinki Yurttaşlar Derneği (HYD) 414, 621
Henri Nannen Ödülü 4, 307, 627
Heranuş (Seher) 421
Heybeliada Ruhban Okulu 88, 424
Hırat 243
Hıristiyan 21, 68, 121, 151, 239, 356, 465, 608, 639
Hıristiyanlık 413
Hiço (Haçik) 121
Hıdivyal Palas 240
Hintli 352
Hisseli Harikalar Kumpanyası 388
Hisus 46, 64, 119, 645, 646
Hitler, Adolf 564
Hollanda 132, 163, 190, 426, 627
Holokost 532
Horanyan İlkokulu 137
Hoş Gelişler Ola Mustafa Kemal Paşa 581
Hovannisian, Richard 484, 485
Hrazdan Stadyumu 255
Huckelberry Finn 418
Huta (Yahuda) 46
Hürriyet 11, 112, 164, 376, 501, 556, 557, 561, 563, 564, 591, 592, 616, 617, 626

I-İ

Ice Age 2 8
Indiana 277
Indiana Jones 408
Irak 402, 540
İç Feriköy 159, 165, 210
İhmalyan, Vartan 271
İkidiriki 374
İlerici Gençlik Derneği (İGD) 100, 164
İletişim Yayınları 342, 411
İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Konferansı 471
İncil 29, 33, 44, 65, 125, 155, 645
İncirdibi Ermeni Protestan İlkokulu 48, 50, 51, 52, 72, 73, 75, 78, 137, 565
İngiliz 352
İngilizce 33, 98, 138, 373, 502
İngiltere 433
İnsan Hakları Derneği 407, 410, 416, 420, 454, 455
İnsan Hakları Haftası 454
İnsel, Ahmet 540
İran 487, 489, 490, 492, 493, 496
İsa Mesih 15, 121, 403, 441
İsevi 401
İsfahan 492
İsguhi *Morakuyr* (Hetumoğlu) 63, 64, 156, 176, 177, 271
İslam 453, 460, 462, 463, 464, 491, 514
İslamcı 401
İsmail (Pelteklerden) 71, 72, 582, 583
İsrail 432
İstanbul Barosu 594
İstanbul Dergisi 227
İstanbul Ermenileri 164, 347, 411
İstanbul *hemen her yerde*
İstanbul Üniversitesi 203, 205, 206, 250, 584, 585
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü 203-205
İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Zooloji Bölümü 203, 205
İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi 250
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 584
İstanbul Valiliği 334, 558, 559, 561, 570, 573, 613, 616, 620, 629, 630 634
İstasyon Caddesi 230

İstiklal Marşı 193, 195, 457, 567, 568
İsviçre 119, 236, 351
İşler, Maryam 63
İtalyan 62, 422
İtalyan Yokuşu 409
İttihat Terakki 467, 483
İttihatçı 540, 592
İzmir 112, 454
İzmir Yangını 409

J

Jamanak 345, 349, 562
Japonya 630
Jenosid 484
Jenosit-Uluslararası ve Ulusal Hukuk Açısından Soykırım 410
Joğvaran 20, 21, 27, 33, 39, 42-55, 59, 60, 62-65, 73, 74, 76-79, 93, 126, 127, 136, 137, 156, 171, 176, 178, 181, 182, 184, 224, 671
Julfa 492

K

Kaboğlu, İbrahim 608
Kaç, Berç 196
Kadıköy 159, 207, 227, 245, 259, 401, 410, 421
Kadınlar Günü 270
Kadırga 21, 81
Kaldılı, Agop 60
Kalfayan 56
Kalkan, Ersin 555, 557, 561, 592
Kalustyan, Şınorhk (Patrik) 68, 87-89, 103, 122, 123, 129-131, 134, 136, 139, 140, 148, 149, 151, 153, 155, 162, 196, 277, 339, 351, 377, 433
Kamp Armen bkz. Tuzla Çocuk Kampı
Kanada 163, 481, 485, 486
Kanadalı Ermeniler 486
Kanal 7 447, 451, 464, 548, 566
Kanetti, Vivet 600
Kangal 3, 24, 25, 28
Kanlı Pazar 77
Kapalıçarşı 73, 112, 180-183
Karaalioğlu, Mustafa 464, 491
Karabaş 261
Karadeniz 249
Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü 506
Karagözyan Ermeni Okulu (Yetimhanesi) 181, 184, 187, 355, 356
Karagözyan Vakfı 138, 355, 356
Karakaş, Ercan 588
Karakaş, Eser 454
Karakaşlı, Karin, 348-350, 352-355, 360, 361, 363, 368, 370, 373, 388, 390, 394, 408, 414, 418, 430, 431, 433, 451, 553, 561, 566, 568, 569, 573, 574, 578, 579, 581, 585, 587, 596, 617, 650
Karaköse, Melkon 385
Karaköy 56, 160
Kardeş Türküler 545
Kardeşler Fotoğraf Stüdyosu 159, 162
Karekin II. (Gatoğigos) 494, 495
Kars 422
Kartal 614
Karuna 287, 288
Kasımpaşa 4
Kastamonu 37
Kaş 307
Katırcıoğlu, Erol 605, 612
Katolik 73, 121
Kavala, Osman 424
Kavar 86
Kayar, Ayda 556
Kayzer Fotoğraf Stüdyosu 78
Kazancıyan, Karekin (Patrik) 337-339, 346, 374
Kazaz Artin Amira Salonu 130, 140, 141, 152, 380
Keçeciyan, Onnik 73
Kehayan, Jean 423, 496, 514-516
Keldani 128
Kemal, Orhan 82
Kemal, Yaşar 82, 428, 429
Kemalizm 453, 457
Kentel, Ferhat 414, 502, 621
Kenterler Tiyatrosu 170
Kerinçsiz, Kemal 282, 424, 451, 471, 536, 549, 573, 584, 585, 592, 593, 597, 598, 601, 602, 613, 616, 617, 622, 633
Kesim 26
Keskin, Eren 410, 600

Keşe Pıtat 121, 122
Keyder, Çağlar 470, 471
Khaçaduryan, Karekin (Patrik) 87-89, 92, 103
Khent (Hrant Dink için) 67, 85, 100, 105, 152, 157, 164, 165, 167, 186, 201, 255, 309, 331, 340, 341, 362, 366, 367, 672
Khent (Raffi'nin romanı) 185
Kıbrıs 398, 466
Kınalıada 110, 112, 138-140, 146, 153, 154, 163, 216, 227, 228, 246, 247, 249, 262, 294, 299, 383, 409, 428, 580, 649
Kınalıada Çocuk Kampı 140, 153, 294
Kıpo 418, 419
Kırca, Ali 448
Kırlangıcın Yuvası (Tuzla Kampı için) 173, 174
Kırlangıç Yuvası (Dzidzernagapert) 173
Kırmanci 128
Kışlalı, Mehmet Ali 563, 565
Kıvanç, Taha bkz. Koru, Fehmi
Kıvanç, Ümit 342, 343, 348, 366, 372, 373, 438
Kızık Köyü 459
Kızıl Elma 536
Kızılay 58
Kızılay Meydanı 531
Kızılelma, Erol 588
Kızıltepe 128
Kiverlioğlu, Orhan 565
Koçak, Cemil 471
Koçaryan, Robert 497, 524
Koçtürk, Müge 237, 239, 246
Koçtürk, Necdet 12, 168, 195, 197-199, 210, 237, 238, 244-246, 274, 556, 568, 621, 623, 651
Kolukısa, Kirkor 410
Konrad Adenauer Vakfı 542
Kopenhag Kriterleri 566
Koptaş, Rober 435, 628, 634
Kortian, Isabelle 518, 650
Koru, Fehmi (Taha Kıvanç) 562
Kömürlük Köyü 459
Krisdos haryav i merelots 441
Kudüs 196
Kulan, Oytun 214, 225
Kuledibi 131, 132, 163
Kum (İran'da kent) 492
Kumkapı 20, 21, 34-37, 39-41, 43, 52, 53, 56, 72, 74, 81, 82, 112, 130, 136, 138, 141, 153, 185, 203, 216, 247, 380, 615, 649, 650, 673
Kumkapı Subay Okulu 35
Kurban, Dilek 418, 466
Kurtuluş 56, 68, 77, 110, 151, 163, 165, 170, 292, 294, 295, 393
Kuruçeşme Divan 269
Kutay, Cemal 556
Kutsal Kitap 116, 136, 156, 264
Kuvayı Milliye 521
Kuzey Irak 540
Küçük, Veli 598, 601, 602, 613, 630, 633
Küçükgüzelyan (Güzelyan), Hrant 20, 22, 42, 43, 46, 47, 55, 59, 62-65, 76-78, 119, 125, 126, 127, 129, 143, 173, 175-178, 180, 194, 259, 316
Kürkçügil, Masis 106, 111, 165-167, 209, 210, 398, 400, 402, 559, 569
Kürkçüoğlu, Feza 588
Kürt 28, 210, 397, 402, 416, 455, 456, 460, 462, 463, 466, 482, 539, 540, 544, 546, 608
Kürt sorunu 396
Kürtçe 28, 62, 103, 111, 116-118, 120, 121, 126, 128, 131, 133, 134, 145, 184, 258, 260, 266

L

Lagendijk, Joost 423, 426
Lahey 425, 426
Latife Hanım 408, 409
Latince 211
Laz 608
Legion D'Honneur 432
Lenin 210
Lıraper 346
Libaridian, Gerard 485, 503
Liberation 423, 514, 531
Liçik Köyü 418
Lirik Tarih 369
Londra 500, 600

Los Angeles 487
Louvre 500
Lozan Antlaşması 358, 367, 448, 525, 542, 565
Lusavorçagan Kilisesi 45
Lusin (*Horkur*) 32
Lübnan 191, 192, 416, 487, 489, 490, 492
Lütem, Ömer 468

M

Maçka Parkı 145, 216
Maçka Sosyal Tesisleri 400
Mağden, Perihan 416, 600
Mahçupyan, Ela 407
Mahçupyan, Etyen 230, 251, 253, 254, 407, 417, 419, 422, 451, 463, 466, 468, 490, 492-494, 496-498, 500, 501, 507-509, 514, 516, 518-520, 522, 525, 527, 530, 545, 549, 559, 579, 613, 615, 620, 624
Makedon 602
Makruhi (*Digin*) (Keşişoğlu) 141, 142, 144, 145, 147, 153, 203, 216
Gorki, Maksim 109
Malatya 23, 25-32, 34, 35, 37, 39, 50, 51, 53, 101, 123, 149-151, 155, 183, 194, 215, 232, 234, 250, 258, 269, 291, 313, 314, 316, 370, 457-459, 632, 675
Maltepe 318
Mamig (Rakel Dink için) 11, 280
Mandel, Ernest 210
Manisa 624
Manoyan, Giro 504
Mantık 232
Maral Fotoğraf Stüdyosu 163, 295
Maral Kırtasiye 163, 170
Mardin 103, 120, 122-125, 129, 134, 194
Mardiros (*Badveli*) 44
Margosyan, Ardaşes (Arda) 23, 240, 241, 436
Margosyan, Mıgırdiç 68, 87, 94, 99, 100, 240
Margulies, Roni 466
Mari *Bibi* 32, 154, 160, 315
Mark, Hayganuş 271
Marlboro 197
Marmara 138, 139, 240, 266, 277, 339, 349
Marmara Ereğlisi 447
Marsilya 496-500, 514-517
Martin 500
Marx 210, 211
Marx'ın Kapitali 210
Maşoyan, Rupen 338, 340, 350
Mazlum-Der 456, 457
Mecidiyeköy 416
Medrese 206
Melbourne 486, 507, 508
Memleketimden İnsan Manzaraları 228
Memo (Peltekler'den) 71, 582
Mengi, Güngör 592
Mercedes 75
Mermer, Leda 348, 351, 352, 360, 363, 393, 436, 568, 614, 621, 650
Meryem Ana Kilisesi (Kumkapı) 140, 141, 143, 152, 154, 203, 615
Meryem Ana Kilisesi Vakfı 380, 381
Metis Yayınevi 227
Mevlânâ 429
Meyro 56
Mezmurlar 44, 121, 136, 639, 641
MHP 239, 451, 568, 623
Mıntzuri, Hagop 351, 433
Mısır 489, 493, 496
Michigan Üniversitesi 427, 470, 480-484
Midyat 103
Mihran (Amca) 26
Mihri Bey 23-26
Mikayeloğlu, Levon 60
Millas, Herkül 466
Milli Eğitim Bakanlığı 48, 76, 87, 101, 126
Milliyet 531, 535, 563, 593, 601, 605
Milliyetçi Hareket Partisi 468
Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Bölümü 274
Mimoza 249
Minasyan, Hagop 73, 74, 76, 89, 151, 159
Minneapolis 489
Minnesota 486

Minnesota Üniversitesi 484, 488
Miro (Mihran) 121
Miroğlu, Orhan 540, 541
MİT 480, 561, 630
Moda 241
Montreal 486
Morakuyr 61-64
Morris, Desmond 404
Moskova 399
Mouradian, Khachig 502
Mumcu, Uğur 84
Musevi 357, 401
Mustafa *Hınami* 269
Mutafyan, Mesrob (Patrik) 242, 338-340, 346, 374, 376-378, 380, 383-385, 428, 437, 617
Müslüman 26, 29, 86, 87, 124, 128, 239, 464, 489, 495, 602, 608, 639
Müslümanlık 413

N

Nacar, Muşeğ 392
Naciye 27
Nadi, Nadir 428
Naime Abla 8
Nalcı, Aris 349, 361, 364, 366, 614, 649
Narlıkapı Kilisesi 155, 321
Nasreddin Hoca 216, 218
National Geographic 61
Nâzım Hikmet 82, 228, 271, 362, 399
Nerso (Nerses) 121
New York 306, 429, 481
Nice 67, 404, 499
Nigoğos Ağa 369
Nişan, Hayk 196
Nişantaşı 226
Noel 284
Noel Baba 62
Nor Zartonk 438
Nora Nare hoy Nare 286, 287
Norveç 5, 627, 628
NTV 451, 467, 609
Nuh'un Gemisi 223

O

ODTÜ 211
Oğur, Erkan 232, 352
Orakel 117, 119
Oral, Zeynep 457, 458
Oran, Baskın 253, 395, 397, 399, 412, 451, 466, 472, 482, 483, 485, 503, 504, 536, 558, 579, 608, 609, 649
Oran, Feyhan 234, 412, 413, 482, 503
Ortadoğu 566, 630
Ortaköy 34
Orunöz, Garabet 22, 47, 64, 78, 181-183
Oskanyan, Vartan 524-526, 530
Osmanbey 4, 13, 164, 226, 410
Osmanlı İmparatorluğu 29, 159, 257, 357, 472, 540
Otanav 11
Oxfam Novib 426

Ö

Öcal, Herdem 62
Öcalan, Abdullah 337
ÖDP (Özgürlük ve Dayanışma Partisi) 399-401, 538
Ömer Hayyam 119
Ömür Kliniği 264
Önal, Ayşe 405, 416, 432, 446, 569, 570, 630
Önce Vatan 565
Öncel, Nazan 249
ÖSS 205, 302
Özararat, Samson 502, 506, 526, 651
Özbilgin, Mustafa Yücel 542, 601
Asaf, Özdemir 369
Özdemir, Cem 428, 501
Özdoğan, Günay Göksu 414, 451
Özer, Harutyun 35, 74, 75, 79, 82, 97, 104, 108, 342, 650
Özgür Gündem 548, 566, 567
Özkök, Ertuğrul 376, 377, 561
Özuzun, Yervant 379
Özyerli, Silva 61, 65

P

Pamuk, Orhan 409, 424, 472, 537, 600, 612
Pandora'nın Kutusu 349
Pangaltı 110, 163, 168, 170, 171,

176, 229, 284, 316, 349, 351
Papa Eftim 451
Parev 340
Pari 303
Pariluys 333, 459, 675
Paris 422, 424, 496-498, 500
Paskalya 124, 406
Paspas *Varbed* 49
Patrikhane 35, 36, 128, 137-139, 163, 338, 339, 382, 397, 428, 436, 437, 615, 617, 618
Pavey, Şafak 396, 398, 406, 432, 651
Payel 411
Paylan, Garo 437
Pazarcı, Emin 563
Peltekler 71, 582
Pen İfade Özgürlüğü Ödülü 426, 627
Pera Palas 241, 418
Peşmerge 393
Peugeot 297
Pfeiffer, Michelle 570
PKK 337, 338, 424
Polat Otel 251
Pontus 453
Profesorus Rakelus 140
Prometheus 417
Protestan 45, 64, 65, 73, 121, 136, 137
Protestan Kilisesi 46, 65
Pulur, Hasan 563
Purdue Üniversitesi 277

R

Rachel Jewelery 237, 265, 266, 302
Radikal 563, 569, 581, 605
Raffi (Melik Hagopyan) 185
Reuters 531, 605, 628
Rıza Baba 185
Rum 74, 357, 369, 447, 448, 482
Rumeli 116
Rumeli Caddesi 10, 164
Rumlar 74

S

Sabah 337
Sabancı Üniversitesi 470, 472, 473
Sadık Dede 459
Saghiyeh, Hazım 416
Sağ, Arif 458
Sahak Usta 55
Sahakyan 93
Saint Antoine Kilisesi 159
Saint Paul 489
Sait Faik 82
Sakıncalılar Bölüğü 201
Saksı Han 351-353
Salköprü 27, 29, 31, 370, 457, 458
Salman, Ersin 588
Salzburg 486, 500, 502, 503
Samandıra 190, 193-196, 198, 210
Samast, Ogün 454
Sarı Gelin 22, 494, 500
Sarıkamış 3, 5
Sarıkaya, Fatma 475
Saris, Mayda 392, 567, 615, 621, 651
Saros 623
Saroyan, William 351, 432, 433
Satenik 24, 303
Satılmış, Alican 566
Savaş, Vural 536-539
Savran, Sungur 574, 575
Sayar, Vecdi 588
Sayat Nova 362, 494, 545
Sayman, Yücel 594, 595, 597, 599
Sazak, Derya 535
Sebat Apartmanı 349, 351, 352, 353, 392
Sebilciyan, Diruhi 554
Sebilciyan, Hripsime 555
Sebilciyan, Maryam 554
Sebilciyan, Nerses 554
Selahattin (Kaptan) 56
Selçuk, İlhan 562, 565
Selçuk, Sami 466
Selek, Pınar 430, 431
Sema 112
Serop (*Varbed*) 199
Serope (*Der*) 121, 122
Seropyan, Sarkis 101, 185, 340-342, 350, 366, 374, 376, 377, 379, 391, 399, 425, 427, 438, 586, 595, 597, 602, 605, 615, 619, 651
Seto 11
Sevan Gölü 425
Sevdalı Bulut 271
Sevgi (masal kahramanı) 219-221

Sevgililer Günü 246
Sevinç, Mümtaz 214
Sevmek Dokunmaktır 404
Sıvacıyan, Şahan (Başepiskopos) 374
Sibil (Zabel Asadur) 271
Side 236, 238, 303
Siirt 447
Silopi 62, 103, 112, 120, 121, 125, 128-130, 134, 140, 258, 260
Sinema Günleri 214
Singapur 251
Sireli Pareraris (Sevgili Hayırseverime) 43
Sirkeci 58, 167, 245
Sirman, Nükhet 471
Sivas 3, 23-26, 28, 29, 445, 476, 487
Sivas Amerikan Koleji 24
Siyasal Bilgiler Fakültesi 412
Siyaset Meydanı 281, 450
Siyonist 566
Som, Deniz 564
Somel, Akşin 471
Sona (Hacı) 8
Sosyalist Parti 513
Sosyalist Umut ve Öğrenci Muhalefeti 438
Soykan, Mehmet 581
Soykırım Anıtı 173, 499
Sökmen, Müge 588
Sönmez, Sadun 342
Sözde Ermeni 345
Stalinist 209
Stanoz 63
Steinbeck, John 418
Stranger than Paradise 214
Strasbourg 496, 500, 501
Stuttgart 500
Stüdyo Spot 159
Su, Ruhi 111, 545
Sucuyan, Serkis (Kemani) 369
Sungur, Nevin 425
Suny, Ronald 481, 482, 502
Suriye 127, 487, 489-492, 496, 675
Suriyeli Ermeniler 490
Surp Haç Lisesi bkz. Tıbrevank
Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 143, 187, 467
Surp Pırgiç Ermeni Katolik Kilisesi 160
Surp Yerortutyun Kilisesi 458
Susurluk 548, 601, 602
Süphan Dağı 71, 582
Süryani 140
Süryanice 121
Sydney 486, 507, 508

Ş

Şafak, Elif 420, 612
Şahin, Haluk 605, 612
Şam 490, 491
Şanghay 256
Şanlıurfa 456
Şapparig(ce) 372, 374
Şark Enstitüsü (Erivan) 494
Şen, Bimen 369
Şenyan, Krikor 488
Şeşetyan, Harutyun 339, 340, 342, 650
Şırnak 120
Şigaher Kardeşler 196
Şirinoğlu, Bedros 394
Şişli 19 Mayıs Lisesi 100
Şişli Adliyesi 289, 579, 595, 596, 600
Şişli Cumhuriyet Savcılığı 456, 573, 580, 592, 620
Şişli Emniyeti 566
Şişli Etfal Hastanesi 258
Şoray, Türkan 601

T

Tahran 396, 492
Taksim 14, 56, 77, 210
Taksim Anıtı 210
Taksimspor 81
Tanbay, Zeynep 569, 588, 600
Tanikyan, Ayda 67, 82-84, 404
Tanrı 60, 119, 122, 123, 141, 156, 177, 200, 258, 259, 290, 307, 320, 346, 393, 401, 566, 575, 608, 632, 635, 639, 640, 642
Tanrıkulu, Sezgin 455, 539
Tantan, Saadettin 478
Tarihsel Ermeni Dramı 257
Tarzan 56
Taşnaklar 144, 467, 468, 488, 495, 497, 499, 504, 508
Taşnak Partisi 495, 504

Tatyos Efendi 369
Tavşanoğlu, Leyla 342
Tayran, Arman 349, 568
Tecer, Ohannes 59, 64, 77, 178
Tecer, Arus 65, 176
Tehcir 86, 272, 433, 445, 447, 477
Tekel Tütün Fabrikası 27
Tekin, Arslan 565
Tekin, Muzaffer 549
Tekir, Sayat 437
Teksas (Çelik Bilek) 80, 81
Telemak 416
Temelkuran, Ece 431
Temiz, Levent 566, 567
Ter Petrosyan, Levon 485
Tercüman 105
Ternon, Yves 410, 466, 515
Terzi Haşim bkz. Dink, Sarkis
Terzioğlu, Tosun 473
TESEV 414, 419, 451, 466
TGRT 378
The Economist 607
The History of Armenian Genocide 484
Tıbrevank (Surp Haç Lisesi) 67-69, 86-104, 108, 111, 137, 153, 155, 157, 163, 165, 168, 173, 208, 209, 247, 499, 651, 672, 673
Tıbrevank Ruhu 67, 68, 90-93, 157, 167
Tıbrevank'tan Yetişenler Derneği 98, 100, 102, 104, 108, 111, 164, 163, 209
Tıpta Optimizasyon 277
Tırmık 397, 398
TİKKO (Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu) 68, 97, 100, 106, 164, 174, 208-211, 399, 406
TKP (Türkiye Komünist Partisi) 98, 104, 399
Tolon, Hurşit 557, 564
Tom Miks 80
Tom Sawyer 418
Tomasyan, Mari (*Mayrig*) 91, 100, 107, 152, 181, 183-185, 187, 190, 449, 650
Tomasyan, Payline (Paylin) 184, 187, 240
Tomasyan, Yetvart, (Tomo) 91, 100, 107, 109, 130, 138, 163, 165, 178, 180, 181, 184, 208, 240, 241, 267, 308, 436
Topkapı 54, 112
Toprak, Zafer 466
Toronto 486
Toroslar, Ferman 281
Trabzon 452, 453
Troçkizm 209
Tuğlacı, Pars 556
Tumanyan, Hovhannes 287
Tunceli 109
Tunçay, Mete 457, 470
Tunçboyacıyan, Arto 11, 12
Turay, Anna 338, 339, 342, 343, 345, 347, 353, 364, 366, 413, 649
Turhan, Cengiz 342
Turkish Forum 475
Tutak Babig (Hrant Dink için) 287
Tuzla 56, 58, 59, 62, 66, 134, 144, 170, 175, 177, 179, 182, 184, 189, 190, 199, 215, 259, 262
Tuzla Ermeni Çocuk Kampı (Kamp Armen) 21, 58-66, 76, 78, 117, 119, 126, 127, 136, 144, 173, 175-183, 187-189, 191, 215, 224, 259-261, 267, 316, 320, 355, 358, 408, 414, 432, 448, 649, 650, 651
Tuzla İlkokulu 181
Tuzla Karakolu 200
Tuzla Piyade Okulu 190, 192
Türk 26, 67, 108, 180, 182, 402, 415, 417, 422, 424, 426, 450, 455, 469, 481, 488, 509, 523, 576, 608
Türk düşmanı 334, 587, 589, 591, 596, 602, 610, 615, 618
Türk Hava Kurumu 557
Türk Silahlı Kuvvetleri 557, 558
Türk Solu 113
Türk Tarih Kurumu 469
Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu 411
Türk-Ermeni Akademisyenler Çalışma Atölyesi 609
Türkçe 21, 22, 27, 28, 46, 62, 67, 83, 87, 92, 116, 118, 128, 131, 136, 145, 184, 190, 197, 240, 260, 337, 340, 342, 345-347, 349,

350, 376, 415, 426, 429, 480, 482, 494, 500, 502-504, 597
Türker, Yıldırım 569
Türkiye *hemen her yerde*
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 468, 500
Türkiye Büyük Millet Meclisi Avrupa Birliği Uyum Komisyonu 468, 508
Türkiye Büyük Millet Meclisi Dışişleri Komisyonu 468
Türkiye Ermeni toplumu 440
Türkiye Ermenileri 258, 415, 424, 485, 486, 518, 520, 527, 528
Türkiye Gazeteciler Cemiyeti 542
Türkiye İnsan Hakları Vakfı 455
Türkiye-Ermenistan milli maçı 255
Türklük 457
Türkoloji Bölümü 494
TÜSİAD 408

U-Ü

Uçansu, Ali 588
Uğur, Aydın 473
Uludağ 276
Uluslararası Af Örgütü 614
Uluslararası PEN Yazarlar Birliği 614
Uras, Ufuk 559, 569, 600
Urfa 125, 538, 580
Uzun İnce bir Yoldayım 78, 283
Uzun, Mehmed 544, 546
Üç Horan Kilisesi 79, 210, 404
Üçdürüç 374
Ülkü Ocakları 566, 567, 569- 571
Ülkücüler 334, 453, 548, 566-568, 570-573, 601, 613, 614, 626, 629
Ünsal, Selahattin 178
Ürdün 489, 492
Üsküdar 68, 86-89, 95, 193, 199
Üstel, Füsun 414, 451

V-W

Vağarşak (Patrikhane kâtibi) 138
Vakıfköy 122
Vakıflar Genel Müdürlüğü 188, 356, 358
Vakıflar Kanunu 357, 387
Van 428
Varlık Vergisi 28, 86, 379, 460, 462
Varsenik (Ohanyan) 639
Varto (Vartan) aşireti 85, 120, 121, 128, 129, 130, 133, 134, 139, 157, 258
Varto Depremi 120
Varto Köyü 129
Vasiliadis, Mihail 466
Vatan 592
Veli Efendi Hipodromu 244
Venedik 515
Verel, Oktay 556
Viranşehir 125
WATS (Workshop on Armenian Turkish Scholarship) 481, 489, 502, 609

Y

Yağbasan, Bedro (Yalman) 116, 117, 127, 128, 130, 132, 134, 255, 260
Yağbasan, Delal (Yaya) 124, 128, 129, 258
Yağbasan, Mikhail 116, 130, 131, 143, 149, 163, 167, 169, 191, 255, 260, 651
Yağbasan, Saro 499
Yağbasan, Siament (Ağa) 103, 115, 116, 120-122, 125, 128-130, 132-134, 145, 147, 148, 151, 157, 167, 170, 258, 260, 261, 270, 649
Yağbasan, Yeğsapet 132
Yahudi 356, 369, 447, 448, 482, 532
Yalova 216
Yaman, Armenak 248
Yargıtay 356, 414, 466, 546, 578, 587, 590, 597, 603, 609, 610, 614, 618, 619, 628
Yargıtay Hukuk Genel Kurulu 356, 448
Yassıada 249
Yasulkal, Artin (Kemal) 88, 90, 92, 94, 97-99, 164, 235, 248
Yaşgüçlükal, Murat 236
Yaşgüçlükal, Sami 236
Yaşgüçlükal (Çakır) Siranuş 20, 25, 29, 31, 39, 53, 54, 74, 212, 260, 292, 311, 315, 322, 326, 327
Yayıncılar Birliği 614

Yeğen, Mesut 466
Yeni Batı Trakya 602
Yeni Binyıl 395
Yeni Demokrasi Hareketi 416
Yeni Şafak 546, 562
Yeniçağ 565, 567, 581, 582, 583
Yerevan 503, 545, 546, 555
Yergatyan, Manuel (*Vartabed*) 196
Yeşilköy 12, 155
Yeşiller Partisi (Alman) 501
Yetkin, Çetin 536, 538
Yolağzı Köyü 120
Yuhanna 645
Yumul, Arus 342
Yunan 426, 537
Yunanca 426
Yunanistan 492
Yunus Emre 429
Yurdatapan, Şanar 568
Yurttagül, Ali 423
Türkiye'de Ermeniler: Cemaat, Birey, Yurttaş 415
Yusuf Ağa 30
Yünkes, Orhan 63, 125, 126

Z

Zadik (Paskalya) 46, 346, 439
Zaman, Amberin 607
Zana, Leyla 459
Zarakolu, Ayşe Nur 410, 466
Zarakolu, Ragıp 410, 502, 568, 613, 628
Zaralılar Derneği 487
Zaraspor 81
Zartar, Bimen 361
Zeitgeist 332
Zeko (Zakar) (Güvercin) 55, 56
Zeynep Kâmil 259
Zeytinburnu 8
Zohrab, Krikor 6, 436, 550
Zurikoğlu, Sandy 342

Türkiyeliyim... Ermeni'yim... İliklerime kadar da Anadoluluyum. Bir gün dahi olsa, ülkemi terk edip geleceğimi "Batı" denilen o "hazır özgürlükler cenneti"nde kurmayı, başkalarının bedeller ödeyerek yarattıkları demokrasilere, sülük misali yamanmayı düşünmedim. Kendi ülkemi de o türden özgürlükler cennetine dönüştürmek ise temel kaygım oldu.

Şu anda yaşayabildiğim ya da yaşayamadığım haklara da bedavadan konmadım, bedelini ödedim, hâlâ da ödüyorum...

Kolay bir süreç değil yaşadıklarım... Ve ailece yaşadıklarımız. Ciddi ciddi, ülkeyi terk edip uzaklaşmayı düşündüğüm anlar dahi oldu. Özellikle de tehditler yakınlarıma bulaştığında... O noktada hep çaresiz kaldım. "Ölüm-kalım" dedikleri bu olsa gerek... Bütün bunlar olurken şu gerçeği de tek güvencem sayacağım.

Evet, kendimi bir güvercinin ruh tedirginliği içinde görebilirim, ama biliyorum ki bu ülkede insanlar güvercinlere dokunmaz. Güvercinler kentin ta içlerinde, insan kalabalıklarında dahi yaşamlarını sürdürürler. Evet, biraz ürkekçe ama bir o kadar da özgürce...

Hrant Dink

Hrant Dink Malatya'da 15 Eylül 1954'te doğdu. Türkiyeli bir Ermeni aydını olarak toplumuna baktı, ona dokundu, gördü ve bildi. Mücadelesini sürdürdüğü gazetesi *Agos*'un önündeki kaldırımda 19 Ocak 2007'de vuruldu. Bu kitap onun benzersiz hayatının hikâyesidir.

HRANT